

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2022

CİLT: XLI

SAYI:71

ANKARA-2022 MART

YAYININ ADI: Tarih Araştırmaları Dergisi

2022: 71: Mart

YAYIN SAHİBİNİN ADI

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi Abdüllatif ARMAĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Mert KOZAN

Arş. Gör. Törebey GÜNAYDIN

YAYININ TÜRÜ

Yerel Süreli Yayın

ISBN: 975-482-437-1

ISSN: 1015-1826

Tarih Araştırmaları Dergisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü tarafından yılda iki kez (Mart-Eylül) yayınlanmaktadır.

TÜBİTAK/ULAKBİM, ERIH, AERES, INDEX ISLAMICUS dergimizde yayınlanan yazıların dizinini yapmaktadır.

Yayın İdare Merkezi

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45

06100 Sıhhiye/ ANKARA-TÜRKİYE

Telefon: 0 (312) 310 32 80

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ

İncitaşı Sokak No: 10

06510 Beşevler / ANKARA

Tel: 0 (312) 213 66 55

Basım Tarihi: 2022

DANIŐMA KURULU

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Anvarbek MOKAYEV (Manas Üniversitesi)
- Prof. Dr. Apollinaria AVRUTINA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi)
- Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Berdikojin Lesgali BAZARGALIULY (Kazakistan Atyrau Üniversitesi)
- Prof. Dr. Cesar ROSS (Santiago Üniversitesi)
- Prof. Dr. Chong-Jin OH (Hankuk Üniversitesi)
- Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi)
- Prof. Dr. Dragi GEORGIEV (Üsküp Üniversitesi)
- Prof. Dr. Elisabed MACHITIDZE (Tiflis Devlet Üniversitesi)
- Prof. Dr. Enkhbat AVIRMED (Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)
- Prof. Dr. Eriks JEKABSONS (Letonya Üniversitesi)
- Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC-GOŁAS (Jagiellonian Üniversitesi)
- Prof. Dr. Farhad MAKSUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi)
- Prof. Dr. Gaybulla BABAYAROV (Özbekistan Bilimler Akademisi)
- Prof. Dr. Géza DÁVID (Eötvös Loránd University)
- Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlnur MİRGALİYEV (Tataristan Bilimler Akademisi)
- Prof. Dr. Janos HOVARI (E. Büyükelçi, Budapeőte/Macaristan)
- Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Kaori KOMATSU (Waseda Üniversitesi)
- Prof. Dr. Kerima FILAN (Saraybosna Üniversitesi)
- Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nobuo MISAWA (Tokyo Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Šerbo RASTODER (Montenegro Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE (Gabriele d'Annunzio Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Tadashi SUZUKI (Tokyo Üniversitesi)
Prof. Dr. Timothy MAY (North Georgia Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Galina MISKINIENE (Vilnius Üniversitesi)
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Iryna DRYGA (Ukrayna Milli Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Liubov CHIMPOESH (Komrat Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Roch LITTLE (Kolombiya Milli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay ERCOŞKUN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Jose Gregorio MAITA RUIZ (Venezuela Merkez Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdüllatif ARMAĞAN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mert KOZAN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sultan Deniz KÜÇÜKER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Cafer GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Ertan ÜNLÜ (Ankara Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Aşkın KOYUNCU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
- Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Erkan GÖKSU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
- Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ (Çukurova Üniversitesi)
- Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hasan BAHAR (Selçuk Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Korkmaz MERAL (Atatürk Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
- Prof. Dr. Muharrem KESİK (İstanbul Üniversitesi)
- Prof. Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
- Prof. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üniversitesi)
- Prof. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)
- Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
- Doç. Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
- Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Nilgün ELAM (Anadolu Üniversitesi)
- Doç. Dr. Recep ÖZMAN (İnönü Üniversitesi)
- Doç. Dr. Salih KAYMAKÇI (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
- Doç. Dr. Sennur SENEL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Doç. Dr. Sibel KUNDAKÇI (Kastamonu Üniversitesi)

Doç. Dr. Uğur KURTARAN (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)

Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi)

Doç. Dr. Yahya BAŞKAN (İnönü Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ZAMACI (Trakya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Çağatay YÜCEL (Dicle Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Seda ERKOÇ YENİ (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Tuğba KARA (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Arş. Gör. Dr. Erhan ATEŞ (Pamukkale Üniversitesi)

Arş. Gör. Dr. Cüneyt GÜNEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Emine DİKMEN (Ankara Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

DÖNMEZ, Sevgi, Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası
Ve Sultansuyu Havzası Geç Bronz Çağı Yerleşimleri
Akcadag Researches: Late Bronze Age Settlements in Akcadag Plain, Tohma
Basin And Sultansuyu Basin.....1

GÜLER, Türkan Banu, Hellenistik Dönemde Politik ve Hukuksal Bağlamda
Geçmişin Kullanımı
The Use Of Past In A Political And Legal Context In The Hellenistic
Period.....40

ÖZ, Cüneyt, Myra'nın Liman Yerleşimi Andriake'de Ele Geçen Geç Roma
Dönemi Unguentariumları
Late Roman Unguentaria Uncovered In Myra's Harbor Settlement
Andriake.....59

UÇAR, Nuri Can, Roma Cumhuriyeti'nin Son Hesaplaşmasında Savaş Filleri:
Thapsus Savaşı MÖ 46
War Elephants On The Last Conflict Of The Roman Republic: Battle Of
Thapsus 46 B.C.....90

ALTUNBEĞ TURGUT, Ceren, Maviler Ve Yeşiller: Bizans Atlı Araba
Yarışları Çerçevesinde Taraftar Grupları
Blues And Greens: Circus Factions In The Framework Of Byzantine Chariot
Races.....118

KARACA, Özkan, Tarihin İz Dokunduğu Güzergâh: İpek Yolu The Route Which History Was Touched: The Silk Road.....	154
KARAIMAMOĞLU, Tolgahan, Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Meydana Gelen İklim Değişikliği Ve Etkileri:950-1300 Climate Change And Its Effects Occurring In Northern Europe In The Middle Ages:950-1300.....	174
GÜNEŞ, Cüneyt, Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri The Officials And Postal Organization In The Byzantine Empire According To Philotheos's Klētorologion.....	191
YÜREKLİ, Tülay, Memlûklerde Matem Geleneği The Tradition Of Mourning In The Mamluks.....	225
ADAK, Mutlu, İzmiroğlu Cüneyd Bey(Ö.1426): Hayatı Kişiliği Ve Mücadeleleri Izmiroglu Cuneyd Bey (D.1426): His Life, Personality And Struggles.....	246
KURTARAN, Uğur, Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin İstanbul Elçiliği Ve Faaliyetleri Istanbul Embassy And Activities Of Marquis Louis Sauveur De Villeneuve	276

YİĞİT GÜLSEVEN, Aslı, The Assumptionists' Quest For A Religious Leader In The Ottoman Lands: The Bulgarian Uniate Church Movement In Victorin Galabert's Diary (1862-1867)

Asompsiyonistlerin Osmanlı Topraklarında Dini Lider Arayışı: Victorin Galabert'in Günlüğünde (1862-1867) Bulgar Uniat Kilisesi Hareketi.....324

DEMİR GÖRÜR, Emel, İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Sosyo-Economical Life In Aleppo Province According To The British Consular Reports (1873-1878).....349

EROL, Yasemin Zahide, Osmanlı Devleti'nde Tahsil-İ Emvâl Nizamnameleri Ve Tahsilat Usulü

Tax Collection Regulations And Procedures In The Ottoman Empire.....429

GÜVENBAŞ, Sehernaz, Harp Tarihi Yazıcılığında Talimatnameler (1909-1928)

Instructions In The Military Historiography (1909-1928).....450

KÜTÜKÇÜ, Murat, Hatıralarda Osmaniye'nin Kurtuluş Mücadelesi

Struggle For Liberation Of Osmaniye In Memories.....483

GÜLER, Çağfer, İsmet İnönü'nün "Barış Politikası'nın Üniversite Boyutu: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu Ve Tevfik Sağlam'ın Üniversiteye Geri Dönüşleri

Ismet Inonu's "Peace Policy" As Reflected On The University: The Reinstatement Of Ismayıl Hakkı Baltacıoglu And Tefvik Saglam To Their Posts At The University.....496

DEMİRÇİ, Sibel, Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri
Two Original Examples Of Antisoviet Publications In Munich Magazines And Caucasus Journals.....516

ÇEVİRİ/TRANSLATION

ÖZDEMİR, H. Ömer (çev.), Venedik'in Rehine Krizi: 1171-1184 Yılları Arasında Bizans İle Barışı Sağlamak İçin Verilen Diplomatik Çabalar553

AKÇADAĞ ARAŞTIRMALARI: AKÇADAĞ OVASI, TOHMA HAVZASI VE SULTANSUYU HAVZASI GEÇ BRONZ ÇAĞI YERLEŞİMLERİ

AKCADAG RESEARCHES: LATE BRONZE AGE
SETTLEMENTS IN AKCADAG PLAIN, TOHMA BASIN
AND SULTANSUYU BASIN

Sevgi DÖNMEZ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31.03.2021

Kabul: 25.03.2022

Article Info

Received: Mar, 31, 2021

Accepted: Mar, 25, 2022

Öz

Malatya-Elazığ Bölgesi, Akdeniz Bölgesi, Kuzey Suriye-Mezopotamya ve Kuzey Orta Anadolu kültürel ilişkilerinin aydınlatılmasında Akçadağ İlçesi'nin sahip olduğu geçiş güzergâhlarının önemini ortaya koymak amacıyla 2020 yılında "Malatya İli Bronz Çağı ve Demir Çağı" konulu yüzey araştırması kapsamında gerçekleştirilen araştırmalar, Akçadağ Ovası, Akçadağ-Sultansuyu Havzası ve Akçadağ-Tohma Havzası sahası içerisinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmalar sonucunda Geç Bronz Çağı'na ait seramik buluntu veren dokuz yerleşim yeri saptanmıştır. Geç Bronz Çağı seramik materyalleri sunan dokuz yerleşim yerinde ele geçen seramik bulgular, Malatya-Elazığ Bölgesi, Kuzey Orta Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz Bölgesi'nde yapılan sistemli kazı yerlerinden ve araştırmalardan elde edilen sonuçlarla karşılaştırılarak tarihlendirilmiştir. Tohma Havzası, Sultansuyu Havzası ve Akçadağ Ovası'nda gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde, Geç Bronz Çağı'nda bölgede kurulan bu yerleşim merkezleri, bulunduğu konum ve büyüklüklerinin yanısıra ele geçen seramik materyallerden de anlaşıldığı kadarıyla önemli birer idari ve askeri merkez olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Akçadağ Ovası,, Tohma Havzası, Sultansuyu Havzası, Geç Bronz Çağı Yerleşimleri, Seramik.

Abstract

The researches within the scope of the survey research named as "Malatya Province Bronze Age and Iron Age" carried out in 2020 with the purpose to lay out the significance of the transmission routes that the Akçadağ District possesses with regards to illuminating the cultural relations in Malatya-Elazığ Region,

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, sevgi.donmez@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0597-6585.

*Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası Ve Sultansuyu Havzası Geç
Bronz Çağı Yerleşimleri*

Mediterranean Region, Northern Syria – Mesopotamia and North Central Anatolia, have been carried out in Akçadağ Plain, Akçadağ-Sultansuyu Basin and Akçadağ – Tohma Basin area. As a result of the research, nine settlement areas have been identified to have ceramic findings from Late Bronze Age. The ceramic findings obtained in nine settlement areas that are identified to possess Late Bronze Age ceramic materials have been compared with the results obtained from the systematic excavations and researches carried out in Malatya-Elazığ Region, North Central Anatolia, Southeastern Anatolia and Mediterranean Region, while also being dated, accordingly. Following the researches carried out in Tohma Basin, Sultansuyu Basin and Akçadağ Plain, these settlement areas established in the region in the Late Bronze Age must have been critical administrative and military bases as it can be seen from their locations, sizes and the ceramic materials found in.

Keywords: Akçadağ Plain, Tohma Basin, Sultansuyu Basin, Late Bronze Age Settlements, Pottery.

Giriş

2020 yılı “Malatya İli Bronz Çağı ve Demir Çağı” konulu yüzey araştırması projesi kapsamında, Akçadağ ilçesinde, gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde onlarca yerleşim yeri tespit edilmiştir.¹ Akçadağ Ovası, Tohma Havzası ve Sultansuyu Havzası’nı kapsayan araştırmalarda, Geç Bronz Çağı seramiği bulunan dokuz merkez saptanmıştır (Fig. 1). Bu merkezlerin büyük bir kısmı Orta Anadolu ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu arasında önemli bir geçiş güzergâhı olan Tohma Havzası ve Sultansuyu Havzası üzerinde tespit edilmiştir. Doğu Anadolu’nun Yukarı Fırat Bölümü’nde yer alan Akçadağ İlçesi, yüksekliği 800 m ile 2600 m’yi geçen, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bir saha içerisinde, güneyde Nurhak Dağları’nın kuzeydoğu yükseltileriyle sınırlanmış olup, merkezi kısmı platolar sahasından oluşmaktadır.² Akçadağ İlçesi güneye ve doğuda Malatya Havzası’na uzanan iki önemli geçiş güzergâhına sahiptir. Tohma Vadisi ve Sultansuyu Vadisi, Fırat Irmağı’na ulaşmadan birleşir. Tohma Havzası ve Sultansuyu Havzası’nın birleştiği alanlar alüvyal düzlüklerden oluşmaktadır. Yükseklik arttıkça arazide kireçli görünüm yoğunlaşmaktadır. Yazıhan-Akçadağ sınırı boyunca büyük oranda Tohma Vadisi yaygın kireçtaşı kayalık alanları ile sert bir topografya sunar. Kireçtaşı, konglomera, kumtaşı, çamurtaşı, çakıltası aralanmalarından oluşan araştırma sahamız Tohma Çayı ve kolları tarafından 1000 metreden daha derin olarak yarılmış

¹ 2020 Yılı Malatya İli Bronz Çağı ve Demir Çağı Yüzey Araştırması [Proje Numarası-YA014401 (2020)], Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazılar Dairesi Başkanlığının izni ve Akçadağ Belediyesinin katkıları ile gerçekleştirilmiştir.

² Handan Arslan, *Akçadağ İlçesinin (Malatya) Coğrafyası*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2002, s. 19.

olup, parçalı bir görünüm sunmaktadır.³ Genel olarak yatay duruşlu kalker yapıya sahip olan 1500-1800 m yükseklikteki bu platolar Levent, Büyükköy ve Doğanlar platoları olarak adlandırılmakta ve Miosen kalkerlerinden meydana gelmektedir.⁴ Araştırma sahası içerisinde birikinti yelpazeleri, fay basamakları, vadiler, kanyon vadiler, yarma vadiler, kertik vadiler ve tabanlı vadiler yer almaktadır. Özellikle Sultansuyu ve Tohma vadilerinde seki sistemleri net bir şekilde arazide ayırt edilebilmektedir.⁵ Tohma Havzası'nın aşağı çıkışında ve Sultansuyu vadilerinde alüvyol düzlükler, bölgede tarla ve bahçe tarımının yoğunlaşmasına neden olmuştur. Sultansuyu'nun batısında ve Elbistan topraklarında yer alan Nurhak Dağları, Sultansuyu Vadisi'ne paralel olarak kuzeydoğu yönünde uzanmakta ve Tohma Vadisi ile bölünmektedir. Nurhak Dağları batıya ve kuzeybatıya doğru açılarak Tohma Havzası'nı batıdan kuşatır. Tohma Vadisi, Yeşilyurt-Yazihan sınırları içerisinde Sultansuyu Vadisi ile birleşip Fırat Havzası'na uzanır. Akçadağ-Yazihan sınırı boyunca batıya devam eden vadi, Darende-Gürün ve Pınarbaşı güzergâhı üzerinden Kayseri'ye uzanır. Darende üzerinden vadinin bir kolu kuzeye doğru uzanarak Kuluncak-Kangal hattı boyunca devam edip, Sivas'a ulaşır. Tohma Vadisi, Darende üzerinden, Yukarı Fırat Havzası'nı hem Orta Anadolu'ya hem de Kuzey-Orta Anadolu'ya bağlayan önemli bir geçiş güzergâhı özelliğine sahiptir. Sultansuyu Vadisi ise Yeşilyurt-Akçadağ arasında güneye doğru devam eder, Doğanşehir üzerinden batıda Nurhak'a, doğuda ise Çelikhana'ya uzanan vadi ile birleşir. Sultansuyu Vadisi güney'de İslahiye, güneydoğu'da Şanlıurfa'ya ulaşan geçitlerin kuzeyde birleşme noktasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Sultansuyu Vadisi, Yukarı Fırat Havzası'nı Doğu Akdeniz ve Kuzey Suriye-Mezopotamya'ya bağlayan önemli bir geçiş güzergâhını oluşturmaktadır.

Malatya'da gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve kazılar, Malatya Ovası ve Karakaya Baraj Bölgesi ile sınırlı kalmıştır. 1956 yılında C. Burney,⁶ 1977 yılında M. Özdoğan,⁷ 2003-2005 yılları arasında G. M. di Nocera⁸ tarafından gerçekleştirilen araştırmalar büyük oranda Malatya Ovası ile

³ Selim Solak ve Ulvi Can Ünlüoğlu, "Levent (Akçadağ-Malatya Batısı) ve Civarının Tektono-Stratigrafisi", *Ç.Ü Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi* 27/4, 2012, s. 126-127.

⁴ Arslan 2002, s. 32.

⁵ Arslan 2002, s. 26.

⁶ Charles A. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* 8, 1958.

⁷ Mehmet Özdoğan, *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*. Middle East Technical University Lower Euphrates Project Publications 1/2, İstanbul 1977.

⁸ Gian Maria di Nocera, "Settlements, population and landscape on the Upper Euphrates between V and II millennium BC. Results of the Archaeological Survey Project 2003-2005 in the Malatya Plain", *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. 3-8 April Madrid 2008.

Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası Ve Sultansuyu Havzası Geç Bronz Çağı Yerleşimleri

Karakaya Baraj Bölgesi'ni kapsamaktadır. 2017 yılından itibaren İnönü Üniversitesi Arkeoloji Bölümü olarak başlattığımız araştırmalar güneyde ve güneybatıda Malatya Dağları ve Akçadağ İlçesi ile kuzeyde Yazıhan İlçesi'nde gerçekleştirilmiştir.⁹ Malatya'nın Geç Bronz Çağı'na ilişkin yüzey araştırmaları verileri oldukça sınırlıdır. Bölge'nin Geç Bronz Çağı'na ilişkin en sistemli veriler Arslantepe kazılarında gelmektedir.¹⁰ Ayrıca Karakaya Baraj Bölgesi'nde İmikuşağı¹¹ ve İmamoğlu,¹² Keban Baraj Bölgesi'nde

⁹ Sevgi Dönmez, "2017 Malatya Arkeolojik Yüzey Araştırması", 36. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, III. Cilt, 2019a; Sevgi Dönmez, "2018 Malatya Arkeolojik Yüzey Araştırması", 37. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, III. Cilt, Ankara 2019b, s. 349-366. Yazıhan ve Akçadağ İlçelerinde yapılan araştırmaların sonuçları henüz yayım aşamasındadır.

¹⁰ Paolo Emilio Pecorella, *Malatya III. Rapporto Preliminare delle campagne 1963-1968. II Livello Eteo Imperiale e quelli Neoetei*. *Oriens Antiqui Collectio – XII*, Roma 1975, s. 32-35; Federico Manuelli, *Arslantepe. Late Bronze Age. Hittite Influence and Local Traditions in an Eastern Anatolian Community*. M. Frangipane (ed.) *Arslantepe IX. Missione Archeologica Italiana nell'Anatolia Orientale*, Rome 2013a; Federico Manuelli, "Pottery as an Indicator of Changing Interregional Relations in the Upper Euphrates Valley. The Case of the Late Bronze-Iron Age Assemblages from Arslantepe/Malatya", K. A. Yener (ed.) *Across the Border: The Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Anatolia*. Peeters, Leuven, Paris, Walpole & MA, 2013b, s. 373-392; Federico Manuelli, "From the Margin of the Hittite State to the Capital of the Kingdom of Melid: The Late Bronze and Iron Age Developments at Arslantepe", N. Durak ve M. Frangipane (eds.) *I. Uluslararası Arslantepe Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri / I. International Arslantepe Archaeology Symposium Proceedings*. 4-6 Ekim 2018 / 4-6 October 2018 Malatya, İnönü Üniversitesi Yayınları Malatya 2019, s. 157-171.

¹¹ Erkan Konyar, "Old Hittite Presence in the East of the Euphrates in the Light of the Stratigraphical Data from İmikuşağı (Elazığ)" D. P. Mielke, U.D. Schoop and J. Seeher (eds.) *Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie/Structuring and Dating in Hittite Archaeology*. Ege Yayınları, İstanbul 2006, s. 333-348; Erkan Konyar, "Elazığ-İmikuşağı Höyüğü'nde Eski Hitit Dönemi: Stratigrafi ve Çanak Çömlek", M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan ve H. Peker (eds.) *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*. Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 405-415.

¹² Edibe Uzunoğlu, "İmamoğlu Kazıları 1984 Yılı Çalışmaları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1985, s. 183.

Tepecik,¹³ Korucutepe¹⁴ ve Norşuntepe¹⁵ kazıları bölgenin Geç Bronz Çağı maddi kültür kalıntılarının tanımlanmasında önemli olmuştur.

Akçadağ İlçesinde gerçekleştirilen araştırmalar, bölgenin diğer bölgelerle kültürel ilişkilerinin açığa çıkarılmasını sağlayacaktır. Akçadağ'ın Geç Bronz Çağı'nda güney ve Orta Anadolu kültürel etkileşiminin anlaşılmasında Elbistan-Karahöyük,¹⁶ Tille Höyük,¹⁷ Kuşaklı-Sarissa¹⁸ ve Boğazköy¹⁹ kazılarında elde edilen veriler bu anlamda oldukça önemlidir.

Akçadağ Ovası, Sultansuyu Havzası ve Tohma Havzası'nda devam eden araştırmalarda tespit edilen Geç Bronz Çağı merkezlerine ait seramik buluntular, bölgenin geçiş bölgesi özelliği de dikkate alınarak, Yukarı Fırat Havzası, Orta Anadolu, Doğu Akdeniz, Güneydoğu Anadolu, Suriye-Mezopotamya seramik gruplarıyla karşılaştırılarak yerleşimlerin tanımlaması yapılmıştır. Buna göre araştırma sahasında tespit edilen Geç Bronz Çağı merkezlerinde, Orta Anadolu, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu kültürel

¹³ Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı/Tepecik Excavations, 1970. Levha/Plates 99-120", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları/Keban Project 1970 Activities*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/3, Ankara 1972, s. 142-143; Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı, 1972/Tepecik Excavation, 1972, Levha 66-75", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları/Keban Project 1972 Activities*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/5, Ankara 1976, s. 102 vd.

¹⁴ Elizabeth E. Griffin, "The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-1970: Preliminary Report. Part VI: The Middle and Late Bronze Age Pottery" *Journal of Near Eastern Studies* 33/1, University of Chicago Press 1974, s. 67-87; Elizabeth E. Griffin, "Phases G-J: The Middle and Late Bronze Age", M. N. van LOON (ed.) *Korucutepe: Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970. Vol. 3*. North-Holland Publishing Company-Amsterdam, New York & Oxford 1980, s. 3-126.

¹⁵ Harald Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı, 1969/Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, Levha/Tafel 47-61" *Keban Projesi 1969 Çalışmaları/Keban Project 1969 Activities*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/2, Ankara 1971, s. 72-73; Harald Hauptmann, "Norşun Tepe Kazısı/ Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, 1970. Levha/Tafel 57-80", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları/Keban Project 1970 Activites*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/3, Ankara 1972, s. 95 vd.

¹⁶ Tahsin Özgüç ve Nimet Özgüç, *Karahöyük Hafriyatı Raporu 1947/Ausgrabungen in Karahöyük*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949, s. 20 vd.

¹⁷ Geoffrey D. Summers, *Tille Höyük 4: The Late Bronze Age and The Iron Age Transition*. British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara 1993.

¹⁸ Dirk Paul Mielke, *Die Keramik vom Westhang. Kuşaklı-Sarissa 2*. Andreas Müller-Karpe (hrsg.) Leidorf, Rahden/Westf. 2006.

¹⁹ Kurt Bittel, Rudolf Naumann, Thomas Beran, Rolf Hachmann ve *Gottfried Kurt, Boğazköy III. Funde aus den Grabungen 1952-1955*. Verlag Gebr. Mann, Berlin 1957.

etkisinin yoğunluğu dikkat çekmektedir.

Geç Bronz Çağı'nda Yukarı Fırat Havzası ve Malatya

Malatya-Elazığ Bölgesi, bulunduğu coğrafi konum ve maden kaynakları nedeniyle, Eski Önasya tarihinde her zaman karmaşık politik ilişkilerin ve çekişmelerin önemli bir sahasını oluşturmaktadır. Tarihi kaynaklar, MÖ II. binin başlarında, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, Malatya-Elazığ Bölgesi'nin güneyindeki Fırat Havzası'nın Mezopotamya-Orta Anadolu arasındaki uzun ticaret rotasına dahil olduğunu göstermektedir.²⁰ MÖ II. bin boyunca Yukarı Fırat Bölgesi, gerek coğrafi konumu, gerekse değişen politik koşullar karşısında bir çeşit "çekişme alanı" olarak, sürekli değişen siyasi kampları nedeniyle askeri faaliyetlerin yoğun olduğu bir sahayı oluşturmaktadır (Fig. 9).²¹ Geç Bronz Çağı'nda Anadolu'da güçlü merkezi yapıların ve krallıkların ortaya çıkması, doğal olarak özellikle hâkimiyet alanları konusunda mücadelelerin daha şiddetli bir seyir izlemesine neden olmuştur. Geç Bronz Çağı'nın başından itibaren Yukarı Fırat Havzası, politik anlamda oldukça istikrarsız bir görünüm sunmaktadır. Geç Bronz Çağı boyunca bölge, Hitit, Mitanni ve Assur arasında bir çeşit çekişme sahası olmuştur. MÖ II. binin ilk yarısında I. Hattuşili'nin Anadolu'nun güneydoğusu ve Suriye'ye düzenlediği seferleri sırasında, hangi güzergâhı takip ettiği tam olarak bilinmese de Malatya-Elazığ Bölgesi'nde, Fırat'ın batısında bazı yerleri ele geçirmiş olabileceği kabul edilmektedir.²² Hititlerin Yukarı Fırat Bölgesi'ne olan ilgilerinin en önemli sebebi Hurri ve Assur saldırılarına karşı Fırat sınırının kontrol edilmesiydi.²³ Zira Kuzey Suriye'ye uzanan güzergâhın kontrolü aynı zamanda ticaret yollarının da kontrolü anlamına gelmekteydi. Eski Hitit Dönemi metinlerinde İšuwa'dan bahsedilmemesine rağmen, şüphesiz ki I. Hattuşili ve I. Murşili dönemlerinde güneye ve güneydoğuya yapılan seferlerin en azından bir kısmı, Yukarı Fırat Bölgesi üzerinden gerçekleştirilmiş olmalıdır. S. de Martino, Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen belgelerde geçen Henzuta, Hatra ve Hazga gibi

²⁰ Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2011, s. 217 vd.

²¹ Manuelli 2017, s. 138; Manuelli 2019, s. 159, Fig. 2.

²² Turgut Yiğit, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İšuwa Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 17/28, 1995, s. 243; Tevfik Emre Şerifoğlu, "Between the Hittites and the Mitannians: The Malatya-Elazığ Area During the Late Bronze Age", *Ancient Near Eastern Studies* 48, 2011, s. 129.

²³ İlknur Taş, "Malitiya Kenti'nin de İçinde Bulunduğu Yukarı Fırat Bölgesinde, Hitit Devleti Tarafından Yürütülen Bir Merkezileştirme Politikasından Bahsetmek Mümkün müdür?" N. Durak ve M. Frangipane (eds.) *I. Uluslararası Arslantepe Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri/I. International Arslantepe Archaeology Symposium Proceedings*, 4-6 Ekim/4-6 October 2018 Malatya, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2019, s. 185-190.

şehirleri Malatya ve İşuwa Bölgesi'ne lokalize eder.²⁴ Bölgede Orta Anadolu'nun kültürel etkisini yoğun olarak yansıtan kültürel materyaller, Arslantepe'de Geç Bronz Çağı'nın başlangıcına tarihlendirilen tabakada (VB1) bulunmuştur.²⁵ Geç Bronz Çağı'nın başında Elazığ-Malatya Bölgesi'nde Hititler tarafından daha sonradan İşuwa olarak adlandırılan bölge, Mitanni ile Hititlerin kontrol ettiği alanların sınır bölgesini oluşturmuştur.²⁶ Yukarı Fırat Bölgesi'de Fırat'ın doğusuna lokalize edilen İşuwa Ülkesi ile ilgili ilk yazılı belgeler (KUB 23.11 (CTH 142)), Orta Hitit Dönemi'nde karşımıza çıkar. Bu belgede I/II. Tuthaliya'nın İşuwa Ülkesi'ne yaptığı sefer ve kazandığı zaferden bahsedilmektedir.²⁷ III. Hattuşili Dönemi'ne ait bir metinde (KBo 6.28 (CTH 88) + KUB 26.48 öy. 6-12) I. Arnuwanda yönetimi döneminde, Hititler, kuzeyde Kaşkaların saldırıları ile uğraşırken, doğuda İşuwa Ülkesi'nin bağımsızlığını kazanıp, Tegarama²⁸ topraklarına kadar gelip burayı yağmaladığından bahsedilmektedir.²⁹ Bölge ile ilgili kesin tarihi bilgiler, III. Tuthaliya dönemi ile ilgilidir. I. Şuppiluliuma'nın Mitanni tahtına çıkarılan Şattiwaza (Mattiwaza/Kurtiwaza) ile olan anlaşma metninde, İşuwa Ülkesi'ne yaptığı seferlerden ilkinin bahanesi olarak I. Şuppiluliuma'nın babası III. Tuthaliya zamanında İşuwa Ülkesi yanında yer alan bölgedeki birçok kentin düşmanca tavırlar sergilediğinden bahsedilmektedir. Bölgede, Hititlere karşı oluşan İşuwa Ülkesi öncülüğündeki bu koalisyonunun gücünü kırmak için I. Şuppiluliuma tarafından bu bölgeye seferler düzenlendiği ve kralın, İşuwa Ülkesi dâhil bu kentleri Hitit topraklarına dahil ettiğini

²⁴ Stefano de Martino, "İşuwa and Hatti during the Hittite Empire (Tuthaliya I- Şuppiluliuma I)" S. Velhartická (ed.) *Audias fabulas veteres. Anatolian Studies in Honor of Jana Součková-Siegelová*, BRILL, Leiden & Boston 2016, s. 98.

²⁵ Şerifoğlu 2011, s. 129; Federico Manuelli, "Hatti and the East. A Reassessment of the Archaeological Evidence from the Upper Euphrates Region: Places, Spaces and Artifacts" M. Alparslan (ed.) *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 143-144.

²⁶ Şerifoğlu 2011, s. 129.

²⁷ Nursel Aslantürk, "İşuwa Memleketi Üzerine Bir İnceleme" *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1, 2014, s. 61.

²⁸ Tegarama'nın lokalizasyonu ile ilgili pek çok görüş vardır. Bunlar arasından en yaygın görüş Tegarama'nın modern Gürün olduğu yönünde olan görüştür. Bkz. John Garstang and Oliver R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*. Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara 5, London 1959, s. 46-48; Cahit Günbattı, "Kültepe'de Kervan Güzergahlarına Işık Tutan İki Yeni Metin", *Archivum Anatolicum* 5, 2002, s. 84-85. 79-91; Barjamovic 2011, s. 122-132. Tegarama'nın lokalizasyonu ile ilgili bir diğer görüş, Tegarama'nın Elbistan Ovası'nda aranması gerektiği yönündedir. J. David Hawkins ve Mark Weeden, "Kizzuwatna and the Euphrates States: Kummaha, Elbistan, Malatya Philology", *Hittite Landscape and Geography*, Brill, Boston-Leiden 2017, s. 289. Bu görüşler içerisinde en kesin olanı Tegarama'nın Fırat'ın batısına lokalize edilmesi gerektiğidir.

²⁹ Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*. New Edition, Oxford University Press, Oxford 2005, s. 146.

öğrenmekteyiz.³⁰ Malatya-Elazığ Bölgesi, Hitit Devleti'nin yıkılışına kadar büyük oranda Hititler'in kontrolü altında kaldı. Fırat'ın batısında Malatya, direkt Hitit kontrolündeysen, Fırat'ın doğusu, vasal statüdeki İsuwa yöneticilerinin kontrolüne bırakılmıştır.³¹

Malatya ile ilgili en eski yazılı belge, I. Arnuwanda veya III. Tuthaliya Dönemi'ne tarihlendirilen, İsuwa'nın kuzeydoğusuna lokalize edilen Pahhuwa'nın yöneticisi Mita'nın Hitit topraklarına karşı düşmanca tavırlarını içeren belgedir. Bu metinde Malitiyalı yaşlılar (KUB XXIII 72 Rs. 37'; CTH 146), İsuwa, Pahhuwa ve Zuhmalı yaşlılar ile birlikte Hitit Devleti'ne sadık kalacaklarına dair yemin ettirilenler arasında geçmektedir.³² Rapor niteliğindeki bir belgede (KBO XVI 42 Vs.8 (CTH) ise Malitiya kentinin de içinde bulunduğu alanda ve İsuwa Ülkesi'nde teftiş niteliğinde bir denetim yapıldığından bahsedilmektedir.³³

MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgenin Assur saldırılarına karşı Hititler açısından önemli bir savunma alanı ve geçiş güzergâhı olduğu görülmektedir. IV. Tudhaliya'nın Assur ordusunun Nairi ülkesine doğru ilerlemesini durdurmak için Malatya-Elazığ Bölgesini kullandığı bilinmektedir. Ancak Assur'un bu dönemde İsuwa'ya saldırdığına dair herhangi bir kanıt yoktur. Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Malatya, Hitit kenti Kargamış'ın direkt kontrolü altına girer.³⁴

Malatya ve Yukarı Fırat Havzası'nda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve kazılardan elde edilen maddi kültür kalıntılarında anlaşıldığı kadarıyla bölge yoğun olarak Orta Anadolu kültürel etkisi altında bulunmakta olup, diğer bölgelerin maddi kültüre olan katkılarının daha düzensiz olduğu ve maddi kültürü derinlemesine etkilemediği anlaşılmaktadır.³⁵ Geç Bronz Çağı'nda Yukarı Fırat Bölgesi'nde Orta Anadolu kültürel etkisini en iyi çanak çömlek materyaller üzerinde gözlemlemek mümkündür. Malatya Bölgesi'nin Geç Bronz Çağı'ndaki seramik repertuarı ve Hitit dünyası ile olan ilişkiyi ortaya koyan en sistemli bilgiler, Arslantepe kazılarında gelmektedir.³⁶ Arslantepe'nin Geç Bronz Çağı'nı temsil eden tabakalarında (VB1, VB2, IV) çanak, tabak, yemek pişirme kapları, kraterler, yüksek boyunlu, büyük ölçekli

³⁰ Yiğit 1995, s. 244; Aslantürk 2014; s. 66

³¹ Şerifoğlu 2011, s. 131.

³² Taş 2019, s. 187.

³³ Taş 2019, s. 187.

³⁴ Şerifoğlu 2011, s. 131-132.

³⁵ Manuelli 2017, s. 138.

³⁶ Federico Manuelli, "A View from the East. Arslantepe and the Central Anatolian World during the Late Bronze and Iron Ages: Interactions and Local Development", *ORIGINI* XXXIV, 2012, s. 363-367.

çömllekler Orta Anadolu'da Hitit dünyasının kap repertuarını yansıtmakta olup, kapalı kap formları ise Yukarı Fırat Bölgesi'nin geleneksel yerel formları, bazen de güneydoğu, Kilikya ve Suriye özellikleri taşıyan formlar olarak karşımıza çıkar.³⁷ Malatya-Elazığ Bölgesi'nde Geç Bronz Çağı seramikleri mal grubu açısından "yalın seramik" "boyalı seramik" ve "çok iyi turuncu seramik" olarak üç gruba ayrılmıştır.³⁸ İlk grubu M. Özdoğan, düz yalın açıklı, düz yalın açısız ve kaba seramik olarak adlandırmıştır.³⁹ MÖ II. binyıl boyalı seramiği, krem veya devetüyü astar üzerine kırmızı, kahverengi veya kırmızımsı kahverengi tonlarda şerit, zikzak veya kafes tarama şeklinde olup "Hitit boyalıları" olarak da adlandırılmaktadır.⁴⁰ Üçüncü grubu temsil eden "çok iyi turuncu seramik", Hitit İmparatorluk Dönemi "drab ware" (tekdüze seramik) olarak adlandırılan gruba karşılık gelmektedir.⁴¹ "Tekdüze seramik" ya da "drab ware" grubu seramikler, pişirme kapları ve büyük tabaklar hariç hemen hemen tüm kap tiplerinde karşımıza çıkar. "Tekdüze seramik" genelde açık kahverengi veya devetüyü renginde ve astarsız olup, yüzeyi özensizce parlatılmış, taşçıklı veya orta derece büyüklükte kumlu hamurludur.⁴² Yukarı Fırat Havzası'nda Hitit etkili kap formları arasında, ağız kenarı içe doğru kalınlaştırılmış veya ağız kenarı içbükey çanaklar, derin ve yayvan çanaklar, tabaklar, şişeler, küpler, maşrapalar, omuzlu bardaklar, fincanlar Arslantepe'nin Geç Bronz Çağı tabakalarında ele geçen ve seramik repertuarının önemli bir kısmını oluşturan formlardır.⁴³ Malatya-Elazığ Bölgesi, Geç Bronz Çağı'nda Hitit, Assur ve Mitanni güçleri arasında önemli bir çekişme sahasını oluşturmasına rağmen, Assur ve Mitanni etkili seramik yok denecek kadar azdır.⁴⁴ Bölgede Kuzey Suriye etkisini gösteren "combed ware" (tarak bezekli) olarak adlandırılan bezemeli seramikler, Orta Bronz Çağı'nda Arslantepe'de⁴⁵ ve Geç Bronz Çağı'nda Korucutepe'den

³⁷ Manuelli 2013a, s. 435.

³⁸ H.F. Russell, *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia. Based on a survey by Charles Burney of sites along the Euphrates and around Lake Van*. British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 2, BAR International Series 85, Oxford 1980, s. 33-35.

³⁹ Mehmet Özdoğan, *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*. Middle East Technical University Lower Euphrates Project Publications 1/2, İstanbul 1977, s. 11-12.

⁴⁰ Robert Whallon, *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*. Ann Arbor 1979, s. 37-45; Şerifoğlu 2011, s. 133.

⁴¹ Şerifoğlu 2011, s. 133.

⁴² Ulf-Dietrich Schoop, *Hittite pottery: a summary*. H. Genz and D.-P. Mielke (eds.) *Insights into Hittite history and archaeology (Colloquia Antiqua 2)*, Leuven, Paris, Walpole 2011, s. 242.

⁴³ Manuelli 2013a, s. 73 vd.

⁴⁴ Şerifoğlu 2011, s. 136.

⁴⁵ Gian Maria Di Nocera, *Die Siedlung der Mittelbronzezeit von Arslantepe: Eine Zentralsiedlung von Beginn des Zweiten Jahrtausends v. Chr. in der Ebene von Malatya (Türkei)*. *Visceglia*, Rome 1998, s. 114, Taf. 22/1.

bilinmektedir.⁴⁶ Tarak bezemeli seramikler, Geç Bronz Çağı'nda Tille Höyük'te oldukça yaygın olarak ele geçmiştir.⁴⁷ Bölgede Geç Bronz Çağı'nda Akdeniz Bölgesi ve Hitit dünyası kültürel etkisini gösteren “red-lustrous wheel-made ware” (kırmızı-parlak çark yapımı seramik) grubuna giren seramikler, Yukarı Fırat Bölgesi'nde Tepecik⁴⁸ Korucutepe⁴⁹ ve Arslantepe'de⁵⁰ sınırlı sayıda da olsa ele geçmiştir. Kırmızı-parlak çark yapımı seramikler, oldukça yüksek kalitede, çark yapımı, parlak turuncu veya kırmızı renkli çok iyi düzleştirilmiş yüzeyi ile karakterize bu seramik Orta Anadolu Bölgesi'nde yerel olmayan bir grup olup, en erken MÖ 15. yüzyılda bölgede görülmeye başlamıştır.⁵¹ Anadolu'da, Geç Bronz Çağı II'nin başlarından Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar olan süreçte kullanıldığı düşünülen bir seramik grubu I. Tuthaliya Dönemi'nden önceye tarihlenen tabakalarda bilinmemektedir.⁵² Bu seramik grubunun bölgedeki varlığı, Malatya-Elazığ Bölgesi'nin Geç Bronz Çağı II'de, Kilikya, Kuzey Kıbrıs, Kuzey-Orta Anadolu ağına dâhil olduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁵³

Akçadağ Ovası, Sultansuyu Havzası ve Tohma Havzası Geç Bronz Çağı Yerleşimleri

Malatya Ovası ile Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu bağlantısının sağlandığı en önemli güzergâhlardan birini oluşturan Sultansuyu Havzası'nın yaklaşık 6 km batısında, Nurhak Dağları'nın doğusunda, Ören Köyünün 1.6 km güneybatısında, 230 m x 200 m ebatlarında, deniz

⁴⁶ Şerifoğlu 2011, s. 136, Fig. 10.

⁴⁷ Summers 1993, s. 88-92.

⁴⁸ Ufuk Esin, “Tepecik Kazısı 1969. Ek: Güven Arsebük, Tepecik İnsan Kalıntılarının İncelenmesine Katkılar/Tepecik Excavations, 1969. Addendum: Güven Arsebük, Preliminary Analysis of Human Skeletal Remains from Tepecik Levha/Plates 99-120”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları/Keban Project 1969 Activities*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/2, Ankara 1972, s. 113, Lev. 94/2; .Ekin Kozal, “A Discussion of the Origin and the Distribution Patterns of Red Lustrous Wheel-made Ware in Anatolia: Cultural Connections across the Taurus and Amanus Mountains”, D. Beyer, O. Henry ve A. Tibet (éds.) *La Cappadoce Méridionale de la préhistoire à la période byzantine*. Institut Français d'Études Anatoliennes Georges – Dumézil, İstanbul 2015, s. 54, Fig. 1.

⁴⁹ Griffin 1974, s. 93.

⁵⁰ Manuelli 2013a, s. 393.

⁵¹ Stefania Mazzoni, Anacleto D'Agostino ve Valentina Orsi, “Exploring a site in the North Central Anatolian

Plateau: Archaeological Research at Uşaklı Höyük (2013-2015)” *Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures* 1/1, 2019, s. 126.

⁵² Kathryn O. Eriksson, “Red Lustrous Wheelmade ware: a product of Late Bronze Age Cyprus” J. A. Barlow, D. L. Bolger, B. Kling (eds), *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record (Philadelphia University Monograph 74)*. Philadelphia 1991, s. 89.

⁵³ Manuelli 2013a, s. 411.

seviyesinden 1160 m yükseklikte, kuzey, güney, doğu ve batı yamaçları tarım arazilerine uzanan oldukça büyük ebatlarda bir höyük yerleşimi olan Ören Höyük'ün yüzeyinde, Kalkolitik Çağ, Erken Bronz Çağı, Orta Bronz Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ seramik materyalinin yanı sıra Kuzey Suriye etkili Geç Bronz Çağı amorf seramik parçaları ele geçmiştir (Fig. 2: 1-3). Ören Höyük'te ele geçen ve Geç Bronz Çağı'na ait olabilecek genelde iyi pişirilmemiş örneklerle temsil edilen, çark yapımı, portakal renginde “combed ware” (tarak bezemeli) seramik parçalarının üzerindeki bezeme geleneği, Arslantepe'nin Orta Bronz Çağı tabakasında,⁵⁴ Korucutepe'de⁵⁵ Orta Bronz Çağı'nın sonları Geç Bronz Çağı I'in başlarına tarihlendirilen seramikler üzerinde tespit edilmiştir. Orta Bronz Çağı'nda başlayıp, Geç Bronz Çağı'nın sonuna kadar devam eden bu gelenek, Tille Höyük'te Geç Bronz Çağı tabakalarından bilinmektedir.⁵⁶

Sultansuyu Havzası içerisinde yer alan Sincik Arkeolojik Alanı, Sahilköy Köyü'nün 900 m kuzeyinde, Sultansuyu Barajı'nın batı bankında, kuzeydoğu-güneybatı yönünde yaklaşık 500 m uzunluğunda, doğu batı yönünde 200 m genişliğinde alüvyol bir alana yayılmış bir sırt yerleşimidir. Deniz seviyesinden yaklaşık 970 m yükseklikteki bir alanda yer alan Sincik Arkeolojik Alanı'nın yüzeyinde, Erken, Orta ve Geç Bronz Çağı'na ait seramik materyal ve bunların yanısıra yerleşimin madencilik faaliyetlerine ışık tutacak demir madeni cürufları ele geçmiştir. Sincik Arkeolojik Alanı'nda ele geçen ve Geç Bronz Çağı'na tarihlendiğimiz portakal renginde, genelde iyi pişirilmiş, taşçıklı veya ince kum katkılı hamurlu tabak ve çanak parçalarının tamamı Hitit “drab ware” grubu seramiklerin özelliklerini göstermektedir. Ağız kenarı yukarıya doğru yuvarlatılmış tabak formu (Fig. 2: 4), Geç Bronz Çağı'nda Arslantepe, Korucutepe, İmikuşağı, Çınaz Höyük ve Kuşaklı-Sarissa'da Hitit İmparatorluk Çağı tabakalarında bilinen bir tabak formudur.⁵⁷ Ağız kenarı yukarı doğru yuvarlatılmış, Geç Bronz Çağı'nın tipik çanak formu (Fig. 2: 5), Arslantepe'de ele geçen basit konturlu sıg çanaklar grubuna girmektedir.⁵⁸ Benzer örnekleri Yazıkonak'ta ele geçen bu çanak formu, Orta Anadolu etkili bir formdur.⁵⁹ Ağız kenarı içe doğru kavisli ve ağız

⁵⁴ Di Nocera 1998, s. 114, Taf. 22/1.

⁵⁵ Gülsün Umurtak, Korucutepe II. 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 69, 91; Lev. 15/2, 18/7, 18/8.

⁵⁶ Summers 1993, s. 88-92, Fig. 27-31.

⁵⁷ Gülsün Umurtak, *Hitit İmparatorluk Çağında İsuva Ülkesi Çanak Çömleği Üzerine Bir Araştırma. Korucutepe, İmikuşağı, Pınartepe, Çınaz II, Yazıkonak ve Tilenzit Höyükleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1988, s. 21-23, Lev. 4/2-3, 5/1-3; Mielke 2006, Taf. 52/6; Manuelli 2013a, s. 115, Fig. III. 20/1.

⁵⁸ Manuelli 2013a, s. 122, Fig. III.24/12.

⁵⁹ Umurtak 1988, s. 50-51, Lev. 29/1.

kenarı içerden hafif keskinleştirilmiş sığ çanak formları (Fig. 2: 6-7), Arslantepe,⁶⁰ Korucutepe ve İmikuşağı'nın Hitit İmparatorluk Çağı tabakalarında,⁶¹ Kuşaklı-Sarissa'da⁶² ve Uşaklı Höyük'te⁶³ bilinen bir formdur. Dudağı dıştan hafifçe belirtilmiş, küresel gövdeli çanak formu (Fig. 2: 8), Arslantepe'de sığ, büyük çanak formlarından,⁶⁴ Korucutepe'de Hitit İmparatorluk Çağı tabakasından⁶⁵ ve Geç Bronz Çağı'nda Kuşaklı-Sarissa'dan⁶⁶ bilinmektedir. Sincik Arkeolojik Alanı'nda ele geçen demir madeni cürüfları, Sincik Arkeoloji Arkeolojik Alanı'nın yaklaşık 12 km. güneydoğusunda, Malatya Dağları üzerinde yer alan İbicek, Tepeyurt ve Kuyuluk demir madeni yataklarının bu dönemde de kullanılmış olabileceğine yönelik soru işaretleri oluşturmaktadır.⁶⁷ Ayrıca bu yerleşimin güneybatısında yer alan ve tortul kayaçlar üzerine volkanik kayaç ardalanması sunan Nurhak Dağları üzerinde bakır, kurşun, çinko ve demir yataklarının varlığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra Sincik Arkeolojik alanının yaklaşık 15 km güneybatısında yer alan Dedeyazı Köyü demir madeni ocakları günümüzde aktif olarak kullanılmaktadır.

Şeyhler Köyü'nün 1.8 km kuzeydoğusunda, deniz seviyesinden 756 m yükseklikte, yaklaşık 90 m x 110 m ebatlarında, Sultansuyu Havzası'nın doğu bankında, kuzey ve batı yamaçları Sultansuyu Havzası'na bakan Bayramlar Tepesi bir sırt yerleşimidir. Kaçak kazı çukurlarından 1 m'den daha kalın taş duvar kalıntıları gözlemlenebilmektedir. Bayramlar Tepesi'nin batı ve kuzey yamaçları sarp kayalık alandan oluşmaktadır. Yerleşim bulunduğu konum itibariyle geçiş güzergâhını kontrol edebilecek bir noktada yer almaktadır. Bayramlar Tepesi'nin yüzeyinde toplanan seramik parçalarından yerleşimin Erken Bronz Çağı'nın sonlarından itibaren kullanıldığı anlaşılmaktadır. Erken, Orta, Geç Bronz ve Demir Çağı'nda kullanıldığını düşündüğümüz yerleşimde toplanan Geç Bronz Çağı seramik materyaller, bölgenin Orta Anadolu ve Akdeniz dünyası arasında, bir çeşit kültürel geçiş bölgesi özelliğini ortaya koyması açısından önemlidir. Bayramlar Tepesi'nin yüzeyinde toplanan, ağız kenarı içe doğru kavisli ve çoğu yuvarlatılmış çanaklar (Fig. 3: 1-5), tipik Hitit çanakları formunda yapılmışlardır. Ağız kenarı içe doğru hafif kavisli, dudağı iç kısımda sivri bitimli bir kalınlık

⁶⁰ Manuelli 2013a, s. 124, Fig. III. 25/5.

⁶¹ Umurtak 1988, s. 46-47, Lev. 24/1-2; Konyar 2007, s. 412, Res. 2/4.

⁶² Mielke 2006, Taf. 55/8.

⁶³ Mazzoni vd. 2019, s. 119, Fig. 85/3-4.

⁶⁴ Manuelli 2013a, s. 131, Fig. III.30/8

⁶⁵ Umurtak 1988, s. 58, Lev. 36/1.

⁶⁶ Mielke 2006, Taf. 63/15.

⁶⁷ Sevgi Dönmez, "2017 Malatya Yüzev Araştırması: Erken ve Orta Demir Çağı Araştırmalarına Yeni Katkılar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38/65, 2019c, s. 54-55. Fig. 16.

şeklinde olan derin çanak formu (Fig. 3: 1, 3), İmikuşağı ve Korucutepe'de Hitit İmparatorluk Çağı tabakalarında,⁶⁸ Arslantepe IV'de,⁶⁹ Kuşaklı-Sarissa'da⁷⁰ bulunan çanak formları ile benzerdir. Düz gövdeli, ağız kesiminden içe dönerek dudak oluşturan çanak formu (Fig. 3: 2) Arslantepe IV'de,⁷¹ Korucutepe'de Hitit İmparatorluk Çağı II'de,⁷² Boğazköy'de⁷³ Hitit Dönemi'nin başlarından itibaren ve Kuşaklı-Sarissa'da⁷⁴ Geç Bronz Çağı'nda kullanılmaya başlayan bir formdur. Ağız kenarı içerden keskinleştirilmiş, düz çanak formu (Fig. 3: 4), Arslantepe IV'de,⁷⁵ Korucutepe Hitit İmparatorluk Çağı II, İmikuşağı 8 ve Tilenzit'te⁷⁶ ele geçen çanaklarla benzer formdadır. Düz büyük çanak grubunda yer alan, ağız kenarı içe doğru hafif kavisli çanak formu (Fig. 3: 5), Arslantepe IV'de⁷⁷ ve Boğazköy'de⁷⁸ Hitit Dönemi'nde sık kullanılan bir formu oluşturmaktadır. Bayramlar Tepesi'nde ele geçen seramikler arasında bir çömlek parçası formu (Fig. 3: 6), Boğazköy'de,⁷⁹ Hitit İmparatorluk Çağı'nın başlarında Korucutepe'de⁸⁰ ve Arslantepe'de⁸¹ tipik boyunsuz, dudak dışardan kalınlaştırılmış Hitit çömlek formu grubu içerisine girmektedir. Hitit boyalıları grubuna aldığımız, ağız kenarı kırmızı boyalı, gövdesi kafes motifi bezemeli çanak (Fig. 3: 7), hem form hem de boya bezeme geleneği açısından Geç Bronz Çağı'nda Kilise Tepe'de Hitit etkili bir seramik formu ve bezeme geleneği olarak karşımıza çıkar.⁸² Aslında bu boya bezeme geleneği Orta Anadolu'da nadir olarak kullanılan bir gelenektir. U.-D. Schoop, bu geleneğin Orta Anadolu'ya Akdeniz kültürel ilişkileri sonucu

⁶⁸ Umurtak 1988, s. 48-49, Lev. 26/2, 27/1.

⁶⁹ Manuelli 2013a, s. 128, Fig. III.27/14; Manuelli 2013b, s. 377, Fig. 3/7.

⁷⁰ Mielke 2006, Taf. 49/20.

⁷¹ Federico Manuelli, "Contextualizing crisis? Some thoughts on the end of the Bronze Age in the Euphrates Region." Francesca Balossi Restelli, Andrea Cardarelli, G. M. Di Nocera, L. Manzanilla, L. Mori, G. Palumbi, H. Pittman (eds.), *Pathways through Arslantepe Essays in Honour of Marcella Frangipanes*. Sapienza Università Di Roma 2020, s. 609, Fig. 2/3

⁷² Umurtak 1988, s. 49, Lev. 27/2

⁷³ Schoop 2011, s. 245, Fig. 1/B.

⁷⁴ Mielke 2006, s. 109, Abb. 97/e.

⁷⁵ Pecorella 1975, s. 121, Fig. 22/9; Manuelli 2013a, s. 132, Fig. III.31/11.

⁷⁶ Umurtak 1988, s. 47-48, Lev. 25/1-2, 26/1.

⁷⁷ Pecorella 1975, s. 121, Fig. 22/4; Manuelli 2013a, s. 133, Fig. III.31/3; Manuelli 2013b, s. 377, Fig. 3/8.

⁷⁸ Ulf-Dietrich Schoop, "Dating the Hittites with Statistics: Ten Pottery Assemblages from Boğazköy-Hattuta", D. P. Mielke, U.-D. Schoop, J. Seeher (eds.), *Structuring and Dating in Hittite Archaeology*. BYZAS 4, 2006, s. 223, Fig. 5/H.

⁷⁹ Schoop 2011, s. 249 Fig. 4/5

⁸⁰ Umurtak 1988, s. 121, Lev. 101/1.

⁸¹ Manuelli 2013a, s.151, Fig. III.43/6

⁸² John N. Postgate, "The Ceramics of Centralisation and Dissolution: A Case Study from Rough Cilicia", *Anatolian Studies* 57, *Transanatolia: Bridging the Gap between East and West in the Archaeology of Ancient Anatolia*. 2007, s. 147. Fig. 4/754-756.

yayıldığını ve Akdeniz Bölgesi'nde de Hitit seramik formları üzerine boya bezeme geleneğinin uygulandığını belirtmektedir.⁸³ Malatya-Elazığ Bölgesi'nde Akdeniz etkili boya bezemeli Hitit seramik örnekleri Korucutepe ve İmikuşağı 8'de Hitit İmparatorluk Çağı tabakalarından bilinmektedir.⁸⁴ Yine Akdeniz etkili olduğunu düşündüğümüz, şevron bezemeli amorf parçalar (Fig. 3: 8-10), bezemeli çanak parçası örneğinde olduğu gibi aynı yapım tekniği özellikleri göstermektedir. Bu parçalar üzerindeki bezeme geleneği, Arslantepe'de de Geç Bronz Çağı'nda bilinen bir bezeme geleneğini oluşturmaktadır.⁸⁵ Bayramlar Tepesi'nde ele geçen ortası oluklu kulp parçası (Fig. 3: 11), form özellikleri bakımından İmikuşağı 8'de ele geçen kulbu oluklu testinin kulbu ile benzerdir.⁸⁶ Parmak baskı bezemeli bir diğer kulp örneği (Fig. 3: 12), Arslantepe'de Geç Bronz Çağı'nda sevilen bir kulp formunu oluşturmaktadır.⁸⁷ Portakal renginde, kabartma bezemeli, büyük bir küpe ait olduğunu düşündüğümüz gövde parçası (Fig. 3: 13) üzerindeki kabartma bant bezeme geleneği, Arslantepe'de Geç Bronz Çağı'nda sevilen bir bezeme geleneğidir.⁸⁸ Bayramlar Tepesi gerek buluntular gerekse bulunduğu konum itibarıyla bir çeşit kontrol noktasında yer alması nedeniyle bölgeler arası kültürel ve politik ilişkiler açısından Geç Bronz Çağı'nda önemli bir merkezi temsil ediyor olmalıdır.

Sultansuyu Havzası'nın 8 km batısında, Aşağıörükçü Köyü'nün yaklaşık 770 m kuzeybatısında, deniz seviyesinden 997 m yükseklikte, modern yerleşim ve tarım nedeniyle tamamen tahrip olmuş Evliyan Mevkii'nde Geç Bronz Çağı'na ait çok sayıda çanak çömlek ve küp parçaları ele geçmiştir. Profili ağıza doğru giderek dışa açılan, hafif içe kavisli ağızlı çanaklar (Fig. 4: 1-2), Korucutepe Hitit İmparatorluk I tabakasında, İmikuşağı 7-8'de,⁸⁹ Arslantepe'de,⁹⁰ Uşaklı Höyük'te⁹¹ ve Kuşaklı-Sarissa'da⁹² Geç Bronz Çağı'nda bilinen bir formdur. "Drab ware" grubu içerisine giren bu çanak formu, Boğazköy'de tipik Hitit çanak formlarından birini oluşturmaktadır.⁹³ Ağız kenarı içe doğru keskinleşerek biten, düz çanak formları (Fig. 4: 3-4),

⁸³ Schoop 2011, 258-259.

⁸⁴ Umurtak 1988, s. 187-188, Lev. 179/2, 180/1-2.

⁸⁵ Manuelli 2013a, s. 206, Pl. 5/3

⁸⁶ Umurtak 1988, s. 107, 171-172, Lev. 85/2, 160/1.

⁸⁷ Manuelli 2013a, s. 199, Fig. III.73/3.

⁸⁸ Manuelli 2013a, s. 164, Fig. III.50/1,2,9.

⁸⁹ Griffin 1980, Pl. 15/F; Umurtak 1988, s. 45-46, Lev. 23/1-2.

⁹⁰ Manuelli 2013a, s. 124, Fig. III.25/10

⁹¹ Mazzoni vd. 2019, s. 121, Fig. 91/5-6.

⁹² Mielke 2006, Taf. 54/14.

⁹³ Schoop 2006, s. 227, Fig. 5/G.

Uşaklı Höyük'te,⁹⁴ Boğazköy'de⁹⁵ ve Arslantepe'de⁹⁶ ele geçen “drab ware” grubu içerisindeki çanak formları ile benzerdir. Evliyan Mevkii'nde ele geçen boya bezemeli çömlek parçası (Fig. 4: 5), bölgenin Akdeniz dünyası ile olan kültürel ilişkiyi açığa vurması bakımından önemlidir. Zikzak biçimli boya bezemeli çömlek parçası Kilise Tepe'de ele geçen boya bezemeli örneklerle benzer özelliktedir.⁹⁷ Evliyan Mevkii'nde ele geçen bu boya bezemeli parça, Bayramlar Tepesi'nde ele geçen boya bezemeli örneklerle (Fig. 3: 7-10) benzerlik göstermektedir. Ağız kenarı dışarı doğru taşırılarak kalınlaştırılmış, “drab ware” grubu seramiklerin renk ve pişirme kalitesine sahip çömleğin formu (Fig. 4: 6), Korucutepe'de,⁹⁸ Arslantepe'de⁹⁹ ve Kinet Höyük'te¹⁰⁰ Hitit İmparatorluk Dönemi'nde kullanıldığı bilinmektedir. Kalınlaştırılmış ağız kenarlı çömlek formu (Fig. 4: 7), Arslantepe IV,¹⁰¹ Korucutepe Hitit İmparatorluk II tabakası ve İmikuşağı 7-8'de¹⁰² ele geçen çömlek formları ile benzerdir. Kısa boyunlu, üstü eğimli kesilmiş, dudağı dışta yumuşak bitimli bir çıkıntı biçiminde olan küp formu (Fig. 4: 8), Uşaklı Höyük'te,¹⁰³ Kuşaklı-Sarissa'da,¹⁰⁴ Korucutepe Hitit İmparatorluk I, İmikuşağı 8¹⁰⁵ ve Arslantepe IV'de¹⁰⁶ Geç Bronz Çağı II tabakalarında ele geçmiştir. Akdeniz etkili bir başka Hitit İmparatorluk Dönemi kap grubuna ait parça “red-lustrous wheel made” (Kırmızı Parlak Çark Yapımı Seramik) grubu içerisinde değerlendirilmiştir. Kırmızı renkte astarlı, ağız kenarı içe kavisli ve halka dipli tabak parçası (Fig. 4: 9), form özellikleri bakımından Kuşaklı-Sarissa,¹⁰⁷ Kinet

⁹⁴ Mazzoni vd. 2019, s. 118, Fig. 84/6-8.

⁹⁵ Schoop 2006, s. 223, Fig. 5/H

⁹⁶ Manuelli 2013a, s. 124, Fig. III.25/7

⁹⁷ Postgate 2007, s. 148, Fig. 5/705

⁹⁸ Griffin 1980, Pl. 5/267.

⁹⁹ Manuelli 2013a, s. 160, Fig. III.49/6-7.

¹⁰⁰ Marie-Henriette Gates, “Potmarks at Kinet Höyük and the Hittite Ceramic Industry”, *La Cilicie : espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)*. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999. Istanbul : Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil 2001.s. 153, Fig. 5/15.

¹⁰¹ Pecorella 1975, s. 125, Fig. 24/12.

¹⁰² Umurtak 1988, s. 122, Lev. 101/2, 102/1.

¹⁰³ Stefania Mazzoni ve Anacleto D'Agostino, “Survey of the Archaeological Landscape of Uşaklı / Kuşaklı Höyük (Yozgat)”, *Anatolica* 36, 2010, s. 127, Fig. 24/137.

¹⁰⁴ Mielke 2006, Taf. 44/3.

¹⁰⁵ Umurtak 1988, s. 163-164, Lev. 149/1, 150/1.

¹⁰⁶ Pecorella 1975, s. 125, Fig. 24/23.

¹⁰⁷ Mielke 2006, Taf. 59/6-12.

Höyük¹⁰⁸ ve Uşaklı Höyük'te¹⁰⁹ ele geçen tabak formu ile benzer özelliktedir. Evliyan Mevkii'nde Geç Bronz Çağı'na tarihlendiğimiz kulp parçası (Fig. 4: 10), özellikle Geç Bronz Çağı küplerinin gövdesine tutturulan dikey kulp formundadır. Bu kulp formları Arslantepe'de¹¹⁰ ve Kuşaklı-Sarissa'da¹¹¹ Geç Bronz Çağı'nda, küpler üzerinde sık kullanılan bir kulp formudur. Evliyan Mevkii'nde ele geçen seramik parçalar, Hitit İmparatorluk Çağı'nda Orta Anadolu ve Akdeniz dünyası arasındaki kültürel ilişkilerde, Akçadağ Ovası ve Sultansuyu Havzası'nın önemini ortaya koymasından dolayı son derece önemlidir.

Geç Bronz Çağı'nda Kuzey Orta Anadolu ve Malatya Ovası arasındaki kültürel ilişkilerin şekillenmesinde önemli olduğunu düşündüğümüz en önemli geçiş güzergâhı olan Tohma Havzası içerisinde dört bölgede Geç Bronz Çağı merkezleri saptanmıştır. Tohma Havzası içerisinde, altüvyol dolgunun yoğun olduğu bölgede, deniz seviyesinden 954 m yükseklikte, Doğantepe Köyünün 890 m batısında, doğu-batı ve kuzey yamaçları bahçe tarımı yapılan arazilere uzanan Hantepe Höyük I'de Geç Bronz Çağı seramik materyalleri saptanmıştır (Fig. 5). Höyüğün kuzey-güney doğrultuda uzunluğu 300 m; doğu batı doğrultusunda genişliği 150 m'dir. Höyüğün üzerinde daha önceden bahçe tarımı nedeniyle yapılan teraslama faaliyetleri höyüğe oldukça zarar vermiştir. Höyüğün yüzeyinde bahçecilik faaliyetleri nedeniyle daha önceki yıllarda gerçekleştirilmiş olan teraslama işlemleri sırasında taş duvar kalıntıları açığa çıkmıştır. Tahribat alanlarında ortaya çıkan taş duvar kalıntılarında, mimari öge olarak özellikle bazalt taşının kullanılmış olduğu görülmektedir. Hantepe Höyük'ün yaklaşık 40 m batısında ikinci bir höyük yerleşimi saptandığı için Hantepe Höyük'e Hantepe Höyük I (doğu) demeyi uygun bulduk. Hantepe Höyük I yüzeyinde yapılan araştırmalar sırasında Orta Bronz Çağı, Geç Bronz Çağı ve Helenistik Çağ seramiği tespit edilmiştir. Geç Bronz Çağı'nda Orta Anadolu-Malatya Ovası arasındaki kültürel ilişkilere ışık tutacak "drab ware" grubuna ait çanak çömlekler, parmak baskı bezemeli kulp, yatay kulp, ip baskı bezemeli çanak parçaları ele geçmiştir. Ağız kenarı üstten içe doğru eğimli kesilmiş, dudak kısmı dışta yumuşak bitimli bir çıkıntı durumunda olan kısa boyunlu küp

¹⁰⁸ Marie-Henriette Gates, "Dating the Hittite Levels at Kinet Höyük: a Revised Chronology", D.P. Mielke, U.-D. Schoop, J. Seeher (eds.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie* (BYZAS 4), Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Ege Yayınları İstanbul, 2006, s. 305-306, Fig. 9/2.

¹⁰⁹ Mazzoni vd. 2019, s. 126, Fig. 18/21-22.

¹¹⁰ Manuelli 2012, s. 366. Fig. 3/8.

¹¹¹ Mielke 2006, Taf. 84/3-4.

formu (Fig. 5: 1), İmikuşağı 8'de,¹¹² Arslantepe IV'de,¹¹³ Boğazköy'de (Büyükale IVa),¹¹⁴ Kinet Höyük'te¹¹⁵ ve Kuşaklı-Sarissa'da¹¹⁶ tipik Hitit küp repertuarında yer alan formu temsil etmektedir. Dudağı dışta, kalın ve keskin kenarlı bir çıkıntı durumunda olan kısa boyunlu küp formu (Fig. 5: 2), İmikuşağı 8,¹¹⁷ Arslantepe IV,¹¹⁸ Tarsus-Gözlükule¹¹⁹ ve Norşuntepe'de¹²⁰ Geç Bronz Çağı II'de kullanılan bir formdur. Dudağı dışardan kalınlaştırılmış, üstü içe doğru eğimli kesilmiş, ağız kenarını çevreleyen iki paralel, yatay oluk bezemeli küp formu (Fig. 5: 3), İmikuşağı 8'de,¹²¹ Arslantepe'de¹²² ve Tarsus-Gözlükule'de¹²³ Geç Bronz Çağı I'de ele geçen küp formları ile benzerdir. Krem renginde astarlı, portakal renginde hamurlu, taşçıklı, üzerinde ip baskı izi bulunan amorf gövde parçası üzerindeki baskı izi (Fig. 5: 4), Arslantepe'de¹²⁴ ve Kuşaklı-Sarissa'da¹²⁵ ele geçen amorf gövde parçaları üzerindeki ip baskı izi ile aynı özelliktedir. Bayramlar Tepesi'nde ele geçen kabartma bezemeli gövde parçasınının (Fig. 3: 13) yakın benzeri, açık portakal renginde astarlı, yoğun taşçıklı, iyi pişirilmiş kabartma bezemeli, büyük bir küpe ait gövde parçasıdır (Fig. 5: 5). Bu gövde parçası üzerindeki kabartma bant bezeme geleneği Arslantepe'de Geç Bronz Çağı'nda sevilen bir bezeme geleneğini oluşturmaktadır.¹²⁶ Açık portakal renginde astarlı, boynu içbükey bir eğimle yükselen, ağız kenarı dışardan hafifçe yuvarlatılarak kalınlaştırılmış çömlek formu (Fig. 5: 6), Korucutepe'de Hitit İmparatorluk Çağı I'de¹²⁷ ve Arslantepe'de¹²⁸ VB1'den IV. tabakanın sonlarına kadar devam eden bir formu oluşturmaktadır. Ağız kenarı dışardan hafifçe yuvarlatılarak kalınlaştırılmış, dıştan dudağın altında oluk bulunan, ağız

¹¹² Umurtak 1988, s. 163-164, Lev. 149/1.

¹¹³ Pecorella 1975, 118, Fig. 19/7; Manuelli 2013a, s. 161, Fig. III.49/6.

¹¹⁴ Franz Fischer, *Die Hethitische Keramik von Boğazköy*. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft (WVDOG) 75, Berlin 1963, Taf. 71/653.

¹¹⁵ Gates 2006, s. 306, Fig. 10/7.

¹¹⁶ Mielke 2006, Taf. 44/1.

¹¹⁷ Umurtak 1988, s. 161-62, Lev. 145/1.

¹¹⁸ Pecorella 1975, s. 118, Fig. 19/5.

¹¹⁹ Hetty Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II. From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton University Press for the Institute for Advanced Study. Princeton, New Jersey 1956, Pl. 390/L.

¹²⁰ Günther Korbel, *Die Spätbronzezeitliche Keramik von Norşuntepe*. Institut für Bauen und Planen in Entwicklungsländern Mitteilungen 4. Hannover 1985, Taf. 175/3511.

¹²¹ Umurtak 1988, s. 165-166, Lev. 152/1.

¹²² Manuelli 2013a, s. 171, Fig. III.55/3.

¹²³ Goldman 1956, Pl. 381/I.

¹²⁴ Manuelli 2013a, Pl. II/3.

¹²⁵ Mielke 2006, Taf. 88/6.

¹²⁶ Manuelli 2013a, s. 164, Fig. III.50/1,2,9.

¹²⁷ Griffin 1980, Pl. 5/216; Umurtak 1988, s. 139, Lev. 120/1.

¹²⁸ Manuelli 2012, s. 366, Fig. 3/6.

kenarının iç kısmı da hafifçe eğimli bir şekilde yuvarlatılarak sonlandırılmış, ağız kenarının iç kısmından gövdeye doğru kırmızimsı kahverengi renkte boyalı, çanak parçası (Fig. 5: 7), gerek form özellikleri gerekse boya bezeme geleneği açısından Geç Bronz Çağı'nda Akdeniz Bölgesi'nde görülen form ve bezeme geleneğini yansıtmaktadır.¹²⁹ Düz gövdeli, ağız kenarı hafif içe kavisli, gövdesi delikli, portakal renginde hamurlu ve krem astarlı, "drab ware" grubu içinde değerlendirilebileceğimiz çanak parçasının (Fig. 5: 8) yakın benzerleri Kuşaklı-Sarissa'da ele geçmiştir.¹³⁰ Krem renginde astarlı, taşçıklı ve parmak baskı bezemeli, dikey kulp parçası (Fig. 5: 9) üzerindeki parmak baskı geleneği, Arslantepe'de¹³¹ ve Kuşaklı-Sarissa'da¹³² Geç Bronz Çağı boyunca iyi bilinen bir bezeme geleneğini oluşturmaktadır. Hantepe Höyük I'de tek bir parça ile temsil edilen yatay kulp parçası (Fig. 5: 10), Boğazköy'de¹³³ ve Arslantepe'de¹³⁴ Geç Bronz Çağı boyunca, Kuşaklı-Sarissa'da Orta Bronz Çağı ve Erken Hitit Dönemi'nde¹³⁵ ve Uşaklı Höyük yüzey araştırmalarından¹³⁶ bilinmektedir. Yatay kulp formu, Assur Ticaret Kolonileri çağından itibaren Orta Anadolu'da, çanaklarda kullanılan bir kulp formunu oluşturmaktadır.¹³⁷

Hantepe Höyük'ün 40 m batısında yer alan tepe üzerinde yapılan yüzey araştırması neticesinde bu tepenin de Hantepe Höyük ile bağlantılı ikinci bir höyük yerleşimi olduğu anlaşılmıştır. Deniz seviyesinden 948 m yükseklikte, Hantepe Höyük I'nın 40 m batısında yer alan tepelik alan üzerine kurulmuş höyük yerleşimi, Hantepe Höyük II (batı) olarak isimlendirilmiştir. Hantepe Höyük II yüzeyinde ele geçen seramik parçalarının tamamı Geç Bronz Çağı'na tarihlendirilmiştir. Höyük yüzeyinde yapılmış olan kaçak kazı çukurundan ve bahçecilik faaliyetlerinden dolayı taş duvar kalıntıları açığa çıkmıştır. Hantepe Höyük II, Hantepe Höyük I kompleksinin bir devamı

¹²⁹ Connie. K. Hansen and John. N. Postgate, "The Bronze to Iron Age Transition at Kilise Tepe", *Anatolian Studies* 49, *Anatolian Iron Ages 4*. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997 (1999), s. 112, Fig. 1.10/5; Marina Pucci, *Excavations in the Plain of Antioch III. Stratigraphy, Pottery, and Small Finds from Chatal Höyük in the Amuq Plain*. Oriental Institute Publications 143, The University of Chicago. Chicago 2019, Pl. 18/d.

¹³⁰ Mielke 2006, Taf. 66/8-11.

¹³¹ Manuelli 2013a, s. 199, Fig. III.73/3.

¹³² Mielke 2006, s. 149, Taf. 79/14.

¹³³ Fischer 1963, Taf. 103-108.

¹³⁴ Manuelli 2013a, s. 119, Fig. III.73/10.

¹³⁵ Mielke 2006, s. 149, Abb. 142.

¹³⁶ Mazzoni ve D'Agostino 2010, s. 126, Fig. 18/12, 15.

¹³⁷ Hülya Torun, *Kayalıpınar 2012 Yılı Kazılarında Ele Geçen Assur Ticaret Kolonileri Çağı Seramiği*. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2019, Lev. 22.

niteliğinde olup, muhtemelen bir aşağı şehir yerleşimi olarak değerlendirilebilir. Hantepe Höyük II'nin yüzeyinde ele geçen, düz gövdeli, ağız kenarı üstten içe doğru eğimli kesilerek iç kısımda sivrilmiş dudaklı, ip baskı bezemeli çanak (Fig. 6: 1), Kuşaklı-Sarissa'da¹³⁸ ve Arslantepe'de¹³⁹ Geç Bronz Çağı'nda hem form hem de bezeme geleneği açısından yaygın kullanılan bir formu temsil etmektedir. Bu çanak formu, Korucutepe ve İmikuşağı 8'de¹⁴⁰ Geç Bronz Çağı II'de yaygın olarak kullanılan form özelliklerine sahiptir. Hitit İmparatorluk Dönemi kap grubuna ait bir parça olduğunu düşündüğümüz Evliyan Mevkii'nde ele geçen tabak (Fig. 4: 9) ile aynı form ve yapım özelliklerine sahip bu tabak (Fig. 6: 2) "red-lustrous wheel made" grubu içerisinde değerlendirilmiştir. Kırmızı renkte astarlı, ağız kenarı içe kavisli ve halka dipli tabak parçası form özellikleri bakımından Kuşaklı-Sarissa,¹⁴¹ Kinet Höyük¹⁴² ve Uşaklı Höyük'te¹⁴³ ele geçen tabak formu ile benzer özelliktedir. Yüzeyde bulunan parmak baskı bezemeli bir kulba sahip, uzun boyunlu, şişkin gövdeli çömleğin gövde kısmı korunmuştur (Fig. 6: 3). Parmak baskı bezemeli kulp geleneği Arslantepe'de¹⁴⁴ ve Kuşaklı-Sarissa'da¹⁴⁵ Geç Bronz Çağı boyunca iyi bilinen bir bezeme geleneğini oluşturmaktadır. Yatay kulplu bir çanağa ait parça (Fig. 6: 4), form özellikleri bakımından Boğazköy'de¹⁴⁶ ve Arslantepe'de¹⁴⁷ Geç Bronz Çağı boyunca, Kuşaklı-Sarissa'da Orta Bronz Çağı ve Erken Hitit Dönemi'nde¹⁴⁸ ve Uşaklı Höyük yüzey araştırmalarından¹⁴⁹ bilinmektedir. Kırmızı renkte astarlı, ince cidarlı, çark yapımı yuvarlak ağızlı bir testiye ait olduğunu düşündüğümüz ağız kenarı parçası (Fig. 6: 5), form özellikleri ve yapım tekniği bakımından Kinet Höyük'te Geç Bronz Çağı II'de¹⁵⁰ İnadık'ta,¹⁵¹ Boğazköy'de ve Alacahöyük'te¹⁵² Erken Hitit Dönemi'nde, Tell Açıana'da ve Mersin-

¹³⁸ Mielke 2006, Taf. 50/4, 88/6.

¹³⁹ Manuelli 2013a, Fig. III.31/12, Pl. II/3,

¹⁴⁰ Umurtak 1988, s. 47-48, Lev. 25/1-2.

¹⁴¹ Mielke 2006, Taf. 59/6-12.

¹⁴² Gates 2006, s. 305-306, Fig. 9/2.

¹⁴³ Mazzoni vd. 2019, s. 126, Fig. 18/21-22.

¹⁴⁴ Manuelli 2013a, s. 199, 305, Fig. III.73/3. VII/16.

¹⁴⁵ Mielke 2006, s. 149, Taf. 79/14.

¹⁴⁶ Fischer 1963, Taf. 103-108.

¹⁴⁷ Manuelli 2013a, s. 119, Fig. III.73/10.

¹⁴⁸ Mielke 2006, s. 149, Abb. 142.

¹⁴⁹ Mazzoni ve D'Agostino 2010, s. 126, Fig. 18/12, 15.

¹⁵⁰ Gates 2001, s. 150, Fig. 2/12.

¹⁵¹ Kozal 2015, s. 59-60, Fig. 6/4.

¹⁵² Fikri Kulakoğlu, *Orta Anadolu'da Eski Hitit Krallık Çağı Çanak Çömleği*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997, s. 182-183, Lev. 37/4, 39/2.

Yumuktepe’de Geç Bronz Çağı’nda¹⁵³ kullanılan parlak kırmızı astarlı, Akdeniz etkili seramik grubu içerisinde değerlendirilebilir. Zikzak bezemeli amorf gövde parçası üzerindeki bezeme geleneği (Fig. 6: 6), İmikuşağı 8’de¹⁵⁴ ve Kinet Höyük’te¹⁵⁵ Geç Bronz Çağı’nda bilinen bir bezeme geleneği olup, bu parça Hitit boyalıları grubuna dahil edilmiştir.

Tohma Havzası içerisinde yer alan Konçur Höyük, deniz seviyesinden 920 m yükseklikte, Esenbey Mahallesi’nin 3.3 km doğusunda, yaklaşık 70 m x 50 m ebatlarında, büyük oranda alüvyal dolguya sahip doğal tepelik bir alan üzerine kurulmuş bir höyük yerleşimidir. Erken Bronz Çağı, Orta Bronz Çağı, Geç Bronz Çağı ve Erken Demir Çağı’nda kullanıldığı anlaşılan höyüğün doğu ve güney yamaçları alüvyal dolgunun erozyona uğramasından dolayı büyük oranda tahrip olmuştur. Höyük yüzeyinde bulunan, dudağı dışta bir bant şeklinde kalınlaştırılmış, karın kesiminde yumuşak bir omurgası ile dikkat çeken, söbe kesitli kulplu çömlek formu (Fig. 7: 1), Korucutepe’de Hitit İmparatorluk Çağı I ve II’de, İmikuşağı’nda 7 ve 8. tabakalarda ele geçen çömlek formları ile benzerdir.¹⁵⁶ Bu çömlek formu Malatya Ovası’nda Arslantepe IV ve III’de¹⁵⁷ ve Kinet Höyük’te¹⁵⁸ Geç Bronz Çağı II tabakasından da bilinen bir formdur. Ağız kenarı dışardan yuvarlatılarak kalınlaştırılmış, söbe biçimli kulplu, düşük karınlı çömlek formu (Fig. 7: 2), İmikuşağı 8. tabakada¹⁵⁹ ve Arslantepe’de Geç Bronz Çağı I’den Geç Bronz Çağı II’nin sonlarına kadar olan tabakalarda¹⁶⁰ ve Arslantepe III’de¹⁶¹ Erken Demir Çağı’nın sonlarına kadar bilinen bir formdur. Dıştan kalınlaştırılmış dudaklı, kulbu ağız kenarından gövdeye doğru uzanan boyunlu testi formu (Fig. 7: 3), Korucutepe’de Hitit İmparatorluk Çağı I tabakasından¹⁶² Arslantepe VB1’de¹⁶³ ve Erken Demir Çağı’nda Lidar Höyük’te¹⁶⁴ ele geçen formlarla

¹⁵³ Ekin Kozal ve Mustafa Kibaroglu, “Red Lustrous Wheel-made Ware Archaeometry Project 2014-16 Studies/ Red Lustrous Wheel-made Ware Arkeometri Projesi 2014-16 Yılı Çalışmaları” *ANMED* 15, 2017, s. 316, Fig. 3; Federico Manuelli, “The Late Bronze Age”, I. Caneva ve G. Köroğlu (eds.), *Yumuktepe. A Journey Through Nine Thousand Years*, Ege Yayınları, İstanbul 2010, s. 61, Fig. 97.

¹⁵⁴ Umurtak 1988, s. 189, Lev. 182/1.

¹⁵⁵ Postgate 2007, Fig. 4/759.

¹⁵⁶ Umurtak 1988, s. 124, Lev. 103/1-2.

¹⁵⁷ Pecorella 1975, s. 125, Fig. 16/9, 24/13; Manuelli 2013a, s. 157, Fig. III.47/4.

¹⁵⁸ Gates 2006, s. 307, Fig. 10/5.

¹⁵⁹ Umurtak 1988, s. 133-134, Lev. 113/1-2.

¹⁶⁰ Manuelli 2012, s. 366, Fig. 3/3; Manuelli 2013a, s. 157, Fig. III.47/1-2.

¹⁶¹ Pecorella 1975: Fig. 16/1.

¹⁶² Umurtak 1988, s. 108, Lev. 86/2.

¹⁶³ Manuelli 2013a, s. 175, Fig. III.59/1, 4; Manuelli 2017, s. 157, Fig. 4.

¹⁶⁴ Uwe Müller, “Die eisenzeitliche Keramik des Lidar Höyük”, A. Hausleiter and A. Reiche (eds.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, Ugarit-Verlag, Münster, 1999, Abb. 6/DB06.

benzer özelliktedir. Açık portakal renginde astarlı amorf gövde parçalarının üzerine kahverengi boya bezemeli iki örnek üzerindeki bezeme geleneği (Fig. 7: 4-5), Arslantepe'de,¹⁶⁵ Boğazköy-Büyükale'de,¹⁶⁶ Yumuktepe'de,¹⁶⁷ ve Kilisetepe'de¹⁶⁸ Geç Bronz Çağı tabakalarında sevilen bezeme geleneğini oluşturmaktadır. Portakal renginde astarlı, çentik bezemeli amorf gövde parçaları üzerindeki çentik bezeme (Fig. 7: 6-7), Boğazköy-Büyükale'de,¹⁶⁹ Kuşaklı-Sarissa'da,¹⁷⁰ Korucutepe Hitit İmparatorluk Çağı II tabakasında¹⁷¹ ve Arslantepe'de¹⁷² ele geçen seramiklerin üzerindeki bezemeler ile benzerdir.

Deniz seviyesinden 1090 m yükseklikte, Kayadibi Köyünün 500 m kuzeydoğusunda, Tohma Vadisi'nin 1.5 km güneyinde, modern tarım nedeniyle tamamen tahrip olmuş bir arkeolojik yerleşim olan Kayadibi-Ören Mevkii'nde ele geçen açık krem rengi astarlı, açık portakal renginde hamurlu, büyük küp parçası ve kahverengi astarlı çömlek parçası Geç Bronz Çağı'na tarihlendirilmiştir. Dudağı dıştan yuvarlatılarak kalınlaştırılmış, içbükey boyunlu çömlek formu (Fig. 8: 4), İmikuşağı 8'de,¹⁷³ Kuşaklı-Sarissa'da¹⁷⁴ ve Arslantepe'de¹⁷⁵ tipik Hitit kap repertuarı içerisinde yer alan küpler ile benzerdir. Kısa boyunlu, üstü eğimli kesilmiş olan dudağı dışta yumuşak bitimli bir çıkıntı biçiminde olan küp formu (Fig. 8: 5), Evliyan Mevkii'nde ele geçen küp formu (Fig. 4: 8) ile benzerdir. Bu form Uşaklı Höyük'te,¹⁷⁶ Kuşaklı-Sarissa'da,¹⁷⁷ Korucutepe Hitit İmparatorluk I, İmikuşağı 8¹⁷⁸ ve Arslantepe IV'de¹⁷⁹ Geç Bronz Çağı II tabakalarında ele geçmiştir.

Resuluşağı Köyünün 4.8 km doğusunda, deniz seviyesinden 1572 m yükseklikte yer alan dağlık alanın yamacında, Ulupınar Mevkii'nde, yapılan sulama göleti faaliyetleri sırasında oldukça tahrip olmuş muhtemel bir Geç Bronz Çağı yerleşimi tespit edilmiştir. Güney yamacı vadilik alana bakan

¹⁶⁵ Manuelli 2013a, s. 409-410, Pl. V/2-3.

¹⁶⁶ Fischer 1963, Taf. 1-2.

¹⁶⁷ Eric Jean, "Between the Late Bronze and Iron Ages in Cilicia: Local Painted Wares from a Regional Perspective", *Archaeology & History in the Lebanon* 50-51, 2019-2020, s. 20, Fig. 8.1/a.

¹⁶⁸ Postgate 2007, s. 147, Fig. 4.

¹⁶⁹ Fischer 1963, Taf. 77/650.

¹⁷⁰ Mielke 2006, Taf. 83/10.

¹⁷¹ Umurtak 1988, s. 197, Lev. 191/4.

¹⁷² Manuelli 2013a, s. 172, Fig. III.57/2

¹⁷³ Umurtak 1988, s. 135, Lev. 115/2.

¹⁷⁴ Mielke 2006, Taf. 36/9.

¹⁷⁵ Manuelli 2013a, s. 171, Fig. III.55/5.

¹⁷⁶ Mazzoni ve D'Agostino, 2010, s. 127, Fig. 24/137.

¹⁷⁷ Mielke 2006, Taf. 44/3.

¹⁷⁸ Umurtak 1988, s. 163-164, Lev. 149/1, 150/1.

¹⁷⁹ Pecorella 1975, s. 125, Fig. 24/23.

yerleşimin tahrip olmayan kısımlarında taş duvar kalıntıları gözlemlenmektedir. Ulupınar Mevkii'nde bulunan kahverengi astarlı, çanak, Hitit kap repertuarının önemli bir kısmını oluşturan "drap ware" grubu seramikler içerisinde değerlendirilmiştir (Fig. 8: 1). Benzer örnekleri, Boğazköy-Sarıkale'nin batı yamacından¹⁸⁰ ve Kuşaklı-Sarissa'dan¹⁸¹ bilinmektedir. Ulupınar Mevkii'nde ele geçen büyük bir küpe ait olduğunu düşündüğümüz çentik bezemeli amorf parça (Fig. 8: 2), Konçur Höyük'te ele geçen amorf parçalar (Fig. 7: 6-7) üzerindeki bezeme geleneğine sahiptir. Baskı bezeme ve insize bezeme geleneği Hitit seramiklerinde nadir de olsa kullanılan bir bezeme geleneğidir.¹⁸² Kalın bir bant üzerine yuvarlak baskı bezemelere sahip amorf parça (Fig. 8: 3) bezeme özellikleri bakımından Korucutepe J evresinde ele geçen küpler üzerindeki bezemelerle benzerdir.¹⁸³

Değerlendirme ve Sonuç

2020 yılında Akçadağ Ovası, Tohma Vadisi ve Sultansuyu Vadisi'nde tespit edilen dokuz yerleşim yerinde ele geçen Geç Bronz Çağı çanak çömleği, Orta Anadolu, Akdeniz Bölgesi, Kuzey Suriye ve Malatya-Elazığ Bölgesi Geç Bronz Çağı kültürel ilişkilerinin aydınlatılmasında hangi geçiş güzergâhlarının kullanıldığının anlaşılması açısından son derece önemli olmuştur. Buna göre Akçadağ-Tohma Havzası ve Akçadağ-Sultansuyu Havzası boyunca saptanan Geç Bronz Çağı merkezlerinin özellikle Akdeniz Bölgesi ve Orta Anadolu kültürel ilişkilerinin şekillenmesinde önemli bir role sahip olduğu anlaşılmıştır. Akdeniz etkili boya bezemeli parçalar ve "kırmızı parlak çark yapımı seramikler", Kuzey Suriye etkili "combed ware" tarak bezemeli seramikler, bölgenin Akdeniz dünyasına ve Suriye'ye açılan önemli geçiş güzergâhlarına sahip olduğunun bir çeşit onayı durumundadır. Daha önceden bölgede herhangi bir detaylı araştırma yapılmadığından dolayı Eski Hitit Krallık Dönemi'nden itibaren Suriye, Mezopotamya ve Akdeniz Bölgesi'ne yapılan askeri seferler için önceden de öngörüldüğü gibi önemli geçiş güzergâhlarını Tohma Havzası ve Sultansuyu Havzası'nın oluşturduğunu, arazi bulgularından ele geçen kültürel materyaller de teyit etmektedir. Buna göre özellikle Geç Bronz Çağı II'de yoğunlaşan "kırmızı parlak çark yapımı seramik" ve Kilikya Bölgesi etkili boya bezemeli seramikler, bu geçiş güzergâhlarının özellikle Geç Bronz Çağı II'de yoğun olarak kullanılmış olduğunu göstermektedir. Hitit kap repertuarının önemli bir kısmını oluşturan "drap ware" (tekdüze/yalın seramik) grubuna giren seramik parçalarının Malatya-Elazığ bölgesine yayılımında özellikle Tohma

¹⁸⁰ Schoop 2011, s. 243-246, Fig. 1/1.

¹⁸¹ Mielke 2006, Taf. 51/19.

¹⁸² Schoop 2011, s. 259.

¹⁸³ Umurtak 1988, s. 194, Lev. 146/1, 189/1.

Havzası etkili olmuştur. Tohma Havzası, Sultansuyu Havzası ve Akçadağ Ovası'nda tespit edilen Geç Bronz Çağı yerleşimlerinin büyüklüğü ve geçiş güzergâhlarına hâkim bir konumda yer almaları, bu merkezlerin Geç Bronz Çağı'nda Hititler tarafından kullanılan önemli birer idari ve askeri merkez olma olasılıklarını da güçlendirmektedir. Nitekim özellikle Tohma Havzası içerisinde ve Akçadağ Ovası'nda yer alan yerleşimlerde (Hantepe Höyük I, Kayadibi-Ören Mevkii, Konçur Höyük, Bayramlar Tepesi, Evliyan Mevkii) ele geçen büyük küp parçaları, bu merkezlerde büyük çaplı depolama faaliyetlerine işaret etmektedir. 2020 yılı araştırmaları özellikle iki havza ve Akçadağ Ovası'nda yoğunlaşmış olduğundan dolayı, bölgede Geç Bronz Çağı yerleşim modellerinin hemen hepsinin deniz seviyesinden 1160 m nin altında yer alan yerleşimler olduğu saptanmışken, özellikle geçiş bölgelerine hâkim noktada yer alan Ulupınar Mevkii deniz seviyesinden 1572 m yükseklikte kurulmuş bir Geç Bronz Çağı merkezi özelliğindedir. İleriki yıllarda Nurhak Dağları'nın kuzeybatısını oluşturan bölgede yapılacak araştırmalar, Geç Bronz Çağı'nda, bölgede yüksek yayla kültürlerinin ovalık yerleşimlerle olan ilişkilerinin aydınlatılmasında önemli olacaktır.

Figürler

Fig. 2: Ören Höyük (1-3) ve Sincik Arkeolojik Alanı (4-8) Geç Bronz Çağı seramikleri

1. Amorf gövde parçası, Dış: 2.5 YR 7/4 mat portakal renginde; İç: 5 YR 5/1 koyu gri renkte, taşçıklı, ince kireç ve yoğun mika katkılı, dış yüzeyinde tarak bezemeli, kötü pişirilmiş, çark yapımı.
2. Amorf gövde parçası, Dış: 5 YR 7/4 portakal renginde; İç: 5 YR 7/2 gri renkte astarlı, taşçıklı, kireç ve mika katkılı, tarak bezemeli, kötü pişirilmiş, çark yapımı.
3. Amorf gövde parçası, Dış: 2.5 YR 6/6 portakal renginde; İç: 2.5 YR 5/2 gri renkte astarlı, taşçıklı, ince kum ve şamot katkılı, tarak bezemeli, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı.
4. Ağız kenarı, Ç. 12 cm (?); Y. 2 cm; 7.5 YR 8/3 açık portakal renginde astarlı, taşçıklı, kötü pişirilmiş, açkılı, çark yapımı.
5. Ağız kenarı, Ç. 18 cm; Y. 3.2 cm; 7.5 YR 8/3 açık portakal renginde astarlı, ince saman, ince kum, şamot ve mika katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, çark yapımı.
6. Ağız kenarı, Ç. 15 cm; Y. 2.4 cm; 5 YR 7/3 portakal renginde, ince kum, ince saman ve şamot katkılı, açkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
7. Ağız kenarı, Ç. 16 cm; Y. 2.5 cm; 5 YR 8/4 mat portakal renginde hamurlu, taşçıklı, ince saman ve çok az şamot katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
8. Ağız kenarı, Ç. 16 cm; Y. 3.5 cm; 5 YR 8/4 mat portakal renginde astarlı, kötü açkılanmış, taşçıklı, ince saman ve şamot katkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı.

Fig. 3: Bayramlar Tepesi Geç Bronz Çağı seramikleri

1. Ağız kenarı, Ç. 16 cm; Y. 6 cm; 7.5 YR 8/3 açık sarımsı portakal renginde astarlı, kireç ve ince saman katkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı.
2. Ağız kenarı, Ç. 20 cm; Y. 5.4 cm; 7.5 YR 8/2 açık krem renginde astarlı, ince saman ve kireç katkılı, çok az taşçıklı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
3. Ağız kenarı, Ç. 23 cm; Y. 4.3 cm; 7.5 YR 8/2 açık gri renkte astarlı, taşçıklı, yoğun mika ve ince saman katkılı, çok iyi pişirilmiş, çark yapımı.
4. Ağız kenarı, Ç. 22 cm; Y. 5 cm; 5 YR 8/4 açık portakal renginde, kireç, mika ve ince saman katkılı, taşçıklı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı.
5. Ağız kenarı, Ç. 34 cm; Y. 5.2 cm; 7.5 YR 7/1 kahverengimsi gri renkte astarlı, taşçıklı, ince saman katkılı, pişirmeden kaynaklı koyu gri renkte alacalı, kötü pişirilmiş, çark yapımı.
6. Ağız kenarı, Ç. 14 cm; Y. 2.7 cm; 7.5 YR 5/1 gri renkte, taşçıklı, yoğun mika katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
7. Ağız kenarı, Ç. 14 cm; Y. 4.1 cm; 7.5 YR 8/2 açık krem renginde astarlı, çok az şamot ve mika katkılı, 7.5 YR 6/4 kırmızımsı kahverengi tonda kafes motifli bezemeli, ince cidarlı, çok iyi pişirilmiş, çark yapımı.
8. Amorf gövde parçası, 7.5 YR 8/2 açık gri renkte astarlı, üzerinde 7.5 YR 6/4 kahverengi tonda şevron motifli boya bezemeli, çok taşçıklı, ince kum katkılı, çok iyi pişirilmiş, çark yapımı.
9. Amorf gövde parçası, 10 YR 8/2 krem renginde astarlı, üzerinde 7.5 YR 6/4 kahverengi tonda zikzak motifli bezemeli, ince kum katkılı, çok iyi pişirilmiş, çark yapımı.
10. Amorf gövde parçası, 7.5 YR 8/3 açık krem renginde astarlı, üzerinde 7.5 YR 6/4 kahverengi tonda şevron motifli boya bezemeli, şamot, mika ve ince kum katkılı, çok iyi pişirilmiş, ince cidarlı, çark yapımı.
11. Kulp parçası, 10 YR 8/3 açık krem renginde astarlı, oluklu kulbun oluk kısmında 2.5 YR 7/8 kırmızı tonda boyalı, kırmızı boya oldukça aşınmış, çok iyi pişirilmiş, çok ince kum katkılı, el yapımı.
12. Kulp Parçası, 5 YR 8/4 portakal renginde hamurlu, 7.5 YR 8/3 krem renginde astarlı, çok az taşçıklı, mika katkılı, orta derecede pişirilmiş, kulbun alt kısmında parmak baskı bezemeli, çark yapımı.
13. Amorf gövde parçası, 7.5 YR 8/4 portakal renginde astarlı, taşçıklı, saman ve mika katkılı, kabartma bant bezemeli, kötü pişirilmiş, kalın cidarlı, büyük bir küpe ait gövde parçası, el yapımı.

Fig. 4: Evliyan Mevkii Geç Bronz Çağı seramikleri

1. Ağız kenarı, Ç. 20 cm; Y. 3.8 cm; 7.5 YR 6/1 gri renkte astarlı, şamot, mika ve kireç katkılı, orta derecede pişirilmiş, iyi açıklanmış, çark yapımı.
2. Ağız kenarı, Ç. 22 cm; Y. 3.4 cm; 7.5 YR 8/4 portakal renginde astarlı, ince saman, mika ve ince kum katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
3. Ağız kenarı, Ç. 24 cm; Y. 4 cm; 7.5 YR 8/3 açık portakal renginde astar üzerine 5 YR 8/4 kırmızımsı tonlarda ikinci bir astar uygulanmış, ince kum ve çok az mika katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.

4. Ağız kenarı, Ç. 24 cm; Y. 4.8 cm; 7.5 YR 8/2 krem renginde astarlı, taşçıklı, kalın cidarlı, iyi pişirilmiş, el yapımı.
5. Ağız kenarı, Ç. 18 cm; Y. 2.1 cm; Dış: 10 YR 8/1 açık krem renginde astarlı; İç: 7.5 YR 8/3 açık portakal renginde astarlı, iç kısımda 5 YR 6/4 kahverengi boya bezeme kısmen korunmuş, ince kum ve mika katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
6. Ağız kenarı, Ç. 24 cm; Y. 2.8 cm; 10 YR 8/2 krem renginde astarlı, portakal renginde hamurlu, taşçıklı, şamot ve çok az mika katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
7. Ağız kenarı, Ç. 26 cm; Y. 5.2 cm; 7.5 YR 8/3 pembemsi krem renginde astarlı, şmaot katkılı, taşçıklı, iyi pişirilmiş, el yapımı.
8. Ağız kenarı, Ç. 32 cm; Y. 9.1 cm; 7.5 YR 8/2 açık krem renginde astarlı, taşçıklı, şamot katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
9. Ağız kenarı içe kavisli ve halka dipli tabak, Ağız Ç. 40 cm; Y. 6.4 cm; Dip Ç. 18 cm; 2.5 YR 7/8 kırmızı renkte astarlı, çok iyi parlatılmış, mika ve çok ince kum katkılı, kötü pişirilmiş, ince cidarlı, çark yapımı.
10. Kulp parçası, 7.5 YR 6/2 gri renkte astarlı, iç kısmı pişirmeden kaynaklı koyu gri renkte alacalı, yoğun mika, ince saman ve şamot katkılı, kötü pişirilmiş, el yapımı.

Fig. 5: Hantepe Höyük I Geç Bronz Çağı seramikleri

1. Ağız kenarı, Ç. 32 cm; Y. 8.4 cm; 5 YR 8/4 açık portakal hamur renginde astarlı, taşçıklı, kireç katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
2. Ağız kenarı, Ç. 26 cm; Y. 10.9 cm; 7.5 YR 8/1 açık krem renginde astarlı, açık portakal renginde hamurlu, kireç ve ince kum katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
3. Ağız kenarı, Ç. 32 cm; Y. 4.2 cm; 10 YR 8/2 krem renginde astarlı, açık portakal renginde hamurlu, kireç ve ince saman katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
4. Amorf gövde parçası, 7.5 YR 8/3 krem renginde astarlı, portakal renginde hamurlu, kireç ve ince kum katkılı, iyi pişirilmiş, iç kısmı paralel yiv bezemeli, dış kısmı paralel baskı bezemeli, çark yapımı.
5. Amorf gövde parçası, 7.5 YR 8/3 açık portakal renginde astarlı, taşçıklı, kireç katkılı, kabartma bant bezemeli, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
6. Ağız kenarı, Ç. 10 cm; Y. 3.9 cm; 5 YR 8/4 açık portakal renginde astarlı, ince saman ve kireç katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
7. Ağız kenarı, Ç. 20 cm; Y. 5 cm; 7.5 YR 8/4 portakal renginde astarlı, ağız kenarının iç kısmından gövdeye doğru 5 YR 6/8 kırmızımsı kahverengi renkte boyalı, ağız kenarının dış kısmı ince bir şekilde kalınlaştırılmış, ince saman ve mika katkılı, ince cidarlı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
8. Ağız kenarı, Ç. 10 cm; Y. 6.9 cm; 7.5 YR 8/2 açık krem renginde astarlı, açık portakal renginde hamurlu, taşçıklı, kireç katkılı, ağız kısmının alt tarafında küçük yuvarlak delikli, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
9. Kulp parçası, 7.5 YR 8/2 krem renginde astarlı, taşçıklı, kireç katkılı, kulbun alt kısmında parmak baskı bezemeli, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
10. Kulp parçası, 7.5 YR 8/2 krem renginde astarlı, taşçıklı, kireç katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.

Fig. 6: Hantepe Höyük II Geç Bronz Çağı seramikleri

*Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası Ve Sultansuyu Havzası Geç
Bronz Çağı Yerleşimleri*

1. Ağız kenarı, Ç: 26 cm; Y: 5.9 cm, 10 YR 8/1 krem renginde astarlı, kireç katkı, dış yüzeyinde paralel baskı bezemeli, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
2. Ağız kenarı, Ağız Ç. 42 cm; Dip Ç. 22.6 cm; Y: 6.4 cm, içe kavisli ve halka dipli tepsi parçası, 7.5 YR 8/4 portakal renginde astarlı, şamot, mika ve ince saman katkı, içe kavisli ağız kenarının altında iki paralel ince şerit halinde 2.5 YR 7/8 kırmızı renkli boya bezemeli, orta derecede pişirilmiş, ince cidarlı, çark yapımı.
3. Boyunlu çömlek, kulp ve gövde parçası, 7.5 YR 8/4 portakal renginde astarlı, ince kum ve kireç katkı, kulp kısmının üzerinde parmak baskı bezemeli, iyi pişirilmiş, açkılanmış, çark yapımı.
4. Kulp parçası, 5 YR 7/4 kırmızımsı krem renginde hamurlu, 7.5 YR 8/2 krem renginde astarlı, ince kum, ince saman ve çok az mika katkı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
5. Ağız kenarı, Ç. 8 cm; Y: 4.5 cm, 5 YR 8/4 pembemsi krem renginde hamurlu, 2.5 YR 7/8 kırmızı renkte astarlı, mika katkı, ince cidarlı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı.
6. Amorf gövde parçası, 7.5 YR 8/3 krem renginde astar üzerine, 7.5 YR 5/8 kırmızımsı kahverengi tonda geometrik biçimli boya bezemeli, şamot ve mika katkı, ince cidarlı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.

Fig. 7: Konçur Höyük Geç Bronz Çağı seramikleri

1. Ağız kenarı ve kulp, Ç. 18 cm; Y: 7.5 cm; 7.5 YR 8/3 açık portakal renginde astarlı, taşçıklı, çok az kireç ve ince saman katkı, ağız kenarından kulplu, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
2. Ağız kenarı ve kulp, Ç. 16 cm; Y: 5.6 cm; 7.5 YR 8/4 açık portakal renginde astarlı, taşçıklı, kireç ve çok az mika katkı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
3. Kulp parçası, 5 YR 7/4 kırmızımsı gri renkte astarlı, taşçıklı, ince saman ve çok az kireç katkı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
4. Amorf gövde parçası, 7.5 YR 8/3 açık portakal renginde astar üzerine 7.5 YR 5/2 kahverengi boya bezemeli, kireç ve ince kum katkı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
5. Amorf gövde parçası, 7.5 YR 8/3 açık portakal renginde astar üzerine 7.5 YR 5/2 kahverengi boya bezemeli, kireç katkı, taşçıklı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.
6. Amorf gövde parçası, 5 YR 8/4 portakal renginde astarlı, ince kum ve mika katkı, iyi pişirilmiş, çentik bezemeli, çark yapımı.
7. Amorf gövde parçası, 5 YR 8/4 portakal renginde astarlı, ince kum ve mika katkı, orta derecede pişirilmiş, çentik bezemeli, çark yapımı.

Fig. 8: Ulupınar Mevkii (1-3) ve Kayadibi-Ören Mevkii (4-5) Geç Bronz Çağı seramikleri

1. Ağız kenarı, Ç. 14 cm; Y: 3.5 cm; 5 YR 7/4 portakal renginde hamurlu, ince kum, ince saman ve mika katkı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı.
2. Amorf gövde parçası, 5 YR 8/4 portakal renginde hamurlu, taşçıklı, kum katkı, baskı bezemeli, iyi pişirilmiş, el yapımı.
3. Amorf gövde parçası, 5 YR 8/4 portakal renginde hamurlu, taşçıklı, şamot ve kum katkı, kabartma bant bezeme üzerine parmak baskı bezemeli, iyi pişirilmiş, el yapımı.

4. Ağız kenarı, Ç. 14 cm; Y. 2.5 cm; 2.5 YR 5/3 kahverengi hamurlu, iyi açkılanmış, taşçıklı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.

5. Ağız kenarı, Ç. 48 cm; Y. 8.8 cm; 10 YR 8/1 krem renginde astarlı, açık portakal renginde hamurlu, ince kum ve kireç katkılı, taşçıklı, iyi pişirilmiş, çark yapımı.

Kısaltma ve Kaynakçalar

- Arslan, H. *Akçadağ İlçesinin (Malatya) Coğrafyası*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2002.
- Aslantürk, N. "İşuwa Memleketi Üzerine Bir İnceleme" *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1, 2014, ss. 59-133.
- Barjamovic, G. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2011.
- Bittel, K., R. Naumann, T. Beran, R. Hachmann ve G. Kurt, *Boğazköy III. Funde aus den Grabungen 1952-1955*. Verlag Gebr. Mann, Berlin 1957.
- Bryce, T. *The Kingdom of the Hittites*. New Edition, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Burney, C. A. "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* 8, 1958, ss. 157-209.
- CTH: E.Laroche, *Catalogue des textes hittites*, 2nd ed.-Paris, 1971.
- De Martino, S. "İşuwa and Hatti during the Hittite Empire (Tuthaliya I- Şuppiluliuma I)" S. Velhartická (ed.) *Audias fabulas veteres. Anatolian Studies in Honor of Jana Součková-Siegelová*, BRILL, Leiden & Boston 2016, ss. 98-110.
- Di Nocera, G. M. *Die Siedlung der Mittelbronzezeit von Arslantepe: Eine Zentralseidlung von Beginn de Zweiten Jahrtausends v. Chr. in der Ebene von Malatya (Türkei)*. Visceglia, Rome 1998.
- Di Nocera, G.M. "Settlements, population and landscape on the Upper Euphrates between V and II millennium BC. Results of the Archaeological Survey Project 2003-2005 in the Malatya Plain", *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. 3-8 April Madrid 2008, ss. 633-645.
- Dönmez, S. "2017 Malatya Arkeolojik Yüzey Araştırması", 36. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, III. Cilt, Ankara 2019a, ss. 371-390.
- Dönmez, S. "2018 Malatya Arkeolojik Yüzey Araştırması", 37. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, III. Cilt, Ankara 2019b, ss. 349-366.
- Dönmez, S. "2017 Malatya Yüzey Araştırması: Erken ve Orta Demir Çağı Araştırmalarına Yeni Katkılar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38/65, 2019c, ss. 43-82.

*Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası Ve Sultansuyu Havzası Geç
Bronz Çağı Yerleşimleri*

- Eriksson, K.O. “Red Lustrous Wheelmade ware: a product of Late Bronze Age Cyprus” J. A. Barlow, D. L. Bolger, B. Kling (eds), *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record (Philadelphia University Monograph 74)*. Philadelphia 1991, ss. 81–96.
- Esin, U. “Tepecik Kazısı 1969. Ek: Güven Arsebük, Tepecik İnsan Kalıntılarının İncelenmesine Katkıları/Tepecik Excavations, 1969. Addendum: Güven Arsebük, Preliminary Analysis of Human Skeletal Remains from Tepecik Levha/Plates 99-120”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları/Keban Project 1969 Activities*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/2, Ankara 1972, ss. 107-130.
- Esin, U. “Tepecik Kazısı/Tepecik Excavations, 1970. Levha/Plates 99-120”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları/Keban Project 1970 Activities*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/3, Ankara 1972, ss. 139-168.
- Esin, U. “Tepecik Kazısı, 1972/Tepecik Excavation, 1972, Levha 66-75”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları/Keban Project 1972 Activities*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/5, Ankara 1976, ss. 101-118.
- Fischer, F. *Die Hethitische Keramik von Boğazköy*. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft (WVDOG) 75, Berlin 1963.
- Gates, M.-H. “Dating the Hittite Levels at Kinet Höyük: a Revised Chronology”, D.P. Mielke, U.-D. Schoop, J. Seeher (eds.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie (BYZAS 4)*, Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul), Ege Yayınları İstanbul, 2006, ss. 293-309.
- Gates, M.-H. “Potmarks at Kinet Höyük and the Hittite Ceramic Industry”, *La Cilicie : espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)*. Actes de la Table Ronde d’Istanbul, 2-5 novembre 1999. Istanbul: Institut Français d’Études Anatoliennes-Georges Dumézil 2001. ss. 137-157.
- Garstang J ve Oliver R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*. Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara 5, London 1959.
- Goldman, H. *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II. From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton University Press for the Institute for Advanced Study. Princeton, New Jersey 1956.
- Griffin, E.E. “The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-1970: Preliminary Report. Part VI: The Middle and Late Bronze Age Pottery” *Journal of Near Eastern Studies* 33/1, University of Chicago Press 1974, ss. 67-87.
- Griffin, E.E. “Phases G-J: The Middle and Late Bronze Age”, M. N. van LOON (ed.) *Korucutepe: Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern*

- Anatolia 1968-1970. Vol. 3.* North-Holland Publishing Company-Amsterdam, New York & Oxford 1980, ss. 3-126.
- Günbattı, C. “Kültepe’de Kervan Güzergâhlarına Işık Tutan İki Yeni Metin”, *Archivum Anatolicum* 5, 2002, ss. 79-91.
- Hansen C.K. and J. N. Postgate, “The Bronze to Iron Age Transition at Kilise Tepe”, *Anatolian Studies* 49, *Anatolian Iron Ages 4. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997* (1999), ss. 11-121.
- Hauptmann, H. “Norşuntepe Kazısı, 1969/Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, Levha/Tafel 47-61” *Keban Projesi 1969 Çalışmaları/Keban Project 1969 Activities*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/2, Ankara 1971, ss. 71-90.
- Hauptmann, H. “Norşun Tepe Kazısı/ Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, 1970. Levha/Tafel 57-80”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları/Keban Project 1970 Activities*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları/Middle East Technical University Keban Project Publications 1/3, Ankara 1972, ss. 86-117.
- Hawkins, J. D. ve M. Weeden, “Kizzuwatna and the Euphrates States: Kummaha, Elbistan, Malatya Philology”, *Hittite Landscape and Geography*, Brill, Boston-Leiden 2017, ss. 281-294.
- Jean, E. “Between the Late Bronze and Iron Ages in Cilicia: Local Painted Wares from a Regional Perspective”, *Archaeology & History in the Lebanon* 50-51, 2019-2020, ss. 8-47.
- KBo: Keilschrifttexte aus Boghazköi. Berlin.
- Konyar, E. “Old Hittite Presence in the East of the Euphrates in the Light of the Stratigraphical Data from İmikuşağı (Elazığ)” D. P. Mielke, U.D. Schoop and J. Seeher (eds.) *Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie/Structuring and Dating in Hittite Archaeology*. Ege Yayınları, İstanbul 2006, ss. 333-348.
- Konyar, E. “Elazığ-İmikuşağı Höyüğü’nde Eski Hitit Dönemi: Stratigrafi ve Çanak Çömlek”, M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan ve H. Peker (eds.) *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan*. Ege Yayınları, İstanbul 2007, ss. 405-415.
- Korbel, G. *Die Spätbronzezeitliche Keramik von Norşuntepe*. Institut für Bauen und Planen in Entwicklungsländern Mitteilungen 4. Hannover 1985.
- Kozal, E. “A Discussion of the Origin and the Distribution Patterns of Red Lustrous Wheel-made Ware in Anatolia: Cultural Connections across the Taurus and Amanus Mountains”, D. Beyer, O. Henry ve A. Tibet (éds.) *La Cappadoce Méridionale de la préhistoire à la période byzantine*. Institut Français d’Études Anatoliennes Georges – Dumézil, İstanbul 2015, ss. 53-64.

*Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası Ve Sultansuyu Havzası Geç
Bronz Çağı Yerleşimleri*

- Kozal E. ve M. Kibaroglu, "Red Lustrous Wheel-made Ware Archaeometry Project 2014-16 Studies/ Red Lustrous Wheel-made Ware Arkeometri Projesi 2014-16 Yılı Çalışmaları" *ANMED* 15, 2017, ss. 312-319.
- KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi-Berlin.
- Kulakoğlu, F. *Orta Anadolu'da Eski Hitit Krallık Çağı Çanak Çömleği*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1997.
- Manuelli, F. "The Late Bronze Age", I. Caneva ve G. Köroğlu (eds.), *Yumuktepe. A Journey Through Nine Thousand Years*, Ege Yayınları, İstanbul 2010, ss. 57-64.
- Manuelli, F. "A View from the East. Arslantepe and the Central Anatolian World during the Late Bronze and Iron Ages: Interactions and Local Development", *ORIGINI XXXIV*, 2012, ss. 361-374.
- Manuelli, F. *Arslantepe. Late Bronze Age. Hittite Influence and Local Traditions in an Eastern Anatolian Community*. M. Frangipane (ed.) Arslantepe IX. *Missione Archeologica Italiana nell'Anatolia Orientale*, Rome 2013a.
- Manuelli, F. "Pottery as an Indicator of Changing Interregional Relations in the Upper Euphrates Valley. The Case of the Late Bronze-Iron Age Assemblages from Arslantepe/Malatya", K. A. Yener (yay.) *Across the Border: The Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Anatolia*. Peeters, Leuven, Paris, Walpole & MA. 2013b, ss. 373-392.
- Manuelli, F. "Hatti and the East. A Reassessment of the Archaeological Evidence from the Upper Euphrates Region: Places, Spaces and Artifacts" M. Alparslan (ed.) *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2017, ss. 13-158.
- Manuelli, F. "From The Margin of the Hittite State to the Capital of the Kingdom of Melid: The Late Bronze and Iron Age Developments at Arslantepe", N. Durak ve M. Frangipane (eds.) *I. Uluslararası Arslantepe Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri / I. International Arslantepe Archaeology Symposium Proceedings*. 4-6 Ekim 2018 / 4-6 October 2018 Malatya. İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2019, ss. 157-171.
- Manuelli, F. "Contextualizing crisis? Some thoughts on the end of the Bronze Age in the Euphrates Region." Francesca Balossi Restelli, Andrea Cardarelli, G. M. Di Nocera, L. Manzanilla, L. Mori, G. Palumbi, H. Pittman (eds.), *Pathways through Arslantepe Essays in Honour of Marcella Frangipanes*. Sapienza Università Di Roma 2020, ss. 599-612.
- Mazzoni, S., A. D'Agostino, "Survey of the Archaeological Landscape of Uşaklı / Kuşaklı Höyük (Yozgat)", *Anatolica* 36, 2010, s. 127, ss. 11-163.

- Mazzoni, S., A. D'Agostino, A. ve V. Orsi, "Exploring a site in the North Central Anatolian Plateau: Archaeological Research at Uşaklı Höyük (2013-2015)" *Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures* 1/1, 2019, ss. 57-142.
- Mielke, D. P. *Die Keramik vom Westhang. Kuşaklı-Sarissa 2*. Andreas Müller-Karpe (hrsbg.) Leidorf, Rahden/Westf. 2006.
- Müller, U., "Die eisenzeitliche Keramik des Lidar Höyük", A. Hausleiter and A. Reiche (eds.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, Ugarit-Verlag, Münster 1999, ss. 403-434
- Özdoğan, M. *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*. Middle East Technical University Lower Euphrates Project Publications 1/2, İstanbul 1977.
- Özgüç T. ve N. Özgüç, *Karahöyük Hafriyatı Raporu 1947/Ausgrabungen in Karahöyük*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949.
- Pecorella, P.E. *Malatya III. Rapporto Preliminare delle campagne 1963-1968. II Livello Eteo Imperiale e quelli Neoetei*. *Oriens Antiqui Collectio – XII*, Roma 1975.
- Postgate, J. N. "The Ceramics of Centralisation and Dissolution: A Case Study from Rough Cilicia", *Anatolian Studies* 57, Transanatolia: Bridging the Gap between East and West in the Archaeology of Ancient Anatolia. 2007, ss. 141-150.
- Pucci, M. *Excavations in the Plain of Antioch III. Stratigraphy, Pottery, and Small Finds from Chatal Höyük in the Amuq Plain*. Oriental Institute Publications 143, The University of Chicago. Chicago 2019.
- Russell, H. F. *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia. Based on a survey by Charles Burney of sites along the Euphrates and around Lake Van*. British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 2, BAR International Series 85, Oxford 1980.
- Schoop, U.-D. "Dating the Hittites with Statistics: Ten Pottery Assemblages from Boğazköy-Hattuta", D. P. Mielke, U.-D. Schoop, J. Seeher (eds.), *Structuring and Dating in Hittite Archaeology*. *BYZAS* 4, 2006, ss. 215-239.
- Schoop U.-D. "Hittite pottery: a summary", H. Genz and D.-P Mielke (eds.) *Insights into Hittite history and archaeology* (Colloquia Antiqua 2), Leuven, Paris, Walpole 2011, ss. 241-274.
- Solak, S. ve U.C. Ünlügenç "Levent (Akçadağ-Malatya Batısı) ve Civarının Tektono-Stratigrafisi", *Çukurova Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi* 27/4, 2012, ss. 122-130.
- Summers, G.D. *Tille Höyük 4: The Late Bronze Age and the Iron Age Transition*. British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara 1993.

*Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası Ve Sultansuyu Havzası Geç
Bronz Çağı Yerleşimleri*

- Şerifoğlu, T. E. "Between the Hittites and the Mitannians: The Malatya-Elazığ Area During the Late Bronze Age", *Ancient Near Eastern Studies* 48, 2011, ss. 126-163.
- Taş, İ. "Malitiya Kenti'nin de İçinde Bulunduğu Yukarı Fırat Bölgesinde, Hitit Devleti Tarafından Yürütülen Bir Merkezileştirme Politikasından Bahsetmek Mümkün müdür?" N. Durak ve M. Frangipane (eds.) *I. Uluslararası Arslantepe Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri/I. International Arslantepe Archaeology Symposium Proceedings*. 4-6 Ekim/4-6 October 2018 Malatya, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2019, ss. 185-190.
- Torun, H. *Kayalıpınar 2012 Yılı Kazılarında Ele Geçen Assur Ticaret Kolonileri Çağı Seramiği*. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2019.
- Umurtak, G. *Hitit İmparatorluk Çağında İsuva Ülkesi Çanak Çömleği Üzerine Bir Araştırma. Korucutepe, İmikuşağı, Pınartepeler, Çınaz II, Yazıkonağ ve Tilenzit Höyükleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1988.
- Umurtak, G. *Korucutepe II. 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Uzunoglu, E. "İmamoğlu Kazıları 1984 Yılı Çalışmaları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1985, ss. 181-200.
- Whallon, R. *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*. Ann Arbor 1979.
- Yiğit, T. "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İsuva Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 17/28, 1995, ss. 233-251.

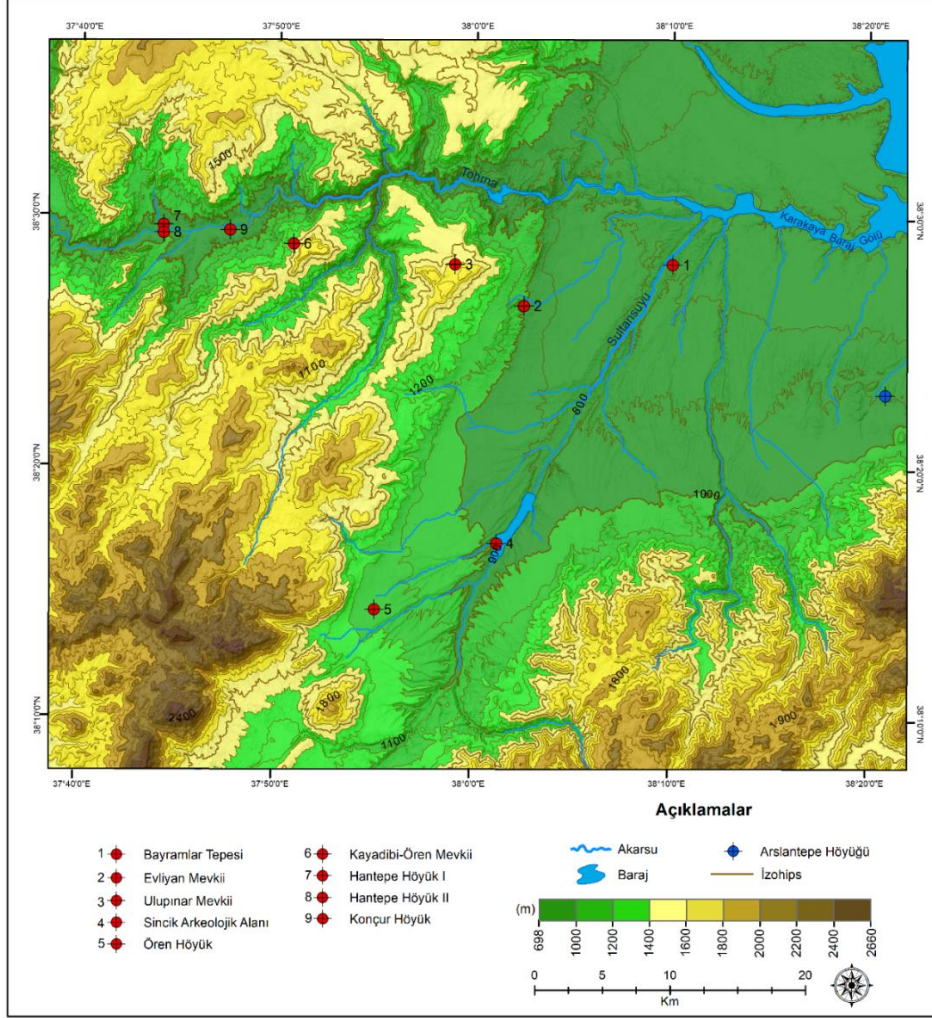

Fig. 1: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası ve Sultansuyu Havzası Geç Bronz Çağı yerleşimleri.

*Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası Ve Sultansuyu Havzası Geç
Bronz Çağı Yerleşimleri*

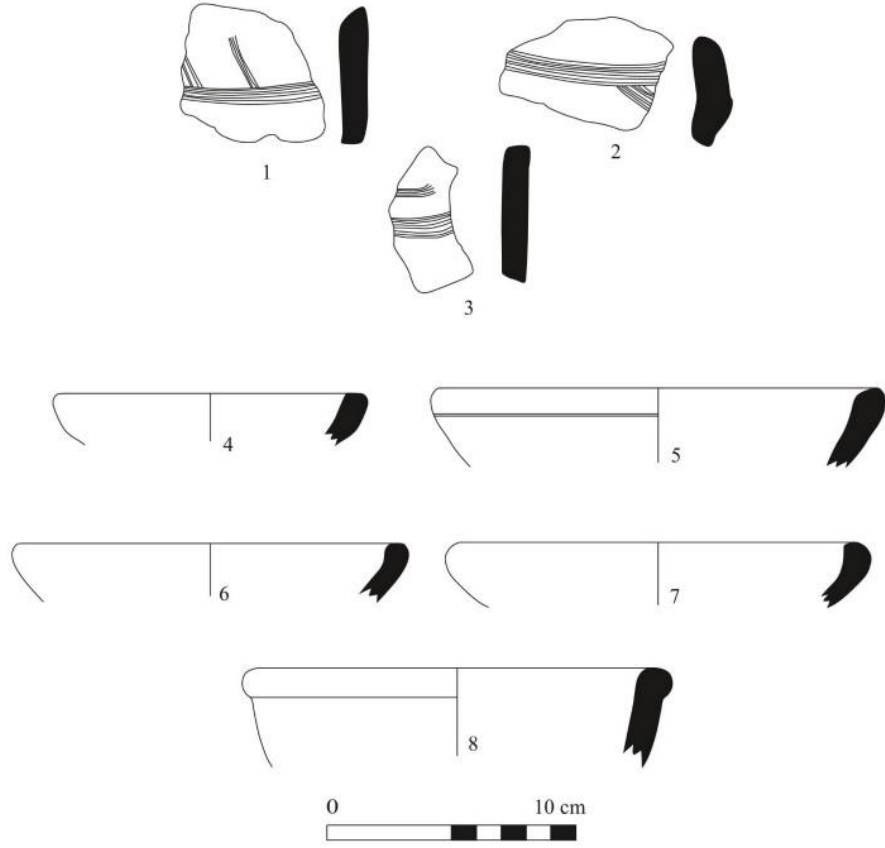

Fig. 2: Ören Höyük (1-3) ve Sincik Arkeolojik Alanı (4-8) Geç Bronz Çağı seramikleri.

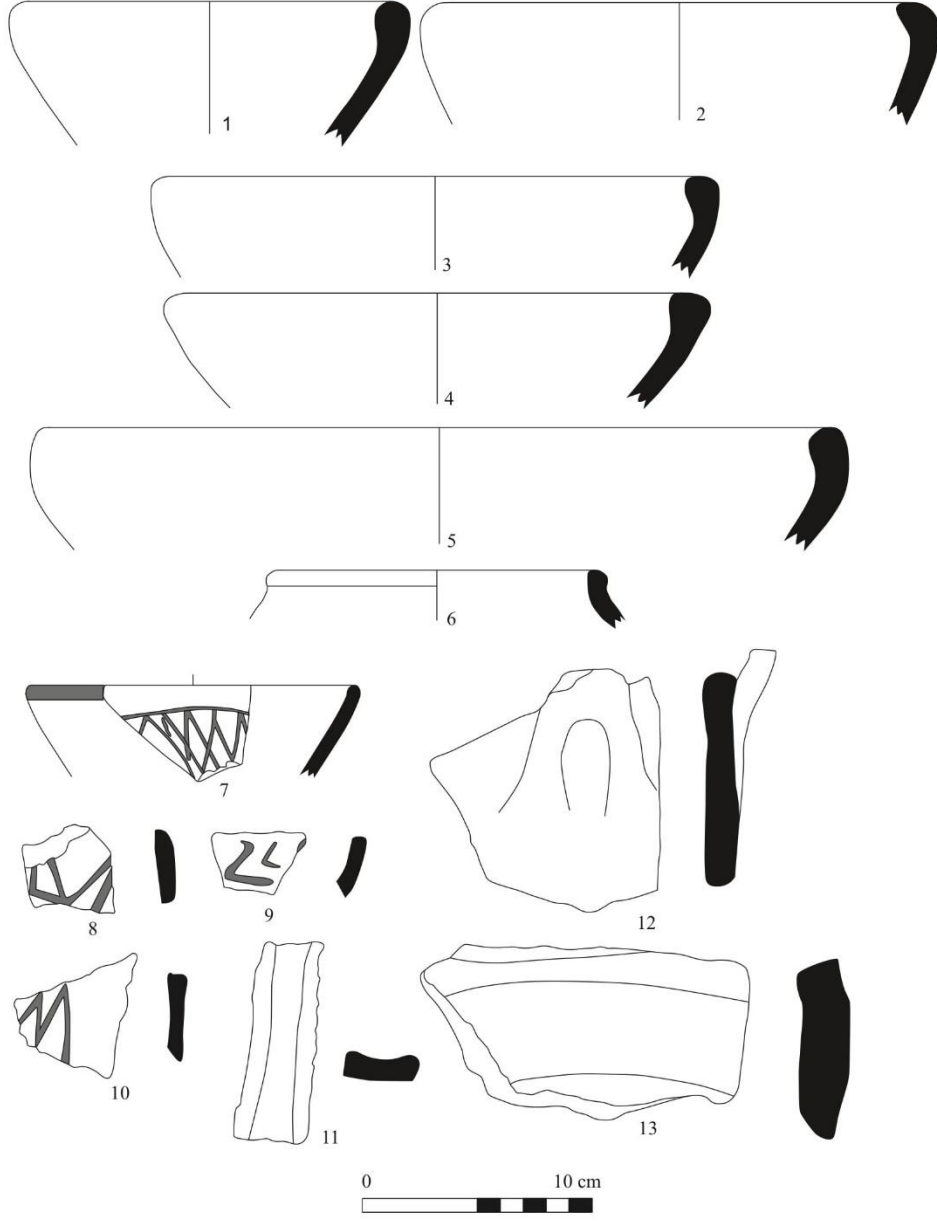

Fig. 3: Bayramlar Tepesi Geç Bronz Çağı seramikleri.

*Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası Ve Sultansuyu Havzası Geç
Bronz Çağı Yerleşimleri*

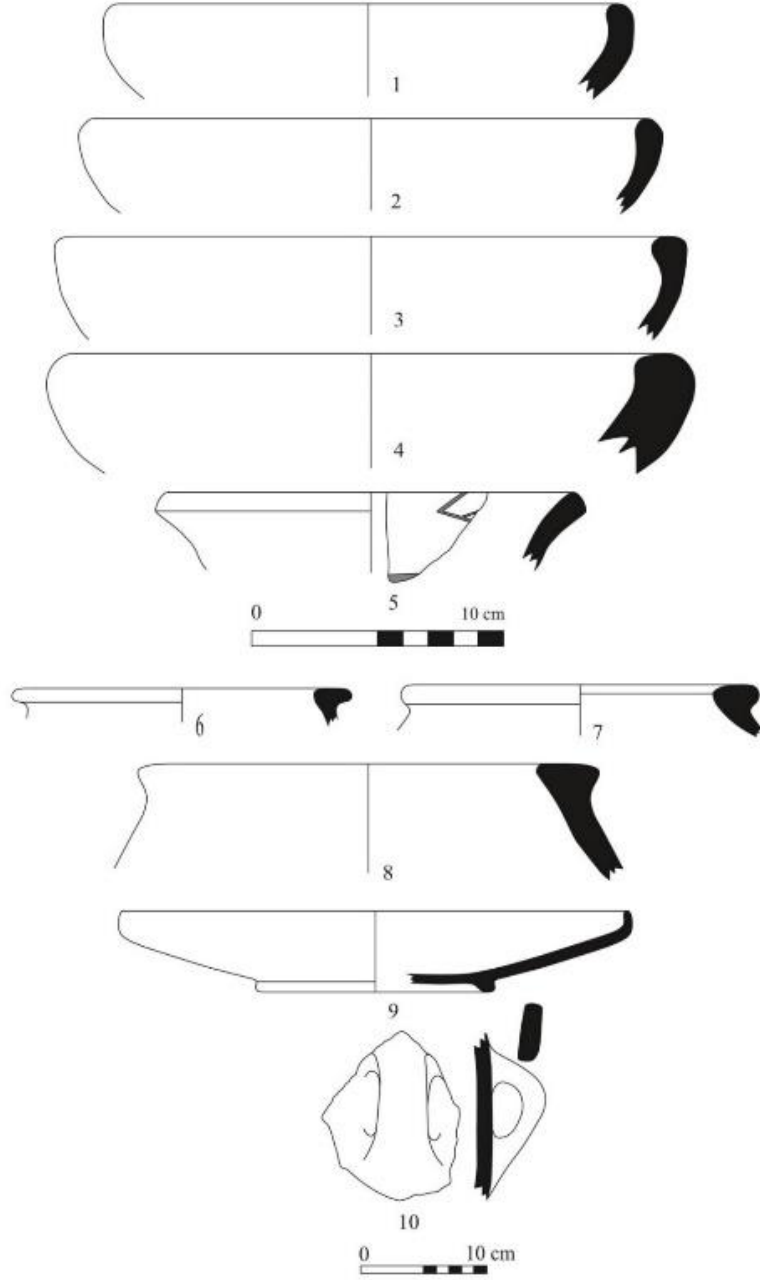

Fig. 4: Evliyan Mevkii Geç Bronz Çağı seramikleri.

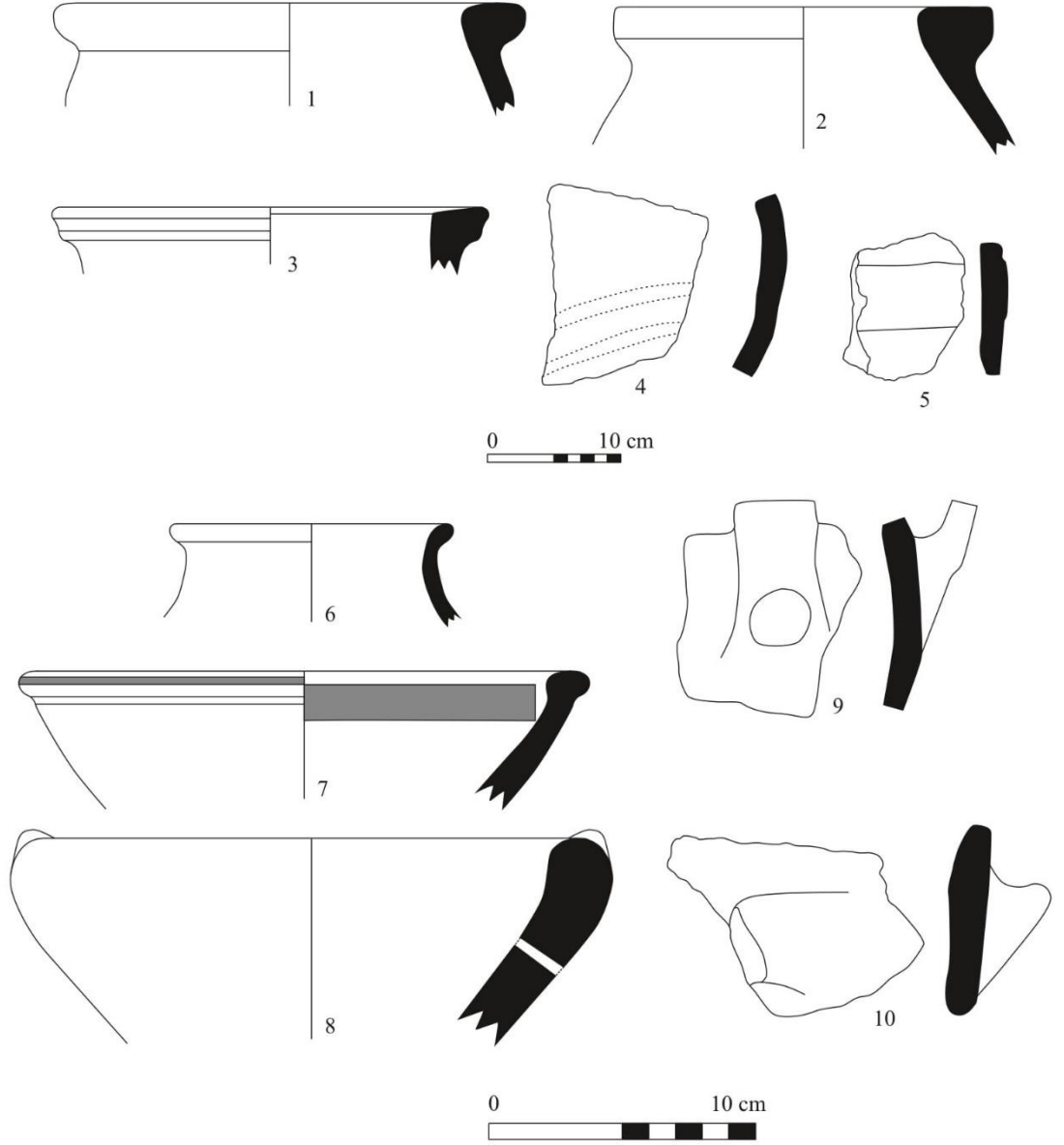

Fig. 5: Hantepe Höyük I Geç Bronz Çağı seramikleri.

*Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası Ve Sultansuyu Havzası Geç
Bronz Çağı Yerleşimleri*

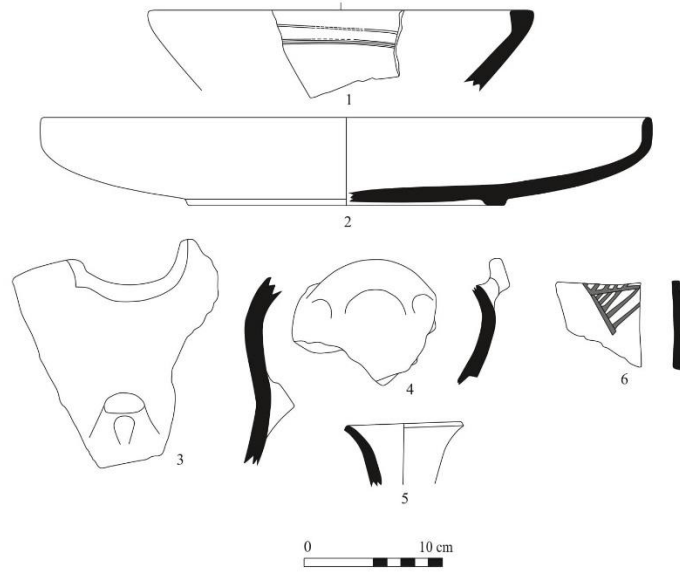

Fig. 6: Hantepe Höyük II Geç Bronz Çağı seramikleri.

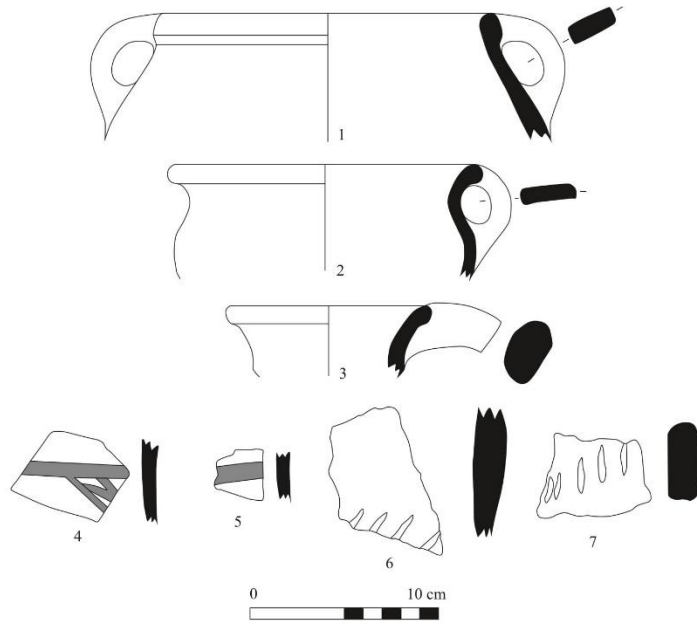

Fig. 7: Konçur Höyük Geç Bronz Çağı seramikleri.

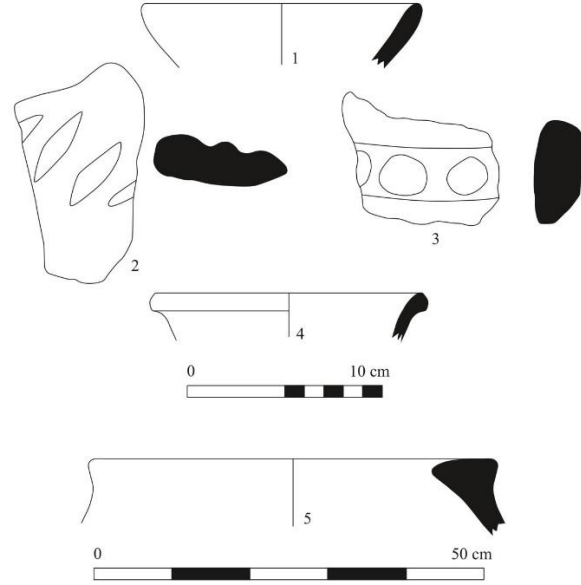

Fig. 8: Ulupınar Mevkii (1-3) ve Kayadibi-Ören Mevkii (4-5) Geç Bronz Çağı seramikleri.

Tarih	Arslantepe'nin Geç Bronz Çağı Tabakaları	Tarihsel İlişki
MÖ 1700-1600	Geç Bronz Çağı IA Arslantepe VB1	I. Hattuşili I. Murşili
MÖ 1600-1400	Geç Bronz Çağı IB Arslantepe VB2	Telipinu
MÖ 1400-1200	Geç Bronz Çağı II Arslantepe IV	III. Tuthaliya I. Şuppiluliuma II. Şuppiluliuma

Fig. 9: Geç Bronz Çağı'nda Malatya'nın yaklaşık kronolojisi (Manuelli 2019, Fig. 2'den revize edilmiştir).

HELLENİSTİK DÖNEMDE POLİTİK ve HUKUKSAL BAĞLAMDA GEÇMİŞİN KULLANIMI

THE USE OF PAST IN A POLITICAL AND LEGAL CONTEXT IN THE HELLENISTIC PERIOD

Türkan Banu GÜLER*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17.02.2022

Kabul: 25.02.2022

Article Info

Received: Feb, 17, 2022

Accepted: Feb, 25, 2022

Öz

Bu çalışmada Jan Assmann'ın kültürel bellek kapsamında ele aldığı hatırlama (geçmiş), kimlik (politik yaklaşım) ve kültürel süreklilik (gelenek oluşturma) başlıkları ile bağlantılı olarak Hellenistik döneme ait ksenoi dikastai (yabancı yargıçlar) kurumundan yola çıkılarak toplumsal ya da kolektif bellek olarak tanımlanan sivil hafızanın polisler arası diplomatik ilişkilerde kullanımı açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda neredeyse dört yüz yıldan fazla bir zaman dilimini kapsayan ve konuyla ilgili dekretlerden geçmişin nasıl kullanıldığına dair detaylı bilgilerin elde edildiği Samos ve Priene polisleri arasındaki anlaşmazlık ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ksenoi Dikastai, Kolektif Bellek, Geçmişin Kullanımı, Kasıtlı Tarih, Hellenistik Dönem.

Abstract

Jan Assmann dealt with the titles of remembering (past), identity (political approach) and cultural continuity (forming tradition) within the cultural memory. In this study, the ksenoi dikastai (foreign judges) which was used in the settlement of conflicts between the poleis in the Hellenistic Period, will be tried to be explained under these headings and the use of past in diplomatic relations between states. In

* Arş. Gör. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, tbanuguler@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9273-9974, Ankara Türkiye.

Bu çalışma "Hellenistik Dönemde Batı Anadolu'da Yabancı Yargıçlık" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Bu kapsamda yaptığım çalışmalarını burslarıyla destekleyen Türk Amerikan İlimi Araştırmalar Derneği'ne (2017 yılı Doktora Araştırma Bursu), TÜBİTAK'a (2018 yılı Yurtdışı Doktora Sırası Araştırma Bursu) ve Türk Eskiçağ Bilimler Enstitüsü'ne (2018 yılı Prof. Dr. Ali Dinçol Bursu) teşekkürlerimi iletirim.

this context, the dispute between the poleis of Samos and Priene, which covers a period of almost more than four hundred years and in which detailed information about how the past is used from the decrees, will be discussed.

Key Words: *Ksenoi Dikastai, Collective Memory, The Use of Past, Intentional History, Hellenistic Period.*

Bellek, öğrenilmiş ya da yaşanmış konuları, bunların geçmişle ilgisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü olarak tanımlanmaktadır.¹ Her ne kadar kültürel ve psikolojik etkilere göre farklılık gösterse de bireylerin ve toplumsal kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynadığından ve kimlik, aidiyet, tarih, ideoloji gibi olgularını birbirine bağladığından² bireylerin ait oldukları topluluklardan ayrı düşünülmemiş, böylelikle de topluluklar tarafından oluşturulan kolektif bellek kavramını doğurmuştur. Toplumsal bellek olarak da adlandırılan kolektif bellek kavramı, bir grubun kimlik inşasının gerekleriyle yakından ilişkilidir ve tarihsel gerçeklerin ve mitlerin bilinçli bir şekilde biriktirilmesi ve bu birikimlerin gerektiğinde belirli amaçlar doğrultusunda kullanılması olarak tanımlanmıştır.³ Toplumlardaki tarihi değişimleri inceleyebilmek için geleneği geçmişle ve politik kimlikle ilişkilendiren⁴ kolektif bellek sürekli bir inşa halindedir ve toplumlar için bir imaj yaratma ve kimlik oluşturulmasına olanak sağlamıştır.⁵ Bu yüzden de Halbwachs'a göre bireylerdeki kolektif bellek onların söz konusu sosyal ilişki biçimleri içerisindeki varlığını sürdürdüğü, diğer bir ifadeyle kolektif belleğini sürekli tekrar yapılandığı ölçüde dayanıklı olmuştur.⁶ Bu noktada bellek ortak deneyimler, beklenti ve eylemlerle birleştirici ve bağlayıcı bir güç yaratarak toplulukları güven içinde birbirlerine bağlamıştır.⁷ Kültürel bağlayıcı unsur olarak tanımlanan bu durum ise deneyim ve anılarla biçimlendirilerek geçmişin kullanımıyla şimdiki ve hatta gelecek zamana zemin hazırlamıştır.⁸ Bu da kültürün, kuralcı ve anlatıcı olan tarih ile

¹ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: 16.02.2022.

² Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, Aşina Kitapları, İzmir 2017, s. 219.

³ Amos Funkenstein, *Collective Memory and History Consciousness, History and Memory*, vol.1(1), 1989, s. 8. Nuri Bilgin, *Tarih ve Kolektif Bellek*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 7.

⁴ Jan Assmann, *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 31.

⁵ Assmann, 2018, s. 17.

⁶ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, ed. Lewis A. Coser, University of Chicago Press, Chicago 1992, s. 23.

⁷ Assmann, 2018, s. 50.

⁸ Assmann, 2018, s. 23.

yönlendirici ve nakledici olan mitolojik tarafıyla bireylere biz olma özelliğini kazandırmıştır. Böylece de toplumsal kimlikleri tarihsel bir süreklilik içine dahil edilmesine onlara bir içerik ve yöntem vererek yapılandırılmasına katkı sağlamıştır.⁹

Toplumu ve kültürü bir araya getiren kolektif belleğin ya da geçmişin politik bağlamdan ayrılmadığı da görülmektedir. Bu noktada kolektif bellek politik olarak kimlik oluşturma, oluşan kimliğin yüceltilmesi, eylemlerin meşrulaştırılması ve bu eylemlerle birlikte harekete geçilmesi açısından önemlidir. Kimlik oluşturma yoluyla kolektif bellek toplumlara geçmişlerine ve kökenlerine dair anlatılar sunmaktadır. Bu anlatılar sayesinde de kimlikleri yüceltilmekte, böylece de geçmiş eylemler meşrulaştırılmaktadır. Toplum için önemli olan bu oluşumların sonucunda da geçmişe ait meşrulaşmış eylemler şimdi ve gelecek için bir hareket planı oluşturmaktadır.¹⁰ Öyle ki geçmiş ve ona ait bir bellekle oluşan tarihsel anlatı, hegemon güçlerce kabul gördükleri, iddialarını meşrulaştırdıkları ve siyasi varlıklarını görünür kıldıkları bir araç haline gelmiştir. Örneğin Hellen *polis*lerinin Arkhaik dönemden beri süregelen bağımsız siyasi devletler şeklindeki örgütlenmelerinin Hellenistik dönemdeki politikalarını da belirlediği görülmektedir. Böylece bu *polis*ler, III. Aleksandros'un ölümüyle başlayan Hellenistik dönemle birlikte kurulan bölgesel büyük devletlerin krallarının gölgesinde kültürel bellekleriyle uyumlu olarak siyasi ve sosyal değişimlere bakılmaksızın bağlantılarını ve sürekliliklerini korumuşlardır.¹¹ Yani verdikleri siyasi kararlar sivil kimliklerinin gözden geçirmenin ve çevrelerindeki değişikliklerle başa çıkmanın bir yolu olarak geçmişini kullanmalarıyla bağlantılı olmuştur.

Kolektif belleğin ve geçmişin bu ilişkisi içinde Hellen *polis*lerinin *boule* ve *demos*larında alınan kararların halka açık belgelerinde özellikle diplomatik nitelikte olanlarında tarihsel belleğin güçlü varlığı dikkat çekmektedir. Her ne kadar tarih (süreç ya da olay olarak değişime işaret eden olaylar tarih sayılır) ve bellek (geçmiş tüm dönemleriyle kabul eder, derin değişimleri reddeder)¹² birbirlerinden odaklandıkları konular özelinde ayrılırsalar da *polis*ler, iddia ettikleri durum ya da bağı ya mitolojik akrabalık bağlarıyla pekiştirmiş ya da olayın en başına dönüp atalarından beri böyle olduğunu söyleyerek işlevselleştirmişlerdir. Bunun de için öne sürdükleri uzak geçmişlerine işaret

⁹ Enzo Traverso, *Geçmişini Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika*, çev. Işık Ergüden, Versus Yayınları, İstanbul 2009, s. 4-5.

¹⁰ Bilgin, 2013, s. 35.

¹¹ D.G. Shipley ve M.H. Hansen, *The Polis and Federalism, The Cambridge Companion to the Hellenistic World*, ed. G.R. Bugh, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, s. 54.

¹² Assmann, 2018, s. 52.

eden tarihçilerin, şairlerin ya da yazarların eserlerinden ve yakın geçmişte belgelenen kamusal arşivlerden elde ettikleri kanıtları toplumsal bellek ile birlikte kullanmışlardır. Burada önemli olan bu kanıtların her durumda zaman içinde çok geriye giden ve bölge siyasi tarihi için önemli dönüm noktalarına işaret eden gerçek yerel tarih anlatılarının tarihsel bir canlandırma ile doğrulanması ve *polis*lerin gelecek politikaları için bir güvenilirlik tabanı oluşturmasıdır. Öyle ki Hellen *polis*lerine özgü mekânlarda siyasi ya da yasal olarak doğruladıkları kararların sergilenmesi vatandaşların hafızaları ile uyumlu olarak *polis*lerin statülerini garanti altına almış, *polis*in gelecekteki vatandaşlarına davranış modeli oluşturmuş, topluluğun politik işleri ve kurumsal yapısını aydınlatmış ve kültürel geçmişlerinin, şimdinin ve geleceğin şekillenmesine katkı sağlamıştır.¹³

Hellenistik dönem Batı Anadolu'daki Hellen *polis*lerinin sergiledikleri kararlara bakıldığında ise yabancı yargıçların (*ζένοι δικασταί*) onurlandırıldığı *boule* ve *demos* kararlarının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Yabancı yargıçlık, taraflar arasında çıkan anlaşmazlıkları iki tarafın da onay verdiği üçüncü bir tarafın devletler arası ilişkiler ve hukuk bağlamında çözdüğü diplomatik bir araç olarak tanımlanabilir. Arkhaik dönemden beri anlaşmazlıkların çözümünde başvurulan bu yöntem, özellikle Hellenistik dönemde askeri ya da finansal yollardan kendi çıkarlarını koruyamayacak konumda olan küçük *polis*ler tarafından sıkça başvurulmuş bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Eldeki kral mektuplarından ve onurlandırma kararlarından İÖ 4. yüzyılın sonunda *polis*ler arası uyuşmazlıklarda *diadokh*ların yargıçlık yaptığı¹⁴, İÖ 3. yüzyılın başlarında ise Hellenistik kralların kendi aralarındaki savaşlar sonucunda bölgedeki müttefiklerini kaybetmemek için uzlaştırma görevini *polis*lere devrettiği¹⁵ öğrenilmektedir. Yabancı yargıçlar mülkiyet, borç ya da sözleşme ihlallerini içeren kamu ve özel davalarla diplomatik ilişkiler özelinde ilgilenseler de verilen kararlar her iki tarafı da bağladığından oldukça resmi bir yargılama sürecine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtlar, yargıçların tarafların sunduğu yasal kabul edilen argümanlarını dinleyerek önce uzlaştırmayı (*διαλύω*) denediklerini sonuç elde edemezlerse yasalara göre (*κατὰ τοὺς νόμους*) yargılama yoluna gittiklerini ve hüküm verdiklerini (*δικάζω*) göstermektedir.¹⁶ Yabancı yargıçlık kurumuna İÖ 3. yüzyıl ortalarından itibaren neredeyse Batı Anadolu'daki tüm *polis*ler

¹³ Nino Luraghi, "The Demos as Narrator: Public Honours and The Construction of Future and Past", ed. Foxhall&Gehrke&Lugarhi, *Intentional History: Spinning Time in Ancient Greece*, Franz Steiner Verlag, 2010, s. 247.

¹⁴ I.Kyme 1; Tit. Calymnii 17; GIBM II, 1883, 261 (A), 261a (B-C), 261b (D); SEG 19, 569.

¹⁵ IG XII 4,1:135; SEG 1, 363; IG XII 6,1:95; I.Iasos II, 608.

¹⁶ Örnekleri için bkz. Tit. Calymnii Test. XVI; I.Iasos 82; IG XII 5, 870.

tarafından başvurulmuş olmasına rağmen anlaşmazlıkların çözümü için yargıçların başvurduğu ortak bir yazılı hukukun olmaması dikkat çekmektedir. Bu nedenle profesyonel bir standarta sahip olmadığı için yarı yasal bir süreç olarak kabul edilse de, sonuca *polis*lerin kendi kamu ve özel davalarında kullandıkları geleneksel hukuk ile ulaşıldığından tarafsız ve adil olduğu anlaşılmaktadır. Siyaset içi yargı geleneklerini de kapsayan bu geleneksel hukukun dayanak noktası ise *polis*ler tarafından sunulan sivil hafızanın gerçek kanıtları olan şiirler, tarihi ve coğrafi eserler, mitolojik anlatılardır. Bu eserler *polis*ler arası uzlaşmayı sağlayacak kanıtlar olarak ele alındığında diploması bağlamında *polis*in iddialarını desteklemek için geçmişin kullanımına dair birçok örneği barındırmaktadır. Bu örneklerden de yola çıkılarak pratik yararlar ve olumlu kararlar sağlayan yani *polis*in yararına olabilecek önemli çıkarımların olduğu geçmişin yeniden sunulması, sivil kimliğin kalıplaştığı ve sağlamlaştığı çıkarımı yapılabilir. Kaldı ki uzlaşma aracı olarak kullanılmadığında dahi yerel tarihlerin ortak geçmişi hatırlatarak bir kimlik duygusu sağladığı da düşünülmektedir.¹⁷

Yabancı yargıçların ilgilendiği davalar genellikle kutsal bir alanın kontrolü ve bir bölgenin mülkiyeti hakkında olduğundan tarihsel olayların (*ιστοριῶν*), kanıtların (*μαρτυριῶν*) ve belgelerin (*δικαιωμάτων*) tarafların sunduğu argümanlar açısından önemi büyüktür. Bu tür belgelerle tartışmalı alanın en erken zamandan beri hangi tarafın kontrolünde olduğu kanıtlanmaya çalışılmış, sunulan kanıtlar da zaman içindeki politik değişkenlere ve bağlantılara göre farklılık göstermiştir.¹⁸ Bu noktada uzak ve mitolojik geçmiş hem kanıt ve belge sunumu hem de *polis*in benimsediği kimlik ve siyaset açısından önemli olmuştur. Öyle ki sunulan geçmiş, yabancı yargıçların yürüttüğü davalar aracılığı ile hukuki olarak meşrulaşmıştır. Böylece *polis*lerin kendi iddialarını güçlendirmek ya da karşı tarafın iddialarını çürütmek için kullandıkları yerel tarih anlatıları ve kültürel bellekleri doğrulanmıştır. Bu da başarıya ulaşılmış bir savunmanın halka duyurulması ve toplumsal belleğin yeniden sunumuyla hem vatandaşlar arasındaki *homonoia*yı yeniden sağlanmış (*διαφερομένους τῶν πολιτῶν εἰς ὁμόνοιαν κατέστησαν*)¹⁹ hem de diğer *polis*ler için bir gönderme niteliği taşımıştır.

¹⁷ Katherine Clarke, *Making Time for the Past: Local History and the Polis*, Oxford University Press, Oxford, 2008, s. 315.

¹⁸ Angelos Chaniotis, Justifying Territorial Claims in Classical and Hellenistic Greece: The Beginnings of International Law, *The Law and the Courts in Ancient Greece*, ed. E.M. Harris-L. Rubenstein, London, 2004, s. 191.

¹⁹ Örnekleri için bkz. I.Smyrna 579, 580, 583; I.Magnesia 101.

Devletler arası diplomaside polislerin sivil hafızaları ile uyumlu olan geçmişin kullanımına en iyi örnek Samos ve Priene polisleri arasındaki neredeyse dört yüzyıldan fazla süren anlaşmazlık gösterilebilir. Samos ve Priene arasında anlaşmazlığa neden olan alan Mykale dağlarının kuzeyinde Samos *peraiasi* ve Priene sınırında bulunan Anaia ovasında Batinetis, düzlük alandaki Karion kalesi ve Dryoussa'dır.²⁰ Tartışmalı alan başlangıçta Karia kentlerinden biri olan Melia'ya aittir²¹ ve İÖ 700'lerde İonialılar ve Karialılara arasından Melia Savaşları olarak adlandırılan savaşlardan sonra vatandaşlarının kibri yüzünden tahrip edilerek²² toprakları Samos ve Priene'nin de dahil olduğu komşu polislere paylaştırılmıştır.²³ Düzlük alanın tahıl yetiştirmeye elverişli olması Samos ve Priene'nin bölgeye sahip olmak istemesindeki ana neden olarak görülmektedir.²⁴ İÖ 640'larda Kimmerler İonia'ya girdiklerinde Lydialılar Priene ve Miletos'a saldırmış, bunun sonucunda bölgedeki çiftçiler sıkıntı yaşamış, bu saldırı sonucunda da Samoslular ve Prieneliler geçici olarak Batinetis'i terk etmişlerdir, bu da bu polislerin bir dönem ham madde sorunu yaşamasına neden olmuştur.²⁵

Anlaşmazlığın çözümü için ilk olarak Prieneliler, Makedon kral Lysimakhos'a başvurmuştur. Prieneliler, birbirine benzer argümanlar kullanarak, önce kralı kendi davalarına ikna etmişler ve o da, Priene'nin elçileri tarafından yapılan suçlamalara yanıt vermesi için Samos'tan bir heyet çağırmıştır. Yapılan ön toplanmadan sonra Lysimakhos, Priene halkının kendisine yanlış bilgi verdiğini fark etmiş ve kararını açıklamadan önce resmi bir duruşma düzenleyerek tarafları uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu noktada tartışmalı alanlar için tarafların öne sürdüğü geçmişe ait iddialar Lysimakhos'un Samoslulara gönderdiği mektuptan²⁶ takip edilmektedir. Prieneliler, kralın mektubundan da anlaşıldığı gibi Batinetis bölgesinin başlangıçtan beri (ἐξ ἀρχῆς) hem tarihsel anlatılarında ve geleneklerinde hem

²⁰ Graham Shipley, *A History of Samos 800-188 BC*, Clarendon Press, Oxford 1987, s. 267.

²¹ Vitr. 4.1.4.

²² Vitr. 4.1.4-5; Meliten haec Melite propter civium adrogantiam ab his civitatibus bello indicto communi consilio est sublata; Graham Shipley, *A History of Samos 800-188 BC.*, 29-31. Sheila Ager, *Interstate Arbitrations in the Greek World: 337-90 BC.*, University of California Press, Berkeley 1996, s. 91, n. 3.

²³ Syll.³ 599, ll. 47-56 ve 102-118.

²⁴ Priene'nin bir taraftan Mykale Dağlarının eteklerinde diğer taraftan Maindros vadisinin dağlık kesiminde yer alması, Samos'un ise çeşitli dönemlerde tahıl sıkıntısı çekmesine bağlı olarak bu yorum yapılmıştır. Susanne Carlsson, *Hellenistic Democracies: Freedom, Independence and Political Procedure in Some East Greek City-States*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010, s. 137.

²⁵ Shipley, 1996, s. 50.

²⁶ I.Priene 500.

tercih etmesinin birçok değişkene bağlı olduğu tespit edilmektedir. Bölgesel yakınlıklar, akrabalık ilişkileri, geleneksel bağlantılar, ticari ilişkiler bu değişkenler arasında sayılabilir. Yargıçların onurlandırıldığı birçok yazıtta genellikle *syngeneia* (akrabalık)³¹ ve *philia* (dostluk)³² vurgusunun yer alması, akrabalık ve dostluk ilişkilerinin daha ön planda olduğunu göstermektedir. Bunların yanında yargıç talep eden *polise* karşı iyi niyete (*eunoia*)³³ sahip olma ya da çok nadir de olsa birlikte savaşma, müttefiklik (*symmakhia*)³⁴ gibi ilişkilerin de etkili olduğu bilinmektedir. Ancak bazı yazıtlarda herhangi bir neden belirtmediği görülmektedir. Bu durumda da *polis*lerin hem kralla hem de kendi aralarındaki geçmişlerine dayalı siyasi ve ekonomik ilişkilerden bir yargıya varılabilir. Örneğin Prieneliler olasılıkla geçmişteki olumlu diplomatik ilişkilerinden kaynaklı olarak Lysimakhos'un onların yararına bir karar vereceğini düşünmüşler ve Samos ile olan anlaşmazlıklarına müdahale etmesini istemişlerdir. Lysimakhos ve Prieneliler arasındaki ilişki, İÖ 286/5 yılında Prienelilerin Lysimakhos'u kendilerine Magnesia ve Pedies'le olan mücadelelerinde gönderdiği yardımcı bir birlik sebebiyle Lysimakhos'u onurlandırdığı duruma dayanmaktadır.³⁵ Bu yardıma karşılık olarak Prieneliler, agoralarında Lysimakhos için bir altar yaptırmışlar ve 1000 *stater* değerinde altın tacın sunulduğu yıllık bir adak töreni düzenleyerek ve kralın bronz heykelini dikmişlerdir.³⁶ Bunun yanı sıra Lysimakhos kültürünün Athena Polias için düzenlenen Panathenaia bayramında aynı miktarda para ile her yıl yer almasına karar vermişlerdir.³⁷ Her ne kadar Prieneliler kralla aralarında olan ilişkilerine güvenerek kraldan yardım isteseler de Lysimakhos tarafsız olarak yargılama yaptığı Samosluların lehine verdiği karardan anlaşılmaktadır.

Geçmişin meşrulaştırılarak kazanıldığı alanlar *polis*ler için ihtilafli arazinin edinilmesi, mülkiyetin yeniden tasdik edilmesi gibi birçok finansal yarar sağladığı bilinmektedir. Ancak bunlardan daha da önemlisi politik olarak getirdikleridir. Başarılı bir uzlaştırma önde gelen elçilere, yargıçlara ün ve statü kazandırırken devletler arası ilişkilerde *polisi* üst sıralara taşımış ve imajına katkı sağlamıştır. Bu tarz güçlü figürler *polis*in adını duyururken

³¹ Örnekleri için bk. I.Lampsakos 34; IG XII 6,1; I.Erythrai 111.

³² Örnekleri için bk. I.Lampsakos 33; IG XII 2, 509.

³³ Örnekleri için bk. I.Priene 50; I.Magnesia 15; I.Knidus 218.

³⁴ Örnekleri için bk. I.Iasos 76; I.Priene 47; I.Iasos 607.

³⁵ OGIS 11; I.Priene 14.

³⁶ OGIS 11; I.Priene 14, II 13-20. και στεφανώσουσιν αὐτὸν στεφά[ν]ωι | [χρυσῶι] ἀπὸ χρυσῶν χλίων· στησει δὲ [ὁ] δῆμο[ς] | [αὐτοῦ και] ἄγαλμα χαλκοῦν [— και π]αραστή- | σει ἐγ δεξιᾶς λ[.]ο[—] | πλησίον τῆς [— ιδρύσας] | [θ]αι δὲ και βωμὸν αὐ[τοῦ ἐν τῇ ἀγορᾷ και θύειν καθ' ἕκασ] | τον ἐνιαυτὸν [τούς τε ἱερεῖς και τὰς ἱερείας τὰς κατὰ] | τὴμ πόλιν.

³⁷ OGIS 11; I.Priene 14.

diplomatik açıdan da kralla ve diğer *polis*lerle olan ilişkilerinde de başarı getirmiştir. Ancak bu gibi resmi durumlarda tarihi kayıtların ve diğer delillerin potansiyel sunumu önemlidir. Bu potansiyel, geçmişin değiştirilmesi ya da daha yararlı bir versiyonunu inşa etmek için manipüle edilmesi olasılığını da kapsamaktadır. Bu da geçmişin, kasıtlı tarih³⁸ anlatısı içinde ele alınabileceğini göstermektedir. Gehrke, Hellenlerin mitolojik öğelerle süsledikleri ve yerel tarihleriyle oluşturdukları kimliklerini geçmiş ve şimdiki zamanla harmanlayarak bir gelecek inşa etmelerini kasıtlı tarih anlatısı içinde ele alarak bir etnik grubun öznel ve bilinçli olarak kendini sınıflandırması şeklinde yorumlamış ve kasıtlı bir şekilde oluşturulan tarihin bir grup ve kimlik için bir geçmiş oluşturduğuna dikkat çekmiştir.³⁹ Kasıtlı tarihin Hellenler arasındaki amacı hak ve yasal bir talep oluşturabilmek için bir temel oluşturmaktır.⁴⁰ Bu anlamda da kasıtlı tarih mevcut ihtiyaçlara göre değiştirilebilmekte ve yeniden yazılabilmektedir. Belleğin geliştirilmesi, yalnızca belirli gerçeklerin korunmasını ve diğerlerinin unutulmasını değil, aynı zamanda yanıltıcı gerçeklerin oluşturulmasını ve gerçek olaylar olarak aktarılmasını da içermektedir. Yani yeni olan her an belleğe kaydedilerek kimlik kavramlarıyla alakalı hale gelebilmekte ve öyle kalabilmektedir.⁴¹ Bu bağlamda Samos ve Priene arasındaki anlaşmazlıkta Lysimakhos'un Samoslu elçileri dinlemeden önce Prienelilerin anlattıklarına göre karar vermesi kasıtlı tarih anlatısı içinde örneklendirilebilir. Lysimakhos, Samoslulara ithafen yazdığı mektupta Prienelilerin, ihtilafı alanın kısa bir süredir Samosluların kontrolünde olduğu söylediklerini, bu nedenle de Prienelilerin iddialarını dikkate alarak karar verdiğini, aslında Samoslulara da sorması gerektiğini dile getirmiştir, bir nevi özür dilemiştir.⁴² Prienelilerin uzlaşma sağlaması için Lysimakhos'a gittiklerinde yanlış bilgi ile hak iddia etmelerinin yanında Kimmer kralı Lygdamis'in işgalinden ve altı yıllık ateşkesten bahsettikten

³⁸ Kasıtlı tarih, bir grubun kendisi tarafından görüldüğü ve anlaşıldığı şekliyle tarihi, hayali olabilen veya sadece inanılan ve onları gerçek olarak kabul eden geleneklerin toplamı olarak tanımlanmaktadır. H.J. Gehrke, *Myth, History and Collective Identity: Use of Past in Ancient Greece and Beyond, The Historian's Craft in the Age of Herodotus*, 2001, s. 298. H.J. Gehrke, "Intentional History and the Social Context of Remembrance in Ancient Greece." *Historiography and Identity I: Ancient and Early Christian Narratives of Community*. 2019, s. 97.

³⁹ Gehrke, 2001, s. 298.

⁴⁰ Gehrke, 2001, s. 303.

⁴¹ Gehrke, 2001, s. 306.

⁴² I.Priene 500, II 4-9. εἰ μὲν οὖν προείδειμεν ἡ[μ]εῖς τ[ήν] δε τήν χώραν ὑμᾶς ἐκ τοσοῦτων ἐτῶν ἔχειν καὶ νέμε[ι]ν, κ[αθ'] ὅλον οὐκ ἂν ἐπεσπασάμεθα τήν κρίσιν· νῦν δὲ ὑπελαμβάνομεν| ὑπογούου τινὸς χρόνου παντελῶς γεγονέναι τὴν ἐπέμβασι[ν]· οὕτω γὰρ ἡμῖν ἐποιοῦντο τὴν μνείαν ἐν τοῖς πρότερον λό[γοις οἱ] τῶν Πριηνέων πρέσβεις·

sonra aradaki olayları atlayıp konuyu Bias'ın yaptığı uzlaşmaya bağlamaları da kasıtlı bir geçmiş oluşturma içinde yorumlanabilir.⁴³

Kasıtlı tarih anlatısı içinde bakıldığında iki *polis* arasındaki devam eden anlaşmazlığa İÖ 197-190 yılları arasında Rhodoslu yargıçların ilgilendiği dava da örnek gösterilebilir. Davaya ilişkin tüm ayrıntılar Priene'deki Athena Polias tapınağına asılmış olan oldukça uzun yazıttan⁴⁴ öğrenilmektedir. Davanın karara bağlanmasındaki sürecin de takip edilebildiği yazıttan Rhodoslu yargıçlar bizzat alana çıkıp incelemelerde bulunduğu, tarafların iddialarını ise Rhodos'taki Dionysos ve Ephesos'daki Artemis tapınağında yapılan mahkemelerde dinlediği anlaşılmaktadır.⁴⁵ Rhodoslular anlaşmazlıkla oldukça yakından ilgilenmiş, konuya dair daha önceki süreçlerin, tarihsel kanıtların ve sözlü anlatıların hepsine yer vermişlerdir. Samoslular anlaşmazlığa neden olan Karion kalesi ve Dryoussa'nın kendilerine Ionialılar tarafından Meleia savaşından sonra verildiğini tarihi kanıtlar⁴⁶ (*τῶν ἱστοριογράφων μαρτύρια*) göstererek iddia etmişlerdir.⁴⁷ Bu iddialarında Euagon, Olympikhos ve Douris'in de adının geçtiği yedi tarihçiye atıf yapmışlardır. Ancak bu saydıkları isimler arasında özellikle Miletoslu Maiandros'u kanıt olarak göstermişlerdir.⁴⁸ Samosluların bu iddiasının doğruluğu Rhodoslu yargıçlar tarafından araştırılmış, kanıt olarak gösterilen tarihçilerin Karion ve Dryoussa'nın değil de Pygela'nın Samoslulara verildiğini yazdıkları için Miletoslu Maiandros'u dikkate almamışlardır.⁴⁹ Her iki örnekten de görüldüğü üzere taraflar iddialarını doğrulamak için öne

⁴³ Manolis Pagkalos, Legitimising the present through the past: Some observations on the use of the past in territorial disputes, *Graeco-Latina Brunensia*, 22/2, 2017, s. 248.

⁴⁴ I.Priene 37; L. Piccirilli, *Gli arbitrati interstatali greci. Volume 1: dalle origini al 338 A.C.*, Edizioni Marlin, Pisa 1973, no:4. Ager, 1996, no. 26.

⁴⁵ I.Priene 37, II 20-24. καὶ διακούσαντες αὐτῶν ἔν | τε Ῥόδοι ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Διονύσου καὶ ἐπὶ τῆς χώρας τῆς ἀμφισβᾶ | [τουμέ]νας ἐφ' ἂν ἐπάγαγον ἀμὲ ἐκάτεροι καὶ ἐπὶ τοῦ | [φρουρί]ου ὃ καλεῖται Κάριον καὶ ἐν Ἐφέσει ἐν τῷ ἱερῷ | [τῆς Ἀρτέμι]δος.

⁴⁶ I.Priene 37, II 101-102. οἱ δὲ Σάμιοι τὰ τε [τῶν ἱστ]ο[ρι]ο[γράφω]ν [μαρτύρια ὑφαγ]ήσαντο | καθὰ καὶ ἐπὶ τῆς κρίσεως τῆς ὑπὲρ τοῦ Βατινήτου.

⁴⁷ I.Priene 37, II 103-104. τὸ Κάριον καὶ ἂ περὶ τοῦτο χώρα αὐτοῖς ἐπικλα[ρωθεῖη, καὶ καθ' ὄν καιρ]ὸν διαροῦντο τὰν τῶν Μελιέων | χώραν, λαχεῖν αὐτοὶ Κάριον καὶ Δρυοῦσαν.

⁴⁸ I.Priene 37, II 118-123. ἀμὲς δὲ θεωροῦντες τοὺς γράσαντας τὸμ [πόλεμον τὸμ] Μελια|κὸν καὶ τὰν διαίρεσιν τῆς χώρας τοὺς μὲν ἄλλους πάντας φαμένους ἐκ τῆς διαίρεσιος λ[αχ]ό[ν]τας Σαμίους| Φύγελα, καίπερ ὄντας τέσσερας μὲν Σαμίους· Οὐλιάδην καὶ Ὀλύμπιον καὶ Δοῦριν καὶ Εὐάγωνα, δύο δὲ Ἐφεσίους·| Κρεώφυλον καὶ Εὐάλκη, Χῖον δὲ Θεύπομπον, οὓς πάντας ἐν ταῖς <i>στορίαῖς εὐρίσκομεν κατακεχωρικὸτας διότι ἔλαχον| Φύγελα· μόνον δὲ ἐν ταῖς ἐπιγεγραμμέναις Μαιανδρίου τοῦ Μιλησίου ἱστορίαῖς κατακεχωρισμένον διότι ἔλαχον| Σάμιοι Κάριον καὶ Δρυοῦσαν· C.Bradford Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Periods: A Study greek Epigraphy*, Yale University Press, New Heaven 1934, s. 50.

⁴⁹ I.Priene 37, II 123; αἷς πολλοὶ τῶν συγγραφέων ἀντιγράφοντι, φάμενοι ψ[ευδε]πιγράφους εἶμειν.

sürdükleri kanıtlarda seçici davranmış ve kasıtlı bir tarih oluşturarak yargıçları yanıltma yoluna gitmişlerdir. Öyle ki Samoslular Karion ve Dryoussa hakkında doğruluğu kanıtlanamayacak olan Miletoslu Maiandrios'u kanıt olarak sunarken Prieneliler Batinetis için aradaki olayları atlayarak Bias'a atıf yaparak hak iddia etmişlerdir. Rhodoslu yargıçların Samosluların kanıt olarak gösterdiği Maiandros'a eleştirel yaklaşımları ve Maiandros'un anlatılarının diğer tarihçilere göre farklı olduğunu keşfetmeleri, yine Lysimakhos'un Prienelilerin anlatılarını doğru kabul etmeyip Samoslu elçileri çağırması iki tarafın da çabalarının boşa olduğunu göstermiştir. Burada önemli olan karar mercii olan Lysimakhos ve Rhodoslu yargıçlar doğrulanmamış iddialarını kabul etmek istememeleridir.

Yabancı yargıçların ilgilendiği toprak mülkiyeti davalarında taraflar eğer uzak geçmişlerine atıf yaparak alanın en başından beri sahibi olduklarını kanıtlayamazlarsa, tartışmalı arazinin ne zamandan beri kendi kullanımlarında olduğunu gösterir kanıtlarla haklılıklarını desteklemişlerdir. Bu bağlamda uzun süredir kullanımlarında olduğunu gösterir tarihsel kayıtlar ve delillerde oldukça önemli olmuştur. Prieneliler, Karion ve civarının İÖ 4. yüzyılın sonundan beri onlarda olduğuna dair kanıtlar göstermişlerdir.⁵⁰ Tiran Hieron zamanına atıf yaparak, tiran karşıtlarının Karion kalesini tahkim ederek buraya yerleştiklerini iddia etmişlerdir.⁵¹ Bunun aksini gösterecek bir kanıtın olmaması⁵², Samosluların Miletoslu Maiandros'tan gösterdikleri kanıtları Rhodoslu yargıçların dikkatle inceleyerek kabul etmemesi Prienelilerin bu anlaşmazlıktan başarıyla çıkmasını sağlamıştır.

Başka bir *polisten* gönderilen yargıçların ilgilendiği davalar kapsamında sadece tarihsel olaylara ve sözlü anlatılara dayalı uzak geçmişler değil, ortaya çıkan anlaşmazlık hakkında hegemon bir güç tarafından ya da bir başka *polis* tarafından alınan daha önceki kararlar da Hellen *polis*lerinin iddialarını kanıtlamak için kullanıldıkları geçmiş olarak kabul edilebilir. Rhodoslu yargıçların ilgilendiği Samos ile Priene arasındaki Karion ve Dryoussa hakkındaki davada da Prieneliler daha önceki uzlaştırmalara atıf yaparak iddialarını kuvvetlendirme yoluna gitmişlerdir. Yazıtta geçen kronolojik⁵³

⁵⁰ Ager, 1996, s. 208.

⁵¹ I.Priene 37, II 109-113, 143-147.

⁵² Ager, 1996, s. 209.

⁵³ Ager, Aleksandros'un adının metnin ortasında geçmesinden dolayı isimlerin kronolojik olarak verilmediğini düşünmektedir. Ager, 1996, s. 206, dn.6.

olarak verilen Hellenistik monarkhlar III. Aleksandros⁵⁴ ve ardılları I. Demetrios ve Lysimakhos⁵⁵, II. Antiokhos Theos⁵⁶, *epistates* Simonos⁵⁷ ve III. Antigonos Dason⁵⁸ bu sorunla ilgilenmiş ve olasılıkla bir karara varmış hegemon güçlerdir. Her ne kadar Lysimakhos dışındaki isimlerin uzlaştırmalarına dair herhangi bir kayıt bulunmasa da yazıtta geçen güçlerin anlaşmazlıkla ilgilendikleri tarihsel açıdan açıklanabilmektedirler. Örneğin III. Aleksandros'un anlaşmazlığa müdahalesinin "Hellenlere özgürlük" sloganı ile Perslere karşı çıktığı seferde Küçük Asya'ya giriş yaptığı İÖ 334 yılında olduğu düşünülmektedir.⁵⁹ Çünkü III. Aleksandros aynı yıl bir liman yerleşkesi olan Naulokhos'taki Prieneli yerleşimcilerin statüsünü belirlediği bir buyruğu⁶⁰ vardır ve olasılıkla iki *polis* arasındaki anlaşmazlık ile de bu sırada ilgilenmiştir. Prieneliler iddialarında Kral II. Antiokhos Theos'un (Antiokhos oğlu Antiokhos) bu anlaşmazlıkla Samosluların ona başvurması üzerine ilgilendiğini, kralken Samosluların zor zaman geçirdikleri, Samosluların krala elçi göndererek onları sınırı aşmakla suçladıkları, fakat Karion hakkında bir şey söylemediklerini dile getirmişlerdir.⁶¹ Buradaki sınırdan kasıt daha önce Lysimakhos'un Samoslular yararına verdiği kararda geçen Batinetis'tir. II. Antiokhos Theos'tan sonra *epistates* Simonos'un ise III. Suriye Savaşları sırasında kraliyet tarafından gönderildiği ancak her iki tarafında olumlu bir sonuç elde edemediği savunulmuştur.⁶² Metinde geçen Antigonos kim olduğu hakkında değişik yorumlar vardır. Billows, I. Antigonos Monophtalmos olduğunu iki *polis*le de ilişki içinde olduğundan uzlaştırma ile ilgilendiğini düşünmektedir.⁶³ Ancak Ages ve Magnetto burada

⁵⁴ I.Priene 37, II 145-148; διότι κρίνει ἐπὶ μὲν | [—] Ἀλεξάνδρου διαβάντος εἰς τὴν Ἀσίαν ἐνέμον | [το —] τοὺς πρεσβευτὰς {ι} τοὺς παρὰ τῶν Σαμί | [ων — ἐνέμον]ο [ταύτ]αν τὰν χώραν.

⁵⁵ I.Priene, 37, II 75-76; καὶ Πριανέων ποτὶ τοὺς βασιλ[έας Δη]μήτριόν τε καὶ | Λυσίμαχον ὑπὲρ αὐτῶν δύο [ψα]φ[ί]σμη[ατα],

⁵⁶ I.Priene 37, II 132; βασιλεύοντος Ἀντιόχου τοῦ Ἀντιόχου.

⁵⁷ I.Priene 37, II 135; ἐπιστάτα {ς} Σίμωνος

⁵⁸ I.Priene 37, II 141; ἐπὶ τὰς Ἀντιγόνου βασιλείας.

⁵⁹ Ager, 1996, s. 205.

⁶⁰ I.Priene 1. Ayrıntılı bilgi için bkz. S.M. Sherwin-White, The Edict of Alexander to Priene, a Reappraisal. *The Journal of Hellenic Studies*, 105, 1985, 69-89. P. Thonemann, Alexander, Priene and Naulochon, *Epigraphical Approaches To The Post-Classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*, ed. Martzavou, P. & Papazarkadas, N., Oxford University Press, 2013, 23-36.

⁶¹ I.Priene 37, II 132-134; βασιλεύοντος Ἀντιόχου τοῦ Ἀντιόχου, [γε]νομένων περὶ αὐτοὺς καιρῶν δυσχε[ρ]ῶν, πέμψαι ποτ' αὐτοὺς Σαμίους [πρέσβεις λέγοντας ὅτι] ἐν παρορίᾳ [ι] ἐνεκάλουν, ὑπὲρ δὲ Καρίου οὐθὲν.

⁶² Ager, 1996, s. 206.

⁶³ Richard A. Billows, *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*, University of California Press, Berkeley, 1990, s. 211, 255. Sheila Ager, Rhodes: the Rise and Fall of a Neutral Diplomat, *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 40, 1991, s. 24.

bahsi geçen Antigonos'un III. Antigonos Doson olduğunu diplomatik ilişkilerle ve birliklerle ilgilendiği ve İÖ 227 yılında Karia seferi sırasında bu anlaşmazlıkla ilgilendiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁴ Bu hegemon güçlerin kimin aleyhine karar vermiş olduğu bilinmese de Prienelilerin Karion ve Dryoussa hakkındaki iddiaları desteklemek için bu isimlere yer vermesi kararların Prienelilerin yararına olduğunu düşündürmektedir.

İÖ ikinci yüzyılın sonlarına doğru Roma'nın Küçük Asya'da etkisinin artmasıyla bölgedeki Hellen polislerinin anlaşmazlıkların çözümü için birbirlerini tercih etmek yerine Roma senatosuna başvurduğu görülmektedir. Samos ve Priene polisleri de bölgede yükselen bu güçten kaçmamış, aralarında devam eden anlaşmazlık için Roma senatosuna başvurmuşlardır. Priene'deki Atina Polias tapınağında asılı bulunan birbiriyle bağlantılı üç yazıtta⁶⁵ bu anlaşmazlık için Roma'nın nasıl bir yol izlediği görülmektedir. Anlaşmazlıkla ilgili olarak Roma'nın ilk müdahalesinin Manlius Vulso yanında on kişilik bir komisyonla İÖ 188 yılında Küçük Asya'ya geldiği sırada olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁶ Manlius Vulso'nun uzlaştırmasına dair herhangi bir karar metni bulunmasa da Roma senatosunun İÖ 135 yılındaki karar yazıtından Vulso'nun Rhodoslu yargıçların verdiği kararı değiştirerek bahsi geçen alanları Samoslulara verdiği anlaşılmaktadır.⁶⁷ Manlius Vulso'nun bu kararı almasında Antiokhos'la olan savaşlar sırasında Samosluların Roma'nın müttefiki olarak yer almasından kaynaklandığı düşünülmektedir.⁶⁸ Ancak İÖ 135 yılında Roma senatosu Rhodosluların her

⁶⁴ Ager, 1996, s. 206; A. Magnetto, *Glii Arbitrati Interstatali Greci II, Dal 337 al 196 a.c.*, Pisa, 1997, s. 276.

⁶⁵ I.Priene 40, 41, 42; Syll³ 688. Bu üç yazıtın tarihleri birbirinden farklıdır. Yazıtların birinde consul Servius Fulvius Q. adının olması bu yazıtın İÖ 135 yılına tarihlendirilmesine olanak sağlamıştır. Bununla bağlantılı olarak diğer senatus kararın İÖ 135 yılından önce olduğu, son yazıtın ise olasılıkla Mylasalıların başkanlık ettiği bir sınır belirleme kararının da Roma senatusunun İÖ 135 yılında aldığı kararla görev yaptığı için bu tarihten sonra olduğu düşünülmektedir. Ager, 1996, s. 456-457.

⁶⁶ Robert K. Sher, *Roman Documents from the Greek East: Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*, The John Hopkins Press, Baltimore, 1969, s. 58. Ager, 1996, s. 270. Carlsson, 2010, s. 145.

⁶⁷ I.Priene 40, II 1-5; και περι[ι ὄν οἱ] | [ἀποσταλέντες παρὰ Πριηνέων πρεσβευταὶ ἄνδρες καλοὶ καὶ] ἀγαθοὶ καὶ φίλοι πα[ρὰ δήμου] | [καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ καὶ φίλου λόγους ἐποίησαντο συμμαχί]αν τε ἀνενώσαντο, [καὶ πε]||ρι τῆς χώρας ἣν λέγουσιν ἑαυτῶν γενέσθαι πρὶν ἑλλη]θῆναι εἰς ἐκείνην τὴν χώραν Μ[άν]||λιον καὶ τοὺς δέκα πρεσβευτάς, ὅπως ταύτην ἔχ]ωσιν

⁶⁸ I.Priene 41, II 4-8; περι ὄν Σάμιοι πρεσβευταὶ Τηλέμαχος Μάτρωνος, Λέων Λέοντος | ἄνδρες κα[λοὶ κ]αὶ ἀγαθοὶ καὶ φίλοι παρὰ δήμο[ν καλοῦ] καὶ ἀγαθοῦ καὶ φίλου συμμαχου τε ἡμετέρου λόγους ἐποίησαντο | κατὰ πρό[σ]ωπον πρὸς Πριην[ε]ῖς περὶ χ]ώρας [καὶ ὀρίων, ὅπως ὦσιν,] καθὼς Γναῖο {ι}ς Μάνλιος καὶ οἱ | δέκα πρεσβευταὶ διέταξαν | μετὰ τὸν πρὸς Ἀντίοχον πόλεμον· Shipley, 1987, s.197-198.

iki *polis*in de rızasıyla aldığı kararı göz önünde bulundurarak alanın tekrar Prienelilerin kullanımına geçmesine karar vermiştir.⁶⁹ Taraflar yine daha önce verilen kararlara atıf yaparak haklarını savunmuşlardır. Prieneliler haklılıkları Rhodos'un verdiği karara dayanarak savunurken, Samoslular Manlius Vulso'ya atıf yaparak iddialarını doğrulama yoluna gitmişlerdir. Samos ve Priene arasındaki uzun yıllardır devam eden anlaşmazlığın en son Roma senatosunun verdiği kararla sonlandığı düşünülse de İÖ 91/90 yılları arasında tarihlendirilen Erythrai ve Sardes'in Priene ve Miletos arasındaki bir anlaşmazlıktan kaynaklı olarak yargıçlık yaptıkları onurlandırma yazıtından küçük bir alan için devam ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁰

Sonuç olarak, kolektif belleğin diplomatik ilişkiler özelinde kullanıldığında geçmiş ve geleceği birbirine bağlayarak şimdinin deneyimleri için bir yol haritası olduğu anlaşılmaktadır. Hellenistik dönemle birlikte klasik Hellen *polis*lerinin görüntüsünün radikal olarak değişikliğe uğradığı, yeni güç yapıları ve kurumların şekillerinin yükselişe geçtiği, farklı *polis*lerin kendilerine referans oluşturma girişimlerinin ortam değişikliklerine ayak uydurmalarına yardımcı olduğu da bilinmektedir. Bu dönem *polis*lerinde Hellen olmanın gerçeğini korumuş olan uzak ya da yakın tarihsel anlatının ve mitolojik geçmişin önemli bir güç kaynağı ve siyasi bir araç olarak kullanıldığında sağlam bir kimlik oluşturulmasına katkı sağladığı görülmektedir. Bu bağlamda da yabancı yargıçların ilgilendiği uzlaştırmalar geçmişini meşrulaştırmanın bir biçimi olmuş ve bu davalarda *polis*lerin geçmişlerinin meşru bir şekilde yeniden inşası belirgin bir şekilde ön plana çıkmıştır. Samos ve Priene örneğinden de görüldüğü gibi geçmişe ait hatırlama ile ortak bir bellek, kimlik ve kültür oluşturulması toplumların geçmişlerini, şimdilerini ve geleceklerini desteklemiş ve doğrulamıştır. Bu da Hellenistik dönem devletler arası ilişkilerde önemli bir kurum olan yabancı yargıçlıkta resmi bir yargılama prosedürü oluşmasına katkı sağlamıştır. Ancak geçmiş her zaman başarı getirmese de kasıtlı bir tarih olarak öne sürüldüğünde *polis*ler için değişen jeopolitik alanlarda pozisyonlarını korumak ve ayrıcalık

⁶⁹ I.Priene 42, II 10-11; {καὶ τῶν σφρομένων ὄρων} ἐφηρμόσαμεν τὴν | [τῶν Ῥοδίων ὀροθεσίαν, καθ' ἣντινα καὶ παρ' ἀμφοτέ]ροις τοῖς δήμοις τὰ πράγματα παρετέθη· Kallet-Marx, Romanın Prieneliler lehine karar vermesini Roma'nın daha önce alınan meşru bir kararın etkili olması ve Roma'nın Hellen uzlaştırma geleneğine saygı duyması şeklinde yorumlamıştır. Robert M. Kallet-Marx, *Hegemony to Empire: The Development of Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, University of California Press, Oxford, 1996, s. 170. Diğer yandan Roma'nın bu kararı almasında dile getirilmese de Polybios (21.35.4) ve Livius'un (38.42.11; 38.45) da aktardığı Vulso'nun rüşvetçi bir üne sahip olmasından kaynaklandığı da düşünülmektedir. Sherk, 1969, s. 58; Shipley 1987, s. 198; Ager, 1996, s. 270-1.

⁷⁰ I.Priene 121, II 25-26; ἔτι δὲ πρὸς Σαμίους | ὑπέρ τε τῶν κατὰ τὴν χώραν καὶ τὴν ἐξάιτησιν τῶν ἀνδροφόνων.

elde etmek için bir avantaj olarak düşünülebilir. Geçmişin, yabancı yargıçlık gibi bir kurum içinde özel anlatımlara dayalı bölgesel iddiaları desteklemek için kullanılması herhangi bir siyasi otorite için sayısız fırsat yaratmıştır. Bu siyasi otoriteler toplumsal belleğin kurumlaşmasından sorumludurlar ve bunun için kolektif bir seviye oluşturabilmektedirler. Özellikle *polislerin demoslarında* alınan kararlar bir siyasi grubun yönlendirmesi ile toplumsal belleğin bir parçası olarak topluca alınmış bir karar gibi görülebilmektedir. Belleğin tarihi şekillendirmeye yardımcı olduğu düşünüldüğünde de toplumların hafızası ile uyumlu olan *mythoslarda*, yazılı kaynaklarda, *dekretlerde* anlatıldığında kalıcı ve biçimlendirici olarak bir güç haline gelmiştir. Öyle ki Küçük Asya'daki birçok örnekten de takip edileceği üzere diplomatik bir araç olan yabancı yargıçlık kurumunda geçmişin bu gücü siyasi erişime sahip olan gruplar tarafından ustaca kullanıldığı ve birçok noktada kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Devletler arası anlaşmazlıklarla ilgilenen yargıçların ilgilendiği davaların çoğunluğunun toprak mülkiyeti ile ilgili olması, yasal olarak diplomatik bir protokol oluşmasına katkı sağlasa da doğası gereği politik unsurlar da içerdiği anlaşılmaktadır. Bunun nedenleri arasında ise bir bölgeyi ele geçirmenin siyasi ve mali yansımalarının olması ve anlaşmazlığa neden olan koşulların politik olarak değişikliğe uğraması gösterilebilir. Samos ve Priene *polisleri* arasındaki anlaşmazlık örneğinden de görüleceği gibi tartışmalarına neden olan alanlar politik değişikliklere bağlı olarak dönem dönem el değiştirmiştir. Lysimakhos'un verdiği kararın daha sonradan Rhodoslu yargıçların ilgilendiği dönemde bozulması, Rhodosluların aldığı kararın ise Manlius Vulso tarafından müttefiki olmalarından kaynaklı olarak Samos'a lehine değiştirilmesi bu politik koşullara göre değiştiğini kanıtlamaktadır.

Kısaltmalar Ve Kaynaklar

- Ager S., Rhodes: the Rise and Fall of a Neutral Diplomat, *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 40, 1991,10-41.
- Ager S., *Interstate Arbitrations in the Greek World: 337-90 BC.*, University of California Press, Berkeley,1996.
- Assmann J., *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Bilgin N., *Tarih ve Kolektif Bellek*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2013.
- Bilgin N., *Kimlik İnşası*, İzmir: Aşına Kitapları, 2017.
- Billows, R.A., *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*, University of California Press, Berkeley, 1990.
- Carlsson S., *Hellenistic Democracies: Freedom, Independence and Political Procedure in Some East Greek City-States*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010.
- Chanotis A., Justifying Territorial Claims in Classical and Hellenistic Greece: The Beginnings of International Law, *The Law and the Courts in Ancient Greece*, ed. E.M. Harris- L. Rubenstein, London, 2004, 185-213.
- Clarke, K. 2008. Making Time for the Past: Local History and the Polis, Oxford: Oxford University Press.
- Diod. (=Diodorus Siculus, *Bibliothèque Historique*) *Library of History, Volume VII: Books 15.20-16.65.* çev. Charles L. Sherman, Loeb Classical Library 389, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952.
- Funkenstein A., Collective Memory and History Consciousness, *History and Memory*, vol.1(1), 1989, 5-26.
- Gehrke H.J., “Myth, History and Collective Identity: Use of Past in Ancient Greece and Beyond”, *The Historian’s Craft in the Age of Herodotus*, 2001, 286-313.
- Gehrke, H.J., “Intentional History and the Social Context of Remembrance in Ancient Greece.” *Historiography and Identity I: Ancient and Early Christian Narratives of Community*. 2019. 95-106.
- GIBM *The Collection of Greek Inscriptions in the British Museum*
- Halbwachs M., *On Collective Memory*, ed. Lewis A. Coser, Chicago, University of Chicago Press, 1992.
- I.Erythrai H. Engelmann, R. Merkelbach, *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*, III (IGSK 1-2). Bonn 1972-1973.
- I.Iasos W. Blümel, *Die Inschriften von Iasos* (IGSK 28 1/2). Bonn 1985.

- IG XII 2 *Inscriptiones Graecae, XII. Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum, 2. Inscriptiones Lesbi, Nesi, Tenedi*, ed. William R. Paton. Berlin 1899.
- IG XII 4 *Inscriptiones Graecae, XII. Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum, 4. Inscriptiones Coi, Calymnae, Insularum Milesiarum. — Pars I. Inscriptiones Coi insulae: decreta, epistulae, edicta, tituli sacri* (nos. 1-423), ed. Dimitris Bosnakis, Klaus Hallof, Kent Rigsby. Berlin and New York 2010. — *Pars II. Inscriptiones Coi insulae: catalogi, dedicationes, tituli honorarii, termini* (nos. 424-1239), ed. Dimitris Bosnakis and Klaus Hallof. Berlin and New York 2012.
- IG XII 5 *Inscriptiones Graecae XII.5. Inscriptiones Cycladum*, ed. Friedrich Hiller von Gaertringen. 2 vols. Berlin 1903-1909. — Ios, Sikinos, Naxos, Paros, OIiaros, Siphnos, Seriphos, Kythnos, Keos, Gyaros, Syros, Andros and Tenos.
- IG XII 6 *Inscriptiones Graecae, XII. Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum, 6. Inscriptiones Chii et Sami cum Corassiis Icariaque. — Pars I. Inscriptiones Sami insulae: decreta, epistulae, sententiae, edicta imperatoria, leges, catalogi, tituli Atheniensium, tituli honorarii, tituli operum publicorum, inscriptiones ararum* (nos. 1-536), ed. Klaus Hallof. Berlin and New York 2000. — *Pars II. Inscriptiones Sami insulae: dedicationes, tituli sepulcrales, tituli Christiani, Byzantini, Iudaei, varia, tituli graphio incisi, incerta, tituli alieni. Inscriptiones Corassarum* (nos. 537-1216), ed. Klaus Hallof. *Inscriptiones Icariae insulae* (nos. 1217-1292), ed. Angelos P. Matthaiou. Berlin and New York 2003.
- I.Knidos W. Blümel, *Die Inschriften von Knidos, I-II* (IGSK 41-42). Bonn 1992-2019.
- I.Kyme H. Engelmann, *Die Inschriften von Kyme* (IGSK 5). Bonn 1976.
- I.Lampsakos P. Frisch, *Die Inschriften von Lampsakos* (IGSK 6). Bonn 1978.
- I.Magnesia O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*. Berlin 1900.
- I.Priene F. Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene*. Berlin 1906.
- I.Smyrna G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna, I-II 1/2* (IGSK 23-24 ½). Bonn 1982-1990.
- Kallet-Marx R. M., *Hegemony to Empire: The Development of Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, University of California Press, Oxford, 1996.
- Livius (*Ab Urbe Condita*) *History of Rome, Volumes IV, IX-XII*, trans. Foster, B. O., Sage, E. T. & Schlesinger, A. C., Loeb Classical Library 191; 295; 301; 313; 332. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926-1936.
- Luraghi N., “The Demos as Narrator: Public Honours and The Construction of Future and Past”, ed. Foxhall&Gehrke&Lugarhi, *Intentional History: Spinning Time in Ancient Greece*, Franz Steiner Verlag, 2010, 247-263.

Hellenistik Dönemde Politik Ve Hukuksal Bağlamda Geçmişin Kullanımı

- Magnetto A., *Gli Arbitrati Interstatali Greci II, Dal 337 al 196 a.C*, Pisa, 1997.
- OGIS *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*. 2 Volumes, ed. W. Dittenberger, Leipzig, 1903-1905.
- Pagkalos M., Legitimising the Present through the Past: Some Observations on the Use of the Past in Territorial Disputes, *Graeco-Latina Brunensia*, 22/2, 2017, 241-253.
- Picirilli L., *Gli arbitrati interstatali greci. Volume 1: dalle origini al 338 A.C.*, Pisa: Edizioni Marlin, 1973.
- Plut. *Mor.* (=Plutarkhos, *Moralia*) *Moralia, Volume III: Sayings of Kings and Commanders; Sayings of Romans; Sayings of Spartans; The Ancient Customs of the Spartans; Sayings of Spartan Women; Bravery of Women*, trans. BABBITT, F. C., Loeb Classical Library 245. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.
- Polybios (*Historiai*) *The Histories, Volumes: I-VI*, trans. Paton, W. R., Douglas Olson, S., Walbank, F. W. & Habicht, C., Loeb Classical Library 128; 137; 138; 159; 160; 161. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010-2012.
- Ricoeur P., *Hafıza, Tarih ve Unutuş*, çev. Mehmet Emin Özcan, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Leiden 1923–.
- Sherk R., *Roman Documents from the Greek East: Senatus Consulta and Epistulae the Age of Augustus*, The John Hopkins Press, Baltimore, 1969.
- Shipley D.G.J., *A History of Samos 800-188 BC*, Oxford: Clarendon Press, 1987.
- Shipley, D. G. J. & Hansen, M. H., The *Polis* and Federalism, *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*, ed. G.R. Bugh, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 52-72.
- Syll.³ *Sylloge inscriptionum Graecarum* (Third Edition), ed. Dittenberger, W., Hiller Von Gaertringen, F., Kirchner, J., Pomtow, R. & Ziebarth, E., Leipzig, S. Hirzel, 1915-1924.
- Tit. Calymnii M. Segre, *Tituli Calymnii*, ASAA 22/23, 1944/1945 [1952].
- Thuk. *Histories [Ἱστορίαι]*, *History of the Peloponnesian War, Volumes II-IV*, trans. Smith, C. F., Loeb Classical Library 108-110; 169. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919-1923.
- Thonemann P., Alexander, Priene and Nauchochon, *Epigraphical Approaches To The Post-Classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*, ed. Martzavou, P. & Papazarkadas, N., Oxford University Press, 2013, 23-36.
- Traverso E., *Geçmişin Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Versus Yayınları, 2009.

Vitr. (=Vitruvius, *De Architectura*), *De architectura [On Architecture]*, from *Vitruvius: On Architecture, Volumes I-II*, trans. Granger, F., Loeb Classical Library 251; 280. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931-1934.

Welles, C. B., *Royal Correspondence in the Hellenistic Periods: A Study in Greek Epigraphy*, New Haven: 1934.

Sherwin-White S.M., The Edict of Alexander to Priene, a Reappraisal. *The Journal of Hellenic Studies*, 105, 1985, 69-89.

MYRA'NIN LİMAN YERLEŞİMİ ANDRIAKE'DE ELE GEÇEN GEÇ ROMA DÖNEMİ UNGUENTARIUMLARI

LATE ROMAN UNGUENTARIA UNCOVERED IN MYRA'S
HARBOR SETTLEMENT ANDRIAKE

Cüneyt ÖZ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31.12.2021

Kabul: 07.03.2022

Article Info

Received: Dec, 31, 2021

Accepted: Mar, 07, 2022

Öz

Çalışmanın konusunu, Lykia Bölgesi'nin metropol kenti Myra'nın liman yerleşmesi Andriake'deki kazılarda ele geçen Geç Roma Dönemi unguentariumları oluşturmaktadır. En yoğun buldukları alan Agora/Plakoma (11)'dir. Bunu sırasıyla 2 No'lu Alan (5), Liman Yapıları (2), Küçük (Doğu) Hamam (2), Batı Hamam (2) ve 2015 Yılı İşlik Kazısı Atık Toprağı (1) izlemektedir. Toplam 23 adet unguentarium incelenmiştir. Tamamı fusiformlu olan unguentariumlardan 12'sinde dairesel veya dikdörtgen alan içerisine basılmış monogram bulunmaktadır. Bu monogramlardan sadece biri figürlü olup diğerleri harflerle oluşturulmuş blok monogramlardandır. Andriake örneklerinde yer alan monogramların X, M, Π, Σ, A ve E harflerinin merkezde olduğu, onlar etrafında diğer harflerle bir blok elde edilmesiyle oluşturulduğu görülmektedir. Henüz ne için yapıldıkları çözülemeyen monogramların senkretizmle ilgili olabileceği gibi daha birçok teori öne sürülmektedir. Andriake'deki Geç Roma unguentariumlarının ele geçtiği alanların kullanım evreleri ile tipolojik benzerlerinin tarihleri dikkate alındığında, incelenen eserler MS 5.-7. yüzyıl arasına tarihlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lykia, Myra, Andriake, Geç Roma Dönemi Unguentariumları, Fusiform

Abstract

Our work is based on the Late Roman Period unguentaria uncovered during the excavations in Andriake, the harbor settlement of Myra, the metropolitan city of the Lycian Region. The area where they are most intensive is Agora/Plakoma (11). This is followed by Area No. 2 (5), Harbor Structures (2), Small (East) Bath (2), West Bath (2) and 2015 Workshop Excavation Waste Soil (1) followed. A total of 23 unguentaria were studied. 12 of the unguentaria, all of which are fusiform, have monograms stamped in a circular or rectangular area. Only one of these monograms is figural

* Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, cuneyt.oz@outlook.com, Orcid: 0000-0003-4229-1398, Diyarbakır/ Türkiye.

Myra'nın Liman Yerleşimi Andriake'de Ele Geçen Geç Roma Dönemi Unguentariumları

and the others are block monograms formed with letters. The monograms in the Andriake examples appear to be formed by obtaining a block with the letters X, M, II, Σ, A and E in the center, with other letters around them. Many other theories have been put forward, such as that monograms, which have not yet been solved for what they are made for, may be related to syncretism. Considering the usage phases of the areas uncovered by the Late Roman unguentaria in Andriake and the dates of similar ones, the unguentaria which studied are dated the 5th-7th AD. century.

Keywords: Lycia, Myra, Andriake, Late Roman Unguentaria, Fusiform

Giriş

Antalya'nın Demre ilçesi sınırlarında, deniz ve kara yollarının kesiştiği Orta Lykia'da bulunan Myra antik kenti çağlar boyunca Lykia'nın kültürünü yansıtan ve temsil eden bir metropol olmuştur¹. Kentin tarihi araştırmacılar tarafından MÖ 3. bin içleri kadar geriye götürülür². Çünkü Myra tarihi Bronz Çağı'ndan itibaren Lukka-Lykia tarihine paraleldir³. MÖ 546 yılında Pers egemenliğine giren kent, MÖ 333 yılında ise Büyük İskender'in fethiyle Hellenleşme sürecini yaşamıştır⁴. MÖ 42 yılında Ksanthos'u ele geçirdikten sonra Brutus komutanı Lentulus Spinther'i para toplamak ve destek sağlamak için Myra'ya göndermiş, Andriake limanının girişindeki zinciri kırarak kenti işgal eden Spinther ile birlikte kentin Romanizasyon'u başlamıştır. MS 142 yılında bir deprem geçiren Myra, MS 2. yüzyılda *metropolis* unvanı almıştır. II. Theodosius Dönemi'nde (MS 408-450) ise Lykia Bölgesi'nin başkenti ilan edilmiş, bu tarihten itibaren kent bölgenin metropolisi haline gelmiştir. MS 529'da tekrar bir depremle sarsılan Myra, 789 yılında Arap donanmasının saldırısına uğramıştır. Son olarak 1147 yılında Türkler Myra'yı ele geçirmiştir⁵.

Myra'nın liman yerleşimi olan Andriake'nin Klasik dönemde başlayan kullanımını Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde de devam etmiştir. Özellikle MS 1.-5. yüzyıllar arası liman yerleşmesi için en parlak dönem

¹ Nevzat Çevik, "Myra ve Limanı Andriake. Kazılar Başlarken Ön-Düşünceler", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 134, 2010a, s. 53.

² Çevik 2010a, 54; Nevzat Çevik – Süleyman Bulut – Ç. Afşin Aygün, "Myra'nın Limanı Andriake", *Hafen und Hafenstadte im östlichen Mittelmeerraum von der Antike bis in byzantinische Zeit. Neue Entdeckungen und aktuelle Forschungsansätze. BYZAS 19/1*, Eds. S. Ladstatter - F. Pirson - T. Schmidts, Ege Yayınları, İstanbul 2014, s. 226.

³ Çevik 2010a, s. 57.

⁴ MÖ 197 yılında III. Antiokhos Andriakos Çayı'ndan girerek Myra'yı ele geçirmiştir. Myra, MÖ 168'de kurulan Lykia Birliği'nde merkez temsilcisi olmasının yanında Lykia'nın 3 oy hakkına sahip 6 büyük kentinden birisidir (Çevik 2010a, s. 54).

⁵ Cevdet Bayburtluoğlu, *Lykia*, AKMED, İstanbul 2004, s. 191-202; Çevik 2010a, s. 57-58; Çevik vd. 2014.

olmuştur⁶. Andriake'deki imar faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı süreç İmparator Hadrianus Dönemi (MS 119-138)'dir⁷. Andriake'nin en önemli yapılarından olan Horrea Hadriani/Granarium ve onun doğusundaki Ticari Agora/Plakoma bu dönemde inşa edilmiştir⁸. Granarium, agora/plakoma, dükkânlar, liman tesisleri, gemiler için çekek yerleri, tersane, kiliseler, hamam ve onurlandırma anıtlarıyla birlikte liman kenti olma özelliği taşıyan Andriake'de; Granarium duvarındaki yazıt okunduğunda MS 2. yüzyılda yaşanan yoğunluğun 4. yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır⁹. Ayrıca bu durum 2009-2013 yıllarında yapılan arkeolojik kazılardaki sikke buluntularıyla da desteklenmiştir¹⁰.

Andriake'de bulunan altı kiliseden beşi MS 5. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir¹¹. Bu kadar fazla kilisenin aynı tarihe ait olması, MS 5. yüzyıl sonrasında artan hac yolculuğu ile Myra'daki aziz martyrionlarını ziyaret için gelen hacılara hizmet amacına yönelik inşa edilmiş olabilecekleriyle açıklanabilmektedir¹². MS 529 yılında Myra'yı etkileyen deprem Andriake'yi de etkilemiştir¹³. MS 7. yüzyılda askeri ve ticari önemi güçlenen Andriake limanının MS 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başlarında önemi azalmıştır¹⁴. MS 1204-1261 yıllarında tüm Lykia gibi Andriake'de Türkler'in eline geçmiştir¹⁵.

Unguentariumlar

Latince kökenli “*unguent*” sözcüğünden türemiş olan *unguentarium* kelimesi¹⁶, ilk olarak 20. yüzyıl başında Kartaca'da araştırma yapan Fransız

⁶ Çevik vd. 2014, s. 225.

⁷ Çevik vd. 2014, s. 225, 228.

⁸ Çevik vd. 2014, s. 228.

⁹ Çevik vd. 2014, 225; Banu Özdilek, “Andriake Sinagogu'ndan Seçilmiş Örneklerle Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiklerine Genel Bir Bakış”, *Cedrus*, III, 2015, s. 90.

¹⁰ Çevik vd. 2014, 225; Ayrıca bkz. Süleyman Bulut – Mehmet Şengül, “2009-2012 Yılları Andriake Kazı Sikkeleri ve Yerleşim Tarihine Katkıları”, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 22-28 Şubat 2013- Bildiriler*, Eds. K. Dörtlük - O. Tekin - R. Boyraz Seyhan, AKMED, Antalya 2014, s. 79-110.

¹¹ V. Macit Tekinalp, *Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2000, s. 346; Çevik vd. 2014, s. 229

¹² Tekinalp 2000, s. 340; Çevik vd. 2014, s. 229.

¹³ Çevik vd. 2014, s. 229.

¹⁴ T. Mikail P. Duggan – Ç. Afşin Aygün, “Myra'nın Ortaçağ ve Sonrasındaki Limanı Taşdibi-Stamira”, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*, Ed. N. Çevik, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Antalya 2010, s. 161; Çevik vd. 2014, s. 225, 230.

¹⁵ Çevik vd. 2014, s. 230.

¹⁶ Sevingül Bilgin, “Perge'de Bulunmuş Geç Roma Dönemi Damgalı Unguentariumları”, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015-*

bilim adamları tarafından kullanılmıştır¹⁷. Günümüzde de bilim dünyasında kabul gören bu tanımlama, şişelerin formu ya da yapıldıkları malzemeden değil, içerisinde taşıdıkları materyallerden kaynaklıdır¹⁸. Tam olarak ne için kullanıldıkları bilinmese de bu konuda oldukça farklı görüşler bulunmaktadır. Hellenistik ve Roma Dönemi'nde içerisinde parfüm ve/veya kokulu yağlar bulunduğu ve kozmetik amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir¹⁹. Yapılan araştırmalar pişmiş topraktan yapılmış olan bu şişelerin oldukça geçirgen olduklarını ortaya koymuştur²⁰. Parfüm gibi değerli ve pahalı bir malzemeyi unguentariumların içerisinde uzun süreli taşımak pek mümkün gözükmemektedir²¹. Dolayısıyla bu şişelerin sadece kozmetik amaçlı kullanılmadıkları söylenebilir. Mezarlık alanlarında yoğun bulunmaları²² ise bu teoriyi desteklemektedir. Bunların yaklaşık MÖ 4. yüzyıldan MS 7. yüzyılın başlarına kadar doğu ve batı Akdeniz havzasında kullanıldığı bilinmektedir²³. Unguentariumların iki ana tipi vardır; Fusiform (İğ) ve Bulbous (Torba) form²⁴. Bu tiplerden ilki Geç Roma Dönemi'nde de yoğun

Sempozyum Bildirileri, Eds. T. Kâhya – A. Öz dizbay – N. Tüner Önen – M. Wilson, AKMED, Antalya 2018, s. 115.

¹⁷ Pontus Hellström, *Labraunda II.1. Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamp and Glass*, Cambridge University Press, Lund 1965, s. 24; Bu formun antik dönemdeki ismi tam olarak bilinmese de bu konuda ileri sürülen birtakım görüşler mevcuttur. Oldukça uzun bir süre akraba ve kiralık ağlayıcıların gözyaşlarının içinde biriktirilerek mezar hediyeleri arasına bırakılmalarından dolayı “gözyaşı şişeleri” olarak isimlendirilmişlerdir. Bkz. Erkan Dündar, *Patara IV.1. Patara Unguentariumları*, Ege Yayınları, İstanbul 2008, s. 6. Hellström, Plinius'un “*vasa unguentaria*” olarak tanımladığı kapların, aslında kendi dönemindeki *alabaster* şişelerine ait bir adlandırma olduğunu düşünmektedir. Eğer Hellenistik Dönem'de kullanımı yaygın olan içerisinde günlük kullanılan yağın taşındığı şişelerin unguentarium oldukları varsayılırsa, bu kapların Roma'daki karşılığı *ampulla* olmalıdır. Genelde *fusiformlu* olan *alabaster*lere benzerliklerinden dolayı bu şişeler *alabastrum* olarak da isimlendirilmiş olmalıdır (Hellström 1965, s. 24). Yukarıda değinilen tanımlamalar sadece malzemeyi değil aynı zamanda unguentariumların şeklini de tanımlıyor olabilir. Anderson-Stojanović'e göre Filistin'den İspanya'ya kadar tüm Akdeniz bölgesi boyunca özellikle mezarlıklarda ele geçen bu şişeler “*lacrimaria*” ya da “*balsamaria*” olarak isimlendirilmişlerdir. Bunlar dışında bu şişeler için kullanılan bir diğer terim ise “*olfactarium*” olmalıdır. Bkz. Virginia R. Anderson-Stojanović, “The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria”, *American Journal of Archaeology*, 91, 1987, s. 105-106, dn.7.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Anderson-Stojanović 1987, s. 105 vd; Hellström 1965, s. 23 vd.

¹⁹ Dündar 2008, s. 6-8; Bilgin 2018, s. 115. Kaplar içerisinde parfüm dışında çeşitli baharatlarında (silphium/bir tür bitki, bal, sirke, garum/balık sosu) taşınmış olabileceği düşünülmektedir (Hellström 1965, s. 24).

²⁰ Unguentariumlar pişmiş topraktan başka cam, gümüş, altın, onyks, alabaster ve akikten yapılmıştır (Hellström 1965, s. 24; Dündar 2008, s. 6).

²¹ Hellström 1965, s. 24.

²² Anderson-Stojanović 1987, s. 105.

²³ Anderson-Stojanović 1987, s. 107 vd.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Anderson-Stojanović 1987, s. 106-107; Hellström 1965, s. 24.

olarak kullanım görmüştür²⁵. Dini bir kullanım amacının olduğu düşünülen bu şişeler ilk defa Hayes tarafından “*Geç Roma Unguentariumları*” olarak tanımlanmıştır²⁶. Çarkta yapılan bu şişelerin dairesel bir ağzı, uzun silindirik bir boynu, ortası hafif şişkin bir gövdesi ve sivri ya da düz kaideleri vardır. Genelde kalın cidarlarıyla dikkat çeken Geç Roma unguentariumlarının iç kısımlarında belirgin yivler bulunmaktadır. Kimi örneklerin dışında da yivlere rastlanmaktadır²⁷. Killeri iyi elenmiş olup, temiz bir görünüme sahiptir. Kil renkleri ise pembe, kırmızı, kahverengi, gri veya morun tonlarındadır. Unguentariumların ağız kısmından başlayarak kırmızı ve kahverengi tonlarında astarlandığı görülmektedir. Fakat tüm yüzey astarlanmaz, ağız ve boyun kısmına yapılan astarın gövdeye doğru ince şeritler halinde süzülmesi izlenebilmektedir. Geç Roma unguentariumlarının genelde dış yüzeylerinde parmak izleri, çarkta yapıldıktan sonra elle düzeltme izleri ve kil artıkları görülmektedir²⁸. Tüm halde ele geçen unguentariumların yükseklikleri genel olarak 18-21 cm. arasında değişirken, daha büyük örneklerle de karşılaşılmaktadır²⁹. Bazı antik kentlerde³⁰ ele geçen unguentariumlarla birlikte ağızlarının kapatılmasında kullanılan pişmiş toprak tıplar ele

²⁵ Geç Roma Dönemi unguentariumlarındaki diğer tip (Tip B) için ayrıca bkz. S. Lochner – R. Sauer – R. Linke, “Late Roman Unguentaria? – A Contribution to Early Byzantine Wares From the View of Ephesus”, *LRCW I. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Eds. J. Ma. Gurt i Esparraguera - J. Buxeda i Garrigos - M. A. Cau Ontiveros, 2005, s. 647.

²⁶ John W. Hayes, “Excavations at Saraçhane in Istanbul: Fifth Preliminary Report, with Contribution on A Seventh-Century Pottery Group”, *Dumbarton Oaks Papers*, 22, 1968, s. 212, 214. Bu tanımlama dışında Geç Roma unguentariumları için Minçev *ampulla* terimini tercih etmiştir (Lochner vd. 2005, s. 647).

²⁷ Dışı yivli örnekler için bkz. Henry S. Robinson, *The Pottery of the Roman Period: Chronology*, Athenian Agora V, Princeton 1959, Pl. 34: M369; Catherine Diederichs, *Céramiques Hellénistiques, Romaines et Byzantines, Salamine de Chypre IX*, Paris 1980, s. 92-93, Pl. 16-17: 171; Lochner vd. 2005, s. 654, Fig. 2: 1-5.

²⁸ Şükrü Özüdoğru – Erkan Dündar, “Kibyra Geç Roma-Erken Doğu Roma Dönemi Mühürlü Unguentariumları”, *Olba*, XV, 2007, s. 148.

²⁹ John W. Hayes, “A New Type of Early Christian Ampulla”, *The Annual of the British School at Athens*, 66, 1971, s. 243; Anderson-Stojanović’e göre en küçük (minyatür) unguentariumlar 4-5 cm., en büyükleriye (gigantik) 20-30 cm. arasında yüksekliğe sahiptir. Ortalama unguentarium yükseklikleri ise 8-20 cm. arasında değişmektedir (Anderson-Stojanović 1987, s. 106).

³⁰ *Perge*: Nalan Fırat, “Perge Konut Alanı Kullanım Seramiği”, *Les Céramiques en Anatolie aux époques Hellenistique et Romaine, Actes de la Table Ronde d’Istanbul (22-24 mai 1996)*, Varia Anatolica XV, Ed. C. Abadie-Reynal, Catherine, Paris 2003, Pl. 67: 1; *Limyra*: Joanita Vroom, “Late Antique Pottery, Settlement and Trade in the East Mediterranean: A Preliminary Comparison of Ceramics from Limyra (Lycia) and Boeotia”, *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Late Antique Archaeology 2, Eds. W. Bowden - L. Lavan - C. Machado, Boston, 2004, s. 303, Fig. 7; *Laodikeia*: Celal Şimşek – Bahadır Duman, “Laodikeia’da Bulunan Geç Antik Çağ Unguentariumları”, *Adalya*, X, 2007, s. 304, Res. 3, 8, 10.

geçmiştir. Son yıllarda Laodikeia'da yapılan kazılarda pişmiş toprak tıpayla birlikte ahşap tıpada³¹ ele geçmiştir.

Bu şişelerin gövdelerinin alt kısmında (kaideye yakın) dairesel veya dikdörtgen çerçeve içerisine damgayla bastırılmış monogramlar yer almaktadır. Monogramlar alçak kabartma şeklinde tek harf, tek figür, birkaç harf veya figürün (insan ve/veya hayvan) bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bazı unguentariumların üzerindeki monogramlarda isim bulunmaktadır³². Unguentariumlarda görülen monogramların özellikle MS 450-650 yılları arasında yapılan gümüş tabaklar, sikkeler, küçük buluntular ve mimari yapılar üzerinde de görüldüğü ifade edilmektedir³³. Geç Roma unguentariumlarının MS 6. yüzyılın ilk yarısından itibaren damgalandığı, ilk örneklerinin ise damgasız olduğu ileri sürülmektedir³⁴. Roma seramikleri üzerine önemli çalışmaları bulunan J. W. Hayes'e göre, bu tipin monogramlı örnekleri MS 6. yüzyıla, monogramsız örnekleri de MS 7. yüzyıla ait olmalıdır³⁵. Fakat MS 6. yüzyıla ait unguentariumun mühürlü, MS 7. yüzyıla ait olanın ise mühürsüz olacağı yönünde yapılacak bir varsayım yanlış olacaktır³⁶. Bu konuda kesin yargıya varmak güçtür.

³¹ Şimşek – Duman 2007, s. 306, Res. 18. Unguentarium içerisinde bulunan sıvıyı pişmiş toprak tıpanın sızdırabileceği düşünülmektedir. *In situ* bulunan ahşap tıpanında diğer tıpa üzerine sızıntıyı engellemesi için konulduğu ifade edilmektedir (Şimşek – Duman 2007, s. 289). Türker ise sızmanın engellenmesi için pişmiş toprak tıparın üzerinin kumaş benzeri bir şeyle kapatılmış olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Ayşe Ç. Türker, “Myra'da Aziz Nikolaos'un Yağ Kültüyle İlişkili Seramik Kaplar”, *Adalya*, VIII, 2005, s. 313.

³² Perge'deki kazılarda ele geçen bir unguentarium üzerinde “*Piskopos Severianos*” adı okunabilmiştir. Bkz. Nalan Fırat, *Perge Konut Alanı Keramiği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s. 93; Bilgin 2018, s. 120. Yine aynı piskoposun ismi Rhodos'ta ele geçen bir başka örnekte de görülmektedir (Hayes 1971, s. 244). Yine Perge'de, kentte yaşadığı düşünülen bir piskoposun (*Eulogios'un*) adının okunduğu başka bir unguentarium daha ele geçmiştir (Bilgin 2018, s. 121). Myra'daki Aziz Nikolaos kazılarında ele geçen unguentarium üzerinde ise “*Meryem yardım et*” yazısı okunmuştur (Özüdoğru – Dündar 2007, s. 148, dn. 6).

³³ Hayes 1971, s. 245; Özüdoğru – Dündar 2007, s. 148. Korinth kazılarında ele geçen ve MS 6. yüzyıla tarihlendirilen bronz bir yüzük üzerinde unguentariumlardakilere benzer monogramlar görülmüştür. Bkz. Gladys R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth, Vol. XII, Princeton 1952, s. 237, Pl. 103: 1860. Rhodos'ta bulunan MS 450-550 yıllarına tarihlenen bir amphora parçasında *Severianos* monogramı görülmektedir (Hayes 1971, s. 245).

³⁴ Bilgin 2018, s. 120.

³⁵ Hayes 1971, s. 245.

³⁶ Tralleis'te mühürsüz olan unguentariumlar MS 5. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılın başlarına (Aydn Erön, *Tralleis Hamam-Gymnasion Kompleksi Seramikleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Aydın 2013, s. 154 vd.), Kibyra'da bulunan mühürlü unguentariumlar MS 5.-6. yüzyıla (Özüdoğru – Dündar 2007, s. 156), Laodikeia'da bulunan mühürsüz unguentariumlar'dan düz dipli olanlar MS 4. yüzyılın

Geç Roma unguentariumlarının kutsal su³⁷ veya yağ taşımış olabilecekleri düşünüldüğünden³⁸ dolayı dini amaçlı kullanıldıkları söylenmektedir³⁹. Fakat Hayes bu şişelerin sadece litürjik amaçlı değil evde de kullanıldıklarını, dolayısıyla çift amaca hizmet etmiş olabileceklerini öne sürmektedir⁴⁰. Fırat ise bunların bezemesiz yapılmaları, özensiz işçilikleri, kaba görünüşleri ve en önemlisi de kutsal alanlardan daha çok konutlarda ele geçmelerinden dolayı kişisel kullanıma yönelik ticaret malları olduklarını düşünmektedir⁴¹. Sagalassos'ta ele geçen bazı unguentariumların ağız kenarlarındaki yanık izleri⁴² ise belki de bu şişelerin kullanımına yönelik öngörülerin tam aksine bir durumu bize göstermektedir. Laodikeia'da bulunan tüme yakın unguentariumların içinde rastlanan tortulaşmış kalıntılardan alınan örnekler üzerinde yapılan kimyasal analizler sonucunda, bunların organik kalıntılar olduğu ortaya koyulmuştur⁴³. Bu sonuçtan hareketle araştırmacılar Laodikeia'daki unguentariumların içerisinde bitkisel içerikli bir sıvı olması gerektiği kanaatindedirler. Dolayısıyla Geç Antik Dönem'de bu şişelerin kullanımının tıbbi amaçlı olabileceği, içerisinde bitkisel sıvı (iyileştirici özelliğinin olduğu varsayılan) ilaçların taşınmış olabileceği düşüncesi akla gelmektedir⁴⁴. Özüdoğru ve Dündar, üzerinde monogram bulunan unguentariumların dini amaçlı sıvıların taşınmasında kullanıldıklarını düşünmektedir⁴⁵.

Kil yapılarının benzer olmasından dolayı bu şişelerin tek merkezde üretilmiş oldukları varsayılsa da kesin olarak bir şey söylemek oldukça güçtür.

ikinci yarısı ile erken 5. yüzyıla, sivri dipli olanlar ise MS 6. yüzyıl ile 7. yüzyıl başlarına (Şimşek – Duman 2007, s. 290-291) tarihlenmiştir.

³⁷ Myra antik kentindeki Aziz Nikolaos Kilisesi'ne gelen ziyaretçiler, şehit (martyr) rölikerlerinin bulunduğu kutsal sudan unguentariumlara doldurarak memleketlerine götürdükleri düşünülmektedir (Türker 2005, s. 311). Ürdün Nehri'nden alınan Ortodoks Hristiyanları için kutsal kabul edilen *Ürdün Suyu*, Geç Roma Dönemi'nden günümüze kutsallığını korumuştur. Suyun ticaretinin halen yapıldığı da bilinmektedir (Özüdoğru – Dündar 2007, s. 150, dn. 24). Günümüzde de İslamiyet'te hacca giden hacıların şifa verdiği inandıkları *Zemzem Suyu*'nu ona özel kaplarla kutsal topraklardan alarak yanlarında evlerine getirmeleri, unguentariumların içinde taşınan kutsal su ile aynı kökene dayanıyor olmalıdır (Şimşek – Duman 2007, s. 296).

³⁸ Ursula Eisenmenger, "Late Roman Pottery in Limyra (Lycia)", *Les Céramiques en Anatolie aux époques Hellenistique et Romaine, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (22-24 mai 1996)*, Varia Anatolica XV, Ed. C. Abadie-Reynal, Paris 2003, s. 195.

³⁹ Özüdoğru – Dündar 2007, s. 149.

⁴⁰ Hayes 1971, s. 247.

⁴¹ Fırat 1999, s. 91.

⁴² Özüdoğru – Dündar 2007, s. 150.

⁴³ Şimşek – Duman 2007, s. 296.

⁴⁴ Özüdoğru – Dündar 2007, s. 150; Şimşek – Duman 2007, s. 296.

⁴⁵ Özüdoğru – Dündar 2007, s. 150

Hayes bunların üretim yeri olarak Filistin Bölgesi ile Ürdün'deki Diban'ı işaret eder⁴⁶. Sonraki yıllarda yaptığı çalışmasında ise bu düşüncesini değiştirerek Batı Anadolu'yu önermiştir⁴⁷. Bir başka yayınında ise Pisidia ya da Pamphylia'nın da üretim merkezi olabileceğini belirtmiştir⁴⁸. Limyra'daki Geç Roma seramiklerini çalışan Eisenmenger ise Geç Roma unguentariumlarının kesin olmasa da üretim yerinin Ürdün, Filistin veya Kıbrıs olabileceği üzerinde durmaktadır⁴⁹. Güneybatı Anadolu'da yapılan kazılarda çok sayıda ele geçmeleri bunların üretim yerinin Anadolu olabileceğini düşündürmüştür⁵⁰. Özüdoğru ve Dünder Güney-Güneybatı Anadolu'da çok sayıda ele geçmelerinden dolayı bu şişelerin ortaya çıkış yeri olmasa da, üretim yerlerinin bu bölgede olması gerektiğini belirtmişlerdir⁵¹. Son yıllarda yapılan arkeometrik analizler bu şişelerin Hierapolis⁵², Myra⁵³ ve Ephesos'ta⁵⁴ üretildiklerini ortaya koymuştur⁵⁵. Ayrıca Kıbyra'da ele geçen hatalı üretim örneklerinden yola çıkılarak kentte MS 5.-6. yüzyılda faal olan seramik atölyelerinde unguentariumların üretilmiş oldukları düşünülmektedir⁵⁶. Tüm bu veriler göz önüne alındığında, Geç Roma unguentariumlarının her kentte olmasa bile, bölgesel bazlı önemli kentlerde üretilmiş oldukları düşünülebilir.

⁴⁶ Hayes 1971, s. 246.

⁴⁷ John W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul II: The Pottery*, Princeton 1992, s. 209.

⁴⁸ John W. Hayes, *Roman Pottery: Fine-Ware Imports. The Athenian Agora 32*, Princeton 2008, s. 116.

⁴⁹ Eisenmenger 2003, s. 195.

⁵⁰ Fırat 1999, s. 93.

⁵¹ Özüdoğru – Dünder 2007, s. 151.

⁵² Daniela Cottica, "Unguentari tardo antichi dal Martyrion di Hierapolis, Turchia", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 112/2, 2000, s. 999 vd.

⁵³ Ayşe Ç. Türker, "Myra Seramik Hamur Gruplarının Kap Tipleri İle Değerlendirilmesi", *Adalya*, IX, 2006, s. 117-148.

⁵⁴ Lochner vd. 2005, s. 647 vd.

⁵⁵ Diğer buluntu merkezleri için ayrıca bkz. *Laodikeia: Şimşek – Duman 2007*, s. 286-287; *Olba: Safiye Aydın, "Olba Kazılarında Bulunan Geç Antik Dönem Unguentariumlar"*, *Seramik Araştırmaları Dergisi*, 1, 2019, s. 103, dn. 41-43.

⁵⁶ Özüdoğru – Dünder, 2007, s. 156.

Anadolu⁵⁷ ve yakın çevresinde⁵⁸ bulunan Geç Roma unguentariumları genelde MS 5.-7. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir.

⁵⁷ *Iasos*: Daniela Baldoni – Carlo Franco, “Unguentaria Tardo-Antichi da Iasos”, *Rivista di Archeologia*, Anno XIX, 1995, Fig. 1-6; *Olba*: Aydın 2019, s. 105; *Attaleia (Antalya)*: Azize Yener – Nuray Malkoç, “Kaleiçi, 148 Ada, 15 Parselde Yapılan Sondaj Kazısı”, *Müze Kurtarma Kazıları 14, 30 Nisan-2 Mayıs 2004*, Ankara 2005, s. 105, Çiz. 1; *Olympos*: Muradiye Öztaşkın, “Olympos Kazısı Seramik Buluntuları”, *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları*, Ed. B. Y. Olcay Uçkan, İstanbul 2017, s. 222, Çiz. 3: 39-40; *Hadrianopolis*: Ergun Laflı – Gülseren Kan Şahin, “Pottery from southwestern Paphlagonia II. Unguentaria and lamps”, *Naturwissenschaftliche Analysen vor-und frühgeschichtlicher Keramik III: Methoden, Auswertungsmöglichkeiten*, Eds. B. Ramminger - O. Stilborg - M. Helfert, Bonn 2013, s. 361-362; *Nikaea*: A. Elçin Meriç, “Late Roman Pottery from the Theatre of Nicaea in Bithynia”, *Anatolia Antiqua*, XXVI, 2018, s. 75 vd.; *Ephesos*: Veronika Mitsopoulos-Leon, *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos Kleinfunde 1. Teil: Keramik Hellenistischer und Römischer Zeit*, *FiE XI 2/2*, Wien 1991, s. 153, Lev. 220, O 53-54; Recep Meriç, *Späthellenistisch-römische Keramik und Kleinfunde aus einem Schachtbrunnen am Staatsmarkt in Ephesos*, *FiE IX/3*, Wien 2002, Taf. 41: K 505; Lochner vd. 2005, Fig. 1: 3-4; Susanne Metaxas, “Frühbyzantinische Ampullen und Amphoriskoi aus Ephesos”, *Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos*, *Archaeologische Forschungen 13*, Ed. F. Krinzinger, Wien 2005, s. 68; *Aphrodisias*: A. Semih Tulay, “Aphrodisias Müzesi Bahçesi Kurtarma Kazısı-1990”, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri 2, 29-30 Nisan 1991*, Ankara 1992, s. 165, Res. 23; *Hierapolis*: Daniela Cottica, “Ceramiche Bizantine Dipinte ed Unguentari tardo antichi dalla ‘Casa dei Capitelli Ionici’ a Hierapolis”, *Rivista Di Archeologica*, Anno XXII, 1998, Fig. 6: 12-2; Cottica 2000, Fig. 1: 1-17; *Amorium*: Ergun Laflı, “Roman and Late Roman Terracotta Unguentaria, 1988-2005”, *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*, Eds. C. S. Lightfoot - E. A. Ivison, İstanbul 2012, s. 186 vd.; *Sardis*: Marcus L. Rautman, “Two Late Roman Wells at Sardis”, *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, 53, 1995, Fig. 8: 1.28, 1.29, Fig. 16: 2.84; *Limyra*: Eisenmenger 2003, s. 195, Pl. CIX: 6; Vroom 2004, s. 303, Fig. 7; Banu Yener-Marksteiner, “Limyra als Bischofssitz: Einblicke in die Keramik mit christlicher Symbolik”, *Angekommen auf Ithaka Festgabe für Jürgen Borchhardt zum 80. Geburtstag*, Eds. F. Blakolmer, M. Seyer, H. D. Szemethy, Wien 2016, s. 188, Abb. 2; *Arykanda*: Asil Yaman, *Arykanda Geç Antik Dönem Mahallesi Seramikleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2018, s. 318, 494, Lev. 77, 129; *Nysa ad Maeandrum*: Burak Sönmez, “Nysa ad Maeandrum Cadde 1-Plateia Hellenistik ve Roma Dönemi Sofra Kapları Ve Unguentariumları”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 45, 2018, s. 42, Çiz. 8: 48-49; *Aziz Nikolaos Kilisesi (Myra)*: Türker 2005, Res. 8: 1-10; *Alabanda*: Ayşegül Soslu, “Alabanda Payandalı Sarnıç’ta Bulunan Geç Antik Dönem Seramikleri”, *Arkhaia Anatolika*, 2, 2019, s. 192-193, Fig. 18-26; *Tlos*: Kudret Sezgin, *Tlos Antik Kenti Stadyum Alanı Seramikleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2017, s. 1122-1124, Lev. 255-258; *Ksanthos*: Jacques des Courtils – Didier Laroche, “Xanthos Et Le Letoon Rapport Sur La Campagne De 1999”, *Anatolia Antiqua*, VIII, 2000, s. 347-348, Fig. 12-13; Jacques des Courtils, “Xanthos, Rapport Sur La Campagne De 2000”, *Anatolia Antiqua*, IX, 2001, Fig. 18: 2000 Acro 32, 37, Fig. 20; *Patara*: Taner Korkut – Götz Grosche, *Patara II.1: Das Bouleuterion von Patara Versammlungsgebäude des Lykischen Bundes*, İstanbul 2007, s. 153, No: 281-283; Dündar 2008, s. 137-141, Lev. 24-26; U196-209; Dilek Şen, *La céramique protobyzantine de Lycie: étude du Mobilier des “bains portuaires” (Hurmaliç Hammam) de Patara*, Université Paris 1 – Panthéon Sorbonne (Yayınlanmamış Doktora Tezi),

Andriake'de Ele Geçen Geç Roma Dönemi Unguentariumları

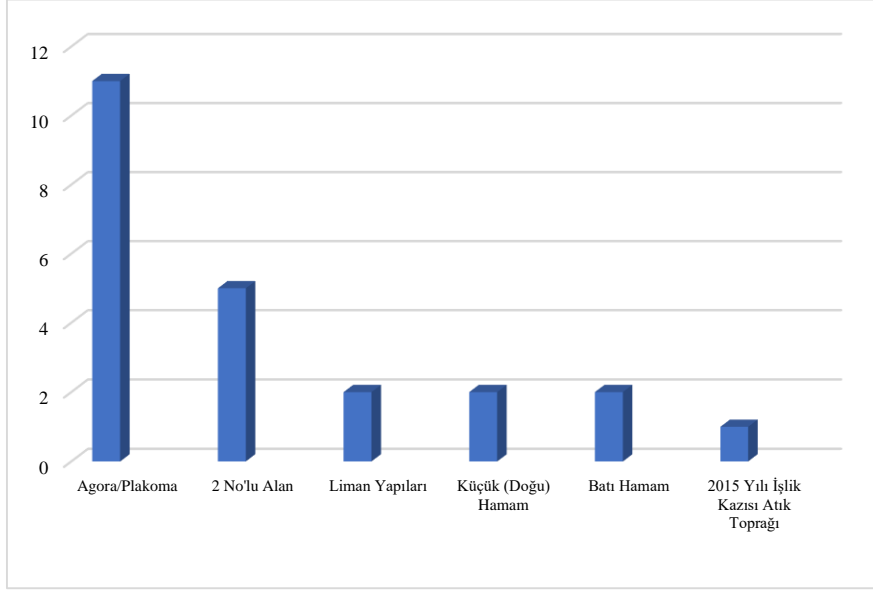
En yoğun buluntu 11 adetle Agora/Plakoma'dan⁵⁹ ele geçmiştir. Bunu sırasıyla 2 No'lu Alan (5), Liman Yapıları (2), Küçük (Doğu) Hamam (2), Batı Hamam (2) ve 2015 Yılı İşlik Kazısı Atık Toprağı (1) izlemektedir⁶⁰ (Grafik 1).

Fransa 2017, Pl. 137: 1022-1041; *Sagalassos*: R. Degeest, "Some Late Roman Unguentaria in Sagalassos", *Sagalassos II: Report on the Third Excavation Campaign of 1992, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 6, Eds. M. Waelkens - J. Poblome, Leuven 1993, s. 183-189; R. Degeest, *The Common Wares of Sagalassos: Typology and Chronology, Studies in Eastern Mediterranean Archaeology III*, Turnhout 2000, s. 173, 389, Res. 222-223; Perge: Neşe Atik, *Die Keramik aus dem Südtermen von Perge*, Tübingen 1995, s. 179, Abb. 76: 404-406; Fırat 1999, Lev. 201-204: 887-907; Fırat 2003, s. 94, Pl. LXVII: 1; *Psidia Antiocheias*: Ergun Laflı, "Erster Vorläufiger Bericht Über Die Römisch Kaiserzeitlichen und Spätantiken Keramikfunde aus Antiochia in Pisidien: Spätantik-Frühbyzantinischen Tonunguentarien", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 21/2, Ankara 2005a, s. 186, Abb. 6; *Seleukeia Sidera*: Ergun Laflı, *Studien zu Hellenistischen, Kaiserzeitlichen und Spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Kilikien und Pisidien (Südtürkei): Der Forschungsstand und eine Auswahl von Fundobjekten aus den Örtlichen Museen*, Köln Üniversitesi Felsefe Fakültesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Köln 2003, s. 138-141, Taf. 127-128; Ergun Laflı, "Spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera in Pisidien (Südwesttürkei)", *LRCW I. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Eds. J. Ma. Gurt i Esparraguera - J. Buxeda i Garrigos - M. A. Cau Ontiveros, 2005b, s. 667 vd.; *Side*: Mehmet Özhanlı - Murat Fırat, "Side Unguentariumları Işığında Dinin Kapların Kullanım Alanları Üzerindeki Etkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 2011, s. 7 vd.; Sabri H. Alanyalı, "Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları (Archaeological Work at Side in 2011 and 2012)", *Anmed*, 11, 2013, s. 131, Çiz. 7; *Kibyra*: Sarah Japp, "Die Lokale Keramik Produktion von Kibyra", *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta*, 39, 2005, s. 240, Abb. 6; Özüdoğru - Dündar 2007, s. 156; *Laodikeia*: Şimşek - Duman 2007, s. 192 vd.; *Tralleis*: Erön 2013, Lev. 183-185: 173-175; *Parion*: H. Ertuğ Ergürer, *Parion Roma Dönemi Seramiği*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2012, s. 609-610, Lev. 55-56: 120; *Konstantinopolis (Saraçhane, Kalenderhane Camii)*: Hayes 1968, Fig. 19; Cecil L. Striker - Y. Doğan Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in İstanbul: Fifth Preliminary Report (1970-74)", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, 1975, Fig. 14.

⁵⁸ *Atina*: Robinson 1959, s. 118, Lev. 34: M369; Hayes 1971, Pl. 36: b; *Salamis*: Diederichs 1980, s. 47, Lev. 16-17: 171; *Samos*: H. P. Isler, "Heraion von Samos: Eine Frühbyzantinische Zisterne", *Athenische Abteilung*, 84, 1961, s. 211, Abb. 28; *Berenike*: John A. Riley, "Coarse Pottery", *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)*, Libya Antiqua Suppl. 5/2, Ed. J. A. Lloyd, Tripoli 1979, Fig. 131: 1030, 1034-1035; *Caesarea*: John A. Riley, "The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarea Hippodrome", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 218, 1975, s. 35 vd.; *Rhodos*: Hayes 1971, Pl. 37: b; *Kythera*: Hayes 1971, Pl. 37: a.

⁵⁹ Plakoma ifadesi için bkz. Nevzat Çevik, "Myra ve Andriake Kazıları'nda İlk Yıl: 2009/ The First Season of Excavations in Myra and Andriake: 2009", *ANMED*, 8, 2010b, 58.

⁶⁰ Unguentariumların ele geçtiği alanlar için ayrıca bkz. Ç. Afşin Aygün, *Myra'nın Limanı Andriake'nin Yerleşim Planı*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış

Grafik 1: Geç Roma Dönemi Unguentariumlarının Buluntu Yerlerine Göre Dağılımı

Andriake'deki kazılarda ele geçen unguentariumlardan özellikli olan yirmi üç tanesi bu çalışma kapsamında incelenmiştir (Lev. 1-4). Yarıya yakını eksik olan buluntulardan sadece üçü tüme yakındır (Lev. 4: 3-5) ve örneklerin hepsi *fusiform*ludur. Bunlar dışa açılan, kenarı hafif yuvarlatılmış dairesel bir ağıza sahiptir. Hafif iç bükey silindirik boyunlarının gövde ile birleştiği yerde dışa çıkıntı yapan bir yiv⁶¹ yer almaktadır. Boyundan itibaren ortaya doğru dış bükey olarak genişleyen gövde, kaideye doğru daralarak kimi örneklerde hafif içbükey (Lev. 2: 4, 4:2), kimilerinde ise alt kısmı yuvarlatılmış sivri bir kaideyle (Lev. 1: 1-4, 2: 1-3, 5, 4: 3-5) son bulmaktadır. Bazı unguentariumların gövdelerinin iç kısmında ardışık yivler bulunmaktadır (Lev. 1: 3, 2: 5, 4: 6).

Unguentariumların iki tanesi pişmiş toprak tıpasıyla birlikte ortaya çıkarılmıştır (Lev. 3: 3, 5). Ayrıca bağımsız olarak iki unguentarium tıpası daha ele geçmiştir (Lev. 3: 6-7). Yassı ve yuvarlak formlu unguentarium tıparlarının (Lev. 3: 3, 5-7) yükseklikleri 0.3-0.6 cm, çapları ise 1.5-1.7 cm

Doktora Tezi), Antalya 2018; Cüneyt Öz, *Myra ve Andriake Geç Roma Dönemi Seramikleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2020.

⁶¹ Burada yer alan yivin alt kısmına ip bağlayarak insanların bu unguentariumları boyunlarında taşıdıkları ifade edilmektedir (Şimşek – Duman 2007, s. 287). Bir başka görüş ise unguentariumların ağızları tıpayla kapatıldıktan sonra bir çeşit bezle bu yivin altından bağlanarak tıpa üzerine tutturulduğu düşünülmektedir (Hayes 1971, s. 243).

aralığındadır. Unguentariumun içindeki sıvının sızmasını önlemek⁶² için yapılan bu tıpların üzerinde, şişenin ağzını kapatırken üstten bastırıldığı için parmak izleri belirgin olarak görülür (Lev. 3: 3, 6).

Değerlendirilen unguentariumlardan tüme yakın olanların (Lev. 4: 3-5) yükseklikleri 16.4-18.1 cm, diğerlerinin ise 3.6-18.4 cm arasında değişmektedir. Cidar kalınlıkları 0.2-1.3 cm, kaide çapları 1-2.5 cm, ağızları sağlam ele geçen unguentariumların (Lev. 3: 3-5, 4: 1) ağız çapları ise 2.7-3.1 cm arasında değiştiği izlenebilmektedir.

Andriake örneklerinin killeri kırmızı, kırmızımsı sarı, kırmızımsı gri, kırmızımsı kahverengi, sarımsı kırmızı, gri, mavimsi gri, yeşilimsi gri ve siyah gibi oldukça geniş bir renk skalasına sahiptir. Unguentariumların çoğunun kiline bakıldığında kesit ortası kırmızı (kırmızımsı sarı, kırmızımsı gri, kırmızımsı kahverengi), dış kısımları ise siyah veya grinin (mavimsi gri, yeşilimsi gri) değişik tonlarındadır. Bu da incelenen örneklerin kötü ya da yüksek ısıda fırımlandığını göstermektedir. Bazı eserlerde astar aşırı aşınması ile üzerindeki kireç patinasından dolayı görülemezken (K.3-4, K.6-7, K.10, K.15-16, K.18-20), diğerlerinde ise kırmızı, kırmızımsı kahverengi ve kahverengi tonlarındadır. Unguentariumların bazılarında görülen akıtmalara (Lev. 1: 2, 5, 4: 4, 6) bakıldığında Andriake'deki Geç Roma unguentariumlarının daldırma tekniğiyle boyandığı anlaşılmaktadır. Ele geçen unguentarium tıplarının kil renkleri ise kırmızı ve mavimsi siyah arasında değişmektedir.

Unguentariumların killlerinde çok az miktarda küçük boyutta siyah taşçık, kireç, gümüş mika ve siyah ince kum tanecikleri, çok az miktarda orta boyutta kireç, az miktarda küçük boyutta gümüş mika, altın mika, kireç ve siyah ince kum tanecikleri, az miktarda orta boyutta kireç ile orta miktarda küçük boyutta gümüş mika katkısı görülmektedir. Tıpalardaki katkı maddelerine bakıldığında unguentariumların killeriyle aynı özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

İncelemeye alınan unguentariumların bazılarının gövdesinde görülen çömlekçinin parmak izleri ve kil artıkları ile iç kısımlarındaki çark izleri ve kil kalıntıları bunların özensiz ve seri üretim bandında yapıldıklarını göstermektedir.

⁶² Kimi araştırmacılar bu tıpların kumaş veya benzer bir malzeme ile kullanıldığını düşünmektedir (Türker 2005, s. 313). Ancak son yıllarda Laodikeia'da yapılan kazılarda bu tıplarla birlikte ahşap tıkaçlar *in situ* olarak ele geçmiştir (Şimşek – Duman 2007, s. 289). Dolayısıyla bu tıpların ahşap tıkaçlarla birlikte kullanıldıkları kesinleşmiştir.

Andriake örneklerinin on ikisinin üzerinde dikdörtgen veya yuvarlak bir alan içerisine basılı monogram yer almaktadır (Lev. 1: 1-5, 2: 1-5, 3: 1-2, 7). Bu monogramlardan bir tanesi figürlüdür (Lev. 2: 2). Diğerlerinde ise monogram bulunmamaktadır (Lev. 3: 3-6, 4: 1-6). Bazı monogramlar tam olarak çözülememiştir (Lev. 1: 2, 4-5, 3: 2). Çözülebilirlerde ise monogram içerisinde hangi harflerin olduğu üzerinden okuma yapılmıştır⁶³. K.1 numaralı unguentarium (Lev. 1: 1) üzerindeki monogramda “O, N, P, K, A, X” harfleri okunmaktadır. Bu mührün benzerlerine Atina Agorası⁶⁴ ile Side’de⁶⁵ rastlanmıştır. K.3 numaralı eser (Lev. 1: 3) üzerinde ise “X, E” harfleri okunmaktadır. X harfinin sağ ve sol tarafı kapatılmıştır. Kapatılan sağ tarafına ise E harfi eklenmiştir. Monogramın benzerine rastlanmamıştır. K.6 numaralı unguentarium (Lev. 2: 1) üzerinde her iki tarafı kapatılmış “X” harfi okunmaktadır. Kibyra’da ele geçen bu tarz monogramlar *Grup I*⁶⁶, Perge’dekiler ise *X Biçimli&Kelebek Formlu*⁶⁷ olarak incelenmiştir. Oldukça fazla sevilen bu monogramlar Kibyra dışında İstanbul/Konstantinopolis⁶⁸, Atina Agorası⁶⁹, Iasos⁷⁰, Perge⁷¹, Hierapolis⁷², Ephesos⁷³, Laodikeia⁷⁴, Parion⁷⁵ ve Tlos⁷⁶ gibi birçok kentte daha ele geçmiştir. Geç Roma unguentariumlarının kullanıldığı dönemlerde bu monogramın (tek harfli monogramlar) bu kadar yaygın olmasının nedeni, popüler olan atölye ya da ustayı işaret etmesinden kaynaklı olabilir. K.8 numaralı örnek (Lev. 2: 3) üzerindeki monogramda “Ω, K, E, B, M?, Σ?” harfleri okunabilmiştir. Benzer örnekler Ephesos⁷⁷ ve Kibyra’da⁷⁸ görülmektedir. K.9 numaralı unguentarium üzerindeki monogramda “Π, A, N” harfleri okunmuştur. Buradaki monogram çevresinde dairesel kabartma noktalardan bir sınır çizgisi yapıldığı görülmektedir (Lev. 2: 4). Benzeri bulunamamıştır. K.10 katalog numaralı

⁶³ Monogramların okunmasındaki desteklerinden ötürü Eskiçağ dilleri uzmanı Şenkal KİLECI’ye çok teşekkür ederim.

⁶⁴ Hayes 1971, Pl. 36: b.

⁶⁵ Özhanlı – Fırat 2011, s. 18, Çiz. 13.

⁶⁶ Özüdoğru – Dündar 2007, s. 154.

⁶⁷ Bilgin 2018, s. 119.

⁶⁸ Hayes 1968, s. 212, 214, Fig. 19: 34.

⁶⁹ Hayes 1971, s. 244, Fig. 2, Pl. 36: b.

⁷⁰ Baldoni – Franco 1995, Fig. 6: 27.

⁷¹ Fırat 1999, Lev. 202: 890; Bilgin 2018, s. 129, Res. 12, 17.

⁷² Cottica 2000, s. 1009, Fig. 1: 1, 3.

⁷³ Metaxas 2005, s. 78, 121, Nr. 1, 4, 18.

⁷⁴ Şimşek – Duman 2007, s. 306, Res. 15.

⁷⁵ Ergürer 2012, s. 609-610, Lev. 55-56.

⁷⁶ Sezgin 2017, s. 1125, Lev. 258: 17 (3524).

⁷⁷ Metaxas 2005, s. 85, 121, Taf. 2: Nr. 32.

⁷⁸ Kibyra’daki benzer monogram *Grup IV* başlığı altında incelenmiştir (Özüdoğru – Dündar, 2007, s. 177, Fig. 16: U16).

örnek (Lev. 2: 5) üzerindeki monogramda “O, A, K, Y, X, M?, Δ?” harfleri okunabilmiştir. Benzerlerine Ephesos⁷⁹ ve Side'de⁸⁰ rastlanmaktadır. K.11 numaralı örnek (Lev. 3: 1) üzerindeki monogramda “M, Π, O, Y, P” harfleri görülmektedir. Benzerine Ephesos'ta⁸¹ rastlanmıştır. Harflerle oluşturulan monogramlar dışında tek örnekle temsil edilen figürlü monogramda zafer tanrıçası Nike ile at? veya boğa? tasvir edilmiştir (Lev. 2: 2). Nike'nin elinde bir defne çelengi vardır. At veya boğa üzerinde uçarken betimlenen tanrıça muhtemelen betimde yer alan hayvanı taçlandırmaktadır. Benzer sahnenin olduğu örneklere Ephesos⁸² ve Perge'de⁸³ rastlanmaktadır. Andriake'de ele geçen dört unguentarium tipasından biri üzerinde ise “A” harfi yer almaktadır (Lev. 3: 7).

Myra'nın liman yerleşimi Andriake'de ele geçen unguentariumların benzerlerine Side, Iasos, İstanbul (Saraçhane, Kalenderhane Camii), Laodikeia, Perge, Ephesos, Kibyra, Hierapolis, Parion, Tlos, Patara, Tralleis, Seleukeia Sidera ve Sagalassos'ta rastlanmaktadır. Kibyra⁸⁴ ve Side'deki⁸⁵ eserler MS 5.-6. yüzyıla tarihlenmektedir. İstanbul'da bulunan unguentariumlar Erken Bizans Dönemi'ne (MS 4-7. yüzyıl) tarihlenir⁸⁶. Laodikeia'da ele geçen unguentariumlar iki tipe ayrılarak MS 4. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın başları arasına tarihlenmiştir⁸⁷. Perge'de bulunan örnekler MS 500/520-650 yılları arasına aittir⁸⁸. Ephesos⁸⁹ ve Parion'da⁹⁰ incelenen unguentariumların tarihi MS 5.-7. yüzyıl arasına verilmektedir. Tlos'taki unguentariumlar MS 6.-7. yüzyıla tarihlenmektedir⁹¹. Patara'da ele geçen örnekler MS 4.-7. yüzyıl arasına tarihlenmiştir⁹². Tralleis'tekiler MS 5. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başı arasına aittir⁹³. Seleukeia Sidera⁹⁴ ve Sagalassos'ta⁹⁵ ortaya çıkarılan unguentariumlar ise MS 6. yüzyıl ile 7.

⁷⁹ Metaxas 2005, s. 81, 121, Taf. 2: Nr. 20.

⁸⁰ Özhanlı – Fırat 2011, s. 18, Çiz. 13.

⁸¹ Metaxas 2005, s. 80, 121, Taf. 2: Nr. 11.

⁸² Metaxas 2005, s. 87, Nr. 39.

⁸³ Bilgin 2018, s. 131, Res. 24.

⁸⁴ Özüdoğru – Dündar 2007, s. 156.

⁸⁵ Özhanlı – Fırat, 2011, s. 13.

⁸⁶ Hayes 1968, s. 213-214; Striker – Kuban 1975, s. 315.

⁸⁷ Şimşek – Duman 2007, s. 287 vd.

⁸⁸ Fırat 1999, s. 447; Fırat 2003, s. 94.

⁸⁹ Metaxas 2005, s. 88 vd.

⁹⁰ Ergürer 2012, s. 60.

⁹¹ Sezgin 2017, s. 831 vd.

⁹² Korkut – Grosche 2007, s. 153; Dündar 2008, s. 33-37, 137-141.

⁹³ Erön 2013, s. 157-158.

⁹⁴ Lafli 2003, s. 124, 138-141, Taf. 217-218.

⁹⁵ R. Degeest – R. Ottenburgs – H. Kucha – W. Viaene – P. Degryse – M. Waelkens, “The Late Roman Unguentaria of Sagalassos”, *BaBesch*, 74, 1999, s. 252.

yüzyılım ortalarına tarihlendirilmiştir. Benzerleri ve incelenen unguentariumların ele geçtiği alanların kullanım evreleri birlikte değerlendirildiğinde⁹⁶, Andriake örnekleri için en uygun tarihin MS 5.-7. yüzyıl arası olduğu düşünülmektedir.

Değerlendirme

Orta Lykia'da yer alan Myra antik kentinin liman yerleşimi Andriake, özellikle MS 1.-7. yüzyıl arasında, bölgedeki önemli ticaret merkezlerinden birisi konumuna gelmiştir⁹⁷. Çalışmada Andriake buluntusu yirmi üç unguentarium incelenmiştir. Bunlardan on biri Agora/Plakoma'da, beşi 2 No'lu Alan'da, ikişer tane Liman Yapıları, Küçük (Doğu) Hamam ve Batı Hamam'da, bir tanesi ise 2015 Yılı İşlik Kazısı Atık Toprağı'nda bulunmuştur (Grafik 1). Unguentariumların ikisi pişmiş toprak tıpasıyla ele geçmiştir (Lev. 3: 3, 5). Bunlar dışında tek başına bulunan iki adet daha unguentarium tıpası vardır (Lev. 3: 6-7). Bu tıparın unguentarium içerisine koyulan sıvı maddenin dökülmesini engellemek için kullanıldığı düşünülmektedir. Örneklerin çoğunun ağız, boyun ve gövdelerinin bir kısmı kırık olup, yalnızca üçü tüme yakındır (Lev. 4: 3-5). Değerlendirilen unguentariumların tamamı *fusiform*ludur (Lev. 1-4). Tüme yakın unguentariumların yükseklikleri 16.4-18.1 cm., diğerlerinin yükseklikleri ise 3.6-18.4 cm. arasında değişmektedir. Cidar kalınlıkları 0.2-1.3 cm., kaide çapları ise 1-2.5 cm.'dir. Unguentariumların kil ve astar renkleri kırmızı, sarı, gri, kahverengi ve siyahın farklı tonlarındadır. Bazılarının gövdelerinde görülen astar akıtma izleri (Lev. 4: 2, 4), bunların daldırma tekniğiyle boyandıklarını göstermektedir. Killerinde katkı olarak farklı boyut ve yoğunluklarda siyah taşçık, altın ve gümüş mika, kireç ve siyah ince kum tanecikleri bulunmaktadır.

Çalışmada değerlendirilen bazı unguentariumların gövdesi ile iç kısmında görülen parmak izleri ve kil artıkları, bunların özensiz ve seri üretim bandında yapıldıklarının işaretidir. Türker'in yaptığı çalışmada Aziz Nikolaos Kilisesi kazılarında bulunan ve *Tip I*⁹⁸ olarak değerlendirilen Geç Roma unguentariumlarının Myra'da üretilmiş oldukları saptanmıştır⁹⁹. Olasılıkla ana kent Myra'daki ihtiyaca yönelik üretilen bu şişelerin Aziz Nikolaos Kilisesi'nin yağ kültürüyle ilişkisinin olduğu varsayılmaktadır¹⁰⁰. Makalede incelenen unguentariumların Agora/Plakoma'da yoğun olarak ele geçmeleri,

⁹⁶ Alanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öz 2020, s. 17 vd.

⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik 2010a-b; Bulut – Şengül 2014; Çevik vd. 2014; Aygün 2018.

⁹⁸ Türker 2006, s. 130.

⁹⁹ Kil analizi için ayrıca bkz. Türker 2006, s. 133, 145-147, Res. 6, 13, 20.

¹⁰⁰ Yağ kültürüyle ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. Türker 2005, s. 311 vd.

Aziz Nikolaos Kilisesi'nde hac vazifelerini yerine getirmek için Andriake limanına gelen hacı adaylarına, burada satılmış olabileceklerini düşündürür. Liman yerleşiminde bulunan çoğu MS 5. yüzyılın sonuna ait altı kilisenin varlığı, Andriake'ye hac için gelen ziyaretçilerin yoğunluğunun ne denli fazla olduğunu göstermesi açısından önemli bir kanıttır.

İncelenen unguentariumların on ikisinin üzerinde dairesel veya dikdörtgen bir alan içerisine basılı monogram bulunmaktadır (Lev. 1: 1-5, 2: 1-5, 3: 1-2, 7). Bu monogramlardan biri figürlüdür¹⁰¹ (Lev. 2: 2). Unguentariumların üzerinde görülen figürler daha çok Gnostik, Pagan veya Hristiyanlık ile ilintili betimlemelerdir. Ancak bunların sadece dini yöne atıf yaptığı düşünülmemelidir. Belki de bunlar Geç Roma/Erken Bizans dönemindeki senkretizmle¹⁰² ilgili olmalıdır¹⁰³. Monogramların bazıları çözülememiştir (Lev. 1: 2, 4-5, 3: 2). Çözülenlerde ise sadece monogram içeriğinde hangi harflerin olduğuna dair çalışma yapılmıştır. Andriake örneklerinin üzerindeki monogramlar X, M, Π, Σ, A ve E harflerinin merkezde olduğu, onlar etrafında diğer harflerle bir blok elde edilmesiyle oluşturulmuştur. Söz konusu monogramların neyi veya kimleri ifade ettiği henüz netlik kazanmamıştır. Ancak bunlar üzerine farklı teoriler vardır¹⁰⁴.

Andriake'deki unguentariumların benzerlerine Sagalassos, Seleukeia Sidera, Tralleis, Patara, Tlos, Parion, Hierapolis, Kibyra, Ephesos, Perge, Laodikeia, İstanbul (Saraçhane, Kalenderhane Camii), Iasos ve Side'de rastlanmaktadır¹⁰⁵. Bu unguentariumlar MS 4. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ortaları gibi geniş bir tarih aralığına tarihlendirilmişlerdir. Andriake'deki unguentariumların bulunduğu yapıların tarihleri ile benzerleri birlikte değerlendirildiğinde incelenen örnekler MS 5.-7. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Bu çalışma kapsamında incelenen Andriake örnekleriyle, tam olarak ne için yapıldığı halen çözülemeyen monogramlara yenileri eklenerek, monogram repertuarı biraz daha genişletilmiştir.

¹⁰¹ Figürlü monogramda zafer tanrıçası Nike, altında ise at? veya boğa? görülmektedir.

¹⁰² Birbirinden ayrı düşünce, inanış ve öğretileri kaynaştırmaya çalışan felsefe sistemi.

¹⁰³ Metaxas 2005, s. 86.

¹⁰⁴ Teoriler için bkz. Bilgin 2018, s. 120 vd.

¹⁰⁵ Degeest vd. 1999, s. 257, 259, Fig. 2, Pl. 1, 2; Lafli 2003, s. 124, 138-141, Taf. 217-218; Lafli 2005b, s. 678, Abb. 6: a, c; Erön 2013, s. 297-298, Lev. 183, 185; Korkut – Grosche 2007, s. 153, No: 281; Sezgin 2017, s. 1123, Lev. 256: 2351; Ergürer 2012, s. 60; Cottica 2000, s. 1009-1010, Fig. 1-2: 10, 20, 23, 28; Japp 2005, s. 240, Abb. 6; Özüdoğru – Dündar 2007, s. 156; Lochner vd. 2005, s. 653, Fig. 1: 2, 8; Metaxas 2005, s. 73, 120, Abb. 4, Taf. 1: 7; Atik 1995, s. 179, Abb. 76: 405; Fırat 1999, Lev. 203: 894; Fırat 2003, Pl. LXVII: 1; Bilgin 2018, s. 131, Res. 24; Şimşek – Duman 2007, s. 304-307, Res. 6, 10, 18, 19: 2; Hayes, 1968, s. 212, 214, Fig. 19: 84; Striker – Kuban 1975, s. Fig. 14; Baldoni – Franco 1995, Fig. 1, 2: b, 15, Fig. 3: 25-26; Özhanlı – Fırat 2011, s. 16, Çiz. 8.

Katalog

Kullanılan kısaltmalar: Kazı Env. No: Kazı Envanter Numarası, A.Ç: Ağız Çapı, Y: Yükseklik, K.Ç: Kaide Çapı, C.K: Cidar Kalınlığı, T.Ç: Tıpa Çapı. Kil ve astar renginin belirlenmesinde Munsell Soil Color Chart (2015) renk kataloğu kullanılmıştır.

K.1 Kazı Env. No: 19 (Lev. 1: 1)

Buluntu Yeri/ Seviye: Küçük (Doğu) Hamam KH-1/ -450 cm

Ölçüler: Y: 5.3 cm, K.Ç: 1.2 cm, C.K: 0.9 cm

Kil ve Astar: Kil: Gley1 5/N (gray) – 5YR 6/8 (reddish yellow) renkli, sık dokulu ve gözeneksiz. Astar: 2.5YR 3/2 (dusky red).

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası. Gövde alt kısmında monogram.

Benzer: -

Monogram: Hayes 1971, Pl. 36: b; Özhanlı – Fırat 2011, s. 18, Çiz. 13.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.2 Kazı Env. No: - (Lev. 1: 2)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) B1-Ö/ -10 cm (Dolgu)

Ölçüler: Y: 7 cm, K.Ç: 1.6 cm, C.K: 0.8 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5YR 5/6 (red) – Gley2 5/1 (bluish gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta gümüş mika, çok az miktarda küçük boyutta siyah taşçık katkılı. Astar: 5YR 4/4 (reddish brown). Astar da akıtma mevcut.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası. Gövde alt kısmında monogram.

Benzer: -

Monogram: Baldoni – Franco 1995, Fig. 2, Fig. 6: 15.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.3 Kazı Env. No: 23 (Lev. 1: 3)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) M7-A/ -40 -70 cm

Ölçüler: Y: 8.4 cm, K.Ç: 1.3 cm, C.K: 0.7 cm

Kil ve Astar: Kil: 5 YR 6/8 (reddish yellow) – Gley1 6/N (gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta altın ve gümüş mika katkılı. Astar: Aşırı aşınmadan dolayı görülememektedir.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası. Gövde alt kısmında monogram.

Benzer: -

Monogram: -

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.4 Kazı Env. No: - (Lev. 1: 4)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) Sarnıç/ -450 cm

Ölçüler: Y: 8.4 cm, K.Ç: 1.3 cm, C.K: 0.7 cm

Myra'nın Liman Yerleşimi Andriake'de Ele Geçen Geç Roma Dönemi Unguentariumları

Kil ve Astar: Kil: 10 R 5/6 (red) – Gley2 5/1 (bluish gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta gümüş mika, kireç ve siyah kum tanecikleri katkılı. Astar: Aşırı aşınmadan dolayı görülememektedir.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası.

Benzer: -

Monogram: -

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.5 Kazı Env. No: - (Lev. 1: 5)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) Sarnıç/ -500 cm (Akıntı)

Ölçüler: Y: 8.1 cm, K.Ç: 1.2 cm, C.K: 0.7 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5YR 5/6 (red) – Gley2 5/1 (bluish gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, orta miktarda küçük boyutta gümüş mika, az miktarda orta boyutta kireç katkılı. Astar: 7.5 YR 5/6 (red). Astar da akıtma mevcut.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası. Gövde alt kısmında monogram.

Benzer: Baldoni – Franco 1995, Fig. 2: 15.

Monogram: Baldoni – Franco 1995, Fig. 6: 15.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.6 Kazı Env. No: - (Lev. 2: 1)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) Sarnıç/ -520 -570 cm (Akıntı)

Ölçüler: Y: 6.6 cm, K.Ç: 1 cm, C.K: 0.7 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5 YR 4/6 (red) – 2.5 YR 5/1 (reddish gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta gümüş mika, çok az miktarda küçük boyutta kireç katkılı. Astar: Aşırı aşınmadan dolayı görülememektedir.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası. Gövde alt kısmında monogram.

Benzer: Baldoni – Franco 1995, Fig. 3: 25-26; Atik 1995, s. 179, Abb. 76: 405.

Monogram: Hayes 1968, s. 212, 214, Fig. 19: 34; Hayes 1971, s. 244, Fig. 2, Pl. 36: b; Baldoni – Franco 1995, Fig. 6: 27; Fırat 1999, Lev. 202: 890; Cottica 2000, s. 1009, Fig. 1: 1, 3; Metaxas 2005, s. 78, 121, Nr. 1, 4, 18; Özüdoğru – Dündar 2007, s. 175, Fig. 14: U1; Şimşek – Duman 2007, s. 306, Res. 15; Ergürer 2012, s. 609-610, Lev. 55-56: 120; Sezgin 2017, s. 1125, Lev. 258: 17 (3524); Bilgin 2018, s. 129, Res. 12, 17.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.7 Kazı Env. No: - (Lev. 2: 2)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) B1-Ö/ -10 cm (Dolgu)

Ölçüler: Y: 8 cm, K.Ç: 1.6 cm, C.K: 0.6 cm

Kil ve Astar: Kil: 5 YR 6/6 (reddish yellow) – Gley2 4/1 (dark bluish gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika,

çok az miktarda küçük boyutta siyah ince kum tanecikleri katkılı. Astar: Aşırı aşınmadan dolayı görülememektedir.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası. Gövde alt kısmında figürlü (Nike ile at? veya boğa?) monogram.

Benzer: -

Monogram: Metaxas 2005, s. 87, Nr. 39; Bilgin 2018, s. 131, Res. 24.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.8 Kazı Env. No: - (Lev. 2: 3)

Buluntu Yeri/ Seviye: 2015 Yılı İşlik Kazısı Atık Toprağı

Ölçüler: Y: 12.6 cm, K.Ç: 1.5 cm, C.K: 0.5 cm

Kil ve Astar: Kil: 10 R 5/8 (red) – Gley2 4/1 (dark bluish gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta gümüş mika ve kireç katkılı.

Astar: 2.5 YR 4/4 (reddish brown)

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası. Gövde alt kısmında monogram.

Benzer: -

Monogram: Metaxas 2005, s. 85, 121, Taf. 2: Nr. 32; Özüdoğru – Dündar 2007, s. 177, Fig. 16: U16.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.9 Kazı Env. No: 24 (Lev. 2: 4)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) Sarnıç/ -520 -570 cm (Akıntı)

Ölçüler: Y: 7.8 cm, K.Ç: 2.5 cm, C.K: 0.8 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5 YR 5/6 (red) – Gley1 4/1 (dark greenish gray) renkli, sık dokulu ve gözeneksiz. Astar: 10 R 5/8 (red)

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası.

Benzer: -

Monogram: -

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.10 Kazı Env. No: - (Lev. 2: 5)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) K7-A/ -10 -30 cm (Dolgu)

Ölçüler: Y: 8 cm, K.Ç: 1.6 cm, C.K: 0.9 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5 YR 3/6 (dark red) – Gley2 3/1 (very dark bluish gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika, az miktarda küçük boyutta kireç katkılı. Astar: Aşırı aşınmadan dolayı görülememektedir.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde-dip parçası. Gövde alt kısmında monogram.

Benzer: -

Monogram: Metaxas 2005, s. 81, 121, Taf. 2: Nr. 20; Özhanlı – Fırat 2011, s. 18, Çiz. 13.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

Myra'nın Liman Yerleşimi Andriake'de Ele Geçen Geç Roma Dönemi Unguentariumları

K.11 Kazı Env. No: - (Lev. 3: 1)

Buluntu Yeri/ Seviye: Batı Hamam 22 Nolu Açma/ -260 -290 cm (Akıntı)

Ölçüler: Y: 5.6 cm, C.K: 0.7 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5 YR 6/6 (light red) – 10 YR 6/1 (gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, orta miktarda küçük boyutta gümüş mika, çok az miktarda küçük boyutta kireç katkı. Astar: 10 R 4/6 (red)

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde parçası. Gövde alt kısmında monogram.

Benzer: -

Monogram: Metaxas 2005, s. 80, 121, Taf. 2: Nr. 11.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.12 Kazı Env. No: - (Lev. 3: 2)

Buluntu Yeri/ Seviye: Batı Hamam 22 Nolu Açma/ -260 -290 cm (Akıntı)

Ölçüler: Y: 6 cm, C.K: 0.6 cm

Kil ve Astar: Kil: 5 YR 6/6 (reddish yellow) – Gley1 6/6 (gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta gümüş mika katkı. Astar: 2.5 YR 5/6 (red)

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde parçası. Gövde alt kısmında monogram.

Benzer: -

Monogram: -

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.13 Kazı Env. No: - (Lev. 3: 3)

Buluntu Yeri/ Seviye: Liman Yapıları 2 S4/ -200 -230 cm (Dolgu)

Ölçüler: A.Ç: 3.1 cm, Y: 3.6 cm, C.K: 0.3 cm, T.Ç: 1.5 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5 YR 5/6 (red) – Gley2 4/1 (dark bluish gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkı. Astar: 10 R 4/6 (red)

Tıpa: Kil: 10 R 4/8 (red), çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika katkı.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium ağız-gövde parçası ile tüm tıpa.

Benzer: Fırat 1999, Lev. 203:894; Cottica 2000, s. 1010, Fig. 2: 23; Fırat 2003, Pl. LXVII: 1; Japp 2005, s. 240, Abb. 6; Şimşek – Duman 2007, s. 306, Res. 18.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.14 Kazı Env. No: - (Lev. 3: 4)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) K7-A/ -10 -30 cm (Dolgu)

Ölçüler: A.Ç: 3 cm, Y: 3.6 cm, C.K: 0.3 cm

Kil ve Astar: Kil: 7.5 YR 5/8 (red) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkı. Astar: 10 R 4/8 (red)

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium ağız-boyun parçası ile tüm tıpa.

Benzer: Cottica 2000, s. 1010, Fig. 2: 20.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.15 Kazı Env. No: - (Lev. 3: 5)

Buluntu Yeri/ Seviye: ÇA-1 2 No'lu Alan/ -170 cm (Dolgu)

Ölçüler: A.Ç: 2.7 cm, Y: 1.6 cm, C.K: 0.3 cm, T.Ç: 1.6 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5 YR 4/3 (reddish brown) – Gley1 2.5/N (black) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç katkılı. Astar: Aşırı aşınmadan dolayı görülememektedir.

Tıpa: Kil: 2.5 YR 4/6 (red), az miktarda küçük boyutta kireç katkılı.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium ağız-gövde parçası ile tüm tıpa.

Benzer: Fırat 1999, Lev. 203:894; Cottica 2000, s. 1010, Fig. 2: 23.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.16 Kazı Env. No: - (Lev. 3: 6)

Buluntu Yeri/ Seviye: ÇA-5B 2 No'lu Alan/ -416 cm

Ölçüler: Y: 0.6 cm, T.Ç: 1.5 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5 YR 6/6 (light red) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika ve siyah ince kum tanecikleri katkılı.

Astar: Yok.

Tanım: Tüm unguentarium tıpası.

Benzer: Şimşek – Duman 2007, s. 305, Res. 10.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.17 Kazı Env. No: 113 (Lev. 3: 7)

Buluntu Yeri/ Seviye: Liman Yapıları 2 D1/ -200 -210 cm

Ölçüler: Y: 0.3 cm, T.Ç: 1.7 cm

Kil ve Astar: Kil: Gley2 2.5/1 (bluish black) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç katkılı. Astar: Yok.

Tanım: Tüm unguentarium tıpası. Üzerinde monogram.

Benzer: Şimşek – Duman 2007, s. 305, Res. 10.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.18 Kazı Env. No: - (Lev. 4: 1)

Buluntu Yeri/ Seviye: ÇA-1 2 No'lu Alan/ -180 cm (Dolgu)

Ölçüler: A.Ç: 2.8 cm, Y: 11.1 cm, C.K: 0.2 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5 YR 4/4 (reddish brown) – Gley2 3/1 (very dark bluish gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda orta boyutta kireç katkılı.

Astar: Aşırı aşınmadan dolayı görülememektedir.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium ağız-boyun-gövde parçası.

Benzer: Degeest vd. 1999, s. 257, Fig. 2; Cottica 2000, s. 1010, Fig. 2: 28;

Lochner vd. 2005, s. 653, Fig. 1: 8; Korkut – Grosche 2007, s. 153, No: 281.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.19 Kazı Env. No: 109 (Lev. 4: 2)

Buluntu Yeri/ Seviye: ÇA-1 2 No'lu Alan/ -180 cm (Dolgu)

Ölçüler: Y: 14.9 cm, K.Ç: 2.3 cm, C.K: 0.4 cm

Myra'nın Liman Yerleşimi Andriake'de Ele Geçen Geç Roma Dönemi Unguentariumları

Kil ve Astar: Kil: 5 YR 5/6 (yellowish red) – 5 YR 5/1 (gray) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı. Astar: Aşırı aşınmadan dolayı görülememektedir.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium boyun-gövde-dip parçası.

Benzer: Striker – Kuban 1975, Fig. 14; Degeest vd. 1999, s. 257, Fig. 2; Metaxas 2005, s. 120, Taf. 1: 7; Lafli 2005b, s. 678, Abb. 6: a; Şimşek – Duman 2007, s. 307, Res. 19:2.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.20 Kazı Env. No: - (Lev. 4: 3)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) Sarnıç Doğusu/ +60 cm

Ölçüler: Y: 18.1 cm, K.Ç: 1.3 cm, C.K: 0.3 cm

Kil ve Astar: Kil: Gley2 3/1 (very dark bluish gray) renkli, sık dokulu ve gözeneksiz. Astar: Aşırı aşınmadan dolayı görülememektedir.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium boyun-gövde-dip parçası.

Benzer: Hayes 1971, s. 244, Fig. 1; Degeest vd. 1999, s. 257, Fig. 2; Cottica 2000, s. 1009, Fig. 1: 10.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.21 Kazı Env. No: - (Lev. 4: 4)

Buluntu Yeri/ Seviye: Agora (Plakoma) M7-A/ -60 cm (Akıntı)

Ölçüler: Y: 16.4 cm, K.Ç: 1.7 cm, C.K: 0.3 cm

Kil ve Astar: Kil: 7.5 YR 6/8 (light red) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta siyah taşçık, az miktarda küçük boyutta gümüş mika katkılı. Astar: 7.5 YR 3/2 (dark brown). Astar da akıtma mevcut.

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium boyun-gövde-dip parçası.

Benzer: Hayes 1968, s. 212, 214, Fig. 19: 84; Baldoni – Franco 1995, Fig. 1: b; Degeest vd. 1999, s. 259, Pl. 2; Cottica 2000, s. 1009, Fig. 1: 10; Metaxas 2005, s. 73, Abb. 4; Lochner vd. 2005, s. 653, Fig. 1: 2; Lafli 2005b, s. 678, Abb. 6: c; Özhanlı – Fırat 2011, s. 16, Çiz. 8; Erön 2013, s. 298, Lev. 185; Sezgin 2017, s. 1123, Lev. 256: 2351.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.22 Kazı Env. No: 108 (Lev. 4: 5)

Buluntu Yeri/ Seviye: ÇA-7 2 No'lu Alan Oda İçi/ -255 cm (Dolgu)

Ölçüler: Y: 15.8 cm, K.Ç: 1.1 cm, C.K: 0.3 cm

Kil ve Astar: Kil: 2.5 YR 5/6 (red) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika katkılı. Astar: 2.5 YR 4/6 (red)

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium boyun-gövde-dip parçası.

Benzer: -

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

K.23 Kazı Env. No: 20 (Lev. 4: 6)

Buluntu Yeri/ Seviye: Küçük (Doğu) Hamam KHB-4/ -430 -455 cm

Ölçüler: Y: 18.4 cm, C.K: 1.3 cm

Kil ve Astar: Kil: 5 YR 6/4 (light reddish brown) renkli, sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç katkılı. Astar: 10 R 4/4 (weak red).

Tanım: Kırık ve eksik olan unguentarium gövde parçası.

Benzer: Degeest vd. 1999, s. 259, Pl. 1; Erön 2013, s. 297, Lev. 183; Şimşek – Duman 2007, s. 304, Res. 6.

Tarih: MS 5.-7. yüzyıl

Kaynakça

- Alanyalı, Sabri, H., “Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları (Archaeological Work at Side in 2011 and 2012)”, *Anmed*, 11, 2013, s. 121-133.
- Anderson-Stojanović, Virginia, R., “The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria”, *American Journal of Archaeology*, 91, 1987, s. 105-122.
- Atik, Neşe, *Die Keramik aus dem Südtermen von Perge*, Ernest Wasmuth, Tübingen 1995.
- Aydın, Safiye, “Olba Kazılarında Bulunan Geç Antik Dönem Unguentariumlar”, *Seramik Araştırmaları Dergisi*, 1, 2019, s. 97-135.
- Aygün, Ç. Afşin, *Myra'nın Limanı Andriake'nin Yerleşim Planı*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2018.
- Baldoni, Daniela ve Franco, Carlo, “Unguentaria Tardo-Antichi da Iasos”, *Rivista di Archeologia*, Anno XIX, 1995, s. 121-134.
- Bayburtluoğlu, Cevdet, *Lykia*, AKMED, İstanbul 2004.
- Bilgin, Sevingül, “Perge’de Bulunmuş Geç Roma Dönemi Damgalı Unguentariumları”, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015- Sempozyum Bildirileri*, Eds. T. Kâhya – A. Özdizbay – N. Tüner Önen – M. Wilson, AKMED, Antalya 2018, s. 115-130.
- Bulut, Süleyman – Şengül, Mehmet, “2009-2012 Yılları Andriake Kazı Sikkeleri ve Yerleşim Tarihine Katkıları”, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 22-28 Şubat 2013- Bildiriler*, Eds. K. Dörtük - O. Tekin - R. Boyraz Seyhan, AKMED, Antalya, 2014, s. 79-110.
- Çevik, Nevzat, “Myra ve Limanı Andriake. Kazılar Başlarken Ön-Düşünceler”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 134, 2010a, s. 53-82.
- Çevik, Nevzat, “Myra ve Andriake Kazıları’nda İlk Yıl: 2009/ The First Season of Excavations in Myra and Andriake: 2009”, *ANMED*, 8, 2010b, s. 55-60.
- Çevik, Nevzat – Bulut, Süleyman – Aygün, Ç. Afşin, “Myra'nın Limanı Andriake”, *Hafen und Hafenstadte im östlichen Mittelmeerraum von der Antike bis in byzantinische Zeit. Neue Entdeckungen und aktuelle Forschungsansätze. BYZAS*

Myra'nın Liman Yerleşimi Andriake'de Ele Geçen Geç Roma Dönemi Unguentariumları

19/1, Eds. S. Ladstatter - F. Pirson - T. Schmidts, Ege Yayınları, İstanbul 2014, s. 225-244.

Cottica, Daniela, "Ceramiche Bizantine Dipinte ed Unguentari tardo antichi dalla 'Casa dei Capitelli Ionici' a Hierapolis", *Rivista Di Archeologica*, Anno XXII, 1998, s. 81-90.

Cottica, Daniela, "Unguentari tardo antichi dal Martyrion di Hierapolis, Turchia", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 112/2, 2000, s. 999-1021.

Davidson, Gladys R., *The Minor Objects*, Corinth, Vol. XII, Princeton 1952.

Degeest, R., "Some Late Roman Unguentaria in Sagalassos", *Sagalassos II: Report on the Third Excavation Campaign of 1992, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 6*, Eds. M. Waelkens - J. Poblome, Leuven 1993, s. 183-189.

Degeest, R. – Ottenburgs, R. – Kucha, H. – Viaene, W. – Degryse, P. – Waelkens, M., "The Late Roman Unguentaria of Sagalassos", *BaBesch*, 74, 1999, s. 247-262.

Degeest, R., *The Common Wares of Sagalassos: Typology and Chronology, Studies in Eastern Mediterranean Archaeology III*, Turnhout 2000.

des Courtils, Jacques – Laroche, Didier, "Xanthos Et Le Letoon Rapport Sur La Campagne De 1999", *Anatolia Antiqua*, VIII, 2000, s. 339-343.

des Courtils, Jacques, "Xanthos, Rapport Sur La Campagne De 2000", *Anatolia Antiqua*, IX, 2001, s. 227-241.

Diederichs, Catherine, *Céramiques Hellénistiques, Romaines et Byzantines, Salamine de Chypre IX*, Paris 1980.

Duggan, T. Mikail P. – Aygün, Ç. Afşin, "Myra'nın Ortaçağ ve Sonrasındaki Limanı Taşdibi-Stamira", *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*, Ed. N. Çevik, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Antalya 2010, s. 161-168.

Dündar, Erkan, *Patara IV.1. Patara Unguentariumları*, İstanbul 2008.

Ergürer, H. Ertuğ, *Parion Roma Dönemi Seramiği*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2012.

Erön, Aydın, *Tralleis Hamam-Gymnasion Kompleksi Seramikleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Aydın 2013.

Eisenmenger, Ursula, "Late Roman Pottery in Limyra (Lycia)", *Les Céramiques en Anatolie aux époques Hellenistique et Romaine, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (22-24 mai 1996)*, Varia Anatolica XV, Ed. C. Abadie-Reynal, Paris 2003, s. 193-196.

Fırat, Nalan, *Perge Konut Alanı Keramiği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.

- Firat, Nalan, “Perge Konut Alanı Kullanım Seramiği”, *Les Céramiques en Anatolie aux époques Hellenistique et Romaine, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (22-24 mai 1996)*, Varia Anatolica XV, Ed. C. Abadie-Reynal, Paris 2003, s. 91-95.
- Hayes, John W., “Excavations at Saraçhane in Istanbul: Fifth Preliminary Report, with Contribution on A Seventh-Century Pottery Group”, *Dumbarton Oaks Papers*, 22, 1968, s. 195-216.
- Hayes, John W., “A New Type of Early Christian Ampulla”, *The Annual of the British School at Athens*, 66, 1971, s. 243-248.
- Hayes, John W., *Excavations at Saraçhane in İstanbul, Vol. II: The Pottery*, Princeton 1992.
- Hayes, John W., *Roman Pottery: Fine-Ware Imports. The Athenian Agora 32*, Princeton 2008.
- Hellström, Pontus, *Labraunda II.1. Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamp and Glass*, Lund 1965.
- Isler, H. P., “Heraion von Samos: Eine Frühbyzantinische Zisterne”, *Athenische Abteilung*, 84, 1961, s. 202-230.
- Japp, Sarah, “Die Lokale Keramik Produktion von Kibyra”, *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta*, 39, 2005, s. 237-241.
- Korkut, Taner – Grosche, Götz, *Patara II.1: Das Bouleuterion von Patara Versammlungsgebäude des Lykischen Bundes*, İstanbul 2007.
- Laflı, Ergun, *Studien zu Hellenistischen, Kaiserzeitlichen und Spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Kilikien und Pisidien (Südtürkei): Der Forschungstand und eine Auswahl von Fundobjekten aus den Örtlichen Museen*, Köln Üniversitesi Felsefe Fakültesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Köln 2003.
- Laflı, Ergun, “Erster Vorläufiger Bericht Über Die Römisch Kaiserzeitlichen und Spätantiken Keramikfunde aus Antiochia in Pisidien: Spätantik-Frühbyzantinischen Tonunguentarien”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 21/2, 2005a, s. 175-188.
- Laflı, Ergun, “Spätantik-frühbyzantinischen Tonunguentarien aus Seleukeia Sidera in Pisidien (Südwesttürkei)”, *LRCW I. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Eds. J. Ma. Gurt i Esparraguera - J. Buxeda i Garrigos - M. A. Cau Ontiveros, 2005b, s. 667-679.
- Laflı, Ergun, “Roman and Late Roman Terracotta Unguentaria, 1988-2005”, *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*, Eds. C. S. Lightfoot - E. A. Ivison, İstanbul 2012, s. 181-192.
- Laflı, Ergun – Kan Şahin, Gülseren, “Pottery from southwestern Paphlagonia II. Unguentaria and lamps”, *Naturwissenschaftliche Analysen vor-und*

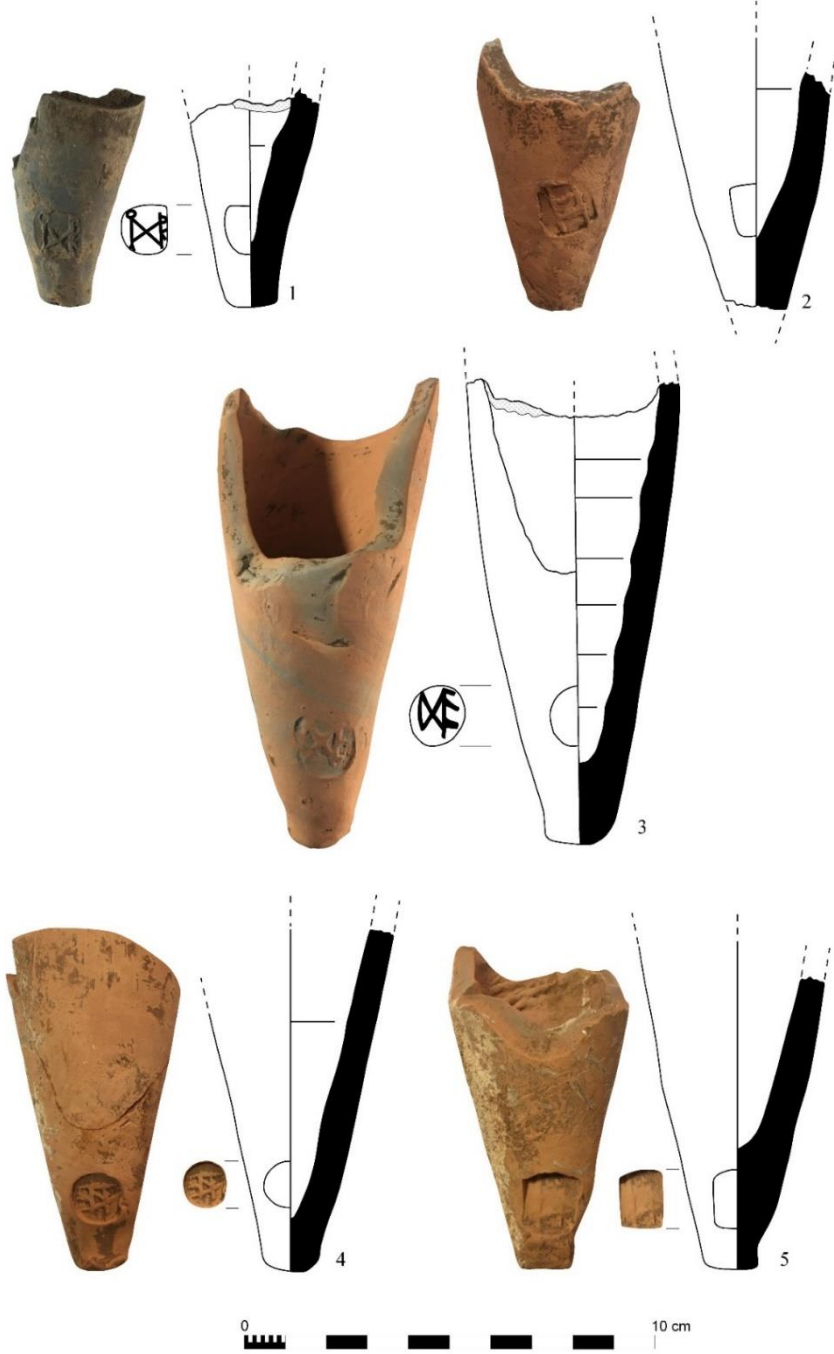
Myra'nın Liman Yerleşimi Andriake'de Ele Geçen Geç Roma Dönemi Unguentariumları

- frühgeschichtlicher Keramik III: Methoden, Auswertungsmöglichkeiten*, Eds. B. Ramminger - O. Stilborg - M. Helfert, Bonn 2013, s. 353-378.
- Lochner, S. – Sauer, R. – Linke, R., “Late Roman Unguentaria? – A Contribution to Early Byzantine Wares From the View of Ephesus”, *LRCW I. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Eds. J. Ma. Gurt i Esparraguera - J. Buxeda i Garrigos - M. A. Cau Ontiveros, Oxford 2005, s. 647-654.
- Meriç, Recep, *Späthellenistisch-römische Keramik und Kleinfunde aus einem Schachtbrunnen am Staatsmarkt in Ephesos*, *FiE IX/3*, Wien 2002.
- Meriç, A. Elçin, “Late Roman Pottery from the Theatre of Nicaea in Bithynia”, *Anatolia Antiqua*, XXVI, İstanbul 2018, s. 69-87.
- Metaxas, Susanne, “Frühbyzantinische Ampullen und Amphoriskoi aus Ephesos”, *Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos (Archaeologische Forschungen 13)*, Ed. F. Krinzing, Wien 2005, s. 67-123.
- Mitsopoulos-Leon, Veronika (1991), *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos Kleinfunde 1. Teil: Keramik Hellenistischer und Römischer Zeit*, *FiE XI 2/2*, Wien 1991.
- Özdilek, Banu, “Andriake Sinagogu’ndan Seçilmiş Örneklerle Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiklerine Genel Bir Bakış”, *Cedrus*, III, 2015, s. 89-117.
- Özhanlı, Mehmet – Fırat, Murat, “Side Unguentariumları Işığında Dinin Kapların Kullanım Alanları Üzerindeki Etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 2011, s. 7-30.
- Öztaşkın, Muradiye, “Olympos Kazısı Seramik Buluntuları”, *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları*, Ed. B. Y. Olcay Uçkan, İstanbul 2017, s. 209-224.
- Özüdoğru, Şükrü – DüNDAR, Erkan, “Kibyra Geç Roma-Erken Doğu Roma Dönemi Mühürlü Unguentariumları”, *Olba*, XV, 2007, s. 145-177.
- Öz, Cüneyt, *Myra ve Andriake Geç Roma Dönemi Seramikleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2020.
- Rautman, Marcus L., “Two Late Roman Wells at Sardis”, *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, 53, 1995, s. 37-84.
- Riley, John A., “The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarea Hippodrome”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 218, 1975, s. 25-63.
- Riley, John A., “Coarse Pottery”, *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)*, Libya Antiqua Suppl. 5/2, Ed. J. A. Lloyd, Tripoli 1979, s. 91-467.
- Robinson, Henry S., *The Pottery of the Roman Period: Chronology*, Athenian Agora V, Princeton 1959.

- Sezgin, Kudret, *Tlos Antik Kenti Stadyum Alanı Seramikleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2017.
- Soslu, Ayşegül, “Alabanda Payandalı Sarnıç’ta Bulunan Geç Antik Dönem Seramikleri”, *Arkhaia Anatolika*, 2, 2019, s. 166-194.
- Sönmez, Burak, “Nysa ad Maeandrum Cadde 1-Plateia Hellenistik ve Roma Dönemi Sofra Kapları Ve Unguentariumları”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 45, 2018, s. 11-42.
- Striker, Cecil L. – Kuban Y. Doğan, “Work at Kalenderhane Camii in İstanbul: Fifth Preliminary Report (1970-74)”, *Dumbarton Oaks Papers*, 29, 1975, s. 306-318.
- Şen, Dilek, *La céramique protobyzantine de Lycie: étude du Mobilier des “bains portuaires” (Hürmalik Hammam) de Patara*, Université Paris 1 – Panthéon Sorbonne (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fransa 2017.
- Şimşek, Celal – Duman, Bahadır, “Laodikeia’da Bulunan Geç Antik Çağ Unguentariumları”, *Adalya*, X, 2007, s. 285-307.
- Tekinalp, V. Macit, *Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ’da (MS. 4.-14. yy) Andriake Kenti*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.
- Tulay, A. Semih, “Afrodisias Müzesi Bahçesi Kurtarma Kazısı-1990”, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri 2*, 29-30 Nisan 1991, Ankara 1992, s. 147-166.
- Türker, Ayşe Ç., “Myra’da Aziz Nikolaos’un Yağ Kültüyle İlişkili Seramik Kaplar”, *Adalya*, VIII, 2005, s. 311-328.
- Türker, Ayşe Ç., “Myra Seramik Hamur Gruplarının Kap Tipleri İle Değerlendirilmesi”, *Adalya*, IX, 2006, s. 117-148.
- Vroom, Joanita, “Late Antique Pottery, Settlement and Trade in the East Mediterranean: A Preliminary Comparison of Ceramics from Limyra (Lycia) and Boeotia”, *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Late Antique Archaeology 2, Eds. W. Bowden - L. Lavan - C. Machado, Boston 2004, s. 281-331.
- Yener, Azize ve Malkoç, Nuray, “Kaleiçi, 148 Ada, 15 Parselde Yapılan Sondaj Kazısı”, *Müze Kurtarma Kazıları 14*, 30 Nisan-2 Mayıs 2004, Ankara 2005, s. 101-108.
- Yener-Marksteiner, Banu, “Limyra als Bischofssitz: Einblicke in die Keramik mit christlicher Symbolik”, *Angekommen auf Ithaka Festgabe für Jürgen Borchardt zum 80. Geburtstag*, Eds. F. Blakolmer, M. Seyer, H. D. Szemethy, Wien 2016, s. 185-199.
- Yaman, Asil, *Arykanda Geç Antik Dönem Mahallesi Seramikleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2018.

Myra'nın Liman Yerleşimi Andriake'de Ele Geçen Geç Roma Dönemi Unguentariumları

Levha 1

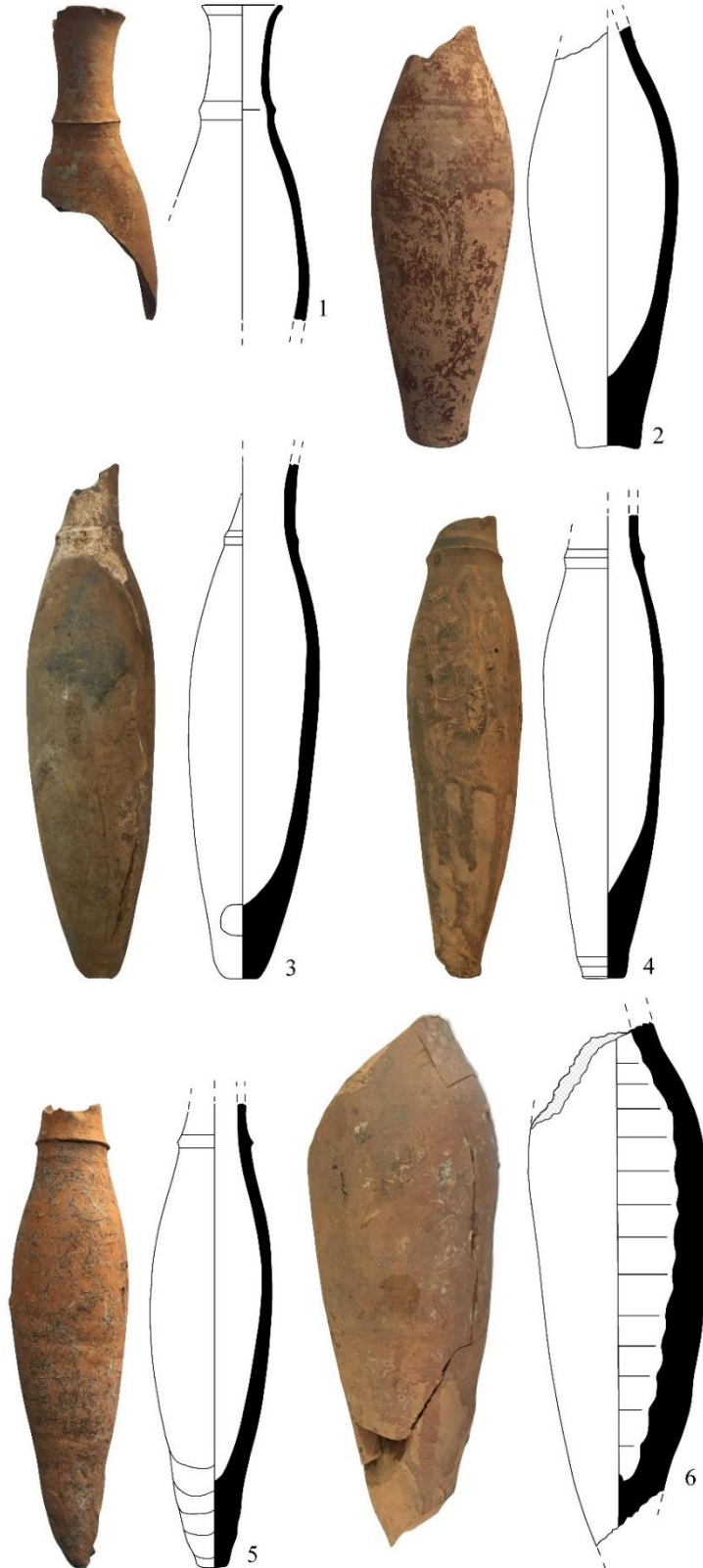

Myra'nın Liman Yerleşimi Andriake'de Ele Geçen Geç Roma Dönemi Unguentariumları

Levha 4

ROMA CUMHURİYETİ’NİN SON HESAPLAŞMASINDA SAVAŞ FİLLERİ: THAPSUS SAVAŞI MÖ 46*

WAR ELEPHANTS ON THE LAST CONFLICT OF THE
ROMAN REPUBLIC: BATTLE OF THAPSUS 46 B.C.

Nuri Can UÇAR**

Makale Bilgisi

Başvuru: 15.04.2021
Kabul: 02.03.2022

Article Info

Received: Apr, 15, 2021
Accepted: Mar, 02, 2022

Öz

Uygarlık tarihiyle yaşıt olan savaş tarihi, farklı türlere mensup pek çok hayvanın, insanların boyunduruğu altında çıktıkları savaş alanlarında ortaya koyduğu sıra dışı hizmetlere sahne olmuştur. Nitekim tüm bu hayvanlar içerisinde, batı halklarının ilk kez MÖ 331 yılında, Gaugamela düzlüklerinde karşılaştığı bir tür, antik çağın dönüm noktası niteliğindeki savaşlarda ortaya koyduğu etkinlikle benzersiz bir hikâyeyi geride bırakmıştır. MÖ 46 yılında, o güne dek kayda değer bir önem kazanmamış olan Thapsus kenti önlerinde gerçekleşen savaş, Roma Cumhuriyetinin ve çatısı altındaki halkların yüzyıllar boyunca ilerleyeceği yolları tayin etmiştir. Bu savaşın taraflarınca farklı beklentilerle, farklı şekillerde kullanılan savaş filleri ise bu kritik dönüm noktasında kazananı ve kaybedeni belirlemiştir. Bu çalışma, fillerin Thapsus Savaşı’na uzanan süreçte iki düşman ordunun savaş planı içerisinde ifade ettiği önemi ve savaş sırasındaki etkinliğini, antik kaynaklar ve numismatik buluntular ışığında ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fil, Savaş, Thapsus, Caesar, Scipio

Abstract

Warfare history which is contemporary to the Civilization History has witnessed outstanding services by animals of different species on the battlefields in which they set foot under the yoke of humans. However one species among all these animals

*Bu makale, yazarın 2019 yılında Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’ne sunduğu “Helenistik ve Roma Dönemi Uygarlıklarında Fil Kullanımı” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Arş. Gör., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: nuricanucar@anadolu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9790-5081, Eskişehir, Türkiye.

which was seen by the western people for the first time on the plains of Gaugamela in 331 B.C. left an unique story with its activity on the battles which served as milestones. In 46 B.C. the war which took place on outskirts of the City of Thapsus which had not gained a worthy significance until that day determined the paths of the Roman Republic and its subjects for the next centuries. And the war elephants which was used by both sides of this war by different ways with different expectations determined the victor and defeated on this critical turning point. This study aims to reveal the importance of elephants in the war plan of the two enemy armies in the period leading up to the Thapsus War and their effectiveness during the war in the light of ancient sources and numismatic finds.

Keywords: *Elephant, War, Thapsus, Caesar, Scipio.*

Giriş

Dünya savaş tarihi, söz konusu zafer kazanmak olduğunda insanlığın kendi sınırlarını ne denli zorlayabileceğinin sayısız örneklerini sunmaktadır. İlk kent devletlerinden modern zamanlara, dünyanın farklı coğrafyalarında, farklı medeniyetler bünyesinde hayat bulan kaçınılmaz rekabet, savaş dönemlerinde taraflara kayda değer üstünlükler sağlayan pek çok yeni teknolojinin ilham kaynağı olmuştur. Çağının ötesinde nitelikler taşıyan çok sayıda icat ve yöntem ilham vermekle birlikte söz konusu rekabet, gezegenimizdeki yaşamı paylaştığımız hayvanların sıra dışı girişimlerle savaş alanlarına çıkarılmasının da temel nedeni olmuştur. Farklı türlere mensup pek çok hayvan, antik dönemlerden günümüze insanların hizmetinde dâhil oldukları savaş alanlarında kayda değer başarıları ya da ağır yenilgileri beraberinde getirmiş, bunun sonucunda savaşların ve dolayısıyla insanlık tarihinin gidişatına önemli ölçüde etki etmiştir.

Hayvanların savaş alanlarında ortaya koyduğu etkinlik, henüz antik dönemde kayda değer bir yaygınlık kazanmıştır. Bu hususu bazı örneklerle açıklamak mümkündür. Antik çağın bilinen ilk büyük meydan savaşı olan Kadeş Savaşı'nda, gerek Hitit Kralı II. Muvatalli'nin (h. MÖ 1295-1272) gerekse Mısır Firavunu II. Ramses'in (h. MÖ 1279-1213) ordusu bünyesindeki savaş arabalarının çekici gücü olarak son derece önemli bir rol üstlenen atlar, savaşın gidişatına ve sonucuna doğrudan etki etmişlerdir.¹ Köpekler, MÖ VI. yüzyılda Lidya kralı Alyattes (h. MÖ 618-561) tarafından Kimmerlerin karşısına çıkarılan Lidya ordusu içerisinde muharip bir kuvvet

¹ M. A. Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi, Cilt I. Tarih Öncesi Çağlardan Demir Devri'ne Kadar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, ss. 198-203.; 302-303. Atların antik çağda askeri kullanımlarına ilişkin ayrıca bkz. A. Cotterell, *Chariot: The Astounding Rise and Fall of the World's First War Machine*, The Overlook Press, New York 2005, s. 82.; J. M. Kistler, *Animals in the Military; From Hannibal's Elephants to the Dolphins of the U.S. Navy*, ABC-CLIO, California 2011, ss. 100-101.

olarak yer almış ve zaferde önemli ölçüde pay sahibi olmuşlardır.²

MÖ 547/46 dolaylarında Hyllos Nehri'nin (Gördes/Demirci Çayı) Hermos (Gediz) Nehri'ne dâhil olduğu ovada, Lidya Kralı Kroisos (h. MÖ 560-546) ile Pers Kralı II. Kyros (h. MÖ 559-530) arasında gerçekleşen savaşın sonucunun belirlenmesinde Pers ordusu bünyesinde yer alan develer önemli ölçüde pay sahibi olmuşlardır. Medialı komutan Harpagos'un tavsiyesi üzerine Pers ordusunun arkasından gelen yük develerini, yüklerinden azat ederek üzerlerine askerler bindirmek suretiyle, Lidya ordusunun en yetkin birlikleri olan süvarilerin karşısına çıkararak Kyros, bu sayede Kroisos karşısında zafer kazanmıştır. Develerin fiziksel görünümü ve kokuları karşısında tutunamayan atlar etkisiz kalmış, Lidyalıların atlarından inerek savaşa devam etme girişimleri ise mağlubiyete engel olamamıştır.³

Güvercinler, Kartacalı komutan Hannibal Barka'nın (MÖ 247-181) Alp Dağları'nı aşmak suretiyle ulaştığı İtalya Yarımadası'nda, MÖ 218-203 yılları arasında yürüttüğü askerî harekâtın güzergâhlarını belirlemesini mümkün kılan bilgileri taşımışlardır.⁴ Caesar suikastının faillerinden Brutus, MÖ 43 yılında, Marcus Antonius tarafından Mutina'da (Modena) kuşatıldığı günlerde Consul Hirtius ile haberleşebilmek için güvercinleri kullanmıştır.⁵

Antik Batının Savaş Fili Tarihi

Dünya tarihi hayvanların savaş alanlarında üstlendiği hizmetin benzer

² Polyainos, *Strat.* VII. 2. 1. Köpeklerin savaş alanlarında ortaya koyduğu hizmet yüzyıllar boyunca devam etmiş ve II. Dünya Savaşı yıllarında en çarpıcı boyutlarına ulaşmıştır. Alman ordusunun Rusya'yı işgal amacıyla 1941 yılında başlattığı Barbarossa Harekâtı sırasında, Alman zırhlıları karşısında yeterli mayın teçhizatına sahip olmayan Rus kuvvetleri, düşman tanklarının altına girmek üzere eğittikleri köpekleri, kemerler yardımıyla sırtlarına bağladıkları ve ahşap bir tetik mekanizmasıyla etkinleştirdikleri patlayıcılar aracılığıyla hareketli birer mayın olarak kullanmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. E. Chaline, *Fifty Animals that Changed the Course of History*, Firefly Books Ltd., New York 2011, s. 51.

³ M. A. Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi, Cilt II. Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, ss. 124-125.

⁴ A. D. Blechman, *Pigeons: The Fascinating Saga of the World's Most Revered and Reviled Bird*, University of Queensland Press, Queensland 2006, s. 12.; B. Allen, *Pigeon*, Reaktion Books, London 2009, s. 102.; Kistler, *Animals in the Military*, s. 241. Güvercinlerin savaş alanlarındaki haberleşmeyi mümkün kılan hizmetleri antik çağdan modern zamana değin sürmüştür. Örneğin, 1943-1944 yılları arasında otuz iki güvercin savaş alanlarındaki hizmet ve sadakatleri için Dickin Madalyası ile onurlandırılmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında, müttefik hava filosu tarafından bombalanması planlanan İtalya'daki Calvi Vecchia adlı köyün, kısa bir süre önce Britanya kuvvetleri tarafından ele geçirildiğini komuta merkezine iletmeyi ve bu sayede binden fazla askerin hayatını kurtarmayı başaran, Amerikan Güvercin Kuvvetine mensup G. I. Joe isimli güvercin bunlardan yalnızca biridir. Detaylı bilgi için bkz. Chaline, a.g.e., ss. 62-63.

⁵ Plin. *HN.* X, 53.; Frontin. *Str.* III, 13.; Allen, a.g.e., ss. 102-103.

mahiyette sayısız örneğini sunmakla birlikte, batı halklarının ilk kez MÖ 331 yılında Gaugamela⁶ düzlüklerinde karşılaştığı bir tür, antik uygarlıkların ve seleflerinin yüzyıllar boyunca ilerleyeceği yolları tayin eden dönüm noktası niteliğindeki savaşlarda ortaya koyduğu etkinliklerle, benzersiz bir hikâyeyi geride bırakmıştır. Bu tür, gezegenimizdeki en iri kara memelisi olmakla birlikte tarih boyunca güçlü hafızası, sabrı, nezaketi ve insanlar karşısındaki itaatkâr yapısıyla anılagelen fildir.⁷ Pers Kralı III. Dareios'un (h. MÖ 336–330), Büyük İskender'in (h. MÖ 336-323) karşısına çıkarmak amacıyla İndus Nehri'nin batısında bulunan Arakhosia bölgesinden getirttiği Asya türü⁸ on beş savaş fili, batıların o güne dek hiç karşılaşmadığı türden bir savaş aracı olarak Gaugamela düzlüklerinde yerini almıştır.⁹ Nitekim batının hoplitleri ile doğunun savaş filleri arasındaki ilk çarpışma Gaugamela'da değil, bu savaştan beş yıl sonra Hindistan'daki Hydaspes Nehri kıyılarında gerçekleşmiştir.

Batılı antik yazarların o güne dek görülmemiş bir vahşet ortamı mahiyetinde tasvir ettiği Hydaspes Savaşı, batılı halkların savaş filleriyle gerçek anlamda ilk çarpışmasını ifade etmektedir.¹⁰ Fillerin bu savaşta neden

⁶ Gaugamela Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arr. *Anab.* III. 8-15.; Curt. IV. 56-63.; Diod. XVII. 57-61.; Plut. *Alex.* 32-33.; J. G. Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, Çev. B. S. Baykal, Dharm Yayınları, İstanbul 2007, ss. 306-319.; J. D. Montagu, *Battles of the Greek & Roman Worlds*, Greenhill Books, London 2000, ss. 103-104.

⁷ J. M. C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, Cornell University Press, New York 1973, s. 32. "Yaşlı Plinius" olarak bilinen Romalı tarihçi Gaius Plinius Secundus'un (MS 23/24-79), kara üzerinde yaşayan en iri hayvanlar olarak tanımladığı fillere ilişkin sunduğu bilgiler için bkz. Plin. *HN.* VIII, 1-13.

⁸ Tarih boyunca savaş amacıyla kullanılan yegâne fil türleri, Asya fili (*Elephas Maximus*) ve Afrika orman Fili (*Loxodonta Africana Cyclotis*) olmuştur. Afrikalı fil türünün bir diğer cinsi olan Afrika Savan Fili (*Loxodonta Africana*), Asya türleri de dâhil yeryüzünün en iri fil türüdür. Fakat Asya fillerinin ve Afrika orman filinin aksine, Afrika Savan fili evcilleştirilemez bir türdür ve hiçbir uygarlık tarafından savaş alanlarında kullanılmamıştır. Bununla birlikte Afrika orman fili, boyut açısından gerek Afrika Savan filinden gerekse Asya filinden daha küçüktür. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. J. M. Kistler, *War Elephants*, Praeger Publishers, London 2006, s. ix.; K. Nossow, *War Elephants*, Osprey Publishing, Oxford 2008, s. 8.

⁹ Arrianos, Dareios'un savaş planında on beş savaş filinin, merkezdeki piyade birliklerinin önünde, elli kadar tırpanlı savaş arabası ile birlikte konuşlandırıldığını aktarmaktadır. Arr. *Anab.* III. 11. Nitekim Gaugamela Savaşı'ndaki fil kullanıma işaret eden Arrianos'un aksine, söz konusu savaş konu edinmiş olan Curtius Rufus (MS I. yüzyıl), Plutarkhos (MS 46-120) ve Diodoros (MÖ 90-30) gibi antik yazarlar, mücadeleye ilişkin herhangi bir savaş fili kullanımından bahsetmemektedir. Arrianos'un, savaş sabahı Pers ordusunun ön kısmında, savaş arabalarıyla birlikte konuşlandırılan Asyalı on beş savaş filine yaptığı atfın ardından, hayvanlara ilişkin aktardığı bir sonraki kayıt, bunların Büyük İskender'in komutanlarından Parmenion tarafından Pers kampında başıboş halde dolaşırken ele geçirildiği yönündedir. Arr. *Anab.* III. 15.

¹⁰ Yerel Hint hükümdarı Poros'a ait savaş fillerinin Hydaspes kıyılarında Makedon kuvvetleri

olduğu yıkım, mücadeleye ön saflarda katılan ve yakın gelecekte Helen uygarlığının önemli figürlerine dönüşecek olan Makedon ordusu komutanlarının bu hayvanlar karşısında takınacağı tavrı belirlemiştir.¹¹ Büyük İskender'in MÖ 323 yılındaki ölümünün ardından geride bıraktığı devasa imparatorluğunu paylaşma mücadelesine girişen komutanları, Babil'den Yunanistan'a, Mısır'dan Filistin'e uzanan geniş coğrafyadaki Diadokhlar Savaşı'nda (MÖ 322-281), savaş fillerini etkin bir şekilde kullanmışlardır. Bu süreç içerisinde Anadolu coğrafyası, fillerin dâhil olduğu üç önemli olaya ev sahipliği yapmıştır. Batı uygarlığının savaş tarihi içerisinde savaş fillerıyla gerçekleştirilmiş en hızlı yürüyüş, MÖ 319 yılında Kappadokia'dan Pisidia'ya uzanan iki bin beş yüz stadionluk (460 km) mesafeyi ordusu bünyesindeki fillerle birlikte yedi gün ve gece sonunda aşmayı başararak Kretopolis'e ulaşan Antigonos Monophtalmos tarafından gerçekleştirilmiştir.¹² Antik kaynakların, fillerin görev aldığı savaşlara ilişkin aktardığı bilgiler ışığında, batı uygarlığının savaş tarihi içerisinde savaş fili katılımının en yüksek olduğu savaş, MÖ 301 yılında ve günümüzde Afyonkarahisar'a bağlı Çayırbağ Kasabası sınırları içerisinde gerçekleşen İpsos Savaşı'dır.¹³ MÖ 270 yılı dolaylarında, Seleukos Kralı I. Antiokhos'un ordusunda bulunan savaş filleri, neden oldukları kargaşa ve vahşetle, daha önce hiç file karşılaşmamış Galat ordusunun Toroslar'da mağlup edilmesini mümkün kılmış, bu savaş tarihe "*Filler Savaşı*" ismiyle geçmiştir.¹⁴

Akdeniz dünyasına Büyük İskender'in Asya Seferi ile dâhil olan savaş fili olgusunu, Roma Uygarlığı'na taşıyan Epeiros Kralı Pyrrhos (h. MÖ 297–272) olmuştur. Pyrrhos'un Tarentum kentinin çağrısıyla gerçekleştirdiği

ile giriştikleri mücadelede yarattığı tahribat ve vahşet ortamının antik yazarlarda uyandırdığı etki hakkında detaylı bilgi için bkz. Curt. VIII. 46, 47, 48. 49, 50.; Arr. *Anab.* V. 17.; Plut. *Alex.* 60. 7.

¹¹ Antigonos Monophtalmos (h. MÖ 306-301), Ptolemaios (h. MÖ 305-285), Perdikkas (MÖ 355-321), Eumenes (MÖ 362-316) ve Seleukos (h. MÖ 305-281) gibi üst düzey komutanlar, Hydaspes Savaşı'ndan sonra filleri ne pahasına olursa olsun ele geçirilmesi gereken silahlar olarak dikkate almışlardır. Bkz. W. W. Tarn, *Hellenistic Military & Naval Developments*, Cambridge University Press, London 1930, s. 94.

¹² Diod. XVIII. 44.; Kistler, *War Elephants*, s. 48.; W. M. Ramsay, "Geography and History in a Phrygo-Pisidian Glen", *Geographical Journal*, c. 61/sy. 4, London, 1923, s. 288.

¹³ MÖ 301 yılında Phrygia'nın İpsos Ovası'nda gerçekleşen savaşta Seleukos, Lysimakhos ve Kassandros'un müttefik ordusu bünyesinde dört yüz, Antigonos Monophtalmos'un ordusu bünyesinde ise yetmiş beş savaş fili olmak üzere toplamda dört yüz yetmiş beş savaş fili aynı savaşta konuşlandırılmıştır. Plut. *Demetr.* 28. 3.; Montagu, a.g.e, ss. 114-115. Fillerin İpsos savaşındaki etkinliği hakkında bkz. Diod. XXI. 2.

¹⁴ I. Antiokhos, Küçük Asya'yı istila eden Galatlar karşısında kazandığı bu zaferin ardından Suriye'ye dönerek burada "*Kurtarıcı*" anlamına gelen "*Soter*" unvanını elde etmiştir. Filler Savaşı'na ilişkin detaylı bilgi için bkz. Luc. *Zeux.* 8-11.; M. Arslan, *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 72, dn. 256.

deniz aşırı sefer, Romalıların savaş filleriyle ilk kez karşılaştıkları zorlu mücadeleleri beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda ilk savaş MÖ 280 yılında, Lucania¹⁵ bölgesindeki Herakleia kenti yakınlarında gerçekleşmiştir.¹⁶ Herakleia Savaşı'nda¹⁷ Pyrrhos'a zaferi getiren, Asculum Savaşı'nda¹⁸ ise mağlubiyetten kurtaran filler, nihayetinde Beneventum Savaşı'nda¹⁹ zaferi Romalılara teslim eden faktör olmuşlardır.²⁰ İtalya'da zafer umudu kalmayan ve MÖ 274 yılında Epeiros'a dönen Pyrrhos, MÖ 272 yılında gerçekleştirdiği Argos kuşatması sırasında fillerin yarattığı kargaşa nedeniyle yaşamını yitirmiştir.²¹

Savaş filleriyle, tıpkı Romalılar gibi Pyrrhos aracılığıyla tanışan Kartacalılar, Batı Akdeniz coğrafyasında filleri askeri amaçla kullanan ilk uygarlık olmuştur. Kartaca ordularında yaygın bir şekilde kullanılan savaş arabaları, yerini kısa zaman içerisinde savaş fillerine bırakmıştır.²² Bu doğrultuda Kartacalılar, MÖ 240-238 yılları arasında mücadele etmek zorunda kaldıkları iç savaş²³ (MÖ 240-238) ile Roma Cumhuriyeti karşısında gerçekleştirdikleri Birinci²⁴ (MÖ 264-241) ve İkinci²⁵ (MÖ 218-201) Pön Savaşları bünyesindeki muharebelerde savaş fillerini etkin bir şekilde kullanmışlardır. Kartacalı komutan Hannibal Barka'nın, İkinci Pön Savaşı yıllarında, ordusu bünyesindeki Afrika türü otuz yedi savaş filiyle birlikte, bu fillerin birini dahi kaybetmeden Alp Dağları'nı aşmak ve Kuzey

¹⁵ Plinius, İtalya halklarının savaş fillerini ilk kez Roma Cumhuriyeti ile Pyrrhos arasında gerçekleşen savaşta, MÖ 280 yılında Lucania'da gördüğünü ve bu doğrultuda filleri "Lucania Oküzleri" olarak adlandırdığını aktarmaktadır. Plin. *HN*. VIII. 6.

¹⁶ Montagu, a.g.e, s. 169.

¹⁷ Pyrrhos'un savaş fillerinin Herakleia Savaşı'ndaki etkinliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Plut. *Pyrrh*. 17. 3.; Flor. *Epit*. I. 13.

¹⁸ Pyrrhos'un savaş fillerinin Asculum Savaşı'ndaki etkinliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Plut. *Pyrrh*. 20. 1-3.; 21. 5-7.; Dion. Hal. *Ant. Rom*. XX. 1-3.; Zonar. VIII. 5.

¹⁹ Pyrrhos'un savaş fillerinin Beneventum Savaşı'ndaki etkinliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Plut. *Pyrrh*. 25. 1-5.; Flor. *Epit*. I. 13.; Dion. Hal. *Ant. Rom*. XX. 12.

²⁰ Flor. *Epit*. I. 13.

²¹ Argos kuşatmasındaki savaş fili etkinliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Plut. *Pyrrh*. 33. 1-5.

²² T. Wise and R. Hook, *Armies of the Carthaginian Wars 265-145 BC.*, Osprey Publishing, London 1982, s. 12.

²³ Kartaca ordusuna mensup fillerin Kartaca İç Savaşı'ndaki etkinliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Polyb. I. 74, 75, 76, 77, 78, 82, 84, 88.

²⁴ Kartaca ordusuna mensup fillerin Birinci Pön Savaşı muharebelerinde ortaya koyduğu etkinlik hakkında detaylı bilgi için bkz. Polyb. I. 19, 30, 33, 34, 40.; Diod. XXIII. 16, 21.; Plin. *HN*. VIII. 6.; Zonar. VIII. 14.

²⁵ Kartaca ordusuna mensup fillerin İkinci Pön Savaşı Muharebelerinde ortaya koyduğu etkinlik hakkında detaylı bilgi için bkz. Zonar. VIII. 24.; Polyb. III. 72, 74, 79.; XI. 1, 24.; XV. 9, 12.; Liv. *Epit*. XXVI. 5, 6.; XXVII. 18, 49.; XXX. 18, 33, 35, 37.; Plut. *Marc*. 26. 2, 4.; App. *Pun*. 40, 41.

İtalya'daki Po Ovası'na inmek suretiyle gerçekleştirdiği girişim,²⁶ savaş tarihinin en sıra dışı başarılarından birisi olarak kabul edilmektedir.²⁷

Savaş filleriyle ilk kez Pyrrhos'un İtalya seferi aracılığıyla tanışan Romalılar, sonraki süreçte Kartaca ile giriştikleri Birinci ve İkinci Pön Savaşları boyunca bu hayvanlara karşı mücadele etmeye mecbur kalmıştır. Savaş alanlarında gerek Pyrrhos'a gerekse Kartacalılara ait pek çok fili canlı şekilde ele geçirmeyi başaran Romalılar, bu hayvanları kullanma yolunu hiç seçmemişlerdir. Bu durum MÖ 200 yılında, Makedonya Kralı V. Philippos'un (h. MÖ 221-179) üzerine gerçekleştirilen sefere kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Romalılar, savaş fillerini gerek İber Yarımadası, Kuzey Afrika ve Gallia'da dış güçlere karşı gerekse iç mücadelelerinde etkin bir şekilde kullanmışlardır.²⁸ Roma İmparatoru Claudius'un (h. MS 41-54) Britanya üzerine gerçekleştirdiği sefer, Romalıların savaş fili kullanımını ilişkin antik kaynakların bilgi sunduğu son savaştır.²⁹

Thapsus Savaşı (MÖ 46)

Birinci Triumvirliğin dağılmasının ardından Iulius Caesar (MÖ 100-44) ile Gnaeus Pompeius Magnus arasında gerçekleşen ve oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan İç Savaş (MÖ 49-45), Caesar'ın MÖ 49 yılının Ocak ayında, ordusuyla birlikte Rubicon Nehri'ni geçmesi ve Pompeius'un Illyria'ya çekilmesiyle başlamıştır.³⁰ Nihayetinde Pompeius, Pharsalos'ta uğradığı bozgunun ardından Mısır'a çekilmiş ve MÖ 48 yılının Eylül ayında, Aleksandria'da öldürülmüştür.³¹ Pompeius'un öldürülmesinin ardından

²⁶ Hannibal Barka'nın İber Yarımadası'ndaki Kartaca kenti Nova Carthago'dan Kuzey İtalya'daki Po Ovası'na ulaştığı beş aylık süreçte Kartaca ordusuna mensup fillerin durumu hakkında detaylı bilgi için bkz. Polyb. III. 46, 51, 55, 56.; Liv. *Epit.* XXI. 28.; Nep. *Han.* 3.; J. Peddie, *Hannibal's War*, Sutton Publishing, Hong Kong 1997, s. 209.; Kistler, *War Elephants*, ss. 115-118.

²⁷ D. Wylie, *Elephant*, Reaktion Books LTD., London 2008, s. 130.

²⁸ Romalıların Cumhuriyet döneminde gerçekleştirdikleri savaşlarda benimsedikleri savaş fili kullanımını hakkında detaylı bilgi için bkz. İkinci Makedon Savaşı'nda (MÖ 200-196): Liv. *Epit.* XXXI. 36.; XXXIII. 9, 30.; Polyb. XVIII. 23-25. Suriye Savaşı'nda (MÖ 192-188): Liv. *Epit.* XXXVI. 10, 19.; XXXVII. 39, 40, 41, 42, 43, 44.; XXXVIII. 39.; App. *Syr.* 38. Üçüncü Makedon Savaşı'nda (MÖ 171-168): Zonar. IX. 22.; Liv. *Epit.* XLIV. 5, 41, 42. Hispania Savaşı'nda (MÖ 197-133): App. *Hisp.* 46. Gallia Savaşı'nda (MÖ 121): Flor. *Epit.* I. 37. Numidia Savaşı'nda (MÖ 112-106): Sall. *Iug.* 52-53. Gaius Iulius Caesar'ın Britanya Seferi'nde (MÖ 54): Polyainos, *Strat.* VIII. 23. 5.

²⁹ Dio Cassius, İmparator Claudius'un Britanya seferi için gerçekleştirilen hazırlıklar kapsamında savaş fillerinin de bulunduğunu aktarmakta, nitekim fillerin seferdeki kullanımına ya da etkinliğine ilişkin herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Dio Cass. LX. 21. 2.

³⁰ Montagu, a.g.e, ss. 228-232.

³¹ F. E. Adcock, "The Civil War", *The Cambridge Ancient History, Vol IX, The Roman*

savaş, onun taraftarlarının³² kayda değer büyüklükte bir orduyla kontrol altında tuttıkları Afrika'ya taşınmıştır. Pompeius taraftarlarının ya da bir diğer deyişle Cumhuriyetçi geleneğin savunucularının Afrika'da sahip olduğu askeri kuvvetin Caesar üzerindeki etkisi "*De Bello Africo*" adlı antik eserde şu şekilde aktarılmaktadır: "...sayısız süvari, dört kraliyet lejyonu, muazzam miktarda hafif teçhizatlı birlik, Scipio komutası altındaki on lejyon, yüz yirmi savaş fili ve birkaç filo... Bu haberlere rağmen cesareti kırılmayan Caesar, cesur ve iyimser olmaya devam etti."³³

Afrika Seferi için gerekli hazırlıklarını tamamlayan Caesar, altı lejyon ve iki bin süvariden oluşan ordusuyla, MÖ 47 yılının Aralık sonunda Lilybaeum'dan Afrika'ya yelken açmış, üç günlük yolculuğun ardından Hadrumentum'da karaya çıkmıştır.³⁴ (Görsel 1) Caesar ile Pompeius taraftarları arasında, MÖ 46 yılında sırasıyla Hadrumentum, Ruspina, Uzitta ve Aggar yerleşimleri (Görsel 2) yakınlarında gerçekleşen muharebelerde³⁵ savaş fillerinin etkin bir şekilde kullanımına işaret eden herhangi bir antik kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte Cumhuriyetçilerin ordusu bünyesindeki filler Thapsus'a uzanan süreçte Caesar'ın kuvvetlerinin savaş direncini kırmak amacıyla, tam teçhizatlı halde ve mümkün olan en geniş düzende savaş alanlarına çıkarılmışlardır.³⁶

Caesar ve Scipio³⁷ (MÖ 95-46), Hadrumentum'da başlayıp Thapsus'ta son bulan mücadele boyunca savaş fili kullanımı noktasında mutlak bir farklılık ortaya koymuşlardır. Söz konusu süreçte her iki taraf da fil kullanımını benimsemiş fakat yalnızca Scipio bu hayvanları birer savaş aracı olarak kullanmıştır. Buna karşın Caesar'ın fil kullanımı Thapsus Savaşı öncesindeki hazırlık süreciyle sınırlı kalmış, filler savaş alanlarına hiçbir şekilde çıkarılmamıştır. *De Bello Africo*'da yer bulmuş olan; fillerin yıllar boyunca tabi tutuldukları eğitimlere rağmen savaş alanına çıkarıldıklarında her iki

Republic 133- 44 B.C., Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, Cambridge University Press, Cambridge 1932, s. 668.

³² MÖ 48 yılında Pharsalos mağlubiyetinden kaçmayı başaran tüm kuvvetler ve Pompeius'un ordusunun kalıntıları Afrika'ya ulaşmıştı. Dyrrhachium'dan getirdiği on beş cohorsla birlikte Cato, beraberindeki Gallialı ve Germen süvari kuvvetiyle birlikte Labienus, Pompeius'un oğulları, Consul Caecilius Metellus Pius Scipio ve Numidialı Kral Iuba, Caesar karşısında oluşturulan ittifakın unsurlarıydı. Adcock, a.g.e., ss. 681-682.

³³ Caes. Afr. 1.

³⁴ Caes. Afr. 2.

³⁵ Hadrumentum, Ruspina, Uzitta ve Aggar yerleşimleri yakınlarında gerçekleşen muharebelere ilişkin detaylı bilgi için bkz. Caes. Afr. 7-78.

³⁶ Caes. Afr. 30, 41, 48, 59, 70.

³⁷ Pompeius'un ölümünün ardından Cumhuriyetçi geleneğin tarafında yer alan tüm kuvvetler Afrika'da toplanmış, bu kuvvetlerini liderliğini Romalı devlet adamı ve komutan Quintus Caecilius Metellus Pius Scipio üstlenmiştir. Adcock, a.g.e., s. 684.

ordu için de aynı derecede tehlikeli oldukları yönündeki düşünce, Caesar'ın benimsediği bu tutumun mutlak bir göstergesi olarak ele alınabilir.³⁸

Bununla birlikte Scipio'nun zafer elde edebilmek noktasında fillere yüklediği anlam Caesar'a nazaran çok daha ileri boyutlara ulaşmıştır. Bu durum daha mücadelenin ilk safhasında belirgin hale gelmiştir. Kuvvetlerinin bir kısmını Utica'yı (Görsel 1) savunmak üzere geride bırakarak önce Hadrumetum'a, buradan da Ruspina'ya ilerleyen ve Caesar'ın yakınlarında ordugâh kuran Scipio, Numidia Kralı Iuba³⁹ (h. MÖ 60-46) tarafından kendisine teslim edilen Afrika türü otuz filin de dâhil olduğu fil birliklerini yoğun bir eğitime tabi tutmuştur. Roma İmparatorları Traianus (h. MS 98-117) ve Hadrianus (h. MS 117-138) iktidarlarında yaşamış olan Romalı tarihçi Florus, (MS 74-130) Kral Iuba tarafından tedarik edilmiş olan bu fillerin, Afrika ormanlarından yakın bir zaman önce ele geçirildiğini ve savaş ortamına alışık olmadıklarını aktarmaktadır.⁴⁰ Florus'un aktarımına paralel bir şekilde, De Bello Africo, Scipio'nun komutası altındaki filleri yaklaşmakta olan savaşa hazırlama yöntemine ilişkin önemli detaylar sunmaktadır:

“Bu sırada Scipio, savaş fillerinin eğitimiyle meşgul oldu. Bu doğrultuda iki savaş hattı oluşturuldu. Bu hatlardan birisinde, düşman kuvvetlerinin yerini alacak ve küçük taşlar fırlatarak fillerle yüzleşecek olan bir sapancı birliği bulunuyordu. Savaş fillerinin arkasına ise Scipio'nun ordusuna mensup başka bir sapancı birliği konuşlandırılmıştı. Böylelikle filler düşman sapancı birliklerinin saldırısına uğrayarak, paniğe kapıldıklarında ve kendi kuvvetleri üzerine harekete geçtiklerinde⁴¹, Scipio'nun sapancıları filleri bir

³⁸ Caes. Afr. 27.

³⁹ Caesar'ın, ordusuyla birlikte Ruspina'da, güçlü tahkimatlarla donatıldığı ordugâhında bulunduğu sırada, ordusuyla birlikte Cumhuriyetçilere katılmak üzere Ruspina'ya ilerleyen Numidia Kralı Iuba, Mauretianalı Bocchus ve Sittius'un Numidia Krallığı'na gerçekleştirdiği müdahale nedeniyle, Numidia'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen Iuba, bir miktar süvariye ve otuz savaş filini Scipio'nun ordusuna göndermiştir. Caes. Afr. 25.; App. BC. II. 96.; Adcock, a.g.e, s. 684.

⁴⁰ Flor. Epit. II. 13.

⁴¹ Kontrolde çıkmış savaş fillerinin kendi orduları üzerinde neden olduğu felaketler çok sayıda antik kayıta yer bulmuştur. Bu durum antik çağda son derece vahşi önlemlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda en çarpıcı örneklerden birisi de otuz yedi savaş filini tek bir kayıp vermeden Alp Dağları'ndan geçirek fillerle gerçekleştirilmiş en sıra dışı girişimlerden birisinin mimarı olan Hannibal Barka'nın kardeşi, Hasdrubal Barka tarafından ortaya konulmuştur. İkinci Pön Savaşı yıllarında İtalya'daki Metaurus Nehri yakınlarında Roma ordusu karşısında mücadele etmek zorunda kalan Hasdrubal, devasa cüsselere sahip olan fillerin zapt edilemez hale geldikleri ve tekrar kontrol edilebileceklerine yönelik tüm umutların yok olduğu durumlarda, hayvanları son derece hızlı bir şekilde öldürme yolunu benimsemiştir. Bu doğrultuda filleri kontrol eden sürücüler, savaş sırasında bir bıçak ve bir çekici taşımakla, filler kontrolden çıktıklarında ve kendi müttefikleri üzerine yöneldiklerinde

diğer taş yağmuru ile karşılayacak ve kontrolsüz durumdaki hayvanları kendilerinden uzağa, düşman istikametine yönelteceklerdi. Söz konusu eğitim her ne kadar zor ve yavaş bir süreç olsa da işe yaradı. Nitekim filler hoyrat yaratıklardır ve uzun yıllar süren eğitimle dahi onları tam olarak eğitmek zordur. Ayrıca eğer savaş alanına sürülürlerse aldıkları tüm eğitime rağmen her iki taraf için de aynı derecede tehlikelidirler.”⁴²

Öte yandan Caesar'ın kuvvetleri, Kral Iuba'nın desteği olmaksızın dahi Scipio karşısında saldırıya geçmeye yetecek güce henüz ulaşamamıştır. Bu durum Lilybaeum'daki Proconsul Alienus'un On Üçüncü ve On Dördüncü Lejyonları, sekiz yüz Gallialı süvariye ve sayıları bini bulan sapancı ve okçuları Afrika'ya sevk edişine kadar sürmüştür. Afrika'ya getirdiği askeri gücün ikinci dalgasını ifade eden bu birliklerin Ruspina'daki ordugâha ulaşmasıyla birlikte Caesar, hali hazırda üçü veteran (*savaş tecrübesine sahip*) olmak üzere sekiz lejyonu komutası altında toplamıştır.⁴³ Böylelikle Afrika Seferinin başından itibaren ilk kez saldırı inisiyatifini eline geçiren Caesar, beklenmedik bir şekilde kuvvetlerini bölerek civar kaleleri ve müstahkem mevkiileri savunmak üzere göndermiştir.⁴⁴ Afrika'daki mücadelenin bu aşamasına kadar saldırgan bir savaş stratejisi benimsemiş olan Caesar'ın, Sicilya'dan gelen takviye kuvvetlere ve Kral Iuba'nın bölgede bulunmayışına rağmen saldırmak yerine savunma anlayışını benimsemesi Scipio cephesinde kayda değer bir şaşkınlık ve merak uyandırmıştır. Bu doğrultuda Scipio, kendisine sadık olduğunu düşündüğü Gaetulialılardan⁴⁵ iki askeri, firari kılığında Caesar'ın ordugâhına göndermiştir.⁴⁶ Söz konusu casusların Caesar'a ulaştıklarında, kendisiyle gerçekleştirdikleri diyalog De Bello Africo'da şu şekilde aktarılmaktadır:

“Biz Gaetulialıların pek çoğu ve Dördüncü ile Altıncı Lejyondaki Roma yurttaşlarının büyük bir kısmı sıklıkla sizin tarafınıza geçmek ve korumanıza

ise ellerindeki bıçağı, çekiç vasıtasıyla hayvanın kulaklarının ortasına, tam da baş kısmının boyundan ayrıldığı noktaya tüm güçleriyle saplamakla görevlendirilmişlerdir. İlk kez Hasdrubal Barka tarafından uygulanan bu yöntem nedeniyle Metaurus Savaşı sırasında sürücüler tarafından öldürülen fillerin sayısı, Romalıların öldürdükleri fil sayısını aşmıştır. Liv. *Epit.* XXVII. 49.

⁴² Caes. *Afr.* 27.

⁴³ Caes. *Afr.* 34.; Adcock, a.g.e, ss. 684-685.

⁴⁴ Caes. *Afr.* 34.; Adcock, a.g.e, s. 685.

⁴⁵ Gaetulia, Kuzey Afrika'da Mauretania ile Numidia'nın güneyinde yer alan ve batıya, Atlantik Okyanusu'na doğru uzanan bölgenin adıdır. Thapsus Savaşı'nın gerçekleştiği MÖ 46 yılında Kral Iuba'ya ait olan bölge, Caesar ile işbirliği içerisinde bulunan Publius Sittius tarafından işgal edilmiş ve bunun üzerine Iuba, Scipio'ya katılmak üzere gerçekleştirdiği yolculuktan vazgeçerek tekrar buraya dönmüştür. M. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire, Revised Edition*, Facts On File, Inc., New York 2002, s. 224.

⁴⁶ Caes. *Afr.* 34-35.

sığınmak istedik. Fakat Numidialı süvari devriyeleri buna olanak vermedi. Nitekim bize tanınan bu şansa birlikte büyük bir istekle size geldik. Bizler buraya aslında Scipio tarafından, kampınızın ön kısmında ve kamp kapılarının önünde Scipio'nun savaş filleri için herhangi bir hendek ya da tuzak hazırlayıp hazırlanmadığınızı yakından gözlemlemek, fillere karşı benimsediğiniz taktikleri ve savaş düzeninizi öğrenerek rapor etmek üzere birer casus olarak gönderildik."⁴⁷

Söz konusu detay Scipio'nun yaklaşmakta olan savaşta fillerine ne derece önemli bir rol biçtiğini göstermesi açısından önemlidir. Dahası onun bu tutumu antik kayıtların yanı sıra arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir. MÖ 47-46 yıllarına tarihlendirilen ve Scipio'nun ordugâhıyla birlikte hareket eden askeri darphanede basılmış olan sikkelerin arka yüzündeki Afrika türü fil figürü⁴⁸, bu hayvanların Scipio cephesinde ifade ettiği öneme işaret etmektedir. (Görsel 3) Scipio cephesindeki yoğun savaş fili etkinliği Caesar'ın ordugâhında da karşılık bulmuştur. Bu hususta Dio Cassius'un (MS 155-235) aktardıkları, Scipio'nun fillerinin seferin erken aşamalarında Caesar üzerinde yarattığı etkiyi açıklamakta ve onun fillere karşı aldığı önlemlere ışık tutmaktadır:

*"Caesar, seferin erken aşamalarında Scipio ile doğrudan mücadeleye girmek noktasında çekimser davrandı. Bu durumun sebebi Scipio'nun savaş fillerinin ve daha ziyade bu hayvanların savaş kabiliyetlerinin, daha da önemlisi savaşın bu aşamasına kadar atları sürekli olarak kargaşaya sürüklemelerinin Caesar üzerinde yarattığı endişeydi."*⁴⁹

Mücadelenin Uzitta adlı Afrika yerleşimi dolaylarına taşındığı günlerde Numidia Krallığı'nda bulunan Iuba, Scipio'nun kendisini tekrar yardıma çağırması üzerine, Publius Sittius'u⁵⁰ kontrol altında tutmak amacıyla bir miktar kuvveti komutanlarından Saburra'ya teslim ederek üç lejyon, otuz savaş fili, çok sayıda süvari ve hafif teçhizatlı piyadeyle birlikte yola

⁴⁷ Caes. Afr. 35.

⁴⁸ Asya ve Afrika türü fillerin fiziksel görünüşlerindeki iki belirgin farklılık, antik sikkeler üzerine işlenen fillerin hangi türe mensup olduğunun anlaşılması noktasında büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Bunlardan ilki hayvanların kulaklarıdır. Asya türü filler oldukça küçük kulaklara, buna karşın Afrika türü filler çok daha büyük kulaklara sahiptirler. İkinci farklılık hayvanların sırt yapılarıyla ilgilidir. Asya türünün sırtı düz ya da tümsek yapıya, Afrika türünün sırtı ise çukur yapıya sahiptir. M. E. Fowler and S. K. Mikota, *Biology, Medicine, and Surgery of Elephants*, Blackwell Publishing, Oxford 2006, ss. 7-8.

⁴⁹ Dio Cass. XLIII. 3. 5.

⁵⁰ Caesar'ın Afrika Seferi'nde ittifak sağladığı Romalı maceraperesttir. Yıllar önce Roma'da çok sayıda alacaklıyı geride bırakarak İspanya'ya yelken açmış, buradan da ordusu ve küçük ölçekteki filosuyla Mauretania Prensesine hizmetini sunmak üzere Afrika'ya gelmiştir. Dio Cass. XLIII. 3. 1-2.; Adcock, a.g.e, ss. 682-683.

çıkmıştır. Uzitta'ya ulaştığında Scipio'nun yakınlarında ikinci bir ordugâh kuran Iuba, bu hamlesiyle Caesar'ın kuvvetleri⁵¹ üzerinde baskı oluşturmayı ve Scipio'nun nüfuzunu arttırmayı amaçlamıştır. Bu hamle kısa sürede sonuç vermiş, kayda değer şekilde cesaret ve özgüven kazanan Scipio, ertesi gün Kral Iuba'nın altmış fili de dâhil komutası altında topladığı tüm kuvvetlerle Caesar karşısına çıkmış, bir süre sonra da ordugâhına geri dönmüştür.⁵² Scipio-Iuba ittifakının savaş filleri bu olaydan kısa bir süre sonra Caesar karşısında Uzitta düzlüklerinde bir kez daha alana çıkarılmış, fakat nihai savaş bir kez daha gerçekleşmemiş, her iki ordu da müstahkem mevkillerine geri çekilmiştir.⁵³

Nihai bir savaşa dönüşmeksizin devam eden Afrika Seferi boyunca birlikleri için hayati önem taşıyan tahıl ikmal hususunda büyük zorluklarla karşılaşan Caesar, yeni ikmal kaynakları tedarik edebilmek umuduyla ordugâhını ateşe vererek, savaş düzeni altına aldığı ordusuyla gece saatlerinde Uzitta'dan ayrılmıştır. Güney yönünde bir süre ilerleyen Caesar, nihayetinde Aggar yerleşimi yakınlarında ordugâh kurmuştur. Caesar'ın Uzitta'dan ayrılışını öğrenen Scipio vakit kaybetmeksizin güneye hareket etmiş ve Aggar'da, düşman ordugâhının yakınlarında üç ayrı ordugâh kurmuştur.⁵⁴ Scipio'nun filleri ise tıpkı Ruspina ve Uzitta'da olduğu gibi Aggar'da da Caesar'ın kuvvetleri üzerinde baskı oluşturabilmek amacıyla, tam teçhizatlı halde savaş alanlarına çıkarılmışlardır. Nitekim iki ordu arasındaki küçük ölçekteki çatışmalar büyük bir savaşa dönüşmediğinden, filler hiçbir etkinlik göstermeden ordugâha geri çekilmiştir.⁵⁵

Öte yandan Afrika Seferi'nin Aggar günleri, Caesar açısından son derece yoğun bir askeri eğitim süreci teşkil etmiştir. Scipio'nun kuvvetleri karşısında Aggar'da giriştiği ilk mücadelenin ardından Caesar, De Bello Africo'da aktarıldığı üzere; “*Emektar bir orduyu eğiten, sicili muazzam başarılarla dolu bir komutandan ziyade Ludus'una yeni katılmış gladyatörleri eğiten bir lanista*”⁵⁶ azmiyle birliklerini son derece yoğun bir

⁵¹ Ruspina'da bulunduğu sırada On Üçüncü ve On Dördüncü Lejyonların kendisine katılmasıyla toplamda sekiz lejyona komuta etmekte olan Caesar, kendisine Uzitta'da dâhil olan Dokuzuncu ve Onuncu Lejyonlarla birlikte komutası altındaki lejyon sayısını ona çıkarmıştır. Caes. Afr. 53.; Adcock, a.g.e, s. 685.

⁵² Caes. Afr. 48.; Adcock, a.g.e, s. 685.

⁵³ Caes. Afr. 59, 60, 61.

⁵⁴ Caes. Afr. 67.; Adcock, a.g.e, s. 685.

⁵⁵ Caes. Afr. 70.

⁵⁶ “*Caesar contra eiusmodi hostium genera copias suas non ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores condocere.*”

eğitime tabii tutmuştur.⁵⁷ Bu eğitimin önemli bir kısmı, Afrika'daki mücadele boyunca her fırsatta savaş alanlarına çıkarılan savaş fillerinin neden olduğu endişeyi ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda Caesar, tıpkı Scipio'nun haftalar önce Ruspina'da yaptığı gibi, filleri dâhil ettiği son derece önemli bir eğitim süreci başlatmıştır. De Bello Africo, Caesar'ın filleri kullanmak suretiyle gerçekleştirdiği eğitimlere ilişkin şu detayları aktarmaktadır:

“Caesar, yalnızca birliklerimizi fillere alışık hale getirmek için değil, ayrıca fillerin hem görünüşlerini hem de yeteneklerini öğrenmek ve vücutlarının menzilli silahlar ile kolaylıkla yaralanabilecek kısımlarını saptamak amacıyla İtalya'dan⁵⁸ filler getirilmesini emretti. Bununla birlikte bir file askeri teçhizat sağlandığı ve zırhlar eklendiği takdirde dahi, vücudunda savunmasız kalmaya devam eden kısımların belirlenmesi ve buna paralel olarak menzilli silahların bu noktalara nişan alınması gerektiğinin özümsemesi, fillerin getirilmesinin bir diğer amacıydı. Bunların yanı sıra Caesar, İtalya'dan getirttiği filler, ordusunun atlarıyla bir arada bulundurarak, atlarının bu devasa hayvanların kokularına, bağışmalarına ve görüntülerine karşı beslediği korkuyu tamamıyla ortadan kaldırmayı amaçlamıştı.⁵⁹ Caesar, söz konusu girişimden son derece büyük bir fayda sağladı. Nitekim birlikleri, fillerle geçinmeyi öğrenmiş ve hayvanların ağırbaşlı doğasını kavramıştı. Caesar'ın süvari kuvvetleri fillere sahte mızraklar fırlatmak suretiyle talimler gerçekleştirmiş, fillerin uysallığı, atların onlarla birlikteken tamamıyla rahat hissetmesini beraberinde getirmişti.”⁶⁰

Aleksandriyalı Appianos (MS 95-165), Caesar'ın kuvvetleri içerisinde

⁵⁷ Caes. Afr. 71.

⁵⁸ MS I. yüzyıl sonları ile II. yüzyıl başlarında yaşadığı bilinen ve hiciv tekniğinde yazılmış “Saturae” (Yergiler) adlı şiir derlemesinin yazarı olan Romalı şair Juvenalis, Caesar'ın Thapsus Savaşı öncesinde İtalya'dan getirttiği fillerin nerede muhafaza edildiği hususunda önemli ipuçları veren bir anlatı sunmaktadır. Caesar'ın fil sürüsünün ne Latium'da ne de Romalıların gökyüzünün altındaki başka bir yerde yetiştiğini aktaran Juvenalis, bu hayvanların koyu tenli halkların topraklarından getirildiğinden ve Rutulia Ormanları ile Ardea Kralı Turnus'un topraklarında beslendiğinden bahsetmektedir. Juv. XII. 104-105.

⁵⁹ Benzer bir girişim Caesar'dan çok daha önce, MÖ 171-168 yıllarında Roma Cumhuriyeti karşısında mücadele eden Makedonya Kralı Perseus tarafından gerçekleştirilmiştir. Roma ordusunun savaş fillerinin, kendi atları üzerinde yarattığı korkuyu önleyebilmek amacıyla Perseus, sahte fil figürleri inşa ettirmiş ve bunlara korkunç bir koku yaymaları amacıyla birtakım yağlar sürdürmüştür. Gerek görünümleri gerekse kokularıyla korkunç bir nitelik kazandırılan bu sahte fillerin yıldırımı andıran bir gürültü çıkarmaları da sağlanmıştır. Perseus, süvari kuvvetlerinin fillere olan zaafını azaltabilmek amacıyla, atlarını tekrar tekrar bu figürlerin üzerine sürdürmüştür. Zonar. IX. 22.

⁶⁰ Caes. Afr. 72.

bilhassa Beşinci Lejyonun fillere karşı savaşmak için büyük bir gayret gösterdiklerini aktarmaktadır.⁶¹ Bununla birlikte De Bello Africo Thapsus Savaşı'nda Scipio'nun ordusuna mensup savaş filleriyle mücadele etme görevinin Beşinci Lejyona verildiğine işaret etmekte, ayrıca bu lejyona mensup bir lejyonerin düşman fillerinden birisiyle giriştiği kahramanca mücadeleyi aktarmaktadır.⁶² Caesar'ın fillerle mücadele etmek noktasında askeri gücünün tamamına kıyasla oldukça küçük bir kuvveti görevlendirmiş olması son derece anlaşılabilir bir durumdur. Thapsus öncesinde oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış ve oldukça yıpratıcı bir nitelik kazanmış olan savaş, Caesar'ı, komutası altındaki tüm lejyonları düşman fillerine karşı gerçekleştirecek savaş hususunda İtalya'dan getirttiği fillerle eğitmek için uygun bir ortamdan mahrum bırakmıştır.⁶³

Öte yandan Thapsus'a uzanan süreç, son derece etkili bir fil karşıtı silahı ve askeri birimi ön plana çıkarmıştır. Söz konusu birim, antik çağın menzilli piyade sınıfına mensup olan sapancılardır. Sapancı birlikleri Roma'nın Cumhuriyet Dönemi boyunca yardımcı birlikler olarak benimsenmiştir. Genellikle ağır taşları ve kurşundan yapılmış misketleri fırlatmakta ünlenmiş olan bu birlikler, çoğunlukla Balear Adaları'nın halklarından tedarik edilmiştir. Balear sapancılarının kullanımına ilişkin antik kayıtlar Cumhuriyet Dönemi ile sınırlı olmakla birlikte Geç Cumhuriyet Dönemi'nde yoğunlaşmaktadır. Sapancı birlikleri Caesar tarafından MÖ 55 yılında gerçekleştirilen Britanya Seferi'nde kullanılmış, Birinci Triumvirliğe son veren İç Savaş'ta sıklıkla görev almış ve bilhassa Pompeius Magnus tarafından tercih edilmişlerdir.⁶⁴

Sapancı birlikleri, Thapsus Savaşı öncesinde Scipio'nun komutası altındaki savaş fillerinin, kendi birlikleri üzerinde tahribata neden olmalarını engellemek amacıyla kullanılmıştır.⁶⁵ Öte yandan Caesar, fillerin, zırh ve teçhizatla donatıldıklarında dahi menzilli silahlar karşısında savunmasız kalan kısımlarını öğrenebilmek amacıyla İtalya'dan bir miktar fil getirtmiş, menzilli kuvvetlerinin ve sapancılarının eğitiminde bu hayvanları kullanmıştır.⁶⁶ Romalı sapancıların yüz seksen metrelik mesafede bulunan insan boyutundaki hedefleri vurabildikleri gerçeği göz önüne alındığında, gerek Scipio'nun gerekse Caesar'ın, fillerin eğitiminde ya da fillere karşı bir

⁶¹ App. BC. II. 96.

⁶² Caes. Afr. 81, 84.

⁶³ Kistler, *War Elephants*, s. 164.

⁶⁴ S. J. Greep, "Lead Sling-Shot from Windridge Farm, St Albans and the Use of the Sling by the Roman Army in Britain", *Britannia*, c.18, London, 1987, s. 192.

⁶⁵ Caes. Afr. 27.

⁶⁶ Caes. Afr. 72.

önlem olarak sapancı birliklerin kullanımını benimsemeleri anlaşılır bir hâl almaktadır.⁶⁷

Nihayetinde iri cüsseleri ve atlara kıyasla düşük hızlarıyla filler, piyade ya da süvari kuvvetlerine nazaran çok daha kolay hedeflerdir. Sahip oldukları zayıf görüş kapasitesi,⁶⁸ bu hayvanları menzilli saldırılar karşısında savunmasız bırakan bir diğer husustur. Son derece gelişmiş işitme yeteneklerinin yanı sıra bir insanın kokusunu altı yüz elli metreden alabilen filler, kırk beş metrenin ötesindeki bir insanı güçlkle görebilmektedir.⁶⁹ Dayanıklılık ve savaş direnci açısından atlardan çok daha üstün olsalar ve birkaç ok ya da taşla vuruldukları takdirde dahi savaşmaya devam etseler de tekrarlanan menzilli saldırıların neden olacağı yara ve acılar nihayetinde filleri de savaştan kaçmaya zorlayacaktır. Üstelik sapanlarla fırlatılan taş ya da saçmaların, yara dokusunun hızlı bir şekilde üzerlerine kapanması ve böylelikle hayvanların vücudundan çıkarılmalarını zorlaştırması amacıyla geniş başlı ve dar kuyruklu yapıda şekillendirildiği bilinmektedir.⁷⁰

Afrika'daki mücadelenin Aggar'da dördüncü ayna ulaştığı günlerde, Sicilya'dan yola çıkarılan dört bin lejyoner, dört yüz süvari ve sayıları bini bulan okçu ve sapancıların ordugâhına ulaşmasıyla birlikte Caesar, Scipio'ya nihai darbeyi vurmaya üzere harekete geçmiştir.⁷¹ Stratejik ihtiyatı ve taktiksel becerisi onu seferin bu aşamasına kadar temkinli olmaya mecbur bırakmıştır. Nitekim sayıca çok daha üstün durumdaki düşman piyadesine üstünlük sağlamanın ve daha da önemlisi düşman süvarisini işlevsiz hale getirmenin yegâne yolunun, bu amaca uygun bir savaş alanı seçmek olduğunun farkında olan Caesar, Aggar'daki ordugâhını toplayarak hali hazırda Scipio'nun müttefiki Vergilius'un kontrolünde bulunan Thapsus kentine (Görsel 2) hareket etmiştir.⁷²

Modern Tunus'un doğu sahilindeki bu mütevazı yerleşim, (Görsel 1) Caesar'ın Afrika'da Cumhuriyetçi gelenek karşısında dört ay boyunca yürüttüğü savaşın nihai muharebesine ev sahipliği yaparak Roma tarihinde önemli bir konum elde etmiştir.⁷³ Kentin batısında on bir km genişliğinde,

⁶⁷ Greep, a.g.e., s. 192.

⁶⁸ Geçirmiş oldukları evrim sürecinde savan arazilerin devasa düzlüklerinden ziyade yoğun bitki örtüsünün sınırlılıklarına alışmış olan Afrika orman fillerinin görme yetenekleri, işitme ve koklama yetenekleri nazaran oldukça zayıftır. M. Garstang, *Elephant Sense and Senseability*, Elsevier, San Diego 2015, s. 6.

⁶⁹ J. Morewood-Dowsett, "Supplement: Elephant Past and Present", *Journal of the Royal African Society*, c. 38/sy. 152, Oxford, 1939, s. 22.

⁷⁰ Kistler, *War Elephants*, s. 163.

⁷¹ Caes. Afr. 72.; Adcock, a.g.e., s. 686.

⁷² Caes. Afr. 79.; Adcock, a.g.e., s. 686.

⁷³ N. Fields, *The Roman Army: the Civil Wars 88-31 BC*, Osprey, Oxford 2008, s. 50.

Moknine adında bir tuz gölü bulunmaktadır. Söz konusu göl, kuzeydeki Akdeniz kıyısından ve doğudaki Thapsus kentinden iki buçuk km kadar iç kısımda bulunmaktadır. (Görsel 2) Thapsus'a güneyden, Moknine Gölü'nün doğusundaki kara şeridinden yaklaşan Caesar, bu şeridin ortasında, Scipio'nun kendisini takip etmesini ya da Thapsus'a yardım etmesini engellemek amacıyla bir savunma kalesi inşa ettirmiş, üç cohortunu⁷⁴ bu kaleyi savunmakla görevlendirmiştir. Ardından kuzey yönünde ilerleyerek Thapsus'u tüm kara hattı boyunca çevreleyen bir kuşatma başlatmıştır.⁷⁵ (Görsel 4)

Bölgeye ulaştığında, kentnin güneyinde bulunan koridorun Caesar tarafından kapatıldığını gören Scipio, bu hattı tutmak üzere Afranius'u⁷⁶ ve Kral Iuba'yı bir miktar kuvvetle birlikte burada bırakmıştır. Ardından Moknine Gölü'nü batı yakası boyunca etrafından dolaşarak, göl ile kuzeyindeki Akdeniz sahili arasındaki koridora ilerlemiş, Caesar'ın ordugâhı ve kuşatma sahasının yakınlarında müstahkem bir ordugâh inşasına girişmiştir.⁷⁷ (Görsel 4) Bunun üzerine kuşatmayı sürdüren birliklerini geri çağırarak Caesar, komutanlarından Asprenas'a teslim ettiği iki lejyonunu ordugâhını koruması amacıyla geride bırakmış, geriye kalan kuvvetlerinin tamamını Moknine'nin kuzeyinde savaş düzenine geçirmiştir.⁷⁸ Böylelikle Caesar, çok uzun bir süredir planladığı fırsatı elde etmiştir. Scipio'nun ordusu⁷⁹ bir tarafı Akdeniz sahili, diğer tarafı ise Moknine Gölü ile çevrili dar bir koridorda sıkışmış, süvarinin hareket sahası büyük ölçüde

⁷⁴ Roma ordusunun lejyon sistemi içerisinde seksen lejyoner, bir centurion tarafından komuta edilen centuria'yı, altı centuria toplamda dört yüz seksen lejyonerden oluşan cohorts'u, on cohorts ise bir lejyonu oluşturmaktaydı. Cohorslar Geç Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren Roma ordusunda temel birim teşkil etmiştir. P. Southern, *The Roman Army; A Social and Institutional History*, ABC-CLIO, California 2006, s. 100.

⁷⁵ *Caes. Afr.* 80.; *Dio Cass.* XLIII. 7.; Adcock, a.g.e., s. 686.

⁷⁶ Pompeius'un ölümü sonrası Afrika'ya gelen Cumhuriyetçi aristokratlardan birisidir. Adcock, a.g.e., s. 681.

⁷⁷ *Caes. Afr.* 80.; *Dio Cass.* XLIII. 7.; Adcock, a.g.e., s. 687.

⁷⁸ *Caes. Afr.* 80.; Montagu, a.g.e., s. 235.; Adcock, a.g.e., s. 687.

⁷⁹ Scipio'nun Thapsus'ta Caesar'ın karşısına çıkardığı ordunun miktarına ilişkin bilgi oldukça sınırlıdır. *De Bello Africo*'nun Scipio'nun ordusunun miktarına ilişkin sunduğu bilgi, Caesar'ın Afrika'ya yelken açma hazırlıklarını sürdürdüğü günlere aittir. *Caes. Afr.* 1. *Dio Cassius*, Scipio'nun ordusunun büyüklüğüne ilişkin herhangi bir bilgi sunmamaktadır. *Plutarkhos*, savaş sonunda Scipio'nun elli bin askerinin katledildiğini aktarmakla birlikte bu ordunun savaş öncesindeki miktarına ilişkin hiçbir bilgi sunmamaktadır. *Plut. Caes.* 53. 2. Scipio'nun Thapsus önlerinde konuşlandığı ordunun miktarına ilişkin yegâne antik kayıt *Appianos*'a aittir. Onun aktarımı doğrultusunda Scipio, sekiz lejyon, çoğunluğu Afrikalılardan oluşan yirmi bin süvari, büyük miktarda hafif teçhizatlı piyade ve otuz savaş filinden oluşan ordusuyla birlikte Caesar'ın karşısına çıkmıştır. Bunun yanı sıra Kral Iuba, krallığına dönmeden önce Scipio'ya otuz savaş fili göndermiştir. *App. BC.* II. 96.

sınırlandırılmış ve güvenli bir geri çekilme imkânsız hale gelmiştir.⁸⁰ Her iki ordunun savaş düzenlerine ilişkin De Bello Africo şunları aktarmaktadır:

“Caesar kuvvetleriyle birlikte Scipio’nun kampının bulunduğu bölgeye ulaştığında, Scipio’nun kuvvetlerinin kayda değer bir kısmının hali hazırda kamp tahkimatlarının inşasıyla meşgul olduğunu ve geri kalan kısmının ordugâh duvarlarının önünde savaş düzenine geçtiğini gözlemledi. Bununla birlikte Scipio, tam teçhizatlı durumdaki savaş fillerini ordusunun iki kanadında, lejyonlarını ise fillerin arasında, merkezde konuşlandırılmıştı. Bunun üzerine Caesar, kuvvetlerini üç hat şeklinde savaş düzeni altına aldı. Onuncu ve Yedinci Lejyonlarını sağ kanadında konuşlandıran Caesar, Sekizinci ve Dokuzuncu Lejyonlarını sol kanadına yerleştirdi. Savaş filleri ile mücadele etmek üzere eğitilmiş olan Beşinci Lejyonun on cohortu ise Scipio’nun kanatlarındaki filleri karşılayacak şekilde iki kanada bölünerek konuşlandırıldı. Bununla birlikte Caesar, her iki kanadına okçularını, sapancılarını ve süvari kuvvetleriyle karışık halde hafif teçhizatlı piyadelerini yerleştirdi.”⁸¹

Thapsus Savaşı, Caesar’ın sağ kanadında konuşlandığı Onuncu Lejyona mensup birliklerin, düşman kuvvetlerinin kargaşa halinde bulunduğunu gözlemleyerek, komutanlarının hücum talimatını beklemeksizin saldırıya geçmesiyle başlamıştır.⁸² Florus, Romalı askerlerin komutanlarından gelecek emri beklemeksizin saldırıya geçtiği bu olayın Roma tarihinde bir benzeri daha bulunmadığını aktarmaktadır.⁸³ Bununla birlikte Plutarkhos, Thapsus Savaşı’nın sabahında epilepsi hastalığı nükseden Caesar’ın mücadelede etkinlik göstermediğini ileri süren alternatif bir aktarım sunmaktadır⁸⁴. De Bello Africo, savaşın seyrini şu şekilde aktarmaktadır:

“Caesar’ın kuvvetleri saldırıya geçtiği sırada sağ kanatta bulunan okçu ve sapancı birlikleri, filler üzerine şiddetli bir menzilli saldırı gerçekleştirdiler. Bunun üzerine sapanların çıkardığı uğultulu sestten ürken ve vücutlarına isabet eden taşlarla, kurşun saçmalar nedeniyle dehşete kapılan filler, hızlı bir şekilde geriye yöneldiler. Ardından hemen arkalarında, kendilerini desteklemek amacıyla yakın bir düzende beklemekte olan asker yığınlarını ayakları altında çiğneyerek, henüz yarısı tamamlanamamış olan kamp tahkimatlarından içeriye daldılar. Söz konusu

⁸⁰ Adcock, a.g.e, s. 687.

⁸¹ Caes. Afr. 81.

⁸² Caes. Afr. 82.; Adcock, a.g.e, s. 687.; C. McNab (Ed), *The Roman Army; The Greatest War Machine of the Ancient World*, Osprey, Oxford 2010, s. 136.

⁸³ Flor. Epit. II. 13.

⁸⁴ Plut. Caes. 53. 3.

fillerle aynı kanatta bulunan Afrikalı süvari, kaçmakta olan fillerin oluşturduğu perdelemeyi kullanarak alandan kaçmaya başladı. Böylelikle düşman savaş fillerini hızlı bir şekilde bertaraf eden Caesar'ın lejyonları, düşman kampının tahkimatlarını ele geçirdiler. Caesar'ın kuvvetleri karşısında direnç gösterebilen az miktardaki asker de öldürüldüğünde, Scipio'nun ordusunun geri kalanı, mutlak bir kargaşa halinde bir önceki gün yola çıktıkları, Thapsus'un güneyindeki müttefiklerinin ordugâhlarına sığınmak üzere kaçmaya başladılar.⁸⁵

Scipio'nun savaş fillerinin, Caesar'ın kuvvetlerinin gerçekleştirdiği menzilli saldırı sonucunda kapıldıkları dehşet ve kendi birlikleri üzerinde neden oldukları tahribat Dio Cassius'un ve Appianos'un eserlerinde de yer bulmuştur.⁸⁶ Nihayetinde Afrika seferinin önceki günlerinde Caesar'ı taktiksel açıdan önemli ölçüde kısıtlayan ve özel tedbirler almaya mecbur bırakan savaş fillerini, seferin sonunda Scipio cephesi için felaketin başlangıcı olmuşlardır.⁸⁷ Florus'un aktardıkları söz konusu düşünceleri destekler niteliktedir: *"Pompeius taraftarlarının aldığı mağlubiyet, Kral Iuba'nın kısa bir süre önce Afrika ormanlarından tedarik ettiği, savaş alanlarına alışıktı olmayan fillerle başlamıştır. Caesar'ın kuvvetlerinin çıkardığı ani gürültü karşısında paniğe kapılan hayvanlar, kendi birlikleri üzerine saldırıya geçerek büyük bir kargaşaya neden olmuşlardır."*⁸⁸ Öte yandan De Bello Africo, Thapsus Savaşı'nda Beşinci Lejyonun emektar lejyonerlerinden birisinin düşman savaş filiyle giriştiği sıra dışı bir mücadeleden bahsetmektedir:

"Scipio'nun sol kanadında bulunan ve aldığı yaralar nedeniyle büsbütün kontrolden çıkmış olan bir fil, silahsız bir ordugâh görevlisine saldırarak önce ayağının altında sıkıştırmış, sonra da dizleriyle üzerine bastırmıştı. Şimdi ise havaya kaldırarak salladığı hortumuyla korkunç sesler çıkaran fil, dizlerinin altındaki adamı yavaş yavaş öldürüyordu. Bu kadarı tüm bu vahşete şahit olan emektar lejyonerin katlanabileceğinden fazlaydı ve tam teçhizatlı şekilde fülle yüzleşmekten başka çaresi yoktu. Fil, kendisine saldırmaya hazır bir şekilde, silahıyla yaklaşmakta olan lejyoneri gördüğünde cesedi bıraktı. Ardından lejyoneri hortumuyla kavrayarak havaya kaldırdı. Böylesine çaresiz bir durumda üzerine düşen şeyin cesur bir şekilde saldırmak olduğunu anlayan lejyoner, toplayabildiği tüm gücüyle, kılıcını tekrar tekrar kendisini saran filin hortumuna sapladı. Bunun sonucunda oluşan acı, filin askeri bırakmasını sağladı. Nihayetinde

⁸⁵ Caes. Afr. 84.

⁸⁶ Dio Cass. XLIII. 8. 2.; App. BC. II. 96.

⁸⁷ Adcock, a.g.e, s. 682.

⁸⁸ Flor. Epit. II. 13.

hızlıca geri dönerek kaçmaya başlayan fil acı içinde çıkardığı tiz seslerle hemcinslerine geri döndü.”⁸⁹

Bu noktada tek bir askerin, bahsi geçen hamlelerle bir filin hortumunu kesebileceği hususunun şüphe uyandırması olağandır. Nitekim Plinius’un aktardığı üzere Romalılar, Epeiros Kralı Pyrrhos’a karşı giriştikleri mücadelelerde, bir filin hortumunu kesmenin oldukça kolay olduğunu öğrenmişlerdir.⁹⁰ Thapsus Savaşı’nın seyrine ilişkin önemli bilgiler sunan bir diğer antik kaynak Appianos’un “*Historia Romana*”sıdır. De Bello Africo ve Dio Cassius’un “*Historia Romana*”sına kıyasla daha kısa ve sade bir anlatım sunmakla birlikte Appianos, bilhassa Caesar’ın düşman filleri karşısında mücadele etmek üzere hususi olarak eğittiği V. Legio Alaudae’nin savaştaki etkinliğine ilişkin önemli detaylar sunmaktadır. Bununla birlikte Appianos’un, Kral Iuba’nın, krallığına gerçekleştirilen saldırı nedeniyle ülkesine dönmek zorunda kaldığını ve Thapsus Savaşı’nın onun yokluğunda gerçekleştiğini ileri süren alternatif bir anlatım sunmaktadır:

“Caesar’ın kuvvetleri, Scipio ve Kral Iuba’nın yaklaşmakta olan birleşik ordusu karşısında paniğe kapılmış, yaklaşmakta olan birliklerin şöhreti, özellikle de Numidia süvarisinin neden olduğu korku birlikler arasında büyük bir kargaşa yaratmıştı. Söz konusu paniğin bir diğer sebebi, karşılarında savaşmaya alışık olmadıkları savaş fillerinin varlığı ve yüksek sayıydı. Fakat Bocchus adındaki Mauretialı bir prens, Iuba’nın krallığının başkenti olan Cirta’yı kuşatmıştı. Haberler ulaştığında otuz savaş filini Scipio’ya teslim eden Iuba derhal ülkesine hareket etti. Bu gelişme üzerine Caesar’ın askerleri cesaretlerini öylesine önemli ölçüde topladılar ki Beşinci Lejyonun askerleri, kendilerini fillerin karşısına çıkarması için Caesar’a yalvardılar ve savaş alanında tüm filleri cesur bir şekilde mağlup ettiler. Bu günden itibaren Beşinci Lejyonun vexillumu⁹¹ bir savaş fili figürüyle resmedildi.”⁹²

Savaşın sonucunda Scipio, Iuba ve Afranius’a ait üç ordugâhı da ele geçiren Caesar, Scipio’dan ele geçirdiği altmış dört savaş filini, sırtlarındaki kuleleri, koşumları ve zırhlarıyla tam teçhizatlı halde, geniş bir çizgi halinde Thapsus’un önüne konuşlandırmıştır. Bu hamlesiyle Caesar, zaferinin canlı

⁸⁹ Caes. Afr. 84.

⁹⁰ Plin. HN. VIII. 7.; R. F. Glover, “The Tactical Handling of the Elephant”, *Greece and Rome*, c. 17/s. 49, New York, 1948, ss. 6-7.

⁹¹ Vexillum, Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde Roma ordusunun birimlerinin kullandığı resmî sancaktır. Roma ordusunun komutanlarına ait çadırlarının üzerine asılan vexillumlar, bu komutanın ve ordusunun savaşta olduğunu simgelemiştir. M. Rostovtzeff, “Vexillum and Victory”, *The Journal of Roman Studies*, c. 32/sy. 1-2, London, 1942, s. 93.

⁹² App. BC. II. 96.

kanıtları olarak sergilediği filleri, kuşatma altındaki Vergilius ve yandaşlarını şehri teslim etmeye ikna etmek için kullanmıştır.⁹³ Buradan hareketle Thapsus Savaşı'nda alana çıkarılan savaş fillerinin tamamı püskürtülmekle birlikte, hayvanlardan hiçbirinin öldürülmediği anlaşılmaktadır.

Caesar'ın, Afrika'daki mücadelenin sonu anlamına gelen Thapsus Savaşı'na uzanan süreçte ortaya koyduğu strateji o güne kadar kazandığı tüm zaferleri gölgede bırakmıştır. Thapsus zaferinden sonraki üç hafta içerisinde tüm Roma Afrikası onun kontrolü altına girmiştir.⁹⁴ Thapsus'ta ordugâhını terk ederek krallığına kaçan Iuba, Zama kentinde intihar etmiştir.⁹⁵ Afranius, Sittius tarafından yakalanmış ve kısa süre sonra öldürülmüştür.⁹⁶ Scipio, deniz yoluyla Hispania'ya kaçmaya çalıştığı sırada Sittius'un filosu tarafından yakalanmış ve öldürülmüştür.⁹⁷ Son olarak Utica'da bulunan Cato'nun, tüm umutların tükenmesinin ardından kendisini öldürmesi, Caesar'ın kuvvetleri ile Cumhuriyetçi geleneğin kalıntıları arasındaki mücadeleyi ifade eden İç Savaş'ın sonu⁹⁸ olarak kabul edilmektedir.⁹⁹ Afrika'da kazandığı zaferin ardından Caesar, lejyonlarının, uğrunda oldukça uzun bir süre boyunca mücadele ettikleri zaferi kutlamak üzere Roma'ya hareket etmiştir.¹⁰⁰ Scipio ve müttefiklerinin Thapsus'ta uğradığı felaketin en önemli nedeni olan filler, Caesar'ın Roma'da gerçekleştirdiği, o güne dek eşi benzeri görülmemiş bir ihtişama sahne olan kutlamalarda sıklıkla boy göstermişlerdir.¹⁰¹

Sonuç

Thapsus Savaşı, beraberinde getirdiği sonuçlar göz önüne alındığında antik çağın en keskin dönüm noktalarını ifade eden mücadeleleri arasında yerini almıştır. Pompeius Magnus'un Aleksandria'daki trajik ölümünün ardından, Afrika'da toplanan kalıntılarının tüm zafer umudu bu savaşla mutlak şekilde bertaraf edilmiştir. Caesar'ın MÖ 46 yılının Ağustos ayında

⁹³ Caes. Afr. 86.

⁹⁴ Adcock, a.g.e, s. 688.

⁹⁵ Caes. Afr. 94.; Adcock, a.g.e, s. 688.

⁹⁶ Caes. Afr. 95.; Adcock, a.g.e, s. 688.

⁹⁷ Caes. Afr. 96.; Adcock, a.g.e, s. 688.

⁹⁸ Afrika'daki mağlubiyetin hemen ardından Hispania'ya kaçan, Pompeius Magnus'un büyük oğlu Gnaeus Pompeius liderliğinde oluşan son direniş, MÖ 45 yılında Munda yakınlarında Caesar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Montagu, a.g.e, s. 236.

⁹⁹ Adcock, a.g.e, s. 688.

¹⁰⁰ Caes. Afr. 98.; Adcock, a.g.e, s. 689.

¹⁰¹ Fillerin, Caesar'ın MÖ 46 yılının Ağustos ayında Gallia, Mısır, Pontus ve Afrika'da kazandığı zaferler onuruna düzenlediği tören ve oyunlarda ortaya koyduğu etkinlik hakkında detaylı bilgi için bkz. Suet. *Iul.* XXXVII, XXXIX.; Dio Cass. XLIII. 23. 3-4.; Plin. *HN.* VIII. 7.

Gallia, Mısır, Pontos ve nihayetinde Afrika'da kazandığı zaferlerin onuruna tertiplelediği, ihtişam ve maliyet açısından o güne dek görülmuş bir nitelik taşıyan kutlamaların Thapsus Zaferi sonrasında gerçekleştirilmesi, bu savaşın sembolik açıdan sahip olduğu önemi vurgular niteliktedir.

Caesar'ın Thapsus'ta kazandığı zaferin ya da bir diğer deyişle Cumhuriyet geleneğinin sonunu getiren, üstelik bu mücadelenin liderliğini yürütenlerin hayatına mâl olan yenilginin nedenlerini farklı temellerde açıklamak mümkündür. Bununla birlikte Thapsus Savaşı'nın sonucu iki temel faktör çerçevesinde belirlenmiştir. Bunlardan ilki insan faktörüdür. Caesar'ın Hadrumetum'dan Thapsus'a uzanan mücadele boyunca ortaya koyduğu üstün komutanlık meziyetleri, elde ettiği zaferin anahtarı niteliğindedir. Afrika'daki mücadele boyunca gerçekleştirdiği askeri manevralarla Caesar, kendi ordusundan sayıca çok daha üstün durumdaki düşman kuvvetlerini, söz konusu sayı üstünlüğünün hiçbir fayda sağlamayacağı nitelikteki bir savaş alanına çekmeyi başarmıştır. Üstelik düşman kuvvetlerini savaş için tam anlamıyla hazırlanmadan, yorgun ve kargaşa içinde yakalamış, zaferin önemli bir payını savaşın henüz başında ele geçirmiştir.

Thapsus'ta kazanan tarafı belirleyen ikinci etmen hayvan faktörü olmuştur. Scipio'nun, Numidia Kralı Iuba ile sağladığı ittifakın önemli bir kazanımı olarak mücadelenin erken dönemlerinden itibaren elinde bulundurduğu süvari üstünlüğü, Caesar'ı önemli ölçüde kısıtlamıştır. Nitekim süvari kuvvetlerinin temelini oluşturan atların gerek Afrika Seferi genelinde gerekse Thapsus'taki önemi yadsınamayacak boyutlarda olmakla birlikte, seferin başlangıcından itibaren tüm seyrini etkileyen ve nihayetinde kazanan tarafı belirleyen, Cumhuriyetçi cephenin komutanı Scipio'nun savaş alanına çıkardığı Afrikalı savaş filleri olmuştur. Caesar ile Ruspina, Uzitta ve Aggar'da giriştiği mücadelelerde elde ettiği her fırsatta filleri düşman kuvvetleri karşısına çıkarmaktan geri durmayan Scipio, bu tutumunu Thapsus'ta da sürdürmüştür. Gerek antik kaynakların gerekse nümismatik bulguların ortaya koyduğu üzere Scipio, Caesar karşısında yürüttüğü mücadelede zafer elde edebilmek için savaş fillerine önemli ölçüde bel bağlamıştır. Nihayetinde bu durum, uğradığı felaketin temel sebebi olmuş, çıkarıldıkları savaş alanlarında düşman kuvvetleri için olduğu kadar müttefikleri için de aynı derecede tehlikeli birer silah olabilen filler, Scipio'nun ordusunu gerçek anlamda bir mücadeleye girişmeden mutlak bir kargaşaya boğmuş ve nihayetinde tamamıyla dağılmasına neden olmuştur.

Buna karşın Caesar, tıpkı MÖ 326 yılında Hydaspes'te Kral Poros'un Asyalı savaş fillerinin karşısına çıkan Büyük İskender ya da MÖ 202 yılında Zama'da Hannibal Barka'nın Afrikalı savaş fillerinin karşısına çıkan Scipio

Africanus gibi bu hayvanların doğasını, kapasitesini ve zaaflarını anlamayı başarmıştır. Filleri her fırsatta savaş alanına çıkararak Scipio'nun aksine Caesar, İtalya'dan getirttiği filleri askerlerini eğitebilmek amacıyla birer model olarak kullanmıştır. Antik kaynakların ortaya koyduğu üzere son derece olumlu bir sonuç vermiş olan bu eğitim, Scipio'nun savaş fillerini kendi ordularına düşman hale getirmiş ve zaferi Caesar'a teslim etmiştir. Söz konusu zaferin hemen ardından Beşinci Lejyon Alaudae'nin Vexillumu'na işlenen fil figürü, bir komutanın tam olarak anlamayı başaramadığı bir silahla savaşmaya kalkıştığı takdirde karşılaşılabileceği felaketin simgesi olarak kabul edilebilir. Öte yandan aynı figür, savaş alanına sürülen silah ne denli caydırıcı olursa olsun, nihayetinde bu savaşı silahların değil aklın kazanacağını ortaya koyan bir sembol olarak ele alınabilir.

Sonuç itibarıyla Antik Batı Uygarlığının savaş tarihi içerisinde benzersiz bir etkinlik ortaya koyan, bu doğrultuda önemli birer dönüm noktası teşkil eden pek çok savaşta varlık göstermekle kalmayıp birçok kez bu savaşların sonucuna doğrudan etki eden filler, Roma Cumhuriyeti'nin Afrika'da ortaya koyduğu son kayda değer direnişin çöküşüne neden olmuşlardır. Bu bağlamda Scipio'nun Thapsus önlerinde Caesar'ın karşısına çıkardığı altmış dört savaş fili, Romalıların ve onların egemenlik altına aldığı sayısız halkın yüzyıllar boyunca ilerleyeceği yolların tayin edilmesinde önemi yadsınamayacak derecede söz sahibi olmuşlardır.

Kaynakça

Antik Edebi Kaynaklar

- App. *Pun.* Appianos, *Rhomaïke, The Roman History of Appian of Alexandria, Vol. I, The Foreign Wars*, Çev. H. White, The Macmillan Company. London 1899.
- App. *Syr.* Appianos, *Rhomaïke, The Roman History of Appian of Alexandria, Vol. I, The Foreign Wars*, Çev. H. White, The Macmillan Company. London 1899.
- App. *Hisp.* Appianos, *Rhomaïke, The Roman History of Appian of Alexandria, Vol. I, The Foreign Wars*, Çev. H. White, The Macmillan Company. London 1899.
- App. *BC.* Appianos, *Rhomaïke, The Roman History of Appian of Alexandria, Vol. II, The Civil Wars*, Çev. H. White, The Macmillan Company. London 1899.
- Arr. *Anab.* Arrianos, *Anabasis Alexandri, The Campaigns of Alexander*, Çev. E.I. Robson, The Loeb Classical Library. London 1929-1933.
- Nep. *Han.* Cornelius Nepos, *De Viris Illustribus, On Great Generals. On Historians*, Çev. J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library. London 1929.
- Dio Cass. Dio Cassius, *Rhomaïke, Roman History*, Çev. E. Cary, The Loeb Classical Library. London 1914-1927.
- Diod. Diodoros, *Bibliothēke Historike, The Library of History*, Çev. C. H. Oldfather,

- The Loeb Classical Library. London 1933-1967.
- Dion. Hal. Dionysios Halikarnasseus, *Rhomaïke Arkhaiologia, The Roman Antiquities*, Çev. E. Cary, The Loeb Classical Library. London 1937-1950.
- Flor. *Epit.* Florus, *Epitomae Historiae Romanae, Epitome of Roman History*, Çev. E. S. Forster, The Loeb Classical Library. London 1929.
- Frontin. *Str.* Frontinus, *Strategemata, The Stratagems and The Aqueducts of Rome*, Çev. C. E. Bennett, The Loeb Classical Library. London 1925.
- Caes. *Afr.* Iulius Caesar, *Bellum Africum, Alexandrian, African and Spanish Wars*, Çev. A. G. Way, The Loeb Classical Library. London, Cambridge-Mass. 1955.
- Juv. Iuvenalis, *Saturae, Juvenal and Persius*, Çev. G. G. Ramsay, The Loeb Classical Library. London 1928.
- Luc. Zeux. Lukianos, *Zeuxis e Antiokhos, The Works of Lucian*, Çev. K. Kilburn, The Loeb Classical Library. London 1978.
- Liv. *Epit.* Titus Livius, *Ab Urbe Condita, The History of Rome*, Çev. G. Baker, Jones & Co. London 1830.
- Plin. *HN.* Plinius. *Naturalis Historia, Natural History*, Çev. H. Rackham, W.H. S. Jones, D.E. Eichholz, The Loeb Classical Library. London 1938-1962.
- Plut. *Alex.* Plutarkhos, *Bioi Paralleloi, Plutarch's Lives of Illustrious Men, Vol III*, Çev. A. H. Clough, The John C. Winston Co. Philadelphia 1908.
- Plut. *Caes.* Plutarkhos, *Bioi Paralleloi, Plutarch's Lives of Illustrious Men, Vol III*, Çev. A. H. Clough, The John C. Winston Co. Philadelphia 1908.
- Plut. *Demetr.* Plutarkhos. *Bioi Paralleloi, Plutarch's Lives of Illustrious Men, Vol IV*, Çev. A. H. Clough, The John C. Winston Co. Philadelphia 1908.
- Plut. *Marc.* Plutarkhos, *Bioi Paralleloi, Plutarch's Lives of Illustrious Men, Vol II*, Çev. A. H. Clough, The John C. Winston Co. Philadelphia 1908.
- Plut. *Pyrrh.* Plutarkhos, *Bioi Paralleloi, Plutarch's Lives of Illustrious Men, Vol II*, Çev. A. H. Clough, The John C. Winston Co. Philadelphia 1908.
- Polyainos, *Strat.* Polyaeus. *Strategemata, Stratagems*, Çev. R. Shepherd, Pall-Mall. London 1793.
- Polyb. Polybius, *Historiai, The Histories*. Çev. W. R. Paton, The Loeb Classical Library. London 1922-1927.
- Sall. *Iug.* Sallust, *Historiae, The Histories*, Çev. J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library. London 1921.
- Curt. Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni, The History of Alexander the Great*. Çev. S. Bagster, James Hoyes. London 1809.
- Zonar. Zonaras, *Rhomaika, Dio's Roman History*, Çev. E. Carry, The Loeb Classical Library. London 1914-1927.

Modern Kaynaklar

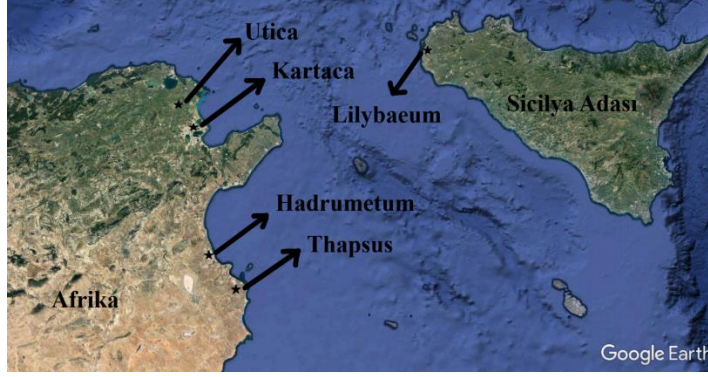
- Adcock, F. E., "The Civil War", *The Cambridge Ancient History, Vol IX, The Roman Republic 133- 44 B.C.*, Ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, Cambridge University Press, Cambridge 1932.
- Allen, B., *Pigeon*, Reaktion Books, London 2009.

Roma Cumhuriyeti'nin Son Hesaplaşmasında Savaş Filleri...

- Arslan, M., *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul 2000.
- Blechman, A. D., *Pigeons: The Fascinating Saga of the World's Most Revered and Reviled Bird*, University of Queensland Press, Queensland 2006.
- Bunson, M., *Encyclopedia of the Roman Empire, Revised Edition*, Facts On File, Inc., New York 2002.
- Cotterell, A., *Chariot: The Astounding Rise and Fall of the World's First War Machine*, The Overlook Press, New York 2005.
- Chaline, E., *Fifty Animals that Changed the Course of History*, Firefly Books Ltd., New York 2011.
- Droysen, J. G., *Büyük İskender Tarihi*, Çev. B. S. Baykal, Dharma Yayınları, İstanbul 2007.
- Fields, N., *The Roman Army: the Civil Wars 88-31 BC*, Osprey, Oxford 2008.
- Fowler, M. E. and Mikota, S. K., *Biology, Medicine, and Surgery of Elephants*, Blackwell Publishing, Oxford 2006.
- Garstang, M., *Elephant Sense and Senseability*, Elsevier, San Diego 2015.
- Glover, R. F., "The Tactical Handling of the Elephant", *Greece and Rome*, c. 17/s. 49, New York 1948, ss. 1-11.
- Greep, S. J., "Lead Sling-Shot from Windridge Farm, St Albans and the Use of the Sling by the Roman Army in Britain", *Britannia*, c.18, London 1987, ss. 183-200.
- Kaya, M. A., *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi, Cilt I. Tarih Öncesi Çağlardan Demir Devri'ne Kadar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- Kaya, M. A., *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi, Cilt II. Demir Devri ve Pers Hâkimiyeti Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- Morewood-Dowsett, J., "Supplement: Elephant Past and Present", *Journal of the Royal African Society*, c. 38/sy. 152, Oxford 1939, ss. 3-40.
- Kistler, J. M., *War Elephants*, Praeger Publishers, London 2006.
- Kistler, J. M., *Animals in the Military; From Hannibal's Elephants to the Dolphins of the U.S. Navy*, ABC-CLIO, California 2011.
- McNab, C., (Ed), *The Roman Army; The Greatest War Machine of the Ancient World*, Osprey, Oxford 2010.
- Montagu, J. D., *Battles of the Greek & Roman Worlds*, Greenhill Books, London 2000.
- Nossow, K., *War Elephants*, Osprey Publishing, Oxford 2008.

- Peddie, J., *Hannibal's War*, Sutton Publishing, Hong Kong 1997.
- Ramsay, W. M., "Geography and History in a Phrygo-Pisidian Glen", *Geographical Journal*, c. 61/sy. 4, London 1923, ss. 279-296.
- Rostovtzeff, M., "Vexillum and Victory", *The Journal of Roman Studies*, c. 32/sy. 1-2, London 1942, ss. 92-106.
- Southern, P., *The Roman Army; A Social and Institutional History*, ABC-CLIO, California 2006.
- Schaff, P. and Wace, H., *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of The Christian Church, Second Series, Vol III, Theodoret, Jerome, Gennadius and Rufinus: Historical Writings*, Çev. B. Jackson, T&T Clark, Edinburgh 1892.
- Tarn, W. W., *Hellenistic Military & Naval Developments*, Cambridge University Press, London 1930.
- Toynbee, J. M. C., *Animals in Roman Life and Art*, Cornell University Press, New York 1973.
- Wise, T. and Hook, R., *Armies of the Carthaginian Wars 265-145 BC.*, Osprey Publishing, London 1982.
- Wylie, D, *Elephant*, Reaktion Books LTD., London 2008.

Ekler

Görsel 1: Caesar'ın Afrika'ya hareket ettiği Lilybaeum ve Afrika'da karaya çıktığı Hadrumetum'un konumları.(Görsel yazar tarafından Google Earth Pro kullanılarak hazırlanmıştır.)

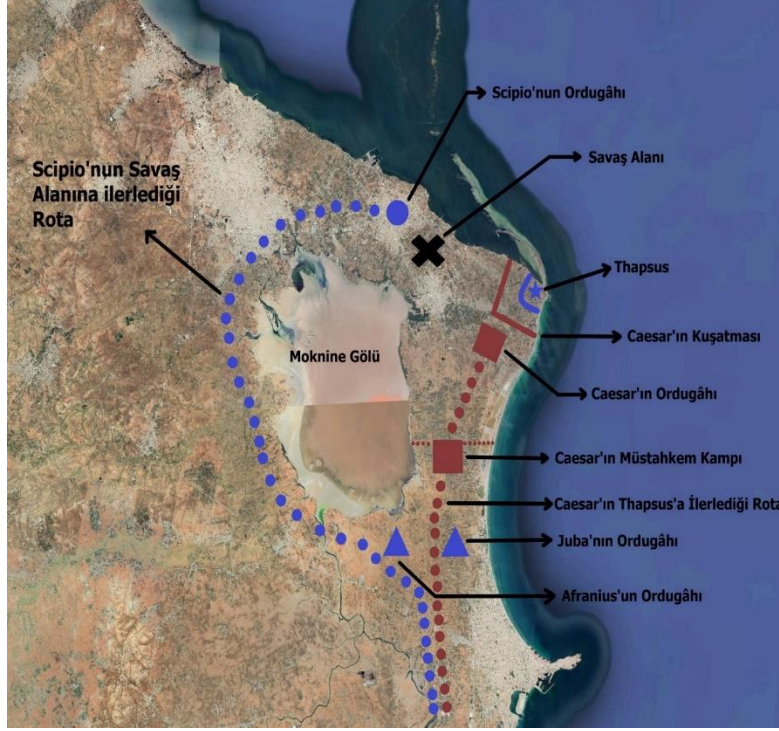

Görsel 2: Thapsus'taki mücadeleyle son bulan Afrika Seferinin belirli aşamalarında ön plana çıkan Kuzey Afrika yerleşimleri. (Görsel yazar tarafından Google Earth Pro kullanılarak hazırlanmıştır. Yerleşimlerin konumları, www.vici.org [Erişim Tarihi: 15.09.2020] platformu kullanılmak suretiyle saptanmıştır.)

Görsel 3: MÖ 47-46 yıllarına tarihlendirilen ve Caesar karşısında Afrika'da gerçekleştirilen mücadelenin lideri Q. Metellus Pius Scipio'nun ordugâhıyla birlikte hareket eden askeri darphanede basılmış olan sikkeler üzerinde Afrikalı fil figürü.

Kaynak: <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=thapsus&s=0&upcoming=0&results=100> (Erişim Tarihi: 22.08.2020)

Görsel 4: Thapsus Savaşı'nın Genel Planı. (Görsel yazar tarafından Google Earth Pro'dan elde edilen görüntü ile Paint 3D kullanılarak hazırlanmıştır.)

MAVİLER VE YEŞİLLER: BİZANS ATLI ARABA YARIŞLARI ÇERÇEVESİNDE TARAFTAR GRUPLARI

BLUES AND GREENS: CIRCUS FACTIONS IN THE FRAMEWORK OF BYZANTINE CHARIOT RACES

Ceren ALTUNBEĞ TURGUT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 22.05.2021

Kabul: 31.03.2022

Article Info

Received: May, 22, 2021

Accepted: Mar, 31, 2022

Öz

Atın evcilleştirilmesi ve arabanın ilk kez kullanımıyla birlikte sürekli hale gelen atlı araba yarışları, sıradan Bizans vatandaşının hayatındaki en önemli etkinliklerden biriydi. Yarışlar, izleyenlere hayatının başka hiçbir alanında kendisine sunulmayan eğlenceli ve heyecan verici eylemleri gerçekleştirmesini sağladı. İnsanlar bir takım rengi seçti ve seçtiği takımı destekleyerek bastırılmış duygularını özgür bıraktı. Gelenekselleşen ve büyük ilgi uyandıran atlı araba yarışlarının düzenlendiği hipodrom, toplumsal memnuniyetsizliğin veya uyumun, imparatorluğun sorunlarının ya da refahının açıkça ifade edildiği bir arena haline geldi. Diğer yandan, yarışlar imparatora halkın durumunu değerlendirme imkânı sunarken, halka ise taleplerini imparatora iletme fırsatı tanıdı. Böylece insanların aidiyet duygusu canlı tutuldu. Bu çalışmada, Bizans döneminde düzenlenen atlı araba yarışları çerçevesinde taraftar grupları ele alınmış olup, taraftar gruplarının Bizans'ın toplumsal ve siyasi hayatındaki yeri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Hipodrom, Atlı araba yarışları, Maviler ve Yeşiller.

Abstract

The chariot races, which became continuous through the domestication of the horse and the first use of the car, were the most important event in the life of the ordinary Byzantine citizens. The races enabled the audience to have fun and exciting actions that were not presented to them in any other part of its life. People chose a set of colours and supported their chosen team, liberating their suppressed feelings. The hippodrome, where the traditional and very interesting chariot races were held, became an arena where social dissatisfaction or harmony, problems or prosperity of

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, cerenaltunbeg@hotmail.com Orcid: 0000-0003-4268-9697, Ankara, Türkiye.

the empire were clearly expressed. In other respects, while the races gave the emperor the opportunity to evaluate the situation of the people and the people the opportunity to convey their demands to the emperor. In this study, the circus factions with in the framework of the chariot racing organized during the Byzantine period, the importance of circus factions in Byzantine social and political life was examined.

Keywords: *Byzantine, Hippodrome, Chariot races, Blues and Greens.*

Giriş

Antik çağlardan modern zamanlara kadar atlı araba yarışları taraftar grupları araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Taraftar gruplarının toplumdaki yeri ve yarışlardaki rolü hakkındaki tartışma günümüzde de devam etmektedir. Bu makalede, taraftar gruplarının politik yönü, askeri milis gücü oluşturdukları, araba yarışı törenlerindeki rolleri, inançları ve mensup oldukları sosyal sınıf konularında çalışmaları bulunan araştırmacıların görüşleri karşılaştırılarak Bizans kaynakları ışığında yeniden değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, hipodromun mekânsal rolü, atlı araba yarışlarının organizasyonu ile yarışların halk ve imparator açısından önemine ilişkin hususlara değinilerek grupların ortaya çıkışı, etkinliği ve toplumdaki rollerinin aydınlığa kavuşturulması amaçlanmıştır.

Mevcut tarihsel ve arkeolojik bilgiler çerçevesinde atlı araba yarışlarının ilk kez ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte, eldeki veriler ışığında yarışların iki tekerlekli at arabasının icadından sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Yarışların gerçekleştirilebilmesi için ikinci koşul ise arabaların yüksek hızlara ulaşmasını sağlayacak elverişli bir arazinin varlığıydı. Bu çerçevede, araba yarışlarının Doğu Anadolu'da, Mezopotamya'da veya eski Mısır'da yapılmış olma olasılığı yüksektir. Araba yarışlarının en eski tasvirlerinin izine MÖ 13. yüzyılda Yunanistan'ın güneyindeki Tiryns şehrinde bulunan geç Miken amforasında rastlanmıştır.¹

Batı literatüründe araba yarışı konusuna ilk kez değinen Homeros, eseri İlyada'da, araba yarışlarından cenaze oyunlarında gerçekleştirilen bir spor etkinliği olarak bahsetmektedir.²

¹ Wolfgang Decker, "Chariot Racing", *Encyclopedia of World Sport: From Ancient Times to the Present*, Ed. David Levinson, Karen Christensen, Oxford University Press, New York 1999, s.75.

²John H. Humphrey, *Roman Circuses: Arenas for Chariot Racing*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles 1986, s. 5.

Atlı araba yarışları, Etrüsk medeniyetinde de önemli bir yere sahipti ve Etrüsk görsel sanatlarında sıkça resmedildi. Etrüsklere ait 11 farklı mezarda, fresklerde, seramik, taş ve bronz kabartmalarda araba yarışlarına ilişkin resimler bunun kanıtıdır.³

Atlı araba yarışları, Yunan medeniyetinde uzun bir geçmişe sahip olsa da Olimpiyat oyunları programına nispeten geç eklenmiştir. İlk defa MÖ 680 yılında dört atlı araba yarışları Olimpiyat oyunları arasında yerini almıştır.⁴

At yarışları ritüelinin en eski işlevi, Etrüsklerde ve Yunanlılarda ölümün izlerini silmek, ölüleri ve tanrıları teskin etmek olmuştur. Batı ve Doğu medeniyetlerinde at cenaze gelenekleri ve mitleriyle ilişkiydi.⁵

Roma döneminde atlı araba yarışları, Roma'daki devasa Circus Maximus'ta popülerliğinin zirvesine ulaştı. Galibiyet kazanan araba sürücüleri büyük şöhrete sahip oldu ve para ödülü olarak büyük meblağlar kazandı. Roma Circus Maximus'unda büyük ilgi gören atlı araba yarışları Konstantinopolis Hipodromu'nda resmi devlet törenlerinin bir parçası haline geldi ve tutkuyla seyredildi.⁶

Bizanslıların boş vakitlerini geçirme alışkanlıkları birçok açıdan Romalılara benzemektedir. İmparatorluk ailesi ve diğer aristokratlar, oyunlar ve yarışlar için kaynak sağlıyordu. Kadınların sosyal statüsünün düşük olması nedeniyle boş vakitlerini değerlendirme olanakları kısıtlıydı. Bu defa kadınları evdeki vazifelerine bağlayan dinî ahlak Roma paganizmi yerine Hıristiyanlık oldu. Seçkin sınıftan kişiler eğitim alabiliyor, avcılık gibi eğlenceli aktiviteleri gerçekleştirme imkânına sahip olabiliyordu. Köleler de dâhil olmak üzere yoksulların ise çok az boş vakitleri vardı, bunu da genellikle arenalarda tuttıkları takıma tezahürat ederek ve bahis

*“Atlarım durmuş yas tutuyorlar Pâtroklos'a, yürekleri buruk, toprağa değişiyor yeleleri. Katılsın bu yarışa şimdi başkaları, kim varsa Akha ordusunda atlarına, sağlam arabasına güvenen. İşte Peleusoğlu böyle dedi, araba sürücüleri de toplandılar o saat, hepsinden önce Eumelos kalktı, erlerin başbuğu, Admetos'un sevgili oğlu, at sürmede usta. Sonra Tydeusoğlu güçlü Diomedes kalktı, Tros atlarını koşmuştu arabasına, o atları Aineias'tan almıştı Apollon onu Diomedes'ten kurtardığı gün. Sarışın Menelaos kalktı sonra, Atreusoğlu, tanrısal yiğit koştu arabasına iki at, Agamemnon'un kısrağı Aithe'yi, kendi atı Podargos'u.”*Homeros, *İlyada*, Çev. Azra Erhat ve A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2008, s. 497.

³ Decker, a.g.m., s. 75.

⁴ Nigel B. Crowther, *Sport in Ancient Times*, Praeger, Westport 2007, s. 71.

⁵ Gilbert Dagron, *Konstantinopolis Hipodromu: Oyunlar, Halk ve Politika*, Çev. İsmail Yerguz, Sel Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 55.

⁶ Decker, a.g.m., s. 75-76.

oyunarak değerlendiriyorlardı.⁷4. yüzyıldan 1453'te Konstantinopolis'in Sultan II. Mehmed tarafından fethine kadar Bizans halkı çeşitli spor aktivitelerine katıldı. Bu sportif faaliyetlerin çoğu Bizans'a Helen ve Roma medeniyetlerinden miras kaldı.⁸ Bazı spor dalları bir süre sonra ortadan kaybolurken, bazıları imparatorluğun spor kültürünün bir parçası olarak devam etti. Bizans halkı ile özellikle imparatorluk ve sarayla yakından ilişkili olanlar çeşitli spor türlerinden hoşlanıyorlardı. Bunlar arasında en popüler olan spor ise quadriga (dört atın çektiği arabalar) yarıştıydı.⁹ Başkent'in en önemli kamusal alanlarından biri olan Hipodrom 1200'lü yıllara kadar araba yarışları için kullanıldı.¹⁰Hipodromda sergilediği performansa göre hem en çok alkış alan hem de en çok eleştirilen hiç kuşkusuz araba sürücüleridir. Sürücülerin desteklenmesi tüm gruplar ve sosyal sınıflar için ortak bir tutkuydu.

Atlı Arabalar ve Sürücüler

Bizanslılar, savaş arabasına “arma” veya “skevos” adını verdiler. Arabaların antik Yunan ve Roma atlı arabaları gibi iki tekerleği vardı ve arabalar ihtiyaç duyulduğu takdirde sürücünün atlamasını kolaylaştıracak şekilde tasarlandı. Arabanın yapısı hem iki hem de dört atın koşulması için uygundu. At, araba yarışlarının önemli bir parçasıydı.¹¹ At seçiminde atın fiziksel gücü ve karakteri en önemli etkendi. İtinayla yetiştirilmiş hızlı koşmak üzere eğitilmiş ve imparatorluğun her yerinden seçilen yarış atları

⁷ Karl Spracklen, *Constructing Leisure: Historical and Philosophical Debates*, Palgrave Macmillan, Chippenham ve Eastbourne 2011, s.68.

⁸Bizans'a, gladyatör dövüşleri, venationes, araba yarışları ve atletizm sporlarını Helen ve Roma medeniyetlerinden miras kaldı. 5. yüzyılın sonuna gelindiğinde halkın değişen zevkleri, imparatorların hoşnutsuzluğu ile gladyatör yetiştirmenin masrafı ve zorluğu bir zamanlar büyük ilgi gören gladyatör dövüşlerinin sonlanmasına neden oldu. Eğitilmiş hayvan dövüşçülerinin (*vanator*) terbiye edilmiş hayvanlarla mücadelesi ya da hayvanların birbiriyle dövüşü olan venationes 6.yüzyıla gelindiğinde son buldu. Vahşi hayvanları bulmanın yüksek maliyeti ve onları elde etmenin artan zorluğu bu sporun ortadan kalkmasında önemli etkenlerdendi. Olimpiyat oyunları içerisinde yer alan atletizm sporları ise Hıristiyan inancı, şehirlerin gelirlerinin azalması, vücudu bir yarışma için eğitmenin boş bir davranış olarak düşünölmeye başlanması nedeniyle bu sporun zamanla ortadan kalkmasına neden oldu. Bkz. Alan Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Clarendon Press, Oxford 1976

⁹ Barbara Schrodt, “Sports of the Byzantine Empire”, *Journal of Sport History*, Cilt 8, Sayı 3, 1981, s. 40-41.

¹⁰ David Alan Parnell, “The Emperor and His People at the Chariot Races in Byzantium”, *The International Journal of the History of Sport*, Cilt 37, Sayı 3-4, 1981, s. 235.

¹¹ Sotiris G. Giatsis, “The Organization of Chariot-Racing in the Great Hippodrome of Byzantine Constantinople”, *The International Journal of the History of Sport*, Cilt 17, Sayı 1, 2000, s. 50

başarılı oldukları takdirde büyük ün kazandı. Adlarına şiirler yazıldı, heykel tarzı eserlerde ve mozaiklerde tasvir edildi.¹² Bizans İmparatorluğu'nda at, zengin ve asillerin hayvanıydı. Pahalıydı ve lüks olarak görülüyordu, bu nedenle köylü aileler nadiren bir ata sahip olabiliyordu. İmparatorluk çiftliklerinde ve aristokratik çiftliklerde büyük ölçekli çiftlik hayvanı yetiştiriciliği, özellikle de at yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Orta Bizans döneminde başlıca imparatorluk at yetiştirme çiftlikleri Malagina, Tesalya ve Kapadokya'da bulunurdu.¹³ Kapadokya'nın başarılı at yetiştiricileri, hakimler, generaller ve hatiplerdi. Soyluluklarının bir göstergesi olarak özel atlar yetiştirerek ailelerinin saygınlığını pekiştirdiler. Servet atlar ile ölçülür, cezalar ise atlarla ödenirdi.¹⁴ Genç bir ata ilk eğitimi doğduktan 17 ya da 18 ay sonra verilirdi. Atlar her gün tımar edilir, gür olması için yelesine kuyruğuna şarap ve yağ sürülürdü. Atlar iki yaşından 20 yaşına kadar hipodromda yarışabilirdi. Daha fazla enerji kazanabilmeleri için yarış atlarına saman, ot ve tahıl yedirilirdi.¹⁵

Sürücüler, standart kıyafetleri gibi görünen bir alt tunik (Auregarium veya Demosion), üst tarafında ise dizlerinin üzerine kadar uzanan etekli uzun bir dış ceket giymekteydiler. Bu ceket, atlı araba yarışçılarının temsil ettiği gruba bağlı olarak mavi, beyaz, kırmızı veya yeşildi. Ceket çapraz deri kemerlerle vücuda sabitlenmekteydi. Arabacıların baldırları, ayakkabılarının bir parçası olan ve bacağın ayak bileğinden dize kadar olan bölümüne dolanan bir kumaş ile sarılmaktaydı. Sürücüler başlarını korumak için kask (Cassidion) takıyorlardı ve ellerinde atları kontrol etmek için kullanılan bir kırbaç tutmaktaydılar.¹⁶

Araba sürücüleri bazen farklı bir şehre veya farklı bir takıma transfer olabiliyordu. Ancak atlar genellikle hangi takıma ait ise o takımda kalıyordu. Sürücülerin kariyerlerinin süresi yeteneklerinin ölçüsüne bağlıydı. Bazı yarışçıların kariyerleri 30 yıl kadar uzun olabiliyordu.¹⁷

¹² Anne McCabe, "Hipodromun Atları" *Hipodrom/Atmeydanı: İstanbul'un Tarih Sahnesi*, Ed. Brigitte Pitarakis, Cilt 1, Pera Müzesi Yay., İstanbul 2010, s.69.

¹³ Filiz Tütüncü Çağlar, "Tracing the Hoof-prints of Byzantine History: Horses and Horse Breeding in the Middle Byzantine Period", *Questions, Approaches, and Dialogues in Eastern Mediterranean Archaeology*, Ed. Ekin Kozal, Murat Akar, Yağmur Heffron vd., Ugarit Verlag, Münster 2017, s. 704.

¹⁴ Filiz Tütüncü Çağlar, *The Land of Beautiful Horses: Stables in Middle Byzantine Settlements of Cappadocia*, Bilkent Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s.47

¹⁵ McCabe, ba.g.m, s.73

¹⁶ Giatsis, a.g.m, s. 49.

¹⁷ Parnell, a.g.m, s. 234.

Yarışçıların başlıca hedefi daima en iyi olmak, heykellerinin ve anıtlarının hipodromda dikilmesi için fazla sayıda yarışta galip gelmekti.¹⁸ Sürücülerin başarılarını ölümsüz kılmak için yalnızca anıtları dikilmiyor bunun yanı sıra onları öven şiirler de yazılıyordu. Araba sürücülerinden Porphyrius, Faustinus ile oğlu Konstantinus Julianos ve Uranius'un isimlerine antolojilerde ve anıtlarda yer verildi. Bunlar arasında en ünlüsü hem Maviler hem de Yeşiller için yarışan Porphyrius (MS 480 -) idi. Uzun yıllar süren yarış kariyeri boyunca birkaç kez takımını değiştirdi.¹⁹ Başarılı ve yetenekli araba yarışçısı Porphyrius adına Hipodromda spina²⁰ üzerine anıtlar dikilerek zaferi taçlandırıldı.²¹

Araba sürücüleri seyirciler üzerinde her zaman bir beklenti yarattı ve geniş bir vatandaş yelpazesi içindeki takım gruplarının popülerliği ve kitlesel çekiciliğini de artırdı.

Araba Yarışlarının Yapıldığı Mekân: Hipodrom

Spor insanların en eski tutkularından biridir. Yüzyıllar içerisinde değişen sadece izleyicileri büyüleyen spor türleridir. Antik Roma İmparatorluğu'nda gladyatör dövüşleri ve vahşi hayvanlarla dövüş günümüzün dünya ligi maçlarıyla aynı role sahipti.²² Gösteriler aşırı heyecan içerdiği için duygu patlamaları yaşanması kaçınılmazdı. Bu sebeple Kilise hipodrom gösterilerini uygun olmayan davranışların ve kargaşanın hâkim olduğu eğlenceler olarak gördü. Ayrıca gösterilerin düzenlendiği günler kiliselerin boşalması ve pazar ayınlarına az sayıda katılım olması da kilisenin tepkisine neden oldu.²³ Zamanla bu dövüş gösterileri Roma'nın pagan spor ve gösterilerinin Hristiyan ahlakıyla bağdaşmadığı gerekçesiyle kademeli olarak ortadan kaldırıldı. Bu gösterilerin yerini hipodrom yarışları, özellikle de atlı araba yarışları aldı.²⁴

¹⁸Seza Sinanlar, *At Meydanı: Bizans Araba Yarışlarından Osmanlı Şenliklerine*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 28.

¹⁹Teresa Wolińska (Łódź), "Constantinopolitan Charioteers and Their Supporters", *Studia Ceranea*, 2011, s. 136-137.

²⁰ Spina: Hipodromun ortasında bulunan araba yarışlarının yapıldığı parkuru ayıran hafif eğimli taş bariyer. Bkz.The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s.986

²¹Alan Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens At Rome and Byzantium*, Clarendon Press, Oxford 1976, s. 12.

²²Wolińska ,a.g.m, s. 127.

²³ Charlotte Roueché, "Partiler ve Eğlenceler", *Hipodrom/Atmeydanı: İstanbul'un Tarih Sahnesi*, Ed. Brigitte Pitarakis, Cilt:1, Pera Müzesi Yay., İstanbul 2010, s.59

²⁴ Wolińska ,a.g.m, s. 127.

Hipodrom, Yunanca hippos (at) ve dromos (yarış, yol, yarış pisti) sözcüklerinin birleşmesiyle oluştu. At ve atlı araba yarışlarının gerçekleştirildiği mekân olarak nitelendirildi.²⁵

Hipodrom, Yunan şehirlerindeki stadyumun gelişmiş mimarî şeklidir. Roma döneminde stadyum benzeri yapılar circus (daire, halka) adıyla anılmıştır. Roma'daki circus ile çoğu özelliği benzer olan yapı Bizans başkentinde Hipodrom olarak adlandırılmıştır.²⁶

Hipodrom'un yapımı yaklaşık 200 yılında Nea Roma'nın (İstanbul) yeniden inşa faaliyeti kapsamında İmparator Septimius Severus (193-211) ile başladı ve İmparator Konstantinus (324-337) döneminde ise genişletilerek tamamlandı. Kentin büyümesinde merkez rolü oynadı ve etrafındaki mimarî yapılar hipodroma uygun şekilde inşa edildi.²⁷ Hipodrom tamamlandıktan sonra "Bizans dünyasının ekseni" haline geldi. Bitişindeki Zeuksippos Hamamları onarıldı. Hipodrom doğusuna Augustaion'un (tören meydanı) güneyine bir İmparatorluk Sarayı inşa edildi.²⁸ Bu yapının halk için ne denli önemli olduğunu Fransız tarihçi Alfred Nicolas Rambaud "Tanrı Ayasofya'ya, imparator saraya, halk da hipodroma sahiptir" sözüyle ifade etmiştir.²⁹

Konstantinopolis hipodromu, Roma'daki Circus Maximus modeline uygun olarak tasarlandı. Şehir merkezinde, imparatorluk sarayının yakınında bulunan, şekil ve boyut olarak modern bir stadyumu andıran Hipodrom'un uzunluğu tam olarak bilinmemektedir.³⁰ Hipodrom; Alman arkeolog ve mimar Wolfgang Müller Wiener'e göre 420-440 metre uzunluğunda ve 117-125 metre genişliğinde,³¹ mimar Doğan Kuban'a göre 420-450 metre uzunluğunda ve 117-124 metre genişliğindedir.³² Veronalı rahip O.

²⁵ Secda Saltuk, *Antik Çağda Hipodromlar Circuslar*, Ege Yayınları, İstanbul 2001, s. 1.

²⁶ Sinanlar, a.g.e, s. 9.

²⁷ David Alan Parnell, "Spectacle and Sport in Constantinople in The Sixth Century", *Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, Ed. Paul Christesen ve Donald G. Kyle, Wiley Blackwell, West Sussex 2014, s.635-636.

²⁸ Alexander Van Millingen, *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and Adjoining Historical Cities*, John Murray, Londra 1899, s. 34.

²⁹ Charles Diehl, "The Population of Constantinople", *The Cambridge Medieval History, The Eastern Roman Empire (717-1453)*, Ed. John Bagnell Bury, The Macmillan Company, Cilt 4, New York 1923, s. 750.

³⁰ Marie France Auzepy, "İstanbul'un Hipodromu", *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Ed. Annie Pralong, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 53.

³¹ Wolfgang Müller Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.64.

³² Doğan Kuban, *İstanbul, An Urban History: Byzantion, Constantinopolis, İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.87.

Panvinio'a göre ise hipodromun uzunluğu 370 metre genişliği 120 metredir.³³

Yapı çok uzun bir at nalı ya da yüksek bir duvarla çevrili bir U harfi şeklindeydi. Hipodromun ortasında *spina* (Lat. Diken, omurga.) uzanıyordu. Spinadan önce bu bariyerler Eurippos (Ευρίππος=su kanalı) olarak adlandırılmıştır. Spinanın her iki ucunda, etrafında arabaların döndüğü *metae* (metæ) adı verilen silindirik sütunlar vardı.³⁴

Hipodromun güney ucunda, yarış pistinin başlangıç kapılarına doğru dönmeye başladığı kavisli bir kısmı olan yarım daire biçimli bir *sphendone* (σφενδόνη) vardı.³⁵ En kuzey sınırında ise bariyerlerle kapatılmış atlı arabaların çıkış kapıları *carceres* bulunmaktaydı. Ancak kesin konumu ve boyutları bilinmemektedir. Carceresin olduğu kuzey yönünde Mavi takımın; güney yönünde sphendonenin bulunduğu kısımda Yeşil takımın hudut işareti yer almaktaydı.³⁶ Hipodrom'da muhtemelen 10 kapı bulunmaktaydı ve bunlardan beşi batı pistine, beşi de doğu pistine açılıyordu; batı ucundaki birinci kapı Maviler (ve Beyazlar) takımının toplanma noktasıydı; doğu uçtaki onuncu kapı Yeşiller (ve Kırmızılar) için aynı işlevi görüyordu. Batı pistine açılan ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci kapılar kurayla dört yarışçıya veriliyordu. Üst katta teknik işlerle ilgili bölümler, soyunma odaları ve toplantı salonları vardı.³⁷

Uzunluğu yaklaşık 280-300 metre olan *spina* heykel ve anıtlarla çevriliydi. Bazılarını Konstantinus'un getirttiği, spinaya yerleştirilmiş olan anıtlar ile kimisi at üzerinde kimisi ayakta imparator heykelleri, hayvan heykelleri gibi mimari unsurlar Hipodromun önemli öğeleriydi. Spina üzerinde günümüze kalan anıtlar Örne sütun, Mısır dikilitaşı ve Burmalı sütundu. Etrafında yarış arabalarının turladığı dikilitaş güneşi sembolize etmekteydi.³⁸

Dikilitaş, aslında firavun III. Thutmosis (M.Ö. 1549-1503) tarafından Suriye'deki zaferleri anısına dikilmişti ve Dayr al Bahri'de (Deir el-Bahari)

³³ Erdem Yücel, Bizans Devrinde Hipodrom, *Arkitekt*, Cilt 1966, Sayı 2/ 322, 1966, s.84.

³⁴ Wolińska, a.g.m, s. 128.

³⁵ Ljudmila Djukic, "Hippodrome (Constantinople)", *The Byzantine Empire A Historical Encyclopedia*, Ed. James Francis Le Pree, ABC-CLIO, II, Santa Barbara, Kaliforniya 2019, s. 198.

³⁶ Auzepy, a.g.m, s.53.

³⁷ Dagron, a.g.e, s.81.

³⁸ Auzepy, a.g.m, s.53-56.

yüzyıllarca ayakta kalmıştı. Anıt, Mısır'dan Konstantinopolis'e getirilip, mermer bir kaide üzerine yerleştirilmiştir.³⁹

Dikilitaş'ın kaidesi iki kısımdan oluşmaktadır. Kaidenin alt tarafında Dikilitaş'ın Hipodrom'a getirilmesi ve yerleştirilmesi ile at yarışları tasvir edilmiştir. Kaidenin üst kısmının dört yüzünde de *kathisma*⁴⁰(*κάθισμα*) gösterilmekte olup İmparatorluk ailesinin üyeleri, çeşitli kamu görevlileri, askerler resmedilmiştir. (Şekil 1,2,3 ve 4) Üst kaidenin alt kısmındaki kabartmada müzikal gösterileri izleyen seyirciler bulunmaktadır.⁴¹

Şekil 1.

Şekil 2.

<https://open.conted.ox.ac.uk/resources/images/obelisk-theodosius-i-constantinople>

³⁹Jonathan Harris, *Constantinople Capital Of Byzantium*, Hambledon Continuum, Londra ve New York 2007, s.31.

⁴⁰ *Kathisma (κάθισμα): İmparatorun araba yarışlarını seyrettiği loca. Kathisma sadece bir locadan ibaret olmayıp bir odalar kompleksinden oluşuyordu. Bkz. Bkz. Jonathan Bardill, "Konstantinopolis Hipodromu'nun Mimarisi ve Arkeolojisi", *Hipodrom/Atmeydanı: İstanbul'un Tarih Sahnesi*, Ed. Brigitte Pitarakis, Cilt 1, Pera Müzesi Yay., İstanbul, 2010, s.141, The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991,s.934, Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, s.342,360,367,830.*

⁴¹ John Geyssen, "Presentations Of Victory On The Theodosion Obelisk Base", *Byzantion*, Cilt 68, 1998, s.47-48.

Şekil 3.

Şekil 4.

(<https://open.conted.ox.ac.uk/resources/images/obelisk-theodosius-i-constantinople>)

Hipodromun konumu ve planlaması, imparatorluk sarayı hipodromun doğu kanadına bitişik olacak ve doğrudan ona bağlanabilecek şekildeydi. Saray ile hipodrom arasındaki bağlantı noktası, imparatorun günün yarışlarına hazırlandığı ve onları izlemek için oturduğu İmparatorluk ailesine ayrılmış oturma alanı olan *kathisma* idi. Bu düzenlemeyle, imparator bu alana girdiğinde ve yarışlarda halkın önünde tüm ihtişamıyla görüldüğünde, imparatorun doğan güneş gibi ortaya çıkması amaçlanıyordu.⁴² Aslında *kathisma*, yalnızca bir locadan değil, birçok odanın yer aldığı yapılar bütününden oluşmaktaydı. Bu yapı Porphyrogennetos'un "De Ceremoniis"⁴³ adlı eserinde "Kathisma Sarayı" olarak anılmaktadır.⁴⁴

Meslek ve sınıf fark etmeksizin erkekler Hipodrom'a girebilmekteydi. Giriş için yalnızca jeton gerekliydi ve herhangi bir ücret ödenmiyordu.⁴⁵ İmparator ve eşi yarışları *kathismadan* izliyordu. *Kathismanın* üst katındaki kafesli pencereleri olan localarda prensesler, saray hanımları, ileri gelenlerin ve aristokratik sınıfa mensup görevlilerin eşleri kimseye görünmeden

⁴² Jonathan Bardill, *Constantine, Divine Emperor of The Christian Golden Age*, Cambridge University Press, New York 2012, s. 15.

⁴³Bkz. Porphyrogennetos, *The Book of Ceremonies*, s.364 "Ertesi gün imparator, her zamanki refakatçileri ile Saray'dan dışarı çıkar. Augousteus Salonu'ndan geçer, özel sarmal merdivenden iner ve Kathisma Sarayı'na, yani herkes gelene kadar beklediği özel locasına gider."

⁴⁴ Rodolphe Guiland, "Études Sur L'Hippodrome de Byzance, III, Rôle de L'Empereur Et Des Divers Fonctionnaires Avant Et Pendant Les Courses", *Byzantinoslavica*, Cilt 26, 1965, s.5-6.

⁴⁵ Oscar Gross Brockett, *History of the Theatre*, Allynand Bacon Inc, Boston 1977, s.79.

yarışları izleyebiliyordu.⁴⁶ Hipodrom grupları hakkında detaylı çalışmaları bulunan Alan Cameron, kadınların oyunlara normal şekilde katılmasının uygun görülmediğini ileri sürmektedir.⁴⁷ VI. yüzyıl tarihçisi Prokopios ise taraftarlar arası rekabete atıfta bulunarak, kadınların halka açık gösterilere hiç gitmedikleri halde taraftar gruplarına katıldığını belirtmektedir.⁴⁸ Justinianus Kanunlarında (*Corpus Iuris Civilis*) eşinin bilgisi olmadan veya eşi tarafından açık bir şekilde yasaklandıktan sonra hipodrom oyunlarına, tiyatro veya amfi tiyatro gösterilerine gitmenin bir kadından boşanma sebebi olarak görüleceği hükmüne yer verilmiştir.⁴⁹

İmparatorun bulunduğu tarafta, aile üyeleri ve senatörler, yüksek rütbeli memurlar ve devletin ileri gelenleri birlikte yarış izlerdi. Yabancı hükümdarlar ve elçiler genellikle imparatorluk locasına davet edilirdi. Locanın alt tarafındaki yerlerde ileri gelenler ve daha düşük rütbeli sivil ve askeri yetkililer vardı. Yan tribünlerde senatörler, yani Bizans asileri oturuyordu. Biraz kenardaki yerler alt aristokrasinin temsilcilerine ayrılıyordu. Kathismanın karşı tarafı taraftar gruplarına tahsis edilirdi. Takımların grup liderleri tribünlerin üst kısmında otururdu. Maviler imparatorluk locasının önünde ve sağında, Yeşiller de aynı locanın önünde ve solundaydı. Maviler yanlarında Beyazlar, ardından Kırmızılar ve Yeşiller en sonunda olacak şekilde yerleştirildi. Taraftar gruplarının oturduğu kısım haricindeki diğer bölümler halka aitti.⁵⁰

Bizans, Roma İmparatorluğu'ndan atlı araba yarışlarına duyulan tutkuyu miras alırken, Hipodromda Roma'daki Circus Maximus'a atfedilmeyen

⁴⁶ Guillard, a.g.m, s.6

⁴⁷ Alan Cameron, *Porphyrius the Charioteer*, Oxford University Press, Oxford 1973, s.53.

⁴⁸ Procopius, *History of the Wars*, Çev. Henry Bronson Dewing, W. Heinemann ve Macmillan Co, Londra ve New York, Cilt 1, 1914, s.221. "Ve kadınlar bile bu kutsal olmayan çekişmede onlara (taraftar grupları) katılırlar. Yalnızca erkeklerin peşinden gitmekle kalmazlar, halka açık gösterilere dahi katılmayan kadınlar fırsat sunulduğunda erkeklere bile direnirler. Bu yüzden, kendi adına buna ruhun bir hastalığından başka bir şey diyemem."

⁴⁹ *The Codex of Justinian*, Çev. Justice Fred H. Blume, Ed. Bruce W. Frier, Cambridge University Press, Cambridge 2016, s.1229. "Kocalar da benzer şekilde sınırlandırılacak ve daha açık bir şekilde ifade edilen gerekçeler olmaksızın kendi eşlerini boşamalarına izin verilmeyecek. Zina eden, zehirleyen, katil, köle hırsız, mezar hırsız, kiliselerde hırsızlık yapan, haydutların suç ortağı, kocasının bilgisi veya rızası olmadan akrabası olmayan erkeklerin akşam yemeklerine katılan veya kocasının bilgisi dışında evinin dışında geceyi" "geçiren, mücbir bir sebep olmaksızın uzakta olan, (veya) eşinin açık yasağına rağmen, circus oyunları, tiyatro gösterileri veya amfi tiyatrodaki gösterilere katılan, eşini zehirle, kılıçla veya başka bir şekilde öldürmeye çalışan veya yönetime karşı komplo kuranların suç ortağı olan veya suç teşkil eden bir olaya bulaşan veya kocasına fiziksel saldırıda bulunan eş kocanın boşanması için ileri süreceği sebeplerdendir."

⁵⁰ Guillard, a.g.m, s.6.

siyasi öneme sahip oldu. Burası, yeni tahta çıkan imparatorun halkı selamladığı, halkın da onun seçilmesini alkışlayarak onayladığı bir mekândı. Aynı şekilde halkın imparatorun icraatlarını açıkça eleştirdiği ve bazı devlet görevlilerinin görevden alınması için imparatorun talepte bulunduğu bir mekândı. Hipodrom, Bizans tarihi boyunca defalarca tahtı sarsan veya tehdit eden siyasi gösterilere ve ayaklanmalara tanıklık etti.⁵¹ 4. yüzyılda kentin mimari yapılarından biri olmanın dışında bir özelliği bulunmayan Hipodrom, 6. yüzyıldan sonra canlı bir müze, otantik bir kültürün temeli ve siyasal yaşamın odak noktası oldu ve uzun süre bu özelliklerini korudu.⁵² Atlar ve arabacıların yanı sıra Hipodroma hayat veren seçtiği takımı tutkuyla destekleyen, hipodrom gösterilerinde eğlenme imkânı bulan ve İmparatora sesini duyuran seyirci kitlesiydi.

Yarışları Seyreden Taraftar Grupları

Araba yarışları, Hıristiyan kilisesinin gladyatör dövüşlerini yasakladığı zamandan beri arenada en sevilen gösteriydi. Araba sürücülere dört farklı renk kıyafet giyiyordu (yeşil, mavi, beyaz ve kırmızı) Her renk organize olmuş taraftar gruplarını temsil etmekteydi.⁵³ 5. yüzyıldan itibaren Bizans'ta araba yarışı grupları “demos”(δημος) (çğ.demoi) adıyla anılır. Demos teriminin genel olarak insanlar (halk), özgür vatandaş ve kentsel bir bölgedeki nüfus şeklinde tanımlanan iki anlamı vardır.⁵⁴ Renkler kaynaklarda “meros” (μέρος)⁵⁵ adıyla da anılmış olup “hizip” şeklinde tercüme edilmiştir. Demoi (δημοι) üyelerine de “demotai” (δημόται) denirdi.⁵⁶

Demosların nasıl ortaya çıktığı kesin olarak bilinmese de başlangıçta Maviler, Yeşiller, Beyazlar ve Kırmızılar olarak dört grup oldukları bilinmektedir.⁵⁷ Bu renklerin kaynağı güneş kültüne dayandırılmaktaydı.⁵⁸

⁵¹ John Bagnell Bury, *A History of the Later Roman Empire From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*, Cilt:1, Dover Publications, New York 1958, s.86.

⁵² Dagron, a.g.e, s.21. Bkz. Cyril Mango, “Konstantinopolis Hipodromu'nun Tarihçesi”, *Arkeolojisi*, *Hipodrom/Atmeydanı: İstanbul'un Tarih Sahnesi*, Ed. Brigitte Pitarakis, Cilt 1, Pera Müzesi Yay., İstanbul, 2010, s.40 (s.36-43)

⁵³ Aleksandr Aleksandrovich Vasil'ev, *History of Byzantine Empire (324-1453)*, The University of Wisconsin Press, Madison 1952, s.155.

⁵⁴ Henry George Liddell ve Robert Scott, “δημος” *A Greek- English Lexicon*, American Book Company, New York, Şikago, Cincinnati 1901, s. 339-340

⁵⁵ Demos (δημος), Bir bütünün parçası, pay. Bkz. Liddell ve Scott, “μέρος” *A Greek- English Lexicon*, s.942

⁵⁶ Auzepy, a.g.m, s. 61.

⁵⁷ Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s.17.

İoannes Malalas ve İoannes Lydos gibi 6. yüzyıl antik dönem yazarları bu renklerin mevsimleri sembolize ettiğini ve dört elemente karşılık geldiğini öne sürmekteydi: toprak (yeşil), su (mavi), hava (beyaz) ve ateş (kırmızı). Bu sebeple araba yarışlarının kökeninde doğanın yenilenişini anlatan simgesel bir yönü bulunduğu iddia edilmektedir.⁵⁹ Gilbert Dagron ise, yaklaşık 35 metre genişliğindeki bir pistte olabilecek kazaların karışıklığa yol açmaması için atlı araba sayısının dört olmasının normal görüldüğünü; dört mevsim, dört ana yön, dört element ya da dört doğal niteliğin (sıcak, soğuk, ıslak, kuru) olmasının benzerliklerden ve yapay derinliklerden başka bir şey olmadığını savunmaktadır.⁶⁰

Söz konusu gruplardan Beyazlar ve Kırmızılar zamanla ortadan kalkmış geriye Yeşiller ve Maviler kalmıştır. Mavilere “Venetoi”, Yeşillere “Prasinoi” denilmiştir. Gruplara ilişkin en net bilgi, bunların Hipodrom’daki at yarışlarıyla ilgili oldukları yönündedir. Her grup kendi yarışçılarını hazırlamaktaydı, yarışları izleyen seyirciler ise Maviler ve Yeşiller olarak ayrılıp kendi yarışçısını destekliyordu.⁶¹

İmparator da dâhil olmak üzere halkı oluşturan her sınıftan insan gruplardan birine sempati duymaktaydı. II. Theodosius (408-450), Leo (457-

⁵⁸Çok tanrılı inançlardan tek tanrılı dinlerin doğuşuna kadar her toplum güneşi farklı şekillerde inancına yansıtmıştır. Güneş’in Circus Maximus’un ilk koruyucu tanrısı olduğuna inanılır. Tertullianus, *De Spectaculis* adlı eserinde şöyle belirtir; “Circus esas olarak Güneş’e adanmıştır...Güneş tapınağı arenanın ortasındadır ve bu tapınağın üstünde bir sureti parlar güneşin.” Burada tapınak ortadaki obelisktir. Bkz. Tertullien, *Les spectacles (De spectaculis)*, Çev. Marie Turcan, VIII,1, Les Éditions du Cerf, Paris, 1986, s.154-156

Hipodrom gösterilerinin kökeninde de dinsel ritüeller vardı. Yarış bir ritüeldi. Hipodromun dekoruna da güneş hakimdi. Atlı arabalar güneşin simgesi olarak görülen Dikilitaş etrafında tur atardı. Hipodrom dünyanın özeti gibiydi. Arena yeryüzü; Euripos yeryüzünü bölen veya çevreleyen denizler; ortadaki obelisk gökyüzünün ve güneşin zirvesiydi. Güneş kültü Roma sembolleri mirasının başka bir düzeyini oluşturdu. Güneş, Konstantinopolis’te hipodrom üstündeki egemenliğini dikilitaş gibi belirgin ve anlamlı anıtlar üzerinden devam ettirdi. Güneşe bu derece önem atfedilmesinin nedenlerinden biri de bereketle ilişkilendirilmesiydi. Yarışlar yaşayanların ömrünü uzatıyor, tanrıların enerjisini yeniliyor, mevsimlerin döngüsüne destek oluyor, tohum ekilmesine yardımcı oluyor, nüfusu artırıyor, neredeyse tüm dünyanın yenilenmesini sağlıyordu. Takımların isimleri de buna atfen renklerle sembolize edildi. Yeşil=ilkbahar=toprak=Venüs, Kırmızı=yaz=ateş=Mars, Mavi=sonbahar=hava yada deniz, =Satürn veya Neptün, Beyaz=kış=hava ve rüzgar=Jüpiterdi. Bkz. G. Dagron, *Konstantinopolis Hipodromu...*,s.54-63

⁵⁹ Auzepy, a.g.m, s.61.

⁶⁰ Dagron, a.g.e, s.53.

⁶¹ Prokopius, age, s.17. “Başlangıçta dört parti (takım) olduğu biliniyor. Bunlar Yeşiller, Maviler, Beyazlar ve Kırmızılar olarak anılıyordu. Beyazlar ve Kırmızılar sonra ortadan kalktı. Geriye Yeşiller ve Maviler kaldı. Mavilere “Venetoi”, Yeşillere “Prasinoi” denildi.”

474) ve Zeno (474-475) Yeşilleri, Marcianus (450-457) ve Justinianus (527-565) Mavileri tercih etmiştir.⁶² Örneğin; İmparator II. Theodosius (408-450) Yeşillerin lideri ve hamisi olan Chrysaphius'un isteklerini yerine getiriyor, onu hediyelerle mükâfatlandırıyor. Bir şikâyeti yada isteği olduğunda Chrysaphius, imparatora rahatça ulaşabiliyordu.⁶³ II. Theodosius'dan (408-450) sonra tahta geçen Marcianus'un (450-457) ilk eylemi ise Chrysaphius'u idam ettirip mallarına el koymak oldu. Chrysaphius'un Yeşiller grubundan olması ve Marcianus'un Maviler'e sempati duyması nedeniyle böyle bir karar vermiş olabileceği akla gelmektedir.⁶⁴

Gilbert Dagron grupların etkinliğinin arttığı dönemde imparatorun açıkça bir rengi desteklemesi ya da destekliyormuş gibi görünmesinin kimi zaman saltanatın simgesi olduğunu; kimi zaman da yönetim biçimi olarak lanse edildiğini, ama çoğu zaman bunun basit bir olgu, irdelenmesine gerek olmayan olağan bir durum gibi değerlendirildiğini belirtir. Dagron ayrıca, doğrulanması mümkün olmayan ve çoğunlukla bir yarışçı veya eküri bağlamında hiçbir eğilimle örtüşmeyen bu tercihleri yapmalarının mümkün görünmediğini ifade ederek, sanki tek alternatifleri buymuş ve tarafsızlık yasakmış gibi hareket ettiklerini, tarafsız oldukları takdirde istikrarsızlık ve belirsizlik baş göstereceği düşüncesiyle hep bir tarafı desteklediklerini ileri sürmektedir.⁶⁵

Hipodrom grupları hakkında çalışma yapan pek çok araştırmacı grupların doğası ve toplumun diğer kesimleriyle ilişkileri hakkında farklı fikirleri benimsemiştir. Bu çerçevede, söz konusu grupların dini, politik nitelik taşıyıp taşımadıkları, askerî güç olarak kullanılıp kullanılmadığı, sosyal farklılıkları, sınıfsal ayrımları ve yaşadıkları semt bağlamında farklı görüşler öne sürülmüştür.⁶⁶

⁶² Bury, a.g.e, s.85.

⁶³ John Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, Çev. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne 1986, s.198. "İmparator Theodosius, Ztoummas olarak tanınan Chrysaphios'u çok sevmekteydi. Ne isterse yerine getirdi, ona çok sayıda hediye verdi. Chrysaphios, imparatora çok kolay ulaşabildi. Bütün meselelerde kontrolü ele aldı ve her şeyi yağmaladı. Yeşillerin hamisi ve koruyucusuydu."

⁶⁴ Malalas, a.g.e, s.201. "İmparator, Chrysaphios Ztoummas'ın başını kesmiş ve mallarına el koymuştu. Çünkü Chrysaphios, O'na tanıklık eden birçok kişiye zarar vermişti ve Yeşillerin hamisi ve koruyucusuydu."

⁶⁵ Dagron, a.g.e, s.224.

⁶⁶ Fiona. K Haarer, *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World*, Francis Cairns, Cambridge 2006, s. 224. Konuya ilişkin farklı görüşteki araştırmacılar için bkz. C. Roueché, *Performers and Partisans At Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods*; A. Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*; G.

Taraftar grupları hakkında en detaylı çalışmaya sahip olan Alan Cameron grupların siyasi veya dinî çıkar gruplarıyla çok fazla ilgisi olmadığını, hipodromda düzenlenen at yarışı ve diğer eğlencelerin fanatizmle ilgisi olduğunu belirterek onları basit taraftar kulüpleri olarak değerlendirmektedir.⁶⁷

Cameron'un hipodrom grupları üzerine yaptığı çalışmaları, iki spor grubu arasındaki rekabeti açıklamak için dinî, sosyal veya semtler arası farka yer veren önceki hipotezleri etkili bir şekilde yıkmıştır. Cameron'a göre, yüzyıllarca araba yarışlarının düzenlenmesini destekleyen hipodrom grupları, geç antik çağda imparatorluk törenlerinde kısmen daha büyük bir rol üstlendikleri ve aynı zamanda farklı eğlence türleriyle ilgilenen çeşitli grupların birleşmesi sonucunda grup üyelerinde sayısal bir artış olduğu için daha belirgin hale gelmişlerdir. Cameron, ayrıca antik kaynakların, eğlence mekânlarının yakınında meydana gelen isyanları açıklarken tek tip ve tutarlı bir çerçeve sunmakta olduğunu, isyanların oyunların heyecanı ve renkler arasındaki rekabetten kaynaklandığını öne sürmektedir.⁶⁸

Tarihçi John Hugo Liebeschuetz, siyasi alanda grupların etkisinin artmasının, imparatorluk törenlerinin artan önemi ile bağlantılı olduğunu ifade ederek, 5. yüzyılın ortalarından itibaren imparator ilan edilmenin şartlarından biri olan halkın beğenisini kazanmak konusunda grupların işlevinin törendeki alkışlamalarda insanlara liderlik ederek, imparatorların tanınmasında giderek daha etkili hale geldiklerini belirtir. Liebeschuetz, ayrıca grupların bir imparatoru kendi başlarına seçecek veya devirecek nüfuza sahip olmadıklarını fakat potansiyel adaylardan hangisinin tahta çıkışının kabul edileceği konusundaki tartışmada etkili bir unsur haline geldiklerini savunmaktadır.⁶⁹

İmparator değişikliklerinde grupların sınırlı da olsa etkisine örnek olarak Phokas'ı (602-610) tahttan indirip Herakleios'un iktidarı ele geçirmesini verebiliriz. Phokas'ın başarısız politikaları nedeniyle isyan başlatan Afrika eksarkının oğlu Herakleios, Phokas'a saldırmak için büyük bir gücü gemilerle Bizans şehrine gönderdi. Herakleios deniz kıyısındaki adalara ve çeşitli limanlara uğradığında, başta Yeşiller olmak üzere birçok insan ona

Dagron, *Konstantinopolis Hipodromu: Oyunlar, Halk ve Politika*; F. Dvornik, "The Circus Parties in Byzantium: Their Evolution and their Suppression"; G. Manojlović, "Le Peuple De Constantinople".

⁶⁷ Alan Cameron, *Circus Factions*, s.272-273.

⁶⁸ Michael Whitby, "The Violence of The Circus Factions", *Organised Crime in Antiquity*, Ed. Keith Hopwood, The Classical Press of Wales, Swansea 2009, s.231.

⁶⁹ John Hugo Wolfgang Gideon Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford University Press, New York 2001, s.211 .

katıldı. Phokas durumdan haberdar olunca rakibine karşı şehrin savunulması için emirler gönderdi. Bunun üzerine deniz kıyısında bir çatışma başladı.⁷⁰ General Bonosos deniz savunmasını bırakarak kaçtı ve daha sonra Konstantinopolis'in Caesarius bölgesini yakmakla suçlandı, bu olay aslında başkalarının eyleminden kaynaklandı. General kaçarken öldürüldü ve bedeni bulunup Bous (Βους) (Lat. Bovis) Forumu'nda yakıldı. Yeşiller, Caesarius mahallesini ateşe verdi ve kargaşa yayıldı.⁷¹ Herakleios (610-641) imparator ilan edildi. Senatörler, subaylar ve askerlerden oluşan grup Phokas'ı ele geçirip imparatorluk tacını ondan aldılar. Daha sonra onu Herakleios'un huzuruna götürdüler ve Phokas orada öldürüldü.⁷² “Herakleios, Phokas öldürüldükten sonra yarış düzenledi. Bu yarış sırasında, Hipodrom'da Phokas'ın ikonu ve Mavilerin bayrağı yakıldı. Bu Mavilerin aşağılanmasını sembolize ediyordu ve Yeşillerin Herakleios'un tahta çıkışındaki rolünü vurguluyordu.”⁷³

Charlotte Roueché, “Performers and Partisans at Aphrodisias” başlıklı çalışmasında, grup üyelerinin genellikle genç erkeklerden oluştuğunu, onların isyankâr potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda gençlere bir uğraş sağlanarak enerjilerini güvenli yollardan kullanmanın ve gençleri sorumlu vatandaşlığa hazırlamanın bir yolu olarak halk törenlerine katılmanın önemine işaret etmiştir. Anılan eserde, alkışlara önem verme yaklaşımının gruplara siyasi güç sağladığı ve grupların imparatorlara taleplerini dile getirmede kendilerini özgür hissettikleri belirtilerek, böyle bir durumun yalnızca, hükümdarların otoritesini onaylamada temel bir unsur olarak gruplara dayalı takdirlerin ayrıcalıklı hale gelmesinden kaynaklanabileceği kaydedilmektedir.⁷⁴

⁷⁰*The Chronicle John :Bishop of Nikiu*, Çev. Robert Henry Charles, Williams and Nortgate, Oxford 1916, s.176-177. “Ve yaşlı Herakleios, küçük oğlu Herakleios'u Phocas'a saldırması amacıyla gemilerle ve büyük bir barbar kuvvetini Bizans şehrine gönderdi. Adalar ve deniz kıyısındaki çeşitli duraklarda başta Yeşil gruptan olanlar olmak üzere birçok insan onunla birlikte gemiye bindi.”

⁷¹ Walter E. Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s.49.

⁷²*The Chronicle John: Bishop of Nikiu*, s.177. “Senatörler, subaylar ve askerler içeri girip Phocas'ı yakaladılar ve imparatorluk tacını başından aldılar ve aynı şekilde mabeyinci Leontius'u da ele geçirdiler ve zincire vurup Herakleios'a, St. Thomas kilisesine götürdüler ve onun huzurunda ikisini de idam ettiler.”

⁷³*Chronicon Paschale*, Ed. Ludwig August Dindorf, Impensis E. Weberi, Cilt 1, Bonn 1832, s.701. “Üçüncü günde sirk oyunları sırasında Suriyeli Leontius'un başı getirilerek hayatı boyunca beyaz cübbe giyen adamların yanan mumlarla taşıdığı Phokas'ın ikonu ile birlikte yakıldı. Aynı anda Mavilerin bayrağı da yakıldı.”

⁷⁴ Charlotte Roueché, *Performers and Partisans At Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods*, Society for The Promotion of Roman Studies, Londra 1993, s.153-154.

Roueché, geç Roma döneminde, şehirlerin gerçek ve ekonomik gücünün giderek zayıfladığını ve diğer bağılıkların nispeten daha fazla önem arz ettiğini, özellikle 7. yüzyılın başlarında, fiili bir iç savaş ve önemli nüfus hareketlerinin olduğu Doğu'daki kaotik koşullarda, bir renge bağlılığın her zamankinden daha önemli hale geldiğini ileri sürmektedir. Roueché, bunun çarpıcı bir göstergesinin, toplumun önde gelen kişilerinin “İoannes Lydos (Lidyalı John)” veya “İoannes Kappadoks (Kapadokyalı İoannes)” gibi vatandaşlıklarından ziyade taşra kökenlerine göre belirleme eğiliminin artmasından kaynaklandığını, İmparatorluk çapında renklere bağlılığın çok açık ve tanınabilir bir kimlik sağlıyor gibi görünmüş olabileceğini savunmaktadır. Adı geçen yazar ayrıca, taraftar gruplarının toplum huzurunu bozucu eylemlerde bulunmasının değişen siyasi koşulların bir ürünü olduğunu, bu nedenle, grupların imparatorluğun siyasi sistemleri bir geçiş ve çöküş sürecindeyken siyasi ve sosyal bozulmanın odak noktası olarak işlev gördüğünü belirtmektedir.⁷⁵

Francis Dvornik ve Gavro Manojlovic başta olmak üzere bazı araştırmacılar grupların dinî yönden ayrıldıkları ve Mavilerin Ortodoksluğu Yeşillerin ise Monofizitliği temsil ettikleri ileri sürüldü.⁷⁶ Ancak bu sav Averil Cameron tarafından çürütülmüştür. Cameron, Mavilerin geleneksel olarak Ortodoks, Yeşillerin Monofizit olarak kabul edildiğini, hatta tüm Yeşillerin Monofizit değil ama tüm Monofizitlerin Yeşillerden oluştuğunu iddia eden görüşler bulunduğunu ancak bu savların 5. ve 6. yüzyılların din tarihinin basitleştirilmesine ve çarpıtılmasına neden olduğunu belirtmektedir. Maviler ve Yeşiller arasındaki ayaklanmaların, hipodromda herhangi bir rengin galibiyeti ya da yenilgisi kadar basit bir şeyden çıktığını, genel olarak Yeşillerin de Maviler kadar Ortodoks olduğunu, dinî saiklerin gruplar arası rekabette rol oynamadığını ve grupların grubu temsilen dini anlaşmazlıklarda yer almadıklarını savunmaktadır.⁷⁷

Manojlovic, ayrıca Maviler ve Yeşillerin iki farklı sosyal sınıfı temsil ettiğini, Mavilerin esas olarak şehrin seçkin, ticarî ve endüstriyel olmayan semtlerinde ve Blachernae (okunuşu Vlahernae/Vlahernes) (Ayvansaray) semtinde yaşadıklarını bu nedenle sosyal olarak üst sınıfa mensup olduklarını ancak şehirde azınlıkta bulduklarını diğer yandan Yeşillerin işçi, denizci ve tüccar nüfusu oluşturduğunu, özellikle liman bölgesi ve Konstantinopolis'in ticaret merkezinde Khalkedon/Chalkedon (okunuşu

⁷⁵ Roueché, a.g.e, s.154-156.

⁷⁶ Francis Dvornik, “The Circus Parties in Byzantium: Their Evolution and their Suppression”, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Londra 1974, s.125-126.

⁷⁷ Alan Cameron, “Heresies and Factions,” *Byzantion*, Cilt 44, 1974, s.92-93.

Halkedon) (Kadıköy) yaşamakta olduklarını ileri sürmüştür.⁷⁸ Sınıfsal ayrıma ilişkin görüşün kökleri ondan önceye dayansa da onu sistematik olarak formüle eden ve destekleyen ilk kişi Manojlovic'tir.⁷⁹

Jack Lindsay, gruplar arası ekonomik ve sınıfsal farklılıklar bulunduğunu, Mavilerin eski Bizans'ta toprak sahibi soylulardan, Yeşillerin ise doğu şehirlerindeki meslektaşlarıyla yakın bağları olan tüccarlar ve işverenlerden oluştuğunu belirtmektedir. Lindsay ayrıca Mavilerin en güçlü dayanağının Senato, Yeşillerin ise mali bürokrasiye mensup kişiler olduğu görüşünü paylaşmaktadır.⁸⁰

Cameron, grupların sınıfsal ayrımına ilişkin olarak grup üyeleri arasında bürokratlar, toprak sahipleri, zanaatkarlar, halk ve (en azından 7. yüzyılda) din adamları dahi bulunduğunu, ancak Mavi ve Yeşillere destek verip taraftar rolünü oynamaya başladıklarında, diğer kimliklerini temsil etmeyi bırakıp, onların yalnızca Maviler ve Yeşiller taraftarı olduğunu iddia etmektedir. Cameron, herhangi bir gruba ilişkin sahip olduğumuz en kapsamlı tanımın, Prokopios'un "*Historia Arcana*"sında⁸¹ yapılmış olduğunu ve bu eserde Maviler ve Yeşiller arasında herhangi bir sosyal ayrım olduğuna dair bilginin yer almadığını hatta Mavililerin aşırılıklarının hem zenginlere hem de fakirlere yönelik olduğunu açıkça ortaya koyduğunu ifadeyle, grupların sosyal sınıflarla doğrudan bir bağlantısı olmadığını savunmaktadır.⁸²

Dagron, renklere ilişkin olarak hiçbir metinde semtlerle ilgili özel bilgilerin yer almadığı ve söz konusu semtlerin iddiaları doğrulayacak

⁷⁸ Gavro Manojlović, "Le Peuple De Constantinople", Çev. Henri Grégoires. *Byzantion*, Cilt 11, Sayı 2, 1936, s. 654.

⁷⁹ Cameron, *Circus Factions*, s.74.

⁸⁰ Jack Lindsay, *Byzantium into Europe*, The Bodley Head, Londra 1952, s.55.

⁸¹ Bkz. Procopius, a.g.es.17-18. "Kimi tarihçiler ve araştırmacılar bunların halk örgütleri olduğunu belirtiyorlar. Kimi bunların imparatorluk içinde çeşitli sınıfları temsil ettiklerini, aralarında inanç farkları bulunduğunu öne sürüyorlar. Yalnız bu partilerin Hipodrom'daki at yarışlarıyla ilgili oldukları kesin. Her iki parti kendi yarışçılarını hazırlıyordu, yarışları izleyen halk. Maviler ve Yeşiller olarak ayrılıp kendi yarışçısını destekliyordu. Maviler ve Yeşiller diye parti ayrımı sadece hipodromda kalmadı, tüm imparatorluğa ve her düzeyde toplum kesimine yayıldı. Zamanla partizanlar birbirlerine girdiler ve huzursuzluk kaynağı oldular. Bu parti ayrımı ve çıkardığı sorunlar Bizans İmparatorluğu'nu uzun süre uğraştırdı. Partilerin yöneticileri başlangıçta devlet tarafından atandı. Kentlerde çeşitli milis kuvvetleri kurdular ve surların onarım işleriyle de görevlendirildiler. Bu arada Mavilerin eski senatörleri ve büyük arazi sahiplerini içine aldığı, Yeşillerin ise daha çok tüccarlar ve küçük esnafa dayandığı iddiaları da öne sürüldü. Kimi tarihçiler, partilerin merkezi yönetime "karşı kentlerin eski demokratik inançlarını yansıttığını bir görüş olarak ortaya attılar. Ama kesin bir bilgi yok bu konuda."

⁸² Cameron, *Circus Factions*, s.82-101.

şekilde yeterli nüfusa sahip olduğuna dair de veri bulunmadığını ileri sürerek, grupların örgütlenmesi ve toplanması bağlamında semtlere temel bir işlev yüklemenin doğru olmadığını ifade etmektedir.⁸³

Cameron,561 yılında gruplar ve askerler arasındaki bir çatışmadan sonra, bazı Yeşillerin Halkedon'daki Aziz Euphemia kilisesine sığınırken, Mavilerin Blachernae semtindeki Aziz Meryem Kilisesi'ne (Panagia Blacherna Meryem Ana Ayazması) sığınmak için kaçması olayına ilişkin olarak her iki tarafın da yaşadıkları yere geri döndüğü sonucuna varılabileceğini ancak yine de Blachernae'de yalnızca Mavilerin ya da Halkedon'da yalnızca Yeşillerin yaşadığı argümanının doğru olmadığını belirtir.⁸⁴

7. yüzyılda Yeşillerin 1500 taraftarı Mavilerin ise 900 taraftarı vardı. Taraftar grupları üç unsurdan oluşuyordu. Bunlar; 1) Bir sicile kayıtlı olan, her yıl üyelik ücreti ödeyen ve taraftar grubunun liderlerinin seçimine katılan kulüp üyeleri; 2) Taraftar grubunun asli üyesi sürücüler; 3) Sicile kayıtlı olmadan ve üyelik ücreti ödemedi, herhangi bir ayrıcalıktan yararlanmadan, yine de herhangi bir taraftar grubunu destekleyen ve hipodroma gelen Bizanslı halk kitlesiydi.⁸⁵

Ortaçağda büyük şehirlerin sosyal çevresi büyük öneme sahipti. Roma, Aleksandria (İskenderiye) ve Antiocheia (Antakya) gibi Konstantinopolis de kalabalık bir nüfusa sahipti ve inşa faaliyetleri kapsamında yeni yapılarla fiziki olarak büyüdü. Ancak söz konusu büyüme halkın refah düzeyinin artmasında etkili olmadı. Halkın büyük kısmı fakir ve işsizdi. Büyük şehirlerde yaşayanların, küçük kentlerde ve köylerde yaşayanlara göre aile, gelenekler ve toplumsal hiyerarşiyle bağları güçlü değildi. Buna ilaveten imparatorluğun yaşadığı büyük dini ve siyasi değişimlerde yeni otorite yapıları ortaya çıkarmasına rağmen yarattığı köklerden ayrışma sorunuyla birlikte sosyal denge kaybı yarattı. Bu da kitleleri patlamaya hazır hale getirdi.⁸⁶

6. yüzyılda holiganlıklar zirveye ulaştı. Justinianus (527-565), barışın ve sükûnetin sağlanması amacıyla imparatorluğun bütün kentlerine resmi mektuplar (sacrae epistulae) göndererek kargaşa çıkaranların ve cinayet işleyenlerin cezalandırılacağını, halkın oyunları kurallara uyararak

⁸³ Dagron, a.g.e, s.229.

⁸⁴ Cameron, *Circus Factions*, s.90.

⁸⁵ Alfred Rambaud, *Le Monde Byzantin: Le Sport Et L'Hippodrome A Constantinople*, *Revue des Deux Mondes*, Cilt 94, Sayı 5, 1871, s.765-767.

⁸⁶ Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire: AD 284-641*, Willey Blackwell, West Sussex 2015, s.145.

seyretmesini arzu ettiğini bildirdi.⁸⁷ İmparatorluğun başkentindeki huzursuzlukların çoğu hipodromda başladı. Hipodrom, imparator ve halk arasındaki ilişkilerde odak noktasıydı. Çünkü taraftarlar sadece takımlarını ya da imparatoru desteklemek üzere yarışları izlemeye gitmiyordu. Yarışlar vesilesiyle halk imparatora taleplerini iletme, imparator da olumlu yanıt verme, onları görmezden gelme ya da isyancılara karşı birlik gönderme fırsatına sahipti. Yarış için toplanan insanların talepleri ve gürültüsüyle başa çıkmak bir imparatorun karşı karşıya olduğu en zorlu mücadelelerden biriydi.⁸⁸ Anastasius (491-518) devrinde Konstantinopolis'teki Yeşiller takımının taraftarları, savaş arabası yarışları yapılırken, şehir valisi tarafından taş atmaktan tutuklanan bazı kişilerin serbest bırakılması için imparatora başvurdu. Anastasius, taraftarların isteklerini yerine getirmeyip askeri birliklere saldırı emrini verince büyük bir kargaşa çıktı. Taraftarlar, kathismaya yaklaştılar ve imparator Anastasios'a taş attılar. Halk arasında imparatorun hipodromda taleplerine olumlu cevap vereceği yönünde bir beklenti vardı. Ancak imparator, talepleri reddedebiliyordu. Seyirciler, makul taleplerle geldiğinde imparatorla aralarındaki ilişki sorunsuz şekilde devam etti.⁸⁹

Taraftar gruplarının birbirleri ve/veya imparator ile arasında yaşanan gerilimler tırmanarak bazen tüm şehre yayılan isyanlara dönüşebiliyordu. İmparator Justinianus, 11 Ocak 532 tarihinde düzenlenmesi öngörülen yarışlarla ilgili olarak Mavileri destekleyici yönde bir tutum sergiledi ve Yeşiller grubunda tansiyon yükseldi. Grupları sakinleştirmek üzere imparator “mandator”⁹⁰(μανδάτωρ) adındaki görevliyi Yeşillerin liderine gönderdi. Görüşme sırasında Yeşiller, Kalopodias adındaki bir kişinin şike yaptığını öne sürdüler. Onun ihanet eden Yahuda gibi Tanrının zulmüyle

⁸⁷Chronicon Paschale, s.617. “Gerçekten de, devletin durumunu değiştiren Konstantinopolis İmparatoru Justinianus, resmi mektuplar göndererek, ayaklanmaları kıskırtanlara ve Sirk'te cinayet işleyenlere cezalar verilmesi gerektiğini emretti. Bütün illerde barış sağlandı.”

⁸⁸ Geoffrey Greatrex, “The Nika Riot: A Reappraisal”, *The Journal of Hellenic Studies*, Cilt 117, 1997, s.63.

⁸⁹Ioannes Malalas, a.g.e, s.221. “Hükümdarlığı sırasında Konstantinopolis'teki Yeşillerin destekçileri, araba yarışları düzenlenirken, şehir valisi tarafından taş fırlatmaktan tutuklanan bazı kişilerin serbest bırakılması için imparatora başvurdu. İmparator onlara boyun eğmedi, öfkeleni ve birliklere onlara saldırmalarını emretti ve büyük bir kargaşa çıktı. Destekçiler, ilerleyerek kathisma'ya yaklaştılar ve imparator Anastasios'a taş attılar. Bunların arasında imparatora bir taş atan, Mauros adında bir adam vardı. Saray muhafızları adamın cesaretini görünce onun yanına gittiler ve onu parçaladılar ve o da son nefesini verdi.”

⁹⁰Mandator (μανδάτωρ): Özel görevler için istihdam edilen alt düzeydeki görevli. Mandator terimi ilk kez 532 yılında Nika İsyanı sırasında Justinian'ın sözcüsü için kullanılmıştır. Mandatorların kolluk görevleri de vardı. Bkz. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s.1281

cezalandırılacağını söylediler. Bunun üzerine mandator Yeşillere “Yahudiler-Sâmiriler” diye bağırdı.⁹¹Bu olayın akabinde tartışmalara Mavilerde dâhil oldu ve iki taraf birbirini suçladı. Mandator da Mavilerden yana tavır sergileyince Yeşiller Yahudi olacaklarını, Mavi olmaksızın putperest olmayı tercih ettiklerini ifade ederek Hipodromdan ayrıldılar. Bu hareket İmparatorluğa karşı yapılabilecek en büyük saygısızlıktı. Olayları yatıştırmak için her iki gruptan bazı kişileri gözaltına alıp bazılarını idam ettiler. 13 Ocak'ta ortamı sakinleştirmek adına yarışlar düzenlendi ancak sonuç istenenin tam aksi oldu. Maviler ile Yeşiller imparatora karşı birleştiler ve gözaltına alınan ya da idam cezasına çarptırılan taraftarlarının bağışlanmasını istediler. Talepleri reddedilince şehrin tamamına yayılan isyan patlak verdi.⁹² İsyancıların “Nika! Nika!..” (zafer/kazan/yen anlamında) nidalarından dolayı bu isyana “Nikaİsyanı” adı verilmiştir.⁹³ İsyancı gruplar *Praefectus Urbi*⁹⁴ (ἡπαρχος Πόλης) olan Kapadokyalı İoannes, hukuk komisyonu başkanı ve *praefectus Praetorio*⁹⁵ (ἑπαρχος τῶν πραιτωρίων) Tribonianos'un görevlerinden azledilmesini istediler. Kapadokyalı İoannes dönemin en güçlü adamıydı ve kısa sürede büyük bir servet elde etti. Bu serveti elde ederken tebaasının mallarını yağmalamaktan çekinmiyordu. Tribonianos da para kazanmak ve kar elde etmek için her zaman adaleti satmaya hazırды. Neredeyse her gün rüşvet aldığı kişilerin ihtiyaçlarına göre bazı yasaları yürürlükten kaldırıp başka yasa teklifleri sunuyordu. İoannes ve Tribonianos'un kamu yararına karşı işledikleri suçlar başta görmezden gelindi. Ancak taraftar grupları anlaşmaya varıp ayaklanma başladığında, onları öldürmek amacıyla aramaya başladılar.⁹⁶

⁹¹ Sinanlar, *a.g.e.*, s.30.

⁹² Auzepy, *a.g.m.*, s.68-69.

⁹³ Alexander Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943, s.199.

⁹⁴ Praefectus Urbi (ἡπαρχος Πόλης): Kent valisi. Roma ve İtalya'da kolluk ve cezai kovuşturmadan sorumlu olan, erken Roma İmparatorluğu'nun kentsel, üst düzey yetkilisi. Bkz. The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s.2144

⁹⁵ Praefectus Praetorio (ἑπαρχος τῶν πραιτωρίων): Askeri komutan, 4. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun en üst idarî görevine tekabül eden bölgesel sivil görevli, mülki amir. Bkz. The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s.1710

⁹⁶ Prokopios, *The Wars of Justinian*, Çev. Henry Bronson Dewing, Hackett Publishing Company, Indianapolis, 2014, s. 62. “Ioannes kısa sürede büyük bir servet elde etti ve kendini sınırsız bir sarhoş sefahat yaşam tarzına attı. Her gün öğle yemeğine kadar tebaasının malını yağmalarken, günün geri kalamında kendini içkiye ve bedensel tatmine adandı. Kendini hiçbir şekilde kontrol edemediği için kusana kadar yedi ve her zaman para çalmaya hazırды, gerçi onu harcamaya daha da hazırды. Öte yandan Tribonianos da oldukça yetenekliydi ve dahası,

Kamu görevlilerinin görevden alınması için isyan bir araç olarak görülmüştür. Grupların katılabileceği resmî bir tartışma ortamı bulunmadığı için mevcut politikaları protesto etmek yerine, politikalardan sorumlu yetkililerin görevden alınmasını talep ederek sorunları ele aldılar.⁹⁷ Grupların imparatorların yaptığı atamalar üzerinde etkisine ilişkin ilk kayda değer örnek 494 / 495 Anastasius döneminde *praefectus Praetorio* olan Hierios'un, *comes orientis*⁹⁸ (Κόμης τῆς Ἐῶας) olarak akrabası Kalliopius'u atamasıdır. Göreve geldikten sonra Kalliopius Antakya'da Yeşiller tarafından saldırıya uğradı ve kaçmayı başardı. Hierios durumu İmparator Anastasius'a bildirdi ve bu olayı duyunca imparator hemen Tarsuslu Konstantius'u yeni *comes orientis* atadı.⁹⁹ Bu husustaki bir diğer örnek 498'de, Yeşillerin, İmparator Anastasius'un şehir valisi tarafından tutuklananların serbest bırakılması konusundaki talebine olumsuz yanıt vermesi üzerine çıkan bir isyanda anılan grup Konstantinopolis'teki eylemlerini kundakçılık ve vandalizm olaylarının yaşandığı noktaya getirdi. Bunun üzerine Anastasius, Yeşillerin lideri Platon'u *Praefectus Urbi* olarak atayarak kalabalığı yatıştırmıştır.¹⁰⁰

Diğer yandan, İoannes ve Tribonianos imparatorluğun önemli isimlerinden olmasına rağmen Justinianus (527-565) bu talebi kabul etti. İsyan devam edince General Belisarius görevlendirildi ve pek çok isyancı öldürüldü. Bunun üzerine isyancılar kamu binalarını ateşe verdiler, Ayasofya'nın yerinde bulunan Büyük Kilise yıkıldı. İmparator genel bir af

konu bilgi düzeyine geldiğinde çağdaşlarının hiçbirinden geri kalmıyordu. Ama aynı zamanda anormal bir şekilde para kazanma bağımlısıydı ve kar elde etmek için adaleti satmaya her zaman hazırды. Hemen her gün bazı yasaları yürürlükten kaldırır ve bazılarını önerir, her hizmeti müşterilerinin ihtiyaçlarına göre satardı. Halk kendi içinde bölündüğü ve bu renklerin uğruna savaştığı süre boyunca bu adamların kamu yararına karşı işledikleri suçlar dikkate alınmadı. Ama taraftar grupları, dediğim gibi anlaşıp ayaklanmaya başlayınca, bu iki adamı şehrin her yerinde alenen aşağıladılar ve öldürmeleri için aramaya başladılar.”

⁹⁷ Liebeschuetz, *Decline and Fall...*, s. 216.

⁹⁸ Comes Orientis (Κόμης τῆς Ἐῶας): 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Doğu Eyaletinin piskoposluğu olan Oriens'i yöneten görevli. Bkz. The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s.1533

⁹⁹ İoannes Malalas, a.g.e., s.220. “Anastasius'un saltanatı sırasında *praefectus Praetorio* olan Hierios, akrabası Calliopius'u *comes orientis* olarak atadı. Calliopios görevdeyken (393) Antakya Yeşilleri praetoriumda ona saldırdı, ancak Calliopios güvenli bir yere kaçtı. Hierios bunu öğrendiğinde imparator Anastasios'a bildirdi, o da hemen Tarsuslu Konstantius'u *Orientis* olarak atadı.”

¹⁰⁰ Ayn. yzr., a.g.e., s.221-222. “Etrafı kuşatılan kalabalık, bilindiği üzere hipodromun Chalke' kapısını ateşe verdi ve revaklar imparatorluk kathedrasına kadar yandı (395); ve ayrıca Hexahippion ve Konstantin Forumu'na kadar revaklar tamamen yanmış ve yıkılmış, boylu boyunca çökmüştür. Birçoğu tutuklanıp cezalandırıldıktan sonra, Yeşillerin hamisi olan Platon kent valisi olarak atandığında sükunet oldu.”

ilanı önerisinde bulunmak için hipodromda halkın önüne çıktı. Ancak halkın yanıtı olumsuz oldu. Bu kritik süreçte para dağıtılarak isyancı grupların bölünmesi sağlandı ve komutan Belisarius ve Mundus kalabalığın üzerine askerlerini sevk etti. İsyanın son bulmasıyla asilerin liderleri tutuklandı, pek çok kişi sürgüne gönderildi ve 30-35.000 kişi hayatını kaybetti.¹⁰¹ Şehir, sanki düşmanlar tarafından ele geçirilmiş gibi tahrip edilmişti. Ayasofya Kilisesi, Zeuksippos hamamları ve imparatorluk avlusu yakılıp yıkıldı.¹⁰²

Genellikle İmparatorların bu tür isyanların tırmanmasını önlemek için kullandıkları en etkili yöntem, iki büyük grup olan Maviler veya Yeşillerden birine destek sağlamaktı. Bu, bir gruba etkisini göstermesi ve rakiplerini hedef alması için daha fazla alan sağlarken, aynı zamanda her iki tarafın da imparatora karşı birleşmesini ve böylece kontrolünün ötesinde bir çete haline gelmesini durdurmanın bir yoluydu.¹⁰³

Gruplar bazen ekmek veya yağ gibi temel gıda maddelerinin kıtlığı ve enflasyonu protesto etmek için birleşip isyan edebiliyordu. Ekonomik nedenlerle çıkarılan isyanlarda çoğu zaman iki taraftar grubu da birbirlerine karşı değil yetkililere karşı ayaklanıyorlardı. Özellikle kıtlık zamanlarında iki gruba dâhil insanları etkilediği için her iki taraf farklılıklarını bir kenara bırakıp birlikte hareket edebiliyorlardı.¹⁰⁴ 556 yılı Mayıs'ında Konstantinopolis'te buğday ve arpa kıtlığı başlar, taraftar grupları Konstantinopolis'in kuruluşu vesilesiyle düzenlenen yıl dönümü yarışlarında törenlerde karışıklık çıkarırlar. Hipodromda Pers bir elçinin huzurunda yaşanan bu gelişmeler imparatoru çok sinirlendirir. Kent valisi Musonius'a sorumluların tutuklanması konusunda talimat verir ve Mavilerden birkaç kişi tutuklanır.¹⁰⁵

¹⁰¹Mitchell, a.g.e, s.146.

¹⁰² Prokopios, *The Wars of Justinian*, s. 61. "Şehir sanki düşmanlar tarafından ele geçirilmiş gibi ateşe verildi. Ayasofya Kilisesi, Zeuksippos hamamları ve imparatorluk avlusu, aynı zamanda foruma açılan büyük revakların her ikisi de yanmış ve yıkılmıştı."

¹⁰³ Greatrex, a.g.m, s.66.

¹⁰⁴ Michael Whitby "Factions, Bishops, Violence and Urban Decline," *Die Stadt in der Spätantike - Niedergang oder Wandel?*. Ed. Jens Uwe Krause ve Christian Witschel ,Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2006, s. 444-445.

¹⁰⁵*The Chronicle of Theophanes Confessor* :Byzantine and Near Eastern History AD 284-813,Çev. Cyril Mango ve Roger Scott, Oxford University Press, Oxford 1997, s.337."Mayıs ayında Bizans'ta da ekmek kıtlığı yaşandı. Sıkıntı içindeki halk, imparatora, şehri bolluğa kavuştur! diye bağırdılar. Pers elçileri Hipodrom'da hazır bulunurken, doğum günü kutlamalarında valiyi lanetlediler. İmparator buna kızdı ve vali Musonius'a bunu yapanların tutuklanmasını emretti. Halk, Pers büyükelçisinin huzurunda ona bağırdıkları için imparatoru kızdırmışlardı. Bol şarap, tuzlu et ve diğer her şey vardı ancak buğday ve arpa kıtlığı vardı."

Alfred Rambaud, Fyodor İvanoviç Uspenskij ve Gavro Manojlović, taraftar gruplarının surları koruyan askeri milis güç olduklarını öne sürmüşlerdir.¹⁰⁶

Dagron'un konuya ilişkin yaklaşımı taraftar gruplarının askeri bir faaliyet içinde olmadığı yönündedir. Ancak, sıradan vatandaşların bir şehri savunmaya çağırılması, devlet tarafından düzenli ordunun bulunmadığı ya da devletin emrinde yetersiz sayıda askeri olması durumunda grupların savaşan yerel milislerle aynı işlevde olduğunu öne sürer.¹⁰⁷

Manojlovic'in görüşlerine karşı çıkan Cameron ise, taraftar sayısının bu görevi yerine getiremeyecek kadar az olduğuna ve kaynaklarda Maviler ve Yeşillerin herhangi bir askerî görevi yerine getirdiklerine ilişkin bir husus bulunmadığına dikkat çekerek, 7. yüzyılın başlarında Maviler ve Yeşillere kenti ve surları korumaları çağrısında bulunulmuş olsa da bunun sebebinin askeri eğitim almaları nedeniyle değil, vatandaşlık görevlerini yerine getirmek amacıyla olabileceğini ifade etmektedir.¹⁰⁸602 yılının sonbaharında İmparator Mavrikios (582-602), ordunun Tuna ötesindeki topraklarda kışa sokulmasını emretti. Zor şartlar nedeniyle askerler buna itiraz ettiler ve isyan patladı. Birlikler toplandı ve Yüzbaşı Phocas'ı kendilerine lider olarak seçti. Mavrikios isyan patladığını ve ordunun kontrolü kaybettiği haberini duyunca insanlardan bunu gizli tutmaya çalıştı ve ertesi gün at arabası yarışları düzenlenmesini buyurdu. Mavrikios yarışlar sırasında şehri savunmak için gruplara dönüp, şehir surlarını korumalarını emretti.¹⁰⁹

Diğer yandan gruplar, savaş ya da savunma durumunda güven telkin etmemekteydi. Mavrikios'a atfedilen "Strategikon" adlı eserde "uzun sürmesi beklenen kuşatmaya dayanmak için yapılması gerekenler kısmında eğer sivil halk (demos örgütlenmeleri) şehirde kalırsa, askerlerle karıştırılmalıdır. Bu ayaklanma çıkarmalarına engel olur, aynı zamanda onlara şehrin savunmasında bir miktar sorumluluk verir. Şehrin kendilerine

¹⁰⁶Cameron *Circus Factions*, s. 105.

¹⁰⁷Dagron, a.g.e, s.151.

¹⁰⁸Cameron *Circus Factions*, s. 107-125.

¹⁰⁹The Chronicle of Theophanes Confessor, s.411-412. "İmparator kötü haberi duyunca halktan saklamaya çalıştı. Ertesi gün, felaket haberini gizli tutarak araba yarışlarını bile düzenledi. Ama Yeşillerin taraftarları "İşlediğimiz günahlardan dolayı Kroukes liderimiz olsun diyerek kendi renginizi rahatsız ediyorsunuz. Ama her şeyin yaratıcısı olan Tanrı, içte ve dışta her hasmı ve düşmanı kan dökmeden size tabi kılacaktır". Diye bağırıyorlar. Bunun üzerine imparator partizanlara, "Aptal askerlerin asiliği ve disiplinsizliği sizi hiç rahatsız etmemeli" dedi. Maviler daha sonra, "Sana imparator olmanı emreden Tanrı, krallığına karşı savaşan herkesi sana tabi kılacak. Sana nankörlük eden bir Romalı varsa, Allah onu kan dökmeden hizmetinize tabi kılar." Sonra onları silahlandıran ve yatıştırıcı sözlerle sakinleştiren imparator, onlara surları korumalarını emretti."

emanet edildiğine inandıkları için isyan planlamaktan çekinirler. Şehrin kapıları güvenilir adamlara emanet edilmelidir” ifadelerine yer verilmiştir.¹¹⁰Buradan hareketle grupların gerçek anlamda asker ya da milis güç olmadıkları sonucuna varabiliriz.

Yarışların Organizasyonu

Yıl boyunca düzenlenen oyunların tüm sorumluluğu ve masrafları imparator tarafından karşılanmaktaydı. Oyunların hakemleri dahi imparatorluk memurlarından oluşmakta olup, İmparatorluk Sarayının idari sistemine bağlıydı. Hipodrom'un önemli masraf kalemleri arasında arabacıların maaşları, ödülleri, atların eğitimi, atlı arabalarının yapımı ve denemesi, binaların dekorasyonu, aralarda sunulan eğlenceler (dans, pandomim vb.) ve seyircilerin yemek ihtiyacının karşılanması da bulunmaktaydı.¹¹¹

İki tür araba yarış etkinliği düzenleniyordu: sıradan yarışlar ve her yıl özel olarak belirlenmiş günlerde yapılan yarışlar. Her yıl yapılması planlanan yarışlara Tavim Yarışları denir ve tarihleri bellidir ya da yıldan yıla değişkenlik gösterebilir. İkinci tür oyunlar, İmparatorluk sarayındaki evlilikler, doğum günleri ve diğer önemli etkinlikler vesilesiyle ara sıra gerçekleşirdi.¹¹²

Yarışların gerçekleşmesi için her seferinde imparatorun rızası gerekiyordu. Yarışlardan iki gün önce iki taraftar grubu toplanarak görüşme talebinde bulunurlar; imparatorun isteklerini kabul ettiği kendilerine bildirildiğinde “phiale”¹¹³(φιάλη) adı verilen avlularında ellerinde meşalelerle bir geçit töreni yaparlar. Sonraki gün görüşme sırasında imparatoru alkışlayıp dört klasik taleplerini iletirlerdi. Bunlardan biri de ertesi gün bir yarış düzenlenmesidir.¹¹⁴Yarışlar, carceresin üstüne çekilen bayrakla bir gün önceden halka duyurulurdu. Son ana kadar imparator kararını değiştirebilirdi. Kötü hava koşulları, genel bir afet, ciddi toplumsal olaylar, gecikmelere hatta yarışların iptaline neden olabilirdi.¹¹⁵

¹¹⁰*Maurice's Strategikon : Handbook of Byzantine Military Strategy*, Çev. George T. Dennis, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1984, s.109

¹¹¹Giatsis, a.g.m, s.51.

¹¹²Auzepy, a.g.m, s.63-64.

¹¹³Phiale(φιάλη):İçinde süs havuzu ve çeşme bulunan avludur. Saray törenlerinde imparatorlar bu avlunun üst tarafındaki balkondan halkın karşısına çıkar. Her iki takımında sarayda bir phialesi vardı. Bkz. Dagron, Konstantinopolis Hipodromu, s.130-131

¹¹⁴ Dagron,a.g.e, s.130-131.

¹¹⁵ Guillard, a.g.m, s.2.

11 Mayıs'ta şehrin kuruluş yıldönümü gibi özel günler¹¹⁶ vesilesiyle düzenlenen yarışlarda takımlardan sorumluların hazır bulunduğu sırada kura topları şehrin valisinin önünde bir kavanoza koyulur ve mühürlenirdi. Sonraki gün, Yeşillerin sınırında saray görevlilerinden biri kavanozu sallar ve seçilen ilk top birinci yarışta hangi takımın sürücüsüne avantaj kazandıran carceresteki sol çıkışta bulunacağını gösterirdi. Bunun akabindeki üç yarışta sol çıkışta sırayla öbür takımlar yer alırdı. Sabahki yarışlarda icra edilen bu düzenleme öğleden sonra da devam ederdi. Olağan yarışlarda ise kura işlemi yarıştan bir gün evvel yapılır, gerçekleştirilmesi planlanan bütün yarışlarda kimin hangi at ile hangi çıkışta hazır bulunacağı "kombina" denilen ve "kombinographos (Κομβινογράφος)" unvanıyla anılan görevli tarafından düzenlenen belge ile kayıt altına alınırdı.¹¹⁷

Öğleden sonra çeşitli yarışlara katılacak asıl yarışçılar veya yedekleriyle, atların seçimi ve arabaların yerlerinin belirlenmesi amacıyla denemeler yapılırdı. Sağ dış taraftaki atın antrenmanlı ama çok azgın olmaması gerekir; sol dış taraftaki ise dönemeçlerde yönlendirici rolünü üstleneceği için mümkün olduğunca uysal olmalıdır. İç taraftakilerin de güçlü ve iyi eğitilmiş olması gerekmektedir.¹¹⁸ Yarış programı, sabah ve öğleden sonra iki oturuma bölünürdü. Ara verildiğinde hem imparator hem de seyirciler öğle yemeği yer ve dinlenirdi. Daha sonra güreş, tiyatro oyunu gibi gösteriler başlardı ve öğleden sonra son yarış yapılırdı.¹¹⁹

Bir günde gerçekleştirilen yarışların sayısı zamanla değişiklik gösterdi. Başarılı araba sürücüsü Konstantinos'u onurlandıran bir epigramda, sabah 25, öğleden sonra 21 yarış kazandığı kaydedilmiştir.¹²⁰ 6. yüzyılda Konstantinopolis'te, olağan yarış programı kapsamında 25 yarış yapılmakta iken 10. yüzyılda bu sayı 8'e düşürüldü.¹²¹

¹¹⁶ İki tür yarış düzenleniyordu: Sıradan yarışlar ve her yıl özel olarak belirlenmiş günlerde yapılan yarışlar. Her yıl yapılması planlanan yarışlara Takvim yarışları denir ve tarihleri bellidir ya da yıldan yıla değişkenlik gösterebilir. Bu tür yarışlarda yarış yılı Paskalya orucuyla sonlanırdı. Yeni yarış yılı 7 hafta sonra Paskalya'nın ikinci pazartesi günü gerçekleşen Altın Yarışlarla başlardı. Özel günlerde düzenlenen yarışlar arasında 11 Mayıs'ta kentin kuruluşuna istinaden ve ocak ayında Noel'i kutlamak amacıyla yapılan yarışlar bulunmaktaydı. İkinci tür oyunlar, İmparatorluk sarayındaki evlilikler, doğum günleri ve bir zafer kutlaması yada bir elçinin kabulü gibi diğer önemli etkinlikler vesilesiyle ara sıra gerçekleşirdi. Bkz. Dagron, Konstantinopolis Hipodromu, s.124

¹¹⁷ Auzepy, a.g.m, s.64.

¹¹⁸ Dagron, a.g.e, s.133

¹¹⁹ Giatsis, a.g.m, s.53.

¹²⁰ Cameron, *Porphyrius the Charioteer*, s.210.

¹²¹ Ayn. yzr., *Porphyrius the Charioteer*, s.230.

Yarışın yapılacağı günün sabahı seyirciler erkenden hipodromun kapılarında toplanırdı. İmparator, kathismanın ikinci katındaki dairesine çıkıp hazırlıkların tamamlanmasını beklerdi. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra dışarı çıkar, kentin ileri gelenlerini kabul etmek üzere hipodromdaki bu özel locasına doğru ilerlerdi.¹²² Arabacılar yarışın başlamasını donanım ve araç gereç odasında beklerdi. Kilise semantronunun¹²³ (σήμαντρον) adı verilen zilin sesini duyan araba sürücülerini kiliseye gidip mum yakarlardı. Mumlarla geri dönüp, Theotokos Şapeli'nde¹²⁴ dua ederlerdi. Ardından odaya geri dönerlerdi.¹²⁵

İmparator hipodromdaki yerini almaya giderken, seyisi yarışlar için son düzenlemeleri gözden geçirirdi. Arabacıların, demosların liderlerinin, imparatorluk muhafızlarının törenle ilgili görevleri bulunan demos üyelerinin ve seyirci topluluğunun durumu da dahil olmak üzere kontrol edilirdi. İmparatora oyunların başlayabileceğinin bildirilmesi üzerine bir işaret verilir ve imparatorluk locasının kapısı yavaşça açılırdı. İmparator tribüne doğru ilerler ve özel locasında kendisi için hazırlanan tahta çıkardı. Tahtın basamaklarında durarak izleyicileri kutsamak üzere önce orta bloktaki sıralara, sonra sağdakilere ve son olarak da soldakilere dönerek üç kez haç işareti yapardı.¹²⁶ İmparator, halkın ve askerlerin alkışlarına karşılık vermek amacıyla kendisini gösterir, sessiz ve hareketsiz kalır bir mandator aracılığıyla konuşur ve yardımcılarının hareketleriyle desteklenen hafif bir baş işaretiyle (nutus) emirlerini iletirdi.¹²⁷

¹²² Dagron, a.g.e, s.134.

¹²³ Semantron (σήμαντρον): Manastırlarda çan yerine kullanılan vurmali bir müzik aleti. Bkz. The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s.1868.

¹²⁴ Theotokos Şapeli (Theotokos Khalkoprateia Kilisesi): Günümüzde kilisenin bulunduğu yer İstanbul'un Sultan Ahmet semtindeki Zeynep Sultan Sokağı'ndadır. Ayasofya'nın batısında bakırcı esnafının bulunduğu bölgede eski bir sinagogun yerine yada yakınına inşa edilir. II. Theodosios'un kız kardeşi Pulkheria tarafından yapımına başlanır. 1484 yılında Lala Hayreddin tarafından camiye çevrilir. Bkz. Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, Çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 76-78

¹²⁵ Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies, (Lat. De ceremoniis)* Çev. Ann Moffatt ve Maxeme Tall, Brill, Leiden 2012, s. 334. "Araba sürücülerini kutsal kiliseden gelen ahşap semantron sesi duyunca kalkıp kiliseye giderler ve mumlarını yakarlar ve daha sonra mumları alarak geri dönerler ve Hipodrom'a girerler ve oradan ayrılarak Kutsal Theotokos Şapeli'nde dua ederler. Bu yoldan geri dönüp odalarına giderler ve eldivenlerini giymeye başlarlar."

¹²⁶ Ayn. yzr, a.g.e, s. 305-306. "Sonra praipositos içeri girer ve imparatora her şeyin hazır olduğunu bildirir. İmparator taş merdivenden aşağı iner ve aşağı inerken praipositos'a "Başlama emri verin" der ve praipositos yüksek sesle "Harekete geçin!" der."

¹²⁷ Dagron, a.g.e, s.44.

İmparatorun yarışlara iştiraki Bizans sporunun en önemli özelliklerinden biriydi. İmparatorun Tanrı tarafından seçilmiş biri olduğuna inanılıyordu ve söz konusu inanış çerçevesinde kahramanlık ve zafer kazanmak önem arz etmekteydi. Bu sebeple, İmparatorluğun herhangi bir yerinde, herhangi bir türden zafer imparatorla ilişkilendirilirdi.¹²⁸ İmparatorlar ve izleyiciler arasındaki ilişki yalnızca araba yarışlarıyla ya da zafer kazanma tutkusuyla ilgili değildi. Hipodrom, yarışlarla ilgili olmayan konular hakkında iki taraf için birbirlerine mesajlarını iletebilecekleri bir ortam sağladı. İmparatorlar, seyircilere önemli duyurular yapıyor, kısmen de olsa gösteriş yapma şansı buluyorlardı.¹²⁹ Konuya ilişkin olarak Anastasius'un tahttan feragat etme girişimini örnek verebiliriz. Anastasius (491-518), imparator tahtına oturduktan sonra Monofizitliği güçlendirmeye çalıştı. Anastasius'un bu tutumu halk tarafından tepkiyle karşılanıp ayaklanma hareketlerini de beraberinde getirmiştir. 4-6 Kasım 512 tarihleri arasında kanlı çatışmalar yaşandı. Ayaklanma artık bir isyan boyutuna ulaştı. İsyanlar sonucunda Anastasius, tahttan çekilmeye hazır olduğunu bildirmek üzere halka haberciler gönderdi.¹³⁰ İmparator Anastasius tacı olmadan hipodromda görüldü ve tahttan feragat ettiğini bildirdi. Bu hareketi, muhalifleri yatıştırdı ve halkın övgüsünü kazandı. Genel olarak, hipodromda görünen imparatorların orada toplanan seyirciler tarafından alkışlanacaklarını veya destekleneceklerini umdukları görülmekteydi. Yarışlara bu kadar sık katılmalarının bir nedeni de buydu.¹³¹

Atlar, yarışlar başlamadan kısa bir süre önce *carceres* tarafına getirilerek arabalara koşulurdu. Yarışların yapılacağı günden bir gün evvel düzenlenen kurayla kimin hangi kapıdan çıkış yapacağı belirlenirdi. Böylece araba sürücülerini yarışma stratejilerini belirlemiş oluyordu.¹³² 4.-7. yüzyıllar arasında *mappa* (μάππα) adı verilen bir mendili yere bırakarak yarışın başladığını belirten ve *mapparios*¹³³(μάππαριος) unvanını taşıyan görevlinin işaretiyle arabalar *carceres*ten çıkış yapardı. 10. yüzyılda *mapparios* mendil atmak yerine kollarını kaldırarak oyunları başlatırdı.¹³⁴ Kapılar eş zamanlı

¹²⁸Schrodt, a.g.m, s.46. Bkz. Roueche, "Partiler ve Eğlenceler", s.62

¹²⁹Parnell, "The Emperor and", s.237.

¹³⁰Bury, a.g.e, s.438-439.

¹³¹ Parnell, "The Emperor and", s.237.

¹³² Sinanlar, a.g.e, s.27.

¹³³*Mapparios* (μάππαριος):Oyunlara başlama işareti vermekle görevli kişi. Bkz. The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s.1294

¹³⁴Konstantine Porphyrogenetos, a.g.e, s.359. "Halk: "Gün geldi." Amigo kızlar: "Nana." Halk: "Tanrı'nın Kutsal Annesi!" Amigo kızlar: "Nana." Halk: "Mavilerin Zaferi!" (Yeşiller: "Yeşiller İçin!") Amigo kızlar: "Nana." Halk: "Devlet seviniyor!" Amigo kızlar: "Nana."

olarak açılır ve yarışçılar dışarı çıkardı. Mavi takımın sınırı ile carceres arasındaki yüz metre mesafede iyi bir pozisyon alarak yarış pistinin sol tarafında arabayı sürmek galibiyet kazanmak için avantaj sağlıyordu. Sürücüler, birbirine çarpmamaya ve arabalarını iç kısma geçirmeye çalışarak spinanın çevresinde saatin tersi yönde 7 defa tur atarlardı.¹³⁵ Yedi tur atmak ve yaklaşık 4000 metre kat etmek atların bitkin düşmelerine ve çatlamlarına izin vermeden hızlarını ve dirençlerini test etmek için normal bir mesafeydi.¹³⁶

Standart bir yarışta carceresten başlayarak önce batı yönüne arabalar sürülür, ortadaki spinanın bitiş noktasından dönülerek doğu taraf boyunca yarışılır ve imparatorluk locasının önünden geçilirdi.¹³⁷ Yarış, arabaların batı tarafındaki bitiş çizgisine gelmeleriyle sona ererdi. Yarışma kuralları gereği tebeşirle iki beyaz çizgi çizilirdi. Çizgilerden biri 7 turdan sonraki yarış çizgisiydi. Bu çizgiyi geçen ilk yarışçı galip ilan ediliyordu. Tebeşirle çizilen ikinci bir çizgi bulunmaktaydı. Bir yarışçı darbe aldığına ya da Mavilerin sınırındaki dönemeçte pistten çıkarsa ve sol taraftaki atı (ya da sağ taraftaki) bu çizgiye basarsa yarış dışı kalırdı. Dolayısıyla bu çizgi kuzey ve güney yönünde sphenone duvarıyla simetrik bir noktada bulunmaktaydı.¹³⁸ Sürücüler, arabalarını rakiplerine vurmaktan veya pistten atmadan sürmek zorundaydı. Bir yarışmacı, arabasından ayrılırsa veya kaskını çıkarırsa diskalifiye edilirdi. Bir sürücü hastalandığı takdirde takımındaki başka bir sürücü onun yerini alırdı. Yarışla ilgili herhangi bir itiraz, her bir takım liderinin dikkatine sunulurdu.¹³⁹ *Praepositus sacri cubiculi*¹⁴⁰ (πραπόσιτος τοῦ εὐσεβεστάτου κοιτῶνος) anlaşmazlığa neden olan bir sorun ortaya çıktığında imparator adına kararlar alır ve yarışma sırasında iradesini beyan ederdi.¹⁴¹

Yarışı kazanan sürücüler mükâfatlandırılırdı. Ancak her yarış aynı derecede önemli değildi. İlk yarışta birinci gelmek daha önemliydi ve daha çok kazandırırdı. İki katı bir ödül vardı ortada; yarışçı İmparatorluk

Halk: "Tanrı'nın Kutsal Annesi!" Mapparios ellerini kaldırdığında, "Şimdi, Tanrım, onlara yardım et!" derler."

¹³⁵Auzepy, a.g.m, s.65.

¹³⁶ Dagron, a.g.e, s.53.

¹³⁷ Roueche, "Partiler ve Eğlenceler" s.52-53

¹³⁸Dagron, a.g.e, s.85. Bkz. Bardill, "Konstantinopolis Hipodromu'nun Mimarisi ve Arkeolojisi", s.140

¹³⁹Giatsis, a.g.m", s.53.

¹⁴⁰*Praepositus sacri cubiculi* (πραπόσιτος τοῦ εὐσεβεστάτου κοιτῶνος): Baş mabeynci. Bkz. The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s.1709

¹⁴¹Wolińska, a.g.m, s.130.

gardırobundan ödünç verilmiş bir kıyafet giyer, zaferi özel alkışlarla kutlanırdı.¹⁴² Yarışın birincisi Dikilitaş'ın hizasında, sağ taraftaki varış çizgisini aştıktan sonra Yeşillerin sınırına doğru döner ve pistten imparatorluk locasına kadar gider, orada taraftar grubunun hizasında durur. Arabadan iner, imparatorun önünde eğilir ve *aktouarios*¹⁴³ (ἀκτουάριος, Lat. Actuarius) aracılığıyla imparatorun önünde eğilir ve taraftarların tezahüratlarıyla birlikte gelen taleple iki ödül birden alır. Sonra Mavilerin sınırına doğru döner, sağ taraftaki pistten ilerler, kendi renginden taraftarların alkışlarına mazhar olurdu.¹⁴⁴ Kazanan sürücülere bir palmiye dalı verilir ve bir taç takılırdı. Ayrıca yüklü miktarda ödül parası da vardı.¹⁴⁵

Diğer yandan, Bizans yarışlarının başka kültürlerde görülmeyen bir özelliği bulunmaktaydı. Bu özellik, *Diversium* olarak bilinen yarışın kazananın kaybedenle atlarını ve arabalarını değiştirmesiydi. Yarışın galibine, kaybedenle yeniden karşılaşma yaparak meydan okuma fırsatı sağlardı. Böylece arabacı yarışı atın veya arabanın sayesinde değil, kendi becerisiyle kazandığını seyircilere kanıtlamış oluyordu.¹⁴⁶

Törenler, toplumsal gelişmenin durağan hale gelmesini engellemek ve ayrıcalıkları onaylatmak amacıyla gelenek haline getirilmiş bir eski ritüeller bütünüydü. Yarış törenlerinin ayrı bir önemi vardı. Bu törenler sayesinde Roma geçmişine, Konstantinus'a, onu bir ideolojik atılım unsuru yapan ikonoklastlara ve belli belirsiz anlaşılan ama bir imparatorluk zaferi teolojisiyle aşılacak Hristiyan dindarlığı ile gösteriler arasındaki genel bir uyum sorununa gönderme yapıyordu.¹⁴⁷

Sonuç

Atlı araba yarışları, Bizanslılar için önemli bir aktiviteydi. Hipodromda en sık yapılan spor olduğu için araba yarışları tartışmasız en çok ilgi çeken spordu. Aslında, Bizans, antik veya Ortaçağ spor dünyasına yeni bir spor türü eklemeydi; aksine Roma ve Yunan medeniyetlerinden miras kalan birçok spor faaliyetini sürdürdü. Bununla birlikte, atlı araba yarışları

¹⁴² Dagron, a.g.e, s.137.

¹⁴³ Aktouarios (ἀκτουάριος): Görevleri yüzyıllar boyunca değişen bir memurun adı. Geç Roma İmparatorluğu'nda aktouarios, görevi askeri ücretlerin ve erzakların dağıtımını olan bir mali görevliydi. 10. yüzyılda Porphyrogennetos'un De ceremoniis kitabında, galibiyet kazanan atlı araba yarışçılarına imparator adına ödülleri dağıttığı anlatılır. Bkz. The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, Oxford-New York, 1991, s.50

¹⁴⁴ Konstantine Porphyrogennetos, a.g.e, s.328-330.

¹⁴⁵ Roueche, a.g.m, s.54

¹⁴⁶ Cameron, *Porphyrius the Charioteer*, s.208-209.

¹⁴⁷ Dagron, a.g.e, s.249-250. Bkz. Mango, "Konstantinopolis Hipodromu'nun Tarihçesi", s.40

sayesinde sporu sosyal ve politik amaçlarını gerçekleştirmek için kullanması Bizans'ı spor tarihinde benzersiz kılmaktadır.

Bizans'ta düzenlenen araba yarışları halk ile imparator arasında bir ilişki geliştirilmesine de vesile oldu. Bizans araba yarışının teknik detayları, kullanılan fiziksel alan ve hatta sporun organizasyonuna gösterilen özen imparator ve seyirciler arasındaki ilişkinin önemini gözler önüne sermektedir. Sporun yönetimini devralan imparatorların amacı, yalnızca reklamını yapmak değil, aynı zamanda Bizans halkına hem halkın hem de imparatorun değer verdiği bir iletişim kanalını sürdürmektir. Böylece halka mesajlar verip, imajlarını güçlendiriyor ve halk nezdinde itibarlarını artırabiliyorlardı. Genel olarak imparatorların hipodromda görüldüklerinde izleyiciler tarafından alkışlanacakları veya başka şekilde desteklenecekleri beklentisi vardı. Bu da onların sıklıkla yarışlara katılma nedenlerinden biridir. Halk, imparatorların hem yarışlarla ilgilenmesini hem de sevdiği takımı desteklemelerini arzu ediyordu. Şehrin ve imparatorluğun toplumsal ve siyasi yaşamının en önemli sahnesi olan Hipodrom halk için sık sık imperatordan yaşam koşullarına ilişkin talepte buldukları bir platform haline gelmişti. Bu nedenle araba yarışları son derece önemli bir sosyal buluşmaydı.

Ekonominin bozulması, savaşta alınan yenilgiler, yüksek vergiler, demokratik olmayan uygulamalar imparatora karşı memnuniyetsizlik yaratmaktaydı. Yarışlara katılım halkın günlük hayatın sorunlarından uzaklaşarak, devlete aidiyet hissetmelerinin sağlanmasında etkili bir yoldu. Böylece halkın dikkati imparator üzerinden çekilmiş olmaktadır.

Yarışların sosyal gruplar arasındaki çekişmenin sembolik temsillerine dönüşmesi ve izleyicilerin yarışçıları kendileriyle özdeşleştirme atlı araba yarışlarına büyük önem atfedilmesine yol açtı. Taraftar grupları sivil nüfusun temsilcileri olarak imparatorluk törenlerinde daha belirgin oyuncular haline geldi. Grupların bu yeni işlevi imparatorların meşrulaştırılmasında önemli bir rol oynamasına izin verdi. Taraftar grupları kitlelerin temsilcisi haline geldi ve bu nedenle hipodromda gerçekleşen törenlerin çoğuna öncülük ettiler. Böylece güçlerine sembolik bir tanınma sağladılar.

Taraftar grupları belli bir siyasi statüye ulaşmamış olsa da yetersiz memurların görevden alınması, mahkûmların serbest bırakılmasını talep etme ya da kamusal ekonomik kaygıları ifade etme yönleri bulunduğundan kısmen siyasi bir rol oynadı.

Emperyal etkinin artması ile hizipçi kültürün insanlara yönelik cazibesinin artması arasındaki pozitif korelasyon, muazzam sonuçlar

doğmasına sebebiyet verdi. İzleyicilere içinde yaşadıkları otoriter toplumda bastırılmış duyguları serbest bırakarak seçtikleri bir takımın arkasında toplanma özgürlüğü sağladı. Ayrıca, İmparatorluğu'nun uyruklarının çoğunluğunu ortak bir zemin noktasında buluşturdu. Bu da Tanrı tarafından seçilmiş temsilci olarak görülen imparatorun halkını kendi istekleri doğrultusunda ortak paydada birleştirmesine ve kontrol etmesine yardımcı oldu. Yarışların düzenlenmesinden sorumlu tüm görevlilerin devletin memuru olması, imparatorun yarışların idaresini ve maliyetini üstlenerek bu spor üzerinde kontrolü ele almasının göstergesidir. Ayrıca, Bazı Bizans imparatorları ise bir taraftar grubunu destekleyip halkın ikiye bölünmesine sebep oldu. Hipodromda bir araya gelen halk imparatora gruplar aracılığıyla ulaşabildi. Böylece bir parça özgürlük verilerek halk arasında idare aleyhindeki çatlak seslerin çıkmasının önüne geçildi ve halk istenilen doğrultuda yönlendirilebildi.

Kaynakça

- Auzepy, M., “İstanbul’un Hipodromu,Bizans”, *Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Ed. Annie Pralong, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- Bardill, J.,*Constantine, Divine Emperor of The Christian Golden Age*, Cambridge University Press, New York 2012.
- Bardill, J., “Konstantinopolis Hipodromu’nun Mimarisi ve Arkeolojisi”, *Hipodrom/Atmeydanı: İstanbul’un Tarih Sahnesi*, Ed. Brigitte Pitarakis, Cilt 1, Pera Müzesi Yay., İstanbul 2010, s.91-149
- Brockett, O. G.,*History of the Theatre*, Allyn and Bacon Inc, Boston 1977.
- Bury, J. B., *A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*, Cilt:1, Dover Publications, New York 1958.
- Cameron, A.,*Porphyrius the Charioteer*, Oxford University Press, Oxford 1973.
- Cameron, A., “Heresies and Factions,” *Byzantion* Cilt 44,1974, s. 92-120.
- Cameron, A., *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Clarendon Press, Oxford 1976.
- Chronicon Paschale*, Ed. Ludwig August Dindorf, Impensis E. Weberi, Cilt 1, Bonn 1832.
- Crowther,N. B.,*Sport in Ancient Times*, Praeger, Westport 2007.
- Dagron, G., *Konstantinopolis Hipodromu:Oyunlar, Halk ve Politika*, Çev. İsmail Yerguz, Sel Yayıncılık, İstanbul 2014.

Decker, W., "Chariot Racing", *Encyclopedia of World Sport: From Ancient Times to the Present*, Ed. David Levinson, Karen Christensen, Oxford University Press, New York 1999, s.75-76.

Diehl, C., "The Population of Constantinople", *The Cambridge Medieval History, The Eastern Roman Empire (717-1453)*, Ed. John Bagnell Bury, Cilt 4, The Macmillan Company, New York 1923, s.750.

Djukic, L., "Hippodrome (Constantinople)", *The Byzantine Empire A Historical Encyclopedia*, Ed. James Francis LePree, ABC-CLIO, II, Santa Barbara, Kaliforniya 2019, s.198-200.

Dvornik, F., "The Circus Parties in Byzantium: Their Evolution and their Suppression", *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Londra 1974, s.119-133.

Greatrex, G., "The Nika Riot: A Reappraisal", *The Journal of Hellenic Studies*, Cilt 117, 1997, s. 60-86.

Geysen, J., "Presentations Of Victory On The Theodosion Obelisk Base", *Byzantion*, Cilt 68, 1998, s.47-55.

Giatsis, S.G., "The Organization of Chariot-Racing in the Great Hippodrome of Byzantine Constantinople", *The International Journal of the History of Sport*, Cilt 17, Sayı 1, 2000, s.36-68.

Guilland, R., "Études Sur L'Hippodrome de Byzance, III, Rôle de L'Empereur Et Des Divers Fonctionnaires Avant Et Pendant Les Courses", *Byzantinoslavica*, Cilt 26, 1965, s.1-39.

Fiona. K. H., *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World*, Francis Cairns, Cambridge 2006.

Harris, J., *Constantinople Capital Of Byzantium*, Hambledon Continuum, Londra ve New York 2007.

Homeros, *İlyada*, Çev. Azra Erhat ve A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2008.

<https://open.conted.ox.ac.uk/resources/images/obelisk-theodosius-i-constantinople> (Erişim Tarihi:4 Kasım 2020)

Humphrey, J. H., *Roman Circuses: Arenas for Chariot Racing*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles 1986.

Kaegi, W. E., *Heraclius Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

Kuban, D., *Istanbul, An Urban History: Byzantium, Constantinopolis*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Liddell H. G., ve Scott R., "δημος" *A Greek- English Lexicon*, American Book Company, New York, Şikago, Cincinnati 1901, s. 339-340

Liebeschuetz, J. H. W. G., *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford University Press, New York 2001.

Lindsay, J., *Byzantium into Europe*, The Bodley Head, Londra 1952.

Malalas, J., *The Chronicle of John Malalas*, Çev. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne 1986.

Mango, C., “Konstantinopolis Hipodromu’nun Tarihçesi”, *Arkeolojisi*, *Hipodrom/Atmeydanı: İstanbul’un Tarih Sahnesi*, Ed. Brigitte Pitarakis, Cilt 1, Pera Müzesi Yay., İstanbul, 2010, s.36-43

Manojlović, G., “Le Peuple De Constantinople”, çev. Henri Grégoires. *Byzantion*, Cilt 11, Sayı 2, 1936, s. 617-716.

Maurice’s Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy, Çev. George T. Dennis, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1984.

McCabe, A., “Hipodromun Atları”, *Hipodrom/Atmeydanı: İstanbul’un Tarih Sahnesi*, Ed. Brigitte Pitarakis, Cilt 1, Pera Müzesi Yay., İstanbul 2010, s.69-81

Millingen, A. V., *Byzantine Constantinople, the Walls of the City and Adjoining Historical Cities*, John Murray ,Londra 1899.

Mitchell, S., *A History of the Later Roman Empire: AD 284–641*, Willey Blackwell, West Sussex 2015.

Müller-Wiener, W., *İstanbul’un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Parnell, D. A., “The Emperand His People at the Chariot Races in Byzantium”, *The International Journal of the History of Sport*, XXXVII/3-4, (2020,) s.233-245.

Parnell, D. A., “Spectacle and Sport in Constantinople in The Sixth Century”, *Spectacle in Greekand Roman Antiquity*, Ed. Paul Christesen and Donald G. Kyle, Wiley Blackwell, West Sussex 2014, s.633- 646.

Porphyrogenetos, C., *The Book of Ceremonies*, Çev. Ann Moffatt ve Maxeme Tall, Brill, Leiden 2012.

Prokopios, *History of the Wars*, Çev. Henry Bronson Dewing, W. Heinemann ve Macmillan Co, Londra ve New York, Cilt 1 1914.

Prokopios, *The Wars of Justinian*, Çev. Henry Bronson Dewing, Hackett Publishing Company, Indianapolis 2014.

Prokopios, *Bizans’ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Maviler Ve Yeşiller: Bizans Atlı Araba Yarışları Çerçevesinde Taraftar Grupları

Rambaud, A., “Le Monde Byzantin: Le Sport Et L'Hippodrome A Constantinople”, *Revue des Deux Mondes*, Cilt 94, Sayı 5, 1871, s.761-794.

Roueuché, C., *Performers and Partisans At Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods*, Society for The Promotion of Roman Studies, Londra 1993.

Roueuché, C., “Partiler ve Eğlenceler”, *Hipodrom/Atmeydanı: İstanbul'un Tarih Sahnesi*, Ed. Brigitte Pitarakis, Cilt:1, Pera Müzesi Yay., İstanbul 2010, s.50-64

Saltuk, S., *Antik Çağda Hipodromlar Circuslar*, Ege Yayınları, İstanbul 2001.

Sinanlar, S., *At Meydanı: Bizans Araba Yarışlarından Osmanlı Şenliklerine*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Schrodt, B., “Sports of the Byzantine Empire”, *Journal of Sport History*, Cilt 8, Sayı 3, 1981, s. 40-59.

Spracklen, K., *Constructing Leisure : Historical and Philosophical Debates*, Palgrave Macmillan, Chippenham ve Eastbourne 2011.

The Codex of Justinian, Çev. Justice Fred H. Blume, Ed. Bruce W. Frier, Cambridge University Press, Cambridge 2016.

The Chronicle John Bishop of Nikiu, Çev. Robert Henry Charles, Williams and Nortgate, Oxford 1916.

The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, Çev. Cyril Mango ve Roger Scott, Oxford University Press, Oxford 1997.

Tütüncü Çağlar, F., “Tracing the Hoof-prints of Byzantine History: Horses and Horse Breeding in the Middle Byzantine Period”, *Questions, Approaches, and Dialogues in Eastern Mediterranean Archaeology*, Ed. Ekin Kozal, Murat Akar, Yağmur Heffron vd., Ugarit Verlag, Münster 2017, s.699-717.

Tütüncü Çağlar, F., *The Land of Beautiful Horses: Stables in Middle Byzantine Settlements of Cappadocia*, Bilkent Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

Vasil'ev, A.A., *History of Byzantine Empire (324-1453)*, The University of Wisconsin Press, Madison 1952.

Vasiliev, A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943.

Wolińska (Łódź), Teresa; “Constantinopolitan Charioteers and Their Supporters”, *Studia Ceranea*, 2011, s.127-142.

Whitby, M., “The Violence of The Circus Factions”, *Organised Crime in Antiquity*, Ed. Keith Hopwood, The Classical Press of Wales, Swansea 2009, s.229-253.

Whitby M., “Factions, Bishops, Violence and Urban Decline,” *Die Stadt in der Spätantike – Niedergang oder Wandel?*. Ed. Jens Uwe Krause ve Christian Witschel , Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2006, s.441-461.

Yücel, E., Bizans Devrinde Hipodrom, *Arkitekt*, Sayı 2/322, 1966, s.84-88.

TARİHİN İZ DOKUNDUĞU GÜZERGÂH: İPEK YOLU

THE ROUTE WHICH HISTORY WAS TOUCHED: THE SILK ROAD

Özkan KARACA*

Makale Bilgisi

Article Info

Başvuru: 18.08.2020

Received: Aug, 18, 2020

Kabul: 31.01.2022

Accepted: Jan, 31, 2022

Öz

Tarih boyunca kentler, kültür ve medeniyetlerin doğduğu, geliştiği ve yayıldığı yerler olmuştur. Kentler, tarihsel süreçte insanların çeşitli gereksinimlerinin ürünü olarak sürekli bir gelişme göstermiştir. Bu gelişme sürecinde hem insanlığın birikiminin gelecek kuşaklara taşıyıcısı, hem de taşıdığı uygarlık birikimi ile insanoğlunun geleceğini şekillendiren en önemli faktörlerden biri olmuştur. Kentleri bir damar gibi birbirine bağlayan yollar; iletişimin sağlandığı, alışverişin sürdürüldüğü ve bilgilerin aktarıldığı yapı olmuştur. Antik çağlardan günümüze tarihin akışını değiştiren ve nice hadiselerin yaşandığı uluslararası yollarda vardır. Antik yolların binlerce kilometrelik güzergâhu günümüzün teknolojik imzasında modern görünüm ve vasıtalarla hala fonksiyonunu sürdürmektedir.

Bu makalede tarihi süreç içerisinde İpek Yolu'nun yol ağlarının durumu, gelişimi ve muhtemel güzergâhları açıklanmaktadır. Çağlar boyunca işlevini sürdüren ve geniş coğrafyaya yayılan İpek Yolu'nun yol durumları ve zaman içerisinde geçirdikleri değişimlere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İpek Yolu, Yollar, Karayolu, Antik Yollar

Abstract

Throughout history, cities have become places where culture and civilizations are born, developed and spread. Cities have shown a continuous improvement as a product of various needs of people in the historical process. This development has been one of the most important factors shaping the future of mankind with the accumulation of civilization that both the accumulation of mankind carries to future generations and carries. The ways that connect cities like a vein; Communication has been provided, shopping has been maintained and information has been transferred. There are also international ways of changing the flow of day-to-day

*Araştırmacı-Yazar, MSN Yayıncılık Genel Yayın Yönetmeni, ozkankaraca@atlantikmedya.com, Orcid: 0000-0001-6984-9772, İstanbul, Türkiye.

history from ancient times, and of great hobbyists. Thousands of miles of ancient roads continue to function with modern appearance and means in today's technological signing.

In this article, the status, development and possible routes of the Silk Road and their are explained in the historical process. Also, Silk Road's function throughout the ages and spreads to a wide geographical areas, includes road conditions and changes over time.

Keywords: Silk Road, Roads, Road, Antique Roads

Giriş

İpek Yolu, dünyanın bir ucundan diğer ucuna yalnız ipeğin değil; kültür ve medeniyet unsurlarının da taşındığı bir yoldur. Bu yönüyle *İpek Yolu*¹, yüz yıllar boyunca farklı milletler, diller, dinler, kültürler ve medeniyetler arasında adeta köprü görevi görmüştür. Birbirine bağladığı coğrafyalarda bazı ortak değerlerin, duygu ve düşüncelerin oluşmasına da vesile olmuştur. İnsanlık tarihinin en eski ve en işlek ana yollarından biri olan *İpek Yolu*; Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Afrika'ya kadar uzanan yoldu.²

Dünya tarihindeki birçok önemli olay ipek yolları ile bağlantılıdır. Batıdan doğuya uzanmanın yolu olduğu kadar doğudan batıya uzanmanın da yolu olmuştur. Selçuklu Türklerinin doğuya ulaşmasında en önemli rehber bu yol güzergâhları olmuştur. Cengiz Han'ın seferinde kullandığı da tarihi ipek yoludur. Burada milletler ve imparatorluklar karşılaşmış, yükselmişler ve çökmüşlerdir. Dinler, felsefeler doğmuş ve buradan dünyanın değişik yerlerine yayılmışlardır.³ Bu yönü ile *Büyük İpek Yolu* tarihin en büyük tanığıdır.

Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya kadar uzanan bu ticaret yolunun en önemli simgesi Çin'de üretilerek dünyaya yayılan "*ipek dokumacılığı*" olmuştur. İpeğin ürün haline getirilmesi ve işlenmeye başlanması çeşitli rivayetlere ve efsanelere sebep olmuştur. Arkeolojik kazılara dayanarak yapılan tespitlere göre M.Ö. 12. yüzyıldan kalma ipek kozası olduğu ve bu dönemde ipeğin kullanıldığı düşünülmektedir.⁴

¹Doğudan batıya doğru gelişen bu ticari harekette daha önceki çağlardan beri kullanılmakta olan bir yol şebekesinden yararlanılmıştır. Yoğun bir şekilde ipek, porselen, kâğıt, baharat ve değerli taşlardan taşınmasının yanında kıtalara arasındaki kültürel alışverişini de imkân sağlayan bu binlerce kilometre uzunluğundaki kervan yolları zaman içinde "İpek Yolu" olarak adlandırılmıştır.

² Cengiz Alyılmaz, *İpek Yolu ve Orhun Yazıtları*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.24, Erzurum, 2004. s.181.

³ Wilder Smith, *Gezi Tıbbı Gezgin Sağlığı ve Hastalıkları El Kitabı*, Çev. Cengiz Uzun, Zeki Yumruk, Nobel Yayınevi, İstanbul, 2012. s.11.

⁴ Ahmet Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982. s. 6

İpek dokumacılığı insanlığın en önemli buluşlarından birisidir. Çin ipeğin ilk vatani olarak kabul edilir. Çin imparatoru Huangti'nin baş cariyesi Leitsu ipeğin dokuma metotlarını keşfetmiş ve doğunun bütün kumaşlarından çok daha kaliteli bir dokuma elde ettiği anlaşılmıştır. İpek dokumacılığı Çin'e büyük bir zenginlik kazandırmıştır. Hem ürün, hem de teknoloji bakımından önemli bir ilerlemedir. Bu yüzden ipek böceği yetiştirme ve ipek dokuma teknikleri çok gizli tutulmuştur. Dışarıya çıkaranlara ölüm cezası verilmiş, ancak bunu göze alanlar çıkarabilmiştir. Bu kaliteli ve görkemli dokuma Çinlilere hem üstünlük, hem de zenginlik sağlamıştır.

Yalnız bu ürünlerin o günün şartlarında bilinmeyen ülkelere ulaştırılması ve oralarda satılması önemli problemdir. İşte ipek yolunun önemi burada ortaya çıkmaktadır. O zamanlarda Roma'da en görkemli dönemlerini yaşamaktadır. Hatta lüks ve sefahat had safhaya ulaşmıştır. İpek, Romalıların doymak bilmez lüks düşkünlüklerine cevap verecek en güzel ürünlerden birisidir.⁵ İpeğin üretilmesi ve ticaretinin başlaması yaklaşık 3000 yıllık bir tarihe sahiptir. Bu tarihi süreç aynı zamanda ipek yolunun dünyanın en eski kültür ve ticaret yolu olduğunu gösterir.⁶ Dolayısıyla doğudan gelecek her türlü lüks eşyanın batıda iştahlı alıcıları vardır ki, bu da ticaret yollarının gelişmesini etkilemiştir.

Harita üzerinde doğu batı arasında adeta bir kuşak gibi görünen bu yol, tarihte büyük savaş ve rekabetlerin yaşandığı bir coğrafyayı kat etmektedir. Bu nedenle İpek Yolu üzerinde birçok askeri ve siyasi olaylar olmuş, bu durum da ticaret ve ekonomiyi doğrudan etkilemiştir. Çin'i Orta Asya'dan batıya bağlayan tarihi kervan yoluna "*İpek Yolu*" ismini ilk veren Alman Coğrafyacı Von Richtofen'dir. Yoğun bir şekilde ipek, porselen, kâğıt, baharat ve değerli taşların taşınmasının yanı sıra kıtalar arasındaki kültür alışverişine de olanak sağlayan binlerce kilometre uzunluğundaki bu ticaret ve kervan yolu zaman içinde İpek Yolu olarak adlandırılmıştır.

İpek Yolu

İpek Yolu, yüzyıllar boyunca geniş bir alanda yer kaplamış olan ve birçok devlet tarafından kontrol altına alınmaya çalışılan bir ticaret yolu olmuştur. Bu yolu ele geçiren devletler, ekonomik açıdan büyük kazançlara sahip olmuş, böylece gücüne güç katabilmişler, birbirleriyle kültür alışverişinde de bulunmuşlardır. İpek Yolu'na sahip olabilme arzusu, bazı devletleri birbirine düşürmeye kadar varmıştır. İpek Yolu, Çin ve Roma uygarlıkları arasındaki mal ve düşünce alışverişinin yapılmasında da etkili olmuştur. İpek Yolu'nun Doğu Akdeniz kısmında gemiye yüklenen ticari

⁵ Ahmet Rıza Bekin, *a.g.e.*, s.15.

⁶ Nejat Diyarbakırlı, *Dünden Bugüne İpek Yolu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008. s.10.

mallar, Akdeniz üzerinden batıya gönderilirdi; böylece ticaret yapmak kolaylaşmış olurdu.

Çinlilerin ipek, Hintlilerin baharat üretimi, tarihteki en önemli ticaret yollarının doğmasına sebep olmuştur. O dönemin güçlü ülkeleri Mısırlılar ve Romalılar milattan yüzyıllar önce doğudan ipek ve baharat gibi değerli ürünler satın almaları, bu malların ulaştırılmasında kervanların belli güzergâhları kullanmaları, yolların gelişmesine ve bu yollarda yeni kültürlerin zenginleşmesinde önemli katkı sağlamıştır.⁷

Bu ana yol güzergâhı birçok fonksiyonu birlikte yerine getirmiştir. Bu tarihi yol ticaret yolu olmanın ötesinde binlerce yıldır bölgede yaşayan kültürler arasında köprü rolü oynamıştır. Bu yol sayesinde farklı toplumlar ve kültürler birbirini tanıma fırsatı bulmuş, birçok yeni kültür unsuru oluşturmuş, birçok geleneksel kültür unsuru taşınmıştır. Bu yol güzergâhı insanlığın gelişimine katkı sağlayan din, felsefe, bilim ve teknoloji gibi insanlığı geliştiren birikimlerin paylaşılmasına büyük katkı sağlamıştır. O zamanın ileri giden medeniyetlerinden yeni bilgi ve teknolojiler alınmış ve dünyanın diğer bölgelerine taşınmıştır

İnsanlar bu yol sayesinde yeni dünyalara ulaşabileceklerini ve yeni kültürle karşılaşabileceklerini bilerek yaşamışlardır. Çeşitli sebeplerle yurtlarından ayrılmak zorunda kalanlar, bu yol sayesinde yeni yurtlara varmışlardır. Tarihin yönünü değiştirecek pek çok olay bu yol bağlamında gerçekleşmiştir. Günümüzün telefon, televizyon ve internet yoluyla dünyamızı küçülten iletişim ağının belki ilk örneği burada kurulmuştur. Küreselleşmenin ilk örneği bu yolda görülmüştür.

İpek Yolu Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir ticaret yolu olmasının ötesinde, 2000 yıldan beri bölgede yaşayan kültürlerin, dinlerin, ırkların da izlerini taşımakta ve olağanüstü bir tarihsel ve kültürel zenginlik sunmaktadır. İpek Yolu sadece tüccarların değil, aynı zamanda doğudan batıya ve batıdan doğuya bilgilerin, orduların, dinlerin ve kültürlerin de yolu olmuştur.⁸

Dünya tarihi büyük oranda bu bölgeye dayanarak şekillenmiştir. Bu şekillenmede tarihi yolların büyük önemi vardı. Tarihi yolların en önemlisi hiç şüphesiz İpek Yoludur. Eski Dünyanın en köklü medeniyetlerinin yer aldığı Asya ile modern dünyanın öncüsü olan Avrupa arasında aslında asırlarca alışveriş devam etmişti. Bu alışveriş ticaret temelinde olmakla

⁷ Bu yolların özellikleri de, her şeyden önce hafif dağ geçitleri, sulak yerler, otlaklar ve ırmak geçitleri vermektedir. Bkz. Aydın Bolak, *Vakıflar*, Vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1985. s. 12.

⁸ Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu" *Kekibeç Dergisi*, S.29, İstanbul, 2010. s.139-142

birlikte kültürel açıdan da sürdü. Doğu Batı arasında ekonomik ve kültürel yollar oluştu.

Bu yollardan karşılıklı zenginlikler paylaşıldı ve insanlığın bugünkü gelişmişlik düzeyi yakalandı. Bu bakımdan bugünkü modern medeniyet bütün insanlığın katkılarıyla oluşmuş ve insanlığın ortak mirası olarak ortaya çıkmıştır.

İnsanlığın gelişimi uzun bir tarihi tecrübeye ve bu tarihi süreçte ortaya çıkan kültürel mirasa dayanmaktadır. Bugün Avrupa modern medeniyetin temsilcisi olmakla beraber, birçok medeniyetin mirasını taşır. Avrupa'nın ilerlemesini sağlayan önemli unsurlardan birisi, dünya tarihinde büyük başarılar imza atan eski medeniyetlerin önemli katkılarıdır.

Ortaçağı bir karanlık dönem olarak adlandıran Batılılar, bundan kurtulmanın yolunu yeniden doğuş (Rönesans) adını verdikleri bir hamlede bulmuşlardır. Bu Rönesans hamlesi antik uygarlıkların verdiği hamleyle gerçekleşmiştir. Bu ilan edilen durumun haricinde bilim ve kültür tarihinde milletlerin ve medeniyetlerin birbirini nasıl etkilediklerini biliyoruz. Bu etkileşimin en önemli mekânı ise şüphesiz ipek yolunun çok yönlü tarihi koridorudur. Bu koridor Asya ile Avrupa arasında dünya tarihinin en önemli kesitine şahitlik etmiştir.

İpek Yolu Güzergâhı

İpek Yolunun Tarım Havzası'nın kuzeyinden geçen kuzey rotasını ünlü tarihçi Herodot M.Ö 450 yılında ayrıntılı bir şekilde tarif etmiştir, güzergâh merkezlerine de oradaki yerli halkların isimlerini vermiştir. Herodot'un tarifine göre kuzey rotası Don Nehri ağzından başlayarak ilk olarak kuzeye ve hemen sonra Partların bölgesine doğru doğuya ilerlemekte, oradan da Çin'in batısında bulunan Kansu şehrinde son bulan Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki kervan yolu üzerinden geçmektedir.⁹ Güney rotasına ilişkin buna benzer bir tarif bulunmamaktadır. Ancak güney rotası yeniden kurgulandığında, rota Mezopotamya'dan başlamaktadır; fakat bu veri kesin değildir.

İpek Yolu Anadolu'da Antakya'da başlayıp, Gaziantep'ten geçerek İran ve Afganistan'ın kuzeyinde Pamir Ovası'na kadar uzanmaktadır. Ayrıca Güneydoğu Bölgesi'nde bulunan Gaziantep ve Malatya'yı geçip, Trakya üzerinden ve Ege kıyılarında İzmir, Karadeniz'de Trabzon ve Sinop, Akdeniz'de ise Alanya ve Antalya gibi önemli limanlar üzerinden Avrupa'ya ulaşmaktadır. Üçüncü bir yol da Mısır ve Mezopotamya rotalarının birleşmesi ile meydana gelen Narmada Nehrinin Hint Okyanusu'na döküldüğü Hindistan'ın liman kenti Bargyzaga şehrine ulaşan deniz ve kara

⁹ Herodot, *Herodot Tarihi*, Çev. Metin Kan, Eramus Yayınları, İstanbul, 2019. s.41

yollarının birleşimi ile oluşmaktadır. Her üç rota da İpek Yolu'nun yüzyıllar süren gelişmesi sonucu ortaya çıkmıştır.¹⁰

İpek Yolu, Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan bir güzergâha sahiptir. 6.400 kilometre uzunluğunda bir kervan yolu olan İpek Yolu, Çin'in Xi'an kentinden başlar. Kuzeybatı yönüne doğru Çin Seddi'ni takip eder, Taklamakan Çölü'nün yanından geçerek, Pamir Dağları'nı aşar ve böylece Afganistan'ı geçtikten sonra Doğu Akdeniz'e ulaşır.

İpek Yolu burada iki kola ayrılır;

1. Yol: güneyde İran topraklarından geçerek, Suriye ve Anadolu üzerinden geçerek Akdeniz kıyılarına ulaşır.

2. Yol: kuzeyde Hazar Denizi'nin kuzeyinden, Karadeniz'in kuzey bölgelerine ulaşır. İpek Yolu'nun çok uzun olması, kervanların soyguna uğraması ve gereğinden fazla krallıkların bulunması sonucu, kervanlardan krallığın topraklarından geçilmesine karşılık bir miktar para alınması, birçok kişinin bu yolun birkaç yüz kilometresinden fazlasını kullanmamasına sebep oluyordu.

Tarihi ipek yolunun rotaları konusunda bilim adamlarının farklı tespitleri vardır. Döneme veya şartlara göre kullanılan rotalar sürekli değişmiş ve aynı güzergâhta bir yollar ağı kurulmuştur. Bu yüzden tek bir ipek yolu rotasından bahsetmek mümkün değildir.

Bu bakımdan da ipek yolunun, Çin'den başlayarak Orta Asya ve Güney Asya üzerinden Avrupa'ya uzanan yollar bütünü olduğu söylenebilir. Bu yollar farklı güzergâhlardan bir ağ gibi uzanır. 4000 kilometrelik bölümü Çin topraklarında olmak üzere yaklaşık 7000 kilometrelik uzunluğa sahiptir.¹¹

Eski Çağlarda ticaret kervanları, Çin'in eski başkentlerinden Xian kentinden hareket ederek Özbekistan'ın Kaşgar kentine gelirler, burada ikiye ayrılan yollardan ilkinizi izleyerek Afganistan ovalarından Hazar Denizi'ne, diğeri ile de Karakurum Dağları'nı aşarak İran üzerinden Anadolu'ya ulaşırlardı. Anadolu'dan deniz yolu ile veya Trakya üzerinden kara yolu ile Avrupa'ya giderlerdi.¹² Doğudan batıya doğru gelişen bu ticari harekette daha önceki çağlardan beri kullanılmakta olan yol şebekelerinden yararlanılmıştır.

14. yüzyıla kadar önemini korumaya devam eden İpek Yolu, Yeni Çağ'da yapılan coğrafi keşifler sonucu ve Ümit Burnu'nun keşfi ile eski canlılığını korumakta zorlanmaya başlamıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda ipeğin Avrupa'da üretilmeye başlamasıyla eski önemini kaybetmeye yüz tutmuş, denizcilik

¹⁰ Fırat Purtaş, *Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri*,

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2011. s. 43.

¹¹ Nejat Diyarbakırlı, *a.g.m.*, s.22.

¹² Gökçe Günel, *a.g.m.*, s.142

faaliyetlerinin de başlamasıyla İpek Yolu kervanları ortadan kalkmaya başlamış, Uzak Doğu ürünleri çekiciliğini yitirmeye başlamıştır. 19. yüzyıldan itibaren İpek Yolu tamamen kullanılmaz olmuştur.

Anadolu'da İpek Yolu Güzergâhı

Asya ile Avrupa arasında bir köprü durumunda olan Anadolu, coğrafi ve jeopolitik konumunun doğal bir sonucu olarak, tarihin ilk döneminden itibaren uluslararası ulaşımda önemli bir rol üstlenmiştir. Anadolu, önemli ticaret yollarının geçtiği bir merkez konumunda olmuştur.

Birçok kültür ve uygarlığa ev sahipliği yapan Anadolu, Anadolu Selçuklularından önce zaman içinde gelişen tarihin en eski ticari yollarına sahipti. Bunlardan *Hitit, Asur ticaret kolonilerinin yolları, Pers Kral Yolu, Roma Yolu ve Bizans yol ağı olarak bilinen askeri ve ticaret yolu*¹³ daha sonra İpek Yolu adını almıştır. Anadolu'da binlerce yıl boyunca uygarlıklar arasındaki ilişkileri sağlayan bağlantılar olan bu yolları ticaret kervanları ve ordular kullanmıştır. Anadolu'daki bu yollar, geçtiği bölgenin coğrafi koşullarının olanakları nispetinde doğal güzergâhları ve geçitleri izlemiştir.¹⁴

Anadolu Selçuklu Devleti'nin altın çağında (1176-1237) Anadolu'da İpek Yolu bir ağ gibiydi ve ticaret altın çağını yaşıyordu. Tüccarın hakkını korumak için Sivas'ta 15 konsolosluk açılmıştı. O çağda Avrupa'da ticaret kaleden kaleye yapılırken, Anadolu'da yollarda, kervansaraylarda yapılmaktaydı. Bu yollarda 200'e yakın kervansaray vardı. Deve yürüyüşüyle 7-8 saatlik mesafelerde, yani 35-40 km'de bir olmak üzere bir kervansaray kurulmuştu. Bazı yerlerde daha da sık rastlanırdı. Meselâ, sadece Sivas'la Kayseri arasında 24 kervansaray vardı.¹⁵

İpek Yolu, Anadolu'ya üç koldan; Güney'de Cizre, Hasankeyf, ortada Doğubayazıt, Erzurum, Erzincan, Sivas, kuzeyde de Kars, Trabzon yoluyla giriyordu. Anadolu Selçukluları döneminde kuzeyden giden kol Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Sinop ve Kastamonu yönünden Karadeniz'de limanlara; güneyden giden kol ise Bitlis, Malatya, Kayseri, Kırşehir, Konya, Isparta, Antalya üzerinden Akdeniz limanlarına ulaşmaktaydı. Güney kolun en uç noktası ise bugün Denizli vilayeti sınırları içerisinde bulunan Akhan'dı. Akhan'dan çıkan kervanlar 20-30 kilometre sonra Menderes Nehri'ne, buradan da Ege limanlarına ulaşıyordu. İpek Yolu, Anadolu Selçuklu döneminde doğu-batı, kuzey-güney yönünde Anadolu'yu hiçbir

¹³ Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kervan Yolları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007. s.37.

¹⁴ Tuba Ökse, "Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları", *Bilig Dergisi*, S. 34, 2005. s. 19.

¹⁵ Hakkı Acun, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri Dizisi, Ankara, 2007. s.15.

ülkede olmadığı kadarıyla bir ağ gibi dolaşır, doğuda Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya'da düğüm oluşturan bu yollar kuzeyde Sinop, güneyde Antalya'ya kadar uzanırdı.¹⁶

Antalya'nın 1207'de ve Alanya'nın 1223'de fethedilmesi, Kıbrıs, Suriye ve Mısır'la deniz yolu ile ticaret yapılmasına olanak vermiştir. 1214'te Sinop'un fethi ve 1226'da Kırım'a düzenlenen Suğdak Seferi, Karadeniz üzerinden kuzey ülkeleri ile yapılan ticarete canlılık kazandırdı.

Erzurum, Sivas, Konya, Kayseri gibi kentlerde iktisadi ve ticari canlılık göze çarpıyordu. "Yabanlu Pazarı" denilen uluslararası fuarlar da düzenleniyordu. Yabanlu Pazarı'nın yeri kesin olmamakla beraber Kayseri-Pınarbaşı yolu üzerinde bulunan Pazarören Kasabası'nda bu pazarın kurulduğu bilinmektedir. Bu pazar Rusya, Çin, Afganistan, Irak, İran, Suriye, Kırım gibi İpek Yolu üzerinde bulunan tüm ülkelerin kumaşları, atlas kumaşlarından yapılmış elbiseler, kürkler, ipekler, tarım ve hayvancılık ürünleri, savaş aletleri, tahıl, at, koyun, yün, tiftik, hatta cariyelerin bile satıldığı dünyanın en büyük uluslararası fuardır. Fuarlar, mayıs ayı başlarında kuruluşu haziran ortasına kadar 40 -45 gün sürerdi.¹⁷

Çin'den başlayıp İran'a oradan Anadolu'ya geçen yol güzergâhları ve merkezler şunlardır:¹⁸

1) **a.** Tebriz, Bargiri, Erciş, Malazgirt, Hınıs, Erzurum, Tercan, Erzincan, Sivas, Şarkışla, Kayseri, Aksaray, Konya, Adana, Ayas. **b.** Tebriz, Nahcivan, Iğdır, Pasinler, Erzurum, Tercan, Erzincan, Sivas, Şarkışla, Kayseri, Aksaray, Konya, Adana, Ayas.

2) Tebriz, Erzurum, Sivas, Kayseri, Aksaray, Konya, Antalya, Alanya.

3) **a.** Tebriz, Erzurum, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon. **b.** Tebriz, Erzurum, Erzincan, Trabzon.

4) Tebriz, Erzincan, Zara, Sivas, Tokat, Amasya, Samsun, Sinop.

5) Tebriz, Sivas, Yozgat, Yerköy, Kırşehir veya Yahşihan üzerinden, Ankara, İstanbul.

Bağdat'tan Malatya ve Sivas'a bağlanıp sonra güneye, kuzeye ve batıya uzanan ana yol güzergâhları ve merkezler şunlardır;¹⁹

6) **a.** Bağdat, Musul, Mardin, Amid, Ergani, Gölcük, Harput, İzoli (Kale), Malatya, Ankara. **b.** Bağdat, Harput, Pertek, Çemişkezek, Eğin, Divriği, Zara veya Buzbel dağlarını aşarak Sivas.

7) Sinop, Kastamonu, Çankırı, Ankara, Konya, Beyşehir, Seydişehir, Antalya, Alanya.

¹⁶ Gökçe Günel, *a.g.m.* s.134

¹⁷ Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1985, s. 83.

¹⁸ M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçuklular Çağında Anadolu Yolları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, İstanbul, 1959

¹⁹ M. Kemal Özergin, *a.g.t.*

8) *Samsun, Havza, Merzifon, Amasya, Aksaray, Konya, Ayas, Amasya.*

9) *Trabzon ve Samsun'dan, Sivas, Konya, Beyşehir veya Gelendost'dan, Burdur, Denizli, Alaşehir, Foça, İzmir, Efes.*

10) *Trabzon, Sivas, Malatya, Bağdat. b. Trabzon, Sivas, Malatya, Antep, Halep.*

11) *Sinop, Vezirköprü, Amasya veya b. Sinop, Vezirköprü, Samsun, Amasya, Sivas, Malatya, Bağdat veya Halep.*

12) *Halep, Gaziantep, Göynük, Elbistan, Kayseri, Hacibektaş, Kırşehir, Lalahan, Ankara, Afyon, Kütahya, İstanbul.*

13) *Antalya, Burdur veya Denizli üzerinden Dinar, Afyon, İstanbul.*

14) *Ayas, Konya, Lâdik, Ilgın, Akşehir, Çay, Afyon, Kütahya, İstanbul.*

İpek Yolu'nun Türkler Açısından Önemi

İpek Yolu'nun Türkler açısından stratejik önemi tartışmasızdır. Her ne kadar ticaret yollarının genel adı İpek Yolu ise de bu yollarda taşınan; ipek, porselen, kâğıt, baharat, kıymetli maden ve değerli taşların taşındıkları yollar boyunca yer alan pazar yerlerinde el değiştirdiği ve bölgesel anlamda bir katma değer sağladığı da bir gerçektir. Yani İpek Yolu, en doğudan en batıya ipek ticaretini ifade eden basit bir yol değil, kurumsallaşmış bir ticaret kültürünün de genel adıdır.

Doğudan batıya ulaşmak için izlenen yol ne olursa olsun, ipeğin yanısıra Çin'in ve Doğu Asya'nın diğer ürünleri, genellikle Büyük Hun Türk İmparatorluğu sınırları içinden geçirdi.²⁰ Bu nedenle Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtalarının başında İpek Yolu kervancılığı geliyordu.²¹

Bu nedenle Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtalarının başında İpek Yolu kervancılığı geliyordu. Pekin'in az kuzeyinden başlayan Türk sınırları İran'a, Horasan'a, Ural Dağlarına, Hazar Denizi'ne kadar uzanıyor, Karadeniz kıyılarına temas ediyordu. Bu suretle Türkler eski dünyanın başlıca devletleri olan Çin, Sasani ve Doğu Roma İmparatorluklarının komşusu idiler.²²

Türkler ise bu yollar üzerinde hem ticaret yapmışlar, hem pazar yerlerini işletmişler, hem de ticareti yapılan kıymetli madenleri ihraç etmişlerdir. Yani doğu-batı eksenindeki ticaret kültürünün önemli yapı taşlarından biri

²⁰ W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975. s.17.

²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayıncılık, İstanbul, 1993. s. 313.

²² Yılmaz Öztuna, "Eski Türklerde Ticaret Hayatı". Hayat Tarih Mecmuası, S.12, İstanbul, 1972. s. 4-6.

olmuşlardır. Ancak İpek Yolu üzerinde Türklerin rolü sadece bunlardan ibaret değildir.²³

İpek Yolu üzerinde bin yıldan fazla hâkimiyet kuran Türk devletleri, bu hâkimiyetleri boyunca sadece doğu-batı ticaret yollarının denetimini ve güvenliğini sağlamakla kalmamışlar, ayrıca bu ticaretten önemli gelir elde etmişlerdir.

Nitekim coğrafi keşiflerin ve yeni deniz ticaret yolları arayışlarının altında yatan belki de en önemli neden Türklerin 1300'lerden itibaren Anadolu yarımadasını ve boğazları, sonrasında Akdeniz ve Karadeniz liman şehirlerini ve en nihayet 1500'lerin başından itibaren Arap yarımadasını ve Mısır'ı tamamen denetim altına almalarıdır. Böylece Akdeniz'i bir Türk gölü haline getirmişlerdir. Bu şekilde Türkler doğu-batı ticaretini karadan ve denizden tamamen kendilerine bağımlı hale getirmişlerdir. Türklerin kendi tarihlerinde, uluslararası siyasette en güçlü oldukları dönem bu dönemdir.

Çinli tüccarlar “*Jonk*” adı verilen gemiler ile Hindistan ve Arap Yarımadası'na kadar deniz yolunu kullanarak ticaret yapabilmekteydiler. Buradan Akdeniz kıyılarına kadar kara yolu ile devam eden sevkiyat Türklere ciddi bir gelir sağlıyordu.

1514 yılında Çin'e ulaşan ilk Portekizliler deniz yolu üzerinden ticarete önemli bir üstünlük ele geçirdiler. Ancak bunu fazla koruyamadılar ve kısa sürede üstünlüğü İspanyollara bıraktılar. Türkler, Akdeniz' de Fransız gemilerine kolaylık sağlayarak onlara diğer ülkeler karşısında üstünlük sunmaya çalışmışlarsa da, Filistin ve Sina'dan sonrasının kara yolu ile devam ettiği bir ticaret yolunun, Ümit Burnu'nu dolaşan gemiler ile yapılan ticarete üstün gelme şansı neredeyse hiç olamamıştır. Portekiz ve İspanyol denizcilerle başlayan ve daha sonra İngiliz ve Hollandalı denizcilerle devam eden yeni rotalar ile birlikte İpek Yolu üzerindeki kara ticareti giderek önemini kaybetmiştir.

Bu dönemde Fransızlara ve bazı başka milletlere Akdeniz ticaretinde kolaylık sağlamak suretiyle uluslararası siyasi ilişkilere yön vermeye çalışan Türkler, bunun yerine Süveyş Kanalı Projesine ağırlık verebilmiş olsalardı durumu tekrar kendi lehlerine çevirebileceklerdi.

Türkler zaman içinde İpek Yolu üzerinde ciddi bir hâkimiyet kurmuşlar ancak çağın siyasi şartlarına yenik düşerek bu hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir.

Türkler, *İpek Yolu*'na mutlak olarak hâkim oldukları dönemde tarihlerinin en güçlü devletine de sahip olmuşlar ve imparatorluk olarak anılmışlardır. Bu nedenle *İpek Yolu* Türkler açısından ayrıca stratejik önem taşımaktadır.

²³ Gökçe Günel, *a.g.m.*, s.137.

İpek Yolu İle Ticaret Kültürü

Günümüzde belki de en fazla ihtiyaç duyulan ve en sık konuşulan konular arasında yer alan "*kültürler arası diyalog*" kavramı aslında yeni bir İpek Yolu anlayışına olan özlemin tezahürüdür. İpek Yolu ticaret kültürünün ve kültürler arası diyalogun tesis edilmesinde binlerce yıl süren önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. Ticaret ahlakı ve inançlar arası diyalog üç kıta üzerinde yayılmıştır.

Kaşgar dağlarında yer alan Aramice yazılardan, Afrika içlerindeki Yakut totemlerine kadar bugün hala soru işareti taşıyan pek çok bulgu aslında İpek Yolu'nun geçmişine inildikçe anlam bulabilmektedir.

Ticaret kültürü bir uzlaşma kültürüdür. Ticaret yapan topluluklar birbirleri ile çatışmaktan mümkün olduğunca kaçınırlar. Dolayısıyla İpek Yolu uzlaşma kültürünün gelişmesine de katkı sağlamıştır. Ancak İpek Yolu üzerindeki ticaret her zaman yağmacı toplulukların tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle İpek Yolu üzerinde hâkimiyet kuran milletler bu yolların güvenliğini de sağlamak mecburiyetinde kalmışlardır. Ticaret yollarından alınan transit geçiş vergileri ile pazar yerlerinden alınan vergiler bu ülkelere ayrı bir zenginlik sağlamıştır.²⁴

Üretim kültürüne bağlı olarak gelişen ticaret kültürü daha kozmopolit bir toplum yapısının ortaya çıkmasına yol açmış ve bu toplumsal yapı üretim kültürünü destekleyerek sanayi toplumuna geçişte önemli bir rol üstlenmiştir.

Tarihi İpek Yolu üzerindeki ticaret maalesef sanayi devrimine yetişemediği için buralardaki kentlerin çoğu İpek Yolunun önemini yitirmesinden sonra çarpık bir yapılaşmanın içerisine girmiş ve deforme olmuştur. Bir kısmı ise tamamen terk edilmiştir.²⁵

Son dönemde tarihi İpek Yolu'nu yeniden canlandırmaya yönelik olarak izlenen politikaların içinde bu kentlerin yeniden dönüştürülmesi ve canlandırılması da gündemdedir. Ancak bu politikaların başarılı olabilmesi için ticaretin ve onun uzlaşma kültürünü destekleyici etkilerinin harekete geçirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Çağlar Boyunca İpek Yolunda Yaşananlar

Haçlılardan önce de İpek Yolu üzerinde Avrupa'dan gelen büyük seferler olmuştur. M.Ö. 6. asırdan M.Ö. 1. asra kadar olan dönemde Aryanî kavimlerin İran'ın güneyinden başlayarak Orta Asya'ya yürüdükleri görülmüştür. Bunlardan en mühimi şüphesiz Ahemen Şahları

²⁴ Ahmet Burçin Yereli, *Yeniden Canlanan İpek Yolunda Ekonomik Stratejiler*, İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası Sempozyumu Bildiriler, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2014. s.3

²⁵ Gökçe Günel, *a.g.m.*, s.137.

(Hahamenîşiler) zamanında olmuştur. Bu dönemde Makedonyalı Büyük İskender'in (M.Ö. 330- 326) ordularıyla Maveraün Nehir'den geçerek Kâbil Yaylası'ndan Hindistan'a sefer yapması ve bu sırada ordularıyla Orta Asya'ya girmesi, bölgedeki ticaret yollarıyla doğrudan ilişkilidir.²⁶

Haçlı devletleri Ortadoğu'dan, Sûriye ve Irak'tan çekildikten sonra ticaretin ve İpek Yolu hattının daha sağlıklı işlediğini düşünmek mümkündür. Zîrâ, Haçlılar bölgede sürekli Müslümanlar aleyhine huzursuzluk kaynağı olurken, tek taraflı olarak tâcir cemaatlerini bölgeye getirmek sûretiyle kendileri doğunun mallarına doğrudan sahip olmak istemişlerdir. Bu durum ticaretin geliştiğini değil, azaldığını ya da batılı tüccarın malları daha ucuza satın alabildiğini göstermektedir. Bu şartlar altındaki doğulu bir tâcirin pek kazançlı olduğu söylenemez. Ancak ticaret cemaatlerinin bölgeye yerleşmesi İpek Yolu'nun batı ucunun Haçlılar adına faaliyet göstermeye başladığını ortaya koymaktadır.²⁷

Anadolu'ya henüz yeni yerleşmiş olan Türkmenler kasaba ve şehirlere pek çabuk alışmışlar, böylece Doğu Roma devrinin harap hâldeki Anadolu'suna büyük bir canlılık kazandırmaya başlamışlardı. Böyle bir zamanda, 11. asrın sonlarında başlamış olan Haçlı Seferleri Doğu ile Batı'nın münasebetlerine yeni bir şekil vermiştir. Suriye ve Antakya çevresini ele geçiren Haçlılar, Batılı tacirlerin doğu pazarlarından doğrudan doğruya alışveriş yapmalarını kolaylaştırdılar. Haçlılar Doğu Akdeniz'in ticaret bölgelerine yerleşerek, İpek Yolu ticaretinin bu önemli limanlarını tamamen ellerine geçirme amacına yönelmişlerdi.²⁸

Haçlılar Anadolu'yu istilâ ederek Kudüs yolunu tuttukları sırada gittikleri güzergâh aynı zamanda İpek Yolu güzergâhı idi. İpek Yolu'nun batı ucunu Haçlılara karşı savunan da Selçuklu Türkleri olmuştur.

Fırat-Dicle nehirleri ve Basra körfezine kadar bu nehirler boyunca uzanan şehirlere İpek Yolu'nun birer parçası idiler. Bundan dolayı bölge tarih boyunca siyasî ve ticari önemini korumuştur.²⁹

Ortaçağ Anadolu'sunda ticaret, askerî yol ile alâkalı şehirlere üzerinde yapılmakta idi. 1190 yılında gelen üçüncü Haçlı Seferi de, daha önce ikinci Haçlıların geldiği güzergâhtan ilerlemişlerdir. Alaşehir, Denizli, Uluborlu ve Akşehir üzerinden geçerek ulaştıkları Konya'nın Meram bölgesinde büyük

²⁶ Layoş Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.s.68.

²⁷ Güray Kırpık, "Haçlılar ve İpek Yolu", *Bilig Dergisi*, S. 61, Ankara, 2012. s.186.

²⁸ Muammer Kemal Özergin, "*İpek Yolu*". Boğaziçi Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, S.39, İstanbul, 1985. s.10.

²⁹ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara Seyahatname*, Çev.İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003. s.169.

yıkım ve tahriplerde bulunmuştur. Yol boyunca Türkmen uç beyleri ve Selçuklu kuvvetleri ile çarpışmalar olmuştur. Bu şehirlerin hepsi Haçlı Seferi ile savaş mahalli hâline gelmiştir. Dolayısıyla Haçlı askerî harekâtından bu bölgedeki İpek Yolu ticaret şehirlerinin doğrudan olumsuz etkilendiği söylenebilir.³⁰

Anadolu Selçuklu Devleti'nin coğrafi vaziyeti itibariyle çeşitli uluslararası ticaret yolları devletin sınırları içinden geçiyordu. Diyarbakır ve Erzurum gibi doğunun büyük ticaret yolları üzerinde bulunan mühim merkezlerini de elinde bulunduran ve bütün bu yollar üzerinde emniyeti tesis ve her türlü zararlara karşı bir nevi devlet sigortası temin eden devlet, transit ticareti de elinde tutmaya çalışıyordu.³¹

Alâeddin Keykûbâd zamanında 1225 yılında Antakya ve Kıbrıs Haçlılarının Akdeniz sahillerindeki Selçuklu ticaretine zarar verme girişimleri ve Halep-Kayseri kervan yolunda baskınlar olması üzerine Sultan, güvenliği sağlamak üzere bölgeye ordu göndermiştir.³²

Doğu Akdeniz'de ticaret güvenliği için savaş yapan, Müslüman ve gayrimüslim tacirlere çağına göre oldukça ileri sayılabilecek haklar tanıyan Selçuklu çağındaki bu gelişme, dünya ticaret tarihi için de çok önemlidir. Bununla birlikte ticaret tarihiyle uğraşanlar sigorta müessesesinin ortaya çıkışını ancak 14. yüzyıla, Ceneviz ve Venediklilere kadar çıkarmaktadırlar.³³ Esasen bundan en az iki yüzyıl öncesinde sigorta müessesesi Selçuklu Devleti zamanında ortaya çıkmıştır. Sigorta usulünün Haçlıların Doğu Akdeniz'e gelişinden asırlar sonra batıda görülmesi Selçuklu-Haçlı-İpek Yolu ticareti etkileşimine işaret etmektedir.

Haçlı Seferleri, Batının İpek Yolu'nu yakından tanımasına, Çin ve İslam bilim ve tekniğinin batıya aktarılmasına, Batı'da güçlü krallıklar kurulmasına, kültür ve teknik alanda ileri bir Batı medeniyetinin doğmasına sebep olmuştur.

Haçlı Seferlerinden birinde Sicilya kralı 2. Roger tarafından Tunus ve Suriye'ye sefer yapılmış ve Roger geçtiği yerlerdeki bütün ipek işçilerini esir alarak, onları Sicilya'ya yollamıştır. Bir anlamda işçi transferi yapmıştır. Böylece Doğu Roma ipeği Hristiyan âleminin ticaret kalbi olan Sicilya ve İtalya'daki ipek ile rekabete girmişti. İpekböcekçiliği mesleği Doğu

³⁰ Refik Turan ve Güray Kırpık, "*Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*". Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Ed. Hakkı Acun, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007. s.193-195.

³¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s.126- 127.

³² Osman Turan, *a.g.e.* s.358

³³ Osman Turan, "*Selçuk Kervansarayları*", Belleten Dergisi, C.10, Sayı 39, Ankara,1946. s.473-474.

Roma'da 1. Justinanus'un yaptığı gibi bir kere daha Haçlı Seferleri gibi askerî bir operasyonla dünyanın yeni bir bölümüne aktarılmıştı.³⁴

11. yüzyılda henüz patatesin bile bulunmadığı soğuk iklimlerden gelen Haçlılar, karşılaştıkları yeni ve leziz meyvelerle beslenmeyi kendileri için bir başka sevinç kaynağı olarak görmekte idiler. Şekerin yanı sıra, incir, nar, zeytin, pirinç, şeftali, hurma, portakal, limon, ıspanak ve muz gibi yiyecekler İpek Yolu'nun üzerinde yaşayan Müslümanların Haçlılara kazandırdığı yeni tarım ürünleri idi. Bundan başka şurup, amiral, şah, mate, barok gibi batıda da kullanılan kelimeler kültür etkileşiminin kanıtları olarak gösterilebilir.³⁵

Batıda kolonizatör devletlerin gemicileri çok zenginleşmişler, tek taraflı ticaretle Avrupa'ya büyük kârla dönen insanların sayısını artırmıştır. Avrupa pazarlarındaki Müslümanların sayısı azalmış, Selçuklu, Abbasî ve Fatimî ekonomileri çökmüştür. Doğuya gelen Pisalılar buranın sanat ve mimarisinden etkilenmişler, seramik ve çini işlerini birinci elden satın almakla kalmamışlar, çinili tabak yapma usulünü batıya götürmüşlerdir. Birer ticaret cumhuriyeti olan Ceneviz ve Pisa, Papa'yı Haçlı Seferi düzenleme konusunda desteklemekte idiler. Hatta Roma kilisesini ziyaret ederek Papa 7. Gregoire'dan 1087 yılında bir Haçlı Seferi düzenlenmesini talep etmişlerdi.³⁶

11. yüzyılın sonunda Haçlıların Doğu Akdeniz'e gelişiyle yaklaşık iki yüz yıl boyunca İpek Yolu'nun Doğu Akdeniz ve Anadolu kanadı Haçlı istilâsında kaldı. Ticaret nedeniyle Doğu ile Batı arasında yakın münasebetler kuruldu.³⁷ Haçlıların Süriye ve Filistin'e yerleşmeleri, Akdeniz ticaretinin Haçlıların eline geçmesi, Ceneviz ve Venediklilerin Ege adalarını ve kıyıları zaptetmeleri, Papanın Hristiyanların Selçuklulardan mal almasını yasaklaması sonucu Müslümanların ticaret, ziraat ve sanayi bakımından büyük zararlar ve felâketlere uğramalarına sebep olmuştur.

Haçlıların Doğu Akdeniz istilâları sürmekte iken Moğolların İran'ı istilâ ederek Bağdat'ı zapt etmeleri, Şam'a girmeleri, nihayet Anadolu Selçuklu Sultanlığını tâbiyetlerine girmeye mecbur etmeleri, Müslümanların ticari ve siyâsî gücünü oldukça zayıflatmıştı. Buna rağmen, Anadolu Selçukluları dönemindeki ticari inkişafın İlhanlı hâkimiyeti altında da devam ettirilmeye

³⁴ Ahmet Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981. s.73.

³⁵ Steven Runciman, "*Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler*". Şarkiyat Mecmuası, S.3, İstanbul, 1959. s.19.

³⁶ David Abulafia, "*The Pisan Bacini And The Medieval Mediterranean Economy: A Historian's viewpoint*", *Papers in Italian Archaeology* 4, Part 4. Ed. C. Malone and S. Stoddart, Oxford, 1985. s. 289-291.

³⁷ Güray Kırpık, *a.g.m.*, s.188

çalışıldığı gözlenir. Bu çağda Sivas'a Ceneviz tacirleri yerleşerek, ticaret yapmaktaydılar.³⁸

Çin ile ticaret İlhanlıların Çin hanedanıyla olan hususi münasebetleri dolayısıyla, hususi bir mahiyet taşımaktaydı. Türlü eşyalar ve bilhassa ipek, Çin'den İran'a doğrudan gelirdi.³⁹ 1240 ile 1340 yılları arasında Moğol İmparatorluğu güçlü olduğu sırada, Çin'e kadar giden ticaret yolunu kullanmak pratik ve kolaydı. Bu devirde yabancı tacirlerin, misyonerlerin ve zenginlerin güvenceleri sağlanıyor ve Moğol kontrolündeki çok geniş bölgelerde özgürce seyahat etmeleri için cazip önlemler alınıyordu.⁴⁰

1340 yılından itibaren Çin'e bağlanan kuzey ticaret yolu pratik ve güvenli olma özelliğini yitirmiş, böylece İran'a giden yollarda ulaşım zorlaşarak ticaret yapmak güçleşmiştir. Timur'un gücü belirleyici bir faktör olarak sahaya girmeden önce Orta Asya bir keşmekeş yaşamaktaydı. Bu durum ticaret yollarının çökmesi anlamına geliyordu.⁴¹ Tabii olarak, o sıralarda güçlü bir beylik olarak gelişmekte olan ve ticaret yolları üzerinde etkin bir duruma gelen Osmanlı Türklerinin bu olumsuz durumun ortaya çıkmasında hiçbir rolü olmamıştır.⁴²

İpek Yolunun Sonu

Anadolu'da ticaretin eski önemini kaybetmesi sonucu Selçuklular zamanındaki kervan yolları da zamanla ıssızlaştı. Önceleri Beylikler Dönemi'nde bu yollar üzerinde daha küçük hanlar yapıldı. Sonra bu hanlar da terk edildi. İpek Yolu başka yollara kayınca bu yollar üzerinde bulunan muhteşem kervansaraylar da kendi haline terk edilerek kullanılmaz oldu.

Bugün ıssız dağ başlarında, sivri kayalıklarda temel kalıntılarını gördüğümüz kervansaraylar bile o günün heybetiyle vakur bir şekilde yıkık viran kalmıştır. Bugünün yolları da artık bu yolların yakınlarından geçmez, insanlar da uğramaz olmuştur. Binlerce kilometre uzaklıktan aylarca süren yolculuk sonucunda kapısına gelen kervanlar da hatıralarda kalmıştır.

Onları ayakta tutan vakıfların da akarları gelmez olunca ayakta kalmaları iyice imkânsızlaşmıştır. Bu büyüklükte kervansarayları onarmak, tekrar eski günlerine döndürmekte artık çok zordu. Onun için yüzyıllarca kullanılmayan bu kervansaraylar zamana yenik düştü.

³⁸ Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959. s.54

³⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*. Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987. s.473.

⁴⁰ W. Heyd, *a.g.e.* s.166.

⁴¹ Gökçe Günel, *a.m.*, s.187.

⁴² Albert Howe Lybyer, *“Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”*. Çev. Necmi Ülker. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İnceleme Dergisi, S.3, İzmir, 1987. s.144.

1980'li yıllarda “İpek Yolu Projesi” kapsamında İpek Yolu yeniden canlandırılmak istenmiş, bunun için öncelikle kullanılabilir durumda, kent merkezlerine yakın ve merkezlerin içinde bulunan kervansaraylar onarılmış ve işlev verilmiştir.

İpek Yolunun Geçtiği Şehirler

Türkiye: İstanbul, Bursa, İznik, Beypazarı, Antakya, Konya, Adana, Ayas, Tarsus, İskenderun, Samandağ, Antakya, Gaziantep, Kahramanmaraş, Kayseri, Malatya, Sivas, Erzincan, Erzurum, Trabzon.

Suriye: Şam, Halep, Lazkiye.

Irak: Ramâdî, Fellûce, Ebu Gureyb, Bağdat, Musul, Bakuba,

Doğu Akdeniz Kıyı Şeridi: Beyrut, Trablusşam, Akka, Hayfa, Sayda, İskenderiye.

İran: Kirmanşah, Hemedan, Rey, Tahran, Tebriz, Şiraz, İsfahan, Herat, Hecatompilos, Sebzevar, Nişabur, Yezd.

Türkmenistan: Merv, Köhne Ürgenç.

Özbekistan: Buhara, Semerkand, Taşkent, Şehrisabz.

Kazakistan: Türkistan.

Çin: Urumçi, Kaşgar, Aksu, Kuça, Korla, Jiaohe, Loulan, Turfan, Gaochang, Hami, Hotan, Minfeng, Niya, Dunhuang, Miran, Anxi, Yumen, Zhangye, Wuwei,

Afganistan: Herat, Bamyan, Kâbil.

Pakistan: Peşaver, Taksila, Multan, Debal.

Hindistan: Ahmedabad, Bombay, Kalküta.

Kuzey Kore: Pyongyang.

Güney Kore: Seul.

Japonya: Nara

Kaynakça

- Abulafia, David., "The Pisan Bacini And The Medieval Mediterranean Economy: A Historian's viewpoint", Papers in Italian Archaeology 4, Part 4. Ed. C. Malone and S. Stoddart, Oxford, 1985.
- Acun, Hakkı., "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri Dizisi, Ankara, 2007.
- Alyılmaz, Cengiz., İpek Yolu ve Orhun Yazıtları, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.24, Erzurum, 2004.
- Bedirhan, Yaşar., "Türk Tarihinde İpek Yolu Hâkimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstîlâ Projesi", Konya Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Dergisi, S.4, Konya, 1999.
- Bekin, Ahmet Rıza., İpek Yolu, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.
- Bekin, Ahmet Rıza., İpek Yolu, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982.
- Bolak, Aydın, Vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1985.
- Cübeyr İbn, Endülüs'ten Kutsal Topraklara Seyahatname, Çev.İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.
- Diyarbakırlı, Nejat., Dünden Bugüne İpek Yolu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ekin, Ümit., "XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaşım ve İletim Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- Günel, Gökçe., Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu, Kebikeç Dergisi, S.29 2010.
- Herotod, Herotod Tarihi, Çev. Metin Kan, Eramus Yayınları, İstanbul, 2019
- Heyd, W., Yakındoğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.
- Kafesoğlu, İbrahim., Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Kırpık, Güray., "Haçlılar ve İpek Yolu", Bilig Dergisi, S. 61, Ankara, 2012.
- Köprülü, Fuat, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959.
- Ligeti, Layoş., Bilinmeyen İç Asya- 1, Çev. Sadrettin Karatay, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Lybyer, Albert Howe., "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları". Çev. Necmi Ülker. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İnceleme Dergisi, S.3, İzmir, 1987
- Turan, Osman., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Ostrogorsky, Georg., Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Ökse, Tuba., "Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları", Bilig, S.34, Ankara, 2005.
- Özergin, M. Kemal., Anadolu Selçuklular Çağında Anadolu Yolları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, İstanbul, 1959
- Özergin, M. Kemal., "İpek Yolu". Boğaziçi Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, S. 39, İstanbul, 1985.

Öztuna, Yılmaz., “Eski Türklerde Ticaret Hayatı”. Hayat Tarih Mecmuası, S.12, İstanbul, 1972.

Purtaş, Fırat., Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2011.

Runciman, Steven., “Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler”. Şarkiyat Mecmuası, S.3, İstanbul, 1959.

Smith, Wilder., Gezi Tıbbı Gezgin Sağlığı ve Hastalıkları El Kitabı, Çev. Cengiz Uzun, Zeki Yumruk, Nobel Yayınevi, İstanbul, 2012.

Spuler, Bertold., İran Moğolları. Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Sümer, Faruk., Yabancı Pazarı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1985,

Tuncer, Orhan Cezmi., Anadolu Kervan Yolları, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

Turan, Osman., “Selçuk Kervansarayları”, Belleten Dergisi, C.10, S.39, Ankara, 1946.

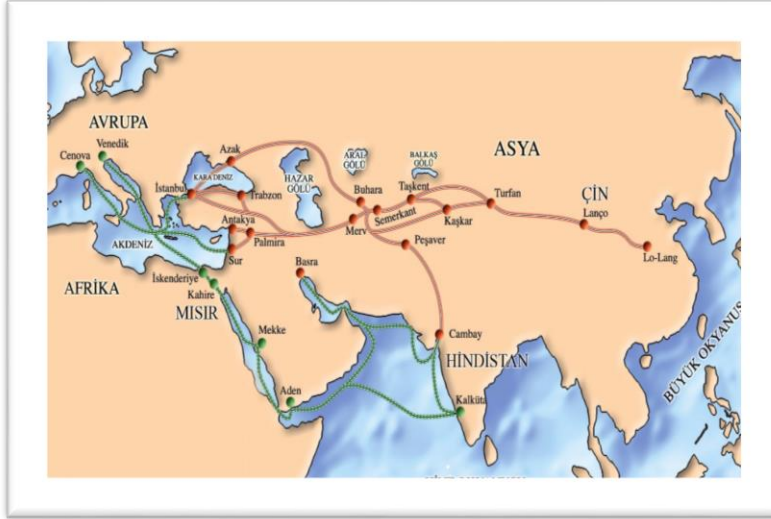
Turan, Refik.; Kırpık Güray., “Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”. Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Ed. Hakkı Acun, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Walker, Jeol Thomas., “Beypazarı Province” Preliminary Report For 2001 Season, Araştırma Sonuçları Toplantısı, 26-31 Mayıs, Ankara, 2003.

Yereli, Ahmet Burçin., Yeniden Canlanan İpek Yolunda Ekonomik Stratejiler, İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası Sempozyumu Bildiriler, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2014.

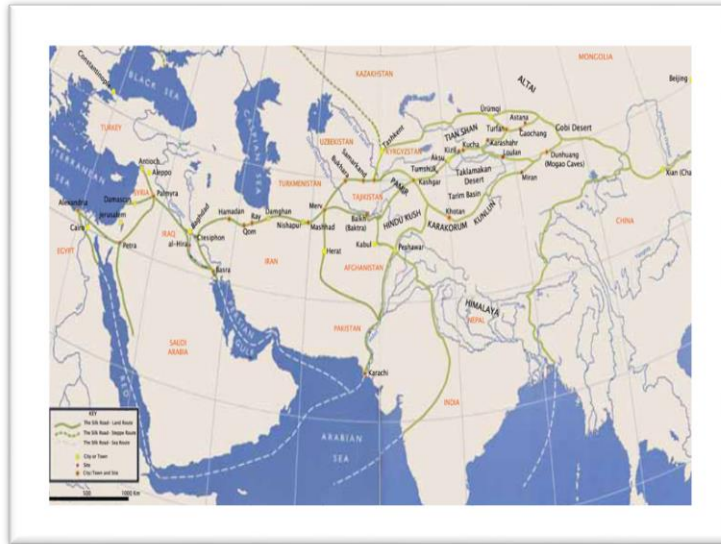
EKLER

Harita 1: İstanbul'dan, Çin'e İpek Yolu

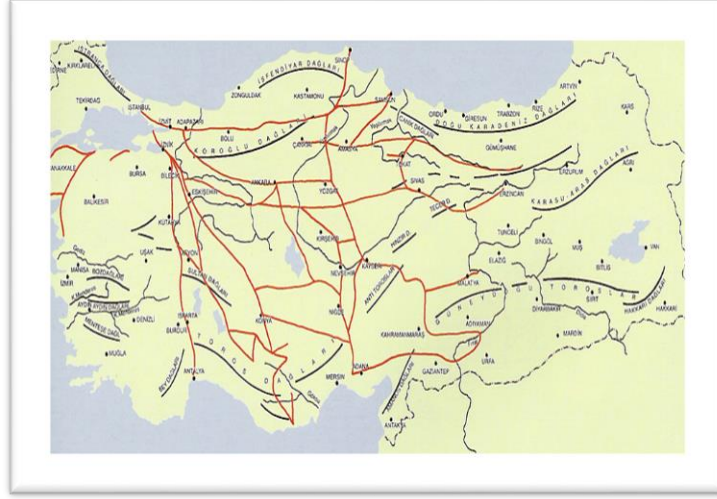
Kaynak: 6.Sınıf Sosyal Bilgiler Konu Anlatımlı, Sınav Yayınları, Ankara, 2019. s.45.

Harita 2: İpek Yolu Haritası

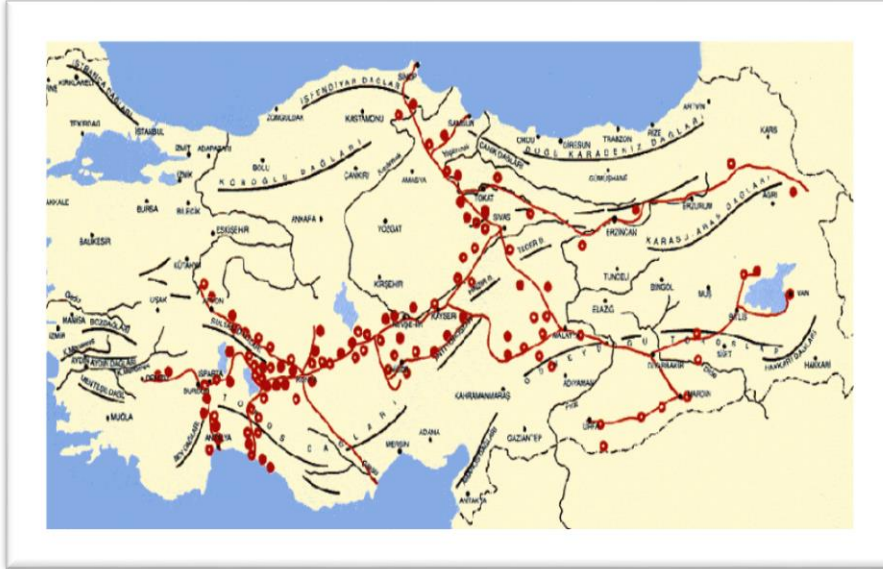
Kaynak: Valerie Hansen, The Silk Road: A New History, Oxford University Press. Oxford, 2012, s.26.

Harita 3: Eski Anadolu'da İpek Yolu

Kaynak: <http://www.gateofturkey.com/section/tr/275/4/turizm-turleri-ipek-yolu-anadolunun-ipek-yolu-rotalari>

Harita 4: Eski Anadolu'da Kervansaraylar

Kaynak: <http://silkroutes.net/ipek-yolu-ticaret-tarih.htm>

ORTAÇAĞ'DA KUZEY AVRUPA'DA MEYDANA GELEN İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE ETKİLERİ:950-1300

CLIMATE CHANGE AND ITS EFFECTS OCCURRING IN NORTHERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES:950-1300

Tolgahan KARAIMAMOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 14.04.2021

Kabul: 15.02.2022

Article Info

Received: Apr, 04, 2021

Accepted: Feb, 31, 2022

Öz

İklim dünya ekosistemi için en önemli faktördür ve her zaman değişim halinde olmuştur. İklimde meydana gelen birkaç derecelik bir ısınma veya soğuma hareketi başta insanlar olmak üzere canlıların hayatını her dönem ciddi şekilde etkilemiştir. Özellikle insanoğlunun gelişiminin çetin hava şartlarında azaldığı, doğa döngüsü içerisinde ortaya çıkan daha uygun iklim koşullarında da hızlandığı ise tarihsel süreçten anlaşılmaktadır. 950-1300 yılları arasında Kuzey Avrupa'da meydana gelen iklim değişikliği ise bu durumun iyi bir tarihsel örneğidir. Bu dönemde İskandinavya, Kuzey Avrupa ve Büyük Britanya'nın yer aldığı geniş bir coğrafya da eskiye nazaran daha sıcak yazlar ve ılıman kışlar yaşanmıştır. "Ortaçağ'ın Sıcak Dönemi" olarak adlandırılan bu süreç, Avrupa'da insan yaşamı için daha elverişli bir ortam oluşturmuştur. İklimde üç ya da dört asır süresince meydana gelen bu olumlu gidişat Ortaçağ Avrupa'sında bir dizi önemli gelişmeyi ortaya çıkartmıştır. Çalışma iklimin olumlu etkisiyle başlayan Viking göçleri, nüfus artışı ve buna bağlı olarak tarım üretiminin gelişerek yoğunlaşması ve yeni bir mimari tarzın oluşması üzerinden Ortaçağ Avrupa'sında değişen maddi ve kültürel hayatı açıklamaya odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ'ın Sıcak Dönemi, İklim, Kuzey Avrupa.

Abstract

Climate is the most important factor for the world ecosystem and has always been in a state of flux. A warming or cooling movement of a few degrees in the climate has seriously affected the lives of living things, especially humans. It is understood from the historical process that especially the development of human beings decreased

* Dr. Öğretim Görevlisi, Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü, tolga_han33@windowslive.com, Orcid: 0000-0002-7614-4428, Mersin, Türkiye.

under harsh weather conditions and accelerated in more suitable climatic conditions that emerged within the natural cycle. Climate change that occurred in Northern Europe between the years 950-1300 is a good historical example of this situation. In this period, a wide geography including Scandinavia, Northern Europe and Great Britain experienced warmer summers and mild winters compared to the past. In this process, which is called "The Warm Period of the Middle Ages", it created a more favorable environment for human life in Europe. This positive trend in the climate that took place over three or four centuries has revealed a number of important developments in Medieval Europe. The study focuses on explaining the changing material and cultural life in Medieval Europe through the Viking migrations, which started with the positive effect of the climate, the development and intensification of agricultural production and the formation of a new architectural style.

Keywords: Medieval Warm Period, Climate, Northern Europe.

Giriş

*"A thousand years ago,
climate in the North Atlantic
regions was perhaps
1°C warmer than now..."*
(U.S. Dept. of Energy, 1989)

İklim ve iklim değişikliği üzerine yürütülen tartışmalar günümüz dünyasının en büyük konularından birisi haline gelmiştir. Büyük çoğunlukla insanın doğaya etkisi üzerinden yürütülen bu tartışmalar en azından şuan için doğru ise de tarihsel süreç içerisinde iklim değişikliklerini tamamen insan faktörü ile açıklamak yetersiz bir yaklaşımdır. Bu noktadan hareketle ilk olarak iklim nedir diye bakıldığında bir bölgenin hava koşullarının, atmosfer öğelerinin değişkenlikleri ve ortalama değerlerinin 30 yıl ve üzerindeki istatistiklerinin tutulması şeklinde tanımlanır.¹ Başka bir ifadeyle hava durumu kısa süreli, dönemsel ve sadece birkaç gün ya da hafta boyunca etkin bir tarihsel faktörken, iklim uzun süreli bir deneyimdir. İklim, bir yerin ya da bölgenin çok daha uzun süreli meteorolojik koşullarının tamamını kapsar; tıpkı Ortaçağ Avrupa'sında yaklaşık 300 ila 400 yıl kadar süren "sıcak dönemde" olduğu gibi.² İklim uzun süren etkisinden dolayı beşeri kültürlerin daha kapsayıcı anlamda da uygarlık tarihinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. İklim bu önemli etkisinden dolayı da sosyal, politik, ekonomik

¹ "Introduction to climate dynamics and climate modelling", (<http://www.climate.be/textbook>).

² Patrick D. Nunn, *Climate, Environment, and Society in the Pacific during the Last Millennium*, Elsevier, London-New York 2007, s. 12-16.

öğelerle daima etkileşim içinde olmuştur. Dolayısıyla iklimde meydana gelen en ufak değişimler dahi günümüze kadar dünya ekosistemini ve yapısını etkilemiş, insanlık tarihinde derin etkiler oluşturmuştur.³ Dünya tarihinin özellikle son 2 bin yıllık döneminin iklimi incelendiğinde, sıcak dönemlerde (Holosen Devri) gelişme, ilerleme, toplumsal dinamikler ve nüfus hareketlerinin arttığı ve insanın doğaya karşı verdiği mücadelenin azaldığı yada doğaya hükmetme arzusunun arttığı koşullar oluşurken, soğuk dönemler tam tersi gelişmeleri ve her haliyle istikrarsızlıkları tetiklemiştir.⁴

Tarihte çoğu konuda olduğu iklim tartışmalarında da “istisnalar” dışında fikir birliğine varılabilmemiş net bir görüş yoktur. Küresel ısınmanın başlamasıyla birlikte Avrupa'da 1960-1990 yılları arasında (Avrupa'nın ortalama sıcaklık değerlerinin yüksek olduğu dönem) iklim değişikliği tartışmaları yeni yeni başlamıştır. Bu tartışmalar esnasında Avrupa'da özellikle 950-1300 arasındaki dönemde artan ortalama sıcaklıkların günümüz değerlerinden sadece 0,1-0,2 santigrat derece daha düşük ya da yüksek olduğundan hareketle Ortaçağ'ın sıcak dönemine ilişkin genel değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak bu konu uzak geçmişte kaldığı için araştırmacı çevrelerce rafa kaldırılmıştır.⁵

Ortaçağ'ın orta dönemine denk gelen 950-1300 yılları arasında İskandinavya, Kuzey Avrupa ve Büyük Britanya'nın da dahil olduğu geniş coğrafya, sıcak bir iklim (Little Climatic Optimum) kuşağının etkisi altına girmiştir.⁶ Ancak bu durum dünyanın geri kalanı için geçerli değildir. Daha açık bir ifade ile günümüzün tersine o dönem için küresel bir iklim değişikliği ve ısınmadan söz edilemez. Günümüz modern koşullarında dahi gündelik

³ Brian Fagan, *The Great Warming: Climate Change and the Rise and Fall of Civilizations*, Bloomsbury Publishing, London 2010, s. 13-27.

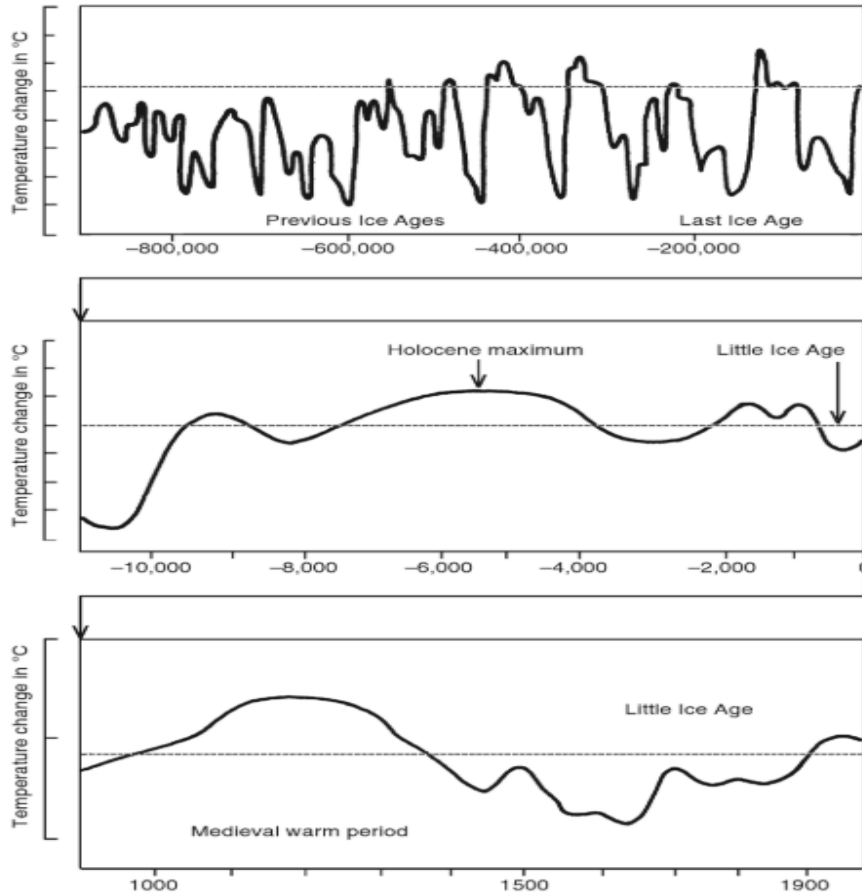
⁴ Carl G. Looney, *Climate Change and the Emergence of Civilization*, Xlicbris Corporation, (Ebook) 2011, s. 364-377; Kyle Harper, *The Fate Of Rome: Climate, Disease, And The End Of An Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2017, s. 8-14.

Burgonyalı tarihçi Raoul Glaber, 11. yüzyılın başında Fransa'da tanık olduğu barış ortamını açıklarken “Herkes bir önceki dönemde yaşanan felaketlerin yarattığı dehşetin etkisi altındaydı ve bolluktan gelen rahatlığın gelecekte elinden alınması korkusuyla kıvranıyordu” demektedir. Ortaçağ'ın sıcak dönemi sona erer ermez meydana gelen Büyük Kıtık, Yüz Yıl Savaşları ve Veba hem Fransa hem de İngiltere için bolluk ve istikrarın bittiğini gösteriyordu. Avrupa'nın diğer kentleri de sıcak dönem sonrasında veba başta olmak üzere başka olumsuzluklarla sarsıldı. Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, Çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Doğu-Batı, Ankara 2019, s. 71; Marvin Harris, *Yamyamlar ve Krallar, Kültürlerin Kökenleri*, Çev. M. Fatih Gümüş, İmge Yayınları, Ankara 2018, s. 272-274.

⁵ Ronald D. Gerste, *Hava Nasıl Tarih Yazar: Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*, Çev. Meltem Karaismailoğlu, Kolektif Kitap, İstanbul 2017, s. 56.

⁶ Malcolm K. Hughes ve Henry F. Diaz, “Was There A Medieval Warm Period, And If So, Where And When?”, *Climatic Change*, (26), 1994, s. 129.

hayatın ritminin (ulaşım, haberleşme, tarım başta olmak üzere) önemli ölçüde gökyüzüne bağlı olduğu düşünüldüğünde, iklim değişikliğinin özellikle Ortaçağ dünyasında ne kadar belirleyici olduğu daha anlaşılır olacaktır. Dolayısıyla Avrupa’da Ortaçağ’ın üç ya da dört asırlık (kesin bir tarih ile bu süreyi tespit etmek olanaksızdır) bir periyodunu kapsayan (sıcaklıklar sonsuza kadar devam etmemiştir) bu sıcak günlerin önemli tarihsel sonuçları olmuştur.⁷

Grafik yaşanan uzun süreçte iklimde meydana gelen değişim hareketlerini göstermektedir. Buna göre özellikle Ortaçağ’ın Sıcak Dönemi’nde havada meydana gelen değişim hareketi dikkat çekmektedir.⁸

⁷ Hubert H. Lamb, “The Early Medieval Warm Epoch And Its Sequel”, *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 1965, s. 13-37.

⁸ IPCC First Assessment Report, *Climate Change*, (Edit.) J. T. Houghton, G. J. Jenkins ve J. J. Ephraums, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 202.

İklim, hava durumunun aksine yavaş değişim gösteren özelliğinden dolayı Ortaçağ insanın *Little Climatic Optimum* diye adlandırılan bu dönemi biranda fark etmeleri mümkün değildi. Bundan dolayı da bu sürecin başlangıcına dair net bir tarih yoktur. Genellikle 950-1300 arasındaki dönem de Kuzey Avrupa'da daha sıcak yazların ve ılıman kışların yaşanmaya yani insan yaşamı için daha “elverişli” bir iklimin hüküm sürmeye başladığı bilinmektedir.⁹ Daha anlaşılır bir ifadeyle Ortaçağ'da Batı, Orta ve Kuzey Avrupa'da ölçülen sıcaklık değerleri tarihin diğer dönemlerine göre ortalamanın üstündedir. Çevre Bilimci Hubert Lamb bu dönemi *Ortaçağ'ın Sıcak Dönemi* (Medieval Warm Period (MWP) olarak tanımlarken aynı zamanda *Ortaçağ İklim Optimum* veya *Ortaçağ İklimsel Anomali* (le petit optimum médiéval) isimlerini kullananlar da olmuştur.¹⁰ Bu döneme ilişkin yapılan isimlendirmelerin ortak noktası ise iklimin değişime uğradığını belirtiyor olmalarıdır. O halde günümüzdekinin aksine Ortaçağ'da “küresel değil bölgesel ölçekli” yaşanan iklim değişikliğinin (sıcak günlerin) Avrupalıların gelişimi üzerindeki etkileri neler olmuştur?

Ortaçağ'ın Sıcak Günleri

İklimin artık daha elverişli bir döneme girdiğini belki de ilk anlayan Vikingler olmuştur. Vikingler, 950 yılında başlayan iklim değişikliğiyle birlikte Kuzey Deniz buzullarının çözülmesi sonucunda Grönland ve İzlanda'ya yelken açmışlardır.¹¹ İzlanda-Grönland-Norveç arasında gemilerin hareketini engelleyecek buzulların erimesi, bu bölgeleri en azından Vikingler için birer yerleşim yeri haline getirmiştir.¹² Behringer, dikkat çekici bilgiler verdiği *A Cultural History of Climate* adlı eserinde “pusulanın” keşfinden önceki dönemin yetersiz denizcilik bilgilerine rağmen bu dönemde Vikinglerin denizlerdeki başarılarını onların üstük yeteneklerinden ziyade iklimin olumlu gitmesine bağlamaktadır.¹³ Eskiden buz ile kaplı ancak artan sıcaklıklarla birlikte artık toprak örtüsünün görünmeye başladığı bu “bilinmeyen

⁹ Nicolás E. Young ve diğerleri, “Glacier maxima in Baffin Bay during the Medieval Warm Period coeval with Norse settlement”, *Science Advances*, 1 (11), 2015, s. 1-8.

¹⁰ Hughes ve Diaz, “Was There A Medieval Warm Period, And If So, Where And When?”, s. 109-142; Lamb, “The Early Medieval Warm Epoch And Its Sequel”, s. 13-20; Michael E. Mann ve diğerleri, “Global Signatures and Dynamical Origins of the Little Ice Age and Medieval Climate Anomaly”, *Science*, 326, 2009, s. 1256-1260; M. P. Ledru ve diğerleri, “The Medieval Climate Anomaly and the Little Ice Age in the eastern Ecuadorian Andes”, *Climate of the Past*, 9 (1), 2017, s. 307-321.

¹¹ M. Ali Özdemir, “İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”, Afyon Kocatepe Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 2004, s. 180-181.

¹² Young, “Glacier maxima in Baffin Bay during the Medieval Warm Period coeval with Norse settlement”, s. 4-8.

¹³ Wolfgang Behringer, *A Cultural History of Climate*, Polity Press, Cambridge 2010, s. 83.

topraklara” doğru başlayan göç hareketi, Kuzey Avrupa kültürünün de doğmasını sağlamıştır.¹⁴

Kuzey Avrupa’da Pireneler, Alpler ve Karpat dağlarından Polonya ve Macaristan’ın geniş düzlüklerine kadar uzanan geniş bir hat boyunca iklimde meydana gelen ısınma aynı zamanda daha uzun bir “yeşerme” dönemi anlamına geliyordu. Dağların yamaçlarında artık daha fazla arazi ekilip biçilirken, Rusya’dan daha da kuzeye, Grönland’a doğru daha önce buzullarla kaplı topraklar dışarıdan getirilen hayvanların ot yemesi için uygun bir hal almıştır. Jared Diamond, bu noktada dikkat çekici bir yorum yapmıştır:

*...Norse initially prospered in Greenland, due to a fortunate set of circumstances surrounding their arrival. They had the good luck to discover a virgin landscape that had never been logged or grazed, and that was suitable for use as pasture. They arrived at a time of relatively mild climate, when hay production was sufficient in most years, when the sea lanes to Europe were free of ice, when there was European demand for their exports of walrus ivory, and when there were no Native Americans anywhere near the Norse settlements or hunting grounds.*¹⁵

Bu olumlu gidişat 1300 yılında sıcaklıkların tekrar düşmesine kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra sıcaklıkların tekrar düşmesiyle birlikte Kuzey Denizi’nin yeniden donması özellikle bölgede bulunan yerleşimcilerin önemli bir kısmının ölmesine ya da bölgeyi terk etmesine neden olurken,¹⁶ Leif Eriksson’un (İzlandalı kâşif ve Amerika’ya ilk ayak basan Avrupalı) yolculuğunu dahi unutturmıştır.¹⁷ Dolayısıyla Ortaçağ’ın sıcak ikliminin en fazla “keyfini” süren topluluk olarak görünen Vikingler, Küçük Buzul Çağı’nın da ilk “mağdur” toplulukları olarak karşımıza çıkmaktadırlar.¹⁸

Bu dönemde iklimde meydana gelen ısınmanın ilk büyük etkisi nüfus üzerinde olmuştur. İklim değişikliği ile birlikte tam anlamıyla bir nüfus patlaması yaşanmıştır. Güney İskandinavya’daki Gotland’da 10. yüzyılda 500-700 arasında çiftlik varken bu sayı 1300 yılında zirve noktasına ulaşarak,

¹⁴ Hermann Pálsson, *The Book of Settlements: Landnámabók*, Manitoba University Press, Winnipeg 1972, s. 57-87.

¹⁵ Jared Diamond, *Collapse: How Societies Choose To Fail Or Succeed*, Penguin Books, London 2006, s. 248.

¹⁶ Joel Berglund, “The Decline of the Norse Settlements in Greenland”, *Arctic Anthropology*, 23, (2), 1986, s. 109-135.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Katherine B. Shippen, *Leif Eriksson, First Voyager to America*, Harper & Row, New York 1951.

¹⁸ Barbaros Gönençgil ve Güneyi Vural, “Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzul Çağı ve Sosyal Etkileri”, *TUCAUM International Geography Symposium*, Ankara 2016, s. 15-16; Antoon Kuijpers ve diğerleri, “Climate change and the Viking-age fjord environment of the Eastern Settlement, South Greenland”, *Geology of Greenland Survey Bulletin*, 183, 1999, s. 61-67.

1.200-1.500 arasında bir sayıya yükselmiştir.¹⁹ Biraz daha kuzeye gidildiğinde, İskandinav yarımadasının bir kısmını kapsayan geniş Ortaçağ sınırları ile Danimarka nüfusu bu süreçte sıcaklığın etkisiyle yaklaşık olarak 850 binden, 1.5 milyona çıkmıştır.²⁰ Yazların dahi insanlar için yakacak odun olmadan geçirilemez olduğu bu çetin hava şartlarındaki topraklarda mezar kazmak bile imkansızken, havanın ısınmayla birlikte eriyen karlar sonucunda toprak örtüsünün açığa çıkması en azından hayvanlar için otlakların yeşermesini sağlamıştır. Bu durum ise bölgede nüfusu artıran en önemli gelişme olmuştur.

İklimin daha elverişli bir periyoda girdiğinin derinden hissedildiği Avrupa'da da nüfus artışı büyük bir ivme kazanmıştır.²¹ Nüfusun en çok arttığı coğrafya ise Almanca konuşulan bölgeler olmuştur. Bu bölgelerde yaklaşık iki misli artan nüfus 1000 yılından 1300 yılına yani sıcaklıkların yaşandığı son döneme kadar 14 milyonu aşmıştır.²² Fransa ise (günümüz siyasi sınırları içerisinde) sıcak günlerde hem Avrupa'da kilometrekareye düşen insan sayısı bakımından hem de genel oran bakımından popülasyonu hızlı artan bir başka ülke olmuştur. Fransa'nın nüfusu 6.2 milyondan 17 ila 21 milyon arasında bir seviyeye ulaşarak hem siyasi hem de ekonomik olarak Avrupa'da yeni bir merkez haline gelmiştir.²³ Nüfusu kaynaklarının üzerinde artan diğer bir bölge de Büyük Britanya adasıdır. Adanın dominyon gücü olan İngiltere'nin nüfusu ise bu zaman diliminde ciddi bir artış trendi yakalayarak 11. yüzyılın sonunda 1.3-1.5 milyon arasındayken 1300 yılında 5 milyon barajını aşmıştır. Adanın Galler ve İskoçya'da dahil toplam nüfusu ise 6 milyonun üzerine çıkmıştır.²⁴ Akdeniz coğrafyası ise zaten sıcak olduğu için diğer bölgelere göre bu değişimi fazla hissetmemiştir. Ancak yine de İtalyan kent devletleri ve Bizans sahasında da (özellikle İstanbul) bir nüfus artışından bahsedilebilir.²⁵

¹⁹ William Chester Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton University Press, New Jersey 1996, s. 12.

²⁰ Wilhelm Abel, *Agricultural Fluctuations in Europe*, Methuen, London 1980, s. 22.

²¹ Harris, *Yamyamlar ve Krallar, Kültürlerin Kökenleri*, s. 272-273.

²² Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, s. 12.

²³ Richmond Mayo-Smith, "Levasseur's La Population Francaise", *Political Science Quarterly*, 8 (1), 1893, s. 124-136.

²⁴ Ian Kershaw, "The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315-1322", *Past & Present*, (59), 1973, s 3-4; Stephen Broadberry, Bruce M. S. Campbell ve Bas van Leeuwen, "English Medieval Population: Reconciling Time Series and Cross Sectional Evidence", *Medieval Population*, 7, 2010, s. 11.

²⁵ Johannes Preiser-Kapeller ve Ekaterini Mitsiou, "The Little Ice Age and Byzantium within the Eastern Mediterranean, ca. 1200-1350: An Essay on Old Debates and New Scenarios", *Unangemeldet*, 2019, s. 190-200; Elena Xoplaki ve diğerleri, "The Medieval Climate Anomaly and Byzantium: A review of the evidence on climatic fluctuations, economic performance and societal change", *Quaternary Science Reviews*, 136, 2016, s. 229-252.

Havanın ısınmasıyla birlikte Avrupa'nın genel nüfusunda meydana gelen artış trendine dair ciddi değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bu noktada ilk tespit sahibi olan Russell'e göre Batı Avrupa'nın nüfusu 950 yılında 22.6 milyon iken 1348 yılında (Kara Ölüm başlamadan önce) 54.4 milyona yükselmiştir.²⁶ Bennett ise tüm Avrupa'nın 1000 yılında 42 milyon olan nüfusunun 1300 yılında 73 milyonu geçtiğini öngörmektedir.²⁷ İklim koşullarının elverişliliği sayesinde yaşanan hızlı nüfus artışı aynı zamanda Hristiyan dünyasının yayılmasında da belirleyici olmuştur. Söz konusu coğrafyalarda sıcak iklim dönemine girilmesiyle birlikte 1300 yılına kadar süren hızlı nüfus artış trendi Sanayi Devrimi'ne kadar aynı yükseliş ivmesini tekrar yakalayamamıştır.²⁸

Ortaçağ'da her şeyin temeli topraktır. Bu dönemde sıcaklık artışının derinden hissedildiği bölgelerde ki nüfus artış trendi sürekli ve hızlı olduğu için insanın toprak ile olan ilişkisi de daha fazla artmaya başlamıştır. Isınmayla birlikte 950-1300 yılları arasında insan sayısının artmasına karşın Avrupa toprakları doğal olarak artmamıştır. O halde, Avrupa'nın hızla artan "yeni aç boğazlarını" doyurmak için daha fazla toprak gerekmektedir. Bu gereksinimi karşılamak için ilk atılan adım tüm tarım arazilerinin yanı sıra kaba otlakların ve bataklıkların temizlenerek yoğun bir tarımsal üretime geçilmesi olmuştur. Ancak bunun da yetmediği görüldüğünde Avrupa ormanları özellikle yeni araziler başta olmak üzere, yerleşim yeri açma, yakacak ihtiyacını karşılama ve kereste satışı için hızla talan edilmeye başlanmıştır.²⁹ İklim de insanlar açısından meydana gelen bu olumlu gidişatın doğaya yan etkisi ise olumsuz olmuştur. Avrupa ekolojisi insanların "baltaları ve oraklarıyla" hızla değiştirilirken tıpkı bu günlerde Amazonlara yapıldığı gibi o günlerde de orman "katliamına" girildiği anlaşılmaktadır. Bu durum öylesine bir hız almıştır ki Avrupa ve İngiltere'deki yönetimler bununla ilgili ölüme varan cezalar ve çeşitli kısıtlamalar ihtiva eden yönetmelikler oluşturmaya başlamışlardır.³⁰ Buna karşın ormanlar öyle hızla tüketilmiştir ki günümüzde 80 milyondan fazla nüfusu olan Almanya'nın (1000-1300 yılları

²⁶ J. C. Russell, "Late Ancient and Medieval Population", *Transactions of the American Philosophical Society*, 48 (3), 1958, s. 1-152.

²⁷ Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, s. 72.

²⁸ Mauricio Lima, "Climate change and the population collapse during the "Great Famine" in pre-industrial Europe", *Ecology and Evolution*, 4 (3), 2014, s. 284-291; Jack A. Goldstone, "Population and Progress in the Middle Ages: A Review Essay", *Population and Development Review*, 27 (3), 2001, s. 585-595.

²⁹ Chris Wickham, *Ortaçağ'da Avrupa*, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe, İstanbul 2019, s. 207.

³⁰ Raymond Grant, *The Royal Forests of England*, A. Sutton, London, 1991, s. 5-13; H. A. Cronne, "The royal forest in the reign of Henry I", (Edit.) H. A. Cronne ve David B Quinn, Muller, *Essays in British and Irish History in Honour of James Eadie Todd*, London 1949, s. 22.

arasında ısınmayla birlikte nüfusun hızla arttığı coğrafyalardan biridir) sahip olduğu ormanlık alanlar bile o günlerden daha fazladır.³¹ Ortaçağ'ın erken dönemlerinde büyük ihtimalle nüfusun az ve seyrek oluşu tabiat döngüsünün bu sorunları gidermesine ve sürekli kendini yenilemesine bir nokta da imkân vermektedir. Ancak özellikle 1000 yılından sonraki ısınmayla birlikte hızlı artan nüfus bu ekosistem dengesini altüst etmiş ve ciddi bir “ormansızlaştırma” belirtileri ortaya çıkmıştır. Bir kısım araştırmacı Ortaçağ'ın sıcak ikliminde yapılan orman tahribatına dikkat çekmekte ve “Kara Ölüm” olmasaydı (Çin'den başlayarak dağılan, Avrupa ve Büyük Britanya'da milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olan veba salgını 1347-1352) Avrupa'da büyük bir çölleşmenin yaşanacağını belirtmektedir.³²

Hastalıklardan bahsetmişken insanların bu dönemde ormanları kes-yok et teknikleri tarihi çok eskilere dayanan ölümcül bir hastalık olan sıtmanın da etki alanını genişletmesine neden olmuştur. Anofel cinsi plazmidler taşıyan (400 türe sahip sivrisinek familyası) sivrisinekler o dönem Avrupa'da nüfusun hızlı arttığı bölgelerde insanları ölümcül bir hastalık olan sıtmayla yüzleştirmiştir.³³ Günümüzde sıtmanın görülmediği ancak o günlerde ormansızlaştırmaya maruz kalan coğrafyalar olan Britanya adaları, İskandinavya, Almanya ve Hollanda dahi Ortaçağ'ın sıcak günlerinde bu hastalığın etki alanına girmiştir. Avrupa'nın sıcak günlerini daha da ısıtan sıtma, öyle ki İngiliz Geoffrey Chaucer ve İtalyan Dante Aighier gibi dönemin önemli isimlerinin dizelerinde de yerini almıştır.³⁴ Romalı Tertullianus'un “insan soyunun görkemli gelişiminin ağır ve sabırlı budayıcısı” olarak tanımladığı sıtma dahi tüm bu etkisine rağmen 950-1300 dönemi arasında meydana gelen hızlı nüfus artışını durduramamıştır.³⁵

Ortaçağ'da iklim yüzünden kötü bir hasat döneminin oluşması, toplumun en fakir ve savunmasız kesimi olan kabalık halk kitlelerinden (başta yaşlılar

³¹ Gerste, *Hava Nasıl Tarih Yazar: Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*, s. 54.

³² Kemal Özden ve Mustafa Özmat, “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları”, *İdealkent*, (12), 2014, s. 63, 77.

³³ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim, İstanbul 2018, s. 36-37.

³⁴ Plazmodyum, insan kanında yüzerek yüksek ateşlenmelere, dalak intihaplarına, kalp çarpıntılarına yol açarken elverişli koşullar bulduğunda kurbanını hızla komaya sokarak öldürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tolgahan Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, Selenge, İstanbul 2021, s. 23-31.

³⁵ Paul Reiter, “Climate Change and Mosquito-Borne Disease”, *Environmental Health Perspectives*, 2001, 109, s. 145; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, s. 34.

ve çocuklar olmak üzere) başlamak üzere herkes için (1315-1320 arasında olduğu gibi) açlıktan kırılmak demektir. İnsan hayatının doğaya pamuk ipliğiyle bağlı olduğu bu çağ da yaklaşık 300 yıl süresince verimsiz hasat ve kıtlıklar ise neredeyse hiç yaşanmamıştır. Pierre Alexandre'nin de dediği gibi "bu tatlı dönemin karakteri daha sıcak ve biraz daha kuru yazlar ile daha az soğuk kışlar tarafından belirlendiği için" tahıl üretimi epey verimli olmuştur.³⁶

Ancak Ortaçağ'ın sıcak günlerinde kontrolsüz şekilde hızla artan nüfusun beslenmesi için yeni tekniklerle yoğun ve etkin bir üretim gerekiyordu. Bu dönemde iklimin, insanın olduğu kadar tarımın etkili ve verimli yapılması içinde daha uygun bir form alması sayesinde ciddi ilerlemeler kaydedilmiştir. İlk olarak üç yıllık almaşık ekimin yavaş yavaş yaygınlaşmasıyla ekili alanlar artmış (toprağın yarısından ziyade üçte biri nadasa bırakılmaya başlanmış) ekin türleri çeşitlenmiştir.³⁷ Sonbahar da tahılın yetersiz kaldığı durumlarda ilkbahar ürünleri tüketilmiştir. Tekerlekli ve kulaklı saban kullanımı ve demirden yapılan tarım aletlerinin giderek geliştirilmesi/yaygınlaşması, toprağın daha derinden sürülmesini sağlamıştır.³⁸ Ekili alanların artmasının yanında daha sistematik mahsul rotasyonunda ciddi bir artış meydana gelmiş ve sonuç olarak diyet kodeksi gelişmiştir. İklim değişimi tarımsal üretim süreçlerini etkilemiş ve 300 yıl boyunca yaşanan bu önemli ilerleme "Tarım Devrimi" olarak nitelendirilmiştir.³⁹ Paris ve çevresinin 12. yüzyıl başında ekonomik olarak alışılmışın dışında daha da büyümesi; örneğin Paris okullarının ve daha sonra üniversitesinin kompleks bir yapı kazanması (öğrencileri besleyecek gelişmiş bir alt yapı olmadan bu sistemin kurulması düşünülemezdi) gelişmiş tarım tekniklerinin iyi bir örneğidir.⁴⁰

Ortaçağ'ın sıcak günlerinin tarıma olan etkisinden bahsetmişken iklimin daha önce Oslo fiyordu, İngiltere ve Almanya'nın güneyinde yetişmesine olanak vermediği üzüm, incir ve zeytin gibi bitkilerin bu bölgelerde yetişmeye başlaması ise şaşırtıcı olmuştur.⁴¹ Eskiden kaliteli şaraplar için Fransa'nın

³⁶ Pierre Alexandre, *Le climat de l'Europe au Moyen Age*, Ecole des hautes études en sciences sociales, Paris 1987, s. 770-777.

³⁷ Wickham, *Ortaçağ'da Avrupa*, s. 210-211.

³⁸ Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, s. 72.

³⁹ Study com, "The Medieval Warm Period and New Agricultural Technologies" <https://study.com/academy/lesson/themedieval-warm-period-and-new-agricultural-technologies.html#:~:text=Between%20the%20years%201050%20and,multiplied%20by%20at%20least%20threefold.&text=A%20shift%20in%20climate%20made,brought%20stability%20to%20Northern%20Europe> (03.04.2020).

⁴⁰ Wickham, *Ortaçağ'da Avrupa*, s. 209.

⁴¹ Lamb, "The Early Medieval Warm Epoch And Its Sequel", s. 29-31; Michael E Mann, "Medieval Climatic Optimum", (Edit.) Michael C. MacCracken ve John S Perry, *Encyclopedia of Global Environmental Change*, John Wiley & Sons, Ltd, Chichester 2002, s. 514-516.

kuzeyi ve İtalya'da bulunan bağlar tercih edilirken artık Almanya, İngiltere hatta Norveç'te bulunan bağlar dahi aynı kalite düzeyine yaklaşmıştır.⁴² Çünkü bu bölgeler artık öylesine çok güneş ışığı almıştır ki üzüm bağları beklenmedik şekilde hızla büyümüşür. Alplerdeki kalın buzulların Ortaçağ'ın sıcak döneminde günümüzdekine benzer şekilde erimesi ise bölge faunasının gelişmesini sağlayan bir diğer önemli etken olmuştur. Zira bu döneme dair elde edilen kanıtlar Monte Rosa gibi yüksek dağ masifinde dahi ağaçların yetiştiğini ve İsviçre kantonlarından Valais'de (Alpler) yaşayan çiftçilerin tarım için ahşap su kemerleri yaptıklarını göstermektedir. Ortaçağ'ın sıcak döneminden önce ve sonra bölgenin buzullarla kaplı olması sebebiyle böyle bir gelişme bir daha gözlemlenmemiştir.⁴³

Alplerin yüz ölçümü bakımından en uzun buzulu olan Aletsch incelendiğinde 900-1000 arasında ciddi bir erime olmasına karşın 1050-1150 arasında tekrar 1.7 km uzunluğunda ilerleme olduğu anlaşılmıştır.⁴⁴ Bir başka dikkat çekici örnek ise Nürnberg'de yaşayan bir şahsın ifadelerinden anlaşılmaktadır: "1022 yılında şehirde herkes aşırı sıcaktan bunalıyordu. Tarlalardaki ve bahçelerdeki meyveler kavruluyor ve önemli su kaynakları kuruyordu."⁴⁵ Bu örneklerin gösterdiği sonuçlara göre 950-1300 yılları arasında özellikle Orta ve Kuzey Avrupa'da iklim değişimi ile oluşan sıcaklıklar homojen de dağılmamıştır.

950-1300 arasında meydana gelen iklim değişimi insanların yaşamı için olumlu bir gelişmeydi. Bu olumlu gelişme sayesinde yaklaşık üç asır boyunca hiç durmadan artan nüfusun, yeme dışında barınma ihtiyacı da vardı. Nüfus artışıyla birlikte Avrupa ülkeleri (İngiltere-Fransa-Almanya-İtalya) birer şantiye alanına dönmüştür. İnşaat için elzem olan taş, ağaç, demir gibi hammaddelerin önemli miktarda işlenmesi, yeraltından çıkartma tekniklerinin geliştirilmesi ve bunun için araç-gereç yapımı, taşınması, büyük çaplı binaların (katedral, kilise⁴⁶, şato, köprü ve giderek artan taştan evler) yapımını

⁴² Abel, *Agricultural Fluctuations in Europe*, s. 271-273.

⁴³ Lamb, "The Early Medieval Warm Epoch And Its Sequel", s. 29.

⁴⁴ Jean M. Grove ve Roy Switsur, "Glacial Geological Evidence For The Medieval Warm Period", *Climatic Change*, 1994, 26, s. 151.

⁴⁵ Gerste, *Hava Nasıl Tarih Yazar: Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*, s. 57.

⁴⁶ Raoul Glaber'in şu sözleri iklimin olumlu bir seyre girmesiyle birlikte yaşanan gelişmeleri iyi şekilde özetlemektedir: "Bin yılından sonraki üçüncü yıl yaklaşırken tüm dünyada, özellikle kiliselerin yeniden onarıldığı görüldü. Sanki dünyanın kendisi, üzerindeki eskileri atmak için silkiniyor, her yerde kiliselerden oluşan beyaz bir manto giyiyordu." Bu dönemde kiliselerin yanı sıra çok sayıda şatonun da yüksek ve korunaklı tepelere inşa edildiği bilinmektedir. Ortaçağ'ın sıcak günlerinde başlayan bu büyük yapılaşma hareketi 10. ve 14. yüzyıllar arasında Batı dünyasının gelişimine de önemli bir katkı yapmıştır. Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, s. 70.

artırmış ve üç yüz yıl boyunca varlığı günümüze kadar ulaşan pek çok bina inşa edilmiştir.⁴⁷ İnşaat yapım süreçlerini hızlandıran testere, palanga ve ahşap vinçlerin kullanımı giderek yaygınlaşmıştır.⁴⁸ Paris, Londra ve Milan gibi büyük şehirler başta olmak üzere Avrupa’da başlayan bu inşaat atılımı nedensiz bir olgu da değildir. Ortaçağ’ın sıcak döneminin oluşturduğu olumlu hava içerisinde artan nüfus bu gelişmenin en önemli ve görkemli sonucudur.

Bu dönemde sadece hızlı bir yapılaşmadan da söz edilemez. Aynı zamanda kuleleri göğe doğru yükselen (Tanrı’ya daha yakın olmak için) yeni bir dini mimari de oluşmuştur. Başta Kuzey Fransa olmak üzere Gotik katedraller devrinin başlamasıyla (bu durum hem kilisenin otoritesini artırma çabasını hem de ekonominin gelişmeye başladığı göstermektedir) daha sağlam yapılar inşa edilmiştir.⁴⁹ Ancak Gotik kiliselerin en dikkat çekici özellikleri ise göğe doğru uzanan kulelerinin yanı sıra daha önce görülmemiş büyüklükte pencerelere sahip olmalarıdır. Zira bu pencerelere takılan renkli camlardan süzülen güneş ışığı, ibadete gelenleri etkiliyordu. Ortaçağ’ın sıcak döneminde kiliselerin yapısını değiştiren bu yeni gelişmede karanlık ortadan kaldırıyor, inşa edilen devasa pencerelerden güneş ışığının içeri girmesine ve “hiç bitmeyecek gibi” müminleri aydınlatmasına izin veriliyordu.⁵⁰

Ortaçağ’ın sıcak döneminin bitişi ise yine bir iklim değişikliğiyle olmuştur. Doğa ortalama üç asır boyunca sunduğu olumlu hava koşullarını 1300 yılıyla birlikte tekrar geri almaya başlamıştır. Avrupa’da sıcak iklimin sona ermesiyle başlayan ve günümüz Batı devletlerinin oluşmaya başladığı zaman aralığını kapsayan uzun dönemde (1300-1850) sıcaklıkların tekrar düşmesi, Amerikalı iklim bilimci Francois Matthes tarafından “Küçük Buzul Çağı” olarak isimlendirilmiştir.⁵¹ Bu dönemde ki sıcaklık değerleri Ortaçağ’ın sıcaklıklarından bölgesel varyasyonlara göre değişiklik göstermekle birlikte 2-3 derece daha azdır. En soğuk kış günleri 17. ve 19. yüzyıllar arasında yaşanmıştır.⁵² Özellikle Kuzey Avrupa’nın sıcak günlerinin bittiğinin ve Küçük Buzul Çağı’nın başladığının habercisi olan en büyük gelişme ise

⁴⁷ Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, s. 70-71.

⁴⁸ Gerste, *Hava Nasıl Tarih Yazar: Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*, s. 50.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Jean Bony, *French Gothic Architecture of the Twelfth and Thirteenth Centuries*, University of California Press, Berkeley-London, 1983.

⁵⁰ Behringer, *A Cultural History of Climate*, s. 79.

⁵¹ F. E. Matthes, “Report of Committee on Glaciers, April 1939”, *Transactions, American Geophysical Union*, 20 (4), s. 518-523.

⁵² Rudiger Glaser ve Dirk Riemann, “A thousand-year record of temperature variations for Germany and Central Europe based on documentary data”, *Journal Of Quaternary Science*, 24 (5), 2009, s. 437-449. (İtalyan ressam Giuseppe Maria Mitelli (1634-1718) tüm Avrupa’nın buz tutmasını ve ardından başlayan felaket olaylarını oldukça çarpıcı şekilde resmetmiştir.)

“Büyük Kıtık” olmuştur. 1315-1320 yılları arasında (aylarca süren yağışlar) mevsimsel döngünün anormalleşmesi ve nihayetinde sıcaklığın düşmesiyle oluşan kötü hasat sebebiyle milyonu geçen sayıda insanın açlıktan kırılmasına neden olan ve bu yanıyla “Büyük Kıtık” olarak bilinen doğa kaynaklı olay gerçekleşmiştir.⁵³ Avrupa’da iklimin eski sert ve soğuk halini alması (kimi dönemler de eskiye nazaran daha fazla soğuklar yaşanmıştır) açlıkları, savaşları, salgın hastalıkları, krizleri ve nihayetinde nüfusun giderek azalmasını beraberinde getiren ciddi istikrarsızlıkları ortaya çıkartmıştır. Dolayısıyla Ortaçağ’da küresel değil bölgesel bazda belirli bir bölgede belirli bir zaman diliminde ortaya çıkan iklim değişimi insanlar ve devletler için önemli etkiler ortaya çıkartmıştır.⁵⁴

Sonuç

Doğa olayları en eski devirlerden beridir iş başındadır ve etkileri gezegenimize kazınmış durumdadır. Bu anlamıyla bakıldığında iklim dünya ekosistemi için en önemli faktördür. Doğal ve beşeri sebeplerden ötürü zaman zaman da değişebilmektedir. İklimde meydana gelen en küçük değişim hareketi, başta insanlar olmak üzere dünya üzerinde yaşayan tüm canlıların hayatını derinden etkilemektedir. Günümüz teknolojik gelişmeleri dahi iklimde oluşan bir değişim karşısında insanoğlunun kurtarıcısı olmaya yetmemektedir. Dolayısıyla iklim karşısın da insan her dönem “düzeyleri” değişmekle birlikte güçsüz kalmıştır. Ancak, bakıldığında dünyanın varoluşundan beridir çetin hava şartları altında yaşayan insanoğlunun doğa döngüsü içerisinde ortaya çıkan “daha uygun” iklim koşullarında gelişimini hızlandırdığı da anlaşılmaktadır. Ortaçağ’ın Sıcak Dönemi (950-1300) ve ardından başlayan Küçük Buzul Çağı (1300-1850) en azından iklimin uygarlıklar üzerinde ne derece etkili olduğunu bu yönüyle göstermektedir.

Çalışmada örneklerle bir ölçüde açıklanmaya çalışıldığı üzere insan hayatının günümüzdekinden çok daha fazla doğa koşullarına bağlı olduğu Ortaçağ’da, sıcak ve daha istikrarlı bir iklimin oluşması, insanların özellikle maddi hayatları ve kültürleri üzerinde büyük bir etkide bulunmuştur. Büyük Britanya’nın da dâhil olduğu Batı, Orta ve Kuzey Avrupa coğrafyasında yaşayanlar, ortalama 950-1300 yılları arasında hüküm süren ılıman ve sıcak bir iklimin “keyfini” sürmüşlerdir.

Avrupa’nın bu sıcak günlerinde insanların doğaya karşı verdikleri mücadelelerinin azalması onları başka uğraşı alanlarına itmiş ve olumlu gelişmeleri ortaya çıkarmıştır. Nüfus kimi bölgelerde iki ve üç kat artmış,

⁵³ Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, s. 7-24.

⁵⁴ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Abrégé d'histoire du climat: du Moyen Âge à nos jours*, Fayard, Paris 2007, s. 24-31.

buna mukabil yeni tarım arazileri açılmış (ormanlar kesildi, bataklıklar kurutuldu, daha önce kullanılmayan topraklar ekildi) yeni şehirler ve yapılar (kale, şato, kilise, katedral, su kanalları, ulaşım yolları) inşa edilmiş ve bir mimari tarz oluşturulmuştur. Karlar ve buzlar ile kaplı İzlanda-Grönland gibi çetin coğrafyalara ısınmayla birlikte Viking göçleri başlamış ve bu sayede Kuzey Avrupa kültürü gelişmiştir.

Dolayısıyla iklimin bu evresinden etkilenen coğrafyaların çehresi ciddi şekilde değişmeye başlamıştır. Ilıman iklimin etkisi altına giren bölgeler başta demografik ve ekonomik olmak üzere belirgin bir ilerleme kat etmiştir. Bu zaman aralığında yaşanan iklim değişikliği ya da havanın ısınması en azından hakim olduğu coğrafyaların tarihine her haliyle esaslı bir dokunuş yapmıştır.

Ortaçağ'ın sıcak döneminin 1300 yılıyla birlikte bitmesi ve iklimin tekrar soğuyarak "Küçük Buzul Çağı" diye adlandırılan bir döneme girilmesi ise tüm bu gelişmeleri duraksatmıştır. Artan nüfusu hazırlıksız yakalayan sert iklim şartları büyük kıtlık olaylarını, salgın hastalıkları, savaşları ve dolayısıyla her haliyle ciddi istikrarsızlıkları tetiklemiştir.

Kaynakça

A. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Abel, W., *Agricultural Fluctuations in Europe*, Methuen, London 1980.
- Alexandre, P., *Le climat de l'Europe au Moyen Age*, Ecole des hautes études en sciences sociales, Paris, 1987.
- Behringer, W., *A Cultural History of Climate*, Polity Press, Cambridge 2010.
- Berglund, J., "The Decline of the Norse Settlements in Greenland", *Arctic Anthropology*, 23 (2), 1986, s. 109-135.
- Bony, J., *French Gothic Architecture of the Twelfth and Thirteenth Centuries*, University of California Press, Berkeley-London 1983.
- Broadberry, S. Campbell, B. ve Leeuwen, B., "English Medieval Population: Reconciling Time Series and Cross Sectional Evidence", *Medieval Population*, 7, 2010, s. 1-43.
- Cronne, H. A., "The royal forest in the reign of Henry I", Edit. H. A. Cronne and David B Quinn *Essays in British and Irish History in Honour of James Eadie Todd*, Muller, London 1949.
- Diamond, J., *Collapse: How Societies Choose To Fail Or Succeed*, Penguin Books, London 2006.

Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Meydana Gelen İklim Değişikliği Ve Etkileri:950-1300

- Fagan, B., *The Great Warming: Climate Change and the Rise and Fall of Civilizations*, Bloomsbury Publishing, London 2010
- Gerste, R. D., *Hava Nasıl Tarih Yazar: Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*, Çev. Meltem Karaismailoğlu, Kolektif Kitap, İstanbul 2017.
- Glaser, R. ve Riemann, D., "A thousand-year record of temperature variations for Germany and Central Europe based on documentary data", *Journal Of Quaternary Science*, 24 (5), 2009, s. 437-449.
- Goldstone, J. A., "Population and Progress in the Middle Ages: A Review Essay", *Population and Development Review*, 27 (3), 2001, s. 585-595.
- Gönençgil, B. ve Vural, G., "Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzul Çağı ve Sosyal Etkileri", *TÜCAUM International Geography Symposium*, Ankara, 2016, s. 10-25.
- Grant, R., *The Royal Forests of England*, Alan Sutton, London 1991.
- Grove J. M. ve Switsur, R., "Glacial Geological Evidence For The Medieval Warm Period" *Climatic Change*, 1994, s. 143-169.
- Harper, K., *The Fate Of Rome: Climate, Disease, And The End Of An Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2017.
- Harris, M., *Yamyamlar ve Krallar, Kültürlerin Kökenleri*, Çev. M. Fatih Gümüş, İmge Yayınları, Ankara 2018.
- Hughes, M. K. ve Diaz, H. F., "Was There A Medieval Warm Period, And If So, Where And When?", *Climatic Change*, (26) 1994, s. 109-142.
- IPCC First Assesment Report, *Climate Change*, Edit. J. T. Houghton, G. J. Jenkins and J. J. Ephraums, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- Jordan, W. C., *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton University Press, New Jersey 1996.
- Kapeller, J. P. ve Mitsiou, E., "The Little Ice Age and Byzantium within the Eastern Mediterranean, ca. 1200-1350: An Essay on Old Debates and New Scenarios", *Unangemeldet*, 2019, s. 190-200.
- Karaimamoğlu, T., *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, Selenge, İstanbul 2021.
- Kershaw, I., "The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315-1322", *Past & Present*, (59), 1973, s 3-50.
- Kuijpers, A. ve diğerleri, "Climate change and the Viking-age fjord environment of the Eastern Settlement, South Greenland", *Geology of Greenland Survey Bulletin*, 183, 1999, s. 61-67.
- Ladurie, E. R., *Abrégé d'histoire du climat: du Moyen Âge à nos jours*, Fayard, Paris 2007.

- Lamb, H. H., "The Early Medieval Warm Epoch And Its Sequel", *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 1965, s. 13-37.
- Ledru M.P ve diğerleri, "The Medieval Climate Anomaly and the Little Ice Age in the eastern Ecuadorian Andes", *Climate of the Past*, 9 (1), 2017, s. 307–321.
- Lima, M., "Climate change and the population collapse during the "Great Famine" in pre-industrial Europe", *Ecology and Evolution*, 4 (3), 2014, s. 284–291.
- Looney, C. G., *Climate Change and the Emergence of Civilization*, Xlicbris Corporation, (Ebook) 2011.
- Mann, M. E ve diğerleri, "Global Signatures and Dynamical Origins of the Little Ice Age and Medieval Climate Anomaly", *Science*, 326, 2009, s. 1256-1260.
- Mann, M. E., "Medieval Climatic Optimum", (Edit.) Michael C. MacCracken and John S Perry, *Encyclopedia of Global Environmental Change*, John Wiley & Sons Ltd., Chichester 2002, s. 514-516.
- Matthes, F. E., "Report of Committee on Glaciers, April 1939", *Transactions, American Geophysical Union*, 20 (4), 1939, s. 518-523.
- Nikiforuk, A., *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim, İstanbul 2018.
- Nunn, P. D., *Climate, Environment, and Society in the Pacific during the Last Millennium*, Elsevier, London-New York 2007.
- Özdemir, M. A., "İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 2004, s. 173-192.
- Özden, K., ve Özmat, M., "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları", *İdealkent*, (12), 2014, s. 60-87.
- Pálsson, H., *The Book of Settlements: Landnámabók*, Manitoba University Press, Winnipeg 1972.
- Reiter, P., "Climate Change and Mosquito-Borne Disease", *Environmental Health Perspectives*, 2001, 109, s. 141-165.
- Russell, J. C., "Late Ancient and Medieval Population", *Transactions of the American Philosophical Society*, 48 (3), 1958, s. 1-152.
- Shippen, K. B., Leif Eriksson, *First Voyager to America*, Harper & Row, New York 1951.
- Smith, R., "Levasseur's La Population Francaise", *Political Science Quarterly*, 8 (1), 1893, s. 124-136.
- Wickham, C., *Ortaçağ'da Avrupa*, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe, İstanbul 2019.

Xoplaki, E. ve diğerleri, “The Medieval Climate Anomaly and Byzantium: A review of the evidence on climatic fluctuations, economic performance and societal change”, *Quaternary Science Reviews*, 136, 2016, s. 229-252.

Young, N. E. ve diğerleri, “Glacier maxima in Baffin Bay during the Medieval Warm Period coeval with Norse settlement”, *Science Advances*, 1 (11), 2015, s. 1-8.

B. İnternet Kaynakları

“Study com, “The Medieval Warm Period and New Agricultural Technologies”
<https://study.com/academy/lesson/the-medieval-warm-period-and-new-agricultural-technologies.html#:~:text=Between%20the%20years%201050%20and,multiplied%20by%20at%20least%20threefold.&text=A%20shift%20in%20climate%20made,brought%20stability%20to%20Northern%20Europe>

“Introduction to climate dynamics and climate modelling”
<http://www.climate.be/textbook>.

PHILOTHEOS'UN KLĒTOROLOGION ADLI ESERİNE GÖRE BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA POSTA TEŞKİLATI VE GÖREVLİLERİ

THE OFFICIALS AND POSTAL ORGANIZATION IN THE
BYZANTINE EMPIRE ACCORDING TO PHILOTHEOS'S
KLĒTOROLOGION

Cüneyt GÜNEŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31.03.2021

Kabul: 08.03.2022

Article Info

Received: Mar, 31, 2021

Accepted: Mar, 8, 2022

Öz

İnsanlar, tarih boyunca birbirleriyle duygularını, fikirlerini, bilgileri vs. paylaşabilmek için farklı şekillerde iletişim kurmuşlardır. Bu iletişim ağını, sadece ikili ilişkilerinde değil devletler düzeyinde de günümüze kadar geliştirerek devam ettirmişlerdir. İki insanın konuşması ve birbirini anlaması, bir iletişim şekli olup uzakta bulunan bir kişiye, topluluğa veya devlete çeşitli şekillerle ulaşılması da bir iletişimdir. Bu durumun önemini kavrayan devletler, tarih boyunca iletişime önem vermişlerdir. Roma İmparatorluğu'ndan miras almış olduğu bürokrasi kültürünü geliştiren ve bu kültürde dönemine göre değişiklikler yapan Bizans İmparatorluğu, toplumsal veya devletlerarası ilişkilerinde iletişim kültürüne ciddi önem vermiştir. İmparatorluk düzeyinde bu kültür, özellikle taşımacılık yani "Posta Teşkilatı" ile hızlı bir şekilde hem halka hem de devletlere ulaştırılmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun taşımacılık hizmetine ciddi önem verdiği Roma İmparatorluğu'nda var olan "Cursus Publicus" yani "Posta Teşkilatı"nı devam ettirmesinden de anlaşılmaktadır. Bu sistemin nasıl işlediğine dair bilgiler, Ammianus Marcellinus ve Prokopius gibi IV. ve VI. yüzyıl kaynaklarında mevcuttur. Bu dönem kaynaklarının yanı sıra özellikle 899 yılında yazılan ve imparatorluk bürokrasisinde görev alanların listelendiği Philotheos'un Klētorologion adlı eserinde, İmparatorluğun Posta Teşkilatı'na dair önemli bilgiler bulunmaktadır. İmparatorlukta IX. ve X. yüzyılda, Posta Teşkilatı'nın aktif bir şekilde kullanıldığı bu kaynağın vermiş olduğu bilgilerden de anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, Philotheos'un Klētorologion adlı eserine göre, Bizans

* Araş. Gör. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fak., Tarih Bölümü, cuneytgunes@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5960-5926, Muğla, Türkiye.

İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı'nın ortaya çıkışı, gelişimi, bu teşkilattaki görevlilerin unvanları ve görevlerinin ne olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bizans İmparatorluğu, Posta, Yönetim, Philotheos, Klētorologion

Abstract

Throughout history, human beings have established communication with each other in different ways to share emotions, thoughts, informations etc. They have continued this communication network up to today by improving it not only to bilateral level but also to community level. The conversation and understanding of two people as well as making contact with a distance person, a community or the state is a way of communication. The states that perceived the importance of the situation have attached great importance to communication throughout history. The Byzantine Empire that developed the bureaucracy culture inherited from the Roman Empire and made amendments to this culture in accordance with the period paid great attention to communication culture in its communal or interstate relations. This culture at imperial level was promptly transmitted to both public and states especially with transportation, namely 'Postal Service'. It is also understood from the prolongation of 'Cursus Publicus' in other words 'Postal Service' existing in the Roman Empire that the Byzantine Empire seriously considered transportation services important. Information about how this system works can be found in IV and VI century sources as Ammianus Marcellinus and Procopius. In addition to this period sources, important information about Postal Organization of the Empire is found especially in Klētorologion written by Philotheos (899), in which those who took charge in imperial bureaucracy were listed. It is also understood from the information given in this source that Postal Service was vigorously used in the Empire in IX and X centuries. In this study, it is tried to determine the formation, development of the Postal Organization in the Byzantine Empire and titles and duties of the officials in the organization according to Klētorologion of Philotheos.

Key Words: Byzantine Empire, Post, Administration, Philotheos, Klētorologion

Giriş

İnsanların birbirleriyle çeşitli amaçlar için farklı şekillerde iletişim kurmaları/haberleşmeleri, hayatlarını devam ettirebilmeleri için olmazsa olmaz bir durumdur.¹ Dolayısıyla topluluklar, sadece ikili ilişkilerinde değil devletler düzeyinde de günümüze kadar iletişimlerini geliştirerek devam ettirmişlerdir. En temelde iki insanın konuşması ve birbirini anlaması da bir iletişim şekli olup uzakta bulunan bir kişiye, topluluğa veya devlete farklı

¹ Bu iletişim araçlarına örnek olarak, bir müzik aletinin veya ıslığın çalınması, ateş dumanının kullanılması, posta güvercinlerinin uçurulması, ulakların gönderilmesi, mektup yazılması, telgraf çekilmesi vs. gösterilebilir.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

şekillerle, örneğin yollar vasıtasıyla ticaretin yapılması ve ürünlerin satılması da bir iletişim şeklidir. Dolayısıyla bunun önemini kavrayan devletler ve yöneticiler, tarih boyunca iletişime önem vermişlerdir. Bunun en net iki örneği, hâkimiyetlerini uzun süre devam ettiren ve iletişimin önemini kavrayan Roma² ve Pers İmparatorluklarıdır.³ Nitekim iki imparatorluğun da uzun süre varlığını devam ettirebilmeleri ve uzak bölgelerde hâkimiyetleri altında bulunan halkları kontrol etmeleri, sistematik bir haberleşme ağını kurmuş olmalarından ileri gelmektedir.

İletişime önem veren Roma İmparatorluğu, esasında iletişimin, bilginin hızlı bir şekilde yayılmasını ve insanların bir yerden bir yere ulaşmasını yine hızlı ve güvenli bir şekilde vs. sağlayan bir “yollar” imparatorluğudur. Yollar sayesinde Roma imparatorları iletilmesi gereken emirleri, imparatorluğun en üca köşesine kadar ulaştırmış; gerektiğinde ordu göndermiş ve halkın ihtiyaç duyduğu ürünleri karşılamıştır. Böylece yollar vasıtasıyla tüm şehirler, Roma'ya bağlanmıştır. Bu açıdan yollar, sadece askerî değil aynı zamanda çeşitli amaçların yanı sıra ticaret, farklı devletlerle diplomatik ilişkilerin ve iletişimin kurulması gibi birçok amaca hizmet etmekteydi. Bu durum, aynı zamanda imparatorluk merkezî gücünün taşra bölgelerinde hissedilmesi ve bu bölgelerin kontrol altında tutulması anlamını taşımaktaydı. Her ne amaçla olursa olsun yollar, kesinlikle üzerinde seyahat edeceklerin rahat, güvenli bir şekilde hareket etmesini sağlamalı; geniş, bakımlı ve güvenli olmalıydı. Bu

² Hâkim olduğu bölgelerde Roma yönetimi, örneğin Anadolu'yu bir uçtan bir uca geçen, önemli kentleri birbirine bağlayan, ordunun rahat hareket edebileceği, askerî açıdan güvenli bir yol ve haberleşme ağının kurulmasına ciddi önem vermiştir. Bk. Sevgi Aktüre, *İÖ. 6. Yüzyıldan 14. Yüzyılın Sonuna Kadar Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018, s. 572.

³ Nitekim tarihçi Herodotos'un vermiş olduğu bilgilere göre, “Yeryüzünde Pers haberleşme servisi kadar hızlı hiçbir şey yoktu. Bakınız Persler, kendi anlatışlarına göre bu işi nasıl düzenlemişlerdir: Yol, baştan sona kadar bir günde aşılabilecek bölümlere ayrılmıştır. Bunlara, değiştirme yapmak için her bir günlük aralık başına bir tane hesabı ile adam ve at verilmiştir. Habercinin yolu en kısa zamanda almasına hiçbir şey engel olamaz, ne kar ne yağmur, ne güneşin ateşi ne gece. Birinci ulak, haberi ikinciye aktarır, ikinci üçüncüye ve böylece gider. Haber, Yunanlıların Hephaistos onuruna düzenledikleri lampadophoroilerdeki meşale gibi elden ele geçerek ulaşır. Bu atlı postaya Persler, “Angareion” diyorlar.” Bk. Herodotos, *The Histories*, VIII.98; MÖ 247'de kurulan ve MS. 226'da tarih sahnesinden Partların silinmesinden sonra İran coğrafyasında 651'e kadar hâkimiyet süren Sasaniler (226-651) de “Çaparhane” olarak adlandırılan ve Perslerin, arkasından Partların kullandığı bu Posta Teşkilatı'nı örnek alan bir teşkilat kurmuştur. Ancak Sasaniler, bu teşkilatı, adeta bir casusluk teşkilatı olarak kullanmışlardır. 651'de Sasani Devleti'ne sonra veren İslam Devleti de bu teşkilatı örnek alıp özellikle Abbasiler döneminde, posta teşkilatı “berid” adında devam ettirmiştir. Abbasiler, daha önceki var olan yolları korudu ve bozulanları onarttılar. Bu yollar, dağlardan ve ovalardan geçmekle birlikte Abbasiler'in Posta Teşkilatı'nda daha çok at ve deve kullanılmaktaydı. Bk. Hasan Pırniya, *Târih-i Kamil-i İran*, Tahran 1391, s. 260; Francis Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, Rutgers University Press 1974, s. 46.

açından Roma İmparatorluğu, döneminin en iyi yol ağını ve haberleşme sistemini kuran merkezî imparatorluklardan birisi olmuştur.⁴ Özellikle haberleşme sisteminin kurulmasının amacı, uzak bölgeleri merkezle iletişimini kolaylaştırmak, birliklerin hareketinin daha hızlı olmasını sağlamak ve imparatorluğun daha uyumlu tek bir bütün haline gelmesine yardımcı olmaktır.⁵

Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak görülen Doğu (Bizans) Roma İmparatorluğu da iletişime önem vermiş ve bu çerçevede de çeşitli amaçlar için kullanılan iletişim yollarına başvurmuştur. Roma'nın kurmuş olduğu yol sisteminin yanı sıra diğer birçok kurumun da devam ettirildiği gibi⁶, Posta Teşkilatı da kısmen değiştirilerek devam ettirilmiştir. Dolayısıyla merkezî bir imparatorluk olan Bizans'ın da bu iletişim ağını sistematik bir şekilde kullanması ve dönemin şartlarına göre yeni kurumlar ve görevliler oluşturması da beklenebilir bir durumdur.

A-Cursus Publicus'tan Demesios Dromosu'na Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı'nın Gelişimi

İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14) döneminden önce Roma'da Senato'ya iletilmesi gereken veya Senato'dan çıkan kararların, özellikle eyalet bölgelerinde duyurulması için eyaletlerdeki *magistratlar*, bilgilerin gizliliğinden dolayı *statores* olarak adlandırılan özel ulaklar kullandılar. Bir müddet sonra daha hızlı ve yaya olarak mektupları iletebilecekleri düşünüldüğünden çoğunlukla kölelerden seçilen ve *tabellarii/tabellarios* olarak adlandırılan ulaklar, *statores*lerin yerini aldı ve eyaletlerle merkez arasındaki iletişimi bu görevliler sağladı. Direkt bu işle görevlendirilmiş özel *tabellarioslar*, günlük 60-75 km. mesafe kat edebilmekteydiler. Bu görevliler, güvenliği Roma askerleri tarafından sağlanan ve ordunun sefer sırasında kullanmış olduğu askerî yolları kullanmıştır.⁷

⁴ Cemal Çetin, *Ulak Yol Durak*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 18; Roma İmparatorluğu'nun haberleşme ve posta teşkilatının oluşturulmasında, Roma'nın çağdaşı ve dönemi itibarıyla oldukça sistematik bir haberleşme ağına sahip olduğu anlaşılan Pers İmparatorluğu'nun etkisinin olduğu aşikârdır.

⁵ Jerry Toner, *Antik Dünya*, (çev. Arzu Akgün), Domingo Yayınları, İstanbul 2019, s. 100.

⁶ Bizans İmparatorluğu, erken dönemlerden itibaren iyi bir şekilde organize edilmiş olan Roma yol sistemini kullandı ve sonraki dönemlerde de ihtiyaçlarına uygun olarak adapte etti. Bu yol sistemi, imparatorluğun en zorlu dönemlerinde dahi hem karada hem de denizde varlığını devam ettirdi. Bk. Anna Avramea, "Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, (Ed. Angeliki E. Laiou), Dumbarton Oaks 2002, s. 57.

⁷ Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, s. 72.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

On İki Kaesar'in yaşamını kaleme alan Roma İmparatorluğu'nun önemli tarihçilerinden birisi olan Gaius Suetonius (MS 69-122/?)'un, *De Vita Duodecim Caesarum* [On İki Kaesar'in Yaşamı] adlı eserinin *Divus Augustus* [Augustus'un Yaşamı] bölümünde, *Cursus Publicus*⁸ yani posta ve haberleşme sisteminin İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14) döneminde neden kurulduğuna dair önemli bilgiler mevcuttur. Muhtemelen MS I. yüzyılın sonlarıyla MS II. yüzyılın başlarında metnini kaleme alan Suetonius'un vermiş olduğu bilgilere göre, *vehiculatio* olarak adlandırılan sistemi Augustus⁹, eyaletlerde neler olup bittiğine dair erkenden ve gizlice haberdar olmak ve istihbari bilgiler toplamak için askerî yollar üzerinde birbirinden çok da uzakta olmayan, gençlerden oluşan kuryeler, posta durakları ve hızlı hareket eden araçlar vasıtasıyla düzenli taşımacılığın yapılacağı duraklarla oluşturmuştur. Suetonius'un vermiş olduğu bilgiye göre bu düzenleme, bir yerden resmî belge getiren ulakların ihtiyaç halinde sorgulanabilmeleri için Augustus tarafından uygulanmıştır.¹⁰ Bu bilgiden, Roma İmparatorluğu'nda organize olarak bilgi ve ulaşım sisteminin Augustus tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır.¹¹

Kurulan bu sistem, kapsamlı bir altyapıdan oluşmaktaydı ve bu sistemde nakliye işleri oldukça pahalıydı.¹² Sistemin amacı, imparatorluğa ait olan bilgilerin, hızlı, güvenli bir şekilde istenilen bölgeye ulaştırılması, özellikle çağdaş devlet ve topluluklar hakkında istihbari bilgi toplanmasıydı. Daha sonra geliştirilerek halkın büyük bir kısmının bu hizmetten yararlanması da amaçlanmıştır. Bunun yanında İmparator Augustus, Roma askerî yol güzergâhında belli aralıklarla, bir *diploma* yani izin belgesi taşıyan¹³ ulakların dinlendiği ve atlarının değiştirilebildiği *mutationes* olarak adlandırılan “dinlenme istasyonları” da inşa ettirmiştir. *Mutationes*ler, bir günlük seyahatin sonunda ulaşılan, *mansiones/mansio/stathmos/posta durağı* olarak adlandırılan ve *mansionarius* olarak adlandırılan bir yetkili memur tarafından denetlenen duraklara kadar¹⁴ ara mesafelerde dört ya da beş adet

⁸ Bu terim, esasında tarihî metinlerde Diokletianus döneminde 300lü yıllardan itibaren bahsedilmektedir. Bk. Lukas Lemcke, *Imperial Transportation and Communication from the Third to the Late Fourth Century: The Golden Age of the cursus publicus*, Bruxelles 2016, s. 37.

⁹ Lemcke, *Imperial Transportation and Communication...*, s. 11.

¹⁰ Gaius Suetonius, *Divus Augustus*. 49.3.

¹¹ Lemcke, *Imperial Transportation and Communication...*, s. 18.

¹² Toner, *Antik Dünya*, s. 83.

¹³ Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, s. 98; Anne Kolb, “Mansiones and cursus publicus in the Roman Empire”, *Statio Amoena*, a cura di Patrizia Basso-Enrico Zanini, Archaeopress Publishing 2016, s. 11; Lemcke, *Imperial Transportation and Communication...*, s. 24.

¹⁴ Her bir *mansiones*'in arasındaki mesafe, yaklaşık otuz iki km.'den fazla değildir. Bk. “Mansio”, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Ed. W. Smith, Boston 1859. s. 729;

bulunmaktaydı. Yani bir günlük mesafe sonunda ulaşılan ve posta durağı olan *mansiones*'in, ulakların, yük taşıyanların ya da yaya olarak seyahat edenlerin dinlenebilecekleri ve beslenebilecekleri, ara yollarda dört ya da beş; anayollar da ise sekiz *mutationes* yani dinlenme ve gerekiyorsa at değiştirilebilecek istasyonlar mevcuttu.¹⁵

Bu *mansiones*ler ve *mutationes*ler, imparatorluğun anayol güzergâhlarının üzerinde bulunmakta olup bu yollarda, özellikle askerî ağır taşımacılığın haricinde hayvanların çektiği nakil arabaları kullanılmaktaydı.¹⁶ Ayrıca her bir istasyonda, yeterli sayıda atın yanı sıra bu atların bakımını yapan seyis, veteriner, özellikle atlı dört tekerlekli vagonların tamirini yapan tamirciler, marangozlar ve rehberler mevcuttu. Bu işle görevlendirilenler de muhtemelen herhangi bir ücret almayan kıyafetleri ve yiyecekleri imparatorluk tarafından sağlanan kölelerdi.¹⁷

Cursus Publicus sisteminde ciddi düzenlemeler yapan iki İmparator, Diokletianos (284-305)¹⁸ ve I. Konstantinos (306-337)'tur.¹⁹ Özellikle Diokletianos döneminde posta teşkilatı, imparatorluk posta işlerini muhtemelen tek bir elden yönetebilmek ve daha iyi organize edebilmek için bir devlet kurumu haline getirildi. Böylece posta kurumunda, sadece devlet işleriyle ilgilenen, devlet adına çalışan resmî memurlar ve ulaklar görevlendirildi. Bu devlet kurumu, sadece karadan değil aynı zamanda hem nehirlerden hem de denizden postaların da iletildiği ve ulakların

Dolayısıyla bir *mansiones* ten diğer bir *mansiones*'e kadar dört ya da beş *mutationes* bulunmaktaydı. Ancak yapılan son araştırmalara göre, bir *mansiones*'in diğer *mansiones* arasındaki mesafe, yaklaşık 40 km. arasında olup yaklaşık 15 km. de bir *mutationes* bulunmaktaydı. Bk. Lemcke, *Imperial Transportation and Communication...*, s. 54-55.

¹⁵ "Mansio", *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Ed. W. Smith, Boston 1859. s. 729; Nitekim tarihçi Herodotos, *Historia* adlı eserinin "Kral Yolu" başlıklı bölümünde bu yol ve bu yol üzerinde bulunan şehirlerin uzaklıkları hakkında bilgi verirken "durak" anlamında *stathmos* kelimesini kullanmıştır. Yine onun vermiş olduğu bilgiye göre, Sardes'ten Susa'ya kadar yüz on bir *stathmos* yani durak bulunmaktadır. Bk. Herodotos, *Historia*, V. 52.

¹⁶ Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, s. 94.

¹⁷ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, Vol. II, The Johns Hopkins University Press 1986, s. 833; Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, s. 100.

¹⁸ İmparator Augustus'tan sonra MS. 292'de İmparator Diokletianos'un Nikomedia (İzmit)'yı başkent yapması, (Bu konuda bkz. Murat Keçiş, "Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık Tarihinin Önemli Bir Şehri: Nikomedia", *Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI*, C. I, (ed. H. Selvi vd.), Kocaeli 2020, s. 83-90; bu şehrin diğer şehirlere bağlayan yolların önem kazanmasına sebebiyet vermiştir. Arkasından 11 Mayıs 330'da Konstantinopolis'in yeni başkent olarak ilan edilmesi de bu durumu pekiştirmiş ve özellikle de İmparatorluğun batı yollarının önem kaybetmesine neden olmuştur. Bk. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960, s. 77.

¹⁹ Lemcke, *Imperial Transportation and Communication...*, s. 23.

görevlendirildiği bir sistem halini aldı ve bu sistem, “*Cursus Publicus*” olarak adlandırıldı.²⁰

İmparator I. Konstantinos döneminden önce imparatorluk postaları, *praefecti vehiculorum* olarak isimlendirilen memurlar aracılığıyla eyalet valileri olan *Praetorian Prefektleri* tarafından kontrol edilmekteydi. Ancak I. Konstantinos döneminde *praepositi cursus publici* olarak adlandırılan imparatorluk postasının memurları bu denetim görevini üstlenmiştir. Bu süreçte *praetorlar*, posta duraklarının ve yolların bakımını da üstlenmeye devam etmiştir.²¹ Yine I. Konstantinos döneminde, kendisinden sonra da kullanılacak olan “hızlı” ve “yavaş” olmak üzere iki farklı posta taşımacılık türü oluşturuldu.²² Nitekim hem onun hem de sonraki dönemlerde konsillere katılacak olan din adamları ve hacılar *cursus publicus* sistemini kullandılar.²³

Bu haberleşme ağı, imparatorluğa ait resmî evrakların, güvenilir resmî görevliler yani ulaklar tarafından at sırtında, uzak bölgelere hızlı bir şekilde iletilmesini sağlayan bir sistemdi.²⁴ Kurulan bu sistemde, özellikle resmî görevlilerin imparatorluğa ait taşıdığı değerli evraklar ya da eşyalar, *Oksys Dromos*²⁵ yani hızlı taşımacılık; ağır yüklerin taşınması için V. yüzyılım sonunda ortadan kaldırıldığı anlaşılan *Platys Dromos* yani standart/ağır taşımacılık olmak üzere iki tür posta ya da nakliye hizmeti verilmekteydi.²⁶

VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Prokopios, *Anekdotia* adlı eserinde hem öncesi hem de İmparator I. Iustinianos dönemindeki, Posta Teşkilatı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserinde Prokopios, hem posta hem de gizli haber alma teşkilatlarını, devlet çıkarlarına hizmet eden iki farklı kurum olarak ifade etmektedir. Prokopios, bu iki örgütün Iustinianos dönemi öncesinde,

²⁰ Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, s. 97-98; F. K. Devos, “Cursus Publicus: Transportation in Ancient Rome”, *Public Affairs: A Maritime Quarterly for Discussion of Public Affairs*, Vol. 15, No. 3, 1953, s. 8-17; Lemcke, *Imperial Transportation and Communication...*, s. 23.

²¹ Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, s. 131.

²² Lemcke, *Imperial Transportation and Communication...*, s. 21, 23.

²³ Lemcke, *Imperial Transportation and Communication...*, s. 86.

²⁴ Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*.XIV.VI.16; Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, s. 124; A. Kazhdan, “Dromos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 662.

²⁵ Bu terimden ilk defa 318’de atif yapılmaktadır. Bk. Lemcke, *Imperial Transportation and Communication...*, s. 40.

²⁶ Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press 1985, s. 603; Avramea, “Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries”, s. 58-59; Klaus Belke, “Communications: Roads and Bridges”, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Ed. E. Jeffreys vd., Oxford University Press 2008, s. 302; Ayrıca bkz. John Haldon, “The army and Military Logistics”, *The Byzantine World*, (ed. Paul Stephenson), Routledge 2010, s. 51.

imparatorların düşmanın şu ya da bu bölgede yaptığı hareketlerinden, kentlerdeki partizan çalışmalarından, imparatora bağlı görevlilerin ve vatandaşların davranışlarından haberdar olabilmek; başkente gönderilen paraların gecikmeden ve tehlikeye düşmeden ulaşmasını sağlamak için hızlı bir *dromos* yani posta hizmeti örgütlediklerini ifade etmektedir.²⁷

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Bizans İmparatorluğu'nda da yollar, güvenilir resmî görevliler aracılığıyla merkez ve taşra arasındaki iletişimin kurulması²⁸, görevlilerin güvenli bir şekilde seyahat etmeleri ve çağdaş devletler ya da topluluklar ile ilişkilerin kurulmasını sağlamaktaydı. Ayrıca yollar, vergilerin toplanıp merkeze iletilmesi²⁹, Hıristiyanlığın kabul edilmesinden sonra başta merkez Kudüs olmak üzere kutsal atfedilen Kilise Babalarının doğduğu veya öldüğü yerlere yapılan dinî seyahatler³⁰, konsillere katılma³¹, diplomatik amaçlı elçilerin gidiş gelişleri, bir bölgede bir tüccarın ihtiyaç duyduğu bir emtianın getirilmesi veya götürülmesi dolayısıyla ticarî seyahatler gibi siyasî, dinî, askerî, ticarî ve sosyo-ekonomik amaçlar için de kullanılmıştır.³² Bu amaçların, imparatorluk posta sisteminin gelişmesine katkı sağladığı açıktır. Bu çerçevede özellikle yolların güvenliği, ana ulaşım sisteminin üzerinde çeşitli amaçlar için inşa edilen kaleler/kastronlar

²⁷ Prokopius'un vermiş olduğu bilgiye göre, “*Hafif bir atının bir günde gidebileceği uzaklıkta stathmos (durak) yapmışlardı. Kimi yollarda sekiz, kimi yollarda ise beşten az olmamak üzere stathmoi (duraklar) vardı. Her stathmos'ta kırk kadar at bulunur, yetecek sayıda Hippokomos (seyis) atlara bakardı. Usta ulaklar atlarını belirli uzaklıklarda değiştirirlerdi. Atlar da dikkatle seçilirdi. Böylece kimi zaman on günlük yolu bir günde alırlar ve görevlerini yerine getirirlerdi. Ayrıca her bölgedeki arazi sahipleri, özellikle çiftlikleri deniz kıyısından uzakta olanlar, dromos örgütünden büyük yarar sağlardı. Çünkü her yıl imparatorluk, ürünlerinin fazlasını atları ve seyisleri beslemek için alır ve çiftçiler de iyi kâr ederlerdi. Bu arada hazine her vatandaştan beklediği vergiyi sağlardı. Çiftçilere verilen para bir süre sonra vergi olarak geri gelir ve devlete alışverişte isteğine erişmiş olurdu.*” Bk. Prokopios, *Anekdotia*. XXX.I.1-25, 1-8.

²⁸ Örneğin, İmparatorun valiye ve valinin de halka iletmesi gereken imparatorluk emirlerinin hızlı bir şekilde iletilmesi.

²⁹ Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, s. 295.

³⁰ Avramea, “Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries”, s. 59; A. Kuelzer, “Byzantine and Early Post-Byzantine Pilgrimage to the Holy Land and to Mount Sinai”, *Travel in the Byzantine World*, (ed. Ruth Macrides), Routledge 2002, s. 149-161; E. Copper-M. J. Decker, *Life and Society in Byzantine Cappadocia*, Palgrave 2012, s. 241.

³¹ Önceki dönemlerde yapılan konsillerde de kullanıldığı gibi 787 yılında Nikeia'da yapılan VII. Ekümenik Konsile katılan dini yetkililer de atların ve katırların sırtlarında imparatorluk “*demosios dromos*” yani yol sistemini kullanarak Nikeia'ya ulaşmışlardır. Bk. Avramea, “Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries”, s. 61.

³² Belke, “Communications: Roads and Bridges”, s. 300-302.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

aracılığıyla sağlanmakta olup³³ bu savunma sistemi sayesinde ulak, güvenli bir şekilde gideceği yere ulaşmaktaydı.³⁴

B-Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı ve Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Posta Teşkilatı'ndaki Görevliler

Kurumlar ve kurumlardaki görevliler, bir devletin işleyişi, düzeni ve diplomasisinde oldukça önemlidir. 11 Mayıs 330 yani Konstantinopolis [İstanbul]'in kuruluş tarihini dikkate alacak olursak, 1123 yıllık tarihi boyunca Bizans İmparatorluğu da ciddi bir devlet düzenine ve kültürüne sahipti. Bizans, köklü bir bürokrasiye sahip olan Roma İmparatorluğu'ndan bu kültürü devraldı.³⁵ İmparatorluk ortadan kalkıncaya kadar bu bürokrasi kültürü, döneminin şartlarına ve yapısına uygun olarak düzenlendi ve devam ettirildi.³⁶

Bu bürokrasi çerçevesinde imparatorluğun Posta Teşkilatı'nın yöneticisi, IX. yüzyıl Bizans tarihçisi Theophanes'in *Khronographia* adlı eserinde vermiş olduğu bilgiye göre, *Demios Dromou* olarak adlandırılmaktadır.³⁷ Theophanes, 533-534 yıllarında İmparator I. Iustinianos'un meşhur komutanı Belisarios'un, Kuzey Afrika topraklarına yapmış olduğu saldırı sonrasında, bölgede bulunan ancak adı verilmeyen *Demios Dromosu*'nun yani posta yetkilisinin bölgeyi terk ettiğini, ulakların kullandığı posta atlarını da bıraktığını ve İmparator'un mesajını teslim eden ulakların da ele geçirildiği bilgisini vermektedir.³⁸ Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere, muhtemelen VI. yüzyılda uzak bölgelerde imparatorluğun ulaşım ve haberleşme sistemini ifade eden yöneticilerinin yanı sıra ulakları ve atlarının da mevcut olduğu *Demios Dromos* unvanına sahip bir yönetici mevcuttu ve bu unvan, aynı zamanda bir sistemi ifade etmekteydi. Theophanes'in vermiş olduğu bilgiden, bu sistemin işlediği hatta ulakların birer casus olarak da çalıştıkları da anlaşılmaktadır.

³³ İmparatorluğun hâkim olduğu hem batıda hem de doğudaki yollarda kalelerin yanı sıra, belli bölgelerde bir çeşit yolcu hanı ve bazı yerlerde ise askerî bir tesis olarak hizmet veren, atların ve öküzlerin de bulunduğu "mitaton" olarak adlandırılan konaklama yerleri de bulunurdu. Bk. Henty, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, s. 610-611; Decker, *Bizans Savaş Sanatı*, s. 142.

³⁴ Aktüre, *İÖ. 6. Yüzyıldan 14. Yüzyılın Sonuna Kadar Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 589.

³⁵ Anthony Kaldellis, *Bizans-Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, (çev. Deniz Türker), Karakarga Yayınları, İstanbul 2020, s. 41, 51.

³⁶ Cüneyt Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 25.

³⁷ Theophanes, *Chronographia*, A.M. 6026.

³⁸ Theophanes, *Chronographia*, A.M. 6026.

Bu düzenin devam ettirildiğine veya kısmen değiştirildiğine dair en önemli bilgileri, imparatorluk merkezinde 842-843 yılından itibaren listelenen ve imparatorluk kurumlarında görev yapanların unvanlarının yer aldığı *taktikon*larda yer almaktadır.³⁹ 842-843 yılından itibaren kaydedilen bu *taktikon*lardan, *Klētorologion* adlı eserin ayrılan özelliği, Philotheos'un, İmparator VI. Leo'nun 899 yılında yapılan imparatorluk seremonisini düzenlemesi ve onun emriyle bu seremoniye katılanları, görev yaptıkları birimlere ve unvanlarına göre ast-üst hiyerarşisine göre sıralayarak kaydetmesidir.⁴⁰ Bu çerçevede imparatorluk kurum ve unvanlarına dair en uzun ve ayrıntılı *taktikon*, *Klētorologion* olarak adlandırılan bu eserdir. *Taktikon*, imparatorlukta *Protospatharios*⁴¹ ve *Atriklines/Artoklines*⁴² unvanlarına sahip Philotheos tarafından 899 yılında bizzat İmparator VI. Leo (886-912)'nin emriyle hazırlanmıştır.⁴³

Eserinin başında Philotheos, eski dönemlerden miras kalan çok önemli unvanların bulunduğunu ancak bunların hepsine erişmenin ve açıklık getirmenin zor olduğunu belirtir. Ayrıca bu unvanların zamanla karmaşıklaştığını ve eserini, dönem itibarıyla kullanılan unvanları kaydetmek, farklılıkları belirtmek ve doğru bir şekilde tanımlamak için yazdığının bilgisini vermektedir.⁴⁴ Philotheos'un *atriklines* unvanına sahip olması ve bizzat İmparator VI. Leo tarafından görevlendirilmesi, onun mevcut unvanları

³⁹ Bu *Taktikon*lardan, *Taktikon Uspensky* için bkz. *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 41-63; Philotheos'un *Klētorologionu* için bkz. *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 81-235; *Taktikon Benešević* için bkz. *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 237-253; *Taktikon de l'Escurial* için bkz. *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 263-277.

⁴⁰ Bk. Philotheos, *Klētorologion*, in *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 81-235.

⁴¹ İmparatorun yakın korumalığını yapan *Spatharios* yani düz ve uzun kılıç taşıyan askerî birliklerin yöneticisidir ve aynı zamanda soyluluk unvanıdır. Bk. A. Kazhdan, "Spatharios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1935; Ayrıca bkz. Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 75; Bu unvana ait mühür örnekleri için bkz. V. Laurent, *Documents de Sigillographie Byzantine*, France 1952, s. 71-77.

⁴² İmparatorluk sarayında yapılan ziyafet ve şölenlerde protokolden sorumlu olan kişidir. A. Kazhdan, "Atriklines", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 227; Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 89.

⁴³ Philotheos, *Klētorologion*, s. 81.

⁴⁴ Philotheos, *Klētorologion*, s. 233.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

ve görevleri doğru bir şekilde yazmasını sağlamış olmalıdır. Kendisi de sorumluluk üstlenerek bu eserini mümkün olduğu kadar özet şeklinde yazdığını, talimatlara uygun biçimde ziyafetleri ve maaş dağıtımını dikkate aldığını, kayıtlarının *basilikou thespistamos* yani “imparatorluk kararnameyiyle” onaylandığını ve daha sonra bu görevi üstleneceklerin de bu şekilde sorumluluk almaları gerektiğini belirtmektedir.⁴⁵

Philotheos eserinde imparatorlukta bulunan birimleri/kurumları başlıklar halinde; unvanları ise, bu birimler/kurumlar altında listelemiştir. Dolayısıyla buradaki listelemeler, doğrudan doğruya imparatora karşı sorumlu amirlere ve bu amirlerin altında çalışan görevlilere aittir.⁴⁶ Bu çerçevede imparatorluğun Posta Teşkilatı'nın sorumlusu, transliterasyonuyla *logothetēs tou dromou* yani *Dromos Logothetēs* unvanına sahip kişi olup onun emrinde yedi görevli listelenmektedir. Philotheos'un vermiş olduğu listeye göre sırasıyla bu görevliler, *προτονοτάριος τοῦ δρόμου* (Protonotarios tou Dromou-Dromos Protonotariosu), *σπαθάριοι καὶ χαρτουλάριοι τοῦ δρόμου* (Spatharioi kai Khartoularioi tou Dromou-Dromos Khartoulariosları ve Spathariosları), *ἐπισκεπτῖται* (Episkeptitai-Episkeptitesler), *ἐρμηνεύς* (H)ermēneus-Ermeneuslar), *κουράτωρ τοῦ ἀποκρισιαρικού* (Kouratōr tou Apokrisiarikiou-Apokrisiarikion Kouratōru), *διατρέχοντες* (Diatrekhontes-Diatrekhontesler) ve *μανδάτωρ* (Mandatōr)'dur.⁴⁷

Philotheos'un bu eserinin yanı sıra “molybdo-bulla” olarak adlandırılan imparatorluk kurşun mühürlerinde de posta teşkilatında görevli olanlara ait mühür örnekleri mevcuttur. Bu mühürler, imparatorluk bürokrasisinde görevli bir memurun eylemlerinin doğruluğunu ve geçerliliğini onaylamak, bazı malların kalitesinin teminatını sağlamak ve belli bir ağırlıkta altın içeren keselerin ağzının kapatmak için kullanılırdı. İmparatorlukta dayanıklılığı dolayısıyla en çok da bu kurşun mühürler tercih edilmekteydi. Mühürleri sadece imparatorluk memurları ve ileri gelenler kullanabilmekteydi.⁴⁸ Ayrıca ilerleyen bölümde de bahsedileceği üzere VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar imparatorluğa ait mühürlerden anlaşılan iki farklı yani hem hızlı hem de standart postacıların yöneticileri mevcuttur. Yine mühürlerden anlaşılan posta

⁴⁵ Philotheos, *Klētorologion*, s. 233, 235; Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 28.

⁴⁶ Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 28-29.

⁴⁷ Philotheos, *Klētorologion*, s. 117.

⁴⁸ Jean-Claude Cheynet, “Bizans Mühürleri, Bir Toplumun Görüntüleri”, *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Ed. Annie Pralong, Çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınları, İstanbul 2016, s. 320-321, 325; Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 31.

teşkilatında görevli olan birisinin farklı bir görevi de yerine getirebildiği ve unvan aldığı da anlaşılmaktadır.

B.1. Logothetēs tou Dromou/Dromos Logothetēs [λογοθέτης τοῦ δρόμου]

Demosios Dromosu'nda, işlerin çeşitlenmesi ve yöneticisi olan *Dromos Logothetēs*'nin yükünün artması, onun emrinde farklı görevleri yerine getiren yardımcılarının atanmasını gerektirmiştir. Böylece bir ihtiyaçtan ortaya çıktığı ve geliştiği anlaşılan *Demosios Dromosu*, farklı görevlilere ev sahipliği yaparak hem bir posta hem de casusluk teşkilatı niteliği kazanmıştır. Nitekim ona bağlı sekreton (sekreter) ve *Logothetēs tou Dromou*'ya ilk kez 760 yılında atıf yapılmaktadır.⁴⁹

Demosios Dromos yani Umumi Postaları⁵⁰, IV. yüzyılın ortalarından itibaren diplomasi işlerinin yürütülmesinde yardımcı birim olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim imparatorluğun taşra bölgelerine, yöneticilere, halka ve askere imparatorluk adına diplomatik bilgilerin daha hızlı ve güvenli bir şekilde gönderilmesi aynı şekilde malî kaynakların aktarılması yine *Demosios Dromos* biriminin katkısıyla gerçekleşmiştir. Bu çerçevede imparatorluk politikasının uygulanması, bunun işlenmesi ve hızlı bilgi aktarımı gerçekten ihtiyaç duyulan bir husustur. Bu işlerin takip edilmesi içinde bu birimde görevli olan "*Dromos Logothetēs*" yani "*Posta Sorumlusu*" adında bir baş sorumlu görevlendirilmiştir.⁵¹ Dolayısıyla *Dromos Logothetēs*'nin bu teşkilattaki ilk ve en önemli görevi, imparatorluk emirlerini hızlı ve güvenli bir şekilde yardımcılarını vasıtasıyla gerekli bölgelere iletmektir. Nitekim VII. Konstantinos'un vermiş olduğu bilgiye göre bu kişinin askerî görevi de mevcuttu ki Arapların elinde bulunan Girit'e yapılan seferde *Dromos Logothetēs* ve *Patrikiosu* Himerios'un görevlendirildiği de anlaşılmaktadır.⁵²

⁴⁹ Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, s. 608; Ayrıca bkz. Kazhdan, "Dromos", s. 662; Avramea, "Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries", s. 59.

⁵⁰ Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, s. 294.

⁵¹ D. A. Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", *Byzantion*, Vol. 36, No. 2, 1966, s. 442-443; R. Guiland, "Les Logothètes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin", *Revue des études byzantines*, 29, 1971, s. 31-32; Birsal Küçükspahioğlu, "Bizans İstanbul'u'na Gelen Elçiler", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, (ed. Coşkun Yılmaz-M. Âkif Aydın), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 366; Bojana Krsmanović, "On the Military Competences of the Logothetes tou Dromou in the 8th Century", *Zbornik Radova Vizantološkog*, LIII, 2016, s. 47-62;

⁵² Konstantinos Porphyrogenetos, *De Cerimoniis*. II.44.15-16.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

Geç Roma döneminde imparatorluk posta ve iletişiminden sorumlu olan “İmparatorluk Demosiosu”⁵³ ve sekreterleri, Bizans İmparatorluğu'nda VII. ve X. yüzyılda aynı birimin başı ve imparatorluğun önemli mali yöneticilerindendir ve bu yönetici, kaynaklardan anlaşılan “Dromos Logothetēsī” olarak adlandırılmaktadır.⁵⁴ 842-843 yılına tarihlendirilen Uspensky Taktikonu'nda ise bu görevli, “Dromos Logothetēsī ve Patrikiosu” ve “Dromos Logothetēsī” olmak üzere iki farklı⁵⁵ ancak aynı kişiyi ifade eden unvanla; 975-976 yılına tarihlendirilen Benešević Taktikonu'nda ise, “Dromos Logothetēsī ve Prōtopathariosu” unvanı şeklinde adlandırılmıştır.⁵⁶ Nitekim Uspensky Taktikonu'nda verilen unvan bilgisinden de anlaşılacağı üzere bu kişiye, bir şeref unvanı olan “Patrikios” unvanının da verildiği anlaşılmaktadır.⁵⁷

Bu kişi hakkında berid/posta sorumlusu olarak görev yapan ve Arap coğrafyacılarının babası olarak tanımlanan İbn Hurdâzbih (820-912)'in *el-mesalik vel-memalik* adlı eserinde de bir ayrıntı söz konusudur. Onun vermiş olduğu bilgiye göre, imparatorlukta yöneticilik yapan önemli kişilerden birisi olarak imparatorlukta, “sâhib-i divânü'l-berîd” adıyla anılan bir Posta Teşkilatı yöneticisi mevcuttur ve “Rumların posta [berîd/berâdin] işleri atlar vasıtasıyla yapılmaktadır. Bu atların kuyrukları kısa kesilmiştir ve alınları da beyazdır. Bunlar son derece zarif atlardır.” bilgisini vermektedir.⁵⁸

İbn Hurdâzbih'in vermiş olduğu bilgiden, imparatorlukta posta işlerinin hızlı bir şekilde atlar vasıtasıyla yapıldığı aynı zamanda bu atların diğer atlardan ayrılması için de kuyruklarının kesildiği ve taşımacılıkta sıradan atların değil zarif, güzel ve muhtemelen de hızlı atların kullanıldığı anlaşılmaktadır. İbn Hurdâzbih'e güvenecek olursak, Bizans İmparatorluğu'nda böyle bir uygulama vardı ve posta atlarının kuyrukları, diğer atlardan ayrılabilmesi için kesilmekteydi.⁵⁹ Nitekim Farsça “kesik

⁵³ Nitekim Geç Roma döneminde “Demosios Dromos” şeklinde geçmektedir. Bk. Ioannes Lydos, *Peri Arkhon*. II.26.1.

⁵⁴ Taktikon Uspensky, *Les Listes*, s. 51; Philotheos, *Klētorologion*, s. 103; Taktikon de l'Escurial, *Les Listes*, s. 269; Kazhdan, “Dromos”, s. 662; Bury'e göre, *Dromos Logothetesi*'sinin ortaya çıkışı ve iş bölümlerinin gerçekleşmesi, İmparator III. Leo (711-741) döneminden önce değildir. Yine ona göre, *Dromos Logothetesi*'si adlandırması VIII. yüzyıla kadar ortaya çıkmamıştır. Ortaya çıktıktan sonra da Geç Roma dönemindeki *magister officiorum* biriminin görevlerinden elçileri karşılama, yabancılarla iletişim kurma ve diplomasiyle ilgili işler bu birime devredilmiştir. Bk. J. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninety Century*, London 1911, s. 91.

⁵⁵ Taktikon Uspensky, *Les Listes*, s. 51.

⁵⁶ Taktikon Benešević, *Les Listes*, s. 249.

⁵⁷ Taktikon Uspensky, *Les Listes*, s. 51.

⁵⁸ İbn Hurdâzbih, *el-mesalik vel-memalik*, Leiden 1889, s. 112.

⁵⁹ İbn Hurdâzbih, *el-mesalik vel-memalik*, s. 112.

kuyruk” anlamına gelen “*berîde-düm*” kelimesi, esasında İranlıların, posta atlarını diğer atlardan kolayca ayırt etmek için kullanılmaktaydı.⁶⁰

VII. yüzyılda *Dromos Logothetēsi*, bağımsız bir yetkili olduktan sonra kendisine başta seremoniyal olmak üzere farklı görevler verilmiştir. *Dromos Logothetēsi*, posta teşkilatının yanı sıra imparatoru korumak, imparatorlukta bulunan yabancı elçiler ile iletişim kurmak⁶¹ ve onlar hakkında siyasi bilgiler toplamak, özellikle saray seremonilerinde yabancı elçilerin karşılanması ve onlar hakkında bilgilerin verilmesinin düzenlenmesi, genel olarak siyasî ilişkilerde elçilerin seçilmesi gibi görevleri yerine getirmekle sorumluydu.⁶² Görevlerinden de anlaşılacağı üzere *Dromos Logothetēsi* bir dış işleri yöneticisi gibi çalışmaktaydı ve imparatorluk için önemli görevleri üstlenmiştir. Ancak onun en önemli görevli, imparatorluk posta teşkilatına yöneticilik yapmaktır.

Bu kişinin ayrıca elçilik heyetlerinin korunmasının yanı sıra imparatorluk sarayında korumalık görevini yani askerî bir sorumluluğu da üstlendiği anlaşılmaktadır. Miller’a göre, bu kişi imparatorluğun üst düzey bir elçilik görevini üstlenmemekle birlikte aynı zamanda kişisel olarak imparatorluğun etrafındaki devletler ile anlaşmalar yapan bir görevli de değildir. Ancak *İmparatorluk Sekreta* (Sekreterlik) *Bölümü*’nün üst düzey görevlilerinden birisi olduğu da açıktır.⁶³ Ancak kaynakların vermiş olduğu bilgilerden anlaşılan *Dromos Logothetēsi*, üst düzey elçilik heyetlerine katılabilmekteydi ve hatta bu unvan bir taltif yani bir üst rütbe olarak da verilmekteydi. Nitekim X. yüzyıl Bizans İmparatoru VII. Konstantinos Porphyrogenetos’un *De Administrando Imperio* adlı eserinde vermiş olduğu bilgiye göre, öncesinde *prōtopatharios* unvanına sahip olan Leo Rhabdakhos adındaki kişi, sonrasında *Dromos Logothetēsi ve Magistros*⁶⁴ unvanlarını alarak üst rütbeye yükseltilmiştir.⁶⁵

⁶⁰ İbrahim Harekât, “Berîd”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, s. 498.

⁶¹ Birsal Küçükspahioğlu, “Bizans İmparatorluğu: Siyaset ve Diplomasi”, *İlkçağ’dan Viyana Kongresine Diplomasi*, (ed. Ahmet Dönmez), Grafiker Yayınları, Ankara 2021, s. 242.

⁶² Miller, “The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period”, s. 439; A. Kazhdan, “Logothetes tou Dromou”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1247-1248; John Haldon, “Structures and Administration”, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, (ed. E. Jeffreys vd.), Oxford University Press 2008, s. 544.

⁶³ Philotheos, *Klētorologion*, s. 107; Miller, “The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period”, s. 439.

⁶⁴ İmparatorlukta sıkça kullanılan yüksek soyluluk ve senatör unvanlarından birisidir. Bu unvan, İmparator tarafından *dia brabeiou* yani nişâne verilerek taltif edilir. Bk. Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 145-146.

⁶⁵ Konstantinos Porphyrogenetos, *De Administrando Imperio*, (ed. G. Moravcsik and trans. R. J. H. Jenkins), Dumbarton Oaks 1967, Bölüm 32, satır 82-84.

İmparatorluk tarihinde hem bir *Dromos Logothetēsi* hem de *Oksys Dromos Logothetesi* görevlerini yerine getiren bir kişiye örnek olarak İmparator VI. Konstantinos (780-797) döneminde, küçük yaşından dolayı imparatorluğu yöneten annesi Eirene tarafından atanan Staurakios adındaki hadımdır. Bu kişi anlaşılan 792 yılında *Dromos Logothetēsi*; 793 yılında da *Oksys Dromos Logothetēsi* görevlerini yerine getirmiştir.⁶⁶ İmparator IV. Leo'nun ölümünden sonra varisi oğlu VI. Konstantinos geçmiş, ancak küçük yaşta olmasından dolayı annesi Eirene naiplik yapmıştır. İmparatorluk tarihinin etkili İmparatoriçelerinden birisi olan Eirene, iktidar değişikliği sonrasında ortaya çıkan taht mücadelelerinden dolayı İslâm devletine elçilik heyeti göndermiş ve bir barış anlaşması yapmıştır.⁶⁷ Nitekim *Dromos Logothetēsi* Staurakios, 782'de Araplarla yapılan bu anlaşma için gönderilen ve tutuklanan elçilik heyetinde yer almıştır.⁶⁸ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere *Dromos Logothetēsi*, VIII. yüzyılın ortalarına kadar imparatorluk Posta Teşkilatı'nın sorumlusu olmakla birlikte VIII. yüzyılın ortalarından sonra diploması ile ilgilenen ve elçilik heyetine başkanlık eden bir kişi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca imparatorluk yönetim tarihinde oldukça etkili olduğu bilinen hadımların da bu göreve atandıkları anlaşılmaktadır.

İmparator Theophilos (829-842)'un ölümünden sonra imparatorluğu yöneten eşi İmparatoriçe Theodora'nın oğlu III. Mikhael (842-867)'in hem hocası hem de 843-844 yılında Girit'te, Araplara karşı mücadele eden ve donanmanın başında görevlendirilen Theoktistos adındaki kişi de *Dromos Logothetēsi* unvanına sahiptir.⁶⁹ Bu bilgi, *Dromos Logothetēsi*'nin, imparatorluk sarayında görevli muhtemelen soylu birisi olduğunu da gösteren

⁶⁶ Theophanes, *Chronographia*, A.M. 6274, 6275.

⁶⁷ Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 84.

⁶⁸ James, A. Arvites, "Eirene'nin Saltanatı Döneminde Bizans Anadolu'sunun Savunması", *Tarih Dergisi*, (çev. Murat Keçiş-Cüneyt Güneş), S. 64 (2016/2), İstanbul 2016, s. 133.

⁶⁹ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit: Erste Abteilung (641-867)*, 4. Band, (ed. Ralph-Johannes Lilie-Claudia Ludwig vs.), Walter de Gruyter, Berlin 2001, s. 578-579; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, (trans. John Wortley), Cambridge University Press 2010, s. 82, 95; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 206; IX. yüzyıl İmparatorluğun eski gücüne kavuşmaya başladığı bir dönem olup 843-844'te Theoktistos, imparatorluğun en önemli adalarından birisi olan ancak 827 yılında Araplar tarafından fethedilen Girit'e yapılacak olan deniz seferinde komutan olarak görevlendirilmiş ve Theoktistos, geçici de olsa adaya hâkim olmuştur. Bk. Ömer Tokuş, *Başlangıçtan Mirdâsilerin Sonuna Kadar Bilâdü'ş-Şam'da Müslüman-Bizans Münasebetleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2020, s. 59; Girit için ayrıca bkz. Cemal Tukin, "Girit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 85; Skylitzes, muhtemelen 866 yılında *Dromos Logothetesi* görevine atanan Symbatios'dan da bahsetmektedir. Bk. Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, s. 113.

önemli bir detay olmakla birlikte bu unvana sahip olan kişilerin hem sarayda hem de orduda görevlendirildiklerini göstermektedir.

Bu kişinin, posta görevleri haricinde anlaşılan imparatorluk adına diplomatik amaçlı gezileri de söz konusudur. Nitekim yurtdışına elçi gönderme ve imparator adına yabancı elçilikleri kabul etme gibi idarî ancak stratejik görevleri yerine getirme görevleri de mevcuttu. Roma dönemindekinden farklı olarak bu dönemde, kendi bünyesine bu işlerin düzenli ve güvenli bir şekilde yürütülebilmesi için tercümanlar, yazıcılar ve bu bölümü özellikle malî olarak denetleyen ve diplomatik görevleri olan memurlar görevlendirildi. Anlaşılabileceği üzere Bizans İmparatorluğu'na ait Posta Teşkilatı, Roma İmparatorluğu'ndan daha farklı ve geniş bir yapılanmayı ifade etmektedir. Nitekim Roma dönemine ait *Curiosus Cursus*'un malî olarak imparatorluğu ilgilendiren herhangi bir kısmı yoktu⁷⁰ ancak Bizans İmparatorluğu'nda bu birimi, malî olarak denetleyen ve imparatorluk bürokrasisinin farklı birimlerinde de görev yapan *logothetēs* adında imparatorluk memurları görevlendirilmiştir.⁷¹ Anlaşılan bu kişiye, bir müddet sonra bu birimdeki diğer görevlileri de denetleme yetkisi verildi.

Bu birimin birinci görevi, imparatorluk postaları; ikinci görevi, imparatorlukta bulunan yabancı diplomatik görevlilerin denetimi, kontrolü ve iletişimini sağlamak; üçüncü görevi, sarayda yabancıların kabulü, karşılanması ve törenlerdeki konumlarının ayarlanması; dördüncü görevi, imparatorluk adına farklı devletlere ya da topluluklara görevlendirilecek olan elçilerin seçilmesi, diplomatik kuralların öğretilmesi ve imparatorluğun iç güvenliğinin korunmasıdır. Posta teşkilatı çerçevesinde *logothetēs* anlaşılan elçilik görevini yerine getiren bir kişi olmamakla birlikte elçilik kurallarını ve protokolünü hazırlayan ve uygulayan bir kişiydi. Dolayısıyla imparatorluk adına başka devletlere elçilik vasıtasıyla ya da anlaşma düzenleyen bir kişi olarak görevlendirilmedi.⁷² Anlaşılan bu yöneticinin, imparatorluk ilişkilerini idarî olarak geliştiren ve düzenleyen önemli bir görevi söz konusudur. Böyle bir birimin oluşturulması, imparatorluk bazında yabancı devletlerle olan ilişkilerin geliştirilmesi ve koordinasyonun sağlanmasında ciddi bir öneminin olduğu muhakkaktır. Önemli görevleri yerine getiren bu kişi, en başında imparatora karşı sorumludur ve muhtemelen onun en yakınlarından birisidir.

Logothetēs, diğer yandan başşehirde bulunan *Scrinium Barbarorum* olarak adlandırılan ve yabancıların diplomatik olarak gözaltında tutulduğu ve

⁷⁰ Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 438.

⁷¹ Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 438-439.

⁷² Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 439.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

casusluk faaliyetlerinin sıkça yapıldığı bir birimden de sorumludur.⁷³ *Logothetēs*, bu kişilerin beslenmesi, gözetimi ve idarî işlemlerinin yapılması ve karşı devletlerle olan koordinasyonun sağlanmasından da sorumludur. Bu birim esasında bir casusluk birimi olarak çalışmakla birlikte burada *Logothetēs*'e bağlı olarak yine tercümanlar ve yazıcılar da görev yapmaktaydı.⁷⁴

İmparatorlukta bu görevi yerine getiren kişilere ait kurşun mühürlere, VI. yüzyıldan başlayarak IX. yüzyıla kadar sıkça rastlanılmaktadır. Nitekim VIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen bir mühürde, *Oksys Dromos Logothetēsi ve İmperial Prōtospathariosu ve Patrikiosu Eutykhiosu*⁷⁵ ve IX. yüzyıla tarihlendirilen bir mühürde, *Oksys Dromos Logothetēsi ve Patrikiosu Theophylaktos*⁷⁶ adındaki kişilere atıf yapılmaktadır. *Oksys* yani hızlı kelimesine atıf yapan bu mühürler, imparatorlukta hızlı posta taşımacılığının yapıldığını ve bu tarz taşımacılıktan sorumlu olan bir yöneticinin olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca 750-850 yıllarına tarihlendirilen bir mühürde, *Tanrı Tarafından Korunan İmperial Oksys Dromos Logothetēsi ve İmperial Prōtospathariosu ve Patrikiosu Ioannes*⁷⁷ adındaki bir kişiye atıf yapılmaktadır. Bu mühürde, *Tanrı Tarafından Korunan İmperial Oksys Dromos Logothetēsi* tanımlaması, posta teşkilatının imparatorluk için ne kadar önemli olduğunu kanıtlamaktadır. Esasında *Tanrı Tarafından Korunan...* tanımlaması, genel itibariyle imparatorlukta askerî ve idarî bir bölgeyi tanımlayan Opsikion *themasının*⁷⁸ yöneticisi ve birliği için kullanılan bir tanımlamadır⁷⁹ ve bu durum esasında ideolojik olarak İmparatorluğun ve halkının, Roma döneminde olduğu gibi, başkentin, Romalıların kaderi ile

⁷³ Nitekim bu birim hakkında ayrıntılı bilgi verilmemekle birlikte Philotheos'un *Klētorologion* adlı eserinde *para tou Barbarou* şeklinde atıf yapılmaktadır. Bk. Philotheos, *Klētorologion*, s. 133.

⁷⁴ Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 444.

⁷⁵ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/3, No. 3022.

⁷⁶ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/3, No. 3204.

⁷⁷ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 2042.

⁷⁸ Bizans İmparatorluğu'nda günümüz Marmara bölgesinde kurulan *thema*dır. VIII. yüzyılın ortalarına kadar bölünmeden önce Opsikion *themasının* idarî ve askerî yönetim sınırları, kabaca, Geç Antik Çağdaki Hellespontos, Bithynia, Galatia I; Phrygia Salutaris ve Honorias'ın bir kısmını kapsayan bölgelerden oluşmaktadır. Bk. A. Pertusi, *de them.*, s. 128; Bu *thema*nın idarî ve askerî yönetim coğrafyası için ayrıca bkz. Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 164-178.

⁷⁹ Güneş, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi*, s. 165; Bu konu hakkındaki mühürler için bkz. Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/3, No. 3078 A; 3080 A.

Roma orduları ve kurumları da tanrının korunması altında olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰

VIII. yüzyıla ait mühürlerde ise, *Dromos Logothetēsi ve Patrikiosu Ioannes*⁸¹ ve *Dromos Logothetēsi ve İmperial Asēkrētisi David*⁸²; VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen mühürlerde, *Dromos Logothetēsi ve İmperial Asēkrētisi Gregorios*⁸³, *Dromos Logothetēsi, İmperial Prōtopathariosu ve Patrikiosu (İsimsiz)*⁸⁴; 750-850 yıllarına tarihlendirilen mühürlerde, *Dromos Logothetēsi ve İmperial Spathariosu Gregoras*⁸⁵, *Dromos Logothetēsi ve Patrikiosu Paulos*⁸⁶; *Dromos Logothetēsi ve İmperial Prōtopathariosu Gregoras*⁸⁷, *Dromos Logothetēsi ve İmperial Prōtopathariosu Gregorios*⁸⁸, *Dromos Logothetēsi ve İmperial Spathariosu Leon*⁸⁹, *Dromos Logothetēsi ve İmperial Prōtopathariosu Leon*⁹⁰, *Dromos Logothetēsi, Patrikios ve İmperial Prōtopathariosu Theognostos*⁹¹, *Dromos Logothetēsi ve Patrikiosu Theoktistos*⁹²; IX. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bir mühürde, *Dromos Logothetēsi, İmperial Spathariosu ve Patrikiosu Theophanes*⁹³ e atıf yapılmaktadır.

Bu yöneticiye ait mühürlerden en ilginç ise, imparatorluk aile üyelerinden birisi olan ve muhtemelen İmparator VI. Leo tarafından bu göreve atanan, 886-891/893 yıllarına tarihlendirilen, *Dromos Logothetēsi, İmperial Prōtopathariosu, Patrikios, Magistros ve Anthypatos Stylianos*'a ait mühürdür.⁹⁴ Bu son atıf, *Dromos Logothetēsi*'nin görevinin imparatorluk aile üyeleri tarafından da yapıldığını, bir kişinin sadece bir unvan değil aynı zamanda birden fazla unvan alabildiğini ve *Dromos Logothetēsi* unvanının, imparatorluk için önemli bir unvan olduğunu kanıtlamaktadır.

⁸⁰ Zafer Duygu, *Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Yayınları, İstanbul 2017, s. 50.

⁸¹ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/1, No. 387.

⁸² Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/3, No. 3099.

⁸³ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 1947.

⁸⁴ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 2608A.

⁸⁵ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 1945.

⁸⁶ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 2292A.

⁸⁷ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 1942.

⁸⁸ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 1970.

⁸⁹ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 2145.

⁹⁰ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/3, No. 3139.

⁹¹ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 2492A.

⁹² Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 2497.

⁹³ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 2510A.

⁹⁴ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/3, No. 2674.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

Bünyesinde hem posta hem de ağırlıklı olarak diplomatik işleri barındırmakla birlikte⁹⁵ imparatorluk işlerinin düzenli bir şekilde yürütmesi için kendi bünyesinde birimlere ayrıldı. 899 yılında eserini kaleme alan Philotheos'un vermiş olduğu bilgiye göre, imparatorlukta önemli görevleri olan *Dromos Logothetēsi*'nin emrinde yedi görevli mevcuttur. Onun vermiş olduğu bilgiye göre, ilerleyen bölümlerde de açıklamaları yapılacak olan görevliler sırasıyla şunlardır: *προτονοτάριος τοῦ δρόμου* (Protonotarios tou Dromou-Dromos Protonotariosu), *σπαθάριοι καὶ χαρτουλάριοι τοῦ δρόμου* (Spatharioi kai Khartoularioi tou Dromou-Dromos Khartoulariosları ve Spathariosları), *ἐπισκεπτῖται* (Episkeptitai-Episkeptitesler), *ἐρμηνεὺς* (H)ermēneus-Ermeneuslar), *κουράτωρ τοῦ ἀποκρισιαρικίου* (Kouratōr tou Apokrisiarikiou- Apokrisiarikion Kouratōru), *διατρέχοντες*(Diatrekhontes-Diatrekhontesler) ve *μανδάτωρ* (Mandatōr)'dur.⁹⁶ Philotheos'un burada yapmış olduğu listeleme, Posta Teşkilatı'nda görevli olanların üst-ast hiyerarşisini yani önem sırasını göstermektedir.

B.2. Protonotarios tou Dromou/Dromos Protonotariosu [προτονοτάριος τοῦ δρόμου]

İmparatorluğun fiziksel olarak posta ağı, yollardan, kurulan tesislerden, hem değişim istasyonları olan *stathmos*lar hem de ara istasyon/depolardan ve işlevlerini yerine getirmek için gereken donanım, seyis, hayvan ve ihtiyaç malzemelerinden oluşmaktaydı. Bunların sağlanması ve sürdürülmesi, anlaşılın hem imparatorluğun hem de *strategos*⁹⁷ olarak adlandırılan yerel yöneticinin sorumluluğundaydı. Ayrıca resmî postacılar ve görevliler, sadece kendilerine sağlanan imkânları kullanmak zorundaydı. Bu durum, taşrada sistemin işlemesi, yerel yönetime bırakıldığı için özellikle malî olarak denetlenmesini ve kaydedilmesini gerektirmiştir.⁹⁸ Bu çerçevede posta teşkilatı *Dromos* görevlilerinden, *Dromos Prōtonotarios*'un görevlendirilmesi, bu sistemin malî olarak denetlendiğinin ve kayıt altına alındığının en net kanıtıdır.⁹⁹ İmparatorluk bürokrasisinde görev yapan *Prōtonotarios*lar, iktisadî faaliyetleri denetlemek ve kayıtları tutmakla görevlendirilen *notarios*ların yöneticisi konumundadır.¹⁰⁰ Nitekim 750-850

⁹⁵ Jeffrey Featherstone, "Emperor and Court", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, (ed. E. Jeffreys vd.), Oxford University Press, 2008, s. 511.

⁹⁶ Philotheos, *Klētorologion*, s. 117.

⁹⁷ İmparatorluğun thema idarî ve askerî bölgelerinin yönetiminden sorumlu kişidir. Bk. *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi*, s. 76.

⁹⁸ Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 443.

⁹⁹ Taktikon Uspensky, *Les Listes*, s. 57; 59; Philotheos, *Klētorologion*, s. 117, 153; Taktikon Benešević, *Les Listes*, s. 251; Taktikon de l'Escorial, *Les Listes*, s. 273; N. Oikonomidēs, *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Paris 1972, s. 311.

¹⁰⁰ Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 200.

yıllarına tarihlendirilen bir mühürde, muhtemelen *Dromos Prōtonotariosu*'nun emrinde *Dromos Notariosu Ioannes* adındaki bir kişiye atıf yapılmaktadır.¹⁰¹

Kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşılan *Dromos Prōtonotariosu* ise belirtildiği üzere imparatorluk posta teşkilatını malî olarak denetleyen kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰² Theophanes Continuatus'un eserinde hakkında ayrıntılı bilgi verilmemekle birlikte bu kişiye atıf yapılmaktadır.¹⁰³ İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un *De Cerimoniis* adlı eserinde vermiş olduğu bilgiye göre, *Dromos Prōtonotariosu*, imparatorluk zaferlerine ve zaman zaman imparatorluk seremonilerine katılan bir kişidir. Bu kaynaktan verilen bilgiye göre *prōtonotarios*, imparatorluk seremonilerinde seremoniye uygun olarak bir düzen halinde mahkûmların getirilmesinden de sorumludur.¹⁰⁴ Philotheos ise bu kişiyi, *Dromos Logothetēs*'nin emrinde birinci kişi olarak listelemektedir.¹⁰⁵

Dromos Prōtonotariosu'nun birinci sırada listelenmesi, *Dromos Logothetēs*'nin en önemli ve en etkili yardımcısı olmasından ileri gelmektedir. Muhtemelen imparator tarafından görevlendirilen bu kişi, listelemeden de anlaşılacağı üzere posta teşkilatını malî olarak denetlemesi için görevlendirilmiştir ve *Benešević Taktikonu*'nda bu kişi, "*Dromos Prōtonotariosu ve Prōtopathariosu*" unvanıyla listelenmektedir.¹⁰⁶ Nitekim IX. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bir mühürde, *Dromos Prōtonotariosu ve Imperial Spathariosu Arsavir*; IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başına tarihlendirilen başka bir mühürde ise, *Dromos Prōtonotariosu ve Imperial Spatharakandidatosu Basileios* adında bu görevi yerine getiren kişilere atıf yapılmaktadır.¹⁰⁷ İmparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un *De Administrando Imperio* adlı eserinde vermiş olduğu bilgiye göre ise, İmparator VI. Leo döneminde, *Okseos Dromos Khartoulariosu* adında bir unvana da atıf yapılmaktadır. Anlaşılan bu görevi yerine getiren kişi Hadım Sinoutis olup VI. Leo tarafından Taron bölgesine gitmesi için görevlendirilmiştir.¹⁰⁸

¹⁰¹ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 2033.

¹⁰² Taktikon Uspensky, *Les Listes*, s. 57; 59; Philotheos, *Klētologion*, s. 117, 153; Taktikon Benešević, *Les Listes*, s. 251; Taktikon de l'Escorial, *Les Listes*, s. 273; Oikonomides, *Les Listes*, s. 311.

¹⁰³ Theophanes Continuatus, *Chronographia*. IV.36.19.

¹⁰⁴ Konstantinos Porphyrogennetos, *De Cerimoniis*. II.19.21;1-2; II.20.2-3,19.

¹⁰⁵ Philotheos, *Klētologion*, s. 117.

¹⁰⁶ Taktikon Benešević, *Les Listes*, s. 251.

¹⁰⁷ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 1739B, 1787.

¹⁰⁸ Konstantinos Porphyrogennetos, *De Administrando Imperio*, 43.35-37.

B.3. Spatharioi kai Khartoularioi tou Dromou/Dromos Khartouariosları ve Spathariosları [σπαθάριοι και χαρτουλάριοι τοῦ δρόμου]

Dromos Logothetēsi'nin emrinde ikinci sırada listelenen bu kişi, imparatorluk posta teşkilatını malî olarak denetleyen ve posta hizmetlerine alınacak olan memurların tespiti gibi görevleri olan ve merkezden görevlendirilen kişi olarak karşımıza çıkan *Dromos Khartouarios*dur.¹⁰⁹ İmparatorluk bürokrasinin farklı birimlerinde *khartouarios*lar görevlendirilmiş olup esasında bu kişiler, hem merkezde hem de eyaletlerde arşiv ve malî görevleri olan bir memur sınıfını tanımlamaktadır.¹¹⁰

Posta teşkilatındaki *Dromos Khartouariosları* ise, anlaşılan hem imparatorluk merkez *dromos* teşkilatını hem de *themalar* da bulunan *dromos* yani posta birimlerinin gelir ve giderlerini denetlemekteydi. Belirtildiği üzere Philotheos, *Dromos Khartouariosu*'nu, *Dromos Logothetēsi*'nin emrinde bulunan görevli olarak ikinci sırada listelemektedir.¹¹¹ Bu listeleme, Posta Teşkilatı'nda *Dromos Prōtonotariosu*'ndan sonra gelen en önemli kişiyi göstermesi bakımından kıymetlidir. İmparatorlukta bu görevi yerine getiren IX. yüzyıla tarihlendirilen mühürlerde, *Dromos Khartouariosu ve İmperial Spathariosu Konstantinos*; *Dromos Khartouariosu ve İmperial Spathariosu Niketas*; *Dromos Khartouariosu ve Spathariosu (İsimsiz)*¹¹²; IX. yüzyılın başına tarihlendirilen başka bir mühürde ise, *Dromos Khartouariosu ve Hypatosu Aleksandros*¹¹³ adlarında bu görevi yerine getiren kişilere atıf yapılmaktadır. Mühürlerdeki unvanlara bakıldığında bu kişilerin, İmparatorluk merkezinden yani İmparator tarafından görevlendirildikleri anlaşılmaktadır.

B.4. Episkeptitai/Episkeptitesler [ἐπισκεπτῖται]

¹⁰⁹ Taktikon Uspensky, *Les Listes*, s. 59; Taktikon de l'Escorial, *Les Listes*, s. 273; A. Kazhdan, "Chartouarios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 416; Ayrıca bkz. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninety Century*, s. 92.

¹¹⁰ A. Kazhdan, "Chartouarios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 416.

¹¹¹ Philotheos, *Klētorologion*, s. 117.

¹¹² Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 1828, 2266, 2639.

¹¹³ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/3, No. 3074.

İlk defa Philotheos'un eserinde bahsedilen *Episkeptites*; *Kouratōr*, '*Agelon Logothetesi*'¹¹⁴, *Şehrin Eparkhosu*¹¹⁵ ve *Dromos*¹¹⁶ bölümlerinde görevli olan ve imparatorluğa ait "*Episkepsis*"¹¹⁷ olarak adlandırılan imparatorluk arazilerini ve gelirlerini denetleyen kişidir.¹¹⁸ İmparatorluk bürokrasisinde malî bir görevi olduğu anlaşılan bu görevli, *Şehrin Eparkhosu*'nun yardımcılarında dördüncü¹¹⁹; '*Agelon Logothetesi*'nin yardımcılarında beşinci; *Dromos Logothetesi*'nin yardımcılarında üçüncü kişi olarak listelenmektedir.¹²⁰ Nitekim daha öncede bahsedildiği üzere bir unvana sahip olan bir kişinin, imparatorluk bürokrasisinde farklı görevleri yerine getiren ya da aynı unvanı taşıyan bir kişinin farklı bir birimde farklı bir iş yaptığının gösteren önemli kanıtlardan birisidir.

Posta Teşkilatı çerçevesinde *Dromos Logothetesi*'nin emrinde üçüncü sırada listelenen bu kişi hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte *logothetēs*'in emrinde olan *Episkeptites*ler, genellikle müfettişle beraber "polis" olarak da görülmektedir.¹²¹ Nitekim *episkeptites*lerin, özellikle sınırların ve uzak bölgelerin güvenliğiyle ilgili konularda muhtemelen hem yerel hem de merkezî yönetime bilgi vermeye görevlendirilmiştir.¹²² VIII. yüzyıla tarihlendirilen bir mühürde, *Episkeptites ve Silentarios Petros*¹²³; 650-750 yıllarına tarihlendirilen başka bir mühürde ise *Episkeptites Georgios*¹²⁴ adında bu görevi yerine getiren kişilere atıf yapılmaktadır.

B.5. (H)ermēneus [ἐρμηνεύς]

Grekçede, "Mütercim/Çevirmen" anlamına gelen (*H)ερμηνεύς-(H)ermeneus* kelimesi¹²⁵, İmparatorluğun çeşitli birimlerinde görevli olan

¹¹⁴ Logothetes tön 'Agelon: İmparatorluğa ait at ve katır sürülerinin denetiminden sorumlu olan kişidir. Bk. Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 231.

¹¹⁵ Eparkhos tēs Polēos: İmparatorluğun başkenti olan Konstantinopolis'in valisi olarak tanımlanan ve imparatorluk senatosunda önemli bir yere sahip üst düzey yöneticidir. Bk. Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 95.

¹¹⁶ Philotheos, bu kişiyi *Dromos Logothetesi*'nin emrinde üçüncü sırada listelemektedir. Bk. Philotheos, *Klētōrologion*, s. 117.

¹¹⁷ M. Bartusis, "Episkepsis", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 717.

¹¹⁸ Oikonomides, *Les Listes*, s. 312; A. Kazhdan, "Episkeptites", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 717.

¹¹⁹ Philotheos, *Klētōrologion*, s. 113.

¹²⁰ Philotheos, *Klētōrologion*, s. 117.

¹²¹ Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 445.

¹²² Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninety Century*, s. 93.

¹²³ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2, No. 2307.

¹²⁴ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/3, No. 3024.

¹²⁵ Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2011, s. 275.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

tercümanlardır. Nitekim Philotheos'un vermiş olduğu bilgiye göre, *Dromos Logothetēs*'nin emrinde görevli olan sayısı belli olmamakla birlikte dördüncü sırada listelenen tercümanlar vardır¹²⁶ ve bu tercümanlar, muhtemelen *Dromos Logothetēs*'nin emrinde, iyi bir tercümanın nasıl yapılacağını ve protokol kurallarını öğrenmekteydiler. Ancak diplomatik ilişkilerde, farklı dilleri öğrenmek için çeşitli resmî eğitimlerin verilip verilmediği tam anlamıyla bilinmemektedir.¹²⁷ Hem imparatorluk bürokrasisinde hem de özel olarak Posta Teşkilatı'nda, tercüme dolayısıyla ikinci bir dile ihtiyaç duyulmakla birlikte bu ihtiyaç genellikle ikinci bir dile ilgi duyan ve çeşitli milletler arasından seçilen kişiler olmaktadır. Bu kurumda, bu şekilde yer alan birisi tecrübelerini oğullarını aktararak onların da bürokraside yer almasını sağlamaktaydı. Bu kişilerin yanı sıra özellikle sınır bölgelerinde Araplar ile ticarî ilişkiler geliştiren tüccarlar da imparatorluğa tercüman olarak görev yapmaktaydılar ve bunlar her iki dili de konuşabilmekteydiler. Aynı şekilde Kherson [Kırım]'da ve Kafkaslarda da bu şekilde tüccarlar vasıtasıyla imparatorluk adına hem casusluk hem de ticarî ve diplomatik ilişkiler kurulabilmekteydi. Bunların yanı sıra hem merkezde hem de kırsalda imparatorlukta yaşayan ve bazıları da asker olarak hizmet eden farklı milletlerden göçmenler ya da müttefiklere ait kişiler, imparatorlukta tercümanlık görevini üstlenmekteydiler.¹²⁸ Bu tarz ilişkilerin yanı sıra esirler ve diğer ülkeye sığınan kaçaklar da Bizans yönetimi tarafından tercüman olarak kullanılmaktaydı. Nitekim herhangi bir baskıya maruz kalmadan din değiştiren esirler veya kaçaklar, imparatorluk tarafından özellikle toprak sahibi edilmekte ve ihtiyaç halinde çevirmen olarak kullanılmaktaydılar. Diplomasi kültürünü geliştirmesinin yanı sıra bu iki unsurda, iki ülkenin uygarlık ve âdetlerinin karşılıklı olarak öğrenilmesine de yardımcı olmuşlardır.¹²⁹

Bu tarz tercümanlık yapanların, özellikle *Logothetēs* emrinde çalışıp çalışmadıkları belli olmamakla beraber aynı şekilde *Logothetēs*'in de onlar üzerindeki statüsü de net değildir. Ancak tercümanlık faaliyetlerinde kullanılan kişilerin genellikle erkek olduğu, şehri ziyaret edenlerin, savaş esirlerinin, bağlı toplulukların ve imparatorluğa gelen yabancı tüccarların tercümanlık için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra yabancı paralı askerlerin özellikle Vareg askerlerinin, yabancı ülke topraklarında ihtiyaç duyulduğunda imparatorluk adına tercümanlık yaptıkları bilinmektedir. Bu alt

¹²⁶ Philotheos, *Klētorologion*, s. 117.

¹²⁷ Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 450.

¹²⁸ Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 450.

¹²⁹ André Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, Çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 127.

düzyer tercümanlık faaliyetlerinin yanı sıra daha üst düzeyde diplomatik olarak belgelerin düzenlenmesi ve tercümelerinin yapılması gerekmektedir ve bunun içinde gerekli birimin hazır bulunması ve elçilik görevlilerinin getirilmesi gerekmektedir. 913 yılında *Logothetēs* Thomas'ın emrinde Arapça tercümanlık yapan “Manuel” adında bir görevli vardır.¹³⁰ Özellikle elçilik vazifesiyle bu işi yapacak olanların, itinayla seçilmesi, güvenilir kişiler olması ve her iki dile de hâkim olması gerektiği ortadadır.

Arapçanın yanı sıra hem kozmopolit bir yapısının olması hem de çağdaş devlet ve toplulukların sayısının fazla olması dolayısıyla farklı dillerde özellikle Latince, Slavca, Ermenice¹³¹ ve Hunca/Türkçe tercümanlara ihtiyaç duyulduğu tahmin edilebilir. Bu tercümanlar, aynı kaynakta, *Dromos Logothetēs*'nin emrinde dördüncü sırada listelenmiştir.¹³² Haklarında ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte bu tercümanların, muhtemelen farklı devletlerden veya topluluklardan gelen mektupları, bilgileri ve elçilik kabullerinde tercümanlık görevi yaptığı tahmin edilebilir. Nitekim 650-750 yıllarına tarihlendirilen bir mühürde, muhtemelen imparatorluk posta teşkilatında görevli olan (*H*)*ermeneutes Ioannes* adında bu görevi yerine getiren bir görevliye atıf yapılmaktadır.¹³³

B.6. Kouratōr tou Apokrisiarikiou/Apokrisiarikion Kouratōru [κουράτωρ τοῦ ἀποκρισιαρικού]

İmparatorluğa yurtdışından gelen özellikle elçilik heyetlerinin davet edildiği ve İmparatorluk elçilik bölümünden [binasından] sorumlu olan yöneticidir.¹³⁴ Nitekim imparatorluğa yabancı misafirlerin gelmesi ve onların konaklaması sorunu ciddi bir sorundur. Dolayısıyla misafirlerin kalacakları yerlerin ayarlanması, güvenliklerinin sağlanması ve özellikle elçilik heyetlerinin kaldıkları günler boyunca dinledikleri ve eğlendikleri imparatorlukta *apokrisiareion* adında bir bina mevcuttu. Belirtildiği üzere bu bina, yabancı misafirleri eğlendirmek için bir “konukevi” olarak karşımıza çıkmaktadır. Anlaşılan *Apokrisiarikion Kouratōru*, elçilerin yakın

¹³⁰ Miller, “The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period”, s. 452-454.

¹³¹ X. yüzyılda Konstantinos Porphyrogennetos'un *De Administrando Imperio* adlı eserinde vermiş olduğu bilgiye göre, İmparatorluğa bağlı olan Ermeniler ve Ermeni yöneticiler de bürokraside tercüman olarak kullanılmaktaydı. Nitekim İmparator IV. Leo döneminde, hem ırkına hem de ne görev yaptığına dair “*Ermeni Tercüman Theodoros*” adında bir kişiye atıf yapıldığı ve bu kişinin doğuya görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bk. Konstantinos Porphyrogennetos, *De Administrando Imperio*, 43.41-42.

¹³² Philotheos, *Klētorologion*, s. 117.

¹³³ Zacos-Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Vol. I/2 No. 1510.

¹³⁴ Oikonomides, *Les Listes*, s. 312.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

denetiminden hem de bu binadan sorumlu bir kişiydi.¹³⁵ Nitekim Philotheos'ta bu görevli, *Dromos Logothetēs* bölümünde görevli beşinci kişi olarak listelenmektedir.¹³⁶

B.7. Diatrekhontes [διατρέχοντες]

Oikonomides'in vermiş olduğu bilgiye göre, İmparatorluk *Dromos Logothetēs*'ne bağlı posta teşkilatında görevli olan postacılar yani ulaklardır.¹³⁷ Bu kişilerin, imparatorluğa ait olan önemli bilgileri taşıdığı için güvenilir kişilerden seçildiği tahmin edilebilir. Bu kişiler, acil bir şekilde ulaştırılması gereken bilgileri hızlı bir şekilde gitmesi gereken yere ulaştırmakla ve kesinlikle hazırlanan belgeyi okumamakla ve casusluk yapmamakla görevlendirilmişlerdir. İmparatorluk postalarının ulaştırılmasının, esasında hızlı ve yavaş olmak üzere iki şekilde gerçekleştirildiği bilinmekle birlikte bu görevlilere, daha hızlı gidebilmesi için imparatorluk tarafından mühürlenmiş bir belge ya da pasaport tahsis edilmekteydi. Bu belgelerin oluşturulmasının, İmparatorlukta görevli olan üst düzey yöneticilerin yanı sıra özel durumlarda *Logothetēs*'in kontrolünde olduğu tahmin edilebilir.¹³⁸ Ancak Haldon'a göre *Diatrekhontes*, İmparatoriçe Eirene, kendi özel korumalığını yapan *Vigla* birliğini kurduğu zaman muhtemelen bu grubu da kurmuştur ve *Dromos Logothetēs*'ne bağlı bir görevli olup olmadığı da şüphelidir. Nitekim onların, çeşitli bürokratik birimlerle Hippodrom'da bulunan *Vigla* birliğinin merkezi arasında, *mandatōr*lar gibi irtibat kuran memurlar olduğu fikrini ileri sürmektedir.¹³⁹ Ancak kaynak Philotheos, *Diatrekhontes*leri, Posta Teşkilatı'ndan sorumlu olan *Dromos Logothetēs*'nin emrinde altıncı görevli olarak listelemektedir.¹⁴⁰

B.8. Mandatōr [μανδάτωρ]

İmparatorluk idarî ve askerî yönetiminde hem merkezde hem de yerelde, idarî ve askerî unvan olarak kullanılan *mandatōr* unvanı, merkezde İmparatorun veya İmparatorluk *tagma* yöneticilerinin ve yerelde ise, strategosun elçisi ya da habercisidir.¹⁴¹ Philotheos'un vermiş olduğu bilgiye göre, *Dromos Logothetēs*'nin emrinde yedinci sırada listelenen yeri

¹³⁵ Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 447.

¹³⁶ Philotheos, *Klētorologion*, s. 117.

¹³⁷ Oikonomides, *Les Listes*, s. 332.

¹³⁸ Miller, "The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period", s. 443.

¹³⁹ John Haldon, *Byzantine Praetorians*, Bonn 1984, s. 295.

¹⁴⁰ Philotheos, *Klētorologion*, s. 117.

¹⁴¹ A. Kazhdan, "Mandator", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1281; Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army*, Stanford University Press 1995, s. 102; Haldon, *Byzantine Praetorians*, s. 108; Bu unvana ait mühür örnekleri için bkz. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de L'Empire Byzantin*, s. 123-128.

geldiğinde elçilik yeri geldiğinde de ulaklık görevi yapan kişidir. İmparatorluğun bir bölgesi *thema* statüsüne kavuşturulduktan sonra o bölgeye, İmparator tarafından bir *strategos* atanır ve *strategos*'ta güvenebileceği kişilerden kendi maiyetini ve yardımcılarını oluştururdu. Bu yardımcılardan birisi de hem imparatorudan hem çağdaş devletlerde hem de çevresinde olup bitenlerden kendisine haber ulaştıracak birisi olan *mandatōr*du. İmparatorluk içerisinde oldukça önemli bir göreve haiz olan *mandatōrlardan*, her *themada* bir tane bulunmakta olup anlaşılan *mandatōrlar*, mutlaka güvenilir kişilerden atanmalıydı. İmparatorluk sarayının ve adlî birimlerinde *mandatōrların* olduğu görülmektedir. Nitekim Philotheos'un vermiş olduğu bilgiye göre, *Skholōn Domestikosu*¹⁴² ve *Ekskoubitōn Domestikosu*¹⁴³'nun emrinde de bir *mandatōr* vardı.¹⁴⁴ Ayrıca *Taktikon Uspensky*'den ve Philotheos'tan anlaşılan imparatorluk merkezinde de görevli bir "*İmparatorluk Mandatōru*" vardı.¹⁴⁵ Nitekim imparatorluk idarî ve askerî yöneticilerinin emrinde, mutlaka bir *mandatōr* görevlidir ve bu *mandatōrlar* da *prōtomandatōr* olarak adlandırılan yöneticinin emrindedirler.¹⁴⁶ Nitekim *prōtomandatōr*'un saray seremonilerinde bir takım görevleri vardı ve Haldon'a göre, aynı zamanda İmparator V. Konstantinos zamanında bir grup askerinin yöneticisi olan bir askerdi.¹⁴⁷

Arap saldırıları sonrasında postanın ve yolların durumu, net bir şekilde bilinmemekle birlikte bu teşkilat, uzun yıllar temel yapısını ve sorumluluklarını devam ettirdi. XI. yüzyılın sonunda, imparatorluk konaklama yerleri olan mitata'yı destekleyen toprakların çoğu ve yaylalardaki at çiftlikleri ile imparatorluk arazileri, Türklerin elinde olduğu için *Dromos* sistemi ciddi sıkıntıya düşmüştür.¹⁴⁸

¹⁴² Domestikos tōn Skholōn: Konstantinopolis'in yakınında konuşlandırılan en önemli merkezi birlik olan skholai tagmasının yöneticisidir. Bk. Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 112; *Taktikon Uspensky*, *Les Listes*, s. 63; Philotheos, *Klētologion*, s. 111.

¹⁴³ Domestikos tōn Ekskoubitōn: İmparator I. Leo (457-474) tarafından kendisinin güvenliğinin sağlanması için Konstantinopolis'te kurulan ve yaklaşık üç yüz askerden oluşan ve Ekskoubitōn olarak adlandırılan askerî birimin yöneticisidir. Bk. Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 118.

¹⁴⁴ Philotheos, *Klētologion*, s. 113.

¹⁴⁵ *Taktikon Uspensky*, *Les Listes*, s. 63; Philotheos, *Klētologion*, s. 91.

¹⁴⁶ Kazhdan, "Mandator", s. 1281; Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, s. 120.

¹⁴⁷ Haldon, *Byzantine Praetorians*, s. 285.

¹⁴⁸ Decker, *Bizans Savaş Sanatı*, s. 141-142.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

Philotheos'un eserinde verilen bilgiler çerçevesinde üst-ast hiyerarşisine göre, Bizans İmparatorluğu Posta Teşkilatı'nın ve diplomasisinin bir yetkilisi olan *Dromos Logothetes*'nin emrindekilerin listesi aşağıdaki gibidir:

Logothetēs tou Dromou
Protonotarios tou Dromou
Spatharioi kai Khartoularioi tou Dromou
Episkeptitai
(H)ermēneus
Kouratōr tou Apokrisiarikiou
Diatrekhontes
Mandatōr

C-Gizli Haber (Casusluk) Alma Birimi Olarak Posta Teşkilatı

Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı'nın ortaya çıkmasında siyasî ilişkilerin yani diplomasinin de önemli bir payının olduğu anlaşılmaktadır. Posta teşkilatı, esasında imparatorluk resmî emir ve evraklarının taşra bölgelerine ulaştırılması dolayısıyla ortaya çıkmış ve çağdaş devletlerle kurulan diplomatik ilişkiler çerçevesinde de gelişmiştir. Bir bölgenin valisine ya da çağdaş devlet yöneticisine iletilmesi gereken emir, hızlı bir şekilde bu işle görevlendirilmiş olan teçhizatlı, atlı ve imparatorluk tarafından mühürlenmiş bir belge ya da pasaporta sahip olan resmî görevliler tarafından yapılmaktaydı.¹⁴⁹ Ancak İmparatorluk sınırları içinde Sâsâniler ve daha sonra Müslümanlar tarafından taşralıların arasına karışmaları için gönderilen ve “*Romalılar gibi giyinip*” Roma dilini konuşabilen casuslar mevcuttur. Roma şehrine yabancı giysilerle gelmek, kişinin tutuklanmasına ve casus diye sorgulanmasına yol açabilmekteydi.¹⁵⁰

Bizans İmparatorluğu'nda 806-815 yılları arasında Konstantinopolis Patrikliği yapmış olan ve imparatorluğun önemli kaynaklarından birisi olan Patrik Nikephoros (758-828)'un *Historia Syntomos/Özet Tarih* ya da

¹⁴⁹ Miller, “The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period”, s. 443.

¹⁵⁰ Kaldellis, *Bizans-Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, s. 69.

Breviarium adlı eserinde, imparatorlukta görevli olan casusların muhbirlik yapması durumunda, muhbirlerin ellerinin ve burnun kesildiği ve İmparator Herakleios döneminde muhbirlik yapanların bu şekilde cezalandırıldıkları bilgisi verilmektedir.¹⁵¹

Çağdaş devletler ya da topluluklar ile yapılan karşılıklı elçi görevlendirmeleri, sınırdaki faaliyetler, devletlerarası hediyeleşmeler ve bu devletler nezdinde yapılan casusluk faaliyetleri, imparatorlukta Posta Teşkilatı'nın gelişmesini etkilemiştir. Nitekim posta teşkilatında oluşturulan alt yapı, bir müddet sonra kuruluş amacına uygun olarak Bizans İmparatorluğu'nda da bir gizli haber alma teşkilatına dönüşmüştür.¹⁵² Kendi bünyesinde tercüman gibi farklı dillere hâkim olan görevlilerin olması, bu durumu tetiklemiş olmalıdır. Ayrıca uzak bir bölgede ya da çağdaş bir devlette olan bitenlerin imparatorluk merkezine iletilmesi, imparatorluk için hayati bir önem arz etmekteydi. Böylece hem postacılık hem de casusluk faaliyetleri aynı anda devam ettirildi. Bu çerçevede Prokopios'un vermiş olduğu bilgiler oldukça kıymetlidir:

*“Gizli haber alma örgütüyle ilgi ise durum şöyleydi: öteden beri devlet bir sürü casus kullanırdı. Casuslar düşman ülkelerine gider, tüccar kılığında ya da başka bir oyunla Perslerin sarayına girme yolunu bulurlardı. Her şeyi dikkatle izledikten sonra Bizans toprağına dönünce, düşmanın bütün sırlarını imparatorun yardımcılara anlatabilecek durum da olurlardı. İmparatorun yardımcıları da önceden bilgili olduklarından dikkatle davranırlar, hiçbir zaman habersiz yakalanmazlardı. Aynı yöntem uzun süre Medler arasında da kullanılmıştı.”*¹⁵³

Prokopios'un vermiş olduğu bilgilerden de anlaşılacağı üzere imparatorluk, eski dönemlerden itibaren çağdaş devlet ve toplulukların faaliyetlerinden haberdar olmak için çeşitli yollara başvurarak casusluk yapılmasını desteklemekteydi. Nitekim günümüzde dahi casusluk faaliyetlerinin uluslararası ilişkilerde ne kadar önemli olduğu bilinmekle birlikte alınacak kararlarda verilen bilgilerin etkisi yadsınamayacak derecede önemlidir. Bu çerçevede casusluk, devletlerde olmazsa olmaz faaliyetlerden birisidir ve Bizans İmparatorluğu'nun da bu faaliyetlerini, Posta Teşkilatıyla birlikte daha sistematik yaptığı düşünülebilir. Daha öncede bahsedildiği üzere imparatorluk tarafından bir teşkilat haline getirilmeden önce *Dromos Logothetēsi* adındaki bir görevli, hem posta teşkilatını hem de casusluk işlerini yürütmesi için görevlendirilmiştir ve emrindeki bazı görevlilerde bu casusluk

¹⁵¹ Nikephoros, *Breviarium*. 24.8-13.

¹⁵² Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, s. 140, 142, 146.

¹⁵³ Prokopios, *Anekdotā*. XXX.III.1-9.

faaliyetleri içerisinde yer almıştır. Nitekim İmparator VII. Konstantinos'un *De Administrando Imperio* adlı eserinde vermiş olduğu bilgiye göre, anlaşılan casusluk faaliyetlerinde *Dromos Logothetēsi* ve kurumu, doğrudan bilgi almak için imparator ile aracı bir kişi ve kurum şeklinde çalışmaktaydı.¹⁵⁴

Sonuç

Bir yollar medeniyeti olan Roma İmparatorluğu, Posta sistemini en iyi şekilde kullanan imparatorluklardan birisidir. Roma İmparatorluğu'nun posta teşkilatı, İmparator Augustus tarafından daha sistematik hale getirilmiştir. Augustus, kendi döneminde *vehiculatio* olarak adlandırılan bu teşkilatı düzenleyerek uzak mesafeleri duraklara bölmüş, bu duraklarda da ulakların dinlenebilecekleri ve atlarını değiştirebilecekleri bir yer oluşturmuştur. Böylece posta taşımacılığı bir sisteme göre düzenlenmiştir. Bu sistem, kendisinden sonra gelen İmparatorlar tarafından da geliştirilerek kaynaklarda, "*Cursus Publicus*" olarak adlandırılan "*İmparatorluk Postası*" adını almıştır.

Bizans İmparatorluğu da Roma'nın bu Posta Teşkilatı'nı örnek almıştır. Özellikle İmparator I. ve II. Theodosioslar ve I. Iustinianos dönemlerinde bu teşkilatta ciddi değişiklikler yapılmasına rağmen teşkilat, genel yapısını X. yüzyıla kadar korumuştur. İmparator Augustus döneminden itibaren oldukça yavaş şekilde işlediği anlaşılan bu sistem, İmparator I. Iustinianos döneminde hızlandırılmış ve hızlı ve yetenekli ulaklar sayesinde de mesafeler yine *stathmos*lara bölünerek daha kısa sürede aşılmıştır. Bu çerçevede imparatorlukta, imparatorluk resmî belgelerinin olabildiğince süratli iletilmesini sağlayan "*hızlı*" ve "*yavaş*" olmak üzere iki farklı şekilde taşımacılık yapılmıştır.

Erken Bizans döneminde "*Halk Postaları*" olarak geçen tanım, *Demesios Dromos* olup bu tanım, sonraki yüzyıllarda da kullanılmıştır. Erken dönemde anlaşılan *Demesios Dromos*, imparatorluğun muhtemelen VIII. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren *Magister Officorum* bölümüne bağlı bir birimdir ve doğrudan imparatorluk postalarıyla ilgilenmektedir.¹⁵⁵ Nitekim kaynaklardaki bilgilerden anlaşılan, bu birimin yöneticisi olan *Dromos Logothetēsi* unvanı daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkmış bir unvandır. Muhtemelen VIII. yüzyılda ilk defa bahsedilen bu unvan, *Magister Officorum* bölümünde yürütülen posta taşımacılığı ve dış ilişkiler gibi önemli görevleri yöneten kişilere yönetici sıfatıyla verilmiştir. Bu doğrultuda, örnekleri verilen İmparatorluk mühürlerinden *Dromos Logothetēsi*'nin, imparatorluk Posta Teşkilatı'nın başı olduğu anlaşılmaktadır. İmparatorluktaki stratejik

¹⁵⁴ Konstantinos Porphyrogennetos, *De Administrando Imperio*, 50.176-177, 190-191.

¹⁵⁵ Ioannes Lydos, *Peri Arkhon*. II.24.3, 26.1; Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, s. 131.

öneminden ve iş çeşitliliğinin fazla olmasından dolayı *Dromos Logothetēsi*'nin görevleri paylaşılmış ve bu kişiye bağlı yeni yardımcı görevliler atanmıştır. Philotheos'un *Klētorologion* adlı eserinin dışındaki *taktikonlar*, imparatorluk *Dromos Logothetēsi* ve görevlilerine kısmî olarak atıf yapmaktadır. Philotheos'un bu *Taktikon*lardan ayrılan özelliği ise, İmparatorluk Posta Teşkilatı'na, yöneticisine ve yardımcılara üst-ast hiyerarşisine göre atıf yapmasıdır.

Philotheos'un vermiş olduğu bilgilerden anlaşılan *Dromos Logothetēsi*'nin emrinde, hem posta hem de yabancı ülke ve topluluklarla dış ilişkileri yürüten, bu konularda ona yardımcı olan dolayısıyla bürokraside kullanılan yedi görevli ve unvan mevcuttur. Bu görevlilerin her biri posta teşkilatında farklı görevleri yerine getirmekle birlikte merkezden *Dromos Khartoulariosları*'nın görevlendirilmesi, bu birimin malî olarak imparatorluk tarafından denetlendiğini de kanıtlamaktadır. Ayrıca bu birimde çalışanlardan özellikle farklı yabancı dillere hâkim olan (*H*)ermeneosların olması, bu birimin bir müddet sonra imparatorluğun casusluk birimi olarak faaliyet göstermesini de sağlamıştır. Dolayısıyla imparatorluğun hem posta yani iletişim işleri hem de imparatorluğun geleceği için önemli bir husus olan casusluk faaliyetleri, aynı anda aynı birim ve çalışanlar tarafından yürütülmüştür. Bu çerçevede Philotheos'un yapmış olduğu *Barbarum* atfı, muhtemelen bu kurum içerisinde yabancılar hakkında istihbari bilgiler toplamak için faaliyet gösteren, *Demios Dromosu*'na bağlı bir birimi ifade etmektedir. Sonuç olarak, İmparatorluğun erken dönemlerinde “*Cursus Publicus*”; IV. yüzyılın ortalarından itibaren de “*Demios Dromos*” yani “*Halk Postaları*” olarak tanımlanan imparatorluğa ait Posta/Taşımacılık sisteminin, imparatorluğun siyasî, idarî, askerî ve ticarî faaliyetlerinde ciddi bir önemi olduğu ortadadır. Bu teşkilat varlığını, *Dromos Logothetēsi*'nin yöneticiliğinde casusluk faaliyetleriyle birlikte X. yüzyıla kadar korumuştur.

Kaynaklar

- Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*, Vol. I-II Books 14-19; 20-26, (trans. John C. Rolfe), Loeb 1935, 2000; *Roma Tarihi*, (çev. Samet Özgüler), İstanbul 2019.
- Gaius Suetonius, *De Vita Duodecim Caesarum-Divus Augustus*, (trans. *The Lives of the Twelve Caesars*), (Ed. J. E. Reed-A. Thomson), Philadelphia 1889.
- Herodotos, *The Histories*, Vol. III, (Books V-VIII), (trans. A. D. Godley), Harvard University Press 1938; *The Histories*, Vol. IV, (Books VIII-IX), (trans. A. D. Godley), Harvard University Press 1930; *Tarih*, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

Ioannes Lydos, (=Peri Arkhon) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Romaluların Devletinin İdari Makamları Hakkında*, C. I, (çev. Fatih Onur), İstanbul 2013.

İbn Hurdâzbih, *el-mesalik vel-memalik*, Leiden 1889.

Konstantinos Porphyrogenitus, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, (ed. J.J. Reiske), Vol. I-II, Bonn 1829-30.

Konstantinos Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, (ed. G. Moravcsik and trans. R. J. H. Jenkins), Dumbarton Oaks 1967.

Nikephoros, Patrik, *Short History*, (trans. Cyril Mango), Dumbarton Oaks 1990.

Philotheos, *Klētorologion*, in *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 81-235.

Prokopios, *Anekdotia*, Ed. M. Isambert, Paris 1856; *Bizans'ın Gizli Tarihi*, (çev. Orhan Duru), İstanbul 2010.

Skylitzes, John, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, (trans. John Wortley), Cambridge University Press 2010.

Taktikon Benešević: *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 237-253.

Taktikon de L'escorial: *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 263-277.

Taktikon Uspensky: *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Introduction, Texte, Traduction et Commentaire par Nicolas Oikonomidés, Paris 1972, s. 41-63.

Theophanes, *Chronographia*, (ed. Ioannis Classeni), Bonn 1839.

Theophanes Continuatus, *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Liber Quo Vita Basilii Imperatoris Amplectitur*, (ed. Ihor Ševčenko), de Gruyter 2011.

Araştırma Eserler

Aktüre, Sevgi, *İÖ. 6. Yüzyıldan 14. Yüzyılın Sonuna Kadar Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.

Arvites, A. James, "Eirene'nin Saltanatı Döneminde Bizans Anadolu'sunun Savunması", *Tarih Dergisi*, (çev. Murat Keçiş-Cüneyt Güneş), S. 64 (2016/2), İstanbul 2016, s. 125-140.

Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

- Avramea, Anna, "Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, (Ed. Angeliki E. Laiou), Dumbarton Oaks 2002, s. 57-90.
- Bartusis, M., "Episkepsis", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 717.
- Belke, Klaus, "Communications: Roads and Bridges", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, (ed. E. Jeffreys vd.), Oxford University Press 2008, s. 295-308.
- Bury, J., *The Imperial Administrative System in the Ninety Century*, London 1911.
- Clot, André, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, Çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- Copper, E.- Decker, J. M., *Life and Society in Byzantine Cappadocia*, Palgrave 2012.
- Çelgin, Güler, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.
- Çetin, Cemal, *Ulak Yol Durak*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013.
- Decker, J. Michael, *Bizans Savaş Sanatı*, (çev. A. Tunçer Büyükonat), Doruk Yayınları, İstanbul 2016.
- Devos, K. F., "Cursus Publicus: Transportation in Ancient Rome", *Public Affairs: A Maritime Quarterly for Discussion of Public Affairs*, Vol. 15, No. 3, 1953, s. 8-17.
- Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Ed. W. Smith, Boston 1859.
- Duygu, Zafer, *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Yayınları, İstanbul 2017.
- Dvornik, Francis, *Origins of Intelligence Services*, Rutgers University Press 1974.
- Featherstone, Jeffrey, "Emperor and Court", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, (ed. E. Jeffreys vd.), Oxford University Press, 2008, s. 505-517.
- Guilland, R., "Les Logothètes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin", *Revue des études Byzantines*, 29, 1971, s. 5-115.
- Güneş, Cüneyt, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Haldon, John, "Structures and Administration", *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, (ed. E. Jeffreys vd.), Oxford University Press 2008, s. 539-553.
- Haldon, John, *Byzantine Praetorians*, Bonn 1984.
- Haldon, John, "The army and Military Logistics", *The Byzantine World*, (ed. Paul Stephenson), Routledge 2010, s. 47-60.

Philotheos'un Klētorologion Adlı Eserine Göre Bizans İmparatorluğu'nda Posta Teşkilatı Ve Görevlileri

- Harekât, İbrahim, "Berîd", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, s. 498-501.
- Hendy, F. Michael, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press 1985.
- Jones, M. H. A., *The Later Roman Empire 284-602*, Vol. II, The Johns Hopkins University Press 1986.
- Kaldellis, Anthony, *Bizans-Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, (çev. Deniz Türker), Karakarga Yayınları, İstanbul 2020.
- Kazhdan, A., "Atriklines", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 227.
- Kazhdan, A., "Chartoularios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 416.
- Kazhdan, A., "Dromos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 662.
- Kazhdan, A., "Episkeptites", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 717.
- Kazhdan, A., "Logothetes tou Dromou", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1247-1248.
- Kazhdan, A., "Mandator", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1281.
- Kazhdan, A., "Spatharios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1935-1936.
- Keçiş, Murat, "Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık Tarihinin Önemli Bir Şehri: Nikomedia", *Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI*, C. I, (ed. H. Selvi vd.), Kocaeli 2020, s. 83-90.
- Kolb, Anne, "Mansiones and cursus publicus in the Roman Empire", *Statio Amoena*, a cura di Patrizia Basso-Enrico Zanini, Archaeopress Publishing 2016, s. 3-8.
- Krsmanović, Bojana, "On the Military Competences of the Logothetes tou Dromou in the 8th Century", *Zbornik Radova Vizantološkog*, LIII, 2016, s. 47-62.
- Kuelzer, A., "Byzantine and Early Post-Byzantine Pilgrimage to the Holy Land and to Mount Sinai", *Travel in the Byzantine World*, (ed. Ruth Macrides), Routledge 2002, s. 149-161.
- Küçükspahioğlu, Birsnel, "Bizans İstanbulu'na Gelen Elçiler", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, (ed. Coşkun Yılmaz-M. Âkif Aydın), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 366-371.

- Küçüksipahioğlu, Birsal, “Bizans İmparatorluğu: Siyaset ve Diplomasi”, *İlkçağ’dan Viyana Kongresine Diplomasi*, (ed. Ahmet Dönmez), Grafiker Yayınları, Ankara 2021, s. 225-252.
- Laurent, V., *Documents de Sigillographie Byzantine*, France 1952.
- Lemcke, Lukas, *Imperial Transportation and Communication from the Third to the Late Fourth Century: The Golden Age of the cursus publicus*, Bruxelles 2016
- Miller, A. D., “The Logothete of The Drome in the Middle Byzantine Period”, *Byzantion*, Vol. 36, No. 2, 1966, s. 438-470.
- Oikonomidés, N., *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Paris 1972.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Pirniya, Hasan, *Târih-i Kamil-i İran*, Tahran 1391.
- Ramsay, M. A., *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960.
- Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit: Erste Abteilung (641-867)*, 4. Band, (ed. Ralph-Johannes Lilie-Claudia Ludwig vs.), Walter de Gruyter, Berlin 2001.
- Tokuş, Ömer *Başlangıçtan Mirdâsilerin Sonuna Kadar Bilâdü’ş-Şam’da Müslüman-Bizans Münasebetleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2020.
- Toner, Jerry, *Antik Dünya*, (çev. Arzu Akgün), Domingo Yayınları, İstanbul 2019.
- Treadgold, Warren, *Byzantium and Its Army*, Stanford University Press 1995.
- Tukin, Cemal, “Girit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 85-93.
- Zacos, G.–Veglery, A., *Byzantine Lead Seals*, Vol. I, Part: 1,2,3, Basel 1972.

MEMLÛKLERDE MATEM GELENEĞİ THE TRADITION OF MOURNING IN THE MAMLUKS

Tülay YÜREKLİ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 02.02.2022

Kabul: 28.03.2022

Article Info

Received: Feb, 02, 2022

Accepted: Mar, 28, 2022

Öz

Eski Türkler matem merasimlerinde yüz çizme, saç kesme, dövünme, ölüyü atı ve diğer şahsi eşyalarıyla gömme, yoğ denilen ölü aşı verme gibi bir takım ritüelleri yerine getirmiştir. Bunların büyük bir kısmı İslâm'ın kabulünden sonra devam etmiştir. Türklerin yerleştiği Türkistan'dan Mısır'a kadar uzanan coğrafyada bu âdetlerin örneklerini bulmak mümkündür. Memlûkler tabut asma, ölünün mumyalanması, baş açma, başa toprak atma, saç kesme, ağıt, dövünme, ölünün mezarına şahsi eşyalarının bırakılması ve yüz çizme geleneklerini takip etmiş, acının seviyesini yükseltmek için ağıtçılardan, esir kadınlardan ve cariyelerden istifade etmiştir. Yine söz konusu dönemde, Atalar kültürünün bir uzantısı olup süreç içinde İslâmî bir kimlik kazanan kabir ziyareti ve ölünün ruhu için sofraya kurma gelenekleri sürdürülmüştür. Türklerde matem rengi hanedandan hanedana farklılık arz etmiştir. Memlûkler matem rengi olarak beyaz benimsemiştir.

Biz bu çalışmada Memlûklerde ölüm, defin ve mateme dair pratikleri ve inanışları tespit ederek bunlara yüklenen anlamları diğer Türk-İslâm hanedanlıklarında konuyla ilgili yürürlükte olan geleneklerden örnekler vererek bir bütünlük içinde değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Selçuklu, Eyyûbi, Matem, Ölüm, Defin.

Abstract

The Old Turks engaged in certain funerary practices such as face laceration, cutting off hair, ritual lamentation, burying the deceased with his horse and other personal belongings, horse sacrifice and providing a yog meal during funeral ceremonies. These rituals continued after Islamization to the extent that the new religion allowed. Examples of these customs may be found during the Middle Ages in lands ranging from Turkistan to Egypt. The Mamluks followed traditions including hanging coffins, not allowing the corpse to be brought into the city, embalming the dead, hair cutting, keening, face slashing, leaving the deceased's personal belongings at grave. Also they used mourners, captive women and female slaves to enhance the

* Adnan Menderes Ün Fen Edeb Fak, Tarih Bölümü, tulayyurekli@yahoo.com, Orcid: 0000-0002-5529-7388, Aydın, Türkiye.

level of grief. The Mamluks furthermore maintained the custom of visiting graves and setting a table for the dead, which is an extension of the ancestor cult and was a way of venerating the dead. In mediaeval times the colour of mourning differed from dynasty to dynasty, the Mamluks wearing white as the colour of mourning.

In this study, we have addressed the practices and beliefs relating to death, burial and mourning in the Mamluk period, while giving examples of the customs found in other Turco-Islamic dynasties.

Keywords: *Mamluks, Seljukids, Ayyubids, Mourning, Death.*

Giriş

Eski Türkler hayatın ölümden sonra devam ettiğine inanırlar, atalar kültürünün bir gereği olarak ölüye saygı duyarlar ve ölenin ardından yas tutarlardı. İslâm'ın kabulünden sonra bu kural değişmemiş, Müslüman Türkler için yas tutmak ve kurallarına uygun yas töreni düzenlemek eski Türklerde olduğu gibi bir görev olarak telakki edilmiştir. Nitekim, Musul Arap emiri Kureyş Oğuzların Türkiye'ye ilk akınları sırasında öldürdüğü Türkmenlerin başlarını Bağdat'a halifeye gönderince halifenin Türk askerleri soydaşları için matem tutmuş ve başlarını defnetmiştir.¹ Melikşah da amcası Kavurd'u kardeşi Sultan Alp Arslan'ın yasını tutmak yerine eğlendiği için huzurunda sert bir dille eleştirmiştir.² Eyyübilerden en-Nâsır Selahaddin Yusuf,³ Kerek ve Dımaşk hâkimi en-Nâsır Davud (Ö.656/1258)'un mateminde akrabalarının renkli elbiseler giyindiklerini görünce bunu mevtaya saygısızlık saymış ve çok kızmıştır.⁴

Eski Türklerin ölümlerini ululamak amacıyla büyük yoğ merasimleri düzenledikleri ve bu merasimlerde kesici aletlerle yüz çizme, saç kesme, atların kuyruklarının kesilmesi, ölüyle birlikte eşyalarının gömülmesi, ağıt yakma gibi usul ve kaideleri uyguladıkları, yoğ aşısı denilen ölü yemeği pişirdikleri ve defin sonrasında belirli aralıklarla mezar ziyaretinde buldukları bilinmektedir.⁵ İslâm'ın kabulünden sonra bu usullerin bir kısmı unutulmuş, bir kısmı zaman içinde İslâmî geleneklerle kaynaşmış, bir kısmı da olduğu gibi kalmıştır. Bu âdetlerin tamamını Memlûklerde görmek

¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm medeniyeti*, İstanbul 2009, s. 120.

² Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Ankara 2011, s. 189.

³ Ebu'l-Muzaffer el-Melikü'n-Nâsır Salâhuddin Yusuf b. el-Meliki'l-Azîz Muhammed b. el-Meliki'z-Zâhir Gâzi (ö. 658/1260)

⁴ Yûnînî, *Zeylu mirâti'z-zemân*, I, Haydarabad 1954, s. 176.

⁵ Yaşar Çoruhlu, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito* 40, 244-268; İbrahim Onay, "İslâmiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 7, s. 231-244.

mümkündür. Memlûkler döneminde ölüme ilişkin gelenekleri alt başlıklar halinde ele alabiliriz.

Mumyalama (Tahnît ve Tasfir) ve Tabut Asma

Eyyûbilerde ve Memlûklerde birkaç sultanın bedeni mumyalanmış ve akabinde kefenlenip tabut içinde bir mekâna asılı bırakılmıştır. Eyyûbilerde bu iki işleme dair elimizde bir örnek mevcuttur. Makrîzî, Necmeddin Eyyûb'un 15 Şaban 647 (23 Kasım 1249) tarihinde Mansûra'da öldüğünü, bedeninin tabiplerden biri tarafından yıkanıp *ilaçlandıktan* sonra bir tabut içinde Ravda Adası'na nakledildiğini ve aynı yılın Ramazan ayının sonlarına doğru defnedildiğini söylemektedir.⁶ İbn Tağrıberdî Makrîzî'ye ek olarak bu tabutun Ravda'da *zincirlerle asıldığını* ve Kahire'de Sultan tarafından yaptırılan medresenin yanında defnedilinceye kadar bu vaziyette kaldığını kaydetmektedir.⁷ Necmeddin Eyyûb'un bedeninin ilaçlandığına ilişkin kayıt şüphesiz mumyalama işlemine işaret etmektedir. Öteki türlü, bedeninin defin için bir buçuk ay dayanması mümkün değildir. Aynı uygulamaları el-Melikü'z-Zâhir Baybars el-Bundukdârî'nin cenaze işlemlerinde de görüyoruz. Baybars'ın bedeni yıkanıp *mumyalandıktan* sonra kefenlenmiş ve defnedileceği yere karar verilmeye kadar bir *tabut içinde Dımaşk Kalesi'nde Bahriyelilerden birinin evinde asılı* kalmıştır. Baybars'ın bedeninin ne kadar bekletildiğine ilişkin kaynaklarda açık bir bilgi yoktur. Kaynaklar yalnızca, es-Saîd Berke'nin cenazeyi şehir içinde bir yere gömdürmek istediğini ve bu nedenle Âdiliyye Medresesi taraflarında yer alan Dâru'l-akîkî'yi satın alıp bir ay içinde Şafii ve Hanefî medresesine çevirdiğini ve de babasını buraya defnettirdiğini kaydetmektedir.⁸ Memlûk sultanı en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un bedeni de mumyalanmıştır. Sultanın mumyalanma işi babası Kalavun'un yaptırdığı hastanede yapılmıştır. Kaynaklar Sultan'ın naaşının Kale'den nasıl çıkarıldığı ve hangi güzergâhtan geçirilerek hastaneye ulaştırıldığı hakkında da bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre önce Beyne'l-kasreyn'deki⁹ bütün insanlar tasfiye edilmiş, ardından Sultan'ın naaşı bir

⁶ Makrîzî, *es-Sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mulûk, I, Tahkik. Muhammed Abdulkadir 'Ata, Beyrut 1997, s. 441.*

⁷ İbn Tağrıberdî *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, VI, Kahire 1938, s. 333.

⁸ İbn Şeddâd, *Siretu'z-Zâhir Baybars, Baybars Tarihi*, Çev. Şerafüddin Yaltkaya, Ankara 2000, s. 113; Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 110; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 176.

⁹ Fâtîmiler zamanında Beyne'l-kasreyn geniş bir boşluk olup yaklaşık 10 bin asker burada dururdu. Eyyûbiler döneminde burası değersiz bir çarşı halini almış fakat zaman içinde hatırı sayılır bir yere dönüşmüştür. Memlûkler döneminde Beyne'l-kasreyn büyük gelişme gösterdi ve Kahire'nin en nezih, en bayındır sokaklarından biri haline geldi. Pek çok gösterişli yapı buradaydı. Dükkanlarında türlü türlü yiyecekler, etler, tatlılar ve diğer şeyler satılırdı. Sokağı pek çok kandil aydınlatır, insanlar siyer, haber ve şiirler okur, pek çok eğlence ve oyun oynanır,

mahfe içerisinde surun arkasından çıkarılıp Bâbu'n-nasr tarafından el-Mansûriyye Medresesi'ne götürülmüş ve buradaki bimaristanda yıkanıp *mumyalandıktan* sonra kefenlenerek babası Kalavun'un üzerine defnedilmiştir.¹⁰ Türkiye Selçuklu sultan ve vezirlerinin naaşları da mumyalı olarak gömülmüştür ki bunun İslâmiyet'le bağlantısı yoktur.¹¹ Tabut asma geleneği Türkiye'de Beyliklerde de mevcuttur. Nitekim İbn Battûta, Saruhan Bey'in oğlunun cenaze merasimi hazırlıkları hakkında: "*Çocuğun cesedi yıkanıp hazırlanmış, kalaylı, demir kaplı tahta bir tabut içine konmuş ve cesetten çıkan kokunun kaybolması için çatısı açık bir kubbeye asılmıştı. Bir süre sonra çatı örülecek, tabut yere indirilecek, üstüne de ölünün elbiseleri örtülecekti ve pek çok hükümdar için böyle yapıldığını daha önce görmüştüm ben*"¹²demektedir.

Necmeddin Eyyûb ve Baybars'ın tabut asma işi için mekân seçimi ve mekânda yapılan işlemler Saruhanlı örneğiyle muhtemelen aynı idi. Aykut, tabut asma uygulamasına dikkat çekmiş ve sebebini Roux'un verdiği bilgilere göre izah etmeye çalışmıştır.¹³ Roux'a göre Eski Türkler ruhun kemikte olduğuna inandığı için törelere uygun cenaze merasimi yapıncaya kadar kemikleri çürüyebilir etten kurtarmak veya ölüyü göğe yaklaştırmak amacıyla bu yola başvuruyordu.¹⁴ İbn Battûta tabut asma uygulamasının farklı bir türüne Fars Atabeği Afrasyab'ın oğlunun cenaze alayında şahit olmuştur. Bu törende oğlanın tabutu portakal, limon ve diğer narenciye ağaçları arasında taşıyor, ağaç gövdeleri hizmetkârların ellerinde ilerliyor, cenazenin ön tarafında uzun kargıların ucunda meşaleler, arkadan da şamdanlar sıra halinde taşıyordu.¹⁵ Evliya Çelebi de Kafkasya seyahati sırasında Çerkezler ve Abhazlar arasında tabut asma yöntemine rastlamıştır. Bunlar beyleri öldüğünde cesedini, baş tarafına delik açtıkları bir sandukanın içine koyup ağaca asıyor ve arıların sanduka içinde bal yapmalarına izin veriyordu.¹⁶ Fakat Kafkasya'dan getirilen Abhaz ve Çerkes memlûklerin bu geleneği Memlûk ülkesine taşıdıklarına ilişkin elimizde bir bilgi yoktur.

sokağın güzelliğinden ötürü ayanlar ve seçkinler gece gezintiye çıkardı. Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıya' ve'l-âşâr*, III, Beyrut 1998, s. 53-54.

¹⁰ Makrîzî, *es-Sulûk*, III, s. 319; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, IX, s. 165.

¹¹ Turan, *a.g.e.*, s. 353.

¹² İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nuzâr fî Garâibil Emsâr, İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 426.

¹³ İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 455.

¹⁴ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 220.

¹⁵ İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 278.

¹⁶ Nur Kartalcı Polat, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kafkaslar*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 23, 63.

Ölünün Şehre Doğrudan Sokulmaması

Türklerde ölünün şehir kapılarından geçirilerek şehre sokulması uğursuzluk sayılmıştır. Musul hâkimi Atabeg Zengi'nin babası Aksungur'un naaşı Halep'teki Karanbiya'dan şehir suru dâhilindeki Züccacın Medresesi'ne nakledilirken, *ölünün şehre sokulması uğursuz sayıldığından*, Halep kapılarının hiç birinden içeri sokulmadan surların üzerine çıkarılıp aşağı sarkıtılmak suretiyle şehre taşınmıştır.¹⁷ Baybars'ın Harezimli Berke Han (Ö.645/1247-1248)'ın kızı olan karısı da oğlu el-Melikü's-Saîd Berke'nin tabutunu *gece surdan sarkıtarak şehre sokturmuştur*.¹⁸ Baybars'ın tabutu da Ablak Sarayı'ndan geceleyin alınmış ve *sur üzerinden çıkarılarak Dımaşk Kalesi'ne taşınmıştır*.¹⁹ Bu inancın kökü muhakkak eski Türk inanç siteminde yatmakla birlikte buna tam bir açıklama getiremiyoruz. Bize göre bu anlayışın temelinde muhtemelen eşik inancı yatmaktadır. Eski Türklerle göre eşik, yer ve ruhlar âlemini birbirinden ayıran bir sınır mahiyetinde olup iyeler tarafından korunmaktadır.²⁰ Ölünün doğrudan şehir kapılarından içeri alınmamasının nedeni, şehir kapılarının iki dünya arasında sınır yani eşik kabul edilmesi ve bu sınır ölü tarafından aşılsa iyelerin rahatsız edileceği ve dolayısıyla bunun bela getireceği düşüncesiyle bağlantılı olabilir.

Kabir Örtüsü ve Sadaka Verme

Türkler mezarlığa “tünerik”,²¹“tublu”,²² tabuta da “ükek”,²³ ve “kabırcak”,²⁴ diyordu. Türklerde âdet gereği han ya da beylerin mezarı üstüne serilmesi için ipekli kumaşlar gönderiliyordu ki bu örtüye “eşük” veya “örtük” deniyor ve bu kumaşlar sonra parçalanarak yoksullara dağıtılıyordu.²⁵ Örtü gönderme geleneği defin merasiminin mühim bir parçası idi. Zira Sıbt, Melikşah'ın isyan etmiş ve yakalanmış olan amcası Kavurd'a Sultan Alp Arslan adına taziye düzenlemediği ve kabrine örtü göndermediği için kızdığını naklediyor.²⁶ Emir Timur'un da kabrine kumaşlar serilmiş, silahı ve diğer eşyaları asılmıştır.²⁷

¹⁷ Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l Adim Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara 1982, s. 69.

¹⁸ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, L, Tahkik: Omer Abdusselam Tedmuri, Beyrut 1999, s. 56.

¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, Tahkik. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Cize 1998, s. 531.

²⁰ Dilek Türkyılmaz, “Eşik Altı Boş Değildir: “Eşik” Kavramının Türk Düşüncesine Yansımaları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/12 (Haziran 2019), s. 155.

²¹ Kaşgarlı, *Divanu Lügati't-Türk*, I, Çev. Besim Atalay, Ankara 1985, s. 488.

²² Kaşgarlı, *a.g.e.*, I, s. 430.

²³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, I, s. 78.

²⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, I, s. 501.

²⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, I, s. 72, 103.

²⁶ Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Ankara 2011, s. 189.

²⁷ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XIII, s. 162.

Kabre kumaş serme hariç Timur'un defnindeki bu âdetler aşağıda değineceğimiz gibi Necmeddin Eyyûb'un defni sırasında Bahriyeli memlûkleri tarafından yerine getirilmiştir. Sehâvî, el-Müeyyed Ahmed b. el-Eşref İnal'ın kızı olan emir Deveddâr Yeşbek'in karısının ölümüne dair verdiği bilgiler arasında hatunun tabutunun kırmızı bir mahmel üzerinde, alt tarafı yeşil ve timsah motifleriyle süslü, üst tarafı kırmızı renkli ve zerkeşli bir başhâneyle (cibinlik) örtülü taşındığını²⁸ kaydetmektedir. Bu örtünün kabre örtülüp örtülmediğini bilmiyoruz fakat Sehâvî'nin bu kaydı ve Necmeddin Eyyûb ile Timur'un yas törenlerindeki uygulamaların benzerliği, Memlûklerde de kabre örtü serme geleneğine uyulmuş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Müslüman Türk devlet adamları mevtanın ruhu için matem vakitlerinde sadakalar dağıtmıştır. Eflâki, Bahaeddin Veled'in yası sebebiyle kırk gün kalenin Cuma Mescidi'nde hatimler indirilip halka sofralar verildiğini ve fakirlere adaklar adandığını söylemektedir.²⁹ Bu gelenek Memlûkler tarafından da uygulanmıştır. Şeceretüddür ölen kocası Necmeddin Eyyûb için büyük miktarlarda sadaka vermiştir.³⁰ Sultan el-Eşref Halil de babası Kalavun toprağa verildiği sırada ruhu için altın ve gümüşten pek çok mal bağışlamıştır.³¹ Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un oğlu Enük'ün annesi de Enük'ü defnettikten sonra oğlunun giysilerini satarak parasını fakirlere vermiştir.³²

Ölü Yemeği ve Kabir Ziyaretleri

Memlûk hükümdarları ve aile bireyleri, vefat etmiş aile üyeleri, önemli emirleri ve devlet erbabı için yas merasimlerinde ve ölüm yıl dönümlerinde yemekler vermiştir. Es-Saîd Berke Han, babası Baybars (Ö.17 Muharrem 676/20 Haziran 1277)'in ilk ölüm yıl dönümünde her gün bir yerde olmak üzere tam on bir gün süren bir merasim düzenlemiştir. Bu merasimde hükümdar çadırları kurulmuş ve bu çadırlarda havas ve avam toplanarak birlikte yemek yemiştir.³³ Makrîzî bu merasim hakkında şunları söylemektedir:

²⁸ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi*, XII, Beyrut trhsz, s. 162.

²⁹ Ahmet Eflâki, *Menâkibu'l-arifin, Âriflerin Menkibeleri*, I, Çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973, s. 125.

³⁰ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 23.

³¹ Aynî, *Ikdu'l-cumân fi târihi ehli'z-zamân*, III, (Asr-ı Memlûk) Tahkik. Muhammed Muhammed Emin, Kahire 2010, s. 51; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XVII, s. 632.

³² Makrîzî, *a.g.e.*, III, s. 295.

³³ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 115-116.

“17 Muharremde el-Melikü’z-Zâhir’in öldüğü yıl tamamlanınca Mısır Karâfesi’nden³⁴ sayılan Endülüs’de matem yapıldı ve orada çadırlarda kâriler ve fâkihler için sofralar verildi, zaviye ehline yemekler dağıtıldı ve farklı tabakalardan pek çok insan orada toplandığı için muazzam çardaklar kuruldu. Bir başka toplanmada Tolunoğlu, ez-Zâhiri ve el-Hâkî Camiilerinde, ez-Zâhiriyye ve es-Sâlihiyye Medreselerinde, el-Kemâliyye Hadis Evi’nde ve es-Sâlihiyye Saîd es-Sueda Habgâhı’nda yapıldı ve pek çok hayır sahibi tarafından nekârize³⁵ ve fakirler için bir sofraya kuruldu”.³⁶

Es-Saîd Berke Han dayısı Emir Bedreddin Muhammed b. Berke Han için de yas merasimi düzenlemiş, muhteşem tatlılar ve yemeklerden oluşan büyük bir sofraya kurdu, gelen herkes bu sofradan yemiştir.³⁷ Enûk (Ö.21 Rebiülâhîr 741/14 Ekim 1340)’ün annesi de oğlunun kabrinde kâriler için gösterişli yemekler vermiş idi.³⁸ Sultan Berkûk ise emirleri Emir-i ahur Tanı Beg el-Yahyavî (Ö.Rebiülâhîr 800/Aralık-Ocak 1397/1398)³⁹ ve Kolumtay ed-Deveddâr (Ö.13 Cemazeyilevvel 800/1 Şubat 1398)⁴⁰ için yemekler vermiştir. Sultan ayrıca, bu iki emirin cenaze namazlarına ve defin merasimlerine katılmış, kabirlerinde kâriler tertip ettirmiştir. Sultan vefat edince bu kez, onun kabrinde kurulan çadırlarda günlerce kuran okunmuş, muhteşem sofralar kurulmuş ve devlet erbabı günlerce Sultan’ın kabrine gelip gitmiştir.⁴¹

³⁴ Kahire’de evliyaların, sahabenin ve âlimlerin kabirlerinin ve diğer yapıların bulunduğu yer. Memlûk döneminde Karâfe, Karâfetu’l-kubra ve Karâfetu’s-sugra olarak bilinir. Karâfetu’l-kubra, el-Feth Mescidi ile Memlûk döneminde Kîmânu’t-turab olarak bilinen Megâfir Sokağı arasında olup Evliya Camii de burada idi. El-Kâmil Muhammed b. el-Âdil Eyyûb, 608 (1211-1212) yılında vefat eden oğlunu buradaki Muhammed b. İdris el-Şafîi’nin mezarının yakınına defnetmiş, Birketü’l-havş’dan buraya su getirmiş ve sonra halk yapılarını Karâfetu’l-kubra’dan Şafîi’nin türbesine doğru taşımış, mezarlar yapmış ve burası Karâfetu’s-sugra olarak bilinmeye başlamıştır. Karâfetu’s-sugra’da zamanla yapılar artınca özelliğini kaybetmiş fakat Kalatu’l-cebel tarafındaki kısmı 700 (1300/1301) senesinde yenilenmiş ve Bâbu’l-karafe askerlerin ve emirlerin yarışmalar düzenledikleri bir alan olmuştur. En-Nâsır Muhammed b. Kalavun’un emirleri buradaki türbeleri yenilemiş ve burası sokaklar, çarşılar, hamamlar, değirmenler ve diğer yapılarla dolmuştur. Makrîzî, *el-Hutât*, IV, s. 331.

³⁵ Nekârize: Tekrûrlular. Müslüman müellifler Sudan’a Tekrûr adını verse de Tekrûr dar anlamda Senegal vadisi ve yakın çevresini ifade eder. Hatice Uğur, “Tekrûr”, *TDVİA*, C.40, s. 387.

³⁶ Makrîzî, *es-Sulûk*, II, s. 113.

³⁷ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 273-274.

³⁸ Makrîzî, *a.g.e.*, III, s. 295.

³⁹ Makrîzî, *a.g.e.*, V, s. 422; İbn İyâs, *Bedâi’z-zuhûr fî veĳâii’d-duhûr*, I/II, Tahkik. Muhammed Mustafa, Kahire 1982, s. 495.

⁴⁰ Makrîzî, *a.g.e.*, V, s. 423.

⁴¹ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XII, s. 104-105.

Eski Türkler ölünün hatırasını diri tutmak ve ruhuna saygı sunmak amacıyla belirli zamanlarda toplu mezar ziyaretinde bulunurlar ve ölüleri için kurbanlar sunarlardı. Müslüman Türkler bu geleneği İslâmî gelenekle bağdaştırmış ve buldukları her fırsatta atalarının kabirlerini ziyaret etmiştir. Örneğin, Sultan Alp Arslan Maverâünnehir'e sefere çıktığında yolunu Cend'e çevirip Selçuk Bey'in mezarını ziyaret ve imar etmiştir.⁴² Sultan Melikşah da Antakya'nın fethi sonrası Antakya'da denizden aldığı kuşları babası Alp Arslan'ın kabrine saçarak zaferini müjdelemiştir.⁴³

Memlûk hükümdarlarının ve aile üyelerinin kabirleri, aile bireyleri, halk, memlûkler, hadimler, devlet erbabı ve kimi zaman da elçiler tarafından çeşitli sebeplerle ziyaret edilmiştir. Memlûk sultanları arasında kabri en çok ziyaret edilenlerden biri Kutuz olmuştur. İbn Tağrıberdî bu hususta, Kutuz'un kabrinin her gün birçok kişi tarafından ziyaret edildiğini fakat ez-Zâhir Baybars'ın buna dayanmadığını ve izini silmek için kabrini kimsenin bilmediği bir yere naklettirdiğini söylemektedir. Meşhur tarihçi Yûnînî, Kutuz'un kabrine nakilden önce uğrayanlar arasındadır.⁴⁴ Memlûk hükümdarları babalarının kabir ziyaretine özen göstermiştir. Sultan el-Eşref Halîl b. Kalavun Akka'yı aldıktan sonra Kahire'ye girince Kale'ye çıkmadan önce babasının kabrine uğramıştır.⁴⁵ Sultan bu ziyaretinde muhtemelen büyük zaferini tıpkı Melikşah gibi babasına müjdelemiş olmalıdır. Sultan en-Nâsır Ferec babası Berkûk'un kabrine sık sık uğramıştır. Sultan bu ziyaretlerinden birini sultan olduktan sonra Kalatu'l-cebel'den ilk çıkışında emirleriyle birlikte gerçekleştirmiştir.⁴⁶ Sultan en çok, Şam diyarına düzenleyeceği yedinci seferin hemen öncesinde babasının kabrine uğramıştır. Kaynaklar bu konuda Sultan'ın sefer hazırlıkları için Kahire'nin dışındaki Ridaniyye'de kurduğu otağına indiğini ve buradan Bâbu'n-nasr'daki babasının türbesinde kendisi için yaptırdığı türbeye gidip geldiğini, günlerce orada kaldığını ve âdeti üzere orada kurbanlar kestirdiğini söylemektedir.⁴⁷ Ferec dedesinin mezarını da ziyaret etmiştir.⁴⁸ Es-Sâlih Muhammed b. Tatar (Ö. 22 Cemazeyilahir 833/18 Mart 1430) babasının mezarına sıkça gitmiştir. Zira İbn İyâs onun Rebiülahir 825 (Mart-Nisan 1422) tarihinde Kaatu'l-berberiyeye'de hapsedildiğini ancak her Cuma babasının kabrini ziyarete izin verildiğini

⁴² Turan, *a.g.e.*, s. 69.

⁴³ Turan, *a.g.e.*, s. 205.

⁴⁴ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 86- 87.

⁴⁵ İbn İyâs, *a.g.e.*, I/I, s. 368; Aynî, *a.g.e.*, IV, s. 254.

⁴⁶ Makrîzî, *a.g.e.*, VI, s. 5; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XII, s. 180; İbn İyâs, *a.g.e.*, I/II, s. 553.

⁴⁷ Makrîzî, *a.g.e.*, VI, s. 306; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XIII, s. 135-136. İbn Tağrıberdî, medresenin adını et-Tîn olarak vermektedir.

⁴⁸ İbn İyâs, *a.g.e.*, I/II, s. 785.

kaydetmektedir.⁴⁹ Muhammed b. Tatar hasmı Eşref Barsbay'ın karısının da kabri başında dua etmiştir. Nitekim İbn Tağrıberdî onun tahttan indirilince Sudon Fakih'in kızı olan annesinin yanında yıllarca kaldığını, yıllar sonra en-Nâsırî Muhammed b. el-Eşref Barsbay'la birlikte ata binip Kahire'ye inmeye başladığını ve bu esnada bir keresinde en-Nâsır Muhammed'in annesinin matemî için Eşrefiyye Medresesi'nde birlikte oturduklarını kaydetmektedir.⁵⁰ El-Eşref Barsbay ve eşi Çolpan'ın türbeleri ise oğulları el-Aziz Yusuf b. el-Eşref Barsbay'ın tahtan indirilip sugur el-İskenderiye'deki hapishaneye gönderilişi nedeniyle cariyeleri tarafından ziyaret edilmiş ve bu cariyeler üzüntülerinden orada *tıpkı el-Eşref Barsbay'ın öldüğü gün gibi matem icra etmişlerdir*.⁵¹ Sultan Kayıtbay, evliyalarm ve âlimlerin kabir ziyaretine ehemmiyet vermiştir. Karafe'ye birkaç kez gitmiş ve buradaki İmam Şafii ve İmam Leys'in türbelerine uğramıştır.⁵² Sultan bu ziyaretlerinden birini Hac dönüşünün hemen akabinde yapmıştır.⁵³ Sultan, Sultan Berkûk'un türbesine de gelip gitmiştir. O, bir ziyareti esnasında türbenin durumunu tetkik etmiş ve buradaki sufilerin işleriyle ilgilenmesi için birini görevlendirmiştir.⁵⁴ Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kayıtbay sultan olduktan sonra Kalatu'l-cebel'den ilk çıkışında Karafe'ye,⁵⁵ ilk Mevlid kutlamasında da babasının kabrine gitmiştir.⁵⁶ Sultan Can Bolat ise efendisi Kayıtbay'ın türbesine uğramış ve akabinde onun Birketü'l-fil denilen yerdeki evine gidip eşiyle görüşmüştür.⁵⁷

Kimi Memlûk sultanlarının mezarları elçiler tarafından da ziyaret edilmiştir. Kalavun'un mezarı bunlardan biridir. Makrîzî, İlhanlı Musa ve Ali Padişah'ın elçilerinin Memlûk sultanıyla görüşükten sonra din büyüklerinin ve Kalavun'un türbesini ziyaret ettiklerinden (Şevval 736/Mayıs 1336) bahsetmektedir.⁵⁸

⁴⁹ İbn İyâs *a.g.e.*, II, s. 79-80.

⁵⁰ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XIV, s. 233.

⁵¹ Makrîzî, *a.g.e.*, VII, s. 434; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XV, s. 333.

⁵² İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 10, 11. Daha sonra bu iki zatın türbeleri ve diğer pek çok türbe memlûkler tarafından çıkarılan kargaşada Zilkade 902 (Temmuz 1497) tarihinde talan edilmiştir. İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 365.

⁵³ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 164.

⁵⁴ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 225.

⁵⁵ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 336-337.

⁵⁶ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 340.

⁵⁷ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 443.

⁵⁸ Makrîzî, *a.g.e.*, III, s. 201.

Matemin Rengi

Türklerde matem rengi, siyah, beyaz, mavi ve mordur. Dede Korkut'da matem rengi gök rengi ve siyah olarak geçmektedir.⁵⁹ Firdevsi, Kiyumers'in oğlunun ölümü sebebiyle giyinen matem elbiselerinin mavi ve siyah olduğunu söylemektedir.⁶⁰ Gaznelilerde matem rengi beyazdı. Beyhakî, Gazneli Sultan Mahmut 1030 yılında ölünce oğlunun vezirleri ile birlikte baştanbaşa beyaz giyindiklerini kaydetmektedir.⁶¹ Moğollarda matem rengi mavidir. Cuveynî'nin tabiatın canlanmasını anlatırken "*Yasemin, matem elbisesi olarak maviyi seçiyor ve gök renkliyim diye yalan söylüyordu*"⁶² şeklindeki tasviri bu rengin Moğollar arasında matem rengi olarak bilindiğini ifade etmektedir. Akkoyunlularda matem rengi gök rengi⁶³ ve siyahtı.⁶⁴ Karakoyunlularda da muhakkak matem rengi aynı renklerde. Timurlu hanedanlığında ise matem rengi mavi,⁶⁵ siyah ve mordu. Hasan-ı Rumlu, Şahruh'un oğlu Baysungur'un ölümüne aşırı üzüldüğünü ve şehzade toprağa verileceği vakit emirlerin, vezirlerin, seyyitlerin ve halkın mor ve siyah giyindiklerini söylemektedir.⁶⁶

Türkiye'de matem rengi mavi, siyah ve beyazdı. Mevlana'nın "*rüyada kırmızı elbise giymek yahut kırmızı görmek dirlik ve sevinmeğe; yeşillik zühte, beyazlık takvaya, mavi ve siyah matem ve gama delalet eder*"⁶⁷ şeklindeki yorumu bunu açıkça izah etmektedir. Fakat Selçuklu sultanları matem rengi olarak beyazı benimsemiştir. Gıyaseddin Keyhüsrev babası I. Alaaddin Keykubad için yas töresine uyarak beyaz atlas giyiniş, tahta çıkmış, bütün emirler ve askerler de elbiselerinin üstüne beyaz örtüler çekmiştir.⁶⁸ Eratnalılarda matem münasebetiyle devlet erkânı beyaz, taziye gelenler ise siyah giyinmiştir.⁶⁹ Abbasi halifeleri de beyazı matem rengi olarak kullanmıştır.⁷⁰ Eyyûbilerde matem rengi mavi, beyaz ve siyahtır. El-

⁵⁹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1971, s. 71; Eşref Buharalı, "Türklerde Matem Alâmetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 65 (1990), s. 149,152.

⁶⁰ Firdevsi, *Şehnâme* I, Çev. Necati Lugal ve Kenan Akyüz, Ankara 1994, s. 27.

⁶¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, Çev. Necati Lugal, Ankara 2019, s. 14; Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972, s. 68.

⁶² Cuveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 157.

⁶³ Buharalı, *a.g.m.*, s. 158.

⁶⁴ Ebû Bekir Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekirîyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 361-362.

⁶⁵ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s.329-330

⁶⁶ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 205-206.

⁶⁷ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 299.

⁶⁸ İbn Bibi, *El-Evamirü'l-'Ala'yye Fi'l-Umuri'l-'Ala'yye*, II, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 22.

⁶⁹ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezmu Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 379.

⁷⁰ Zehebî, *a.g.e.*, XLI, s.180.

Melikü'l-Mansûr⁷¹ eği el-Melikü'l-Âdil'in kızı Melike Hatun için Hama'da el-Mansûriyye Medresesi'nde düzenlenen matem merasimine mavi başlıklı ve mavi renkli matem elbisesiyle katılmıştır.⁷² Hızır olarak tanınan Halep sahibi el-Melikü'z-Zâhir'in⁷³ cenazesinde ise oğulları el-Melikü'l-Azîz ve el-Melikü's-Sâlih siyah kıyafetler giymiştir.⁷⁴ Memlûklerde matem rengi beyazdır. Es-Saîd Berke Han'ın ölüm (11 Zilkade 678/14 Mart 1280) haberi Kahire'ye ulaşınca sultan Kalavun, Kalatu'l-cebel'deki Eyvan'da düzenlediği yas merasiminde beyazlar içinde oturmuştur.⁷⁵ Memlûklerde matem merasiminin bir parçası olan cariyeler de giysilerini kömürle siyaha boyamıştır.

Baş Açma, Başa Toprak Atma, Saç Kesme, Üst Baş Yırtma, Yüz Yırtma ve Diğerleri

Türklerde matem merasimlerinde baş açmak⁷⁶, başa toprak atmak, elbiseleri ters giymek, elbise yırtmak, saç yolmak veya kesmek, kemer

⁷¹ El-Melikü'l Mansur Nasıreddin Muhammed İbn el-Melikül Muzaffer Takıyuddin Omer b. Şahan Şah b. Eyyüb.

⁷² İbn Vâsil, *Muferricu'l-kurûb fi ahbâri Beni Eyyüb, IV*, Tahkik: Hasaneyn Muhammed Rebi, Kahire 1972, s. 7, 65.

⁷³ Ebu'l-Feth Ebû Mansûr Gıyâsuddîn el-Melikü'z-Zâhir Gâzi b. Salâhiddîn Yûsuf b. Eyyüb (ö. 613/1216).

⁷⁴ İbn Vâsil, *a.g.e.*, III, s. 241-242.

⁷⁵ Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 126.

⁷⁶ Türkler farklı sebeplerle başını açmaktaydı. Dede Korkut'ta "*Burla Hatun ağlayarak şurdan geçti. Kırk yiğit ile oğlun Uruz başı açık yalın ayak kâfirlerin yanınca esir gitti*" ifadesinden de anlaşılacağı gibi başlık çıkartmak ve yalın ayak yürümek Oğuz beyleri için tahkir edici, acıklı bir hadise olup beyliği, saygınlığı kaybetmek anlamına gelmekteydi. Ergin, *a.g.e.*, s. 38. Türklerde baş açmak, başlık çıkartmak aynı zamanda saygının ve tabiyetin bir tezahürü idi. Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul 2014, s. 395 vd. Eski Bulgar Türklerinde hükümdar çarşıdan geçtiğinde herkes ayağa kalkar kalpaklarını çıkartıp koltuğunun altına koyar, hükümdar geçtikten sonra tekrar başına koyardı. Yine hükümdar huzuruna giren herkes kalpağını çıkartır, huzurdan ayrılıncaya kadar kalpağını koltuğunun altından çıkarmazdı. İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul 2010, s. 30. Kavurt başarısız isyan girişiminden sonra, Melikşah'ın huzuruna götürülürken külahı çıkartılmıştır. Sevim, *a.g.e.*, s. 191. Selçuklu Meliki Tutuş'a karşı mücadeleyi kaybeden Aksungur, Tutuş'un huzuruna başı açık elleri arkasından bağlı çıkarılmıştır. Sevim, *a.g.e.*, s. 191. Sibti'n aktardığı bir rivayete göre Alp Arslan, İmparator Diogenes'e saçını kestirmiş, başını açtırmış, kemerini bağlamış ve yeri öptürmüş idi. Sevim, *a.g.e.*, s. 172. Mengü'nün tahta geçişi sırasında şehzadeler ikametgâhta külahlarını çıkartmış, kemerlerini omuzlarına koymuştur. Cuveynî, *a.g.e.*, s. 468. Güyük'ün cülusunda da bütün şehzadeler bir araya toplanmış, törende hazır bulunanlar, külahlarını çıkarıp kemerlerini çözmüşlerdir. Cuveynî, *a.g.e.*, s. 235. Ebû Said'in elçisi Horasanlı Nâsıreddîn Derkandî, Şiraz'ın önde gelen âlim ve mutasavvıflarından Kadı Meccüddin İsmail b. Muhammed b. Hudadad'ın huzuruna geldiğinde serpuşunu başından çıkarıp kadı efendinin ayağını öpmüş, Tatar beylerinin sultan huzurunda yaptıkları gibi eliyle kulaklarını tutup şeyhin önünde oturmuştur. İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 285. Bu hususta başka örnekler için bak. Turan, *a.g.e.*, s. 395 vd.

çözmek,⁷⁷ yüz çizmek, toprağa oturmak, dövünmek, ağıt yakmak gibi mateme ilişkin bir dizi gelenek bulunuyordu. Bu geleneklerden yüz yaralama, dövünme, ağıt yakma, saç yolma, üst-baş yırtma, başlık çıkartma öğeleri Dede Korkut'ta mevcuttur.⁷⁸ Burada belirtmekte fayda vardır ki Türkler yas haricinde büyük üzüntüler ve acılar sırasında da başını açıyor, başına toprak atıyor ve dövünüyordu.

Bu usullerden bazıları Türkler, Moğollar, Araplar ve Farslarda ortaktır. Firdevsî Şehnâmesi'nde eski İran kahramanlarının matem ve acıklı hadiseler nedeniyle başlarını açtıklarından, başlarına toprak attıklarından, yüzlerini yırttıklarından, kemerlerini çözdüklerinden, elbiselerini yırttıklarından ve dövündüklerinden söz etmektedir.⁷⁹ Cahiliyye döneminde Arapların da yaka ve bağrılarını yırttıkları, saçlarını yoldukları, yüzlerine vurdukları bilinmektedir.⁸⁰ Moğollarda da başa toprak atmak âdeti vardır. Aynî, Gilan hâkimleri karşısında yenilgiye uğrayan (705/1305-1306) İlhanlı nâib Kutluşah'ın askerlerinin yenilginin kederinden kendilerini yere atıp başlarına toprak saçtıklarını, *köpek gibi uluduklarını*, halkın ve devlet adamlarının da onlara katıldığını bildirmektedir.⁸¹

Müslüman Türk hanedanlarında yas ve diğer bütün büyük acıları gösterme biçimlerine ilişkin kayıtlar benzer ve birbirini tamamlayıcı mahiyettedir. Bu nedenle biz, farklı dönemlerde ve bölgelerde hüküm süren Türk hanedanlıklarından da bu âdetlere ilişkin örnekler vermeyi gerekli bulduk. İlk örneğimiz Dımaşk'ta köleleri tarafından öldürülen Tolunoğullarından Humaraveyh'in matem merasimidir. İbn Tağrıberdî cenaze merasimini şöyle anlatmaktadır:

“... ve bir sandık içinde Mısır'a taşındı. Tabutunun Mısır'a girdiği gün muazzam bir gündü. Tabutu cariyeleri, gilmanları, gilmanlarının cariyeleri ve komutanlarının kadınları, kadınların matemlerde yaptıkları gibi çığlık atarak karşıladılar. Gilmanları başörtülerini atmış vaziyette çıktı. Aralarında

⁷⁷ Kemer çözmek tabiri Şehnâme'de sıkça geçmektedir. Şehnâme'de kemer kuşanmak, kılıç kuşanmak, savaşmak ve savaşa çıkmak anlamına gelmektedir. Firdevsî İran padişahlık makamına namzet iki aday hakkında fikrine müracaat edilecek iki komutana saraya girmeden önce *“Kılıcınızı kınına sokun ve soyunup kemerlerinizi çıkarın ki sizden bize bir kötülük erişmesin”* denildiğini kaydetmektedir. Firdevsi, *a.g.e.*, III, s. 316. Bu noktadan hareketle matem merasimlerinde kemer çözmek ölüye bir tür saygı gösterme şekli olmasının yanı sıra ölenle kalanlar arasında düşmanlığın olmadığı veya kalmadığı ve barış içinde ölünün uğurlandığı anlamına gelebilir tarzında bir fikir öne sürmek mümkündür.

⁷⁸ Ergin, *a.g.e.*, s.70-71; Buharalı, *a.g.m.*, s. 149.

⁷⁹ Firdevsî, *a.g.e.*, II, s. 423 vd.

⁸⁰ Levent Öztürk, “Hz. Peygamber Döneminde Cenazeler ve Kabirler: Bakî'a Uçan Vücut-i Câvidâniler”, *İstem* 4(2004), s. 143.

⁸¹ Aynî, *a.g.e.*, IV, s. 401.

elbiseslerini siyaha boyamış ve yırtmış olanlar da vardı. Defnedilinceye kadar ülkede uğultu ve feryat vardı”.⁸²

Büyük Selçuklular da aynı usulleri uygulamıştır.⁸³ Cemalülmülk b. Nizamülmülk’ün yas merasiminde başlara toprak atılmış, saçlar yolunmuş, karalar sürünölmüş, atların yeeleri kesilerek ölüñün bulunduğu otağın kapısına serpilmiştir.⁸⁴ Antakya’nın Büyük Selçuklu valisi Yağısıyan da, şehriñi Haçlılara kaptırınca şehri terke mecbur kalmış ve duyduğu derin pişmanlık ve üzüñtüden kendisini atından atıp başına toprak saçmıştır.⁸⁵

Türkiye Selçukluları döneminde Türkiye’de de aynı manzaralar vardır. Gürcü Kralı David’e yenilen Artuklu İlgazi’nin askerleri üzüñtülerini elbiseslerini yırtarak ve başlarına toprak saçarak göstermiştir.⁸⁶ Kayseri’de Şeyh Tirmizi ölünce hizmetçisi elbisesini yırtmış, şehir ileri gelenleri saçlarını yolarak ve başlarına toprak atarak gelmiş, Kayseri’nin bütün büyük ve küçükleri başlarını açmıştır.⁸⁷ Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad ve bütün devlet büyükleri de Sultan Keykavus’un cenazesini külahlarını çıkararak izlemiştir.⁸⁸

Abbasiler de aynı usullere başvurmuştur. Abbasi halifesinin, eşi Kılıç Arslan b. Mesud’un kızı Selçukiyye Hatun (Ö.484/1091-1092) için düzenlediği matem merasiminde üzüñgiler ve başörtüler atılmıştır.⁸⁹

Selçukluların uzantısı Zengiler ve ardılları Eyyübiler de Türklerin bu en eski geleneklerinin takipçisi olmuştur. Selahaddin Eyyübi’nin tebaasından bir şahıs bazı emirlere malını kaptırınca Selahaddin’e emirleri şikâyet etmiş fakat bir netice alamayınca doğruca eski hükümdarı Nureddin Mahmud b. Zengi’nin mezarına gidip üzüñtüsünden başına toprak saçmış ve elbisesini yırtmıştır.⁹⁰ El-Âdil ölünce oğlu el-Muazzam⁹¹ babasının naaşı Dımaşk’ta kaleye defnedilirken ayağa kalkmış, elbisesini yırtmış, başına ve yüzüne vurmuştur. Tarihçiler el-Âdil’in defin gününü muazzam bir gün olarak

⁸² İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, III, s. 64.

⁸³Piyadeođlu’nun, Büyük Selçuklularda yas merasimlerine dair müstakil bir çalışması vardır. Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (2/3), Ocak-2012, s. 29-41.

⁸⁴ Sevim, *a.g.e.*, s. 248.

⁸⁵ İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, V, s. 146.

⁸⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 267.

⁸⁷ Eflâki, *a.g.e.*, I, s. 150.

⁸⁸ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*, s. 396.

⁸⁹ Zehebi, *a.g.e.*, XLI, s. 180.

⁹⁰ İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, VI, s. 72.

⁹¹ Şerefüddin İsa b. el-Meliki’l-Âdil Ebî Bekr Muhammed b. Eyyüb (ö. 624/1227)

niteler.⁹² El-Muazzam'ın cenaze merasiminde de oğlu ve memlûkleri başlıklarını atmış ve çarşılarda dövünmüştür.⁹³ Zengilerden es-Sâlih İsmail b. Nureddin Mahmud babasının matem töreninde başı açık, kâkülleri kesik vaziyette yer almıştır.⁹⁴ Yine Zengi ailesinden Musul hâkimi Seyfeddin Gâzi vefat edince vezir Kemaleddin Şehrezûrî ve oğlu başlarını açmış ve matem giysileri giyinmiştir.⁹⁵

Türkiye'de Beylikler döneminde de aynı âdetleri buluyoruz. Sinop hâkimi Candaroğlu İbrahim Bey'in annesinin cenaze töreni buna güzel bir örnek teşkil eder. İbn Battûta bu töreni şöyle anlatmaktadır:

“İbrahim Bek cenazeyi başı açık ve yayan takip ediyordu, öteki kumandanlar ve memlûk erler ise hem başlarını açmışlar hem de kaftanlarını ters giymişlerdi. Yargıç ve hatipler ile hocalar ise elbiselerini ters giymişler fakat başlarını açmamışlardı. Sarık yerine siyah yünden yapılmış bir bez dolamışlardı kafalarına. Bu yörede yas kırk gün sürüyor; her gün sofralar kuruluyor, ziyafetler veriliyordu”.⁹⁶

Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri de atalarının eski yas âdetlerini sürdürmüştür. Uzun Hasan'ın kardeşi İskender Bey'in mateminde başta Kazvin olmak üzere halk, yakaların parçalanması, yüzlerin yırtılması, elbiselerin siyahlaştırılması, akrabaların ve ahbabların soyunması gibi ritüelleri yerine getirmiştir. Fakat Uzun Hasan bunların yapılmasını yasaklamış⁹⁷ ise de daha sonra bunlara tekrar dönmüştür. Zira Cihangir'in oğlu İbrahim'in cenaze merasiminde elbiseler yırtılmış ve sarıklar yere çalınmıştır.⁹⁸

Harezmsahlar ve Memlûkler de bu gelenekleri muhafaza etmiştir. Eyyûbilerin elinde bulunan Harezimli esir taifesi Sultan Baybars'ın kaynatası ve Necmeddin Eyyûb'un eniştesi olan Harezimli Berke Han'ın kesik başını görünce kendilerini atlarından atıp başlarına toprak saçmıştır.⁹⁹ Emir Bedreddin Hazindâr, Sultan ez-Zâhir Baybars'ın ölümü münasebetiyle es-Saîd Berke'nin huzuruna çıkınca önce yeri öpmüş sonra başlığını atıp feryat

⁹² İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VI, s. 171.

⁹³ Zehebî, *a.g.e.*, XLV, s. 23.

⁹⁴ İbn Vâsıl, *a.g.e.*, II, s. 1.

⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayan ve enbâu ebnâi'z-zeman*, IV, Tahkik. İhsan Abbas, Beyrut 1978, s. 242.

⁹⁶ İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 444.

⁹⁷ Tihranî, *a.g.e.*, s. 361-362.

⁹⁸ Derya Örs, *Fazlullâh b. Rûzbihân-i Hunci ve Târihi 'Âlem-Ârâyi Emîni'si*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s.95.

⁹⁹ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VI, s. 357.

etmiştir.¹⁰⁰ Sultan Kalavun da oğlu el-Melikü's-Sâlih Alaaddin Ali'nin vefatına çok üzölmüş ve başındaki sarığı yere atmıştır. İbn İyâs bu hadiyesi şöyle anlatmaktadır:

*“4 Şaban Cuma günü el-Melikü's-Sâlih Alaaddin Ali vefat etti. Ölümünden dolayı babası çok üzöldü. Emirler Bâbu's-sitâre'de Alaaddin Ali'nin durumu ne olacak diye bekliyordu. Dûru'l-harem'de bağırtilar koıtu ve Emir Toruntay içeri girdi, sultanı başı açık ve sarığını yere atmış vaziyette buldu. Sultan yüksek sesle ağlıyordu. Toruntay onu böyle görünce sarığını yere attı. Sonra diğere emirler içeri girdi ve başlıklarını attılar. Bir saat böyle kaldılar. Sonra Toruntay Sultan'ın sarığını aldı, yeri öptü, emirlerle sarığını ona takdim etti. Sultan şöyle dedi:” Oğlumdan sonra hükümdarlığı ne yapayım”. Emirler bir saat beklediler. Şam hâkimi Emir Sungur el-Aşkâr yeri öptü ve sarığı sultanın başına koydu ve matem o gece devam etti”.*¹⁰¹

Sultan, oğlunun ölümünden üç gün sonra Büyük Eyvan'da taziyeeye oturmuş, nâiblerine matem dolayısıyla kimsenin saçını kesmemesini ve matem elbisesi giymemesini resmetmiştir.¹⁰² Yavuz Sultan Selim Mısır'ı aldıktan sonra Mısır'ın idaresini Hayır Bey'e bırakmış, Hayır Bey'in ölümü üzerine düzenlenen törende, cenaze alayının önünde Osmanlı ve Memlûk emirleri birlikte yürümüş, memlûkler üzüntülerinden siyah elbiseler giymiş ve yüzlerini keserek kan akıtmışlardır.¹⁰³ Memlûk hükümdarları ölüm karşısında üzüntülerini yalnızca ağlayarak da dışa vurmuştur. Sultan Eşref Kayıtbay'a Şam nâibi Berkûk en-Nâsırî'nin ölüm haberi geldiğinde Sultan ne zaman ki Berkûk'un kılıcını görmüş, işte o zaman, kardeşi gibi gördüğü emiri için çok üzölmüş ve ağlamış idi.¹⁰⁴ Sultan Kayıtbay, kayın biraderi ve aynı zamanda mühim emirlerinden olan Canım Bey'in ölümüne yine çok üzölmüş, muhtemelen üzüntüsünü arttırmaları veya üzüntüsüne tercüman olmaları için Yesâr Arap kadınlarına def çalmalarını ve Emir'i için dövünmelerini emretmiş, kendisi de onları izlemiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Yûnîni, *a.g.e.*, III, s. 234.

¹⁰¹ İbn İyâs, *a.g.e.*, I/I, s. 358; Buharalı, *a.g.m.*, s. 157.

¹⁰² Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 207.

¹⁰³ İbn İyâs, *a.g.e.*, V, s. 481,482; Buharalı, *a.g.m.*, s. 154-155.

¹⁰⁴ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 83. Memlûklerde ölen, tutuklanan nâiblerin kılıçları Kahire'ye getirilir, sultana arz edilirdi. Bu, Memlûklerde âdetti. Halep nâibi Emir Taz ve Şam nâibleri yakalanınca (759), Trablus nâibi emir Gümüşboğa hapsedilince (Zilkade 790/10 Kasım1388), Sis nâibi Sungur yakalanınca (791/1388), Halep nâibi Seyfeddin Argunşah (Ö.801/1398-1399) ve Şam nâibi Kansu el-Yahyavi ölünce, kılıçları dönemin sultanlarına teslim edilmiştir. Makrîzî, *a.g.e.*, IV, s. 236; V, s. 211, 218, 431; İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 362.

¹⁰⁵ İbn İyâs, *a.g.e.*, III, s. 153.

Memlûklerde matem sırasında hanedan kadınları, cariyeler, esir kadınlar ve kapalı (muhaddere) olarak sıfatlandırılan kadınlar da başlarını açıyorlardı. Eyyûbilerden en-Nâsır Davud (ö.656/1258)'un yası dolayısıyla Harezmlî annesi başını açıp (hâsira) “oğlumla şifalandım” diyerek derin üzüntüsünü ancak böyle göstermiş idi.¹⁰⁶ Kalavun'un damadı es-Sâid Berke'nin naaşı Dımaşk'a nakledildiğinde de Hondatlar cenazeyi görmek için başları açık (hâsirat) olarak çıkmıştır.¹⁰⁷ El-Kâmil Şaban'ın, kardeşi es-Sâlih İsmail b. En-Nasır Muhammed için düzenlediği yas töreninde cariyeler def ve diğer çalgı aletleri çalarak günlerce sokaklarda dolaşmış, bu kez kapalı (muhaddere) olarak sıfatlandırılan kadınlar açık (havasır) olarak sokaklarda dövünüp ağlamıştır.¹⁰⁸ El-Eşref Halil b. Kalavun'un cenaze merasiminde ise cariyeleri kollarını kömürle siyaha boyamış, yanlarındaki ağıtçı kadınlarla caddelerde dövünerek dolaşmıştır.¹⁰⁹ Sultan ez-Zâhir Berkûk'un cenaze alayı yola çıktığında da yollar cariyelerle, başı açık esir kadınlarla, haşiyesi ve memlûklerinin saçları dağılmış kadınlarıyla dolmuştur. İbn Tağrıberdî o gün için “*ibret almak isteyeneye ibretlik bir gündü*” der.¹¹⁰

Memlûklerde kadınların saç kesme âdeti devam etmiştir. El-Eşref Halil b. Kalavun'un öldürülmesinde emir Baydara ile birlikte bulunan emirlerden Alaaddin Altınboğa elleri kesik ve deveye çivili vaziyette evinin önünden geçerken cariyeleri başı açık bir şekilde dövünmüş, çocukları ve gılmanları elbiselerini yırtmış, *Altınboğa'nın karısı da saçını kesip kocasının üzerine atmıştır.*¹¹¹

Fâtîmilerde de yas ve üzüntüye sebebiyet verecek büyük hadiseler sırasında hem erkekler hem de kadınlar saçlarını kesmiştir. 1099 yılında Kudüs'ün Haçlılar tarafından zaptı üzerine, Dımaşk kadısının başkanlığında bir heyet Abbasi Halifesi'nden ve Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'dan yardım istemek için Bağdat'a gitmiş, heyette bulunanlar saçlarını kesip ağlamış, dinleyicileri de ağlatmıştır.¹¹² 550 (1155/1156) senesinde Zâfir'in cenaze alayı siyahlar içinde, siyah bayrak ve Zâfir'e üzüntülerinden dolayı kadınların saçlarının asılı olduğu mızraklarla Kahire'ye girmiştir.¹¹³ Fâtîmi kadınlar vezir Abbas'ı bertaraf etmek için Münye valisine içinde buldukları durumun zorluğunu göstermek ve de yardım istemek maksadıyla hem kendi

¹⁰⁶ Yûnîni, *a.g.e.*, I, s. 176.

¹⁰⁷ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, VII, s. 271, 272.

¹⁰⁸ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, X, s. 98.

¹⁰⁹ Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 250.

¹¹⁰ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, XII, s. 105.

¹¹¹ Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 250.

¹¹² Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 31.

¹¹³ Zehebî, *a.g.e.*, XXXVII, s. 52.

hem de çocukların saçlarını kesip siyah bir kitabın içine koymuş ve göndermiştir (555/(1160)).¹¹⁴ Fâtîmiler Haçlılara karşı zor duruma düşünce ailenin kadınları ve çocukları gene saçlarını kesip Nureddin Mahmud b. Zengi'ye göndererek yardım istemiştir.¹¹⁵

Müslüman Türk hanedanları eski bir Türk geleneği olan defin sonrası ölünün eşyalarını kabre bırakma veya asma geleneğini yaşatmıştır. İbn Bibi, Cimri hadisesi sırasında Cimri yanlılarının Konya halkını biat ettirdikten sonra eski sultanlardan Alaaddin Keykubad'ın türbesinden çetrini ve sancağını istediklerini ve Kale halkının mecburen bunları verdiklerini yazmaktadır¹¹⁶ ki bu Selçuklu sultanlarının defin sonrası şahsi eşyalarının kabirlerine bırakıldığını açıklar. Necmeddin Eyyûb'un sancağı, bohçası, yayı ve sadağı da Beyne'l-kasreyn'deki Sâlihiyye medreseleri civarında inşa ettirdiği kabrine asılmıştır. Ayrıca bu merasimde Bahriyeli memlûkler beyazlar giyinmiş ve saçlarını kesmiş, Kahire'de çarşılar kapanmış ve defler çalınmıştır.¹¹⁷ Timur'un defni sırasında da şahsi eşyalarının kabrine asıldığını yukarıda söylemiştik.

Yas Süresi

Türkler yas süresi konusunda da eski Türk âdetlerine uymuştur. Türklerde yas süresi değişkendi. Fakat çoğunlukla bu süre normal şartlar altında, üç, yedi ve kırk gündü. Eyyûbiler ve Memlûklerde bu sürenin en az üç gün olduğu anlaşılıyor. Candaroğulları yukarıda geçtiği üzere kırk gün yas tutuyordu. Sultan Alaaddin Keykubad ise Bahaeddin Vele'd'in yası nedeniyle yedi gün saraydan çıkmamış, kırk gün ata binmemiş, tahtan inip hasıra oturarak yas âdetini bitirmiştir.¹¹⁸ Ahlatşah II. Sökmen ise veziri el-Muvaffık b. Deşik'in matemini yedi gün tutmuştur. Bu münasebetle üç gün süreyle Ahlat çarşıları kapalı kalmış, iki gün boyunca nevbet iptal edilmiştir.¹¹⁹ Bir süre sonra Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. I. Tuğrul'un annesi olan Atabeg İldeniz'in eşinin Nahçıvan'da ölmesi üzerine Ahlat'ta çarşılar bu kez iki gün süreyle kapatılmıştır.¹²⁰

¹¹⁴ Zehebî, *a.g.e.*, XXXVIII, s. 166.

¹¹⁵ Cuveynî, *a.g.e.*, s. 545.

¹¹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, II, s. 209.

¹¹⁷ Makrîzî, *a.g.e.*, I, s. 465.

¹¹⁸ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 125.

¹¹⁹ İbnü'l Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid, Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi* (Artuklular Kısmı), Çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s.181.

¹²⁰ İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s.182

Sonuç

Türklerde matem ve define ilişkin, ölünün doğrudan şehre sokulmaması, cesetlerin mumyalanması, tabut asma, baş açma, başa toprak atma, yüz kesme, saç kesme veya yolma, üst-baş yırtma, elbiselerin ters giyilmesi, feryat etme, dövünme, ağıt yakma, ölünün mezarına eşyalarının konulması, çarşıların kapatılması, nevbetin susturulması gibi pek çok âdet bulunmaktadır. Bu geleneklerden bazıları Farslarda da vardır. Araplarda da, saç yolma, dövünme, üst-baş yırtma, üzengilerin atılması gelenekleri mevcuttur. Moğollarda da başa toprak atma usulü mevcuttur.

Müslüman Türk hanedan üyeleri kökeni çok eski devirlere dayanan bu gelenekleri hâkim oldukları bölgelere taşımış ve yaşatmıştır. Memlûkler de bu gelenekleri Mısır'a götürmüştür. Kalavun saç kesme, matem elbisesi giyinilmesi muhtemelen bidat olarak gördüğünden bunların yapılmamasını emretmiştir. Uzun Hasan da aynı anlayışla bu türden uygulamaları yasaklamış ancak ondan sonra gelenler zamanında bunlara geri dönmüştür.

Türkler yalnızca yas nedeniyle değil yaşadıkları bütün büyük acıları baş açma, başa toprak atma, dövünme, üst baş yırtma yöntemleriyle açığa vurmuştur.

Türkler matem ve saygı göstermek adına başlıklarını çıkartmıştır. Bununla birlikte başlık çıkartmak Türk büyükleri için duruma göre aynı zamanda bir tahkir aracıdır.

Memlûklerde yas törenlerinde erkekler gibi kadınlarda da baş açma ve saç kesme geleneğine rastlanır ki bunlardan ikincisi Türklerde kadınlar arasında kansız kurban geleneğine güzel bir örnektir. Fâtîmilerde de hem erkekler hem de kadınlarda saç kesme geleneği vardır. Fakat eldeki malzemeye göre Türkler yalnızca matem münasebetiyle saç kesmiş olmalıdır.

Memlûkler döneminde üzüntünün seviyesini yükseltmek için def çalan cariyelerden, ağıtçı kadınlardan ve esir kadınlardan faydalanılmıştır.

Memlûk sultanlarından bazıları, sultan olduktan hemen sonra, ilk Mevlid törenlerinde, muhtemelen zaferlerini müjdelemek amacıyla büyük zaferler sonrası atalarının mezarlarını ziyaret etmiştir. Kabir ziyaretleri sırasında kimi zaman kurban kesme âdeti icra edilmiştir.

Memlûklerde hem ilk matem sırasında hem de ölüm yıl dönümlerinde yemekler verilmiştir.

Türklerin matem rengi mavi, beyaz, siyah ve mordur. Memlûklerde üst düzey şahsiyetler matem vakitlerinde beyaz giyinmiştir. Cariyeler, ağıtçılar ise elbiselerine kömür sürmüştür.

Memlûklerde Matem Geleneği

Türklerde matem süresi genelde üç, yedi ve kırk gündür. Bu süre Memlûklerde en az üç gündür.

Son olarak, Memlûkler temelinde ele almaya çalıştığım bu çalışmada kültür tarihimiz açısından önem arz eden matem konusuna yalnızca temas ettiğimi ve bu konunun çok daha derinlikli çalışılması kanaatinde olduğumu belirtmek isterim.

Kaynaklar

Aynî, Bedreddin. *İkdu 'l-cumân fi târîhi ehli 'z-zamân*. I-V (Asr-ı Memlûk) Tahkik. Muhammed Muhammed Emin, Dâru'l-kutub ve vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 2009.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezmu Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 2019.

Buharalı, Eşref, "Türklerde *Matem Alâmetleri*", *Türk Dünyası Araştırmaları* 65(1990), 149-159.

Cuveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Çoruhlu, Yaşar, "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito* 40. (2004), 244-268.

Ebû Bekir Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Eflâkî, Ahmet, *Menâkibu 'l-arifîn, Âriflerin Menkıbeleri*, I-III, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.

Firdevsi, *Şehnâme*, I-III, çev. Necati Lugal ve Kenan Akyüz, MEB Yayınları, Ankara 1994.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü 'l-tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006.

İbn Battûta, *Tuhfetü 'n-Nuzâr fi Garâibil Emsâr, İbn Battûta Seyahatnamesi*, I-II, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbn Bibi, *El-Evamirü 'l-'Ala 'iyye Fi 'l-Umuri 'l-'Ala 'iyye*, I-II, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

İbn Hallikân, *Vefeyâtu 'l-ayan ve enbâu ebnâi 'z-zeman*, I-VIII, Tahkik. İhsan Abbas, Dâru sâdir, Beyrut 1978.

İbn İyâs, *Bedâi'z-zuhûr fî veķâii'd-duhûr*, I-V, Tahkik. Muhammed Mustafa, el-Heyetu'l-Mısıryetu'l-amme li'l-kitâb, Kahire 1982.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, Tahkik. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Cize 1998.

İbn Şeddâd, *Siretu'z-Zâhir Baybars, Baybars Tarihi*, çev. Şerafüddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2000.

İbn Tağrıberdî, *En-Nucûmu'z-Zâhire*, I-XVI, Tahkik. Cemâleddin Şeyyâl, Fehîm Muhammed Şâlût, İbrahim Ali Tarhan, Cemal Muhammed Mahrez, Dâru'l-kutub el-Mısıryye, Kahire 1929-1972.

İbn Vâsıl, *Muferricu'l-kurûb fî aķbâri Benî Eyyûb*, I-V, Tahkik. Cemaleddin Şeyyâl ve Hasaneyn Muhammed Rebi, Kahire 1953-1977.

İbnü'l Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid, Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.

Kartalcı Polat, Nur, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kafkaslar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2018.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lügati't-Türk*, I, çev. Besim Atalay, TTK Yayınları, Ankara 1985.

Makrîzî, *el-Hıtat el-Makrîzîyye*, I-IV, Neşirat: Muhammed Ali Baydavi, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1998.

Makrîzî, *es-Sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mülûk*, I-VIII, Tahkik. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1997.

Mazaheri, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Varlık Yayınevi, çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972.

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, MEB Yayınları, İstanbul 1971.

Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987

Onay, İbrahim, "İslâmiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 7(Ocak 2013), 231-244.

Örs, Derya, *Fazlullâh b. Rûzbihân-i Hunci ve Târîhi 'Âlem-Ârâyi Emînî'si*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

Öztürk, Levent, "HZ.Peygamber Döneminde Cenazeler ve Kabirler: Bakî'a Uçan Vücut-i Câvidâniler", *İstem* 4(2004), 129-144.

Piyadeoğlu, Cihan, "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (2/3), Ocak-2012, s. 29-41.

Memlûklerde Matem Geleneği

Roux, Jean-Paul, Türklerin ve Mogolların Eski Dini, çev. Aykut Kazancıgil, Dergah Yayınları, İstanbul 1994.

Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Dâru'l-hayat, Beyrut trhsz.

Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l Adim Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, TTK Yayınları, Ankara 1982.

Sevim, Ali, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2009.

Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken, İstanbul 2014.

Türkyılmaz, Dilek, “Eşik Altı Boş Değildir: “Eşik” Kavramının Türk Düşüncesine Yansımaları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/12 (Haziran 2019), 151-161.

Yûnînî, *Zeylu Mirâti'z-zemân*, I-IV, Dairetu'l-ma'arifi'l-Osmani, Haydarabad 1954.

Zehebî *Tarihu'l-İslâm*, I-LIII, Tahkik. Omer Abdusselam Tedmuri, Dâru'l-kitâb el-Arabi Beyrut 1990-2000.

İZMİROĞLU CÜNEYD BEY(Ö.1426): HAYATI KİŞİLİĞİ VE MÜCADELELERİ

IZMIROGLU CUNeyd BEY (D.1426): HIS LIFE,
PERSONALITY AND STRUGGLES

Mutlu ADAK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 20.12.2021

Kabul: 24.03.2022

Article Info

Received: Dec, 20, 2021

Accepted: Mar, 24, 2022

Öz

Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasî hayatının son bulmasından sonra Anadolu'da çeşitli beylikler kurulmuştur. 1310'da kurulan Aydınoğulları Beyliği de Batı Anadolu'daki uç beyliklerinden birisidir. Bu çalışmada, Aydınoğulları soyundan gelip gelmediği tartışmalı olan Cüneyd Bey'in soyu ve kişiliği ve mücadeleleri üzerinde durulacaktır. Aydınoğulları Beyliğinin topraklarını, Osmanlı Devleti'nin hâkim olmasına kadar, kontrolü altında Cüneyd Bey tutmuştur.

Çalışma üç konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Aydınoğulları beyliğinin topraklarını, Osmanlı Devleti'nin hâkim olmasına kadar, kontrolü altında Cüneyd Bey tutmuştur. Bu neden çalışmamız Cüneyd Bey çerçevesinde ele alınarak üç ana bölüm olarak incelenmiştir. Cüneyd Bey'in Aydınoğulları'ndan olup olmadığı, Aydınoğulları'nın siyasi olarak son dönemi (Osmanlı hâkimiyetine girişi) ve Cüneyd Beyin kişiliği hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Ayrıca devrin kaynaklarından ve belgelerden hareket ederek; Cüneyd Bey'in soyu hakkında değerlendirilmelerde bulunulacaktır. Son dönemde tekrar Cüneyd Bey'in soyu hakkında tartışmaların yaşandığı bu konuya katkıda bulunulmaya çalışılacaktır. Ayrıca kişiliği üzerinde Osmanlı Kroniklerinde ve Dukas gibi Bizans tarihlerinde kayıtlara rastladığımız Cüneyd Bey'in karakter özellikleri hakkında çıkarımlarda bulunulacaktır.

Bu şekilde hem Aydınoğullarının siyasî hayatındaki son dönem hakkında hem de Cüneyd Bey'in soyu ve kişiliği hakkında bu zamana kadar yapılan çalışmaların zenginleşmesine ve farklı açılardan bu meselelere bakılmasına katkı verilmiş olacaktır.

* Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, mutlu.adak@adu.edu.tr, <https://0000-0003-3641-1840>, Aydın Türkiye.

Anahtar Kelimeler: *Aydinoğulları, İzmiroğlu, Cüneyd Bey, Fetret Devri, Beylikler Dönemi.*

Abstract

After the political life of the Anatolian Seljuk State came to an end, various principalities were established in Anatolia. Aydinogullari Principality, which was founded in 1310, is one of the border principalities in Western Anatolia. In this study, the lineage and personality of Cüneyd Bey, whose descent from Aydinogullari is controversial or not, and his struggles will be emphasized. Cüneyd Bey kept the lands of Aydinogullari Principality under his control until the Ottoman Empire dominated.

The study focused on three issues. Cüneyd Bey kept the lands of Aydinogullari principality under his control until the Ottoman Empire dominated. For this reason, our study was handled within the framework of Cüneyd Bey and examined in three main sections. Evaluations will be made about whether Cüneyd Bey is from Aydinogullari, the last period of Aydinogullari politically (his entry into Ottoman rule) and the personality of Cüneyd Bey.

In addition, starting from the sources and documents of the transfer; Cüneyd Bey's ancestry will be evaluated. It will be tried to contribute to this subject, which has recently been debated about the lineage of Cüneyd Bey. In addition, inferences will be made about the character traits of Cüneyd Bey, whose personality we have encountered in Ottoman Chronicles and Byzantine histories such as Doukas.

In this way, it will contribute to the enrichment of the studies done so far both about the last period in the political life of Aydinogullari and about the ancestry and personality of Cüneyd Bey and to look at these issues from different perspectives.

Keywords: *Aydinoğulları, İzmiroğlu, Cüneyd Bey, Interregnum Era, Emirates period.*

Giriş

Anadolu Selçuklularının, Köseadağ Savaşı'nda¹Moğollara (1243) mağlup olmasından sonra, Moğolların Anadolu'da tahakkümü başlamış ve Anadolu Selçuklu Devleti dağılma dönemine girmiştir. Bununla başlayan Anadolu'daki otorite boşluğu bazı beyliklerin kuruluşuna zemin hazırlamıştır. XIII. Asrın sonlarından itibaren Moğol-İlhanlı çekişmesi ve İlhanlı idaresinin gevşekliğinden dolayı özellikle uçlarda Germiyan, Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı beylikleri, iç ve dış nedenlerden dolayı karışıklığa

¹ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Nama) II*, Çev. Necdet Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 68-73.

sürüklenen Bizans'tan yaptıkları fütuhât üzerine kurulmuş ve genişlemişlerdir².

Aydınoğulları Beyliği de XIII. Asrın sonlarında temelleri atılan bir uç beyliğidir³. Aydinoğulları'nın kurucusu Aydinoğlu Mehmed Bey'dir. Kaynaklarda Germiyanoğulları'nın komutanı(sübaşısı) olarak geçmektedir⁴. İmparator III. Andronikos'un ölümünden (1341) sonraki devirde Gazi Umur Bey idaresinde Aydinoğulları, Türk beyliklerinin en güçlülerinden biri olmuştur. Umur Bey'in zamanı Aydinoğulları için her yönden önemli gelişmelerin görüldüğü parlak bir devre olmuştur⁵. Umur Bey'in ölümünden sonra(1348) yerine büyük kardeşi Hızır Bey geçti. Hızır Bey, Latinler ile yirmi maddelik çok ağır şartları olan bir antlaşma imzalamaya mecbur kaldı (18 Ağustos 1348)⁶. Beylik Birgi, Tire, Güzelhisar (Aydın), Ayasuluk⁷ (Efes), İzmir taraflarına 1310-1425 tarihleri arasında (1390-1403 arası Osmanlı hâkimiyeti hariç) hâkim olmuştur. Yıldırım Bayezid, Aydinoğullarının himayesindeki Alaşehir'i zapt etmiş ve İsa Bey sultanın huzuruna gelerek itaatini bildirmiştir. Kendisine Tire'de oturmak şartıyla bir kısım yerlerin idaresi bırakılmıştır(1390)⁸. Bayezid, Aydın eyaletine hâkim olduğu zaman İzmir'i Kara Subaşı'nın oğlu Cüneyd'e vermişti⁹. Daha sonra Ankara savaşından sonra Timur'un beyliklere kendi topraklarını vermesiyle Aydinoğulları da tekrar bağımsız olmuştur. Bu sırada fetret döneminden faydalanan İzmiroğlu Cüneyd Bey tarih sahnesine çıkarak Aydinoğulları topraklarına hâkim olacaktır.

Bu beyliğin yıkılış sürecinin dikkat çeken en önemli kişisi Cüneyd Bey olmuştur. Özellikle Cüneyd Bey'in soyu ve Aydinoğullarından olup olmadığı hakkında tartışmalar günümüze kadar sürmüştür.

² Mehmet Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Alfa Yay., İstanbul 2015, s.87.

³ Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968, s.15.

⁴ Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkabeleri*, C. II., Çev. Tahsin Yazıcı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s.342-343.

⁵ Umur Bey hakkında bakınız; Tuncer Baykara, *Aydinoğlu Gazi Umur Bey*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

⁶ Erdoğan Merçil, "Aydinoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s.240.

⁷ Bu şehrin adının farklı yazılışları mevcuttur. Ayasuluğ, Aya Soluk gibi, bakınız: M. Akif Erdoğan, Ayşe Değerli, *16. Yüzyılda Türk İzmir*, Selenge Yay., İstanbul 2021, s. 18.

⁸ Erdoğan Merçil, agm, s.240; Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.1, Çev: Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2010, s.240.

⁹ Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.2, Çev: Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2010, s.98.

Cüneyd Bey'in Soyuna Hakkında

Batı Anadolu ve Osmanlı tarihi açısından bu meselenin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Akın'ın da ifade ettiği gibi Cüneyd Bey'in mensup olduğu ailenin tanınması ve aydınlatılması meselesi, hem Aydın Oğulları hanedanının ve tarihinin son kısımlarını tayin ve tespit etmek; hem de bu beyliğin Osmanlı tarihi ile olan ilişkilerini açıklamak bakımından önemlidir¹⁰. Cüneyd Bey'in babasının ismi İbrahim'dir. Ancak Ahmed Tevhid eserinde: “İkinci Umur bey, İzmiroğlu namıyla meşhur Kara Sübaşı Hasan Ağazâde Cüneyd ile uğraşmağa mecbur kaldı”¹¹, diyerek Cüneyd Bey'in babası olarak Kara Hasan ismini vermiştir. Babası hakkında, son yapılan çalışmalarla babasının adının İbrahim olduğu kesinlik kazanmıştır¹². Cüneyd Bey hakkında tartışma konusu olan asıl mesele, Aydınoğullarına mensup olan Bahadır İbrahim Bey'in oğlu olup olmadığıdır. Cüneyd Bey'in babası İbrahim ile Aydınoğlu Mehmet'in oğlu Bodemya (Bademiye) Emiri Bahadır İbrahim Bey'in aynı kişi olup olmadığı net olmadığı için bu tartışma konusu olmuştur¹³. Cüneyd Bey'den Osmanlı kaynaklarında İzmiroğlu şeklinde bahsedilmektedir. Onun tarih sahnesine çıkışı Timur'un Anadolu'yu terk etmesiyle başlar¹⁴. Uzunçarşılı, Cüneyd Bey'in babası olduğunu belirttiği İbrahim Bahadır Bey'i, Aydınoğlu Mehmed Bey'in beş oğlundan birisi olarak gösterir¹⁵. Dimitris Kastritsis de Cüneyd'in babası İbrahim'in Aydınoğullarından olabileceğini belirtmiştir¹⁶. Akın da Uzunçarşılı ve Köprülü gibi tarihçilerin de çalışmalarına değinerek, Cüneyd'in bastırıldığı parasına ve Osmanlı kroniklerinin kayıtlarına ilâveten bulduğu vakıf ve tapu vesikalarına dayanarak onun Aydınoğulları hanedanına mensup olduğunu iddia etmektedir¹⁷. Akın, çalışmasında İbrahim ismi üzerinden hareket

¹⁰ Himmet Akın, age, s.68.

¹¹ Ahmed Tevhid, “Aydın Oğulları”, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 2016, s.78.

¹² Bu konuda bakınız, H. Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.

¹³ Kemal Ramazan Haykıran, “Aydınoğulları Beyliği'nin Son Beyi Cüneyd Bey ve Beyliğin Yıkılışından Sonra Aydınoğlu Soyunun Durumu”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I, Aydınoğulları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.155-167.

¹⁴ Feridun Emecen, “Cüneyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul 1998, s.122.

¹⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s.76.

¹⁶ Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-13*, Brill, Leiden-Boston 2007, s.49-50.

¹⁷ Himmet Akın, age, s.69 vd.; aynı zamanda Kemal Ramazan Haykıran da çalışmasında aynı fikirdedir. Bu konuda son yıllarda Mustafa Üzel'in kapsamlı bir çalışması vardır. Bakınız; Mustafa Üzel, *İzmiroğlu Cüneyd Bey, Şeyh Bedreddin, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal*, İzmir Yazarlar Kooperatifi Yay., İzmir 2021. Ayrıca bakınız; Hasan Kireç, “Cüneyd Bey ve Aydınoğulları Meselesi”, *Anadolu Nümismatik Bülteni*, Sayı: 26, Yıl: Eylül 2019, s.10-13;

etmektedir. Cüneyd Bey'in babası Fatih İbrahim Bey; Aydınolu Bahadır İbrahim Bey midir? Bu konuda Osmanlı kronikleri, Bizans kaynakları, kitabeler ve madeni paralar(sikkeler) incelendiğinde bu mesele daha net ortaya çıkacaktır.

Konu ile ilgili kaynaklar tek tek incelenirse daha net bir değerlendirme yapılacaktır. Osmanlı tarihinin ilk devirlerine ait ana kaynaklardan olan Anonim Tevârih-i Âl-i Osman eserleri üzerine çalışan F. Giese (1870-1944) Avrupa'daki anonim on üç nüshanın edisyon kritiğini yaparak 1922 yılında yayınlamıştır¹⁸. Bu kaynakta Cüneyd Bey'den İzmiroğlu diye bahsedilmekte ve Aydınolu soyundan olduğuna dair bir bilgi verilmemektedir.

Osmanlı kronikleri içerisinde önemli bir yeri olan diğer kaynak Âşıkpaşazâde Tarihi'dir¹⁹. Âşıkpaşazâde Tarihi'nde Cüneyd Bey'den İzmiroğlu diye bahsedilmektedir. Sadece bir yerde “*bu İzmiroğlu Cüneyd Beğ kim ol dahi nesl-i Aydın'dur*”²⁰ diyerek Aydınolu neslinden geldiğini belirtir; ama babasından hiç bahsetmez. Bunun dışında, adını, hep İzmiroğlu diye belirtir. Mehmed Neşri de eserinde İzmiroğlu diye belirttiği Cüneyd Bey'i, faydalandığı kaynak olan Âşıkpaşazâde Tarihi'ndeki gibi bir kez *Aydın neslindedir*, demiştir²¹.

Bizans kaynakları arasında konumuz açısından en önemlisi Dukas'tır. Dukas, XV. asırda yaşamış (1400-1470) bir Bizans tarihçisidir. Bu yazarın hayatı hakkında bilgi pek azdır²². Dukas bölgede yaşamış biri olarak²³,

İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.1, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s.152.

¹⁸ Bakınız; Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşri, Haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1992.

¹⁹ Abdülkadir Özcan, “Osmanlılarda Tarih Yazımı Türlerin Ortaya Çıkışı ve Bunlardan Faydalanma Yolları”, (Edt. Arif Bilgin, M. Bedizel Aydın), *Osmanlı Tarihçiliğine Yön Veren Konuşmalar*, Kronik Yay., İstanbul 2021, s.51-70; Necdet Öztürk, *İmparatorluk Tarihinin Kalemleri Muhafızları Osmanlı Tarihçileri*, Bilge Kültür Sanat Yay., 3. Baskı, İstanbul 2018, s. 43-44.

²⁰ Derviş Ahmed Âşıkî (Âşıkpaşazâde), *Âşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502)*, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s.142.

²¹ Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânmümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s.245. Aynı şekilde Âşıkpaşazâde'den faydalanan Hadîdî de Cüneyd Beyi Aydınoluğulları'ndan olduğu belirtmektedir. Bakınız: Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, Çev. Necdet ÖZTÜRK, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1991, s.171-172.

²² Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yay., İstanbul 1956, s.IX.

²³ 1400 yılında doğduğu tahmin edilen yazarın dedesi Efes'te(Selçuk) yaşamıştır. O'nun dedesi, Mihail Dukas âlim ve zamanının tanınmış tabiplerinden biriydi. Mihail Dukas, 12 Haziran 1345 tarihinde İstanbul'u terke mecbur kalmıştır. Efes'e gitmiş ve orada o zaman hüküm süren

olayların yakından şahidi olduğundan önemli bilgiler vermektedir. Diğer kaynaklarda olmayan bilgi ve ayrıntılar onun eserinde bulunmaktadır. Dukas eserinde; “*Türk olan Aydın Bey’in, Omur (II. Umur) adında bir oğlu vardı*”²⁴ demektedir. Burada Dukas, Aydın Bey’in Bey’in ismini vererek Umur Bey’in, onun torunu olduğunu belirtiyor. Ancak Cüneyd Bey’in atasının Aydın Bey’den geldiğini belirtmiyor. Cüneyd Bey’in soyu Aydın Bey’den gelse idi bunu belirtmesi gerekmez miydi? Bölgede yaşayan ve bölgeden bilgi alacak kaynaklara sahip olan yazarın bunu belirtmemesi önemlidir. Yine Dukas; “*Aydın Bey’inin idaresinde bulunan Ionia eyaletinde Karasubaşı adında bir zatın oğlu olup yiğit ve harp işlerinde mahir olan Cüneyd adında birisi vardı. Karasubaşı, Bayezid zamanında, İzmir’in idaresine memur idi ve çok sene orayı idare etmiş olduğundan İzmirliler kendisine umumî vali gibi hürmet ediyorlardı*”²⁵. Burada da Cüneyd Bey’in babasının Karasubaşısı olduğunu belirtiyor; ancak soyunun Aydın Bey’den geldiğini belirtmiyor. Burada Umur’un atası Aydın Bey’i belirten Dukas, Aydınoğlu Mehmed Bey’in oğlu Umur Bey’in kardeşi olan (iddia edildiği gibi ise) İbrahim Bahadır’dan bahsetmemektedir. Adını vermeden Karasubaşısı demektedir. Dukas’ın bu açıklamaları önemlidir; çünkü burada net bir şekilde ayrımı göstermektedir. Aydın Bey soyundan gelmeyen biri İzmir subaşısıdır ve lakabı Kara’dır. Bu Kara adı daha sonra oğlu Cüneyd tarafından oğluna isim olarak da verilecektir. Ayrıca babasından dolayı Cüneyd’e de Kara namı da verilecektir. Dukas, yine eserinde Aydınoğlu hanedanına Cüneyd Bey’in damat olduğunu daha sonra kayınbabasının vefatı üzerine (ya da Cüneyd Bey’in onu öldürmesi üzerine) “*Cüneyd bu şekilde babasından kalmış miras gibi beyliğe sahip olmuştur*”²⁶ diyerek, onun hanedan soyundan olmadığını açıkça belirtmiştir.

Ayrıca iddia edildiği gibi Bahadır İbrahim Bey, Cüneyd Bey’in babası ise Bodemya (Bademli-Ödemiş) ismi kaynaklarda neden geçmemektedir? Aydınoğlu Mehmet Bey beş oğlundan biri olan Bahadır İbrahim Beyi,

Aydınoğlu İsa Bey’in teveccühüne mazhar olmuş ve ömrünün sonuna kadar, bu beyin hizmetinde bulunmuştur. Torun Dukas ise gençliğinde (yani 1421 senesinde, 21 yaşında iken) Yeni Foça’nın Ceneviz valisi Giovanni Aderno’nun kâtipliğinde bulunmuştur. Eserini de hem kendi tecrübelerinden hem de tanıkların anlatımından yararlanarak eserini yazmıştır. Dukas, age, s.IX ve 12.

²⁴ Dukas, age, s.14.

²⁵ Dukas, age, s.49.

²⁶ Dukas, age, s.51.

Bodemya'ya (Bademli, Potamya?²⁷) emir olarak atamıştır²⁸. Burada emir olan İbrahim'in oğlu Cüneyd'e neden Bodemyalı denmemiş onun yerine İzmiroğlu denmiştir? Cüneyd Bey'in İzmir'de doğduğunu Dukas belirtmiş²⁹, çocukluğunun burada geçtiğini yazmıştır; ama hiç Bodemya'dan bahsetmemiştir. Wittek de Cüneyd Bey'den bahsederken İzmir Kalesi'nin eski Osmanlı subaşısının oğlu olduğunu belirtmiştir³⁰. Halil Edhem, Cüneyd Bey'in beyliğini Aydınoğullarından ayırarak, farklı bir başlık halinde incelemiştir. Edhem eserinde; “*İzmiri'in Bey'i olan ümerâ-yı Osmaniyyeden Kara Sübaşının oğlu Cüneyd*” diyerek babasının Bahadır İbrahim olmadığını belirtmektedir³¹. Bu konuda Gibbons, Aydınoğullarının sona erdiğini ve gaspçı olarak nitelediği, İzmir valisi olan Cüneyd Bey'in 1425'te ölünceye kadar beyliğe hâkim olduğunu belirtmiştir³². Ayrıca Bahadır İbrahim Bey konusunda, F. Köprülü, İ. H. Uzunçarşılı ve M. H. Yinanç tespit ettikleri silsilenamelerde, İbrahim Bey'in vefatını 1345 tarihi olarak kabul etmişlerdir³³. Gazi Umur Bey'in vefatından önce toplanan kardeşler arasında olmadığı için onun 1347'den önce vefat ettiği düşünölmektedir. Çünkü Gazi Umur Bey, otuz dokuz yaşında İzmir'de şehit düşmüştür 1348³⁴. Bu konuda Paul Lemerle'nin tespiti önemlidir, eserinde İzmir Liman Kalesi'nin Haçlılarca kuşatıldığında yardıma gelen kardeşler arasında İbrahim Bey'in adı söylenmediği için, 1344'ten önce İbrahim'in öldüğünü bu tarihten sonra isminin olaylarda geçmediğini belirtmektedir³⁵. Ayrıca Birgi'deki Mehmed

²⁷ Bu yerin Bademli(Ödemiş) olmayacağı konusunda çalışmalar da bulunmaktadır. P. Wittek ve P. Lemerle burasının antik yerleşim yeri Potemia olabileceğini belirtmişlerdir. Bu konuda bakınız: Funda Adıtar, “Aydınoğlu İbrahim Bey ve Bodemya Meselesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.39, Sayı: 68, Yıl: 2020, s.175-205. Adıtar, bu yerleşimin Urla yakınlarında olması gerektiğini açıklamaktadır.

²⁸ İsmail H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.104; Paul Lemerle, *l'Emirat d'Aydın Byzance et L'Occident: Recherches Sur 'la Geste d'Umur Pacha'*, Paris 1957, s.19 ve 34. Lemerle, burada Bodemya'nın Ödemiş-Alaşehir bölgesinde olduğunu belirtmektedir.

²⁹ Dukas, age, s.105.

³⁰ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Çev.: O. Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yay., 2. Baskı, Ankara 1999, s.94. Yazar, Cüneyd Bey'in babasını İzmir Kara subaşı İbrahim olarak belirtmektedir.

³¹ Halil Edhem,“Saruhan Oğulları, Aydın Oğulları, İzmir Oğulları”, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, Yıl: 2017, s.178 ve 180.

³² Herbert A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Çev. Bülent Arı, 21. Yüzyıl Yay., Ankara 1998, s.238.

³³ H. Akın, age, s.74.

³⁴ İsmail H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, s.109.

³⁵ Paul Lemerle, age, s.35,180 ve 251. Lemerle, Enveri'nin Düstürnâme'sine(1465) atıfta bulunarak İbrahim Bahadır hakkında şu tespiti yapar: “*Destan'ın n2439-2440 dizelerinde İbrahim'den bir kez daha söz etmeyerek kardeşler arasında ilk onun öldüğünü bu kaynak doğrulamış olur.*” Paul Lemerle, age, s.218.

Bey türbesine ilk defnedilen oğlu olması, İbrahim Bahadır Beyin, Umur Beyden(1348) önce vefat ettiğini göstermektedir³⁶. Bahadır İbrahim Bey'in 30'lu yaşlarda vefat ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Halil Edhem, Cüneyd Bey'in babasının Ayasuluk'a hâkim olduğunu ve Aydınolu ile Menteseoğlu'na esir düştüğünü, oğlu Cüneyd Bey'in onu esir olduğu kaleden kurtardığını belirtir³⁷. Dukas da isim vermeden (babası olup olmadığı net değil), olayı anlatarak bu yerin Marmaris olduğunu buradan Cüneyd Bey'in ailesini kurtardığını belirtmektedir³⁸. Cüneyd Bey'in babası bu olayın gerçekleştiği yıllarda 1404-1405³⁹ yaşıyor ise 90 yaşlarında olmalıdır. Bu durumda Ayasuluk'u yöneten, savaşan, kaleden kaçabilecek durumda sağlıklı bir kişi olması pek mantıklı görünmemektedir. Başka bir ayrıntı ise, Cüneyd Bey'in neredeyse hayatının tamamı Aydınolu ile savaşarak geçmiştir. Bu bağlamda aile arasında varsa bir taht kavgası bunu ne Dukas ne de diğer Osmanlı tarihçileri bahsetmektedir⁴⁰. Cüneyd Bey, saltanatı süresince dört tip gümüş ve iki tip bakır sikke bastırmıştır. Bakır sikkelerinde ismi bulunmaz. Bu sikkelerde baba adı olarak İbrahim geçmektedir⁴¹.

Cüneyd Bey'in darp ettirdiği akçe⁴²;

Ön Yüzü: **Cüneyd bin İbrahim** (Tuğra şeklinde)

Arka Yüzü: Hullide mülkuhu 825 (1421/1422)

³⁶ Betül Sağıt, Gültekin Teoman, "Aydınolu Beyliği Sikkeleri", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I, Aydınolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.319.

³⁷ Halil Edhem, agm, s.180; Hammer de aynı fikirdedir, Joseph Von Hammer, age, C.2, s.98.

³⁸ Dukas, age, s.150.

³⁹ İsmail H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, s.115; Himmet Akın, age., s.79.

⁴⁰ Mustafa Üzel, *İzmiroğlu Cüneyd Bey, Şeyh Bedreddin, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal*, İzmir Yazarlar Kooperatifi Yay., İzmir 2021, s.16.

⁴¹ Betül Sağıt, Gültekin Teoman, agm, s.329.

⁴² Betül Sağıt, Gültekin Teoman, agm, s.328.

Darp edilen parada Bahadır ya da Bahadır İbrahim ismi geçmemektedir. Ancak babası olduğu iddia edilen (Aydınoğlu Mehmed Bey'in üçüncü oğlu olan) İbrahim Bahadır Beyin, iki tip bakır sikkesi bilinmektedir. Sikkelerinde baba adı, darp yeri ve tarih bulunmamaktadır⁴³. İsminden sonra dedesinin adı olarak Aydın yazmaktadır.

Bahadır İbrahim Bey'e ait bakır mangır⁴⁴;

Ön yüzü: **Bahadır Bin Aydın**

Arka yüzü: Halledallahü mülkehu (Allah, mülkünü uzun ömürlü kılsın)

Bu bakır parada dikkati çeken kısım ise Bahadır adının bulunması, İbrahim isminin bulunmamasıdır. Bahadır İbrahim Bey'in mezar taşına bakıldığında; “*Bu, rahmetli, günahları bağışlanmış, Mehmed oğlu Bahadır Bey'in kabridir. Toprağı hoş olsun*” denmektedir⁴⁵. Mezar taşında İbrahim adı kullanılmamıştır. Bunlardan çıkarılan sonuç Bahadır ismini ağırlıklı olarak kullanan Bahadır İbrahim Bey ile karşılaşılmaktadır. Ancak Cüneyd'in babasının Bahadır İbrahim Bey olduğunu iddia eden kaynak ve çalışmaların hiçbirinde Bahadır ismi geçmemektedir. Bahadır ismi Cüneyd Bey'in babası olan Fatih İbrahim Bey ile aynı kişi olmadığını gösteren önemli bir kanıttır. Bir diğer husus ise Cüneyd Bey'in hayatı 1425/1426 yıllarında son bulmaktadır. Sığındığı İpsili kalesinden aman dileyerek çıkar, ancak boynu

⁴³ Gültekin Teoman, “Batı Anadolu Beylik Mangırları”, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi Ve Numismatik Kongresi Antalya 25-28 Şubat 2013 Bildiriler*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul 2014, s.575-588.

⁴⁴ Gültekin Teoman, agm, s. 576.

⁴⁵ Gültekin Teoman, agm, s.577; Hakkı Önkal, *Beylikler Devri Bey Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2020, s.249.

kesilerek başı II. Murad'a gönderilir⁴⁶. Eğer Cüneyd Bey, Bahadır İbrahim Bey'in oğlu ise 1344'te⁴⁷ ölen Bahadır İbrahim Bey'in en son doğan çocuğu olsa bile Cüneyd Bey 1344 yıllarında doğmuş olması gerekir⁴⁸. 1425/1426 yıllarında Cüneyd Bey'in yaşı en az 81/82 olmaktadır. Birincisi kaynaklarda Cüneyd Bey'in yaşlandığı veya yaşı hakkında bilgi verilmemektedir. İkincisi kuşatma altındaki kaleden denizden ya da karadan çıkıp Karamanoğullarına yardım takip etmeye gitmesi hızlıca geri dönüp kuşatmayı yararak kaleye tekrar girmesi⁴⁹ cengâver, atik ve dinç olmasını gerektirmektedir. Kaynakların bu olayda bahadırlığını, çevikliğini överek bahsettiği Cüneyd Bey'in en az 81/82 (ya da 90'lı) yaşlarında bir insan olarak bunu başarabilmesi çok zor bir ihtimaldir.

Aydınöğullarının Son Beyi ve Beyliğin Siyaseten Sonu

1389-1390 kışında harekete geçen Yıldırım Bayezid, sırasıyla Batı Anadolu beyliklerini, Germiyan, Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamid'i ele geçirdi. Bu arada Batı Anadolu'da kalan son Hristiyan kalesi olan Alaşehir'i zapt etti⁵⁰. Ankara (Çubuk) Savaşı'na kadar Aydınöğulları, Osmanlı Devleti'ne tabi olarak kaldı. Bayezid tarafından Aydın sancağına tayin edilen sancakbeyinin oğlu olarak Cüneyd İzmir Beyi idi⁵¹. Ankara (Çubuk) Savaşı'nı Yıldırım Bayezid kaybetti⁵². Timur'un Yıldırım Bayezid'i yenmesi Anadolu

⁴⁶ Halil Edhem agm, s.180; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân (Kuruluştan 892/1487'ye kadar)*, Haz. Cihan Çimen, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.71; Dukas, age, s.118.

⁴⁷ Paul Lemerle, age, s.35,180, 218 ve 251. P. Lemerle'nin de tespitlerine göre, İbrahim Bey'in 1344'ten önce ölmesi güçlü bir ihtimaldir.

⁴⁸ Hayatındaki olaylardan (İzmir'e hâkim olması, kardeşini kurtarması, kardeşinin ona saygı göstermesi, ona bağlı hareket etmesi gibi) anlaşıldığına göre büyük oğlu olma ihtimali Cüneyd'in daha yüksektir. Bu durumda Cüneyd Bey, 1330'lu yıllarda doğmuş ise 1425 yılında yaşı en az 90 olmaktadır. Böyle olması durumunda Aydınöğlü Mehmed Bey'in oğlu İbrahim Bey'in Cüneyd beyin babası olma ihtimali çok zayıflamaktadır.

⁴⁹ *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Haz. Necdet Öztürk, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2000, s.75; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân (Kuruluştan 892/1487'ye kadar)*, s.70-71; Derviş Ahmed Âşıkî (Âşıkpaşazâde), age, s.144; Dukas, age, s.117; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C.II, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Eskişehir 1992, s.149.

⁵⁰ Derviş Ahmed Âşıkî (Âşıkpaşazâde), age, s.89; Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, Timaş Yay., İstanbul 2012, s.83.

⁵¹ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.1, Yeditepe Yay., Çev.: Nilüfer Epçeli, İstanbul 2011, s.313.

⁵² Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s.307-308; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013, s.393.

Türk tarihi için önemli sonuçlar doğurdu. Anadolu'da siyasi birlik dağıldı⁵³. Bu savaşta Yıldırım'ın yenilmesi ve esir düşmesi üzerine Timur, Bayezid'i demir bir kafes (Tahtirevan) içinde taşıyarak Aydın'a geldi ve Tire'de kışladı. Aydınogullarının yeniden eski topraklarına sahip olmaları, Timur'un eski beylikleri canlandırması ile mümkün olmuştur⁵⁴. Aydınoglu Musa Bey'e Aydın toprakları verilmiş, yeni fethedilen İzmir de Aydınogullarına bırakılmıştır⁵⁵.

Net tarih verilemese de Saruhanoglu'nun 17 Ağustos 1402'de Manisa'ya gelerek idareyi eline aldığı düşünülürse, Aydınogullarının da bu tarihlerde Aydın'a hâkim oldukları kabul edilebilir. Buna göre Timur'un 2 Aralık 1402 tarihinde İzmir'e vardığı ve burasını iki hafta içinde fethettiği göz önüne getirilerek Aydınoglu Mûsâ Bey'le kardeşi II. Umurun 1402 /1403 yılı kışında Timur'u, Tire şehrinde misafir ettikleri anlaşılmaktadır⁵⁶. Bu sıralarda Timur, İzmir'in Liman Kalesi'ni de kısa sürede fetih etmiştir⁵⁷.

Timur'un Anadolu'dan çekilmesinden sonra bazı kaynaklara göre babası⁵⁸, bazı kaynaklara göre kardeşi Ayasuluk'u, Cüneyd Bey de İzmir'i aldı. Böylece Aydınogulları ile taht savaşı başladı ve Ayasuluk'u Menteşeoğullarının desteğiyle Aydınoglu II. Umur geri aldı. Ayrıca bu savaşta Umur Bey, Cüneyd Bey'in babasını ya da kardeşini esir aldı⁵⁹. Daha sonra ise Cüneyd Bey akrabalarını esaretten kurtardı, Ayasuluk'u kuşattı ve II. Umur bu durum karşısında kızını vererek anlaşmak zorunda kaldı. Umur bey, Cüneyd'i topraklarının genel valisi ilan ederken, Cüneyd bunun karşılığında yemin ederek Süleyman Çelebi'den ayrılmayı ve ilişkisini tamamen kesmeyi vadetti⁶⁰. Kısa bir süre nedeni tam olarak aydınlatılmayan II. Umur Bey'in vefatıyla birlikte, Cüneyd Bey bu şekilde babasından kalmış miras gibi beyliğe sahip olmuştur⁶¹. Hemen sonrasında Alaşehir, Nif ve Sart'ı

⁵³ Nuri Yavuz, "Ankara Savaşı Sonrası Anadolu Siyasi Coğrafyası'nın Tasviri", Ed. Mustafa Alkan, *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.293.

⁵⁴ Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşri, s.47.

⁵⁵ Nuri Yavuz, agm, s.299.

⁵⁶ H. Akın, age, s.67.

⁵⁷ Şerefüddin Ali Yezdi, age, s.403-404.

⁵⁸ Ahmed Tevhid , agm, s.78.

⁵⁹ Dimitris J. Kastritsis, age, s.50.

⁶⁰ Johann Wilhelm Zinkeisen, age, s.314.

⁶¹ Dukas, age, s.50-51; Halil Edhem, agm, s.180.

ele geçirerek “Anadolu’nun bağımsız beyi” unvanını aldı⁶². Bu tarihten sonra Aydınogulları Beyliği İzmirli Cüneyd Bey’in hâkimiyetine geçti⁶³.

Osmanlı Devletinde fetret devrinin yaşandığı bu dönemde Cüneyd Bey, Süleyman Çelebi’yi destekledi⁶⁴. Beyliğin topraklarına II. Umur’un vefatıyla, tamamen sahip olunca bağımsız hareket etmeye başladı. Sonrasında şehzadelerden İsa Çelebi, İzmir’e gelerek ondan kendisine yardım etmesini istedi. Cüneyd Bey de diğer beyliklerden yardımcı kuvvet olarak onu destekledi⁶⁵. Bunun üzerine Süleyman Çelebi, bu müttefiklerin üzerine yürüdü, diğer beyliklerin ihanetinden korkan Cüneyd Bey taraf değiştirdi. Süleyman Bey savaş olmadan galip olunca İsa Çelebi kaçtı. Süleyman Çelebi, Cüneyd’i de beraberinde Rumeli’ye götürerek, orada Ohri valiliğine tayin etti⁶⁶. Süleyman Çelebi, yedi yıl tahta kaldı, vefatından sonra Musa Çelebi, Edirne’de tahta oturdu⁶⁷. Musa Çelebi ile Mehmed Çelebi arasında taht kavgaları cereyan ettiği sırada, bu fırsattan istifade eden Cüneyd Bey, gizlice Trakya’dan kaçtı ve Çanakkale boğazını geçerek Anadolu’ya gitti; İzmir ile Tire’den asker toplayarak, Ayasuluk’a geldi⁶⁸. Mehmed Çelebi, tahtı elde etmeden Cüneyd Bey, Aydınogulları Beyliğine tekrar hâkim oldu. Kardeşlerini bertaraf eden Mehmed Çelebi, Aydınogulları topraklarını geri almak üzere harekete geçti. İzmir’i kuşattı(1414)⁶⁹, Cüneyd Bey’in annesinin yalvarmaları⁷⁰ neticesinde onu affetti, Beyliğin topraklarını kendi iradesine olarak daha önce Müslüman olan Bulgar Kralının oğlu Şişman oğlu

⁶² Nicolea Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.1, Çev.: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2000, s.309.

⁶³ Burada ayrı bir başlık ya da beylik olarak (İzmirli Beyliği gibi) konu incelenmeyecektir. Beyliğin tahtını ele geçirdiği için, beyliğin siyasi hayatının devam ettiği kabul edilmiştir.

⁶⁴ Dimitris J. Kastritsis, age, s.109.

⁶⁵ Mevlânâ Mehmed Neşri, age, s.191; Hoca Sadettin Efendi, age, s.23; İ. Hami Danişmend, age, s.154.

⁶⁶ J. H. Mordtmann, “Cüneyd”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s.239; Joseph Von Hammer, age, C.2, s.99; İ. Hami Danişmend, age, s.157; Dimitris J. Kastritsis, age, s.151.

⁶⁷ Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşri, s.53.

⁶⁸ Dukas, age, s.58.

⁶⁹ Mevlânâ Mehmed Neşri, age, s. 212-213; İ. Hami Danişmend, age, s.171; Johann Wilhelm Zinkeisen, age, s.339; Dimitris J. Kastritsis, age, s.183.

⁷⁰ Burada da dikkat çeken husus1344/1345’te vefat eden Bahadır Beyin iddia edildiği gibi Cüneyd Beyin babası olması durumunda, annesinin de çok önceden vefat etmesi gerekirdi. Ancak annesinin hayatta olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Bahadır Beyin 30’lu yaşlarda vefat ettiği, eşinin (iddiaya göre Cüneyd’in annesi) 20’li yaşlarda olduğu dahi düşünülse 1413’te 89/90 yaşlarında olması gerekmektedir. Bu durumda Bahadır beyin eşinin hayatta olma durumu da çok zor ve düşük bir ihtimal olmaktadır. Bu durum da İbrahim Bahadır Beyin, Cüneyd Beyin babası olamayacağını gösteren hususlardan biridir.

Aleksandr'ı vali tayin etti⁷¹. Cüneyd Bey'i de Gelibolu'ya geçirerek, Tuna nehri civarında ve Niğbolu havalisinde kendisine yerler verdi ve bu yerleri muhafaza etmesini kendisine emretti⁷². Bu şekilde 1414'te Aydın-ili de alınarak Osmanlı sancağı haline getirildi⁷³. Beyliğin hâkimiyetini ikinci kez kaybeden Cüneyd Bey, mücadeleden vazgeçmemiş ve Mehmed Çelebi karşısında (Yıldırım Bayezid'in oğlu, kaynaklarda Düzmece olarak geçen) Mustafa Çelebi'yi desteklemeye başlamıştır. Mehmed Çelebi karşısında başarı sağlayamayan ikili Selanik'e sığınmak zorunda kalmıştır. Bizans ile Mehmed Çelebi arasında yapılan anlaşmaya göre Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey, Bizans İmparatorluğu tarafından rehin tutulmuştur⁷⁴. Çelebi Sultan Mehmed'in ölümünden (1421) sonra, Bizans tarafından serbest bırakılan Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey, II. Murad'a karşı harekete geçmiştir. Mustafa Çelebi'nin bu sıralarda Cüneyd Bey veziri olmuştur(1422)⁷⁵. Mustafa Çelebi ve Cüneyd Bey, Rumeli'de önemli kuvvet toplayarak Anadolu'ya geçip Bursa üzerine yürümüştür⁷⁶. II. Murad'ın aldığı tedbirler⁷⁷ karşısında Mustafa Çelebi bertaraf edilmiştir. II. Murad'ın bu tedbirleri arasında denizlerde Cenevizli Giovanni Adorno ile borçlarının affı karşılığında destek alması önemlidir. Foça'da Şap ticareti yapan Cenevizliler ticaretleri karşılığında ödemedikleri borçlarından kurtulurken, onların yardımı II. Murad'ın Mustafa'yı bertaraf etmesinde önemli bir etken olacaktır⁷⁸. Bu olaylar sırasında Cüneyd Bey'in kardeşi Hamza Bey, II. Murad'ın emri altında çalışmaktaydı, Hamza Bey ağabeyi Cüneyd Bey'i ikna ederek Mustafa'yı desteklemekten vazgeçirdi ve II. Murad'ın onu affettiğini belirterek beyliğine tekrar kavuşması sağladı⁷⁹. Bu

⁷¹ Himmet Akın, age., s.80; Salim Koca, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.154; Joseph Von Hammer, age, C.2, s.120-122; Nicolea Jorga, age, s.328; Johann Wilhelm Zinkeisen, age, s.340.

⁷² Dukas, age, s.67; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, s.77; İ. Hami Danişmend, age, s.176; Johann Wilhelm Zinkeisen, age, s.340.

⁷³ Halil İncalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İSAM Yay., İstanbul 2010, s.125.

⁷⁴ Salim Koca, age, s.154; Halil İncalcık, age, s.127; Nicolea Jorga, age, s.336-337; İ. Hami Danişmend, age, s.181; Johann Wilhelm Zinkeisen, age, s.365.

⁷⁵ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, Haz. Murat Ağırakça, İnsan Yay., İstanbul 1995, s.188; Derviş Ahmed Âşıkî (Âşıkpaşazâde), age, s.129; İ. Hami Danişmend, age, s.185.

⁷⁶ Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşri, s.61; Derviş Ahmed Âşıkî (Âşıkpaşazâde), age, s.129; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, Haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul 2008, s.54.

⁷⁷ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, age., s.189.

⁷⁸ Halil İncalcık, age, s.135; Nicolea Jorga, age, s.342.

⁷⁹ Dukas, age, s.103-104; Halil İncalcık, age, s.136; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, s.77; İ. Hami Danişmend, age, s.186; Johann Wilhelm Zinkeisen, age, s.387.

şekilde Mustafa Çelebi'yi terk eden, Cüneyd Bey de İzmir taraflarına giderek üçüncü defa beyliğin topraklarına hâkim oldu(1422).

Nihayet II. Murad, Cüneyd Bey'in itaatini ve oğlunu bağıllık gereği kendi yanına göndermesini istedi⁸⁰, Cüneyd Bey itaati kabul etmedi. Venediklilerle de II. Murad'a karşı ittifak girişiminde bulunuyordu⁸¹ ve İsfendiyar Bey ile de ittifak kurdu⁸². 1425 senesinde, üzerine sevk olunan orduya yenilen Cüneyd Bey, Sisam adası karşısında İpsili⁸³ (Doğanbey, Seferihisar) kalesine çekildi⁸⁴. Cüneyd Bey kalede kuşatma altındayken Karamanoğlu İbrahim Bey'in yanına gidip yardım istedi; ancak olumlu cevap alamadı⁸⁵. Geri dönüp kaleye girip, tekrar kaleyi savunmaya devam etti. Denizden de kuşatılan ve ümitsiz kalan Cüneyd Bey aman dileyerek, teslim oldu(1425-1426)⁸⁶. Cüneyd Bey ve oğlunun boğazı kesildi⁸⁷. Bununla da yetinmeyen Osmanlı Devleti, Cüneyd Bey'in çocuklarını, torunlarını ve neslinden gelen küçük çocuklarını Gelibolu'da daha önce savaşta esir edilen diğer oğlu Kurt Hasan'ın ve Cüneyd Bey'in kardeşi olan II. Murad'ın emrindeki Hamza'nın başlarını kestirdi⁸⁸. Bu şekilde Cüneyd'in nesli tamamen yok edilerek, Aydınoğulları tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Neticede, “*dur durak bilmeden faaliyetlerine devam eden Cüneyd'in ölümü ile birlikte Osmanlı birliğine karşı Anadolu partikularizminin son temsilcisi de yok oldu*⁸⁹.”

Cüneyd Bey'in Kişiliği ve Karakter Özellikleri

Cüneyd Bey'i hakir gören, küçük düşürücü ifadeler yer veren ve hain olarak gösteren bir bakış açısı Osmanlı kroniklerinde hâkimdir. Osmanlı tarihçilerinin, Osmanlı Devleti'ne asi biri olarak gördükleri Cüneyd Bey'in

⁸⁰ Johann Wilhelm Zinkeisen, age, s.472.

⁸¹ Paul Wittek, age, s.102; Halil İncalcık, age, s.138; Nicolea Jorga, age, s.359.

⁸² Nicolea Jorga, age, s.346.

⁸³ Piri Reis bu bölgede Cüneyd Kalesi adında bir kaleden bahsetmekte ve Sisam adasının karşısında burundadır demektedir. Bakınız: Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriyye, Denizcilik Kitabı*, C.I, Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman Yay., 1973, s.176-177. Bu kalenin yeri tam tespit edilememiştir. Ancak Osmanlı Devleti dönemindeki yer adları incelendiğinde İpsili, Seferihisar'a bağlı Doğanbey olarak geçmektedir. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2017, s.224.

⁸⁴ Halil Edhem agm, s.180.

⁸⁵ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.190.

⁸⁶ *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân* (Kuruluştan 892/1487'ye kadar), s.70-71; İ. Hami Danişmend, age, s.192; Johann Wilhelm Zinkeisen, age, s.474.

⁸⁷ Mevlânâ Mehmed Neşri, age., s.246-247; Gelibolulu Mustafa Ali, *Kitâbü't-Tarih-i Künhü'l-Ahbâr*, Haz. Ahmet Uğur vd., Kayseri 1997, s.341.

⁸⁸ Dukas, age, s.118.

⁸⁹ Nicolea Jorga, age, s.347.

gerçek kişiliği hakkında bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır. Bu kısımda onun kişilik özellikleri ortaya koymaya çalışılacaktır.

Osmanlı kronikleri kendi devletleri ile siyasî mücadele içinde bulunan rakip Anadolu Beylikleri beylerini ağır ifadeler ile suçlamışlardır. Diğer beylerin dini durumlarını eleştirirlerken, haram-helâl bilmez, dinsiz, kindar, münafık gibi İslâm dinine göre çok ağır anlamlar içeren terimleri kullanmaktan kaçınmamıřlardır⁹⁰. şüphesiz bu durum, Osmanlılar ile Anadolu Beylikleri arasındaki siyasî mücadelenin çetinliğini ve bundan kaynaklanan psikolojik öfkenin derinliğini göstermektedir⁹¹. Osmanlı kaynakları Osmanlı'ya karşı bağımsızlık mücadelesi veren Cüneyd Bey'i hain, kıskanç, yoldan çıkmıř⁹² gibi ithamlarla küçük düşürücü tasvirler yaparken aynı zamanda farkında olsun ya da olmasın eserin yazarları Cüneyd Bey'in önemli karakter özelliklerini de bize aktarmışlardır. Kaynaklardaki ifadelerin arasından tespit edilen önemli özellikleri aşağıda sıralanmıştır.

Cesareti

Osmanlı kronikleri onun hakkında çelişkili bilgiler ya da doğrusu zamana göre değerlendirmeler yapmaktadırlar. Yeri geldiğinde cesur bir bey, yetenekli ve bahadır bir komutan olarak; yeri geldiğinde korkak, hain olarak vasıflandırmışlardır.

Burada öncelikle bir psikolojik mücadele söz konusudur. Bu psikolojik mücadelede Cüneyd Bey'in oldukça başarılı olduğu ve Osmanlı umum-ı efkârını kızdırdığı kroniklerin kayıtlarından anlaşılmaktadır. Çünkü Cüneyd Bey'in kullanmış olduğu objeler can alıcı türden olup, kendisine taktığı "kurt" lakabı, cesareti ve bağımsızlığı; Osmanlılara söyledikleri "tavşan" lakabı ise korkaklığı temsil etmektedir⁹³. Diğer bir husus da, Cüneyd Bey'in oğluna Kurt Hasan ismini takması bu söylemin uzun müddet önceden varlığının delilidir⁹⁴. Kaynaklara göre İzmir ve çevresinde Osmanlı'yı küçümseyen kendilerini öven, Osmanlılarla dalga geçen bir türkü, deyiş de vardır. Osmanlı'yı "tavşan", İzmiroğlu'nu "kurt" olarak niteleyen türkü, deyiş şu řekildedir⁹⁵;

"Ulaşur tagdağı kurda

⁹⁰ Gelibolulu Mustafa Ali eserinde Cüneyd Beyi köpeğe (seg) benzeterek aşağılamaktadır. Gelibolulu Mustafa Ali, *Kitâbü't-Tarih-i Kühü'l-Ahbâr*, Haz. Ahmet Uğur vd., Kayseri 1997, s.340; Derviş Ahmed Aşıkı (Aşıkpaşazâde), age, s.142.

⁹¹ Hasan Basri Karadeniz, *Osmanlılar İle Anadolu Beylikleri Arasında Psikolojik Mücadele*, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s.83.

⁹² Hadîdî, age, s.171-172; Mevlânâ Mehmed Neşri, age, s.246.

⁹³ Anonim *Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Haz. Necdet Öztürk, s.76.

⁹⁴ H. B. Karadeniz, age., s.159.

⁹⁵ Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşri, s.70.

Tavşan neler ider kurda.”

Burada “Kara” namından bahsetmek gerekmektedir. Kendine ve oğluna Kara namı verilen Cüneyd Bey’in, Tahtacıların da cesur anlamında kullandıkları “Kara” namını adının başına koymuş olması Tahtacılardan olma ihtimalini bazı araştırmacılara düşündürmektedir⁹⁶. Bilindiği gibi eski Türkler idarecilerine durup-dururken “Kara” unvanını vermemişlerdir. “Kara” büyük, kudretli ve asil manalarını ifade etmekteydi⁹⁷.

Ayrıca Bastırdığı gümüş sikkelerde; “*Akibet-i Hayrbad*” (sonu hayırlı olsun) ibaresi bulunmaktadır⁹⁸. Üstün Ereğ’in de belirttiği gibi Cüneyd Bey asla Osmanlı hâkimiyeti altına girmek istemiyor, ülkesinin yok olması ile kendi akibetinin de ne olacağını merak ediyordu; “*akibetinin hayırlı olması gibi dinsel bir temennide bulunuyor ve mangırların üzerine de yazılmasına da izin veriyordu. Bu tip bir temenninin sikkeler üzerinde yer alması nümismatik tarihinde az rastlanan bir durumdur*”⁹⁹. Ayrıca diğer tipteki bakır sikkelerinde yer alan kudret ve güç sembolü olarak “aslan figürleri” bulunmaktadır¹⁰⁰.

Kuşatma altındaki İpsili kalesinden, kuşatmayı yarararak çıkması ve tekrar kaleye girmesi birçok kaynakta anlatılmaktadır¹⁰¹. Bu durum onun cesaretinin göstergesidir. Bu hareketi için Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)’nde; “*Gâyet bahâdır ve cigerdâr kimesne idi*”¹⁰² tasviri dikkat çekmektedir. Bu cesur kişiliğini kabul etmek istemeyen Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşazâde Cüneyd Bey’i küçük düşürmek için İpsili Kalesine çekilmesine şu iddiada bulunur; “*Cüneyd cünüb imiş. Yunmağa hisarına kaçdı, gitdi.*”¹⁰³

⁹⁶ M. Üzel, age., s.125. Üzel, Cüneyd’in Şeyh Bedreddin ve Börklüce Mustafa ile bağlantıları olduğuna dikkat çekerek, koordineli hareket ettiklerini ve bazı tezler öne sürerek Cüneyd’in “Baba/dede” olma ihtimali olduğunu belirtir. Bakınız age., s.120-125.

⁹⁷ Saadetin Yağmur Gömeç, “Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine”, *History Studies International Journal of History*, Cilt: 2, Sayı:2, 2010, s.30.

⁹⁸ Cümle sonundaki “bad” kelimesinin “olsun” anlamında Beylikler döneminde kullanım örneklerine rastlanmaktadır. Beyşehir’deki Eşrefoğlu Camii’nin (1296-1299) müezzin mahfilinin ön yüzündeki kitabede “saadet olsun” ve “mübarek olsun” şeklinde defalarca kullanılmıştır. İsmail Efe, *Eşrefoğlu Camii ve Külliyesi*, 4. Baskı, Dokuz Yayınları, Konya 2014, s.85-86.

⁹⁹ Üstün Ereğ, “Aydınolu Cüneyd Bey’in Neşredilmemiş 825 Tarihli Gümüş ve Bakır Parası Hakkında Bir İnceleme”, <http://www.izmirnumismatik.org/index-tr.html>, erişim tarihi: 23.03.2022.

¹⁰⁰ Betül Sağıt, Gültekin Teoman, agm, s.329.

¹⁰¹ Hoca Sadettin Efendi, age, s.149.

¹⁰² *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Haz. Necdet Öztürk, s.75.

¹⁰³ Derviş Ahmed Aşıkî (Aşıkpaşazâde), age, s.144.

Cüneyd Bey'in darğ ettirdiği gümüş sikke;

Ön Yüzü: Aslan figürü

Arka Yüzü: Akibet-i hayr¹⁰⁴

Stratejik Hamlelere Önem Vermesi

İzmiroğlu Cüneyd Bey, ilk siyaset sahnesine çıktığında kısa sürede Aydınoğlu Musa'yı bertaraf etmiştir¹⁰⁵. Bunu gerçekleştirirken Bizans kaynağı ve bölgede yaşayan Dukas çok az askerle bunu başardığını belirtmektedir. Aynı zamanda Osmanlı şehzadelerinden Süleyman Çelebi'ye¹⁰⁶ bağlılığını bildirerek onun adına buraları yönettiğini bildirmiş, ondan yardım almıştır¹⁰⁷. Bu olay sırasında ayrıntıya girildiğinde, Cüneyd Bey 500 kadar askerle harekete geçmiş, ilerleyen zamanda da II. Umur'u Ayasuluk'ta kuşatmış, barışa zorlamış, kızını alarak damat olmuş ve kısa sürede II. Umur nedeni net olmayan bir şekilde vefat etmiştir(1405). Bu şekilde beyliğe Cüneyd Bey hâkim olmuştur¹⁰⁸. Beyliğinde hâkimiyetini güçlendirinceye kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmıştır. Bu politika ve uygulamaları onun stratejik bir şekilde hareket ettiğini, adım adım hedefine ilerlediğini göstermektedir.

Daha sonra ise Süleyman Çelebi'den bağımsız hareket etmeye başlamıştır. İsa Çelebi'nin yardım istemesi üzerine onu desteklemiştir. Süleyman Çelebi de ordu hazırlayarak Ayasuluk'a hareket etmiştir. Bunun üzerine Cüneyd Bey, Karamanoğlu ve Germiyanolu ile irtibat kurarak onlardan önemli miktarda askeri destek almıştır. Dukas eserinde bu kuvvetlerin sayısı olarak;

¹⁰⁴ Betül Sağıt, Gültekin Teoman, agm, s.331.

¹⁰⁵ Feridun Emecen, agm, s.122.

¹⁰⁶ Saltanat kavgası yaşanan Osmanlı Devleti'nde Süleyman Çelebi en büyük Osmanlı Şehzadesiydi ve Amasya, Tokat, Sivas bölgeleri hariç Anadolu ve Rumeli'ye hâkimdi.

¹⁰⁷ Dukas, age, s.49.

¹⁰⁸ Dukas, age, s.50.

“*Bunlardan Karaman Bey’i otuz bin, Germiyan Bey’i on bin, Cüneyd dahi beş bin asker temin ederek, Efes’te karargâh kurdular*¹⁰⁹” bilgisini vermektedir. Burada diplomatik ve siyasî özellikleri ön plan çıkan Cüneyd Bey’in Osmanlı Devleti’ne karşı müttefikler kazandığı görülmektedir. Burada savaşa yakın bir zamanda çeşitli dedikodular yayılınca Cüneyd Bey müttefiklerinin kendisini bir oyunla yakalayıp Süleyman Çelebi’ye teslim edecekleri haberini almıştır¹¹⁰. Bu durum karşısında önemli, kritik ve stratejik bir karar vermesi gerekmiştir.

Burada hepsine karşı savaşmaya kalkışmanın kendi sonunu getireceğini gören Cüneyd Bey’in durumu lehine çevirmek için Süleyman Çelebi tarafına geçme kararı aldığı görülmektedir. Bu yönüyle bakıldığında tuzağa düşmek üzere olan Cüneyd Bey’in, mümkün olabilecek en akıllıca hamleyle hareket ettiği görülmektedir. Düşmanlarını deli eden ve onu yenilmez kılan da bu cesur ve zeki adımları olsa gerektir¹¹¹. II. Murad’ın gönderdiği ordulara yenilen Cüneyd Bey 1425 yılında İpsili (Doğaney) kalesine çekilmiştir. Dukas eserinde; “*İpsili denilen bir köye geldi. Bu yeri evvelce iyice tahkim etmiş, her nevi erzak ve askerle doldurmuş idi*¹¹².” Burada tedbir amaçlı önceden İpsili kalesini hazırlatıldığını, gelecekteki riskli durumlara karşı stratejik davranan Cüneyd’in önceden gereken tedbirleri aldığı görülmektedir.

Özgüveni

Cüneyd Bey, rakibini küçük göstermeye çalışan, kendine özgüveni yüksek biridir. Zamanın Anadolu’daki en büyük devletleri olan Bizans ve Osmanlı Devletlerine ve yöneticilerine karşı tuttuğu tavırlar da bunu göstermektedir. Birkaç kez Osmanlı’ya başkaldırmış, savaşmıştır. Osmanlıyı tavşana benzeten Cüneyd Bey kendini kurda benzetmektedir¹¹³. Gücün, kuvvetin ve zenginliğin sembolü olan aslan, kartal gibi motifler sikkelerde tarih boyunca görülmüştür¹¹⁴. O’nun bastırıldığı sikkelerde de bulunan Aslan motifi cesaretinin ve gücünün sembolü olmalıdır. Kahramanlığa, cesarete önem veren Cüneyd Bey oğluna da Kurt ismini vermiştir. Çevresinde gözü

¹⁰⁹ Dukas, age, s.51.

¹¹⁰ Dukas, age, s.51-52.

¹¹¹ Mustafa Üzel, age, s.20.

¹¹² Dukas, age, s.116.

¹¹³ Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşri, s.70.

¹¹⁴ Mustafa Kalkan, “Ortaçağ Anadolu Devletlerine-Beyliklerine Ait Yeni Bulunan Numizmatik Materyaller”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 1 Bahar, Yıl: 2020, s.120-121; “*Türk kültüründe aslan motifi güç, kuvvet, ihtişam, yiğitlik, cesaret, asalet ve hâkimiyet anlamında simgesel bir motif olarak sıkça kullanılmıştır.*” Bakınız: Şükrü Öztürk, “Türk Kültüründe Aslan”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Nisan 2019, s.18-40.

karalığından ve cesaretinden dolayı “Kara” lakabıyla tanınmaktaydı. Mehmed Çelebi’nin kardeşi Musa Çelebi’yi bertaraf edip devlette kontrolü sağladığında, Cüneyd Bey’in kuvvetlenmiş olduğunu ve kabına sığmadığını gördü. Bu nedenle harekete geçerek, Bergama’ya geldi ve Cüneyd Bey’e şu haberi gönderdi; “*Malik olduğun yerleri terk ve teslim et.*”¹¹⁵ Cüneyd ise hiç bir cevap vermeyerek, kaleleri tahkim etmiş, vaziyetin inkişafını bekleyerek, yerinde oturmuştu. Bunun üzerine Mehmed Çelebi de İzmir’i kuşatmıştır. Çelebi Mehmed’e karşı bu tutum ve davranışı cesareti kadar Cüneyd Bey’in kendine duyduğu özgüveni göstermektedir.

Yıldırım’ın oğlu olan Mustafa (Düzmece Mustafa¹¹⁶) isyanında Bizans İmparatorunun desteklerini alıp Edirne’de duruma hâkim olduktan sonra Bizans komutanına verdiği cevap ve konuşma da kendisine olan güvenin göstergesidir. Bizans tarafından II. Murad’a karşı rehin tutulan, Mustafa Çelebi serbest bırakılarak, yanına Dimitrios komutasında destek kuvveti verilmiştir. Bizans kaynağı Dukas’ın verdiği bilgiye göre daha önce bunların imparatorun sözlerinden dışarı çıkmayacağına, aralarında baba ile oğul gibi daimî tâbi-metbu muamelesi olacağına, Mustafa’nın oğlunu, rehin olarak, imparatora bırakmasına, Gelibolu yarımadası ile Karadeniz sahilinde Ulah hudutlarına kadar yerleri, Erisos ve Aynoroz’a kadar Tesalya eyaletini ve verilmesi kolay olmayan birçok yerleri imparatora vereceğine dair anlaşma yapılmıştır¹¹⁷. Ancak Mustafa Çelebi, Gelibolu ve Edirne’yi ele geçirip Rumeli topraklarına hâkim olunca verdiği sözde durmamıştır. Burada Cüneyd Bey’in, Bizans komutanı Dimitrios’a karşı konuşması, O’nun özgüvenini yansıtmaktadır:

“Yoksa bizden şehirler ve kaleler almak mümkün değildir. Seni sağ olarak İstanbul’a göndermekliğimiz senin için kâfi lütûf olacaktır. Eğer Limnos adasında bize karşı yapılan fena muameleleri ve Pammakaristos Manastırı (Fethiye Camii) keşişleri tarafından bana yapılan hakaretleri hatırımıza getirecek olursak, kurt hikâyesinin dediği gibi, başını kurtardığına şükredersin. Binaenaleyh küreklerini kaldır ve şarktan esen gayet tatlı rüzgârdan istifade ederek, İstanbul’a git. İmparatorları tarafımızdan selâmla ve Cenab-ı Hakk’ın bize memleketimizi geri verdiğini kendilerine anlat; bizimle sulh ve müsalemette bulunmalarını ve bizim de kendileri ile sulh

¹¹⁵ Dukas, age, s.63.

¹¹⁶ Kaynaklarda Yıldırım’ın oğlu olduğu anlaşılan Şehzade Mustafa Çelebi ile ilgili Osmanlı tarihçileri tarafından genel kabul gördüğü için ve tarihte Düzmece Mustafa olayı olarak geçtiği için, çalışmada Düzmece ismi kullanılmıştır.

¹¹⁷ Dukas, age, s.85.

halinde bulunmamızı temenni edelim. Binaenaleyh Gelibolu 'yu istemekten vaz geç¹¹⁸."

Ailesine Bağlılığı

Hangi şartlar altında olursa olsun ailesine düşkün bir kişiliktir. Ailesine düşkünlüğü ilk önce Marmaris'te bir kalede hapsedildiklerinde onları kurtarmasında görülmektedir¹¹⁹. Wittek'in belirttiğine göre, Efes kuşatıldığında babası Kara Subaşı İbrahim Bey'in buranın komutanıydı. Şehri müdafaa ederken esir düşmüş ve Marmaris'te kaleye hapsedilmişti¹²⁰. Onu ve ailesini zor şartlara rağmen kurtarmıştır. Kişisel ikbal peşinde olmamış bu yönde Bayezid Paşa'nın akrabalık teklifini reddetmiştir. Bu olayı Dukas ayrıntılı bir şekilde anlatır. Osmanlı veziri Bayezid Paşa, Cüneyd Bey Mehmed Çelebi'ye karşı geldiği sıralarda, O'nun kızını istemiş, akrabalık tesis etmeyi düşünmüştür. Cüneyd Bey'e yazdığı mektupta; "*İonia'nın hâkimi olmak istersen ve bizim taraftan rahatsız olmamağı arzu edersen, kızını meşru bir surette, bana zevce olarak ver ve senin damadın olayım; sen de benim kayın pederim olursun. O zaman beyliğinde gâilesiz olarak hüküm sürersin¹²¹,*" diyerek cazip bir teklifte bulunmasına rağmen kişisel menfaatini düşünmeden bunu reddetmiştir. Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleyi göze almıştır.

Yine Cüneyd Bey buna benzer şekilde II. Murad'ın aile bireylerinden birini rehin istemesine savaşı göze alarak karşı çıkmış bir insandır¹²². Her şeyin ötesinde bir baba olarak böyle bir teklifi kabul etmemiş olması, O'nun, bu uğurda II. Murad'a meydan okuması ailesine düşkünlüğünü ve koruyuculuğunu göstermektedir. Dünya tarihinde birçok hakan, hükümdar müttefikliklerinin garantisi olarak rehine bırakma yolunu tercih etmelerine karşın çok azı buna yakınlarını alet etmemiştir ve bunlardan biri de Cüneyd Beydir¹²³.

Kurnazlığı

İzmiroğlu Cüneyd Bey, II. Umur Bey'e damat olarak kızıyla evlenip, akrabalık tesis etmiş bu şekilde Aydınogulları üzerinde hâkim olma yolunu izlemiştir¹²⁴. Damat olduktan kısa bir süre sonra II. Umur vefat etmiş ya da Cüneyd Bey tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Bu şekilde kurnazca bir

¹¹⁸ Dukas, age, s.92.

¹¹⁹ Dukas, age, s.50.

¹²⁰ Paul Wittek, age, s.95.

¹²¹ Dukas, age, s.63.

¹²² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, s.117.

¹²³ Mustafa Üzel, age, s.154.

¹²⁴ Halil Edhem, agm, s.180.

yöntemle Aydınöğlularının tahtına Cüneyd Bey hâkim olmuştur(1405)¹²⁵. Bundan başka Süleyman Çelebi tarafından affedilip Ohri valiliğine tayin edildiğinde, Musa Çelebi'nin Süleyman Çelebi'yi bertaraf ettiği sırada, hızlı hareket ederek, bu otorite boşluğundan faydalanmış ve Ayasuluk'u kuşatıp, beyi öldürüp tekrar beyliğine hâkim olmuştur¹²⁶. Buna benzer durumlarda kurnazca hareket ederek zor durumlardan kurtulmayı becermiş ve en zor anlarında kendisine olumlu şekilde yansıyacak adımlar atmayı başarmıştır.

Bunu Düzmece Mustafa olayında da görmek mümkündür. Düzmece Mustafa, Rumeli'nde hâkimiyeti sağladıktan sonra eğlenceye düşmüş, tahtının ve devletin geleceğini düşünmemiştir. II. Murad, O'na karşı hazırlık içindeyken bunu umursamamıştır. Cüneyd Bey bu durumu görerek Düzmece Mustafa'yı uyarmış, harekete geçmesini sağlamıştır; ama O'na olan güveni kalmamıştır. Yöneticilik vasfı göremediği Düzmece Mustafa'dan da kurtulmanın yollarını planlamış, O'nu Anadolu'ya geçirip daha sonra da II. Murad ile anlaşarak İzmir'e dönüp beyliğine tekrar sahip olmayı başarmıştır. Bizans tarihçisi Dukas bu olaydaki Cüneyd'in planlı ve kurnaz biri olmasını şu şekilde aktarmıştır:

“Cüneyd, Mustafa'yı şark vilâyetlerine sahip etmek için çalışmıyordu. Zeki ve hilekâr olduğu gibi, Mustafa'nın budalalığını, sarhoşluğunu ve fuşşiyatla meşgul olduğunu ve harp işlerinde nasipsizliğini görerek, bunun pek çabuk mahv ve perişan olacağını daha evvel kestirdiğinden kaçmak istiyordu”¹²⁷.

Yöneticiliği

Yakın silah arkadaşları tarafından sevilen, askerleri tarafından tutulan, yöneticiliğine güvenilen biri olduğu kaynaklara yansımıştır. Her seferinde İzmir'e geldiğinde halkın coşku ve sevinçle karşılaması, orduları ve beyliğini yönetme kabiliyeti bunları göstermektedir. Osmanlı şehzadesi İsa Çelebi taht mücadelesinde gelip ondan yardım istemiştir. Yıldırım Bayezid'in oğlu (Düzmece) Mustafa Edirne'yi ele geçirip tahta oturunca Cüneyd Bey'i veziri yapması¹²⁸ onun yönetici olarak önemli özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Düzmece Mustafa isyanında II. Murad'a karşı Ulubat (Bursa) yakınlarında kurdukları kampta, II. Murad'ın veziri Hacı İvaz Paşa Cüneyd Bey'e yazdığı mektubunda onun yöneticilik ve diğer özelliklerini

¹²⁵ Himmet Akın, age, s.79.

¹²⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, s.116-117; Dukas, age, s.58.

¹²⁷ Dukas, age, s.101.

¹²⁸ Hoca Sadettin Efendi, age, s.127.

övmüş, Mustafa'yı desteklemesinden vazgeçirmeye çalışmıştır. Hacı İvaz Paşa mektubunda Cüneyd Bey'e, şunları ifade etmiştir:

“Şimdiye kadar üstün bir kişi olduğun herkesçe teslim edilmekteydi. Hele kılıcının kuvveti, güzel davranışların sana büyük bir şöhret kazandırmıştı. Soylu bir ailenin çocuğu olarak ileri gelen beylerden biri sayılırken soyu soppu bilinmeyen bir kimseye baş eğmen, onun vezirliğini alacak kadar düşmen, senin gibi yüce şanlı bir kimse için utanç verici bir olaydır¹²⁹.”

Komutanlığı ve Askerî Yönden Başarıları

Osmanlı Devleti'nin fetret devrinde taht mücadeleleri sırasında İsa Çelebi'nin gidip destek istediği ve aldığı Cüneyd Bey, taht mücadelesine girişen şehzadeye ümit verecek ve güven verecek bir karakterde insandır. Aynı zamanda askeri olarak müttefik olabilecek bir sayıda askere sahip olduğu, diğer beyliklerden destek alabilecek bir nama ve müttefik gücüne de sahip olan bir yöneticidir.

II. Umur ve Mentешеoğullarından İlyas Bey işbirliği ile onlar tarafından kuşatılan Ayasuluk'taki kardeşi ya da babası ailesiyle esir edilmesi sonrasında Marmaris'te deniz kenarındaki bir kaleye hapsedilmiştir¹³⁰. Cüneyd Bey bu kaleden onları kurtarmıştır. Cüneyd Bey'in burada ailesini hapisten kurtarması da önemli bir olaydır. Onun kahramanlığı, cesareti kadar, askeri yönden çeşitli özelliklere sahip olduğunu da göstermektedir. Bu şekilde askeri bir operasyonla bir kaleden ailesini kolayca kurtarabilmektedir.

Yine, II. Murad'a karşı Düzmece Mustafa olayında Gelibolu kalesini ele geçirmeleri sırasında Bizans tarihçisi Dukas onun askeri yeteneklerini belirtirken ondan övgüyle bahsetmiştir: *“Cüneyd hem cesur, hem de harp fenninde maharet sahibi idi. O zamanki Türklerin hiç birisi bunun kadar cesur ve mahir değildi. Bunun üzerine şehrin askerleri istemeyerek, sırtlarını çevirip kaçtılar.¹³¹”* Yine Rumeli'ye Mustafa'ya karşı II. Murad tarafından gönderilen vezir Bayezid Paşa'ya karşı Edirne yakınlarındaki Sazlıdere'deki savaşın komutasını Düzmece Mustafa Çelebi, Cüneyd Bey'e bırakmıştır. Dukas bunu eserinde belirtirken onun askeri özelliklerini ve komutanlıktaki üstün özelliklerini şu şekilde yazar: *“Mustafa harbin idaresini Cüneyd'e bıraktı, zira bu zat bütün diğer kumandanlardan daha cesurdu ve harp fennini hepsinden iyi biliyordu.¹³²”*

¹²⁹ Hoca Sadettin Efendi, age, s.132.

¹³⁰ Himmət Akın, age, s.79; Uzunçarşılı, Cüneyd'in kardeşinin kaleye hapsedildiğini belirtmektedir, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, s.77.

¹³¹ Dukas, age, s.85.

¹³² Dukas, age, s.90.

Cüneyd Bey'in, kısa sürede birkaç kez hem de binlerce kişiye ulaşan bir orduyu İzmir ve çevresinde topladığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bunun en net örneği Ulubat'tan Düzmece Mustafa'yı kaderine terk ederek İzmir'e gelip tekrar kısa sürede beyliğine hâkim olduğunda yaşananlardır. Yetmiş kişi ile Ulubat'tan ayrılan Cüneyd Bey bütün gece, sabaha kadar, dağlar aşarak ve ovalar geçerek, Akhisar (Tiatira)'a varmıştır. O gece yetmiş askeriyile iki günlük yol kat etmiştir. İzmir'e gelince sevgiyle karşılanmış, hemen Aydınolu (II. Umur'un oğlu) Mustafa'ya verilen beyliğini geri almak için hazırlıklara başlamıştır. İzmir çevresinden birkaç günde iki bin kişi kadar asker toplamıştır. Ormanlardan ağaçlar kestirerek, mızraklar yaptırmış ve bir hafta içinde alelacele uçları fena dövülmüş ve türlü büyüklükte olan pirinçli mızraklar yaptırarak ve iki binden fazla ok atıcı, baltacı ve silahşor hazırlamıştır. Aydınolu Mustafa, Cüneyd'in geldiğini haber alınca, bir sürü asker toplayarak Ayasuluk'tan İzmir'e doğru hareket etmiş ve iki ordu Mesaulion¹³³ adlı yerde karşılaşmıştır. Yapılan savaşta Cüneyd savaşı kazanarak, Aydınolu Mustafa'yı savaş sırasında kendisi öldürmüştür. Böylece ikinci defa Aydınolu tahtına oturmuştur¹³⁴. Birkaç haftada binlerce kişilik ordu, savaş malzemesi hazırlaması ve hazırlatıp koordine etmesi, bu düzensiz yeni birlikleri eğitip, Aydınolu Mustafa'yı yenmesi Cüneyd Bey'in hem sevilen hem güvenilen bir lider hem de askeri yönden yetenekleri üstün bir komutan olduğunu göstermektedir.

Ayrıca İpsili Kalesinde abluka altında iken ya denizden ya da karadan bu kuşatmayı geçerek Karamanoğlu'ndan yardım talep etmeye gitmiştir. Osmanlı tarihçisi Hoca Sadettin, bunun karadan olduğunu belirterek onun kuşatmayı yaran askeri başarısını şu şekilde övmüştür; "... *şimşek misali kuşatanların saflarını yarararak, Karamanili'ne doğru at salıp yel gibi uçup gitti.*"¹³⁵ Safevi devri Türk tarihçisi Hasan-ı Rumlu da karadan yardım talep etmeye gittiğini belirterek, İzmiroğlu Cüneyd Bey'in askeri yeteneğini ve cesaretini şu şekilde ifade etmiştir: "*Osmanlılar onu takip ettiler, fakat tozuna yetişemediler.*"¹³⁶ İsteddiği yardımı alamasa da Cüneyd Bey, dönüşte Karamanoğlu'nun verdiği destek olan 500 süvari ile kuşatma altındaki kaleye (50 bin kişi olduğu rivayet edilen) orduyu yarararak kaleye girmeyi başarmıştır. Bütün bu örnekler, Cüneyd Bey'in komutanlık, harp teknikleri ve askerî yönden önemli yeteneklere sahip olduğunu göstermektedir.

¹³³ Selçuk'tan İzmir'e doğru, 6 km. uzaklıktaki bir ova.

¹³⁴ Dukas, age, s.105-106.

¹³⁵ Hoca Sadettin Efendi, age., s.149.

¹³⁶ Hasan-ı Rumlu, age, s.190.

Mücadeleciliği ve Kararlılığı

Israrla ve yılmaz bir şekilde hedefinden hiç vazgeçmeyen bunun için ölümü göze alan bir karakterdedir, Cüneyt Bey. En zor şartlarda bile pes etmemiş zekâsıyla o cendereden çıkış yolu bulup mücadele ederek hedefine ulaşmaya çalışmıştır. Birkaç kez yenilmesine ve müşkül duruma düşmesine rağmen İzmir’i ve Aydınogulları saltanatını tekrar ele geçirmek için her yolu denemiştir. Bunun için Osmanlı Devleti ile hayatı boyunca mücadele içerisinde olmuştur. Öldüğü ana kadar da mücadeleden vazgeçmemiştir. Şüphesiz, Cüneyd Bey kendi açısından haklıdır; çünkü Cüneyd Bey’e göre, kendisi, Osmanlıların zayıf olduğu zamanda yani fetret döneminde onlara yardım etmesine rağmen, önce Süleyman Çelebi tarafından Rumeli’de Ohri sancağına, daha sonra da Çelebi Mehmed tarafından Niğbolu sancağına sürgün edilmiştir¹³⁷.

Düzmece Mustafa olayında Ulubat yakınlarında II. Murad’ın emrindeki kardeşi Hamza Bey’le nehir kenarında buluştuklarında Cüneyd Bey’e kardeşinin söyledikleri mücadelecisi, cesur bir insan olduğunu Osmanlılar tarafından da kabul edildiğini göstermektedir. Dukas, bu konuşmada Hamza Bey’in abisine söylediği cümleleri şu şekilde aktarmıştır; “*Memleketin ileri gelenleri, senin ruhunun büyüklüğünü, cesaretini, muharebelerdeki cür’et ve şiddetini ve aslan yürekliliğini bilirler.*”¹³⁸

Merhameti:

Cüneyd Bey, onu eleştiren, küçük gören Osmanlı kaynaklarında bile merhametli biri olarak tasvir edilmiştir. Mehmed Neşri, İsa Çelebi’nin taht mücadelesinde, Çelebi Mehmed’e karşı Cüneyd Bey’den yardım istemesini ve ona sızlanmasını anlatırken, Cüneyd Bey’in ona acıdığını, merhamet ettiğini şu şekilde nakletmiştir: “*İzmiroğlu’nun ciğeri pâre pâre olup terahhum etti.*”¹³⁹

Bir olay var ki onun merhametini ortaya koyan güzel bir örnektir. Bayezid Paşa’nın idamı ile birlikte onun kardeşi Hamza’nın da idamı gerçekleşirken, Cüneyd bey onu affeder. Bu durumu Dukas eserinde şu şekilde verir:

“*Cüneyd, bunun gençliğini görerek affetti ve dedi ki: ‘Bunu bırakınız. Kardeşi gibi insaniyetsiz ve merhametsiz değildir; bunun elinden fenalık gelmez. Bu benim azatlı kullarımdan olsun.’ Zavallı Cüneyd bu emirleri verirken, kendisini mezara götürecek adama hayat verdiğini bilmiyordu ve*

¹³⁷ H. B. Karadeniz, age, s.117.

¹³⁸ Dukas, age, s.103.

¹³⁹ Mevlânâ Mehmed Neşri, age, s.191. Terahhum etmek: acımak, merhamet etmek.

*affettiği adamın az müddet sonra canını merhametsizce alacağını aklından geçirmiyordu*¹⁴⁰.”

Cüneyd Bey'in yaşamasına müsaade ettiği, suçu yoktur diye affettiği Hamza Bey gün gelecek İpsili kuşatmasında bağışlanma isteyen ve aman diyen Cüneyd Bey'i ve ailesini tamamen yok edecektir. Osmanlı kronikçilerinin yazdığına göre de oğlunu gözleri önünde cellatlar öldürerek baba olan Cüneyd'e daha çok acı yaşatmak istenmiştir. Bu kaynaklardan Âşıkpaşazâde olayı şu şekilde nakletmiştir:

*“El-hâsıl-ı kelâm, ahdilen Cüneyd Beğ'i hisardan çıkardılar. Ve eyitdiler kim: 'Senü hünkâra göndürelüm' dediler. Geldi Hamza Beğ çadırına kondu. Gördü, oğlu dahi kim anda oturur. Yahşi Beğ yerinden durdu. Cüneyd'ün karvadı yakasına yapışdı. Kendü çadırına iletdi. Cellad getirdi. Oğlunu Cüneyd Beğ'e karşı boğazlatdı. Andan sonra Cüneyd'ün dahi başın kesdürdi*¹⁴¹.”

Ayrıca İzmir halkı tarafından çok sevilen İzmiroğlu diye de anılan Cüneyd Bey'in İzmir halkı ile bağı güçlüydü. Burada doğduğu, çocukluğunun burada geçtiği, birçok aileyi yakından tanıdığı, sağlam dostluklar kurduğu ve subaşı olan babasının bölgede nüfuza sahip, dostları olan bir insan olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Bunu İzmir'e her geldiğinde İzmir halkının onu sevinçle karşılamasından anlamaktayız¹⁴². Bunun bir örneği uzun yıllar İzmir'den ayrı kaldığı Düzmece Mustafa olayında görülmektedir. Düzmece Mustafa ile rehin kalan, sonra II. Murad'a karşı isyan edip, Bursa'ya yürüyen Cüneyd Bey, Ulubat'tan yetmiş askeriyle ayrılıp İzmir'e döndüğünü Dukas şu şekilde aktarmıştır: *“İzmirliler bu asker alayını görünce, bunların kim olduklarını ve reislerinin kim olduğunu bilmediklerinden, bir tereddüt devresi geçirdiler. Sonra Cüneyd olduğunu öğrenip, hepsi kadın ve çocukları ile beraber, onu görmek için koşuştular. Cüneyd, İzmir'de doğmuş, orada büyümüş ve İzmirlilerle beraber yaşamıştı.*¹⁴³”

Sonuç

Aydınöğulları Beyliği (XIV. ve XV. yüzyıllar arasında) Batı Anadolu'da kurulan bir uç beyliği olarak bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu beyliğin siyasî olarak sona ermesi Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak bu pek de kolay olmamıştır. İlk önce Timur ile 1403'te tekrar canlanan beylik Cüneyd Bey'in tarih sahnesine

¹⁴⁰ Dukas, age, s.91.

¹⁴¹ Derviş Ahmed Âşıkî (Âşıkpaşazâde), age, s.144.

¹⁴² J. H. Mordtmann, agm, s.240; Johann Wilhelm Zinkeisen, age, s.471.

¹⁴³ Dukas, age, s.105.

çıkmasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı yeniden güçlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin dahi taht mücadelelerini etkilemiştir. Cüneyd Bey'in, Osmanlı Devleti'ne karşı verdiği yılmaz mücadeleler ve şehzadeler arasındaki taht mücadelelerinde aktif rol alması O'nun Anadolu Beyleri arasında ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bu nedenle 1426'ya kadar sürekli ya mücadele eden ya da taht mücadelelerinde taraf olan Cüneyd Bey'in soyu ve kişiliği hem Anadolu Beylikleri hem de Osmanlı Devleti'nin tarihi açısından önem arz etmektedir.

Cüneyd Bey'in soyu hakkında günümüze kadar süregelen tartışmaların odak noktası babasının isminin İbrahim olmasıdır. Aydınolu Mehmed Bey'in oğlu olan Bahadır İbrahim ile Cüneyd Bey'in babası Osmanlı Karasubaşısı Fatih İbrahim Bey'in aynı kişi olduğu tartışma konusu olmuştur. Çalışmada kaynaklardan ve paralardan hareketle Cüneyd Bey'in babasının Bahadır İbrahim Bey olduğunu kanıtlayan kesin bir veri, bilgi olmadığı tespit edilmiştir. Aksine çalışmada ulaşılan sonuç Bahadır İbrahim Beyin, Cüneyd Bey'in babası olma ihtimalinin neredeyse imkânsız olduğudur. Kesin bilgi ve kaynaklar ortaya çıkmasıya kadar Fatih İbrahim Bey'in, Cüneyd Bey'in babası olduğu; ancak Bahadır İbrahim Bey ile aynı kişi olmadığı kabul edilmelidir.

Cüneyd Bey, Anadolu Beylikleri Tarihinde önemli bir şahsiyettir. Osmanlı Devleti'ne karşı direniş gösteren Anadolu Beyliklerinin önemli bir ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Cüneyd Bey, cesaretiyle, Osmanlı Devleti'ne karşı verdiği kararlı mücadelesiyle, yöneticilik ve askerî yetenekleriyle hem taht mücadelelerinde kilit rol oynamış hem de Osmanlı padişah ve şehzadelerini korkutan, tedbirler almaya iten ya da müttefik olarak yanlarına almak istedikleri bir Bey olarak tarihte yerini almıştır. Cüneyd Bey, ailesine düşkün gerekirse bunun için savaşı göze alan, stratejik hamlelerle en zor anlarda durumu kendi açısından olumlu yöne çeviren, kurnaz bir o kadar da özgüveni yüksek bir kişilik olarak Anadolu Beylikler tarihinde ender özelliklere sahip bir Bey olarak her zaman dikkat çekmiştir.

Cüneyd Bey, kaynaklarda ifade edildiği gibi siyasî meşruiyet elde etme idealinde olan bir liderdir. İzmir ve Aydın topraklarını ele geçirme, hâkimiyetini ilan etme gibi devletin en önemli unsurlarından olan toprak (vatan) ve hâkimiyet elde etmek için yılmadan mücadele etmiştir. Defalarca Osmanlı Devleti'ne ve bölgedeki Aydınolu Beyliğine karşı savaşarak; *"Bu yer, yaptığım muharebe neticesinde, Cenab-ı Hak tarafından bana ihsan olunmuştur. Binaenaleyh Murad bana ne ihsan ediyor? Hiç! Ben de bugün, Allah'ın vergisi olarak oranın sahibi olacağım¹⁴⁴..."* diyerek, II. Murad gibi kendisinin de devlet kurma hakkı olduğunu, bunun da kendisine

¹⁴⁴ Dukas, age, s.104.

Allah tarafından verilen bir lütuf olduğunu belirtmektedir. Bu şekilde Türk devlet geleneğinde toprak, hâkimiyet, kuta sahip olmak (kut bulmak) gibi unsurları elde etmek için; alplik, cesaret ve kahramanlık gibi özelliklere sahip Cüneyd Bey ömrünün sonuna kadar bu amaç için faaliyet göstermiştir.

Kaynakça

- Adıttar, Funda, “Aydinoğlu İbrahim Bey Ve Bodamya Meselesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.39, Sayı: 68, Yıl: 2020, s.175-205.
- Ahmed Tevhid , “Aydın Oğulları”, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 2016, s. 75-79.
- Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, C. II,, Çev. Tahsin Yazıcı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.
- Akın, Himmet, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.
- Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Haz. Necdet Öztürk, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2000.
- Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân (Kuruluştan 892/1487'ye kadar)*, Haz. Cihan Çimen, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Anonim, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşri, Haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1992.
- Baykara, Tuncer, *Aydinoğlu Gazi Umur Bey*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.1, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Derviş Ahmed Âşıkî (Âşıkpaşazâde), *Âşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502)*, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.
- Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yay., İstanbul 1956.
- Efe, İsmail, *Eşrefoğlu Camii ve Külliyesi*, 4. Baskı, Dokuz Yayınları, Konya 2014.
- Emecen, Feridun, “Cüneyd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul 1998, s.122.
- Emecen, Feridun, *İlk Osmanlılar Ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, Timaş Yay., İstanbul 2012.
- Erdoğru ,M. Akif & Değerli, Ayşe, *16. Yüzyılda Türk İzmir*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

- Erek, Üstün, “Aydınoğlu Cüneyd Bey’in Neşredilmemiş 825 Tarihli Gümüş ve Bakır Parası Hakkında Bir İnceleme”, <http://www.izmirnumismatik.org/index-tr.html> , erişim tarihi: 23.03.2022.
- Gelibolulu Mustafa Ali, *Kitâbü't-Tarih-i Kühü'l-Ahbâr*, Haz. Ahmet Uğur vd., Kayseri 1997. (Kayseri Reşit Efendi Kütüphanesi, 901 ve 920 nulu Nüshalar)
- Gibbons, Herbert A., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Çev. Bülent Arı, 21. Yüzyıl Yay., Ankara 1998.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, “Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine”, *History Studies International Journal of History*, Cilt: 2, Sayı:2, 2010, s. 29-33.
- Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, Çev. Necdet ÖZTÜRK, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1991.
- Halil Edhem, “Saruhan Oğulları, Aydın Oğulları, İzmir Oğulları”, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, Yıl: 2017, s.175-183.
- Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.1-2, Çev: Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 2010.
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- Haykıran, Kemal Ramazan, “Aydınoğulları Beyliği’nin Son Bey’i Cüneyd Bey ve Beyliğin Yıkılışından Sonra Aydınoğlu Soyunun Durumu”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I, Aydınoğulları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 155-167.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C.II, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Eskişehir 1992.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Nama) II*, Çev. Necdet Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.
- İnalçık, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İSAM Yay., İstanbul 2010.
- Jorga, Nicolea, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.1, Çev.: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2000.
- Kalkan, Mustafa, “Ortaçağ Anadolu Devletlerine-Beyliklerine Ait Yeni Bulunan Numizmatik Materyaller”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 1 Bahar, Yıl: 2020, s. 90-161.
- Karadeniz, Hasan Basri, *Osmanlılar ile Anadolu Beylikleri Arasında Psikolojik Mücadele*, Yeditepe Yay., İstanbul 2011.
- Kastritsis, Dimitris J., *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-13*, Brill, Leiden-Boston 2007.

İzmiroğlu Cüneyd Bey(Ö.1426): Hayatı Kişiliği Ve Mücadeleleri

- Kireç, Hasan, “Cüneyd Bey ve Aydınoğulları Meselesi”, *Anadolu Nümismatik Bülteni*, Sayı: 26, Yıl: Eylül 2019, s.10-13.
- Koca, Salim, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.
- Köprülü, Mehmet Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Alfa Yay., İstanbul 2015.
- Lemerle, Paul, *l’Emirat d’Aydın Byzance et L’Occident: Recherches Sur ‘la Geste d’Umur Pacha’*, Paris 1957.
- Merçil, Erdoğan, “Aydınoğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s.239- 249.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.
- Mordtmann, J. H., “Cüneyd”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s.239-240.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü’-d-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, Haz. Murat Ağırakça, İnsan Yay., İstanbul 1995.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, Haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul 2008.
- Önkal, Hakkı, *Beylikler Devri Bey Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2020.
- Özcan, Abdülkadir, “Osmanlılarda Tarih Yazımı Türlerinin Ortaya Çıkışı ve Bunlardan Faydalanma Yolları”, Edt. Arif Bilgin & M. Bedizel Aydın, *Osmanlı Tarihçiliğine Yön Veren Konuşmalar*, Kronik Yay., İstanbul 2021, s.51-70.
- Öztürk, Necdet, *İmparatorluk Tarihinin Kalemleri Muhafızları Osmanlı Tarihçileri*, Bilge Kültür Sanat Yay., 3. Baskı, İstanbul 2018.
- Öztürk, Şükrü, “Türk Kültüründe Aslan”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Nisan 2019, s.18-40.
- Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, Denizcilik Kitabı C.I, Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman Yay., 1973.
- Sağıt, Betül, Teoman, Gültekin, “Aydınoğlu Beyliği Sikkeleri”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu I, Aydınoğulları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 309-340.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2017.
- Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafernâme)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.

- Teoman, Gültekin, “Batı Anadolu Beylik Mangırları”, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi Ve Numismatik Kongresi Antalya 25-28 Şubat 2013 Bildiriler*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul 2014, s.575-588.
- Uzunçarşılı, İsmail H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.
- Üzel, Mustafa, *İzmiroğlu Cüneyd Bey, Şeyh Bedreddin, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal*, İzmir Yazarlar Kooperatifi Yay., İzmir 2021.
- Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği*, Çev.: O. Ş. Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yay., 2. Baskı, Ankara 1999.
- Yavuz, Nuri, “Ankara Savaşı Sonrası Anadolu Siyasî Coğrafyası’nın Tasviri”, Ed. Mustafa Alkan, *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.293-311.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.1, Yeditepe Yay., Çev.: Nilüfer Epeçeli, İstanbul 2011.

MARQUIS LOUIS SAUVEUR DE VILLENEUVE'NİN İSTANBUL ELÇİLİĞİ VE FAALİYETLERİ

(1728-1741)

ISTANBUL EMBASSY AND ACTIVITIES OF MARQUIS
LOUIS SAUVEUR DE VILLENEUVE

(1728-1741)

Uğur KURTARAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 02.04.2021

Kabul: 10.03.2022

Article Info

Received: Apr,02, 2021

Accepted: Mar, 10, 2022

Öz

Elçilik faaliyetleri devletlerarası ilişkilerin yürütülmesi ve geliştirilmesindeki önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Nitekim bu tür faaliyetler iki devlet hükümdarını temsil ettiğinden dolayı diplomatik misyonlarının yanı sıra siyasi içerikler de taşımaktadır. Bu noktada iki devlet arasındaki ilişkilerin bilinmesi ve doğru tespit edilmesinde karşılıklı elçilik faaliyetlerinin önemi oldukça fazladır. Çalışmada XVIII. yüzyıl Osmanlı-Fransa ilişkilerinin gelişiminde Fransız elçisi Marquis Louis Sauveur de Villeneuve (1675-1745)'nin etkisi üzerinde durulmuştur. Elçinin 1728-1741 tarihleri arasındaki diplomatik faaliyetleri iki ülke arasında XVIII. yüzyılın başlarında bozulan dostça münasebetleri geri getirdiği gibi, 1740 yılında Fransa'ya yeni bir kapitülasyon verilmesini sağlamıştır. Bu noktada çalışmada Fransız elçisinin görevde kaldığı süredeki faaliyetleri ve iki devlet arasındaki ilişkilerin gelişimindeki etkilerinin tespiti amaçlanmaktadır. Yine araştırmada İstanbul'a gelen yabancı bir elçinin ihtiyaçlarının nasıl karşılandığı ile bu konuda Babıâli'de uygulanan diplomatik uygulamaların neler olduğu sorularına cevap verilmiştir. Çalışmanın sonunda elde edilen bulgularda Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin 1728-1741 yılları arasındaki elçilik faaliyetlerinde oldukça başarılı olduğu ve buna bağlı olarak görevde kaldığı süre boyunca Osmanlı yönetimince çok iyi bir şekilde ağırlandığı tespit edilmiştir. Döneme ait bu tespitler için arşiv vesikaları, kronikler ile diğer araştırma ve inceleme eserlerinden istifade edilmiştir.

* Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-e-mail: ugurkurtaran@gmail.com, Karaman, Türkiye.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Fransa, Villeneuve, Elçi, Diplomasi.

Abstract

Embassy activities are among the important elements in the conduct and development of interstate relations. Indeed, since such activities represent the two-state rulers, they have political content as well as diplomatic missions. At this point, mutual embassy activities are very important in knowing and determining the relations between the two states. The influence of French ambassador Marquis Louis Sauveur de Villeneuve (1675-1745) was emphasized in the development of Ottoman-French relations in the 18th century. Diplomatic activities of the apostle (1728-1741) between the two countries XVIII. Just as it restored the friendly relations that deteriorated at the beginning of the century, it provided a new capitulation to France in 1740. At this point, this study aims to determine the activities of the French ambassador while he was in office and the effects on the development of the relations between the two states. Again in the research, the questions of the needs of a foreign ambassador who came to Istanbul were answered and what the diplomatic practices applied in Babıâli on this matter were answered. In the findings obtained at the end of the study, it was determined that Marquis Louis Sauveur de Villeneuve (1728-1741) was very successful in the embassy activities and was welcomed very well by the Ottoman administration during his stay. Archive documents, chronicles, and other research and investigation works have been used for these determinations.

Keywords: Ottoman, France, Villeneuve, Ambassador, Diplomacy.

Giriş

Kısa şekliyle “devletlerarası ilişkileri yürütme işi ya da sanatı”¹ olarak isimlendirilen diplomasi kavramı, daha genel anlamda “devleti tarafından kendisine diploma (credential) verilen yüksek dereceli memurun (diplomat) dış işlerinde yapmakla mükellef olduğu vazife, iş” şeklinde tanımlanmaktadır². Bu noktada devletler arasındaki diplomatik ilişkilerin düzenlenmesi ve yürütülmesinde elçilerin oldukça önemli misyonları vardır. Nitekim “halk, ülke, devlet” anlamlarına gelen Türkçe el (il) kelimesinden türetilen elçi kelimesi³, bir devleti başka bir devlet nezdinde diplomatik teamüller ve belirli kurallar çerçevesinde geçici veya daimî bir surette temsil

¹ Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, 3 F Yayınları, İstanbul 2007, s. 9.

²Uğur Kurtaran, “Sultan Birinci Mahmud’un Rusya’ya Verdiği 1739 Tarihli Ahidnamenin Diplomatik Açından Tahlili”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XXIX/1, 2014, s. 214

³ Meeddud Mansuroğlu, “Elçi”, *İA. C. IV*, MEB. Yayınları, İstanbul1988, s. 231; Mehmet İşşirli, “Elçi”, *DİA. C. XI*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 3.

eden resmi devlet görevlilerine (diplomat) verilen isimdir⁴. Tarihin ilk dönemlerinden beri mevcut olan elçilik kurumu, zaman içerisinde sağlam bir gelenek haline gelerek devletlerarası ilişkileri yürütmeye hukukî bir statü kazanmıştır⁵. Tarihin gördüğü en önemli imparatorluklardan birisi olan Osmanlı Devleti de uzun süren siyasi ömründe birçok devlet ile diplomatik münasebetlerde bulunmuştur. Bu çerçevede devletin kuruluşundan itibaren diğer devletlerle olan siyasi münasebetlerini devam ettirmek ve geliştirmek amacıyla elçilik kurumu kullanılmıştır⁶. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle olan siyasi ve askeri münasebetlerine bağlı olarak Batılı devletler tarafından Osmanlı payitahtına çok sayıda daimî ve geçici surette temsilci gönderilmiştir⁷. Nitekim Avrupalı devletler XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da daimî elçiler bulundurmaya suretiyle Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini canlı tutmak istemişlerdir⁸. İşte bu devletlerden biri olan Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik münasebetlerin başlangıcı XVI. yüzyıla kadar gitmektedir. 1536 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Fransa'ya verilen imtiyazlar⁹ ile iki devlet arasındaki siyasi ve diplomatik ilişkiler resmen başlamıştır¹⁰. Nitekim Fransa, Osmanlı Devleti'nin özellikle XVIII. yüzyıla kadar Avrupa'daki en önemli dostu ve müttefikidir. Fransa'nın Osmanlı nezdindeki bu önemi Osmanlı-Fransız ilişkilerinin tarihsel gelişimi ile ilgili çok sayıda çalışmanın yapılmasına zemin hazırlamıştır¹¹. Bunlar

⁴ İbrahim Yıldırım, *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulleri*, Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s. 27; Uğur Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması Ve Yapılan Harcamalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37/S. 63, s. 2018, s. 331.

⁵ İpşirli, "a.g.m.", s. 3.

⁶ Tahir Sevinç, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Ve Mehmet Said Paşa'nın Paris Sefareti (1739-1742)", *SDÜ. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28, 2013, s.117.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK. Yayınları, Ankara 1988, s. 274; Osmanlı Devleti'nde ilk olarak Venedikliler tarafından 1454 yılında başlatılan İstanbul'da daimî surette bir temsilci bulundurma faaliyeti, ardından 1497 Rusya; 1525 Fransa; 1528 Avusturya; 1583 İngiltere 1612'de Felemenk (Hollanda) tarafından devam ettirilmiştir, Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal), TTK. Yayınları Ankara 1987, s. 14.

⁸ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Bir Avrupa Diploması Merkezi Olarak İstanbul 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre", *Osmanlı*, C. I, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 662-663.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Halil İnalçık, "İmtiyazat", *DİA*. C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 245-252.

¹⁰ İsmail Soysal, "Türk-Fransız İlişkileri", *DİA*. C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 181.

¹¹ Osmanlı-Fransa ilişkileri ile ilgili başlıca çalışmalar için bk. Virginia Aksan, "Ottoman-French Relations 1739-1768", (ed. Sinan Kunalp), *Studies on Ottoman Diplomatic History*, 1, ISIS, İstanbul 1987, pp. 41-58; Tahsin Fındık, "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı-Fransız

daha ziyade iki devlet arasındaki siyasi ve askeri münasebetler üzerinde yoğunlaşırken, yine iki ülke arasındaki diplomatik faaliyetlerin gelişiminde rol oynayan elçilik faaliyetleri ile ilgili de önemli çalışmalar yapılmıştır¹².

İlişkileri (1550-1600)", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 1997; Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, TTK. Yayınları, Ankara 1995; Faruk Bilici, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk-Fransız İlişkileri, Gizli Harpten Objektif İttifaka", *Osmanlı*, C. I, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.480-492; Aynı Müellif, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, TTK. Yayınları, Ankara 2004; İsmail Soysal, "Tarihsel Açından Bakıldığında Türkiye'nin Fransa ile Menfaatlerinin Birbirini Tamamlayıcı Niteliği", *Belleten*, LIV (209), 1990, 463-492; Eşref Hilmi Açık, "Geçmişten Günümüze Osmanlı-Fransa İlişkileri ve Geliştirilebilecek Stratejiler", Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, Gebze 2007; Şerife Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. Yüzyıl-20 Yüzyıl Başları)", *OTAM*, 11, 2010, s. 698-768; Nergiz Şahin, "34-2/11 Numaralı Düvel-i Enebiye Defterine Göre H. 1155-1169 Yılları Arasında Osmanlı Fransız Ticari İlişkileri", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çorum 2019.

¹² Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki diplomatik faaliyetler ve elçilikler ile ilgili başlıca çalışmalar için bk. İsmail Soysal, "Türk-Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. III, (1951-52'den ayrı basım), İstanbul 1953, s. 63-94; *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Sefaretnamesi*, (Haz. Abdullah Uçman), Tercüman 1001 Temel Eser, Ocak 1975; Azmi Süslü, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri 1798-1807", *Belleten*, C. XLVII, S. 185, Yıl: 1983 Ocak, s. 259-279; Mehmet Ali Demirbağ, "XVIII. Yüzyılda Fransız Elçisi De Vergennes'in Osmanlı İmparatorluğu Hakkındaki Raporları", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, İzmir 1987; İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, TTK. Yayınları, Ankara 1999; Aysin Şişman, "1702-1708 Tarihleri Arasında Türk Fransız İlişkilerinde Konsolos Arzları ve Bunlara Ait Hükümler", Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, Balıkesir 1995; Aynı Müellif, "1702-1708 Tarihleri Arasında Türk Fransız İlişkilerinde Konsolos Arzları ve Bunlara Ait Hükümler", *Belleten*, LXIII/237, Ankara 1999, s. 509-557; "Osmanlı-Fransız İlişkileri 1740-1789 (Konsolos Arzlarına Göre)", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*, Afyonkarahisar 2011; Gilles Vengstegn, *İlk Osmanlı Sefiri 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Anıları: Kâfirlerin Cenneti*, (çev. Murat Aykaç Erginöz), Ark Yayınları, İstanbul 2002; Ayşegül Çıtlak, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Fransız İlişkileri Müteferrika Süleyman Ağa'nın Fransa Elçiliği (1669-1709)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Trabzon 2005; Sıdika Eser, "Vergenes Charler Gravier Kont'un 1767 Tarihli Raporları Çerçevesinde XVIII. Yüzyıl Denge Politikası Ve Osmanlı Fransız İlişkileri", Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, Manisa 2007; Bekir Günay, *Paris'te Bir Osmanlı, Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'nin Paris Sefirliği ve Büyük Sefaretnamesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009; Nihat Karaer, "Paris'te İlk İkâmet Elçiliğimiz Kuruluncaya Kadar (1797) Osmanlı-Fransız Diplomasi İlişkilerinin Genel Seyri", *OTAM*, 28/Güz 2010, s. 353-378; Eyyub Şimşek, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırım Savaşı (1853-1856)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*, Trabzon 2013; Eray Akçay, "İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. O. 34'te Kayıtlı Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı Bürokrasisi İle Yazışmalarını İhtiva Eden Bir Mecmua

Nitekim XVI. yüzyılda temelleri atılan Osmanlı-Fransa münasebetlerinde kurulan dostça münasebetlerin devam etmesinde taraflar arasında gidip gelen elçilerin büyük katkısı olmuştur. İşte iki ülke arasındaki münasebetlerin gelişiminde önemli rol oynayan elçilerden biri de Marquis Louis Sauveur de Villeneuve¹³'dir. Fransız elçisinin Osmanlı payitahtında kaldığı süre boyunca takip ettiği politikalar, iki devlet arasındaki barış ve dostluk sürecini yeni boyutlara taşıdı. Özellikle elçinin 1736-1739 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşında üstlendiği arabuluculuk rolü, Osmanlı Devleti'ne 1739 yılında Belgrad Antlaşması gibi tarihinin son kazançlı barışını imzalattı. Yine bunun karşılığında 1740 yılında Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden aldığı kapitülasyonlar, Fransa'yı Osmanlı nezdinde en itibarlı devlet haline getirdi. Bu noktada tüm bu gelişmelerin başrolündeki isim olan Villeneuve'nin Babiâli'deki 13 yılını (1728-1741) incelemek önemli hale gelmektedir. Nitekim bu sayede devletlerarası ilişkilerin gelişiminde elçilerin rolünü ortaya koymak mümkün hale gelecektir. Ele alınan konu ile ilgili mevcut literatürde önemli eserler bulunmaktadır¹⁴. Bu noktada çalışmada mevcut araştırmalardan istifade edilmekle birlikte, Villeneuve'nin İstanbul elçiliğine farklı bir bakış açısı geliştirilmek suretiyle bir problematik oluşturulmuştur. Çalışmada Babiâli'nin genel elçi kabulleri teamülleri çerçevesinde İstanbul'a gelen yabancı bir elçiye uygulanan kaideler ile onlar için yapılan harcama ve muamelelerin detaylarını da bulmak mümkündür.

(1716-1724)", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2014; Mustafa Daş, *İstanbul'da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, (çev. Ali Şevket Bizer), TTK. Yayınları, Ankara 2017; Nağihan Okutucu, "İstanbul'da Fransız ve İngiliz Elçilerinin Rekabeti Ve Osmanlı-Fransa-İngiltere Münasebeti 1604-1610", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale 2018; Ali Safa Kartal, "Jean De La Forest'in Büyükelçilik Döneminde Fransa-Osmanlı Siyasi ve İktisadi Münasebetleri (E.Charriere Eseri Çerçevesinde)", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2018; Cansu Acar, "Ahmed Azmi Efendi'nin H. 1205/M. 1790-91 Tarihli Sefaretnamesi ile Seyyid Mehmed Vahid Efendi'nin H. 1221/M. 1806-07 Tarihli Sefaretnamesinin Karşılaştırması ve Değerlendirilmesi", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Nevşehir 2019.

¹³ 1728-1741 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde görev yapan Fransız büyükelçisi olan Villeneuve, 6 Ağustos 1675 yılında Aix-en-Provence'de doğdu. Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında 1739 Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasını sağladı. 1741 yılında elçilik görevi bittikten sonra Fransa'da eyalet meclisi üyesi olan Villeneuve, 18 Haziran 1745'te Marsilya'da öldü, https://fr.wikipedia.org/wiki/Louis_Sauveur_de_Villeneuve (25.04.2020).

¹⁴Bk. Albert Vandal, *Une Ambassade Française en Orient sous Louis XV. La Mission du Marquis de Villeneuve 1728-1741*, Paris 1887; Ayrıca elçinin İstanbul elçiliği sırasında tuttuğu raporlarla ilgili kapsamlı bir çalışma için bk. *Les Rapports De Louis-Sauveur Marquis De Villeneuve Ambassadeur Du Roi De France Auprès De La Sublime Porte Ottomane (1728-1741) Tome Premier (1728-1731)*, (ed. Sinan Kunalalp), The Isis Press, 2019.

Genelden özele bir indirgemenin yapılacağı araştırmada 1728-1741 yılları arasında İstanbul'da elçilik görevinde bulunan Villeneuve için Babiâli'de yapılan uygulamaların genel elçi kabullerindeki yerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Yapısal açıdan iki bölümden oluşan araştırmada ilk olarak Villeneuve'nin elçiliğinin başladığı 1728 yılına kadarki Osmanlı-Fransa ilişkilerinin tarihsel seyri hakkında bilgi verilmiştir. Konunun kavramsal çerçevesinin oluşturulması için ele alınan bu bölümün ardından ise ikinci bölümde asıl konumuz olan Villeneuve'nin 1728-1741 tarihleri arasındaki İstanbul elçiliği, faaliyetleri ve elçi için Babiâli'de uygulanan diplomatik teamüllerin ayrıntıları üzerinde durulmuştur.

1.Marquis Louis Sauveur De Villeneuve'nin Elçiliğine Kadar Osmanlı-Fransa Münasebetleri

Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki münasebetlerin başlangıcı Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına kadar gitmektedir. İki devlet arasındaki ilişkiler Osmanlıların Rumeli'de genişlemeye başlaması ile yoğunlaştı¹⁵. Bu çerçevede Orhan Bey ve Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlılara karşı oluşturulan Haçlı Seferlerine katılan¹⁶ Fransa ile yine Cem Sultan (Şehzade) meselesi sebebiyle dostça olmayan gelişmeler yaşandı¹⁷. İki ülke arasındaki dostça ilişkilerin başlangıcı ise Kanuni Sultan Süleyman döneminde meydana geldi. Fransa Kralı François'in 1525 Pavia Savaşı'nda İspanya Kralı Şarlken'e yenilerek esir düşmesi sonrasında annesi Louise de Savoys, Osmanlılardan yardım istedi. Bu amaçla Macar asıllı Comte de Jean Frangipani ilk Fransız elçisi olarak İstanbul'a gönderildi¹⁸. Bu durum üzerine harekete geçen Kanuni Sultan Süleyman, 1526 yılında Mohaç'ta Macar Krallığı'nı yenerek, ortadan kaldırdı¹⁹. Bu olayın ardından Fransa Kralı'nın ülkesine gönderilmesiyle başlayan Osmanlı-Fransız dostluğu çerçevesinde

¹⁵ Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı Fransız İlişkileri", *SDÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, Mayıs 2009, s. 61-62.

¹⁶ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. I, (çev. Nilüfer Epçeli), (çev. kontrol: Kemal Beydilli), (ed. Erhan Afyoncu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 326.

¹⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, İstanbul 2000, s. 323.

¹⁸ De Lamar Jensen, "The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy", *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 16, No. 4 (Winter, 1985), p. 452; İsmail Soysal, "Türk-Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. III/5-6, (1951-52'den ayrı basım), İstanbul 1953, s. 65.

¹⁹ Ali İbrahim Savaş, "Osmanlı Devleti İle Habsburglar Arasındaki Diplomatik İlişkiler", *Türkler*, C. 9, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.552; Feridun Emecen, "Süleyman I", *DİA*. C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 64.

1536 yılında Fransa, Osmanlı Devleti'ne ilk daimî elçisini gönderdi²⁰. Bu görevlendirme ile iki ülke arasındaki ilişkiler diplomatik bir zemine oturdu²¹. 18 Şubat 1536'da, I. François adına gelen elçi Jean de La Forest ile Kanuni adına Sadrazam İbrahim Paşa arasında Fransa'ya ticarî imtiyazlar tanıyan bir antlaşma gerçekleştirildi. O tarihe kadar yapılan diğer antlaşmalardan farklı olarak iki taraflı bir özellik taşıyan bu antlaşma ile aynı zamanda Osmanlı-Fransız siyasi ilişkileri resmen başlamış oldu²². Fransa'ya verilen imtiyazlar çeşitli tarihlerde yenilenmek suretiyle iki devlet arasındaki dostça münasebetler devam ettirildi. Bu çerçevede Kanuni döneminde 1553 yılında ve ardından II. Selim döneminde 1569 yılında yenilenen kapitülasyonlar, Fransız elçi Jacques de Germigny'in gayretleri ile 1581 yılında tekrar yenilendi²³. Yine yüzyılın sonlarında Breues senyörü François Savary'nin elçiliği sırasında 1597'de taraflar arasındaki kapitülasyonlar bir kez daha yenilendi. Ardından 1604'te Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yeni bir antlaşma imzalandı²⁴.

Bu şekilde XVII. yüzyıla gelinen Osmanlı-Fransa ilişkilerinde Fransa'ya verilen beşinci kapitülasyonda Fransa'ya Katolikleri himaye hakkı ile Cezayir korsanlarını cezalandırma hakkı tanındı²⁵. Aynı zamanda 1604 kapitülasyonları, Fransa'ya bandıra hakkıyla Hıristiyanların ve Kutsal yerlerin korunması haklarını da verdi²⁶. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren güçlenen Fransa, Osmanlı Devleti ile olan dostça münasebetlerini bir tarafa koymak suretiyle, Batı'da Osmanlılara karşı oluşturulan ittifaklara (1664) dâhil oldu²⁷. Bu durum karşısında Babıâli'nin Fransa'ya verdiği kapitülasyonları askıya alması ile zor durumda kalan Fransa ile ilişkilerin yeniden düzenlenmesi için 1669'da Paris'e bir elçi gönderildi. Bu şekilde düzelen iki devlet ilişkilerinde 1673 yılında 5. kapitülasyon antlaşması

²⁰ Ayşin Şişman, "1702-1708 Tarihleri Arasında Türk Fransız İlişkilerinde Konsolos Arzları ve Bunlara Ait Hükümler", *Belleten*, LXIII/237, Ankara 1999, s. 509.

²¹ Ayşin Şişman, "Osmanlı-Fransız İlişkileri 1740-1789 (Konsolos Arzlarına Göre)", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*, Afyonkarahisar 2011, s. 2.

²² Soysal, "a.g.m.", s. 181.

²³ Nermin Genç, "Fransa Ahkâm Defteri (1634-1666)", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2014, s.37.

²⁴ Eyyub Şimşek, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırım Savaşı (1853-1856)", Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, Trabzon 2013, s.21; Soysal, "Türk-Fransız İlişkileri", s. 182.

²⁵ Gündüz Akıncı, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973, s. 78.

²⁶ Azmi Süslü, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri 1798-1807", *Belleten*, C. XLVII, S. 185, Yıl: 1983 Ocak, s. 259; s. 9.

²⁷ Hasan Şahin, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Osmanlı-Fransız İlişkileri (Başlangıcından Paris Barışına (1856))", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, Erzurum 2009, s. 283.

yapılmak suretiyle Fransa'ya geniş imtiyazlar verildi²⁸. Yine Marquis de Notiel (1670-1679)'in elçiliğinin ardından göreve getirilen Comte de Guilleragues döneminde imzalanan 10 Kasım 1679 tarihli antlaşma ile Fransa'nın imtiyazları arttırıldı. İlgili tarihlerdeki Fransız elçisi, Pierre de Girardin'in 1689'da ölümünden sonra önce Marquis de Châteauneuf (1689-1699) onun ardından da Charles Comte de Ferriol (1699-1711) İstanbul'a elçi olarak gönderildi²⁹. Ferriol, Fransa Kralı XIV. Louis'in politikasına bağlı olarak Osmanlı ülkesindeki Katolikleri, Macarların Protestan asilerini ve Cizvitleri destekledi³⁰.

Görüldüğü üzere XVII. yüzyıla kadar Fransa daha çok ve daha düzenli bir şekilde elçiler görevlendirirken, Osmanlı Devleti daha az sayıda ve geçici görevlerle Paris'e elçi gönderdi. Bu çerçevede ilk olarak 1618 yılında Sultan II. Osman'ın cülusunu bildirmek amacıyla Hüseyin Çavuş Paris'e gönderildi. Ardından IV. Mehmed tarafından 1669 yılında Müteferrika Süleyman Ağa Fransa'ya gönderildi³¹.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Fransa'da güçlü bir monarşik sistem hüküm sürüyordu³². İlgili tarihlerde 1699 Karlofça Antlaşması'yla dış politika ve diplomasisinde büyük bir dönüşüm yaşayan Osmanlı Devleti'nde Fransa'ya verilen imtiyazlar da genişletildi. Bu çerçevede 1716'da İstanbul'a gelen Fransız elçisi Marquis de Bonnac, Kudüs'teki Saint Sepulcre Kilisesi'nin tamiri imtiyazını elde etti. Hristiyan dünyasında çok önemli olan bu imtiyazın Fransız Hükümeti'ne bildirilmesi için Yirmisekiz Mehmed Çelebi 1720'de siyasi bir görevle Fransa'ya giden ilk elçi olarak Paris'e gönderildi. 1721 yılında XV. Louis (1710-1774) ile görüşen Osmanlı elçisi, Fransa'nın askeri desteğini sağlayamamakla birlikte, Avrupa'daki gelişmeler hakkında hazırladığı raporu Osmanlı Devleti'nde oldukça etkili oldu. İlgili tarihlerde Osmanlı Devleti ile Fransa'nın arası bir hayli iyi olup, Osmanlı devlet adamları Fransa'dan "kadim dost" diye bahsediyorlardı³³.

²⁸ Şimşek, *a.g.t.*, s. 21; Uğur Kurtaran, *Sultan Birinci Mahmud (1730-1754)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2018, s. 474.

²⁹ BOA. A. DVNS. NMH. d. nr. 5, s. 474-475; Şişman, *a.g.t.*, s. 10.

³⁰ Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 7, (Yay. Haz. Mümin Çevik), Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 1957.

³¹ Şişman, *a.g.t.*, s. 11; Bk. Ayşegül Çıtlak, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Fransız İlişkileri Müteferrika Süleyman Ağa'nın Fransa Elçiliği (1669-1709)", Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Trabzon 2005.

³² Azmi Özcan, "Fransa, Tarih", *DİA*. C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 179.

³³ Soysal, "Türk-Fransız İlişkileri", s. 182.

2. Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin İstanbul Elçiliği ve Faaliyetleri

Görüldüğü üzere XVIII. yüzyılda Fransa'nın Babiâli üzerindeki etkisi oldukça iyi durumdaydı. Bu gelişmelerin yaşanmasında Fransa'nın İstanbul'daki elçilerinin faaliyetleri bir hayli fazladır. Fransa'nın Şark politikasının yönlendiricisi olarak adlandırılan Villeneuve, 5 Aralık 1728 tarihinde İstanbul'a geldi³⁴. Bu şekilde ilki 1536 yılında Jean de La Forest ile başlayan Fransa'nın İstanbul daimî elçiliğinde Villeneuve 34. Fransız elçisi oldu³⁵. Villeneuve'nin 1741 yılına kadar devam eden büyükelçiliği sırasındaki başlıca faaliyetlerini aşağıdaki şekilde bölümlere ayırmak mümkündür:

2.1. Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin 1728-1736 Yılları Arasındaki Faaliyetleri

1728 yılında İstanbul'a gönderilen Villeneuve'nin başlıca geliş amacı, Kardinal Fleury³⁶ tarafından Fransızlara verilen dinî ve ticarî ayrıcalıkların yeniden kazandırmak ve bu dönemde yaşanan Osmanlı-Rus çatışmasından yararlanarak Fransa'nın gittikçe azalan önemini arttırmaktır. İstanbul'a gelen Villeneuve, görevinin ilk yıllarında iki ülke arasındaki ilişkileri yeniden eski seviyesine çıkartmak amacıyla Osmanlı hizmetine girmek isteyen Comte De Bonneval³⁷'in bu talebinin kabul edilmesi için dönemin

³⁴ Albert Vandal, *Une Ambassade Française en Orient sous Louis XV. La Mission du Marquis de Villeneuve 1728-1741*, Paris 1887, s. 67-68; Villeneuve'nin İstanbul elçiliğine atanması ile ilgili olarak Hammer'de geçen ifadeler için bk. "*Fransa elçisi paylaşma anlaşmasına aracılık eden Bonnac'ın yerine gelen Vikont Andrezel İstanbul'da öldü. Elçi hayattayken Allien ve Fransa'nın İzmir konsolosu Fontenu tarafından kendisine karşı bir takım dolaplar çevrilmişti. Fransa Hariciye Nazırı Maurepa Türkiye'ye elçi olarak kimi göndermesi gerektiğini tespit edemediğinden Sultan'ın hekimi Yahudi Fonesca'ya gizlice bir mektup yazarak, İzmir konsolosu Fontenu'nun İstanbul'da elçi olarak bulunmasını uygun görüp görmediğini kendisine bildirmesini rica etti. Hekim Yahudi Fonesca, daha yüksek seviyede birinin atanmasının Babiâli'yi memnun edeceğini ve Fransa elçiliğine ihtişam kazandıracağını bildirdiğinden Nazır Maurepa İstanbul'a elçi olarak Marki de Villeneuve'yi gönderdi*", Hammer, a.g.e., s. 2057.

³⁵Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 8 (Yay. Haz. Mümin Çevik), Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 2803.

³⁶ Fransa tarihinde oldukça etkili bir isim olan Fleury, 1715 yılında XIV. Louis'in ölümünden sonra, onun yerine tahta geçen çocuk yaştaki (5 yaşında) yeni kral XV. Louis zamanında idareyi ele almış ve 1743 yılında vefat etmiştir, Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, C. V, 6. Baskı, TTK. Yayınları, Ankara 1988, s. 236.

³⁷ Osmanlı Devleti'nin hizmetine girdikten sonra ihtida ederek Müslüman olan ve Ahmed Paşa adını alan Bonneval'in asıl adı Cloud Alexander Comte de Bonneval'dir. 14 Temmuz 1675'de Coussae'de doğan Bonneval, İspanya savaşlarında tanınan bir Fransız asilzadesidir. XIV. Louis'in saray nazırıyla arasının açılması üzerine ordudan ihraç edilen Bonneval,

sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa ile görüştü³⁸. Döneme ait belgelerde Fransız elçisinin 1729 yılında padişah ve sadrazam tarafından huzura kabul edildiği ve bu sırada kendisine 48.000 akçe değerinde iki kıta hilat giydirildiği görülmektedir³⁹. İlgili tarihlerde Fransa İstanbul'daki elçisi aracılığıyla Trablusgarp Ocağı ile bir dostluk antlaşması imzalamıştır. Nitekim bununla ilgili olarak Trablusgarp Ocağı idarecilerine gönderilen bir hükümle ilgili antlaşma için bir temsilci görevlendirilmesi istenirken⁴⁰, antlaşmanın Trablusgarp'ta yapılmadığı takdirde görevlendirilen temsilcinin İstanbul'a gelmesine gerek olmadığı belirtilmiştir⁴¹. Bu şekilde Sultan III. Ahmed'in saltanatının son iki yılında İstanbul'a gelen Fransız elçisinin bu yıllarda devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi için

Fransa'dan kaçarak Avusturya'ya gitti. Avusturya ordularında Osmanlılara karşı başarılı savaşlarda yer aldıktan sonra, giderek güçlenmesinden rahatsız olan Prens Euguen tarafından azledilmek suretiyle mal varlığı müsadere edildi ve hapsedildi. Üç sene kadar hapis kalan Bonneval'a Avusturya'yı terk etmesi şartıyla istediği yere gitmesine izin verildi. Önce Venedik, sonra Bosna'ya giden Bonneval, Avusturya'dan intikam almak düşüncesi ile Osmanlı hizmetine girdi ve Müslüman oldu, Cavid Baysun, "Ahmed Paşa (Humbaracı)", *İA.*, C. I, MEB. Yayınları, İstanbul 1989, s. 199; Abdülkadir Özcan, "Humbaracı Ahmed Paşa", *DİA*. C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 551-553; Uğur Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi Humbaracı Ahmed Paşa (1675-1747)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 15-19; Fatih Yeşil, "Bir Fransız Maceraperestin Savaş Ve Diplomasiye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyhaları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011, Güz (15), s. 207.

³⁸ Şişman, *a.g.t.*, s. 49.

³⁹ BOA. İE. HR. 9/938 (H. 6 Recep 1141/M. 5 Şubat 1729); Fransız elçisine Osmanlı yönetimi tarafından hilat giydirilmesi mutata bir kaidedir. Nitekim daha ziyade Doğu diplomasisinde görülen hediyeleşme diplomasi teşrifatı içerisinde önemli bir yere sahiptir, Fatma Ünyay Açıkgöz, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye Ve Hediyeleşme", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara 2012, s. 13; Osmanlı Devleti ile yabancı devletlerarasında cülûs tebliği, anlaşma tasdiki ya da dostluğun pekiştirilmesi amacıyla yapılan karşılıklı elçilik faaliyetlerinde yer alan hediyeleşmeler, diplomatik ilişkilerin düzeyini ve işleyişini yansıtan önemli ayrıntılardan birini oluşturmaktadır, Murat Uluskan, "Osmanlı Diplomatik Hediye Geleneğine Bir Örnek: Avusturya İmparatoruna Gönderilen Hediyeler ve Bunların Temini (1665-1669)", *Hediye Kitabı*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç), İstanbul 2007, s. 72; Örneğin 1664-1665 tarihlerinde Osmanlı ordu hazinesinden yapılan günlük harcamaları gösteren sefer ruznamçesinde 22-28 Eylül tarihleri arasında, iki farklı vesileyle dağıtılan hilatlerden en az iki tanesinin "sulh haberinin" gelmesi dolayısıyla dönemin Habsburg daimî elçisi ve tercümanına verildiği bilinmektedir, Özgür Kolçak, "XVII. Yüzyıl Osmanlı-Habsburg Diplomasi Tarihine Bir Katkı: 1664 Vasvar Antlaşması'nın Tasdik Sürecine Dair Yeni Bulgular", *Divân. Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 22/43, 2017, s. 39; Benzer şekilde aynı tarihlerde Babiâli'ye gelen Habsburg elçisi Leopold von Talman'a da Osmanlı yönetimi tarafından hilat giydirildi, Raşid Mehmed Efendi-Çelebizade İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C. III, (Haz. Abdülkadir Özcan vd.), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 1618.

⁴⁰ BOA. A. DVNS. MHM. nr. 135, s. 248 hk. 1206.

⁴¹ BOA. A. DVNS. MHM. nr. 135, s. 249 hk. 1209.

uğraştığı görülmektedir. Villeneuve'nin elçiliği Sultan I. Mahmud'un saltanat yıllarında da devam etmiştir. Nitekim I. Mahmud'un tahta çıkışını (1730) tebliğ için gönderilen name-i hümayûna⁴² (Sultan II. Osman'ınki gibi) cevaben tebrik için Fransa Kralı'ndan padişaha⁴³ ve sadrazama⁴⁴ gelen mektuplarda elçi Villeneuve'nin de görevinde bırakıldığı ve taraflar arasındaki dostluğun devam edeceği ifade edilmiştir⁴⁵. Fransız Kralı'nın Villeneuve'yi görevinde bırakması, elçinin İstanbul'daki faaliyetlerinden memnun olduğunu göstermektedir. Bu şekilde faaliyetlerine devam eden Fransız elçisinin bu yıllarda Osmanlı dış politikasıyla yakından ilgilendiği ve Babıâli'ye bu minvalde raporlar sunduğu görülmektedir. Nitekim Villeneuve, H. 29 Zilhicce 1145/M. 12 Haziran 1733 tarihinde Babıâli'nin yakından ilgilendiği Lehistan verasetiyle ilgili Osmanlı yönetimini bilgilendirmiştir. Bu çerçevede Fransız elçisinin sunduğu raporda Lehilerin diğer devletlerden ziyade Osmanlı Devleti'nin himayesine girmek istedikleri belirtilmiştir. Yine ilgili raporda Lehistan'da zorla kral değişikliğinin yapılacağı ve yeni gelecek Leh Kralı'nın Rusya ve Avusturya ile işbirliği içerisinde olduğu şeklinde ifadeler yer almaktadır⁴⁶.

2.2. Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin 1736-1739 Osmanlı-Rusya ve Avusturya Savaşlarındaki Faaliyetleri

XVIII. yüzyıla Karlofça ve İstanbul Antlaşması'nın verdiği ağır kayıplar ile giren Osmanlı Devleti, 1711 Prut'ta Rusya karşısında bir takım telafiler yaparken⁴⁷, 1718 Pasarofça Antlaşması ile Avusturya ve Venedik karşısında yeni kayıplar yaşadı⁴⁸. Aynı zamanda bu antlaşma ile Batı'da 1736 yılına kadar sürecek olan yeni bir barış dönemine girildi. İlgili tarihlerde Osmanlı Devleti, doğuda Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın başlattığı İran/Safevi

⁴² Bk. "*Françe Padişahına cülus-ı hümayûn-ı müş'ir name-i hümayûn*", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 231.

⁴³ Bk. "*Rikâb-ı hümayûn-ı şehriyariye Françe Kralı tarafından gelen namenin tercümesidir*", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 251-252.

⁴⁴ Bk. "*Devletlü inayetlü sadrazam hazretlerine Françe Padişahu tarafından irsal olunan mektubun tercümesidir*", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 252-253.

⁴⁵ Bk. "*Rikâb-ı hümayûn-ı şehriyariye Françe Kralı tarafından gelen namenin tercümesidir*", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 299.

⁴⁶ Bk. "*Devletlü inayetlü sadrazam hazretlerine Asitane-i saadetde mukim Françe ilçisinden Lehlüye dair gelen kâğıdların tercümesidir*", BOA. HH. nr. 1427/58447 (H. 29 Zilhicce 1145/M. 12 Haziran 1733).

⁴⁷ Bk. Prut seferi ve antlaşması ile ilgili bk. Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı*, AÜDTCF. Tarih Enstitüsü Yayınları, Ankara 1951.

⁴⁸ Bk. BOA. A. DVNS. DVE. d. *Nemçelü Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 55-61; BOA. A. DVNS. DVE. d. *Venedik Ahidname Defteri*, nr. 16/4, s. 99-107; Abdülkadir Özcan, "Pasarofça Antlaşması", *DİA*. C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 177-181.

savaşları ile uğraşırken⁴⁹, 1736 yılında Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı'ya karşı ittifakı ve savaş açmasıyla Batı'da yeni bir savaşa girmek zorunda kaldı⁵⁰. Nitekim ilgili tarihler, Batı'da Osmanlı'ya karşı ittifak planlarının devreye konulduğu ve Babiâli'nin yalnızlığa itilmeye çalışıldığı dönemlerdir. Özellikle 1718 Pasarofça Antlaşması'yla Belgrad'ı kaybeden Osmanlı Devleti'ne karşı 1736 yılına kadar karşı faaliyetlerde bulunan imparatorluklar arasında Habsburglar ve Ruslar yer almaktadır. Azak ve Belgrad'ı ellerinde tutmak isteyen iki imparatorluk, zafiyet eğilimleri gösteren Osmanlı Devleti'ne karşı çeşitli ittifak girişimlerinde bulundu. Zira Ruslar için Babiâli'nin Azak'taki hâkimiyetinin devamı ya da Habsburglar için Belgrad'ın tekrar kaybedilme ihtimali, her iki imparatorluğun güney yönündeki genişleme politikalarına büyük bir darbe indirecekti. Bu noktada 1736'da başlayan savaşların temel sebepleri, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki Balkan hâkimiyetini elde etme mücadelesi, Lehistan Krallığı meselesi, Kafkaslarda Ruslarla yaşanan problemler ve en önemlisi Prens Eugen'in gayretleri ile oluşturulan 1726-1733 yılları arasındaki Rus-Habsburg ittifakıdır. Özellikle Ruslar ile Habsburgların ittifakı Osmanlı Devleti'ni oldukça zor durumda bırakacaktır. Bu savaşta Osmanlı Devleti'nin temel amacı, 1717 yılında Habsburglara teslim etmek zorunda kaldıkları Belgrad Kalesi'ni geri almaktır. Habsburgların başlıca amacı ise Belgrad'ı ellerinde tutarak, hem Prens Eugen'in hatırasına sahip çıkmak, hem de Banat ve Petervaradin'in güvenliğini teminat altına almaktır⁵¹. Rusya'nın Osmanlı aleyhine olan politikalarından rahatsız olan Fransa'nın temel isteği ise Osmanlı Devleti'nin kendi ayakları üzerinde durabilmesidir. Yine ilgili tarihlerde Lehistan'da yaşanan Veraset meselesinden dolayı da Rusya ve Avusturya ile arası iyi olmayan Fransa, bu süreçte Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. Bu noktada ilgili tarihlerdeki Osmanlı-Fransa yakınlaşmasında devletler arası konjunktörün büyük bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim ilgili yüzyılda İstanbul, önemli bir diplomatik savaşa sahne oldu ve birçok devlet Babiâli ile ittifak kurmak istedi. Fransa Hükümeti tarafından Villeneuve'ye verilen talimatta Rusların Karadeniz'de serbest ticaret yapmasını engellemesi için mümkün olan her şeyi yapması isteniyordu⁵². Fransa, Rusya'nın daha fazla genişlemesini engellemek amacıyla Osmanlı'nın içine düştüğü yalnızlıktan kurtarılması

⁴⁹ İlker Külbilge, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)", Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir 2010, s. 51.

⁵⁰ Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *Suphi Tarihi*, (haz. Mesut Aydınar), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 299-300.

⁵¹ Hakan Karagöz, "Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi (1739)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2018-1, S. 33, s. 183-184.

⁵² Şimşek, *a.g.t.*, s. 30.

gerektiği düşüncesini taşıyordu. Fransa elçisi Villeneuve, Lehistan tahtına Leçinski'nin çıkması konusunda (çünkü Leçinski Fransa Kralı'nın kayınpederidir) bir faaliyet yürütürken, Comte de Bonneval'de elçiyi destekliyordu. Düşünülen planda Fransa ile Babıâli arasında Rusya'dan ziyade Habsburglara yönelik bir ittifak vardı. Buna göre Fransa, Karlofça ve Pasarofça Barış Antlaşmaları ile kaybedilen bölgelerin geri alınmasına yardım etmek üzere, İtalya üzerinden Bosna'ya 50 bin kişilik bir ordu gönderecekti. Yine plan çerçevesinde İtalya'dan bir ordu Avusturya'ya karşı harekete geçecek ve Almanya'da Bavyera Elektörü Habsburg ülkelerine saldıracaktı⁵³. Bu çerçevede Avusturya ve Rusya'nın Lehistan içişlerine müdahalesi⁵⁴ ve Fransa'nın İstanbul elçisi Villeneuve'nin teşvik ve kışkırtmaları sonucunda⁵⁵ Osmanlı Devleti, 2 Mayıs 1736 tarihinde Rusya'ya savaşa ilan etti⁵⁶. Rusların Lehistan'a girmesi ve ardından Or-kapı, Kırım, Bahçesaray ve Azak'a saldırısı ile başlayan savaşlarda, Avusturya ise elçisi Leopold von Talman aracılığıyla Osmanlı yönetimini Rusya ile barış için oyaladı. Bu arada Fransa elçisi Villeneuve, Avusturya'nın Rusya'nın yanında savaşa katılmaması için diplomatik çaba sarf ediyordu. Barışın yapılacağından ümitli olan Osmanlı yönetimi, Avusturya elçisi Talman'ı kabul ederek, barış görüşmelerinin Niyemirov'da yapılması için hazırlıklara

⁵³Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, C. 5, (çev. Nilüfer Epçeli), (çev. kontrol: Kemal Beydilli),(ed. Erhan Afyoncu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 461.

⁵⁴ Avusturya ile birleşen Ruslar, Osmanlı Devleti ile daha önce imzaladıkları Edirne Muahadesi'ne uymayarak Lehistan Krallığı meselesine askeri müdahalede bulunmak suretiyle kendi adayları olan III. Ogüst'ü kral seçti, Dukakin-zâde Feridun, *1736-1739 Türk Avusturya Rus Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1278, s. 1.

⁵⁵ Bununla ilgili olarak Fransa İmparatoru'nun başvekili Kardinal de Fleury tarafından Osmanlı sadrazamına gönderilen mektupta Rusların Özi Kalesi'ne saldırılarının Fransız Kralı'nı çok üzdüğü ve Osmanlıların açtıkları savaşta başarılı olacakları ifade edilmektedir, bk. "Françe Padişahının başvekili Kardinal de Fleuri tarafından devletli saadetli sahib-i devlet hazretlerine yazılan mektubun tercümesidir", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 449; Fransa Lehistan veraseti sebebiyle Avusturya ile arasındaki sorunlardan dolayı, Osmanlı Devleti ile Avusturya ve müttefiki Rusya arasında bir savaş çıkmasını ve böylece Avusturya'nın kendi isteklerini kabule zorlamak istiyordu, Mithat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli Haritalı*, C. V, TTK. Yayınlar, Ankara 2011, s. 2489-2490.

⁵⁶ Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-i Tevârih*, C. I, (Yay. M. Münir Aktepe), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976, s. 63-64; Vak'anüvis Suphi Mehmet Efendi, *a.g.e.*, 299-300; Abdülkadir Özcan, "Mahmud I", *DİA*. C. XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 349; Hakan Karagöz, "1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, Isparta 2008, s. 27; Uğur Kurtaran, "Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri (3 belge ile birlikte)", *Belleten*, C. LXXIX, S. 285, Ankara 2015, s. 595.

geçti⁵⁷. Bu arada Fransız elçisi, ilk başta Osmanlıların Avusturyalılar tarafından tuzağa düşürülmesine tepki göstermeyerek, daha sonra Babiâli'nin tuzağa düştüğünü kendilerine göstermek suretiyle, Babiâli'nin güvenini kazandı⁵⁸. Barış bahanesiyle Osmanlı yetkililerini oyalayan ve bu sürede hazırlıklarını tamamlayan Avusturya 6 Haziran 1737'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı ve saldırıya geçti. Ardından Avusturya kuvvetleri tarafından Banyaluka, İzvornik ve Eflak bölgeleri işgal edildi⁵⁹. 11 Temmuz 1737 yılında Özi Ruslar tarafından işgal edildi. Ardından Eflak ve Bükreş'e saldıran Avusturya kuvvetleri her iki bölgeyi de ele geçirdi. Gelişen yeni durumlar karşısında sadrazamlığa getirilen Muhsinzâde Abdullah Paşa Banyaluka'da, Hekimoğlu Ali Paşa Bosna'da, İvaz Mehmed Paşa ise Vidin civarında Avusturya kuvvetlerini geri çekilmeye zorladı⁶⁰. Yine Hafız Ahmed Paşa Niş'e girdi. Ordunun İstanbul'a dönmesinden sonra I. Mahmud, savaş sorumluluğunun Avusturya'ya ait olması şartıyla Fransa'nın barış için arabulucu olmasını kabul ettiyse de sınır boylarındaki hazırlıklarını devam ettirdi. Ardından Osmanlı kuvvetleri tarafından Mehadiye alınırken, Orsova ve Adakale kuşatılarak Tuna'ya geçildi⁶¹.

2.3. Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin 1739 Belgrad Antlaşması'ndaki Arabuluculuğu ve Bununla İlgili Yapılan Harcamalar

Osmanlı Devleti'nin 1736-1739 yılları arasında iki cephede sürdürdüğü savaş süreci Babiâli'nin Avusturya karşısındaki üstünlüğü ile devam ediyordu. Bu arada yeni sadrazam Silahdar Mehmed Paşa'nın sulh için bazı Avrupa devletlerine gönderdiği mektuplara⁶² binaen 17 Ekim 1737 tarihinde Fransa başvekili Kardinal Fleury' den bir cevap mektubu geldi. İlgili mektupta Avusturya'nın barışa meyilli olduğunu belirten başvekil, Osmanlı Devleti de barışı istiyorsa Rusya'nın da ikna edilerek Fransa'nın arabuluculuk yapabileceği ifade edildi⁶³. Mektubun devamında ise

⁵⁷ Özcan, "Mahmud I", s. 349-350.

⁵⁸ Karagöz, *a.g.t.*, s. 29.

⁵⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye Ve Rusya*, TTK. Yayınları, Ankara 1990, s. 21-22.

⁶⁰ Cevad Erbakan, *1736-1739 Türk-Avusturya Rus Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1938, s. 34-35.

⁶¹ Özcan, "Mahmud I", s. 350.

⁶² Barışçıl bir insan olan Osmanlı sadrazamı ittifak devletlerinin taleplerinin yüksek olması sebebiyle nüfuzlu bir arabulucunun yardımı olmadan, bir uzlaşmaya varmanın çok zor olduğu düşüncesiyle XV. Louis'in başbakanı Kardinal Fleury'e dostane bir mektup yazmak suretiyle Versailles Kabinesi'nin arabuluculuğunu talep etti, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 515.

⁶³ Fransa üç devletin (Osmanlı, Avusturya, Rusya) de kabul etmesi durumunda barış için arabulucu olabileceğini bildirdi. Fransa'nın barış istemesindeki temel neden, savaşın devam etmesi durumunda savaşa diğer Hristiyan devletlerin de katılabileceği endişesidir. Nitekim Fransa, Rusya'nın Lehistan verasetinde Avusturya'ya yardım etmesini ve güneye inerek kendi ticaretine zarar vermesini istemediğinden Osmanlı Devleti'nin mukavemet gücünün

arabuluculuk için İstanbul'daki Fransız temsilcisinin görevlendirildiği belirtildi⁶⁴. Fransa Rusların önce Karadeniz'e ardından da Akdeniz'e çıkarak kendilerinin doğu ticaretine zarar vereceklerini düşünüyordu. Bu noktada Fransa o yıllarda Avrupa'daki etkili durumunu kullanmak suretiyle antlaşmanın yapılmasını istiyordu⁶⁵. Fransa tıpkı diğer deniz devletleri gibi, Osmanlı Devleti'nin de fazla güç kaybetmesi durumunda, Rusya'nın özellikle Avrupa'nın doğusundaki nüfuzunun bilhassa Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki ticaretine zarar vereceğini düşünüyordu⁶⁶. Rusya'nın aşırı yayılması endişesi Fransa ve Avusturya'yı yakınlaştırırken, Habsburgların Rusları yalnız bırakmasına neden oldu. Bu çerçevede Fransa Kralı XV. Louis, Avusturya Kralı VI. Karl⁶⁷ ile barış için arabuluculuk konusunda anlaşta. Bu arada Fransa'nın arabuluculuğu önce Viyana ardından da St. Petersburg sarayı tarafından kabul edildi⁶⁸. Fransız elçisi Ocak 1738'de Osmanlı hükümetine Avusturya'nın Pasarofça Antlaşması şartları çerçevesinde barışı kabul ettiğini bildirdi⁶⁹. Ancak elçinin bu talebi Osmanlı yönetimince kabul edilmedi. Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa, 1737 senesinde düşmanlarının hileleri nedeniyle ağır sefer masraflarına uğradıklarını belirtirken, Avusturya ile yapılacak olan barışın ancak Karlofça Antlaşması şartlarına göre olacağını⁷⁰, ayrıca Erdel ve Macaristan'ın da Jozef Rakoczy'e verilmesini istedi⁷¹. Ardından Osmanlı yönetimi tarafından savaşa devam edildi ise de gelişen yeni durumlar tarafları barışa yanaştırdı⁷².

Barış görüşmeleri için Avusturya General Kont Neipperg'i murahhas olarak gönderdi. Fransa Kralı XV. Louis ise taraflar arasındaki arabuluculuk

devamından yanaydı, bk. Karagöz, *a.g.t.*, s. 30; Yine Fransız başvekil tarafından Babıâli'nin Rusya ve Avusturya ile savaşında Fransa'nın arabuluculuğu ile ilgili mektubu için bk. "Devletlü inayetlü vezir-i azam hazretlerine Françe Padişahının Kardinal de Fleury nam başvekilinden gelen mektubun tercümesidir", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 490-491.

⁶⁴ Karal, *a.g.e.*, s. 279; Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 515.

⁶⁵ Tahir Sevinç, *Emni Mehmed Paşa Ve Canibi Ali Paşa'nın Rusya ve Avusturya'ya Sefaret Hazırlık Ve Yolculukları (1739-1741), (Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre)*, Gece Akademi, Ankara 2019, s. 13.

⁶⁶ Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 515.

⁶⁷ İmparator I. Leopold'un oğlu olan İmparator VI. Karl, 01.10.1685 yılında doğdu. 12 Kasım 1711'de Avusturya-Roma tahtına geçen Karl, 20 Ekim 1740 yılında Viyana'da öldü, Karagöz, *a.g.t.*, s. 17.

⁶⁸ Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 516.

⁶⁹ Avusturya ile yapılan Pasarofça Antlaşması ve şartları için bk. BOA. A. DVNS. DVE. d. *Nemçelü Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 55-61

⁷⁰ Avusturya ile yapılan Karlofça Antlaşması ve şartları için bk. BOA. A. DVNS. DVE. *Nemçelü Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 21-28; BOA. KK. d. nr. 53, s. 2-16.

⁷¹ Karagöz, *a.g.t.*, s.48.

⁷² Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2504, 2506-2507.

vazifesi için İstanbul'daki elçisi Villeneuve'yi görevlendirdi⁷³. Bu arada antlaşmanın imzalanması için Avusturya Hükümeti tarafından Osmanlı Devleti'ne rehin olarak gönderilen altı Avusturya asilzadesi de Fransız elçisinin maiyetinde ve güvencesinde tutulurken, bunların ihtiyaçları Osmanlı yönetimi tarafından karşılandı⁷⁴. Bu şekilde Fransa Kralı tarafından üç devlet arasındaki savaşın durdurulması için harekete geçen Villeneuve çalışmalara başladı. Osmanlı yetkililerinin ardından Avusturya ve Rus temsilcileri ile görüşen Fransız elçisi Babiâli'ye gönderdiği yeni mektupta barışın sağlanması için 4 şart sundu⁷⁵:

- 1.Özi ve Kılburun'un o anki durumu ile ve kalelere bağlı tüm yerlerle birlikte Rusya tarafından Osmanlı Devleti'ne bırakılması
- 2.Azak Kalesi'nin eski sınırları ile Rusya'ya bırakılması
3. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında yapılacak antlaşmada Pasarofça Antlaşması şartlarının geçerli olması
4. Bunlar dışındaki maddelerin taraflar arasında görüşülmesi.

Fransız elçisinin bu şartlarına karşı Osmanlı Devleti, ilgili tekliflerin ilk tekliflerden farksız olduğunu ve bu haliyle kabul edilmesinin mümkün olmadığını bildirdi⁷⁶. Ardından Osmanlı yönetimi barışın Azak Kalesi'nin yıkılması şartıyla kabul edilebileceğini bildiren bir mektup gönderdi. Buna karşılık olarak Rusya ve Avusturya başvekilleri Fransa elçisi aracılığıyla gönderdikleri mektupta Azak Kalesi tahliye olursa bile Tatarların Rus sınırlarına taarruzlarının sona ermeyeceğini belirtti⁷⁷. Gelişen yeni durumlar karşısında Osmanlı yönetiminde savaşa devam etme kararı alındı. Devam eden savaşlarda Avusturya'dan Semendre alındı ve orduda yaşanan yağma olayları sebebiyle İrşova kaybedildi. Fakat bölge kısa sürede tekrar alındı. Ardından Ada-i kebir kalesi alındı. Yaşanan bu gelişmelerden sonra Fransa

⁷³ Bununla ilgili olarak Fransa elçisi tarafından Osmanlı sadrazamına gönderilen mektupta devam eden Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşında devletin arabuluculuk yapabileceği belirtiliyordu. Yine ilgili mektupta Fransa elçisi tarafından Nemçe ve Rus devletlerinin antlaşmaya hazır oldukları ifade edilmektedir, bk. "*Devletlü inayettü Veziriazam ve serdar-ı ekrem veli'-i ni'am Efendimiz Hazretlerine Asitane-i Saadetde mukim Françe elçisinden gelen mektubun tercümesidir*", BOA. AE. SMHD. I. nr.168/12804 (H. 27 Cemaziyelevvel 1151/M. 12 Ekim 1738); Ayrıca Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında devam eden savaşlara son vermek amacıyla arabuluculuk yapabileceklerine dair Fransa Kralı'nın kefalet temessükü Fransız elçisi tarafından Babiâli'ye sunuldu, bk. BOA. AE. SMHD. I. nr. 264/21404 (H. 14 Cemaziyelahir 1152/M.18 Eylül 1739).

⁷⁴ Sevinç, *a.g.e.*, s. 91.

⁷⁵ Karal, *a.g.e.*, s. 281; Hammer, *a.g.e.*, s. 2125; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2507; Karagöz, *a.g.t.*, s.50.

⁷⁶ Karagöz, *a.g.t.*, s. 50.

⁷⁷ Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *a.g.e.* s. 445, 501-503.

temsilcisinin tekrar araya girmesiyle görüşmeler başladı ise de yine bir netice alınamadı. Görüldüğü üzere Villeneuve, ülkesinin çıkarları amacıyla barışın yapılması için sürekli gayret sarf ediyordu. Osmanlı ordularının Avusturya kuvvetleri üzerine hareketi sonrasında Hisarcık Meydan Muharebesi kazanıldı ve ardından Belgrad Osmanlıların eline geçti. Bu durum üzerine Avusturya komutanı Mareşal Vallis barış teklifinde bulundu⁷⁸.

Yaşanan gelişmelerin ardından Avusturya ile yapılacak müzakerelerde arabulucuk yapmakla görevlendirilen Fransız elçisi Belgrad'ta bulunan orduya davet edildi. 9 Temmuz 1739 tarihinde yola çıkan Villeneuve, 28 gün süren uzun bir yolculuktan sonra 5 Ağustos 1739 tarihinde Belgrad'a vardı. Fransız elçisi Belgrad'ta 3 Eylül-3 Ekim 1739 tarihleri arasında 59 gün misafir edildi⁷⁹. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin arabulucu devletlere uyguladığı diplomatik teamülleri Fransa elçisi için de uyguladığı görülmektedir. Aslında Villeneuve Fransa'nın İstanbul'daki daimî temsilcisi idi ve Babîâli'nin elçi kabulleri ile ilgili uygulamaları ve tayinat⁸⁰ ödemelerinde daimî elçilerin sadece Osmanlı sınırına girişinden itibaren İstanbul'a gelinceye kadarki yol masrafları ödenir ve bunun dışındaki harcamalarına karşılıklıdır. Fakat gelen elçi geçici yani fevkalâde bir statüde ise onların Osmanlı sınırlarına girişinden itibaren tüm harcamaları Babîâli tarafından karşılanırdı⁸¹. Yine Osmanlı diplomasisinde fevkalâde ve mukim (daimî) elçilere verilen tayinatlar da değişiklik gösteriyordu. Buna göre daimî elçilere verilen tayinatlara "nafaka baha" adı verilirken, bu nafakaların miktarı da fevkalâde elçilere verilen tayinat ödemelerinden daha azdır⁸². Osmanlı Devleti'nde ülke sınırlarına giren yabancı devlet elçileri İslami eman⁸³ anlayışına göre misafir olarak kabul edilirdi. Bu anlayışa göre gelen

⁷⁸ Karal, *a.g.e.*, s. 286-291; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2514.

⁷⁹ Sevinç, *a.g.e.*, s. 92.

⁸⁰ Osmanlı payitahtına gelen yabancı elçilerin günlük masraflarının belirli bir süre için Osmanlı yönetimi tarafından karşılanmasıdır, Hacer Topaktaş, "Osmanlı Diplomasisinde "Tayinat Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 10 S. 1, 2015, s.31

⁸¹ Bk. İzzet Sak, "1736-1741 Yılları Arasında İstanbul'a Gelen İran Elçilerinin Bazı Masrafları", *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, (Yıl. 2006), S. 16, s. 117-161.

⁸² Topaktaş, "a.g.m.", s. 36.

⁸³ "Emin olmak, güvenmek" anlamına gelen Arapça "emn" kökünden gelen eman kavramı, "güven, güvence, güvenlik" anlamına gelmektedir. Hukukî terim olarak ise eman, İslâm ülkesine (darü'l-islâm) girmek veya İslâm ordusuna teslim olmak isteyen bir yabancı gayr-i müslime (harbî) verilen can ve mal güvencesi olarak kullanılmaktadır, Nebi Bozkurt, "Eman", *DİA.*, C. 11, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 1995, s. 75; Eman sistemi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVIII. yüzyıl sonlarında müteakibiyet sistemine geçinceye kadar devletlerarası ilişkilerde uyguladığı temel prensiplerden birisi olarak kalmıştır, Mehmet

elçilerin yollardaki güvenliği sağlandığı gibi, gerek yollarda gerekse Osmanlı sınırlarına girişinden itibaren her türlü ihtiyacı Osmanlı yönetimi tarafından karşılanırdı⁸⁴.

Bu noktada Osmanlı diplomasi anlayışına göre, Fransa'nın İstanbul daimî elçisi olan Villeneuve'nin sadece yol masraflarının karşılanması gerekiyordu. Ancak Fransız elçisinin antlaşma için arabuluculuk rolü üstlenmesi durumu değiştirdi ve elçinin görev süresi boyunca tüm masrafları Babîâli tarafından karşılandı. Aslında bu durum Osmanlı Devleti'nde Karlofça Antlaşması'ndan beri uygulanmaktaydı. Nitekim ilk kez Babîâli Karlofça Antlaşması'nda arabulucu devlet kullanmak zorunda kaldı. Buna göre antlaşmada İngiltere'nin İstanbul elçisi William Paget ile Hollanda elçisi Jacobus Colliers'in arabuluculukları kullanıldı⁸⁵. Karlofça Antlaşması sonrasında bu bir gelenek haline geldi ve 1711 Prut Antlaşması ile 1718 Pasarofça Antlaşması'nda da İngiliz ve Hollanda elçileri arabuluculuk yaparken, elçilerin tüm masrafları karşılandı⁸⁶.

Bu çerçevede Fransız elçisinin İstanbul'dan Belgrad'a kadarki yolculuğu sırasında gerekli olan tüm ihtiyaçları Osmanlı yönetimi tarafından karşılandı. Nitekim Osmanlı Devleti'nde gelen yabancı elçilerin karşılanması ve ağırlanması ile ilgili bir takım protokol kuralları mevcut olup, elçi kabulü adı verilen bu uygulamalar ve harcamalar statik olmayıp, bir takım özel durumlara göre değişebilmektedir⁸⁷. Bu durum statik bir kavram olmayan Osmanlı diplomasi anlayışındaki değişim ve dönüşümlerle açıklanabilir. Devletin diplomasi anlayışının değişimi, diplomasiye bağlı uygulamalarda da bazı değişimler meydana getirmektedir. Bu değişimler siyasî ve askeri süreçler ile zamana ve muhataba göre olmak üzere bir takım unsurlara göre şekillenmektedir. Yani fevkalâde statüde gelen her elçiye de aynı muamele yapılmıyor ve elçilere yapılan muameleler ve harcamalar elçinin geliş

İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde "Eman Sistemi", *Çağdaş Türk Diplomasisinde 200 Yıllık Süreç, Ankara 15-17 Ekim 1997*, TTK. Yayınları, Ankara 1997, s. 3.

⁸⁴ Şerafettin Turan, "1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Hey'eti Masraf Defteri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXII, S.1-2, Ankara 1964, s. 119; Mübahat S. Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Elçilerin Ağırlanması", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Ercüment Kuran'a Armağan, Yıl: XXVII/1-2, Ankara 1989, s. 200.

⁸⁵ Abdülkadir Özcan, "Karlofça Antlaşması", *DİA*. C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 504-505.

⁸⁶ Azmi Özcan, "İngiltere", *DİA*. C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 303.

⁸⁷ Bununla ilgili bk. Uğur Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması Ve Yapılan Harcamalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37/S. 63, s. 2018, s. 331-370.

amacına, dost/düşman oluşuna vs. gibi durumlara göre değişebiliyordu. Bu çerçevede gelen elçi arada dostâne ilişkilerin olduğu ve Osmanlı yöneticileri tarafından özel önem verilen bir devletin elçisi ise elçiye yapılan davranış gayet sıcak olurdu⁸⁸.

Buna göre Babıâli yönetimi, Fransız temsilcisini Osmanlı Devleti'ne gelen fevkalâde (geçici surette) elçilere yapılan diplomatik muamelelere tabi tuttu. Fransız elçisinin İstanbul'dan Belgrad'a kadarki yolculuğu ve Belgrad'daki arabulucuk görevi sırasında kendisi ve maiyetinin harcırah, iaşe, nakliye, ikâmet ve çadır vs. gibi ihtiyaçları Osmanlı Devleti'nce karşılandı. Bu çerçevede yapılan harcamaları şu başlıklar halinde değerlendirmek mümkündür:

Harcırah Ödemeleri ve İaşe Temini

Osmanlı Devleti'nde gelen yabancı elçilerin ihtiyaçlarının karşılanması için yanlarına bir takım görevliler tayin edilirken, bu kişiler ile elçinin kendi maiyetindeki görevlilere harcırah ödemeleri yapılırdı. Bu çerçevede ilk olarak Villeneuve ve maiyeti ile onların İstanbul'dan orduya nakli için görevlendirilen kişilerin tayinat ve harcırahları ödendi. Elçiye günlük 98 kuruş tayinat bahası ile 8,5 kuruşluk hane kirası verildi. Ancak bu miktarın yetmemesi üzerine tayinat ve hane kirası günlük 130 kuruşa çıkarıldı⁸⁹. Yine elçinin takriri ile H. 1152 Cemaziye'lahirinin 9'undan (13 Eylül 1739) aynı yılın 9 Receb'ine kadar (12 Ekim 1739) yaklaşık bir aylık tayinatı olarak kendisine 4.500 kuruş ödendi⁹⁰. Bu durumda elçiye verilen günlük tayinat bahası 150 kuruş tutmaktadır. Yine elçinin maiyetinde görev yapan 5 Avusturyalı için de 27 Mayıs -25 Haziran tarihleri arasında 875 kuruşluk bir nafaka bedeli ödendi⁹¹.

Ancak Fransız elçisi Belgrad'taki arabuluculuk görevi bittikten ve İstanbul'a döndükten sonra da aracılık vazifesi devam etti. Elçiye

⁸⁸Mustafa Can, *Sultanın Kapısında: Kudret-Heybet-Adalet (Osmanlı Devleti'nde Yabancı Elçiler)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2019, s. 151.

⁸⁹ BOA. C. HR. nr. 99/4945 (H. 28 Safer 1152/6 Haziran 1739); Mukayese için bk. Antlaşmadan sonra İstanbul'a gelen Rus ve Avusturya elçilerine günlük tayinat bedeli 400 kuruş verildi, BOA. C. HR. nr. 94/4667 (H. 21 Zilkade 1153/M. 7 Şubat 1741); nr. 127/6318 (H. 15 Muharrem 1154/M. 2 Nisan 1741); nr. 72/3555 (H. 21 Muharrem 1154/M. 8 Nisan 1741); Yine XVIII. yüzyılın sonlarında Prusya elçileri 200-250 kuruş arasında bir tayinat alırken, Buhara orta elçisi 250 kuruş; Avusturya fevkalade elçisi Peter Freiherr von Herbert-Rathkeal ise 280 kuruşluk bir tayinat ödemesi almaktadır, Hacer, Topaktaş, "Osmanlı'da Elçileri Ağrlamak: Prusya Elçileri Örneğinde Tayinat Uygulamaları", *Avrupa Tarihinde Türk Eli, Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, s. 285.

⁹⁰ BOA. C. HR. nr. 46/2262 (H.10 Safer 1153/M. 7 Mayıs 1740).

⁹¹ Sevinç, a.g.e., s. 171-172.

İstanbul'da iken de günlük 150 kuruş tayinat ödendi. Nitekim Villeneuve'ye 4 Nisan- 3 Mayıs 1740 tarihleri arasında da günlük 150 kuruş olmak üzere 30 günlük tayinat ücreti Hazine-i Âmire'den verildi⁹². Bu miktar 1741 yılının (Ocak-Şubat) ayları için de değişmeden kaldı ve elçiye bir aylık tayinat miktarı olarak 4.500 kuruşluk bir ödeme yapıldı⁹³. Ayrıca arabulucuk sırasında görev yapan elçinin tercümanına da 500 kuruşluk harcırah ödendi⁹⁴. Bunun dışında Fransız elçisinin adamı ile birlikte Belgrad'a gitmek için görevlendirilen dergâh-ı âli divan çavuşlarından 1 nefer çavuşa da 60 kuruş harcırah verildi⁹⁵. Fransız elçisinin maiyetine tayin olunan 20 nefer akkâmın tayinatı için 30 çift ekmek, 5 kıyye üzüm, 1 kıyye sadeyağ, 5 kıyye et ve 6 kıyye kahve verildi. Yine elçinin maiyetine görevlendirilen 3 nefer meşalecinin tayinatı olarak da her birine günlük 7'şerden toplam 21 top meşale verildi⁹⁶. Ayrıca akkâmlara her gün için 22 akçe ücret ödenirken, her birine ödenen 5'er kuruşluk yağmurluk ücretleri de Niş defterdarı Ali Ağa tarafından karşılandı⁹⁷. Elçinin maiyetine tayin edilen iki nefer divan çavuşunun her birine Hazine-i Âmire'den günlük 30'ar akçe nafaka baha verildi⁹⁸. Yine bununla ilgili başka bir belgede iki divan çavuşunun yaklaşık 11 ay için 22 kuruşluk yevmiyeleri ödenirken⁹⁹ iki dergâh-ı âli çavuşunun bir aylık nafaka bahası olarak da kendilerine 15 kuruşluk bir ödeme yapıldığı tespit edilmektedir¹⁰⁰. Bu arada Belgrad'taki görüşmeler bittikten sonra antlaşma müzakereleri için İstanbul'a gelen Avusturya ve Rus elçilerinin hizmetleri için maiyetlerine tayin edilen divan çavuşları gibi, arabulucu Fransa elçisine de tayin edilen divan çavuşlarının günlük ihtiyaçları Osmanlı yönetimince karşılandı. Bu çerçevede Villeneuve'nin maiyetine tayin edilen iki divan çavuşuna günlük 4 çift ekmek, 1 kıyye et ve 1 kile arpa verildi¹⁰¹.

Aynı şekilde gerek Avusturya, gerekse Fransız elçilerine İstanbul'a geldikten sonra yapılacak olan masraflar nakit olarak verildi. Bu çerçevede Avusturya elçisine tayinat bedeli olarak 15.000 kuruş verilirken, 6 aydır

⁹² Sevinç, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁹³ BOA. C. HR. nr. 59/2902 (H. 16 Zilhicce 1153/M.4 Mart 1741).

⁹⁴ BOA. BOA AE. SMHD. I. nr. 11/719 (17 Muharrem 1152/M. 26 Nisan 1739); Uğur Kurtaran, "Sultan I. Mahmud Döneminde Avrupalı Devletler İle Yapılan Ticaret Antlaşmaları İle Verilen Ticari İmtiyazlara Dair Değerlendirmeler", *OTAM*, (Mart 2017), s. 232.

⁹⁵ BOA. C. HR. nr. 159/7943 (H. 8 Safer 1152/M. 7 Haziran 1739).

⁹⁶ BOA. C. HR. nr.142/7095 (H. 14 Cemaziyevvel 1152/M. 19 Ağustos 1739).

⁹⁷ Sevinç, *a.g.e.*, s. 67.

⁹⁸ Sevinç, *a.g.e.*, s. 70.

⁹⁹ BOA. C. HR. nr.78/3863 (H. 14 Zilhicce 1153/M. 28 Şubat 1741).

¹⁰⁰ BOA. C. HR. nr. 148/7366 (H. 3 Zilhicce 1153/M. 19 Şubat 1741).

¹⁰¹ Sevinç, *a.g.e.*, s. 171.

İstanbul'da bulunan Fransa elçisine ise tayinat bedeli olarak 30.000 kuruşluk bir miktar nakit olarak verildi¹⁰².

Nakil Vasıtalarının Temini

Osmanlı Devleti'nde elçi kabullerinde yapılan önemli harcamalardan birisi de elçilerin Osmanlı sınırına girişinden itibaren yol ve nakliye vasıtalarının temini ile ilgili olanlardır. Fransa'nın İstanbul daimî elçisi olan Villeneuve'nin göreve tayin edildikten sonra, Osmanlı sınırlarından itibaren İstanbul'a gelinceye kadarki yolculuk masraflarının gelenek gereği Babıâli tarafından karşılandığı düşünülmektedir. Ancak bununla ilgili döneme ait arşiv belgelerinde herhangi bir kayda rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Bununla birlikte Fransa elçisinin arabuluculuk görevi için İstanbul'dan Belgrad'daki orduya gidişi ve dönüşü sırasında kendisi ve maiyeti için gerekli olan nakil vasıtalarının Osmanlı yönetimi tarafından karşılandığını gösteren çok sayıda belge tespit edilmiştir. Bu çerçevede Villeneuve ve maiyeti için Üsküdar'dan 38 adet mekkâre¹⁰³ beygiri satın alınırken, bunlar için 114 kuruşluk bir harcama yapıldı¹⁰⁴. Ayrıca Villeneuve, Hasanpaşa Palangası yakınlarında iken elçinin hayvanlarının yemlenmesi amacıyla satın alınan arpa için 11 kuruş harcandı. Yine aynı yerde elçinin hizmetinde kullanılmak amacıyla kiralanan her bir deve için 5,5 kuruş, 2 adet Eflak arabasına 16 kuruş, bu arabaları çekmek için tutulan bargirlere 1,5 kuruş harcanırken, arabaların tamiri için de 2,5 kuruşluk bir harcama yapıldı. Yine Villeneuve'nin Belgrad'a yolculuğu sırasında elçi ve maiyetinin eşya ve ağırlıklarının taşınması için kullanılacak olan öküz arabalarını çekmek amacıyla çevgar öküzü kiralanırken, her arabayı çekmek için kullanılan birer çift öküzü günlük 30 akçe ücret ödendi¹⁰⁵. Fransa elçisinin dönüş sırasında ordu ile birlikte İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır¹⁰⁶. Nitekim ilgili belgede elçinin geride kalan eşyasının 5 kıta öküz arabası ve 1 kıta araba ile taşındığı tespit edilebilmektedir¹⁰⁷. Elçinin maiyetindeki 4 kıta sirem arabasının 157

¹⁰² Sevinç, *a.g.e.*, s. 94, 169.

¹⁰³ Arapça "mükârî" kelimesinden gelen mekkâre: yük taşıyan hayvan, araba ve bunların sahipleri için kullanılmaktadır, Ömer İşbilir, "Mekkâre", *DİA.*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 554.

¹⁰⁴ BOA. C. HR. nr. 142/7097 (H. 7 Rebiyülevvel 1152/M. 14 Haziran 1739).

¹⁰⁵ Sevinç, *a.g.e.*, s. 92, 141, 146.

¹⁰⁶ Bk. "*Ordu-yu hümayun ile azimet iden Françe elçisi...*", BOA. AE. SMHD. I. nr. 213/16795 (H. 21 Recep 1152/M. 24 Ekim 1739).

¹⁰⁷ Bununla ilgili güzergâh üzerindeki bölgelerdeki yerel yöneticilere gönderilen emirlerde elçinin 5 kıt'a öküz arabasından oluşan eşyalarının her bir kıtası için ikişer çift camus olmak üzere 10 camus tedarik edilmesi istendi. Yine 1 kıt'a talikasının? nakli için de 2 adet bargir temin edilmesi istendi, "*Bergos'tan Der-saadete gelinceye dek yol üzerinde vaki kadılara*

kuruşluk parası da hazineden ödendi¹⁰⁸. Fransız elçisinin Belgrad'a gidişi sırasında olduğu gibi İstanbul'a dönüşü sırasında da ihtiyaç duyduğu nakil vasıtaları Babıâli tarafından karşılandı. Bu çerçevede elçinin ağırlıkları ve adamlarının İstanbul'a naklinin deniz ve kara yoluyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Fransız elçisinin ağırlıklarıyla birlikte Silistre'ye kadar nakledilmesini sağlamak amacıyla Tuna Kaptanı Ahmed Paşa tarafından 60 kuruş ödenmek suretiyle bir borazan gemisi kiralandı¹⁰⁹. Villeneuve'nin Silistre'den İstanbul'a kadar nakli için ise Varna Kadısı ve Varna Gümrük Emini'ni görevlendirildi. Buna göre elçi ve maiyetinin ağırlıklarının araba ve bargirler aracılığı ile Varna İskelesi'ne taşınması ve buradan da bir gemi ile İstanbul'a nakli istendi¹¹⁰. Yine bununla ilgili başka bir belgede ise Fransız elçisinin ağırlıklarının Silistre'den Varna'ya nakli için gerekli olan araba ve bargirlerin tedarik edilerek ücretlerinin ilgili kazaların halkının vergisine mahsuben karşılanması istenmektedir¹¹¹. İlgili belgede Silistre'den Varna'ya kadar yerel yöneticilere gönderilen emirde elçinin eşyalarının ve maiyetinin Tuna Nehri yoluyla Silistre'ye ve oradan da kara yoluyla araba ve bargirler aracılığı ile Varna İskelesi'ne geleceği ve burada gemi ile İstanbul'a geçeceği belirtilmektedir¹¹². Yine bununla ilgili olarak başka bir kaynakta Fransız elçisinin Edirne'ye geldiği ve buradan İstanbul'a naklinde ise her birine 10'ar kuruş ödenmek suretiyle 3 sirem arabası kiralandığı ifade edilmektedir¹¹³. Tüm bu veriler Villeneuve'nin arabulucuk yapmak için Belgrad'a geliş ve gidişi sırasında gerekli olan nakil vasıtaları ve ihtiyaçlarının Osmanlı diplomasi geleneğine uygun bir şekilde Babıâli tarafından nakdî ve aynî ödemeler yoluyla karşılandığını göstermektedir.

Mehterhane Malzemesinin Temini ve Elçinin İkamet Ettirilmesi

Osmanlı Devleti'nde gelen elçilerin karşılanması ve yollardaki ihtiyaçlarının temini gibi, ikâmet masrafları da Babıâli tarafından karşılanıyordu. Buna göre gelen elçiler ve maiyetindekiler için konaklar kiralanırken, bu konakların tamirleri ve yeniden döşemeleri yapıldı. Yabancı ülkelerden gelen elçiler XVII. yüzyılın ortalarına kadar (1646) İstanbul'da Çemberlitaş'ın karşısında yer alan Elçi Hanı'nda otururken, bu

kethüda ırleri ve yeniçeri serdarları ve ayân-ı vilâyet iş ırlerine hüküm ki.." bk. BOA. AE. SMHD. I. nr. 213/16795 (H. 21 Recep 1152/M. 24 Ekim 1739).

¹⁰⁸ BOA. C. HR. nr. 99/4941 (H. 2 Şaban 1152/M. 4 Kasım 1739).

¹⁰⁹ Sevinç, *a.g.e.*, s. 149.

¹¹⁰ BOA.C. BH.nr. 221/10291 (H. 29 Cemaziyelahir 1152/M. 3 Ekim 1739).

¹¹¹ BOA. C. HR. nr. 157/7806 (H. 10 Cemaziyelahir 1152/M. 14 Eylül 1739).

¹¹² Bk. "*Silistre'den Varna'ya varınca yol üzerinde vaki kazaların kadılarına ve kethüdalari ve yeniçeri serdarları ve ayân-ı vilâyet iş ırlerine hüküm ki*", BOA. C. HR. nr. 157/7806 (H. 10 Cemaziyelahir 1152/M. 14 Eylül 1739).

¹¹³ Sevinç, *a.g.e.*, s. 141.

tarihten sonra ise elçiler, Galata ve Beyoğlu taraflarında ikamet ettirilmeye başlandı¹¹⁴. Elçilerin ikameti ile ilgili gerekli harcamalar ise Hazine-i Âmire'den karşılanırdı. Bu noktada elçilerin ikamet ettirileceği mekânlar, elçilik heyetinin İstanbul'a varmasından bir gün önce hazırlanır ve elçilerin konaklarının masrafları için kendilerine "icare-i hane" denilen bir para ödenirdi¹¹⁵. Bu çerçevede Fransız daimî elçisi Villeneuve, Galata'da ikâmet ettirilmek üzere kendisi ve maiyeti için kiralanan hanelerin kira bedeli olarak, H. 1152 Zilkadesi'nin 6'sından (4 Şubat 1740) H. 1153 Muharrem'inin 6'sına kadar (3 Nisan 1740) 60 günlük¹¹⁶ 1.200 kuruş ödendi¹¹⁷. Bu şekilde Fransız elçisine günlük 20 kuruşluk bir hane icaresi verildiği görülmektedir. Bu miktarın antlaşmadan sonra İstanbul'a gelerek Galata'da bir konağa yerleştirilen Rus ve Avusturya elçilerine verilen günlük 60 kuruştan daha az olduğu görülmektedir¹¹⁸. Bu durum ilgili elçiler arasındaki statü farkından kaynaklanmaktadır. Nitekim Rus ve Avusturya elçileri fevkalâde statüde iken Fransız elçisi İstanbul'da daimî statüde görev yapıyordu. Yine Fransız elçisinin tercümanı ile maiyetinde bulunan diğer görevlilere de İstanbul'da görev yaptıkları sürede ikametleri için haneler kiralandı. Günlüğü 30 akçeden kiralanan bu hanelerin ücreti olarak 1740 Eylül ve Kasım ayı için 1.800 kuruş ödendi. Ancak ilerleyen zamanlarda bu hanelerin günlük kirası 10'ar kuruş arttırıldı ve elçinin maiyetindeki tercüman ve diğer görevliler için 1740 yılı 30 Ocak-4 Mart tarihleri arasında 1.400 kuruş, 5 Mart-3 Nisan tarihleri arasında ise 1.200 kuruş harcama yapıldı¹¹⁹.

Fransız elçisinin Belgrad Antlaşması için arabulucu olmasından sonra ise Belgrad'a gelen Villeneuve ve maiyeti için gerekli olan münakkaş çadır vs. gibi sefer mühimmatı doğrudan Mehterhâne-i Âmire'den tedarik edilerek elçiye verildi¹²⁰. Nitekim bununla ilgili belgede İstanbul'dan ordu-yı hümâyûna gelen Fransa elçisinin ihtiyaç duyacağı çadır malzemelerinin kendisine Mehterhâne-i Âmire'den verildiği belirtilmektedir. Mehterbaşı tarafından elçiye teslim edilerek Başmuhasebe defterlerine kaydedilen bu

¹¹⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 278.

¹¹⁵ Mustafa Can, "Osmanlı Devleti'nde Özbek (Buhara) Elçilerinin Ağırbaş ve Huzura Kabulleri", *Yitik Hafızanın Peşinde Buhara Konuşmaları*, (ed. Mehmet Dursun Erdem vd.), Pruva Yayınları, Ankara 2019, s. 229-230.

¹¹⁶ İlgili belgede 30 günlük bir ödemedden bahsedilmekle birlikte kanaatimizce bu tarihleme sehven yapılmıştır.

¹¹⁷ BOA. AE. SMHD. I. nr. 2/133 (H. 8. Muharrem 1153/M. 5 Nisan 1740).

¹¹⁸ BOA. C. HR. nr. 97/4824 (H. 2 Cemaziyelahir 1153/M. 25 Ağustos 1740); Sevinç, *a.g.e.*, s. 189.

¹¹⁹ Sevinç, *a.g.e.*, s. 171.

¹²⁰ BOA. C. HR. nr. 143/7103 (H. 7 Rebiülevvel 1152/M. 14 Haziran 1739).

ürünler şu şekildedir: 12 hazine ma'a müsta'mel ve tuzluk?, 1 kıt'a münakkaş müsta'mel çayır?, 2 adet müsta'mel sekban çergesi ve 1 kıt'a kırmızı dibalı haşe¹²¹.

Bu noktada görüldüğü üzere Osmanlı yönetimi İstanbul'da daimî elçi olarak bulunan, ancak savaş sürecinde arabuluculuk ile görevlendirilen ve orduya davet edilen Fransız temsilcisinin tüm ihtiyaçlarını karşıladı. Bu durum daha önce belirtildiği üzere Osmanlı diplomasisine özgü bir hadise olup, Villeneuve'den önce Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasını bulma faaliyetleri için Babadağı'nda bulunan orduya davet edilen Avusturya daimî elçisi Leopold von Talman'ın da tüm ihtiyaçlarının Osmanlı yönetimi tarafından karşılandığı bilinmektedir. Bu çerçevede elçinin orduya nakli için İstanbul'dan Edirne'ye kadar 5 kıta araba temin edildi ve bunlar için 37,5 kuruş ücret ödendi. Ayrıca Talman'ın orduya nakli için gerekli olan koçu, sirem ve camus arabaları ile mekkâre beygirleri ile kendisi ve maiyeti için toplam tayinat olarak 9.241,5 kuruş ödendi. Elçiye 29 günlük tayinat bahası olarak 4.060 kuruşluk bir ödeme yapıldı. Elçinin maiyetine tayin edilen üç nefer divan çavuşunun nafaka bahaları için de günlük 40'ar kuruştan 120 kuruş ödendi. Talman'ın İstanbul'dan Babadağı'na kadar olan tüm nakil masrafı Babadağ Kazası ahalisinin vergilerine mahsuben karşılandı. Yine elçi ve maiyetinin ihtiyaç duyacağı zahireler de bölge halkından temin edildi. Bunların yanı sıra elçiye günlük 7.476 akçe tutarında tayinat verildi. Yine benzer şekilde arabuluculuk için Babadağı'na gelen İngiltere ve Hollanda elçilerinin tüm masrafları da Babîâli tarafından karşılandı. Babadağı'na gelen ilgili devletlerin elçileri için konaklar tahsis edilirken, bu konakların tamiratları yapılarak hazır hale getirildi. Bu çerçevede Avusturya elçisinin konağı için 324,5 kuruş ve 1 akçe harcanırken; İngiltere elçisinin konağının tamirata 397 kuruş 12 akçe; Hollanda elçisi için de 539 kuruş 37 akçe harcandı. Bu şekilde arabuluculuk yapmak için orduya gelen devletlerin elçilerinin ikâmeti için toplamda 12.060 kuruş, 50 akçelik bir harcama yapıldı¹²². Görüldüğü üzere Osmanlı yönetimi herhangi bir savaşta barışı sağlamak amacıyla arabuluculuk yapan devletlerin elçilerinin masraflarını karşılamaktadır. Benzer bir durum, Fransa elçisi için de yaşanmış olup, Villeneuve'nin arabulucuk görevi sırasındaki tüm ihtiyaçları Babîâli tarafından karşılanmıştır. Ancak ilgili miktarlar mukayese edildiğinde Osmanlı yönetiminin Avusturya, İngiltere ve Hollanda elçilerine göre, Fransız temsilcisine daha fazla harcama yaptığı tespit edilmektedir. Bu durum makalenin başında ifade ettiğimiz Osmanlı Devleti'nde gelen elçilere yapılan muamele ve harcamaların statik olmadığını gösteren bir durumdur.

¹²¹ BOA. C. HR. nr. 143/7103 (H. 7 Rebiülevvel 1152/M. 14 Haziran 1739).

¹²² Kurtaran, *a.g.e.*, s. 277-279.

Fransa elçisi ile diğer devletlerin elçileri arasındaki bu farklılığın nedenini Osmanlı yönetimi ile Fransa arasındaki tarihsel süreçteki dostça münasebetlere bağlamak mümkündür. Yani denilebilir ki, Babîâli Fransa'nın İstanbul elçisi Villeneuve'yi "muamele-i dosti" standartlarında ağırlamıştır.

Belgrad Antlaşması'nın İmzalanması

Bu şekilde orduya gelen Fransız elçisi serdar-ı ekremin otağına yakın bir yerde çadıra yerleştirildi. Ertesi gün resm-i adi ile sadrazamın çadırında huzura kabul edilen Villeneuve, Avusturya temsilcileri ile barış için görüşmelere başladı¹²³. Avusturya temsilcisi Kont Neipperg, barış yapılması konusunda kendisine verilen yetkiler dâhilindeki şartları yazılı olarak Fransız temsilcisine verdi. İlgili vesikada Avusturya Eflak'ını, Orsova ve Sırbistan'ı, Belgrad ve Sabacz'ı (Böğürdelen Kalesi) Türklere vermeği ve iki devlet arasında Sava ve Tuna nehirlerinin sınır olmasını teklif etti¹²⁴. Ardından Fransız elçisi ve kâtibi Peyysonel, Avusturya delegeşi Kont Neipperg ile Hükümet Sekreteri Momars Osmanlı Devleti temsilcileri Reisü'l-küttap Mustafa Efendi, ordu kadısı Esat Efendi ve mektupçu Ragıp (Koca Ragıp Paşa) Efendi ile heyete sonradan katılan Bosna valisi Hekimoğlu Ali Paşa arasında görüşmeler başladı¹²⁵. Müzakereler daha önce Karlofça ve Pasarofça Antlaşmalarında olduğu gibi kongre için hazırlanan bir çadırda gerçekleşti¹²⁶. Görüşmeler sırasında özellikle Avusturya'nın Belgrad Kalesi'ni teslim etmekte direnmesi müzakereleri tıkadı. Avusturyalılar 22 yıldır ellerinde olan ve çok iyi tahkim ettikleri bu kaleyi, ancak tahkimatları yıkmak şartıyla teslim edebileceklerini belirttiler. Sadrazam İvaz Mehmed Paşa ise kalenin olduğu gibi tesliminde ısrar edince, araya giren Fransız elçisi, Belgrad'ın 22 yıl önceki haliyle teslim edilmesi fikrini her iki tarafa da kabul ettirdi¹²⁷. Bu şekilde Fransa elçisinin arabuluculuğunda¹²⁸ karşılıklı yapılan görüşmelerin ardından Avusturya ile

¹²³ Bk. "Âmeden-i elçi be-ordu-yı hümâyûn ve vuku'-ı mükâleme berây-ı musâlaha ve musâleme", Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *a.g.e.*, s. 571-574.

¹²⁴ Hammer, *a.g.e.* s. 2139.

¹²⁵ Şemdanizâde, *a.g.e.* s. 93-94; Karagöz, "a.g.m", s. 188; Osmanlı yönetimi tarafından görüşmeye giden bu görevlilere tam yetki verildiğine dair bk. "Murahhas Efendilere hüküm ki", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 482.

¹²⁶ Hammer, *a.g.e.* s. 2140.

¹²⁷ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2514; Karagöz, "a.g.m", s. 187-188.

¹²⁸ Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasındaki savaşa son veren antlaşmanın imzalanmasında arabuluculuk yapan Fransa sefiri Villeneuve ile Osmanlı elçileri arasında sulh şartları hakkında oluşan mükalemeti içeren bir zaptname kaleme alınmıştır, bk. BOA. C. HR. nr. 157/ 7844 (H. 7 Muharrem 1151/M. 27 Nisan 1738).

18 Eylül 1739 tarihinde Belgrad Antlaşması imzalandı¹²⁹. Bu antlaşma 23 madde ve bir hatimeden oluşurken, antlaşmanın süresi 27 yıl olarak belirlendi¹³⁰. Avusturya ile yapılan Belgrad Antlaşması sonrasında Avusturya Tuna'nın kuzeyine çekildi¹³¹.

Bu arada yalnız kalan Rusya, Hotin ve Yaş Kalelerini ele geçirmesine rağmen savaştan kesin bir netice alamayacağını anladı. Yine o sıralarda başlaması muhtemel İsveç savaşı ile Eflak ve Boğdan'da yaşanan gelişmeler Rusları da barışa yanaştırdı. Ayrıca Avusturya'nın savaştan çekilmesi kararı karşısında Rusya ile de Fransa'nın arabuluculuğunda¹³² Rus murahhası Cagnoni ile Sadrazam İvaz Mehmed Paşa arasında 15 madde ve bir hatimeden oluşan Belgrad Antlaşması imzalandı¹³³. Buna göre Azak Kalesi

¹²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, C. V, 6. Baskı, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 262; Markus Köhbach, "Die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und dem osmanischen Reich", *Osmanlı Araştırmaları*, C.IV, (ed. Halil İnalcık vd.), İstanbul 1984, s. 247; Avusturya ile yapılan Belgrad Antlaşması'nda Fransa'nın arabuluculuğu ile ilgili olarak Fransa Kralı Louis'den Osmanlı padişahına gönderilen tasdikname tercümesi için bk. "Bundan akdem Devlet-i Âliyye ile Nemçe Çasarı beyninde akd ve karar dade olan mevadd-ı müsalağanın kefaletini mutazammın Françe Padişahından gelen tasdiknamenin tercümesidir", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 612-613; Antlaşmanın I. Mahmud tarafından onaylandığına dair Avusturya Kralı'na gönderilen ahidname-i hümayün için bk. "Taraflı hümayündan müceddeden Nemçe Çasarı'na ita olunan ahidname-i hümayün-ı şevketmakrundur", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 518-524; Yine Belgrad Antlaşması'nın Avusturya İmparatoru tarafından onaylandığına dair tasdikname gönderilmiştir, bk. "Rikab-ı hümayün-ı şehriyariye Nemçe Çasarı'ndan irsal olunan dibace ve mevad ve hatime tercümesidir", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 524-532.

¹³⁰ BOA. A. DVNS. DVE. d. *Nemçeli Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 185-191; BOA. A. DVNS. NMH. d. nr. 1, s. 84-90; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, C. I, TTK. Yayınları, Ankara 1953, 81-94; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. IV, (çev. Nilüfer Epçeli), (çev. kont. Kemal Beydilli), (ed. Erhan Afyoncu), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 364; M. Cavid Baysun, "Belgrad", *İA. C. II*. MEB. Yayınları, Eskişehir 1979, s. 480; Divna Djuric Zamolo, "Belgrad", *DİA. C. 5*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 408; Ayrıca bk. Karl A. Roeder, "The Perils of Eighteenth-Century Peacemaking: Austria and the Treaty of Belgrade, 1739", *Central European History*, Vol. 5, No. 3 (Sep., 1972), pp. 195-207.

¹³¹ Özcan, "Mahmud I", s. 350.

¹³² Bununla ilgili olarak Rus Çaricesi Osmanlı Devleti ile sulh yapılması için Fransız temsilcisine bir ruhsatname vermiştir, bk. "Der-devletde mukim Françe ilçisine Moskof Çaricesi tarafından gelen ruhsatnamenin tercümesidir", BOA. TS.MA. e., nr. 760/4 (H. 4 Cemaziyelahir 1152/M. 8 Eylül 1739).

¹³³ BOA. A. DVNS. DVE. d. *Rusya Ahidname Defteri*, nr. 83/1, s. 82-118; BOA. HH. nr. 1428/58455 (H. 10 Ramazan 1152/M. 11 Aralık 1739); BOA. TS. MA. e. nr. 472/34 (H. 14 Cemaziyelahir 1152/M. 18 Eylül 1739); Karal, *a.g.e.*, s. 293-294; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2517; Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 557-558; Kurtaran, "Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasî İlişkileri", s. 599; Ayrıca Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan 15 maddelik antlaşmanın İmparatoriçe Anna tarafından gönderilen tasdiknamenin tercümesi için bk.

Ruslar'da kalacak, fakat tahkim edilmeyecek, Kabartey bölgesi tarafsız hale getirilecekti¹³⁴.

Bu noktada Osmanlı tarihi için çok önemli olan Belgrad Antlaşması'nın imzalanma sürecinde Fransız elçisinin oldukça önemli bir rolü oldu. Nitekim bununla ilgili olarak Albert Vandal şu ifadeleri kullanmaktadır¹³⁵:

“...Marquis De Villeneuve 1728'den 1740'a kadar Bâb-ı âli nezdinde elçilik yaparak bu hususta en önemli aktör oldu. İletişim imkânlarının en yavaş olduğu bu dönemde Villeneuve'ün Fransa'dan Türkiye'ye gönderilişi boşu boşuna olmamış, aksine bu elçimiz şark politikamızın yönlendiricisi olmuştur. Villeneuve İstanbul'a varışında Avusturya ve Rusya'nın entrikalarıyla mücadele etti...”. Yine bu konuyla ilgili olarak Hammer, Fransa'nın aracılığı ve teminatı altında imzalanan ve Osmanlı Devleti'ne üstün imkânlar kazandıran Belgrad Antlaşması'nı Osmanlı Fransız diplomatik münasebetlerinin kaydettiği en parlak olaylardan biri şeklinde tanımlamaktadır. Hammer'e göre Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu meseleleri üzerindeki etkisi ne daha önce ne de bu olaydan sonra hiçbir zaman bu ölçüde kesin olmadı. Yine yazara göre, Villeneuve'nin önemli görevi, Fransa'nın Osmanlı Devleti ile olan diplomatik münasebetleri tarihinin belirttiği en unutulmaz olaydır. Bu noktada Fransa Avrupa'nın bir diğer devletiyle Osmanlı İmparatorluğu arasında antlaşma maddelerinin insan haklarına uygun bir şekilde uygulanmasına müdahalede bulunan ve bunu teminat altına alan ilk devlet oldu. Bu açıdan olağanüstü elçi olarak parlak bir unvana lâyık görülen Villeneuve, o dönemde çeşitli Avrupa

“Rikâb-ı müstetab-ı cihandariye Moskof Çariçesi tarafından gelen ahidnamenin suretidir”, BOA. HH. nr. 1428/58456 (H. 13 Recep 1152/16 Ekim 1739); “Taraf-ı Devlet-i Âliyye'ye Moskof Çariçesinden verilen tasdiknamenin tercümesidir”, BOA. TS. MA. e., nr. 760/7 (H. 5 Safer 1154/M.22 Nisan 1741); Antlaşmanın Rus Çariçesi tarafından onaylandığı ile ilgili gönderilen ahidname için bk. “Rikab-ı müstetab-ı cihandariye Moskof Çariçesi tarafından gelen ahidnamenin suretidir”, BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 545-549; Yine antlaşmanın imzalanmasında arabuluculuk yapan Fransa elçisinin ve Rus Çariçesi'nin imzaladığı Belgrad Antlaşması'nın onaylandığına dair tasdiknamelerin tercümeleri için bk. “Devlet-i Âliyye ile Moskof devleti beyninde bundan akdem akd ve karar dade olan mevadd-ı müsalahanın kefaletini mutazammın Françe Padişahından gelen tasdiknamenin tercümesidir”, BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 613-614; BOA. TS. MA. e., nr. 760/7 (H. 5 Safer 1154/M.22 Nisan 1741); Konuyla ilgili olarak Fransa Kralı'ndan antlaşmanın kefaleti ile ilgili gelen ve krala gönderilen mektuplar için bk. “Rikab-ı hümayün-ı şehriyariye Françe Padişahından gelen namenin tercümesidir” BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 614-616; “Rikab-ı kartab-ı hazret-i şehriyariden hala Françe Padişahına şerefbağş-i südur olup ilçisi ile gidecek name-i hümayünün müsveddesidir”, s. 616-617; İlgili belgeler Villeneuve'nin Belgrad Antlaşması'ndaki resmi arabuluculuğunu ve antlaşmanın imzalanmasındaki katkılarını göstermektedir.

¹³⁴ Özcan, “Mahmud I”, s. 350.

¹³⁵ Albert Vandal'dan aktaran Şişman, a.g.t., s. 50-51.

hükümetleri tarafından Babıâli ile girişilen tüm müzakerelerin aynı zamanda ruhu, vasisi ve rehberi konumuna geldi¹³⁶. Yine süreçle ilgili olarak Shapı Kazıyev, Belgrad Antlaşması'nda Fransa'nın kefalet ve yardımı olmasaydı Osmanlı Devleti için şartların daha ağır olacağını ifade etmektedir¹³⁷. Avusturya kaynaklarında ise Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasında başarısızlığın askeri açıdan Wallis'e ait olduğu ifade edilirken, diplomatik açıdan ise Osmanlı müzakerecilerinin kabiliyetlerinden çok Neipperg'in aceleciliği ve Villeneuve'nin becerisi gösterilmiştir¹³⁸. Yine konu ile ilgili üst düzey bir Rus yetkilinin Belgrad Antlaşması sonrasında "*Türkler, başarılarını Muhammet ve Villeneuve'e borçludur*" şeklindeki açıklama, antlaşma sürecindeki Fransız elçisinin etkisini ortaya koymaktadır¹³⁹. Bu noktada Villeneuve'nin elçiliğinin Osmanlı Devleti'ne uzun zamandır kaybettiği itibarı geri kazandırdığı söylenebilir. Nitekim Villeneuve, 1736-1739 savaşlarında her ne kadar kendi devletinin menfaatleri için gayret etmişse de, her hâlükârda Rusların ve daha da önemlisi Habsburgların Osmanlı Devleti aleyhinde genişleme politikalarına engel oldu¹⁴⁰. Bu arada Fransız elçisi Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nin bu kadar başarılı bir antlaşmaya imza atmadaki etkisi nedeniyle ülkesine döndükten sonra Fransa Kralı tarafından Hariciye Nezareti'nin başına getirilmek istendi. Fakat Villeneuve, XV. Louis'in bu cazip teklifini kabul etmedi¹⁴¹.

Osmanlı tarihi için önemli bir dönüm noktası oluşturan bu antlaşma ile daha önce 1718 Pasarofça Antlaşması'nda Avusturya'ya verilen birçok bölge geri alındı¹⁴². Nitekim ilgili antlaşmada Avusturya'dan Belgrad, Semendre ve İrşova geri alınırken, Tuna savunma hattı yeniden oluşturuldu. Sonuçta Osmanlı Devleti, siyasi ve ekonomik problemler yaşadığı bir dönemde dahi, Avrupa'nın en önemli devletleri ile yaptığı mücadelelerden başarı ile çıkabileceğini gösterdi¹⁴³. Avusturya ve Rusya ile ayrı ayrı imzalanan Belgrad Antlaşmalarıyla Osmanlılar 1699'daki Karlofça sonrası ilk defa iki güçlü devletle başa çıkabildi ve onları geri çekilmeye mecbur

¹³⁶ Hammer, *a.g.e.*, C. 8, s. 2173.

¹³⁷ Shapı Kazıyev, "Ekonomik Çekişmenin Neticesi Olarak Türk-Rus Savaşları", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 554.

¹³⁸ Karagöz, *a.g.t.*, s.296.

¹³⁹ Şimşek, *a.g.t.*, s. 31.

¹⁴⁰ Karagöz, "a.g.m", s. 199.

¹⁴¹ Şimşek, *a.g.t.*, s. 31.

¹⁴² Jorga, *a.g.e.*, s. 364; Mustafa Hattî Efendi, *Viyana Sefâretnâmesi* (haz. Ali İbrahim Savaş), TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 8

¹⁴³ Karagöz, "a.g.m", s. 190-191.

etti¹⁴⁴. Tüm bu açılardan Belgrad Antlaşması Osmanlı Devleti'nin Karlofça ve Pasarofça'da imzaladığı antlaşmalara nispetle en kârlı olanıdır. Osmanlı Devleti bu antlaşma ile daha önce uğradığı zararlarının ve toprak kayıplarının bir kısmını telâfi ederken, dönemin önemli devletleri sayılan iki güce karşı aynı anda karşı koyabileceğini de gösterdi. Aynı zamanda Belgrad Antlaşması neticesinde Osmanlı Devleti Rusya ile 29 yıllık bir barışa girerken, Avusturya ile de 1787 yılına kadar devam edecek 48 yıllık bir barış sürecine girdi¹⁴⁵.

Bu şekilde Fransız elçisi Villeneuve, Belgrad Antlaşmalarındaki arabuluculuğu ile Osmanlı Devleti'nin daha önce kaybettiği Belgrad ve Azak Kalesi gibi topraklarını geri almasını sağladı. Bu gelişmeler elçiye İstanbul'daki görevinin sona ermesine kadar büyük bir itibar kazandırdı. Nitekim Villeneuve için İstanbul'da defalarca ziyafetler verildi. Döneme ait belgelerde bu ziyafetlerden birinde Matbah-ı Âmire'ye İstanbul Ağası tarafından 20 çeki¹⁴⁶ odun verildiği tespit edilmektedir¹⁴⁷. Yine başka bir ziyafet 1740 yılında Bahariye Yalısı'nda vezir-i azam tarafından verildi¹⁴⁸. Antlaşmanın imzalanmasından sonra Avusturya İmparatoru'nun tasdikli nüshasını getiren Nemçe elçisi için Tersane-i Âmire'de verilen ziyafete çağrılan Villeneuve'ye sadrazam tarafından samur kürk ihsan olundu¹⁴⁹. Yine Fransız elçisine ziyafet esnasında çeşitli at takımlarından meydana gelen ve toplam değeri 1.457 kuruş olan hediyeler¹⁵⁰ verildi. Elçiye verilen hediye eşyalar şu şekildedir¹⁵¹.

¹⁴⁴ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, C. 12, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 492.

¹⁴⁵ Kurtaran, *a.g.e.*, s. 397.

¹⁴⁶ Türkçe "tartmak" anlamındaki çekmek fiilinden gelen çeki kelimesi daha çok odun, taş ve kireç gibi maddelerin tartılmasında kullanılan bir alet ve ağırlık ölçüsü birimidir. Cengiz Kallek, "Çeki", *DİA*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 251.

¹⁴⁷ BOA. C. HR. nr. 56/2815 (H. 24 Safer 1153/M. 21 Mayıs 1740).

¹⁴⁸ Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁴⁹ Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *a.g.e.*, s. 606-607; Osmanlı tarihinde önceleri elçilere sadece kaftan verilirken, 1644 yılında ilk kez Avusturya'dan gelen fevkalâde elçiye vezir, şeyhülislam ve kazaskerlere giydirilen samur kürk giydirildi. III. Ahmed döneminden itibaren tekrar değişen hilat sisteminde yine kaftan usulüne dönüldü ve bu sistem 1772 yılına kadar devam etti. İlgili tarihte İsveç orta elçisine iltifat olarak samur kürk giydirildi ve bundan sonra yeniden bu sisteme devam ettirildi, Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 306; Bu durum Fransa elçisinin Babîali nezdindeki itibarını göstermektedir. Nitekim Belgrad Antlaşması'ndan sonra karşılıklı elçi teatisi için gelen Rus elçisi Aleksander Romanzof'a sadrazam tarafından serasere kaplı kürk giydirildi, bk. Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *a.g.e.*, s. 685-686.

¹⁵⁰ Diplomatik armağan olarak da isimlendirilen bu hediyeler devletlerarası diplomatik ilişkilerde çok eski dönemlerden beri mevcut olup taraflar arasındaki ilişkilerin uyumlu olmasında oldukça etkili araçlardır, Frederic Hitzel, "Diplomatik Armağanlar: Osmanlı

Tablo-1: Fransız Elçisine Tersane-i Âmire’de Hediye Olarak Verilen Mehterhane Eşyalarının Cinsi, Miktarı ve Değeri

Cinsi	Miktarı	Değeri (Kuruş)
Kebir kese	1	500
Raht ¹⁵²	1	190
Sim eğer	1	110
Rikab ¹⁵³	1 çift (867 dirhem ağırlığında)	188 ve 33 para
Tabkır dizgin	1	13,5
Teğelti kuzgun zahme	1	7,5
Kadede bağı	1	3
Çuka yedek örtüsü çuka gömlek	1	16,5
Han kumaşı	1	150
Sof kubur telli kakum	1	5
Tersane’de ağır yağlık	1	6
At	1	200
Toplam		1457

Son olarak elçinin görev süresi bittikten sonra ülkesine dönmeden önce sadrazam tarafından Çırağan Sarayı’nda bir ziyafet verildi¹⁵⁴. Ayrıca antlaşmanın imzalanmasından sonra Sultan I. Mahmud, Fransa elçisine samur kürk, bir hilat ve koşum takımları ile göz alıcı güzellikte bir at hediye etti¹⁵⁵. Fransız elçisine giydirilen kürk el sof kaplı kabaruklu bir top kakum olup, 110 kuruş masraf edilmek suretiyle temin edildi. Elçinin maiyetindeki

İmparatorluğu İle Batı Avrupa Ülkeleri Arasında Modern Çağda Yapılan Kültürel Değiş Tokuş”, *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, (ed. Dejanirah Couto), (Çev. Şirin Tekeli), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 244; Ayrıca bk. Ali Bardakoğlu, “Hediye”, *DİA*. C. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 151-155.

¹⁵¹ Sevinç, *a.g.e.*, s. 209-210.

¹⁵² At takımı, eyer takımı, Açık göz, *a.g.t.*, s. 343.

¹⁵³ Üzenği şeklinde de bilinen rikâb, ata binildiği zaman, ayakları koymak için eyerin iki tarafına kayışla asılan ve istenildiğinde uzatılabilen ve kısaltılabilen altı düz madeni halkalar için kullanılan bir kavramdır, Emine Dingec, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları” *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 12, S. 20, 2011/1, s. 13.

¹⁵⁴ Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *a.g.e.*, s. 689.

¹⁵⁵ Şişman, *a.g.t.*, s. 51.

oğluna da giydirilmek üzere kabur tekli kakum bir kürk de 110 kuruş masrafla satın alındı¹⁵⁶. Yine Villeneuve'nin şerefine İstanbul zindanlarında bulunan otuz Alman esiri serbest bırakıldı¹⁵⁷. Tüm bu gelişmeler Osmanlı yönetiminin Fransız elçisinin faaliyetlerinden oldukça memnun kaldığını göstermektedir. Aynı zamanda Belgrad Antlaşması'nın imzalanması Osmanlı Devleti nezdinde Fransa'ya büyük bir saygınlık kazandırdı. Antlaşmadan sonra I. Mahmud'un isteği ile arabuluculuk yapan Fransız elçisine bir miktar para verildi. Bu çerçevede elçinin kendisine 4.000 zer-i mahub, ser-kâtibine 200; baş tercümanına 200; diğer tercümanına ise 150 kuruş olmak üzere toplam 4.550 kuruşluk miktar ordu-yu hümâyûn hazinesinden ödendi¹⁵⁸. Yine Osmanlı padişahı tarafından Fransa kralına çeşitli hediyeler gönderildi. Nitekim Fransız elçisi padişahın huzuruna çıktığında Fransa Kralı'nın gönderdiği kıymetli hediyeleri padişaha sunmuştu. Villeneuve'nin getirdiği bu hediyeler, saat, porselen ve çeşitli kumaşlardan oluşurken, bu hediyeler Harem-i Hümâyûn'a teslim edildi¹⁵⁹. Bu açıdan Fransız elçisi ülkesine dönmeden önce Fransa Kralı'na gönderilmek üzere kıymetli hediyeler verildi. Başbâkikulu Abdullah Ağa tarafından satın alınan bu hediyeler toplamda 7.400,5 kuruş tutmakta olup, bunun 2.500 kuruş canib-i mirîden (devlet hazinesi) karşılandı. Geri kalan 4.900,5 kuruştan 10 kuruşu düşüldükten sonra kalan 1.890 kuruş ise taşradan karşılandı¹⁶⁰.

Fransız Kralı'na gönderilecek hediyeler arasında atlas işlemeli kumaşlar ile Rumî kâri tüfenk vs. gibi kıymetli eşyalar bulunmaktadır. Bu çerçevede Fransa Kralı'na hediye olarak gönderilmek üzere satın alınan ürünlerin cins ve miktarı şu şekildedir:¹⁶¹

Tablo-2: Sultan I. Mahmud Tarafından Fransa Kralı'na Gönderilen Hediyelerin Cins, Miktar ve Fiyatları

Cins	Miktar	Birim Fiyatı	Toplam Fiyat
18 zirâ olmak üzere sade İstanbul kâri diba tafe	2 adet	172 kuruş	352 kuruş
Dibâ-i mezburların Frenk	300	-	-

¹⁵⁶ Sevinç, *a.g.e.*, s. 197-198.

¹⁵⁷ Şişman, *a.g.t.*, s. 51.

¹⁵⁸ BOA. AE. SMHD. I. nr. 211/ 16652 (H. 29 Recep 1152/M. 1 Kasım 1739).

¹⁵⁹ Sevinç, *a.g.e.*, s. 191-192.

¹⁶⁰ Bk. "Taraflı hümâyûndan Françe tarafına tertib olunan hedayadan ba-ferman-ı âli marifet kullarıyla mübayaa olunan eşyanın bahalarıdır", BOA. C. HR. nr. 139/ 6916 (H. 13 Muharrem 1153/M. 10 Nisan 1740).

¹⁶¹ BOA. C. HR. nr. 139/ 6916 (H. 13 Muharrem 1153/M. 10 Nisan 1740).

pesend sözni? Üstadiye ve kılâbdan ve harir	adet		
16'şar zirâ olmak üzere Acem taklidi İstanbul kâri dibâ tafe	10 adet	260 kuruş	2600 kuruş
Kundakları boyalı ve sir mahi zerteşanlı musanna' tüfenk Rumi kâri	4 kit'a	300 kuruş	1200 kuruş
Kundakları boğaz renşanlı? musanna' tüfenk Rumi kâri	2 kit'a	275 kuruş	550 kuruş
Kundakları eye neviz? tüfenk Rumi kâri	2 kit'a	150 kuruş	300 kuruş
Kundakları musanna' dutmanları sim tekleflü? İstanbul kâri piştov	2 çift	140 kuruş	280 kuruş
Kundakları musanna' namluları Rumi kâri piştov	7 çift	80 kuruş	560 kuruş
Çuka üzerine sözni işleme piştov alafî? üstadiye ve çuka ve atlas ve şerit ve sairesi	9 çift	45 kuruş	405 kuruş
Yapuk için al saye çuka	4 çift	9 kuruş	36 kuruş
Yapuk-1 mezburun sırması	1152 çift	?	532,5 kuruş
Yapuk-1 mezburun sırma üstadiyesi	1152	-	115 kuruş
Yapuk-1 mezburun pesend üstadiyesi ve harir baha ve kirpas ve eğerhanesi şeridi vesaire	-	-	97.5 kuruş
Yapuk-1 mezburun astarı için sarı atlas	11 çift	3,5 kuruş	38, kuruş
Çuka tüfenk alafî?	8 çift	2,5 kuruş	12,5kuruş
Tüfenk alaflarına ağızlık atlas	6 çift	-	15 kuruş
Tüfenk-i mezbur ve piştov alafları için.....	12	-	-
Eşya-yı mezburları vaz' için sebit? sandık	3 adet	-	-

Görüldüğü üzere Fransa elçisinin faaliyetleri I. Mahmud'u oldukça memnun etmiş ve elçinin dönüşünde Fransa Kralı'na kıymetli hediyeler gönderilmiştir.

2.4. 1740 Fransız Kapitülasyonları ve Marquis Louis Sauveur de Villeneuve

Villeneuve'nin Osmanlı-Fransız ilişkileri üzerindeki önemli etkilerinden birisi de 1740 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlardaki rolüdür. Döneme ait belgelerde taraflar arasındaki antlaşmanın uygulanmasıyla ilgili problemlerin çözümünde yine Fransa elçisi devreye sokulduğunu göstermektedir. Nitekim bununla ilgili olarak Fransa Kralı'ndan Osmanlı padişahına¹⁶² ve sadrazama gönderilen mektuplarda¹⁶³ dostluk ve iyi ilişkilerin güçlendirilmesi ve yapılan antlaşmanın yenilenmesi konusunda Villeneuve'ye tam yetki verildiği ifade edilmiştir¹⁶⁴. On üç sene süren İran harbinden yorulan ve henüz tamamen bitmeden iki devletin (Rusya ve Avusturya) taarruzuna uğrayan Osmanlı Devleti'ne karşı böyle bir yardım yapan Fransa'ya karşı müteşekkir kalan I. Mahmud Fransa'yı kara gün dostu sayarak eski ahitnamedeki maddelerden daha geniş imtiyazlar verilmesini istedi¹⁶⁵. Bunun sonucunda Rusya ve Avusturya'nın baskısıyla askıya alınan Fransız kapitülasyonları 28 Mayıs 1740 tarihinde genişletilerek yenilendi¹⁶⁶. Bununla ilgili olarak I. Mahmud tarafından Fransa Kralı'na gönderilen mektupta, Fransa Kralı tarafından gönderilen mektuptan duyulan memnuniyet ifade edildi. Yine mektubun devamında Villeneuve'nin huzura

¹⁶²Bk. "*Rikâb-ı hümayûn-ı şehriyariye Françe Padişahından gelen namenin tercümesidir*", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 568.

¹⁶³Bk. "*Devletlü saadetlü vezir-i azam hazretlerine Françe Padişahından gelen mektubun tercümesidir*", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 569-570.

¹⁶⁴ Ayrıca Franaa Kralı tarafından Osmanlı padişahı ve sadrazamına gönderilen mektup ve cevabî name-i hümayûn ile Fransa Kralı'nın ahidnamenin yenilenmesi ile ilgili Villeneuve'ye verdiği ruhsatnameler için bk. "*Rikâb-ı hümayûn-ı şehriyariye Françe Padişahından gelen namenin surerti tercümesidir*", "*Haşmetlü Fransa Kralından der-Devlet-i Aliyye'de meks iden ilçisine irsal olunan ruhsatname sureti tercümesidir*", BOA. TS. MA. E. Nr. 453/17 (H. 29 Zilkade 1152/M. 27 Şubat 1740).

¹⁶⁵ Kurtaran, *a.g.e.*, s. 478.

¹⁶⁶ Bk. "*Fransa Devleti ile münakid olan 1153 tarihli muahedenin sureti*", BOA. C. HR. nr. 146/ 7292 (H.4 Rebiyülevvel 1153/M. 30 Mayıs 1740); BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 572-582; Hammer, *a.g.e.*, s. 2174; Karal, *a.g.e.*, s. 295-296; Ayrıntılı bilgi için bk. *Sultan Mahmud-ı evvel Zamanında Fransız Muahedesi*, Üniv. Ktph. TY. nr. 2270; 1740 kapitülasyonları ile Fransa'ya verilen haklar ile ilgili bk. Kurtaran, "I. Mahmud Döneminde Avrupalı Devletler", s. 233-236.

kabul edilerek Fransa'nın istediği yeni antlaşmanın imzalandığı belirtildi¹⁶⁷. Fransa'ya verilen yeni kapitülasyonlar VII. ve son kapitülasyonlar olup buna göre: Fransız elçileri Osmanlıların yanında diğer Hıristiyan devletlerin elçilerinden daha üstün ve ayrıcalıklı muamele görecekler, Osmanlı ülkesinde geniş bir konsolosluk ağı kurabilecekler ve elçilik ile konsolosluklarda çalışan Fransız görevliler cizyeden muaf tutulacaklardır. Yine 1740 kapitülasyonlarına göre hangi ülkeye mensup olursa olsun Osmanlı topraklarında bulunan Katolik papazlar, Fransa Kralı'nın himayesinde kabul edilecekler ve Kudüs'teki Hıristiyanlığın kutsal sayılan yerleri Fransa tarafından idare edilecektir¹⁶⁸. Bu noktada 1740 yılında Fransa'ya verilen bu kapitülasyonların daha öncekilerden iki önemli farkı vardır. Bunların birincisi, daha önceki kapitülasyonlardan farklı olarak, süre şartının kaldırılmasıdır. İkincisi ise 1740 kapitülasyonları ile Fransa'ya 1535 yılından beri verilen imtiyazların toplu bir hale getirilmek suretiyle tekrar edilmesidir¹⁶⁹.

Albert Vandal, Villeneuve'nin 1740 ahidnâmesinin imzalanmasındaki başarısını ve ahidnâmenin önemini şu şekilde ifade etmektedir¹⁷⁰:

“...Birçok defa da elde edilen bu saygınlık, başka avantajları da beraberinde getiriyordu; öncelikle imtiyazlarımızın içine yeni ve yararlı şartlar koymak için bir fırsattı, diğer yandan her yenilenmeden sonra eyalet valilerine değişiklik yapılmış kapitülasyonların bir örneğini sunmak adet olduğu üzere, bu gönderişler Şarktaki konumumuzu ve itibarımızı güçlendirmekteydi, konsoloslarımıza haklarını, Türk kumandanlarına da ödevlerini hatırlatmaktaydı....”

1740 ahidnâmesi “Muahede” usûlü dâhilinde tanzim edilen ve “Kapitülasyon” adı ile bilinen en son ahidnâmedir. Fransızlar, bu ahidnâme ile Osmanlı ülkesinde “En ziyade müsâadeye mazhar ülke” ayrıcalığını kazanırken, bütün Avrupa Hıristiyan âleminin himayesini de uhdesine aldı¹⁷¹.

Böylece XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Akdeniz'de Venedik ve İngiltere ile yaptığı ticarî mücadeleyi büyük ölçüde kendi lehlerine sonuçlandıran Fransa, Osmanlı ülkesinde en çok itibar gören millet

¹⁶⁷ Bk. “*Taraf-ı hümâyûn-ı mevahib-i makrûn-ı hazret-i cihandariden haşmetlü França padişahına bu defa yazılan name-i hümâyûn-ı şevket nümunuun tercümesidir*”, BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 572-573.

¹⁶⁸ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2518; Kurtaran, *a.g.e.*, s. 479.

¹⁶⁹ Kurtaran, “I. Mahmud Döneminde Avrupalı Devletler”, s. 233.

¹⁷⁰ Albert Vandal'dan aktaran Şişman, *a.g.t.*, s. 52.

¹⁷¹ Şişman, *a.g.t.*, s. 76.

durumuna geldi. Belgrad Antlaşması'nın ardından Rusların antlaşma şartlarından olan Azak Kalesini yıkmamaları üzerine, antlaşmanın Fransa'nın kefaleti ile yapılmasından dolayı Said Mehmed Efendi muvakkat elçi olarak Paris'e gönderildi (1741)¹⁷². Osmanlı elçisine Fransa Kralı'na götürülmek üzere 5.089 kuruş tutarında hediye verildi¹⁷³. Osmanlı elçisi tarafından Fransa Kralı'na gönderilen mektupta I. Mahmud, 1736-1739 savaşı boyunca Fransa'nın Osmanlılara olan desteği ve barış sırasındaki Osmanlı lehine olan arabuluculuklarından dolayı teşekkür ediyordu. Yine mektubun devamında Rusların Azak Kalesi'ni yıkmada ayak diredikleri ve antlaşmanın Fransa'nın tavassutunda imzalanmasından dolayı, Fransa'nın bu konuda gerekenleri yapması gerektiği bildirildi¹⁷⁴.

2.5.Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin İstanbul Elçiliğindeki Diğer Faaliyetleri

1728-1741 tarihleri arasında İstanbul'da mukim elçilik faaliyetlerinde bulunan Villeneuve bu süre içerisinde diğer daimî elçiler gibi Osmanlı ülkesindeki kendi vatandaş ve tüccarlarının haklarını korumuş ve bu yönde Babîâlî'ye taleplerde bulunmuştur. Dönemin belgelerine yansıyan bu taleplerin birinde Babîâlî'ye yazdığı arzuhalde Villeneuve, Mısır'da bulunan Frenk kilisesinin tamir edilmesini istemektedir¹⁷⁵. Yine Fransız elçisi Osmanlı ülkesindeki Fransa esirlerinin kurtarılması için çalışmalarında bulunmuştur. Nitekim döneme ait belgelerde Fransız elçisinin bu konularla yakından ilgilendiği görülmektedir. Bu çerçevede Villeneuve'nin Osmanlı makamlarına yazdığı çok sayıda takrir ve arzuhal bulunmaktadır. Örneğin H. 29 Cemaziyelahir 1149/M. 4 Kasım 1736 tarihinde Fransa elçisi tarafından Edirne Kadısı, bostancıbaşı ve Edirne Mollası'na verilen arzuhalde iki Fransız tüccarının çuka satışından alacaklı oldukları 1.114 kuruşun Edirne esnafından tahsil edilmesini talep etmektedir¹⁷⁶. Fransız sefiri tarafından

¹⁷² Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 107; Karal, *a.g.e.*, s. 296; Unat, *a.g.e.*, s. 240; Bununla ilgili daha önce Avusturya ve Rusya ile aramızda imzalanan Belgrad Antlaşması'nda arabulucuk yapan Fransa'nın Rusların Azak kalesini yıkmaları ve hudutların belirlenmesinde çıkardıkları sorunların halledilmesi için arabuluculuk yapmaları amacıyla Rumeli Beylerbeyi payesi ile Said Mehmed Efendi'nin büyükelçi olarak Fransa'ya gönderildiği ifade edilmektedir, BOA. HH. nr. 3/ 87(H. 6 Cemaziyevvel 1154/M. 19 Ağustos 1741); Ayrıca Mehmed Said Efendi'nin Fransız elçiliği ile ilgili bk. Tahir Sevinç, "Osmanlı-Fransız İlişkileri ve Mehmed Said Paşa'nın Paris Sefareti (1739-1742)", *SDÜ. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2013, Sayı: 28, s. 117-132.

¹⁷³ BOA. TS. MA. e., nr. 1158/74 (H. 6 Cemaziyevvel 1154/M. 19 Ağustos 1741); Ayrıca Fransa Kralı'na gönderilen hediyelerin listesi için bk. BOA. TS. MA. e., nr. 757/106 (H. 10 Cemaziyevvel 1154/M. 24 Temmuz 1741).

¹⁷⁴ Karal, *a.g.e.*, s. 296-297, Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2521.

¹⁷⁵ BOA. C. HR. nr. 17/1580 (H. 29 Zilhicce 1143/M. 5 Temmuz 1731).

¹⁷⁶ BOA. C. HR. nr. 115/5710 (H. 29 Cemaziyelahir 1149/M. 4 Kasım 1736).

Babiâli'ye verilen başka bir arzuhalde ise Fransız tüccarlarının haklarının korunması için Selanik konsolosluğuna atanan Pirtoma'ya konsolosluk beratının verilmesi istenmektedir¹⁷⁷. H. 1152/M. 1739 tarihinde Çorlu idarecilerine gönderilen bir hükümde ise Fransa elçisinin bir torba kâğıt vererek İstanbul'a götürmesini istediği Tomas'ın Çorlu'da çalınan eşyaları ve kâğıdının bulunarak İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir¹⁷⁸. H. 20 Ramazan 1153/M. 9 Aralık 1740 tarihinde iki Fransız tüccar kaptanının aşırı rüzgâr sebebiyle sığındıkları Mora'da iki bin kişilik bir Rum grup tarafından saldırıya uğradıkları belirtilmektedir. Belgenin devamında saldırıdan kurtulan Fransız kaptanların gemisinde kalan 6 Rum'un İzmir'e getirildiği ifade edilmektedir. Bu çerçevede Fransız elçisinin bu 6 Rum'un kalebent edilmesi hakkında İzmir Kadısı'na bir takrir verdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimi de ilgili takrir gereğince bu kişilerin cezalandırılmasını istemiştir¹⁷⁹.

Fransa elçisi görevde kaldığı süre boyunca diğer devletlerin durumları ile ilgili gelişmeleri de Osmanlı yönetimine bildirmiştir. Örneğin H. 1143/M. 1730 tarihinde Osmanlı sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ile görüşen Villeneuve, Rusya ve Avusturya ve Lehistan'daki gelişmelerle ilgili bilgi vermiştir¹⁸⁰. Aynı tarihte Rus elçisi ile görüşen Fransız temsilcisi, padişaha sunduğu ayrıntılı raporda Rusya ile İran arasında gerçekleşen ittifakın Osmanlı'ya karşı olmadığı bilgisini verdi¹⁸¹. Bunların yanı sıra Fransa elçisi, Babiâli'nin diğer devletlerle yaptığı antlaşmalarda da etkili oldu. Bu çerçevede Villeneuve'nin girişimleri ile Osmanlı Devleti 4 Ocak 1740 yılında İsveç'le bir savunma antlaşması imzaladı¹⁸². Benzer şekilde Fransız elçisinin girişimleri sonucunda İspanya ile 14 Nisan 1740 yılında bir ticaret antlaşması imzalayan Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında bir denge kuruldu ve 1768 yılına kadar sürecek olan uzun bir barış dönemine girildi¹⁸³. Tüm bu faaliyetleri ile Fransa Babiâli'nin Karlofça Antlaşması ile benimsemek zorunda kaldığı antlaşmalardaki arabuluculuk rolünü İngiltere ve Hollanda'dan belirli bir süre için almış oldu. Yine Fransa ilgili süreçteki faaliyetleri ile Osmanlıların aleyhine dönme ihtimali gösteren savaşlara son

¹⁷⁷ Bk. "Devletlü saadetli sultanım hazretlerinin huzur-ı âlilerine arzuhal oldur ki", BOA. C. HR. nr. 106/5260 (H. 16 Ramazan 1149/M. 18 Ocak 1737).

¹⁷⁸ Bk. "Çorlu Kazası Voyvodasına ve kethüda eri ve yeniçeri serdarı vekilleri ve ayân-ı vilâyete hüküm ki..", BOA. C. HR. nr. 20/967 (H. 29 Rebiyülevvel 1152/M. 6 Temmuz 1739).

¹⁷⁹ Bk. BOA. C. HR. nr. 121/6019 (H. 20 Ramazan 1153/M. 9 Aralık 1740).

¹⁸⁰ BOA AE. SMHD. I. nr. 132/12959 (H. 18 Safer 1143/M. 2 Eylül 1730).

¹⁸¹ Bk. "Benim şevketlü kerametlü mehabbetlü kudretlü velinimetim sebeb-i devletim efendim", BOA AE. SMHD. I. nr. 214/20700 (H. 19 Rebiyülevvel 1143/M. 2 Ekim 1730).

¹⁸² BOA. A. DVNS. DVE. nr. 49/1, s. 32-34.

¹⁸³ Özcan, "Mahmud I", s. 350; Karagöz, *a.g.t.*, s.293.

verirken, 1739 Antlaşmaları ile Avrupa kamuoyunu Osmanlıların başarılarının etkisi altında bıraktı. Aynı zamanda Fransa, Avusturya ile Rusya arasındaki ittifakın bozulmasına neden olurken, İngiltere, Hollanda ve Prusya Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sahibi olarak Avusturya ve Rusya'nın dikkatlerini üzerine çekmeyi başardı¹⁸⁴.

Görüldüğü üzere Babıâli nezdinde oldukça iyi ağırlanan ve her türlü ihtiyacı giderilen Fransa elçisinin bir takım özel talepleri de Osmanlı yönetimince karşılanmıştır. Bu çerçevede elçi tarafından yazılan bir arzuhalde esir edilerek Malta'ya getirilen ve burada serbest bırakılan Giritli Ayşe adında bir kadının 702 kuruşluk kefalet bahasının Tercüman David'in oğlu Cozep tarafından ödenerek salıverilmesine binaen kefalet ücretinin kefillerine ödenmesi istenmektedir¹⁸⁵. Aynı tarihi başka bir arzuhalinde ticaret için Eğriboz'a gelerek Fransız konsolosuna iltica eden Malta taciri Petro'ya Eğriboz'da yapılan muamelenin antlaşma şartlarına aykırı olduğunu belirten Villeneuve, ilgili şahsın serbest bırakılmasını talep etmektedir¹⁸⁶.

Ayrıca elçinin isteği ile Tersane-i Âmire Zindanı'nda bulunan 4 adet mirî esir, serbest bırakılarak Fransız temsilcisine teslim edilmiştir¹⁸⁷. Aynı şekilde Mehadiye ve Adakale muhasaraları sırasında Avusturya'dan alınarak tersane zindanlarına konulan 4 nefer esirin Fransız vatandaşı olmalarına binaen serbest bırakılmaları konusunda Villeneuve'nin talebi oldu. Bu çerçevede bu 4 esir Fransız elçisine teslim edildi¹⁸⁸. Villeneuve H. 1151/M. 1739 tarihli bir arzuhalinde İzmir'deki Fransa, İngiltere, Venedik ve Hollanda gibi devletlerin ikamet ettikleri mahalleye dört sokak kapısının yapılmasını istedi¹⁸⁹.

Fransa elçisi tarafından verilen başka bir takirde ise Rusya ile yapılan müsalaha gereğince serbest bırakılan Rus esirin Rus hududuna kadar güvenli bir şekilde getirilmesi için yol hükmü verilmesi ve 1 çavuş ile 20 adet öküz arabasının tahsis edilmesi istenmektedir¹⁹⁰. Yine Rusya ile imzalanan 15 maddelik antlaşma gereğince¹⁹¹ affedilen Rus esirlerinin de Fransa elçisine

¹⁸⁴ Karagöz, *a.g.t.*, s.294.

¹⁸⁵ Bk. "*Devletlü saadetlü sultanım hazretlerinin huzur-ı âlilerine arzuhal oldur ki*", BOA. İE. HR. nr. 17/1581 (H. 29 Zilhicce 1143/M. 5 Temmuz 1731).

¹⁸⁶ BOA. İE. HR. nr. 17/1582 (H. 29 Zilhicce 1143/M. 5 Temmuz 1731).

¹⁸⁷ Bk. BOA. AE. SMHD. I. nr. (H. 9 Recep 1152/M. 2 Kasım 1739).

¹⁸⁸ BOA. C. HR. nr. 130/6467 (H. 5 Şevval 1151/M. 16 Ocak 1739).

¹⁸⁹ BOA. C. BLD. nr. 57/2850 (H. 29 Zilhicce 1151/M. 9 Nisan 1739).

¹⁹⁰ BOA. C. HR. nr. 159/7945 (H. 21 Ramazan 1152/M. 22 Aralık 1739).

¹⁹¹ Rusya ile yapılan 15 maddelik antlaşmanın 7. maddesi esirlerin durumu ile ilgili olup, antlaşmaya göre her iki tarafta aldıkları esirleri karşılıklı olarak serbest bırakacaktır. İlgili madde şu şekildedir: "*Gerek bu cenkde ve gerek bundan akdem tarafeynden ahz olunan esirleri bir takiriyle alıkonulan gerek askeri ve gerek sairlerden her kimler olurlar ise*

teslim edildiği görülmektedir. Bu çerçevede H. 12 Zilkade 1152/M. 10 Şubat 1740 tarihinde 193 nefer Rus esiri antlaşma şartları gereğince affedilerek arabulucu olan Fransız elçisine teslim edildi¹⁹². Benzer şekilde bununla ilgili olarak Yedikule'ye getirilen 4 esirin Divan-ı Hümâyûn tercümanı aracılığıyla Fransa elçisine teslim edilmesi için Başmuhasebe'ye kaydedilmesi amacıyla Yedikule Dizdarı tarafından bir takrir yazıldı¹⁹³. Fransa elçisinin aracılığıyla kurtarılması istenen Osmanlı esirleri de vardır. Örneğin III. Ahmed'in sadrazama hitaben gönderdiği bir hatt-ı hümâyûnda II. Mustafa'nın ikinci seferinde esir alınan ve hala Alikorna'da esir olan Dergâh-ı âli cebecibaşlarından Basmacı Mehmed'in oğlu Tiryaki Ali Odabaşı'nın Fransa elçisi aracılığıyla kurtarılması istenmektedir¹⁹⁴.

Fransa elçisinin gerek Rusya ve gerekse Avusturya ile olan antlaşmalardaki arabulucunun antlaşmadan sonra da devam ettiği görülmektedir. Nitekim, Osmanlı sadrazamı El-hac Mehmed Paşa tarafından Villeneuve'ye verilen bir temessükte, Avusturya ile yapılan Belgrad Antlaşması gereğince Nemçe Eflak'ında yapılmış olan bazı yolların yıkımı ile ilgili olarak, Avusturya Kralı ile gerçekleştirilen müzakerede alınan kararlar bildirilmiştir. Buna göre alınan kararlar gereği bu yollar yıkılacak ve yenileri yapılmayacaktır¹⁹⁵. Antlaşmadan hemen sonra Fransa elçisi aracılığıyla Tersane-i Âmire'de verilen ziyafet sırasında antlaşmanın tasdiknamelerinin mübadelesi gerçekleştirildi¹⁹⁶. Bunun dışında Fransa elçisi Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki antlaşmaya göre belirlenen yeni sınırların düzenlenmesi için de arabulucu oldu¹⁹⁷. Bu şekilde taraflar arasında yapılan yaklaşık 7 ay kadar süren sınır görüşmelerinden sonra 2

Moskov devletinde tanassur devlet-i aliyemde İslâma gelenlerden ma'ada işbu hayırlı olan sulh u salahın tasdiknâmesi ve reddinden sonra bi'l-cümle mevcut olan ve bundan sonra tahsil olunanlar bilâ-te'hir beha ve mübadele istisna ve azad olunub avdetleri hususunda murahasve me'zun olalar ve bu makule üseranın utlaklarını müş'ir müekked emr ü tenbihler iki tarafın memaliklerine ve şehirlerine şuyu' bulaki bilâ-te'hir ve su'übet emr ü tenbihleri icra oluna ve işbü mevadd akd olunduktan sonra sulh esnasında Moskov devletinden istirkak olunmuş üsera-yı Kırım ve Bucak ve Kuban ve Osmanlı ve tatar ve devlet-i aliyemin sair re'ayasında bulunduklarından bilâ beha olunalar binaen alâ zalik bu makule üseranın utlaka için Moskov devleti tarafından yol kâğıtlarıyla kendü hallerinde müür ve ubür iden adamlara bir dürlü teaddi olunmayub şer'-i şerife mugayir bu gune adamlara te'addi ve ziyan idenler var ise haklarından geline", BOA. A. DVNS. DVE. d. Rusya Ahidnâme Defteri, nr. 83/1, s. 84.

¹⁹² BOA. AE. SMHD. I. nr. 207/16402 (H. 12 Zilkade 1152/M. 10 Şubat 1740).

¹⁹³ BOA. C. HR. nr. 152/7564 (H. 19 Zilkade 1152/M. 17 Şubat 1740).

¹⁹⁴ BOA. TS. MA. e., nr. 801/14 (H. 19 Rebiülevvel 1143/M. 2 Ekim 1730).

¹⁹⁵ BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 569.

¹⁹⁶ Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *a.g.e.*, s. 606-608.

¹⁹⁷ Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 563; *Ebü Sehl Numan Efendi, Tedbîrât-ı Pesendide*, (Yay. Haz. Ali İbrahim Savaş), TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 22.

Mart 1741 yılında 4 maddelik bir sınır antlaşması imzalandı. Ardından Villeneuve'nin teminatı ile 1 Mayıs 1741'de yürürlüğe girdi¹⁹⁸.

Yine Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan antlaşmanın 14. maddesinde¹⁹⁹ belirtilen karşılıklı elçi gönderilmesi esası gereğince elçilerin mübadele edilecekleri yerin tespiti, antlaşmanın arabulucusu olan Fransız elçisi ile Rusya'nın İstanbul maslahatgüzârı arasında yapılan görüşmelerin ardından belirlendi²⁰⁰. Ardından Rusya ile yapılan antlaşmanın tasdiknamesi de 12 Aralık 1739 yılında antlaşmanın arabulucusu olan Fransa elçisi aracılığıyla mübadele edildi²⁰¹. Rus Çariçesi Anna Belgrad Antlaşması ile belirlenen yeni Osmanlı-Rus hudutlarıyla ilgili tasdiknameyi Fransız elçisi Villeneuve aracılığıyla gönderdi²⁰².

Bu şekilde Osmanlı ülkesindeki 13 yıllık görevi sırasında yaptıkları ile iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişiminde oldukça etkili olan Villeneuve'nin görevi 9 Mart 1741 tarihinde sona erdi²⁰³. Elçinin yerine Fransa'nın İstanbul daimî elçiliğine Michel-Ange, Marki Castellane getirildi²⁰⁴. Villeneuve'nin başarılı İstanbul elçiliği Osmanlı yönetimi tarafından da takdir edilmiş olup, elçinin dönüşünde Fransa Kralı'na gönderilen mektupta Villeneuve'nin Rusya ve Avusturya ile olan savaşta arabuluculuğundan duyulan

¹⁹⁸ BOA. A. DVNS. NMH. d. nr. 8, s. 12-13; Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 566-567; Ayrıca taraflar arasında belirlenen yeni sınırlar ile ilgili bk. Uğur Kurtaran, "Ottoman-Austria Border Determination Works And Newly Determined Borders According To The Treaty Of Belgrade Of 1739", *Belgrade 1521-1867*, (ed. Dragana Amedoski), Belgrade 2018, s.169-193.

¹⁹⁹ Bk. "Miyanede akd olunan sulh ü salah ve musafat ve mevalat istihkâm bulmak için tarafeynden münasib ve ta'yin olunan deftere iki devlet canibinden resm üzere büyük ilçiler gönderilüb ve hududlarda müsavat üzere mübadele ve kabul ve mükerrem olub sair büyük devlet ilçilerine muamele olundığı (?) mu 'amele oluna ve işbu ilçileri vesatetiyle dostluk izharı için taraf-ı hümayun-ı şehinşahaneme ve haşmetlü Moskov çasariçesine münasib olan hedaya tebliğ olunalar", BOA. A. DVNS. DVE. *Rusya Ahidname Defteri*, nr. 83/1, s. 86.

²⁰⁰ Sevinç, *a.g.e.*, s. 32-33.

²⁰¹ Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *a.g.e.*, s. 606-608.

²⁰² Bk. "Der-devlet-i Âliyye'de mukim Markiz de Vilnõf nam Françe ilçisinin vesatati ile Moskof Çariçesi'nin hududa dair Asitane-i saadete tebliğ olunan tasdiknamenin tercümesidir", BOA. TS.MA. e., nr.716/44 (H. 28 Ramazan 1152/M. 29 Aralık 1739).

²⁰³ Bununla ilgili olarak Fransa Kralı tarafından I. Mahmud'a gönderilen mektupta Villeneuve'nin görev süresinin dolması sebebiyle elçiye geri dönmesi için müsaade verilmesi istendi, bk. "Rikab-ı hümayûn-ı şehriyariye Françe Padişahından gelen mektubun tercümesidir", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 615.

²⁰⁴ Bununla ilgili olarak Fransa Karlı tarafından I. Mahmud'a gönderilen mektupta Villeneuve'nin Fransa'ya döndüğü ve onun yerine Castellan'ın getirildiği ve elçinin resmen tanınması istenmektedir, bk. "Rikab-ı hümayûn-ı şehriyariye Françe Padişahından gelen mektubun tercümesidir", BOA. ADVNS. NMH. d. nr. 7, s. 614.

memnuniyet ifade edilmiştir. Yine aynı mektupta Fransa'dan gelen yeni elçinin de mektuplarını takdim ettiği ve teşrifata nail olduğu belirtilmiştir²⁰⁵.

1728-1741 yılları arası görev yaptığı dönemde Avrupa Devletleri tarafından Bâbiâli ile girişilen bütün müzâkerelerin aynı zamanda “Ruhu ve rehberi olarak görülen” bu önemli diplomat 1747 yılında memleketi Marsilya’da öldü²⁰⁶.

Sonuç

XVI. yüzyılda başlayan Osmanlı-Fransız diplomatik ilişkilerinde taraflar arasındaki ilişkilerin gelişiminde karşılıklı olarak gönderilen elçilerin önemli katkıları oldu. Bu noktada araştırmada ele aldığımız Marquis Louis Sauveur de Villeneuve Fransa'nın İstanbul'a gönderdiği 34. dâimi elçi olup, büyükelçilik payesi ile 1728 yılında İstanbul'a gelen Villeneuve'nin 1741 yılına kadar 13 yıl bu görevde kaldığı tespit edilmiştir. Fransız elçisi İstanbul'da kaldığı bu süredeki faaliyetlerinin ilk yıllarında Osmanlı dış politikası ile yakından ilgilenmek suretiyle, Avrupa'da yaşanan gelişmeler hakkında Babiâli'yi bilgilendirerek, yönetimin güvenini kazandı. Ardından Babiâli üzerindeki bu etkisini kullanan Villeneuve, ülkesinin çıkarları gereğince 1736'da Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş açmasında önemli rol oynadı. Ancak Fransız elçisi görevindeki en önemli rolünü 1739 yılında başlamasında etkili olduğu savaşın bitimindeki arabuluculuk vazifesi ile oynadı. Arabuluculuk faaliyetleri sırasında Belgrad'ta bulunan orduya gelen Fransız elçisinin tüm masrafları Osmanlı diplomasi anlayışı gereğince Babiâli tarafından karşılandı. Bu çerçevede elçiye tayinat ödemeleri adı altında harcırahlar verilirken, yine elçi ve maiyetinin iâşe, nakil vasıtaları ile ikamet giderleri karşılandı. Osmanlı Devleti bu harcamalar için genel elçi kabullerine uygun bir şekilde nakdî ve aynî ödeme yöntemlerine başvurdu. Bu noktada Villeneuve, Osmanlı Devleti'nin Karlofça Antlaşması ile ilk kez tanıştığı arabulucu devlet elçisi rolünü üstlenmiş oldu. Burada dikkat çeken ve makalenin temel problematiklerinden birisini oluşturan ayrıntı ile ilgili bir takım bulgular da elde edildi. Buna göre Fransız elçisinin her ne kadar Babiâli'nin genel elçi kabullerindeki uygulamalara benzer şekilde arabuluculuk faaliyetleri sırasında tüm ihtiyaçları karşılanırsa da, aynı dönemde benzer amaçlar için faaliyet gösteren Avusturya elçisine göre daha iyi muamelelere tabi tutulduğudur. Nitekim elçiye yapılan ödemeler

²⁰⁵ Bk. “*Rikab-ı kartab-ı hazret-i şehriyariden hala França Padişahına şerefbağş-i südur olup elçisi ile gidecek name-i hümayûnun müsveddesidir*”, s. 616-617; Ayrıca yeni elçinin gelişi ve mektupları taksim etmesiyle ilgili olarak bk. Vakavüvis Mehmet Suphi Efendi, *a.g.e.*, s. 686-688.

²⁰⁶ Şişman, *a.g.t.*, s. 53.

kendisinden önce arabuluculuk için Babadağı'na gelen Avusturya elçisi Leopold von Talman'dan daha fazladır. Bu farklılığın sebebini Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki dostane münasebetler ile Habsburglar ile Babîâli arasındaki gergin ilişkilere bağlamak mümkündür. Yine bununla ilgili başka bir karşılaştırma da ise elçilerin statülerinden kaynaklanan unsurların da yapılan harcamaların miktarını etkilediği savını doğrulamaktadır. Nitekim antlaşmadan sonra fevkalâde (geçici surette) İstanbul'a gelen Avusturya ve Rus elçilerine, verilen tayinat ve hane kirası gibi ödemeler, İstanbul'da daimî elçi olarak görev yapan Villeneuve'ye verilenlerden daha fazladır. Bu tespitler makalenin başında belirtildiği üzere Osmanlı diplomasisinde elçilere yapılan uygulama ve harcamaların statik olmadığını gösteren ifadeleri destekler niteliktedir. Bu şekilde arabuluculuk vasfı nedeniyle Babîâli'de bir daimî elçiden farklı muameleler gören ve tüm ihtiyaçları karşılanan Villeneuve, Osmanlı Devleti ile Rusya ve Avusturya arasındaki 1736-1739 savaşındaki üstün temsil kabiliyeti sayesinde 1739 yılında Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasını sağladı. Antlaşmanın imzalanmasındaki rolü Villeneuve'ye görev süresi bitinceye kadar büyük bir itibar kazandırdı. Bu çerçevede İstanbul'a döndükten sonra defalarca adına ziyafet tertip edilen Fransız elçisine gerek sadrazam, gerekse dönemin padişahı I. Mahmud tarafından kıymetli hediyeler ile hilatlar ve nakit paralar verildi. Fransız elçisinin bu başarılı faaliyetleri Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin gelişimine de oldukça önemli katkılar sağladı. I. Mahmud arabuluculuk rolü karşılığında 1740 yılında verdiği kapitülasyonlar ile Fransa'ya tanınan ayrıcalıklar süresiz hale getirildi. Bu şekilde Fransa Villeneuve'nin başarılı temsil kabiliyeti sayesinde Osmanlı ülkesindeki en imtiyazlı devlet haline geldi. Ayrıca Villeneuve'nin görev süresi boyunca başarılı bir daimî elçi portresi çizdiğini söylemek mümkündür. Nitekim Fransız elçisi, İstanbul'da kaldığı 13 yıl boyunca diğer devletlerin daimî elçileri gibi kendi vatandaşları ve tüccarlarının haklarının korunması ile Fransız esirlerinin kurtarılması gibi konularda etkili politikalar geliştirdi. Yine Osmanlı dış politikası ile de yakından alakadar olan Villeneuve, Belgrad Antlaşması'nda üstlendiği arabuluculuk rolünü, Babîâli'nin diğer devletlerle de olan münasebetlerinde başarılı bir şekilde devam ettirdi. Bu çerçevede Fransız elçisinin arabuluculuğunda Osmanlı Devleti ile İsveç arasında bir savunma antlaşması imzalanırken, İspanya ile de bir ticaret antlaşması imzalandı.

Villeneuve'nin faaliyetleri ile ilgili son bulgumuz ise elçinin Belgrad Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında antlaşmanın uygulanması ile ilgili yaşanan gelişmelerde de etkili olduğu yönündedir. Bu çerçevede Fransız elçisinin taraflar arasındaki esirlerin

mübadelesi, elçi teatilerindeki mübadele yerlerinin tespiti ve sınırların tahdidi gibi konularda arabuluculuk rolünü devam ettirmek suretiyle, antlaşmanın uygulama aşamasında etkili olmuştur. Bu sayede Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında 1739 yılında Belgrad Antlaşması ile sağlanan barış süreci 1768 ve 1787 yıllarına kadar devam etmiştir.

Son söz olarak, 1728-1741 yılları arasında İstanbul elçiliğinde bulunan Villeneuve'nin ülkesi adına oldukça başarılı diplomatik faaliyetler gerçekleştirdiği söylenebilir. Elçinin diplomatik faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin çok zorlu bir süreçten önemli kazanımlar ile ayrılmasını sağlarken, Osmanlı Fransız ilişkilerini de yeni boyutlara taşımıştır. Villeneuve'nin bu diplomatik kabiliyeti gerek Osmanlı yönetimi, gerekse Fransız hükümeti tarafından taltif edilmiştir. Bu noktada 9 Mart 1741 yılında İstanbul'daki elçilik görevi sona eren Villeneuve, mevcut literatürde belirtilen şekliyle "Fransa'nın şark politikasının yönlendiricisi" "Babiâli ile olan görüşmelerin ruhu ve rehberi" ifadelerini fazlasıyla hak etmiştir.

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

a.Name-i Hümâyûn Defterleri (BOA. ADVNS. NMH. d.)

nr. 1; 5; 7; 8.

b.Ahidnâme-i Hümâyûn Defterleri (BOA. A. DVNS. DVE. d.)

Nemçelü Ahidname Defteri, nr. 57/1.

Venedik Ahidname Defteri, nr. 16/4.

Rusya Ahidname Defteri, nr. 83/1.

İsveç Ahidname Defteri, nr. 49/1.

c. Mühimme Defterleri (BOA. A. DVNS. MHM. d.)

nr. 135.

d. Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi (HH.)

nr. 3/87; 1427/58447; 1428/58456; 1428/58455; 1428/5845.

e. Cevdet Tasnifi (C)

e.1.Cevdet Bahriye (C. BH.)

nr. 221/10291.

Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin İstanbul Elçiliği Ve Faaliyetleri

e.2.Cevdet Belediye (C. BLD.)

nr. 57/2850.

e.3.Cevdet Hariciye (C. HR.)

nr. 99/4945; 99/4941; 152/7564; 159/7943; 46/2262; 121/6019; 115/5710; 106/5260; 157/ 7844; 130/6467; 143/7103; 20/967; 142/7095; 159/7945; 139/ 6916; 56/2815; 146/ 7292; 59/2902; 78/3863; 157/7806; 139/ 6916; 142/7097; 143/7103; 148/7366; 146/ 7292; nr. 94/4667; 127/6318; 72/3555; 97/4824.

f. Ali Emiri Tasnifi (AE.)

I. Mahmud (SMHD. I.)

nr. 213/16795; 223/17707; 207/16402; 168/12804; 264/21404; 132/12959; 214/20700; 2/133; 11/719; 211/ 16652.

g. İbnü'l-Emin Tasnifi (İE.)

g.1. İbnü'l-Emin Hariciye (İE. HR.)

nr. 9/938; 17/1580; 17/1581; 17/1582.

h. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TS.MA. e.)

nr. 1158/74; 760/4; 716/44; 801/14; 472/34; 760/7; 757/106; 453/17

ı. Kâmil Kepeci Tanifi (KK)

nr. 53.

B. Diğer Kaynaklar

Açıkgöz, Fatma Ünyay, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye Ve Hediyeleşme”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara 2012.

Akıncı, Gündüz, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973.

Baysun, Cavid, “Ahmed Paşa (Humbaracı)”, *İA.*, C. I, MEB. Yayınları, İstanbul 1989, s. 199.

Baysun, M. Cavid, “Belgrad”, *İA.* C. II. MEB. Yayınları, Eskişehir 1979, s. 475-480.

Bozkurt, Nebi, “Eman”, *DİA.*, C. 11, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 1995, s. 75-77.

Can, Mustafa, *Sultanın Kapısında: Kudret-Heybet-Adalet (Osmanlı Devleti'nde Yabancı Elçiler)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2019.

Can, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Özbek (Buhara) Elçilerinin Ağırbaşlı ve Huzura Kabulleri", *Yitik Hafızanın Peşinde Buhara Komuşmaları*, (ed. Mehmet Dursun Erdem vd.), Pruva Yayınları, Ankara 2019, s. 219-247.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Güven Yayınları, İstanbul 1971.

Demir, Uğur, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi Humbaracı Ahmed Paşa (1675-1747)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015

Dingeç, Emine, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları" *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 12, S. 20, 2011/1, s. 1-20.

Dukakin-zâde Feridun, *1736-1739 Türk Avusturya Rus Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1278.

Emecen, Feridun, "Süleyman I", *DİA*. C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.62-74.

Erbakan, Cevad, *1736-1739 Türk-Avusturya Rus Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul 1938

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, C. I, TTK. Yayınları, Ankara 1953.

Genç, Nermin "Fransa Ahkâm Defteri (1634-1666)", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2014.

Hitzel, Frederic, "Diplomatik Armağanlar: Osmanlı İmparatorluğu İle Batı Avrupa Ülkeleri Arasında Modern Çağda Yapılan Kültürel Değiş Tokuş", *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, (ed. Dejanirah Couto), (çev. Şirin Tekeli), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s.243-257.

İnalçık, Halil, "İmtiyazat", *DİA*. C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 245-252.

İpşirli, Mehmet, "Elçi", *DİA*. C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 3-15.

İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde "Eman Sistemi", *Çağdaş Türk Diplomasisinde 200 Yıllık Süreç, Ankara 15-17 Ekim 1997*, TTK. Yayınları, Ankara 1997, s. 3-13.

İşbilir, Ömer, "Mekkâre", *DİA*. C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 554.

Jensen, De Lamar, "The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy", *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 16, No. 4 (Winter, 1985), pp. 451-470.

Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin İstanbul Elçiliği Ve Faaliyetleri

Jorga, Nicalae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. I, IV, (çev. Nilüfer Epçeli), (çev. Kontrol: Kemal Beydilli), (ed. Erhan Afyoncu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Kallek, Cengiz, “Çeki”, *DİA*. C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 251.

Karagöz, Hakan, “1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad’ın Geri Alınması”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, Isparta 2008.

Karagöz, Hakan, “Belgrad-ı Dârü’l-Cihâd’da Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi (1739)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2018-1, S. 33, s.183-205.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, C. V, 6. Baskı, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1988

Kazıyev, Shapi, “Ekonomik Çekişmenin Neticesi Olarak Türk-Rus Savaşları”, *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.550-555.

Kolçak, Özgür, “XVII. Yüzyıl Osmanlı-Habsburg Diploması Tarihine Bir Katkı: 1664 Vasvar Antlaşması’nın Tasdik Sürecine Dair Yeni Bulgular”, *Divân. Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 22/43, 2017, s.25-88.

Köhbach, Markus, “Die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und dem osmanischen Reich”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.IV, (ed. Halil İnalcık vd.), İstanbul 1984, s.236-260.

Köse, Osman, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Münasebetleri”, *Osmanlı*, C. I, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 536-549.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye Ve Rusya*, TTK. Yayınları, Ankara 1990.

Kurtaran, Uğur “Sultan I. Mahmud Döneminde Avrupalı Devletler İle Yapılan Ticaret Antlaşmaları İle Verilen Ticari İmtiyazlara Dair Değerlendirmeler”, *OTAM*, (Mart 2017), s.219-256.

Kurtaran, Uğur, “Karlofça Antlaşması’ndan Sonra İstanbul’a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırılanması Ve Yapılan Harcamalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37/S. 63, 2018, s. 331-370.

Kurtaran, Uğur, “Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri (3 belge ile birlikte)”, *Bellekten*, C. LXXIX, S. 285, Ankara 2015, s. 489-612.

Kurtaran, Uğur, “Sultan Birinci Mahmud’un Rusya’ya Verdiği 1739 Tarihli Ahidnamenin Diplomatik Açından Tahlili”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XXIX/1, 2014, s. 213-232.

Kurtaran, Uğur, *Sultan Birinci Mahmud (1730-1754)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2018.

Külbilge, İlker, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)”, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir 2010

Kütükoğlu, Mübahat S., “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Elçilerin Ağırlanması”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Ercüment Kuran’a Armağan, Yıl: 1989, XXVII/1-2, Ankara, s. 199-231.

Mansuroğlu, Mecdud, “Elçi”, *İA. C. IV*, MEB. Yayınları, İstanbul 1988, s. 231.

Mustafa Hattî Efendi, *Viyana Sefâretnâmesi* (haz. Ali İbrahim Savaş), TTK. Yayınları, Ankara 1999.

Özcan, Abdülkadir, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *DİA. C. XVIII*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 551-553.

Özcan, Abdülkadir, “Karlofça Antlaşması”, *DİA. C. 24*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.504-507.

Özcan, Abdülkadir, “Mahmud I”, *DİA. C. XXVII*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.348-352.

Özcan, Azmi, “Fransa, Tarih”, *DİA. C. 13*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 178-181.

Özcan, Azmi, “İngiltere”, *DİA. C. 22*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 302-307.

Özkan, Selim Hilmi, “XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı Fransız İlişkileri”, *SDÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, Mayıs 2009, s.61-72.

Raşid Mehmed Efendi-Çelebizade İsmail Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. III, (Haz. Abdülkadir Özcan vd.), İstanbul: Klasik Yayınları.

Purgstall, Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 7-8-10 (Yay. Haz. Mümin Çevik), Milliyet Yayınları, İstanbul 2010.

Roider, Karl A., “The Perils of Eighteenth-Century Peacemaking: Austria and the Treaty of Belgrade, 1739”, *Central European History*, Vol. 5, No. 3 (Sep., 1972), pp. 195-207.

Sak, İzzet, “1736-1741 Yılları Arasında İstanbul’a Gelen İran Elçilerinin Bazı Masrafları”, *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, (Yıl. 2006), S. 16, s. 117-161.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918’e*, İmge Yayınları, İstanbul 2000.

Savaş, Ali İbrahim, “Osmanlı Devleti İle Habsburglar Arasındaki Diplomatik İlişkiler”, *Türkler*, C. 9, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 555-566.

Savaş, Ali İbrahim, *Osmanlı Diplomasisi*, 3 F Yayınları, İstanbul 2007.

Marquis Louis Sauveur de Villeneuve'nin İstanbul Elçiliği Ve Faaliyetleri

Sertoğlu, Mithat, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli Haritalı*, C. V, TTK. Yayınlar, Ankara 2011.

Sevinç, Tahir, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Ve Mehmet Said Paşa'nın Paris Sefareti (1739-1742)”, *SDÜ. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28, 2013, s.117-132.

Sevinç, Tahir, *Emni Mehmed Paşa Ve Canibi Ali Paşa'nın Rusya ve Avusturya'ya Sefaret Hazırlık Ve Yolculukları (1739-1741)*, (Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre), Gece Akademi, Ankara 2019.

Soysal, İsmail, “Türk-Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. III/5-6, (1951-52'den ayrı basım), İstanbul 1953, s. 63-94.

Soysal, İsmail, “Türk-Fransız İlişkileri”, *DİA*. C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 181-184.

Süslü, Azmi, “Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri 1798-1807”, *Belleten*, C. XLVII, S. 185, Yıl: 1983 Ocak, s. 259-279.

Şahin, Hasan, “Doğu Sorunu Çerçevesinde Osmanlı-Fransız İlişkileri (Başlangıcından Paris Barışı'na (1856)”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, Erzurum 2009, s. 277-315.

Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-i Tevârih*, C. I, (Yay. M. Münir Aktepe), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976.

Şimşek, Eyyub, “Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırım Savaşı (1853-1856)”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Doktora Tezi*, Trabzon 2013.

Şişman, Ayşin, “1702-1708 Tarihleri Arasında Türk Fransız İlişkilerinde Konsolos Arzları ve Bunlara Ait Hükümler”, *Belleten*, LXIII/237, Ankara 1999, s. 509-557.

Şişman, Ayşin, “Osmanlı-Fransız İlişkileri 1740-1789 (Arzlarına Göre)”, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*, Afyonkarahisar 2011.

Topaktaş, Hacer, “Osmanlı Diplomasisinde “Tayinat Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 10 S. 1, 2015, s.31-49.

Topaktaş, Hacer, “Osmanlı'da Elçileri Ağrlamak: Prusya Elçileri Örneğinde Tayinat Uygulamaları”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli, Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, s. 271-289.

Turan, Şerafettin, “1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Hey'eti Masraf Defteri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXII, S.1-2, Ankara 1964 s. 273-294.

Murat Uluskan, “Osmanlı Diplomatik Hediye Geleneğine Bir Örnek: Avusturya İmparatoruna Gönderilen Hediyeler ve Bunların Temini (1665-1669), *Hediye Kitabı*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç), İstanbul 2007, s. 72-82.

Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal), TTK. Yayınları Ankara 1987, s. 14.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK. Yayınları, Ankara 1988.

Vakanüvis Mehmet Suphi Efendi, *Suphi Tarihi*, (haz. Mesut Aydınar), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 299-300.

Vandal, Albert, *Une Ambassade Française en Orient sous Louis XV. La Mission du Marquis de Villeneuve 1728-1741*, Paris 1887.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, “Bir Avrupa Diploması Merkezi Olarak İstanbul 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre”, *Osmanlı*, C. I, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 660-675.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, “XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diploması Dönemi (1703-1789)”, *Türkler*, C. 12, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.470-502.

Yeşil, Fatih, “Bir Fransız Maceraperestinin Savaş Ve Diplomasıye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyihaları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011, Güz (15), s. 205-228.

Yıldırım, İbrahim, *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulleri*, Kitap Yayınları, İstanbul 2014.

Zamolo, Divna Djuric, “Belgrad”, *DİA*. C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 407-409.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, C. 5, (çev. Nilüfer Epçeli), (çev. Kontrol: Kemal Beydilli),(ed. Erhan Afyoncu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

c. İnternet Kaynakları

https://fr.wikipedia.org/wiki/Louis_Sauveur_de_Villeneuve

**THE ASSUMPTIONISTS' QUEST FOR A
RELIGIOUS LEADER IN THE OTTOMAN LANDS:
THE BULGARIAN UNIATE CHURCH MOVEMENT
IN VICTORIN GALABERT'S DIARY (1862-1867)**

ASOMPSİYONİSTLERİN OSMANLI TOPRAKLARINDA
DİNİ LİDER ARAYIŞI: VİCTORİN GALABERT'İN
GÜNLÜĞÜNDE (1862-1867) BULGAR UNİAT KİLİSESİ
HAREKETİ

Aslı YİĞİT GÜLSEVEN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 20.12.2021

Kabul: 27.03.2022

Article Info

Received: Dec, 20, 2021

Accepted: Mar, 27, 2022

Abstract

In the second half of the nineteenth century, Bulgarians sought to establish a national church independent from the Greek Patriarchate. This coincided with the expansion of the missionary activities of the Roman Catholic Church in the Ottoman lands through the Assumptionist sect. A member of this sect, the French bishop Victorin Galabert, was sent to Constantinople in 1862 to conduct Catholic missionary work. He was specifically assigned to establish the Bulgarian Catholic-Uniate Church. During his assignment, Galabert kept a diary of his personal experiences and impressions of the places he went and the events he witnessed. His diary, which apparently has never been studied by scholars, offers a close-up view of the Catholic orthodox conflict in Ottoman geography, as well as unique clues as to why efforts to establish a Bulgarian national church failed. The purpose of this study is to reconsider why the attempts to establish an independent Bulgarian national church failed in the 1860s, in the light of the information revealed by Galabert's diary. This study argues that the main reasons for the failure of efforts to establish a Bulgarian national church are the Catholic Church's underestimation of Russian influence in the region, and the problem of trust between the Bulgarians and the Catholic Church.

* Assistant Professor, Department of Political Science and Public Administration, Atılım University, asli.gulseven@atilim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9325-2965, Ankara Turkey.

Key Words: Victorin Galabert, Bulgarian Uniate Church, Russia, Ottoman, Catholic Church

Öz

Bulgarlar ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Rum Patrikhanesi'nden bağımsız bir ulusal kilise kurmaya çalıştılar. Bu, Roma Katolik Kilisesi'nin Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerinin Asoptionsist mezhebi aracılığıyla yayılmasıyla aynı zamana denk geldi. Bu mezhebin bir üyesi olan Fransız piskopos Victorin Galabert Katolik misyonerlik çalışmalarını yürütmek üzere 1862'de İstanbul'a gönderildi. Özellikle Bulgar Katolik-Uniat Kilisesi'ni kurmakla görevlendirildi. Görevi sırasında Galabert, kişisel deneyimlerinin ve gittiği yerler ve tanık olduğu olaylarla ilgili izlenimlerinin bir günlüğünü tuttu. Araştırmacılar tarafından bu güne kadar incelenmemiş olan bu günlük, Osmanlı coğrafyasındaki Katolik Ortodoks ihtilafına yakından bakışın yanı sıra, bir Bulgar ulusal kilisesi kurma çabalarının neden başarısızlığa uğradığına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Galabert'in günlüğünün ortaya koyduğu bilgiler ışığında 1860'lı yıllarda bağımsız bir Bulgar ulusal kilisesi kurma girişimlerinin neden başarısız olduğunu incelemektir. Bu çalışma, Bulgar ulusal kilisesi kurma çabalarının başarısız olmasının temel nedenlerinin, Katolik Kilisesi'nin bölgedeki Rus etkisini hafife alması ve Bulgarlar ile Katolik Kilisesi arasındaki güven sorunu olduğunu ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Victorin Galabert, Bulgar Uniat Kilisesi, Rusya, Osmanlı, Katolik Kilisesi

Introduction

The rising national movements in Europe in the nineteenth century inspired the national awakening of the nations in the Balkans. An example of this was the Bulgarian national revival triggered by the Greco-Bulgarian Church conflict. In fact, the roots of this conflict go back to the Ottoman conquest of Constantinople and the millet system. The Greek religious authority over the Orthodox subjects in the Ottoman lands triggered the national feelings of the Orthodox subjects in the Ottoman Balkans at the beginning of the nineteenth century.¹ And the Bulgarians sought to establish a national church outside the Greek Patriarchate in order to get rid of the

¹ P. Nikov, *Vzrazhdanie na Blgarakiia Narod* (Sofia: Strashimir Slavchev, 1929), pp.10-40; V. Georgiadou, 'Greek Orthodoxy and the Politics of Nationalism,' *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol.9, No.2 (1995), p. 301; Kemal Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, (çev. R. Boztemur) (Ankara: İmge, 2004), pp.15-16

pressure of the Greek assimilation on them.² Meanwhile, the Roman Catholic Church was increasing its propaganda efforts on the Ottoman lands. This situation paved the way for the Catholic Uniate movement, which would lead to the decrease of Russian authority in the Ottoman lands and the increase of France's influence. One such movement was the Bulgarian Catholic Church movement, which was stillborn in 1861, as a result of the disappearance of the elected archbishop Sokolski. The process of determining a religious leader to the Bulgarian Uniate movement spread over a long and difficult process. Yet, the Uniate movement lost its effectiveness and momentum between the years 1861-1867. By late 1860s the Bulgarian Exarchate movement gained the upperhand and Bulgarians, instead of converting to Catholicism, inclined towards the Exarchate on their way to gain national independence. The failure to find an appropriate leader to the Bulgarian Uniate Church between 1861 and 1867 was one of the principal factors that weakened this Uniate movement.

While the existing literature confirms that the Bulgarian Catholic Church Movement³ has a leadership problem, it does not adequately analyze the reasons for this and the process that led to the movement's failure. One of the most important reasons for this is that there are no resources in the literature

² Thomas A. Meininger, *Ignatiev & the Establishment of the Bulgarian Exarchate, (1864–1872)*, Madison: University of Wisconsin Press, 1970, pp.15-17; V. M. Khevrolina, *Nikolai Pavlovich Ignatiev, Rossiiskii Diplomat* (Moscow:Kvadriga, 2009), pp.191-192.

³ Although we don't come across monographic studies on the Bulgarian Uniate movement, we can say that this subject takes place generally in the sources on the history of the Bulgarian Orthodox Church. Apart from that, a limited number of studies are devoted specifically to the development of the Bulgarian Catholic Church, most of which were published in the late nineteenth century and the beginning of the twentieth century by the journal *Les Échos d'Orient*. This journal is one of the journals that was founded in 1897 by the Assopmtionists as part of the Eastern Mission of the Roman Catholic Church. J. Gadille, *Histoire Du Christianisme Des Origines à Nos Jours, Libéralisme, Industrialisation, Expansion Européenne (1830-1914)*, Vol.11, (Paris: Desclée-Fayard, 1995), p.827. For the literature about the subject in Turkish see, E. R. Güllü (2018). "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17 (1), 350-361; Aşkın Koyuncu, *Bulgar Eksarhlığı, (Çanakale Onsekiz Mart Üniversitesi, SBE, Tarih ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, 1998; Ahmed Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (1 Eylül 1340), 5/82, 257-276; Ahmed Refik, "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (1 Mart 1341), 8/85, 73-84; C. Seyfeli (2011), "Osmanlı devlet salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı: 2, Ankara, s. 157-190. For a general analysis about the Bulgarian Uniate movement also see, Eldarov, Svetlozar (1994), "Uniatstvoto v Sadbata na Bulgaria", (Sofia: Abagar Foundation); Eldarov, Svetlozar (1998), "Uniati" in Anna Krusteva *Oshnosti i identichnosti v Bulgariya*, (Sofia, Petekson); E. P. Engelhardt, (2017), *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, (Çev.: Ali Reşad), (Haz.: Erol Kılınç), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

regarding the events that took place during the leader election process for the Bulgarian Uniate Church. In this regard, the diary⁴ of the French Catholic missionary Victorin Galabert, who was assigned to Constantinople in the 1860s, is a unique source that allows us to re-evaluate the information in the existing literature on the subject. The study of this diary is important in that it has never been studied academically before, and it provides a unique perspective on the events taking place around the Bulgarian Uniate movement.

Before going into the details of Galabert's diary, it would be useful to have a short biographical sketch of him. Victorin Galabert was a French bishop, who had a doctorate in medicine. In 1854 Bishop Galabert joined in Assumptions congregation and after 8 years he was sent to Constantinople as a religious missionary.⁵ Galabert's mission was to propagate Catholicism among the Bulgarian millet of the Ottoman Empire. He stayed in Constantinople for 22 years and in the position of advisor to the Bulgarian Uniate Church archbishop, he traveled to almost every village and city of the Ottoman Bulgaria. During his mission in the Ottoman Empire he kept a diary, which contains detailed information regarding the successes, failures and the process of the Uniate Catholic Church movement.⁶ This study focuses on the years between 1862-1867, during which the most important events that determined the future of this movement took place. In his diary Galabert wrote mainly about the chronological events on the way to form a Bulgarian Uniate Church and to promote the conversion to Catholicism among Bulgarians. In this regard he focused on Bulgarians' reaction towards the Greek Patriarchate and struggle for gaining their religious independence from the *Phanar*.⁷ His diary provides insights on how the Bulgarians approached the conversion to Catholicism at both the social and intellectual level. Another crucial contribution of Galabert's notes is on the attitude of the Ottoman and Russian Empires towards this movement. In this regard, the diary mentions Porte's support for the movement and Russian intrigues to

⁴ Victorin Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), (Sofia: Les Archives Parlement-1, Université SV. Kliment Okhridski, 1998); Victorin Galabert, *Journal*, Tome Deuxième, (1867-1869), (Sofia: Les Archives Parlement-8, Université SV. Kliment Okhridski, 2000).

⁵ Galabert was sent to Constantinople by the founder of the Assumptionist congregation Père Emmanuel d'Alzonsent. For more information on Emmanuel d'Alzon see Jugie Martin, Le P. d'Alzon et l'Orient. À propos de son centenaire', *Échos d'Orient*, Vol. 13, No. 84, (1910), pp. 257-266.

⁶ Galabert's diary was published by the St. Kliment Okhridski University in Sofia, Bulgaria in 1998. This is a bilingual work including both the original French and its translation Bulgarian. Unfortunately this diary has not been fully published yet. The two volumes that are already published covers the years between 1862-1869.

⁷ *Phanar* is the name of the location of the Greek Orthodox Patriarchate in Constantinople.

prevent the spread of Catholicism among Orthodox Bulgarians. Moreover, Galabert's diary also provides valuable data on the Ottoman Bulgaria, Thrace and Macedonia in terms of the number of Catholic, Orthodox and Muslim population in the villages, climate, topography and local culture.

This study reconsiders the reasons behind the failure of the Bulgarian Uniate movement, which is an important part of the Bulgarian national struggle. The aim here is to reveal the reasons by evaluating the processes that resulted in the failure of the Movement in the light of the information revealed in Galabert's diary. One of the factors that makes this diary worth studying is that it offers a new perspective on the approach of the Russian and Ottoman bureaucracy to the Bulgar Uniate Church movement. Another factor is that this diary has never been used in the academic literature although it provides a rich source of information from the viewpoint of Galabert. The study focuses on the leader election process for the Bulgarian Uniate church, based on the events and impressions described in Galabert's diary. More specifically, it focuses on the difficulties encountered by the actors in this process and the impact of the Ottoman and Russian states on the failure of the movement. Using information from Galabert's diary, this study seeks to find the reasons behind the failure of the Bulgarian Catholic Church movement. This article is divided into four parts: the first provides a background to the Bulgarian national independence movement and its relation with the formation of the Bulgarian Uniate Church. The next part of the article describes the events around the Bulgarian Catholic movement after Galabert's settlement at Constantinople. The third part will address the role of Dragan Tsankov in the development of the Uniate movement and the Catholic bishops' reaction to his attempts. The fourth part will reveal Galabert's claims on the Russian intrigues towards undermining the Uniate movement. Finally, the article will evaluate the main reasons for the failure of the Bulgarian Uniate movement and the role of Russian politics on this failure.

Background

The Greek Orthodox Monopoly lasted for three hundred years in the Balkans until 1699, the Treaty of Karlowitz, when Austria and Venice left it up to the Balkan Christians how to carry out their religious rituals. This freedom of religious practice weakened the Greek authority over these Balkan people. By the mid-19th century France's protectorship of the

Ottoman Christian subjects came to the forefront. Around the same period, the Roman Church put forward the *Eastern mission*.⁸

As the Pope Pius IX, was interested in the separated Churches, and aimed at ending the schism, since 1848, he addressed to the Orientals, specifically to the Eastern Orthodox people.⁹

With the arrival of the first official French ambassador to Constantinople in 1534 the status of Catholics in the Ottoman Empire started to change due to the increasing French influence over the Porte. After the election of the Pius IX to the papacy in 1846 a discussion started on the Christian subjects of the Ottoman lands and their protectorship, resulting in the Crimean War of 1853.¹⁰ The war ended up with a treaty limiting Russia's dominance over the Orthodox Christian people in the Ottoman Empire, which opened a new way to the Rome's 'Eastern mission'.¹¹

Due to the increase in missionary activities in the Ottoman lands, Pope Pius IX called on the Greek Orthodox Church and the Eastern Churches to connect with the Catholic Church, yet this proposal was harshly rejected by the Greek Patriarch Anthimos IV.¹² Starting from the second half the 19th century the Roman Catholic Church, in order to take advantage from the social unrest and political disturbances in the Ottoman lands, wanted to activate its mission towards uniting the Orthodox Church and other local, Eastern Churches under its own authority. That mission focused on the Ottoman lands and the sect of 'Augustin de l'Assomption', also known as the Assomptionists, played an important role in this mission. They trained the clergy, especially members of the Eastern Churches, so that they would contribute to the Eastern mission. This sect made important contributions to the development of the movement by uniting other Christian churches with the Catholic Church.¹³ Another movement, which was an extension of Pope

⁸ J. Eade, 'Pilgrimage, the Assumptionists and Catholic Evangelisation in a Changing Europe: Lourdes and Plovdiv', *Cargo*, Vol.10, No.1-2, (2012), p.34.

⁹ Martin, 'Le P. d'Alzon et l'Orient. À propos de son centenaire', p.259.

¹⁰ Frazee, *Catholics and Sultans. The church and the Ottoman Empire*, (London: Cambridge University Press, 1983), pp.27-28.

¹¹ J. Fairey, *The Great Powers and Orthodox Christendom. The Crisis Over the Eastern Church in the Era of the Crimean War*, (New York: Palgrave Macmillan, 2015), pp.1-14.

¹² Frazee, *Catholics and Sultans*, pp.27.

¹³ The sect of 'Augustin de l'Assomption' founded in 1845 by Emmanuel d'Alzon in Nimes in France, and it was officially approved by Papa Pius IX in 1857. The Assomptionists undertook the task of spreading Catholic Christianity to the world through education and press. See, Frazee, *Catholics and Sultans*, pp. 227-232; For more details see For details see C. Babot, 'Chapitre I: Évolution Et Caractéristiques Des Missions Dans L'empire Ottoman' in *La*

Pius IX's project on Christians in Ottoman lands, was the Resurrectionist movement. Here, the target was Russia and it was aimed to get rid of Russian influence in line with the aim of uniting all Orthodox people with the Pope.¹⁴ In overall, starting from the second half of the 19th century, the Catholic sects started to open branches in the Ottoman lands, and the Pope appointed a French Assumptionist to Constantinople to focus specifically on the Bulgarian people.

The second half of the 19th century, especially after the Crimean War, was the time when the Bulgarian national awakening began. At that time, Bulgarian intellectuals put forward the idea of establishing an independent church as a lever of this nationalist movement. Pressures arising from Russia's approach to the Balkan nations with a Slavic-orthodox brotherhood framework, Greece's Hellenization policy, and the efforts of the Polish missionaries to acquire anti-Russian supporters on the basis of Slavic ethnicity were increasing the enthusiasm of the Bulgarians to lay the foundations of an independent Bulgarian state with their own national church.¹⁵

On December 12/24, 1860, a group of Bulgarians in Constantinople addressed the prelate of the Armenian Catholics Anton Hassoun, with their request to unite with the Holy Roman Church keeping their liturgy, rites and religious ceremonies and customs. They also made the annotation that they would accept only Bulgarian clergy's administration.¹⁶

After that demand, a group of Bulgarian deputies acting on behalf of 2000 Bulgarians gave this petition to the Apostolic delegate of Constantinople, Paolo Brunoni,¹⁷ requesting him to deliver this petition to the Pope Pius IX. The same petition was discussed also at the Porte, and soon after the approval of the Pope on January 21, 1861 the Porte also confirmed this movement. The Porte welcomed these new Bulgarian Catholics and declared that they were exempt from the jurisdiction of the Greek patriarchate, which-meant that they would stop paying tithing to the

mission des augustins de l'assomption à Eski-Chéhir, 1891–1924, (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2011), pp. 9-50.

¹⁴ L. Moroz-Grzelak, 'The Slavic Aspect in the Bulgarian Mission of the Resurrectionists', *Bulgarian Historical Review*, (2014), 1–2, pp. 11-14.

¹⁵ Moroz-Grzelak, 'The Slavic Aspect in the Bulgarian Mission of the Resurrectionists', p.11.

¹⁶ C. Fabrègues, 'Le vicariat apostolique bulgare de Thrace', *Échos d'Orient*, Vol.7, No.44, (1904), p.35.

¹⁷ Paolo Brunoni 1807-1870 was the vicar apostolic patriarchal of Constantinople, president of the Community of Union of the Bulgarians.

Patriarchate.¹⁸

This—was followed by the conversion to Catholicism of hundreds of Bulgarian families from Adrionople. From Patriarchate's perspective, several parts of Monastir and Kazanlık¹⁹ were under threat of conversion. Russia was aware that these events were originating from the Bulgarian aspiration for their national independence. This religious movement, called the Uniate Church movement, would accelerate the alienation of Bulgarians from Orthodoxy, which would be followed by alienation from Russia. With this concern Russia applied to the Porte to prevent the separation of the Bulgarian Church.²⁰

Iosif Sokolski²¹, who was an old Archimandrite, was appointed as the Archbishop of Bulgarian Uniate Church, by the Pope Pius IX, on April 8, 1861. After he returned to Constantinople he was granted *berat*²² by the Porte. However, after two months from his arrival in Constantinople he disappeared. The Catholic clergy and the Bulgarian Catholic community believed that he fled to Odessa with the help of Russians. Before this sudden disappearance, there had been a considerable rise in the popularity of the

¹⁸ Fabrègues, 'Le vicariat apostolique bulgare de Thrace', p.36.

¹⁹ Monastir was the capital of Ottoman Rumelia in the mid nineteenth century, today it is known as Bitola and part of North Macedonia. Kazanlık is a Bulgarian town in today's Stara Zagora province, in the nineteenth century it was under the Ottoman rule with the name of 'Kazanlık'.

²⁰ Fabrègues, 'Le vicariat apostolique bulgare de Thrace', p.36.

²¹ For more information on the early life and career of Iosif Sokolski see V. E. Kolupaev, 'Bolgarskiy Arkhiyepiskop Iocif Sokolskiy i ego sviaz s Rimom', *Studia Humanitatis* (International electronic journal) (2016), Vol.1. Sokolski was 75 when he became archbishop of the United Bulgarians. While he was going to be appointed to this duty, he was accompanied by important names representing Catholicism in the Ottoman lands. One of the names accompanying Sokolski was Dragan Tsankov, who was a Bulgarian merchant in Constantinople, and the publisher of the journal 'Blgaria'. The Uniat movement came to be known by the publishing of a pro-Catholic newspaper 'Blgaria' in 1859. The main purpose of the newspaper was to convince Bulgarian people that their national independence could only be achieved through a union with the Western world, entering under the authority of the Holy See rather than the Greek Patriarchate. M. Koinova, *Catholics of Bulgaria*, (Centre for Documentation and Information on Minorities in Europe – South East Europe, 1999), pp.7-8. Tsankov studied at the seminary in Odessa, then at the universities of Kiev and Vienna, from 1857 he lived in Constantinople, where he worked as a teacher in a French lyceum, at the same time he founded a Bulgarian printing house in a Catholic monastery, in which he began to publish the first Bulgarian books and magazines. See, V. E. Kolupaev, 'Bolgarskiy Arkhiyepiskop Iocif Sokolskiy i ego sviaz s Rimom'.

²² *Berat* is a document issued by the Ottoman sultan to grant a privilege or to confer the right to possession of a state property. For details on Ottoman berat see N. Gök, 'An Introduction to the Berat in Ottoman Diplomats', *Bulgarian Historical Review* Vol. 3-4, (2001), pp. 141-150.

Uniate movement among the Bulgarians in the Ottoman land; but its momentum slowed down by the departure of Sokolski.²³ There were allegations that he had escaped or had been abducted from Constantinople by being tricked by the Russians.²⁴ Whatever had happened, the result was that the United Bulgarian Church movement, which had been initiated with great enthusiasm by the Pope, was weakened from the very beginning.²⁵

When the future of this movement came to a deadlock, the Catholic Church decided to continue its eastern mission with a new archbishop. We see in Galabert's memoirs that the question of who will be appointed the religious leader of the Bulgarian Uniate church is more complex than what we see in the existing literature. Many events, full of intrigues and internal reckoning, took place in the process of finding a leader to the Uniate movement.

Quest for a new leader for the Bulgarian Uniate Movement

We understand from Galabert's diary how much damage Sokolski's disappearance did to this movement and caused the Pope to change his stance.²⁶ Despite the disappearance of Sokolski, Pope Pius IX continued his eastern mission decision, and sought to appoint a new archbishop for the mission.²⁷ Among many other religious missionaries the Assumptionists took their place with an Evangelist purpose in the Ottoman land.²⁸ In 1862 the Pope delegated the conversion of Ottoman Orthodox communities to the

²³ Fabrègues, 'Le vicariat apostolique bulgare de Thrace', pp. 36-37.

²⁴ Stoian Ivanov Chomakov, who was a revolutionary of the Bulgarian national independence movement, in early May 1861 visited the Russian ambassador to the Porte Prince Alexei Borisovich Lobanov-Rostovsky in order to ask him to recall the Russian vice-consul in Plovdiv, Bulgarian Naiden Gerov, from Plovdiv to Constantinople to persuade Sokolski to flee to Russia. That's why Tsankov believed that Chomakov was a Russian agent, and blamed him of allying with Russians to sabotage the Bulgarian Uniate Church movement. See, V. E. Kolupaev, 'Bolgarskiy Arkhiepiskop Iocif Sokolskiy i ego sviaz s Rimom'. For the kidnapping of Sokolski by Russians see also D. Kalkandjieva, 'The Bulgarian Eastern Catholic Church' in *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-first Century*, ed. L. N. Leustean, (New York: Routledge, 2017), pp. 682-3.

²⁵ C. Armanet. 'Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)', *Échos d'Orient*, Vol. 13, No. 81, (1910), pp.101-102.

²⁶ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p. 67-69, (1 March 1862)

²⁷ Martin, 'Le P. d'Alzon et l'Orient. À propos de son centenaire', p. 259.

²⁸ On June 3, 1862, Pope IX appointed D'Alzon with the Eastern mission, that is, establishing the unity of the Catholic churches and to reconnect the eastern churches with the Roman Church. Galabert notes that, struggle for influence not only between the various nationalities and religions, but also among Catholics, between the Archbishop, the Levantines, the Vincentians, the Dominicans, Capuchins, etc. Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), pp. 15, 18.

French Bishop d'Alzon, the founder of the Assumptionist sect, by telling him that he sought to bring certain populations of the Ottoman Empire back to the Catholicism.²⁹ The Pope, specifically asked d'Alzon to work on the evangelization of the Bulgarians.³⁰

However, at that time d'Alzon had a limited staff to carry out this task, so he asked the help of the Polish Resurrectionists, with Father Jerome Kasciewicz³¹ at their head. In November 1863, the Resurrectionists opened a school in Adrianople for the Uniate Bulgarians.³² Moreover, in December 1862 d'Alzon had sent to Constantinople Victorin Galabert, who was a former doctor of medicine. In the first day of Galabert's presence in Constantinople, Bishop Brunoni introduced him to P. Arabadjiski and R.P. Malczynski, prominent members of the Bulgarian Uniates.³³ In the first day of his presence in Constantinople, on 6 December 1862, Galabert visited important delegates of the Catholic Church in the Ottoman Empire and discussed the need for restarting the Uniate movement. During his first days in Constantinople Galabert's impression was that despite all the sympathy and protection of the Ottoman Empire, the Eastern Catholic mission faced Greek and Russian threats. Galabert wrote, "The Turks [are] true protectors of Catholics in the East, the enemies are the Greeks, whose spiritual and nominal leader is in Constantinople; the real and political leader in St. Petersburg."³⁴ In the diary Galabert frequently repeated the sympathy of the Ottoman government toward the Catholic millets and the Catholic powers, because he believed the Orthodox millet was always under the risk of being seduced by Orthodox Russia, which posed a threat to the Ottoman sovereignty.³⁵ Furthermore, during his meetings with the grand viziers Ali and Fuat Pashas, the main topic was that the Porte could only rely on the Catholic western powers. This rapprochement revealed itself also in the Bulgarian Uniate Church question. Galabert emphasized that the Bulgarian community had no one capable for the post of Uniate bishop, and that the Ottoman government was in line with Rome in this regard. He wrote, "Ali-Pasha does not want to give the berat to any of their [Bulgarian] nationals."³⁶

Galabert's mission in Constantinople covered to establish educational

²⁹ Martin, 'Le P. d'Alzon et l'Orient. À propos de son centenaire', p. 260.

³⁰ Armanet, 'Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)', p.106.

³¹ E. Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati. Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), pp.112-113.

³² Armanet, 'Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)'Crescent, p.106.

³³ Armanet, 'Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)'Crescent, p.106.

³⁴ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.15, (20 December 1862).

³⁵ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.15, (20 December 1862).

³⁶ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.67-69, (1 March 1862)

centres and seminaries for Bulgarians.³⁷ As from the first day of his mission, he sought to find a suitable and non-expensive place for establishing the Uniate movement house, and a seminary for education of future Uniate bishops.³⁸ Galabert underlined the fact that other religious groups have places and churches in best places, as they were wealthy.³⁹ However, the French government was not providing sufficient donation for the movement.⁴⁰ Nonetheless, finding a priest to lead this movement was more important than anything else. Bishop Brunoni, the Apostolic Vicar of the [Latin] Patriarchate of Constantinople, was planning to find a suitable priest to the head of the Uniate Bulgarians, who would adopt the Slavic rite. In Philippopoli there was a considerable number of Catholic people, under the administration of the Capuchin sect, assisted by local national priests.⁴¹ Brunoni thought that this was the perfect combination for the Uniate movement, as it would satisfy both the Bulgarians and the Holy See. For the head of the Uniate Church Brunoni agreed on the name of a Latin Bulgarian priest Pierre Arabadjiski, who had been recommended by the apostolic vicar of Philippopoli.⁴² Nevertheless, Arabadjiski was known for not having the qualities of a leader, as he lacked decisiveness, which made him open to foreign interference in the administrative duties.⁴³ Galabert wrote that when he visited Arabadjiski, in the first days of his appointment, he seemed very discouraged and not very confident. Besides, he considered that Arabadjiski did not have enough sympathy for the Bulgarians to devote himself to this duty. Arabadjiski told Galabert that "Bulgarians are eager for education, but they have little esteem for the clergy."⁴⁴

In February 1862, Arabadjiski was appointed as the Archbishop, in place of the lost archbishop Sokolski. He was immediately recognized by the Porte as the civil administrator of the Uniates.⁴⁵ However, though he had the

³⁷ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.203.

³⁸ In his notes Galabert mentioned the prices for the places he found in several locations like Pera, Kadıköy and Calcedoine. V. Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.21.

³⁹ Among all (Lazaristes, Dominicains, Souers de Charité, Religieuses de Sion, Freres des écoles Chrétiennes) the richest were the Lazaristes, who possessed a house at Péra, a college at Bebek, a house at Scutari (Üsküdar), a college at Salonique and a house at Monastir. Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p. 21.

⁴⁰ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.147, (20 June 1863)

⁴¹ For more information on the mission of Capuchins in the Ottoman Empire, see R. F. O'Connor, 'The Capuchin Mission in Bulgaria and Reunion with Rome', American Catholic Quarterly Review, XLIII (1918), 205-27.

⁴² Armanet. 'Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)', p.105.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.21 (22 December 1862)

⁴⁵ Fabrègues, 'Le vicariat apostolique bulgare de Thrace', p.37.

permission from the Pope, Arabadjiski refused to pass from the Latin rite to the Slavic rite. So, a Polish priest, the R. P. Malczynski, who accepted to adopt the Slavic rite came to the assistance of Arabadjiski.⁴⁶ Galabert claims that the United Bulgarians took advantage of this act of Arabadjiski to rise up against him, whom they wished to force to withdraw. It was well known that in the first place Dragan Tsankov had rejected the leadership of Arabajiski as he was reluctant to adopt the Slavic rite. So according to Galabert, this uprising was staged by the intrigues of Tsankov, an influential and ardent representative of the Bulgarian Uniate movement.⁴⁷

Dragan Tsankov and the Uniate Movement

In a significant part of his diary Galabert mentioned Tsankov's intrigues to hamper the Uniate movement. He also seemed to believe that Arabadjiski's resignation was an intrigue designed by Tsankov.⁴⁸ When Arabadjiski resigned, the Uniate movement was left without a leader once more, and Brunoni restarted to think of a name. He thought of Malczynski, about whom there were serious drawbacks as he was a Polish priest. Galabert wrote that Jean-Calude Faveyrial, a prominent Lazarist and the advisor of Tsankov, would prefer a Bulgarian to be appointed to the head of the movement. However, due to his lack of Bulgarian language Galabert was not comfortable with this selection.⁴⁹ Galabert was aware of the fact that Bulgarians wanted a Bulgarian leader, but independent from the Armenian Catholics headed by the Bishop Hassoun. They rejected Malczynski, as their leader and instead they preferred Bishop Raphael Popov. Otherwise, many of them were even talking about abandoning the Union.⁵⁰ On March 1863, the Bulgarian committee met and among the participants were Father d'Alzon, Bishop Hassoun and his secretary Azarian, Faveyrial, Tsankov and Galabert. They discussed basically the resignation of Arabadjiski and who would be the next head of the movement. Galabert wrote that Brunoni also believed this resignation was the result of Tsankov's intrigue, and he preferred Malczynski to become the head. On the Ottoman side, the Grand-vizier Ali Pasha wanted to see a non-Bulgarian priest as the leader of the movement. Galabert wrote "... Ali-Pasha would probably refuse the *bérat* to a Bulgarian, [as Ali Pasha considers] that Mr Malczynski was the only candidate that could be accepted... Mgr Hassoun declared ... that Ali-Pasha had, after some difficulties, consented to receive the resignation of Mgr

⁴⁶ Armanet. 'Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)', pp.105-106.

⁴⁷ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.59, (22 February 1863)

⁴⁸ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.59, (22 February 1863)

⁴⁹ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.53, (4 February 1863)

⁵⁰ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.63 (25 February 1863)

Arabajiski. He will grant the berat to Mr Malczynski who will be naturalized raya [reaya], under the responsibility of Mgr Hassoun, and that he will never consent to give them a leader of their [Bulgarian] nation." However, Tsankov strongly objected that proposal, and declared the Bulgarian people would never consent to have Malczynski as their leader."⁵¹

As a response to Tsankov, d'Alzon explained how the mechanism of union with Catholic Church worked in the past: "...in the Catholic Church apostolic times, the first procedures of a country had always been foreigners, until a native clergy had been formed; this is what we see now in America, in England and in all the missions. Why can't we do it with the Bulgarians, until they have capable and well-educated men that we take care of training them. I find that we have gone too far with you ...You [the Bulgarian community] are very demanding. As for having an original Bulgarian chef, it is not possible to give it to you today."⁵² Then d'Alzon proposed four options to Tsankov, first "go to the Phanar", Tsankov said they will never go; second, "give yourself to the Russians," Tsankov answered they never will; third "stay in the Union, and you [the Bulgarians] no longer want it since you refuse to submit to the [non-Bulgarian] Catholic bishops"; the fourth option is to form a national church with a non-Bulgarian bishops "... to form a national, independent church with the native bishops and priests that we will give you. But I tell you that this is what we do not want." d'Alzon finally noted, "You [the Bulgarians] are, moreover, unique people. You have already made several schisms, ... Today you threaten to separate because we want to put strangers [non-Bulgarian bishops] at your head."⁵³ With these words, d'Alzon was emphasizing the distrust of the Catholic Church towards the Bulgarians.

Tsankov⁵⁴ was an important leader of the Bulgarian Uniate movement. He had a wide network in the Ottoman lands and he had already attracted many families to the Catholic movement. Tsankov himself was aware of his influence in the movement and, relying on it, he did not hesitate to demand more. When he insisted in having a Bulgarian priest as the leader, d'Alzon told him that with a few thousand faithful Bulgarians left they will continue

⁵¹ Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), pp. 69, 71 (3 March 1863)

⁵² Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), pp.71-73 (3 March 1863)

⁵³ Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), pp.71-73, (3 March 1863).

⁵⁴ For more information on Dragan Tsankov and his activities see Frazee, *Catholics and Sultans*, pp.243-247; Moroz-Grzelak, 'The Slavic Aspect in the Bulgarian Mission of the Resurrectionists', *Bulgarian Historical Review*, (2014), V.1-2, pp. 12-13; Hüseyin Mevsim, 'Bulgarlar Arasında Katolik Propagandası Yapan Bir Gazete: Bılgariya (1859-1863)', *Kebikeç*, No.50, (2020), pp.259-266.

the movement. "... and with them we [Assumptionists] will form a nucleus, which will grow gradually, we will prepare for them through schools and seminaries a native and educated clergy, as you lack educated men." Tsankov rejected that proposition and accused d'Alzon of slandering the Bulgarians. When the Bulgarian committee members reminded d'Alzon that the Pope once accepted to appoint a Bulgarian to the head of the Uniate movement, d'Alzon told them that " he [the Pope] gave you Sokolski who defected; your priests show an inconstancy, which makes it impossible to count on them [Bulgarian religious men]. It is not the Pope's fault that you have no one capable of leading you. He made an exception for you, by allowing priests of the Latin rite [Arabadjiski] to embrace your rite and your liturgy, and you show your gratitude to him by refusing these priests. Why would you be treated any differently from the Greeks and other nations? Bulgarians have no right to it."⁵⁵ With these words d'Alzon once again underlined that the Bulgarians were unreliable. Two important moments in this meeting were that, first, the Bulgarian bishop Raphael Popov, who can carry on liturgy in Slavic language, was proposed to come to Constantinople and become the assistant Bishop Malczynski; This option would offer some guarantees to Bulgarians. Second, Azarian, the secretary of Bishop Hassoun, who believed that Tsankov was the instigator and the secret initiator of the agitation among Bulgarians, proposed not to offend and alienate him, as he was the only one capable to redact the newspaper *Blgaria*.⁵⁶ Moreover, he could provide with great service to the Uniate movement as he could attract many Bulgarian to Catholicism and his sudden dismissal would turn him to a real enemy of the movement. The Committee finally decided that Tsankov would continue his activities but his manners would be under observation.⁵⁷

Tsankov was known in the Assumptionist movement community for being a schemer. Many priests had witnessed the inconsistency of his discourses. In his diary Galabert mentioned that at a ceremony on June 14, 1863, he and Brunoni wanted to confront Tsankov about his discrepancies, but Tsankov always gave evasive answers. Tsankov accused the Assumptionist movement of offering bribe to the Bulgarian Bishop Raphael in order to persuade him to be the assistant of Malczynski. Father Brunoni refuted Tsankov in a decisive manner, and instead he blamed Tsankov of ruining the Uniate movement since the beginning. Referring to the resignation of Arabadjiski, bishop Brunoni accused Tsankov of reproaching

⁵⁵ Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), pp. 69, 73, (3 March 1863)

⁵⁶ For the journal *Blgaria* see, Hüseyin Mevsim, 'Bulgarlar Arasında Katolik Propagandası Yapan Bir Gazete: *Bilgariya* (1859-1863)', *Kebikeç*, No.50, (2020), pp.247-258.

⁵⁷ Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), pp.73, 77, (3 March 1863)

Arabadjiski for having intrigued to make him leave and also to have intrigued to prevent others from accepting Bishop Malczynski.⁵⁸

During the Bulgarian Committee meeting on March 1863, Mr. Hassoun told Tsankov that Ali-Pasha had also declared that he would never give Bulgarians a native priest as a leader. Galabert wrote that, thereupon Tsankov addressed a protest petition to Ali-Pasha, against the choice of the Polish bishop Malczynski for head of the Bulgarian Church.⁵⁹ Tsankov brought together a significant number of people from the Bulgarian committee and made them sign the petition against the leadership of Malczynski. When Brunoni met Ali Pasha, the grand vizier told him about the petition given to him by Tsankov. Brunoni made the following explanation to Ali Pasha: "I know that this petition is the work of a few intriguers, because among the signatories some signed without knowing the content, and others out of smugness. *They do not want to accept Mgr Malczynski as their leader*, they say in this petition. I have already pointed out to His Excellence [Ali Pasha] that Bishop Arabadjiski having to withdraw before the same intriguers, we had to look for a man to replace him, and noted that we could not find anyone among the Bulgarians."⁶⁰ When Brunoni presented Malczynski to Ali Pasha, Ali Pasha told "he [Malczynski] is a foreigner, and they [the Bulgarians] don't want him; you cannot force it on them." Apart from that, another problem was that Malczynski was not an Ottoman subject and to become the head of the Uniate movement in the Ottoman lands he should be accepted as a subject by the Porte. Ali Pasha insisted that it was difficult to just recognize him as a subject and moreover it was not appropriate to appoint someone, who was not accepted as the Uniate movement's leader by the Bulgarians. So to resolve the issue, in 17 June 1863, Galabert arranged a meeting at Kadiköy, attended by Bishop Arabadjiski, Bishop Hassoun's secretary Azarian, Testa⁶¹, and Malczynski. In the meeting the following resolutions are adopted: 1) M. Testa and Galabert will review the signatures and signatories (to reveal whether the Bulgarian committee members signed on the petition being aware of the topic or not); 2) They will declare that there is no need to think about the reopening of the chancellery before the recognition of a leader (without saying who this leader will be). 3) Assure the Bulgarians that in any case Bishop Malczynski would only be a provisional leader until a capable leader

⁵⁸ Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), 131,133, (14 Juin 1863)

⁵⁹ Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), p.113, (19 April 1863)

⁶⁰ Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), pp.137, 139,141, (15 Juin 1863)

⁶¹ Canon Charles Testa (1808-87) was the Vicar General of the Patriarchal Apostolic Vicariate of Constantinople.

can be found among them.⁶² As can be understood from the decisions, a petition should have been submitted as a counter-action to the petition submitted to Ali Pasha. Namely, a collective petition of those, who endorsed Malczynski as the leader of the movement. Moreover, they added a clause in order to persuade the Bulgarians, indicating that Malczynski would be the 'provisional' Catholic leader.⁶³

Had it not been for the petition of a group of Bulgarians the Catholic clergy in Constantinople could have almost persuaded Ali Pasha to appoint Malczynski as the religious leader. However, Galabert wrote that he already heard a gossip that a petition by those who wanted Malczynski as their leader would be signed soon, and this would be enough to convince Ali Pasha. Because a group of Bulgarians were complaining about Tsankov's attitude and wanted Malczynski as the leader.⁶⁴ On one hand the intrigues and on the other hand the rise of the Bulgarian Exarchate⁶⁵ movement were hindering the progress of the Uniate movement, by preventing the election of a permanent bishop. Finally, the signatures had begun to be collected.⁶⁶ Tsankov discovered this counter-petition and got very angry. He gathered the Bulgarian committee, warned them and tried to persuade them to stick with the request of native bishop.⁶⁷ Then when Galabert proposed the Bulgarians to accept Malczynski provisionally, the committee rejected this offer answering that "provisional will become a fait accompli." So Galabert assured them that Malczynski will not be appointed Bulgarian bishop, but Apostolic Vicar. Galabert guaranteed them that "the day the Pope believed he has found among your [Bulgarian] priests a priest worthy of being placed at your head, Mgr Malczynski will be dismissed, and also the Pope Raphael would be soon elevated to episcopal dignity to show that we do not want to monopolize the bishoprics for the Latins." Galabert requested the Bulgarian committee to give the Latin Church the necessary time to train qualified Bulgarian Catholic bishops.⁶⁸

⁶² Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.143, (17 June 1863)

⁶³ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.143, (17 June 1863)

⁶⁴ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.143, (17 June 1863), p145.

⁶⁵ For more information on the formation of Bulgarian Exarchate see Vovchenko, Denis: *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856-1914*. Oxford: Oxford University Press 2016, pp.145-172; Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate (1864-1872)*; A. Gülseven, 'Russian Foreign Policy in the Ottoman Balkans (1856-1875): N. P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee,' (PhD diss., İ. D. Bilkent University, 2017), pp. 94-133.

⁶⁶ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.147, (20 June 1863)

⁶⁷ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.147, (20 June 1863)

⁶⁸ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.149, (21 June 1863)

Russian intrigues towards the Bulgarian Uniate Movement

In Galabert's diary, we also notice descriptions of Russia's efforts towards the Uniate Movement. Galabert indicated that the Russian government was following the developments around the Uniate movement closely and intensifying its efforts for the establishment of the Bulgarian Exarchate. Ultimately, the establishment and development of the Bulgarian Uniate Church with a Bulgarian priest at the head would mean the spread of Catholicism among the Bulgarians, and it would endanger Russia's political interests in the Balkans. Thus, while all the discussions about the head of the Bulgarian Uniate movement were going on, Russian Empire continued its own policy to increase the Russian influence on the Ottoman Orthodox Christian subjects either by diplomacy or by intrigues. Therefore, The Porte did indeed plan to alienate the Bulgarians from Russia. From the beginning of his career, the grand vizier Ali Pasha had been uncomfortable with Russian activities in the Ottoman Balkans. So, the bad news for Russia was that the Ottoman bureaucrats, who were aware of the Russian threat, at every opportunity expressed that they were on the side of Catholic missionaries.⁶⁹

When Galabert met Fuad Pasha first time in 23 February 1863, Ali Pasha was also present in the meeting and the subject of conversation was the Sultan's position on the Uniate movement. Galabert wrote, "The Pope and the Sultan are enemies of the Russians, so it is in Turkey's interest to promote the [Uniate] movement, Ali-Pasha stated: "Europeans will always protect us from the Russians - Europeans in Turkey, who will protect us from them [the Russians]."⁷⁰ Galabert also wrote that in his conversations with Ottoman officials, they admit that they prefer Europeans rather than Russians or Greeks. For example a young Turkish officer, professor of French at the military school, during a conversation about the probable occupation of Herzegovina by the Austrians, told Galabert that "he would not consider as trouble if a European power would seize these countries, but he would want neither Russians nor Greeks, who are not civilized people."⁷¹

Not only the Ottoman administration but also the British government was concerned about the activities of Russians. Charles Blunt, English vice-consul, told Galabert on the Easter day about Russian and Greek consuls claiming that there was "a Turk, who was making powder and cartridges to distribute to his co-religionists, whose intention was to massacre Christians

⁶⁹ Fuat Andıç, Süphan Andıç, *Sadrızam Ali Paşa, Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, (Istanbul: Eren, 2000), pp. 28–35.

⁷⁰ Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), p.61, (23 February 1863)

⁷¹ Galabert, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), p.375, (4/16 September 1866)

at Easter." The vice-consul stated that he did not believe in any way that the Turkish populations could have such an intention, and that "these Russian and Greek consuls made themselves ridiculous by lending themselves to such pitiful intrigues."⁷²

Galabert seemed to be convinced that Russian and Greek schemers were trying to turn Catholic population against the Ottoman administration and Turkish bureaucracy with their false stories. However, not only Ottoman bureaucrats but also priests and diplomats of the Catholic powers were aware of these intrigues.⁷³ In late 1867, traces of Russian were also found in another unrest in the Ottoman Balkans. The claim was that two Russian engineers were plotting intrigues and being involved in other activities under the pretext of technical field research. The governor of Ruse, Midhat Pasha, sent a message warning the governor of Adrianople on this issue and asked him to call the Ottoman garrisons. The leaders of the Catholic community in the region were also aware of this turmoil created by the Russians and were disturbed.⁷⁴

The Russians engaged in diplomatic and educational activities in order not to lose their sphere of influence over the Orthodox Christian subjects in the Ottoman Balkans, which would benefit the Catholic Powers. Besides, it was obvious that they supported the establishment of the Bulgarian Exarchate. We learn from Galabert's diary that the Russians, fearing a possible French influence on the Bulgarians, resorted to different ways to undermine the Uniate movement. In short, according to Galabert, the Russian officials in the Ottoman lands were trying to keep the Bulgarians under their influence by intrigues, if not by diplomacy. For this very reason, according to Galabert, when Russian and French influences were compared, it was much more likely for the Russians to be successful in the Bulgarian quest. When Mr. Bourrée asked Galabert "But if they [Bulgarians] are given an independent patriarch, do you think the Uniates will remain loyal?" referring to the Bulgarian Exarchate movement, which challenged the Uniate movement, Galabert answered "Some yes, others no. Because there were two streams available for the Bulgarians; some tend towards Russia, others towards Rome, convinced that the true independence of their nation lies in the Catholic Union." To the next question, "Which is the more powerful of these two currents?" Galabert answered, "Without a doubt, it is Russian, because it is the only one sustained and supported; the current towards Rome

⁷² Galabert, Journal, Tome Deuxième, (1867-1869), (Easter day, April 11/23, 1867)

⁷³ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.45.

⁷⁴ Galabert, Journal, Tome Deuxième, (1867-1869), p.193, (24/6 December 1867)

would become stronger if it were more sustained. Until today Russian influence has not been combated effectively, the French government not having seen fit to debase and buy conscience. Nevertheless everywhere the French agents protect the United Bulgarians."⁷⁵

Finally a Bulgarian Bishop: Raphael Popov

Although the Porte, especially Ali Pasha favoured a non-Bulgarian leader for the Bulgarian Catholic community, he changed his mind with the resistance of the Bulgarians against a foreigner as their leader. The Bulgarian community invoked against Malczynski's leadership, as he was a foreigner, moreover he was a Polish.⁷⁶ As a result, Malczynski had also to withdraw on April 1865. During Arabadjiski's and Malczynski's administrations the prominent names of the Catholic union, including Tsankov, left the community and re-joined the Orthodox Church, and dedicated themselves to the success of Bulgarian Exarchate.⁷⁷

Now Arabadjiski and Malczynski had to be replaced with a new religious representative. The Congregation of Propaganda intended to choose the priest Raphael Popov, a well-known monk.⁷⁸ In April 1866, accompanied by Galabert, Popov started his eight-month tour around all Catholic Uniate centres at the Ottoman lands. From Salonika in the South, to Philippopoli in the North, these two bishops visited every villages and towns. This visit triggered new conversions to Catholicism, and even some of the Bulgarian schismatics, started to question their beliefs, once they met a Bulgarian spiritual leader after a long time. While many religious or ordinary Bulgarian trying to sabotage the Catholic movement under the command of Russia, the last and most loyal representative of this movement was Popov. Those who helped him in this cause were the Vincentians of Macedonia, that is, the Lazarists, the Assumptionists of the Augustinians in Thrace, and a few secular priests who remained loyal to the cause in Macedonia and Thrace.⁷⁹

Popov asked the Congregation in Rome to appoint himself a Latin priest to accompany him everywhere in the status of counsellor. In April 1867, he

⁷⁵ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), pp.97-99, (26/7 June 1867)

⁷⁶ Intrigues of the Polish and the clash between the Polish clergy and Bulgarians were widely mentioned in Galabert's diary.

⁷⁷ Armanet. 'Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)'Crescent, pp.105-106.

⁷⁸ Fabrègues. 'Le vicariat apostolique bulgare de Thrace', p.37. There is a gap in Galabert's diaries between 1865 and 1867. The first note after 1865 begins after Popov was elected in 1867.

⁷⁹ Fabrègues. 'Le vicariat apostolique bulgare de Thrace', p.37.

left Philippopoli to settle in Adrianople.⁸⁰

Although the Propaganda had designated two names of non-Bulgarian priests as companion of Popov, Brunoni considered Galabert as the appropriate companion. Brunoni told that he recommended Popov to have with him a religious man as advisor, and he pointed to Galabert. Eventually, Galabert became the official advisor of Popov.⁸¹

Galabert was aware that Russian intrigues would increase with the coming to power of a Bulgarian priest, and he emphasized the necessity of making this movement successful as quickly as possible. Therefore, Galabert counselled Popov to draw up a plan to hasten the development of the Uniate movement. According to Galabert, for this purpose, the most important thing was first of all to equip, each Uniate village with a church and a priest, then to take care of training school teachers.⁸²

A Russian Agent: Konstantin Raiko Kouroukafa

Galabert wrote that after Popov was elected the head of the Bulgarian Catholics, the Russian government again took action to block the Uniate movement during the re-appointment of the representatives of the millets in the Ottoman Medjlis. When it was proposed to choose "an Armenian or Latin Catholic reaya to represent the Uniates to the great Medjlis", Russians provoked the Greek archbishop to suggest the Porte that "instead of distinguishing between Greek Christians, Bulgarians, Armenians, Latins and Jews, to make only one category Christians and Jews, given the small number of United Bulgarians, Armenians, Latins, etc. ..." However, the Ottoman high bureaucracy rejected that offer and declared "these various Christians have their leaders recognized by the Porte, to whom he will address himself when he will need them."⁸³

During his visit to various villages, Galabert noted that he came across issues where the movement had regressed due to the intrigues of the Russians. In the villages of Adrianople Russian consulate officials financed the priests that were loyal to Russia. And these priests abused this material relationship to their advantage by threatening to leave their job. Moreover, Galabert detected that in some places Konstantin Raiko Kouroukafa⁸⁴ played

⁸⁰ Armanet. 'Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860', p.108.

⁸¹ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), pp.253-257, 263, (2 June/21 May 1866)

⁸² Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), pp.281-283, (26-18 June 1866)

⁸³ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.211, (23/11 April 1866)

⁸⁴ In some places it was referred as Kourokoff (Konstantin Raiko Kouroukafa (?-1867)). He was an ardent supporter of the Uniate movement in Adrianople, later he became enemy of the movement.

the mediator role between the Russian consulate and these schemed priests.⁸⁵ Moreover, Galabert witnessed that Kouroukafa convinced some Catholic young Bulgarians to leave Bulgarian school and to enrol in the Greek school.⁸⁶

Galabert was convinced enough that Kouroukafa was an agent of Russia, whose job was to gain Popov's trust, watching his every move and plotting to make the Uniate movement fail. For this purpose, he was even ready to falsely convert to Catholicism. Galabert wrote: "Bishop [Popov] tells me that Kouroukafa is ready to become Catholic, that he has sent him to make proposals on this subject. I answer him that I do not believe in his sincerity and that he will be regarded as a secret agent of Russia, in his person. ... I answer him that men like Kouroukafa dishonour the causes they serve, that he will be regarded as an agent of Russia, which for a long time has been looking for such a man among those around him and his appointment as Capou-oglan⁸⁷ will reflect a certain dishonour on Mgr."⁸⁸ However, despite Galabert's all advices Popov persisted in his design on Kouroukafa, he wanted to present him to the Porte as capou-oglan.⁸⁹ While the process of Kouroukafa's appointment as capou-oglanı was in progress and there were no obstacles to its realization, Popov himself learned that Kouroukafa, accompanied by a Greek priest, visited the houses of the Uniates to detach them from the Union. In two days it revealed that Kouroukafa had contracted 24,000 piasters to the Greek patriarch as debt, promising to destroy the Uniate movement after a year. However, as he could not fulfil his promise, he had to sell everything he owned to pay his debt.⁹⁰ Popov then understood that all these were the intrigues of Russia and he had promised to reveal it to the Ottoman government.⁹¹

By 1867, as the momentum of the Uniate Church movement started to decrease, the Bulgarian Autonomous Orthodox Church discussions began to rise its voice. This period had also coincided with the election of the new Patriarch to the Greek Orthodox Church that would determine the fate of the Bulgarian national church question. Finally, in 1870 the Ottoman sultan

⁸⁵ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.301, (24/12 July 1866)

⁸⁶ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.299 (19/7 July 1866)

⁸⁷ Boys of threshold is the name for *Capou-oglan* in Ottoman language. These were the representators of a millets, See, Ivan Sofranov, *Histoire du mouvement bulgare vers Eglise Catholique au XIX siecle, Premiere Periode Les Origines (1855-1865)*, Vol.1, (Rome, Paris, New York, Tournai: Desclée & Cie-Editeurs. 1960), p.187.

⁸⁸ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.303,(29-30/ 17-18 July 1866)

⁸⁹ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.305, (31/ 19 July 1866)

⁹⁰ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), pp.307, (6 Augustos 1866)

⁹¹ Galabert, Journal, Tome Premier, (1862-1866), p.307, (August 4 / July 23, 1866)

issued a *ferman* (royal decree) for the establishment of the Bulgarian Exarchate that signed the de-facto failure of the Bulgarian Uniate Church movement.

Conclusion

The Bulgarian national church movement in the nineteenth century is extremely important because it is at the intersection of multiple issues. In the macro perspective, these issues are the Eastern mission of the Catholic Church, Russia's desire to assume the patronage of the Orthodoxy, and the struggle for the survival of the Ottoman Empire, and in the micro perspective, the desire of the Ottoman millets to gain their independence.

In that sense, the Bulgarian Uniate movement was important for the national revival of the Bulgarians because for the first time in history the Ottoman Empire recognized Bulgarians as a separate ethno-religious group, independent from the Greek Patriarchate. Moreover, this movement accelerated the development of the Bulgarian Exarchate, which was another option to gain Bulgarian independence from the Greek authority.

Although for the Bulgarians the apparent reason of this was conversion to Catholicism, its main reason was to gain Bulgarian national independence from the Greek Church. In order to achieve this goal, one prerequisite was to gain the protectorship of the Catholic states, which was not in the interest of the Russian Empire.

In the beginning, Russia had to develop a new policy in response to Rome's Eastern mission. While Russia preferred to keep the Orthodox subjects in the Balkans under its influence, it wanted them to stay undivided, that is, to gather these subjects under a single patriarchy (The Greek Orthodox Patriarchate). However, later on, Russia had to withdraw from this decision and started to pave the way for this seemingly inevitable split in line with its own interests. By supporting the split between Bulgarians and Greeks, Russia began to work at full speed to establish an independent Bulgarian Orthodox church. Instead of an independent Bulgarian Catholic church under Western influence, a Bulgaria that did not recognize Greek authority, yet still under Russian influence, was in the best interest of Russia.⁹² The Ottoman high bureaucrats, especially Ali and Fuad Pashas were aware of Russia's plans towards the Ottoman Balkans and they sided with the Western powers. In the Uniate Church question the Porte continued to show sympathy to the Catholic missionary activities on its lands by supporting the French Assumptionist clergy. However, upon the objection of

⁹² M. Koinova, *Catholics of Bulgaria*, pp.8-9.

Bulgarian Catholic community to the appointment of a non-Bulgarian priest to the post of Uniate bishop the Porte changed its stance.

Galabert's diary reveals that the main reason for the failure of this Uniate movement was the lack of a religious leader to lead the Bulgarian Catholic Movement. Every priest who emerged had left his post, either because of the Bulgarian side's objection or because of Russia's intrigues. Galabert himself was well aware of why the movement had not been successful. In his diary, he reveals in all details what happened in the process of finding a leader for this movement, and the intrigues that were going on. The Ottoman administration supported this movement because of its tendency to ally with the Western states in the post Crimean War period. Especially in his meetings with Ali and Fuad Pashas, Galabert reported that he was impressed by the constructive attitudes of these Ottoman grand-viziers. On the contrary, he was uncomfortable with Russia's attempts to sabotage the Uniate movement, either through Greek Priests or other intermediaries. In particular, Galabert's persistent warning to Popov about the scheming activities of Russia shows that Galabert gained experience in Russia's eastern policies after all his discussions with the Ottoman high bureaucrats and the delegates of other European powers, and the representatives of Ottoman millets. In addition, the distrust of Galabert and the Catholic clergy in Constantinople towards the Bulgarian religious men declined the momentum of the Uniate movement by leaving it headless. Because, the Catholic priests once considered Bulgarians as schismatic and unreliable, they resisted appointing a Bulgarian religious leader to the post of Uniate bishop. Yet this resistance could only last until 1867, when Raphael Popov, a Bulgarian bishop, was appointed as the head of the Bulgarian Catholic Church. Until this time, the distrust of the Catholic clergy towards the Bulgarian religious men distanced both the Bulgarian intellectuals supporting the movement and the Bulgarian millet—that were tired of the Greek Orthodox Church's religious authority. For instance, Tsankov lost the trust of the Catholic Church with his inconsistent attitudes. Later, he considered that the Catholic clergy was insulting the Bulgarian millet and he withdrew his support for this movement by re-joining the Orthodox Church.

It is highly possible that Galabert's comments and observations were subjective, selective and partial. Although it should be approached with a critical eye, it nonetheless remains a unique primary resource providing detailed and critical insights into the Bulgarian national revival, which, we cannot reach through secondary sources. We can clearly understand from Galabert's memoirs that the failure of the Bulgarian Uniate movement was rooted in the developments between 1861-1866. Evaluating these

developments described in Galaberts' diary, we can deduce that there were three main reasons for the failure of the Bulgarian Uniate Movement: the loss of trust between the Bulgarians and the Catholic Church; the attempts by the Russians to weaken this movement with various intrigues; and the fact that the Catholic Church misjudged the Bulgarians and failed to grasp the influence of Russia on the region.

References

- Andıç, Fuat, Süphan Andıç, *Sadrızam Ali Paşa, Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, (Istanbul: Eren, 2000).
- Armanet, C., 'Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)', *Échos d'Orient*, Vol. 13, No. 81, (1910), pp.101-110.
- Babot, C., 'Chapitre I: Évolution Et Caractéristiques Des Missions Dans L'empire Ottoman' in *La mission des augustins de l'assomption à Eski-Chéhir, 1891–1924*, (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2011), pp. 9-50.
- Eade, J., 'Pilgrimage, the Assumptionists and Catholic Evangelisation in a Changing Europe: Lourdes and Plovdiv', *Cargo*, Vol.10, No.1–2, (2012), pp.27-46.
- Fabrègues, C., 'Le vicariat apostolique bulgare de Thrace', *Échos d'Orient*, Vol.7, No.44, (1904), pp. 80-84.
- Fairey, J., *The Great Powers and Orthodox Christendom. The Crisis Over the Eastern Church in the Era of the Crimean War*, (New York: Palgrave Macmillan, 2015).
- Frazer, C. A., *Catholics and Sultans. The church and the Ottoman Empire*, (London: Cambridge University Press, 1983).
- Gadille, J., *Histoire Du Christianisme Des Origines à Nos Jours, Libéralisme, Industrialisation, Expansion Européenne (1830-1914)*, Vol.11, (Paris: Desclée-Fayard, 1995).
- Galabert, Victorin, *Journal*, Tome Premier, (1862-1866), (Sofia: Les Archives Parment-1, Université SV. Kliment Okhridski, 1998).
- Galabert, Victorin, *Journal*, Tome Deuxième, (1867-1869), (Sofia: Les Archives Parment-8, Université SV. Kliment Okhridski, 2000).
- Georgiadou, V., 'Greek Orthodoxy and the Politics of Nationalism,' *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol.9, No.2 (1995).
- Gök, Nejdet, 'An Introduction to the Berat in Ottoman Diplomats', *Bulgarian Historical Review* Vol. 3-4, (2001), pp. 141-150.

The Assumptionists' Quest For A Religious Leader In The Ottoman Lands...

- Gülseven, Aslı, 'Russian Foreign Policy in the Ottoman Balkans (1856-1875): N. P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee,' (PhD diss., İ. D. Bilkent University, 2017).
- Kalkandjieva, D., 'The Bulgarian Eastern Catholic Church' in *Eastern Christianity an Politics in the Twenty-first Century*, ed. L. N. Leustean, (New York: Routledge, 2017), pp.681-703.
- Karpat, Kemal, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, (çev. R. Boztemur) (Ankara: İmge, 2004).
- Khevroolina, V. M., *Nikolai Pavlovich Ignatiev*, Rossiiskii Diplomat (Moskva: Kvadriga, 2009).
- Koinova, M., *Catholics of Bulgaria*, Centre for Documentation and Information on Minorities in Europe – South East Europe, 1999, www.cedime.net, access: 19.12.2021.
- Kolupaev, V. E., 'Bolgarskiy Arkhiepiskop Iocif Sokolskiy i ego sviaz s Rimom', *Studia Humanitatis* (International electronic journal) (2016), Vol.1.
- Macar, E., *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati. Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), pp.112-113.
- Martin, Jugie, 'Le P. d'Alzon et l'Orient. À propos de son centenaire', *Échos d'Orient*, Vol.13, No.84, (1910), pp.257-266.
- Meininger, T., *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate (1864–1872)* (Madison: University of Wisconsin Press, 1970).
- Mevsim, Hüseyin, 'Bulgarlar Arasında Katolik Propagandası Yapan Bir Gazete: Bilgariya (1859-1863)', *Kebikeç*, No.50, (2020), pp.259-262.
- Moroz-Grzelak, L., 'The Slavic Aspect in the Bulgarian Mission of the Resurrectionists', *Bulgarian Historical Review*, (2014).
- Nikov, P., *Vzrazhdanie na Blgarakiia Narod* (Sofia: Strashimir Slavchev, 1929).
- O'Connor, R. F., 'The Capuchin Mission in Bulgaria and Reunion with Rome', *American Catholic Quarterly Review*, XLIII (1918), 205-27.
- Sofranov, Ivan, *Histoire du mouvement bulgare vers Eglise Catholique au XIX siecle, Premiere Periode Les Origines (1855-1865)*, Vol.1, (Rome, Paris, New York, Tournai: Desclée & Cie-Editeurs. 1960).
- Vovchenko, Denis, *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856-1914*, (Oxford: Oxford University Press, 2016).

İNGİLİZ KONSOLOSLUK RAPORLARI ÇERÇEVESİNDE HALEP KENTİ'NİN SOSYO- İKTİSADİ VAZİYETİ (1873-1878)

SOSYO-ECONOMICAL LIFE IN ALEPPO PROVINCE
ACCORDING TO THE BRITISH CONSULAR REPORTS
(1873-1878)

Emel DEMİR GÖRÜR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 22.04.2021

Kabul: 16.03.2022

Article Info

Received: Apr, 22, 2021

Accepted: Mar, 16, 2022

Özet

Halep Kentinde İngiliz Konsolosluğu'nun teşkili, bölgenin iktisadi önemine binaen İngiltere'nin Osmanlı ülkesindeki ilk İngiliz Büyükelçisi William Harborne'un öncelikli icraatlarındandı. Halep'te İngiliz ticari-siyasi varlığı, İngiltere'nin Osmanlı topraklarında kurulan ilk konsolosluklarından Halep merkezli yeni konsolosluğun teşkili ile başlamıştı. Halep Kenti'nin ticari potansiyeli, bununla bağlantılı olarak İngiltere'nin ve diğer ithalat-ihracat yapan ülkelerin ekonomik çıkarları İngiliz Konsoloslarının yazışma ve raporlarına yansımıştır. İlgili belgeler, kentin ticari faaliyetiyle ilgili çok fazla detay ve istatistiki bilgiler ihtiva etmekte, aynı zamanda sosyal hayatına dair önemli bilgiler sunmaktadır.

Çalışma, sınırlı bir dönemi (1873-1878) ihtiva etmekle birlikte, Halep ekonomisine dair zengin bilgiler içeren, iktisadi ve yerel tarihimize bakımından mühim olan İngiliz Konsolosluk belgeleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halep, İngiltere, Osmanlı Devleti, İngiliz Konsolosluğu, ticaret, siyaset, sosyo-iktisadi hayat

Abstract

The establishment of the British Consulate in Aleppo City was one of the primary actions of William Harborne, Britain's first British Ambassador in the Ottoman country, based on the economic importance of the region. The British commercial-political presence in Aleppo had started with the establishment of the new consulate centered in Aleppo, one of the first consulates of England established in the Ottoman lands. The commercial potential of Aleppo City, the economic interests of Britain

* Dr, Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, emeldemirgorur@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1408-1377, Diyarbakır, Türkiye.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

and other countries in the region were included in the correspondence and reports of the British Consuls. These documents contain a lot of details and statistical information about the city's commercial activity, and provide important information on the economic and social life of the city.

This study, which includes a limited period (1873-1878), has been handled within the framework of the British Consulate documents, which contain full information about the Aleppo economy and are important for our economic and local history.

Key Words: *Aleppo, England, Ottoman Empire, British Consulate, trade, politics, social-economic life*

Giriş

Halep¹, Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girdiği 1516 tarihinde doğu ve batı ticaretinin önemli bir merkezi olarak gelişme göstermekteydi. Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Halep, büyük bir ilerleme devrine girmiş ve bu süreç, Halep tarihinin birçok bakımdan en önemli devrini teşkil etmişti². Kentin Osmanlı hâkimiyeti altında bir ticaret merkezi olarak önemi, hem coğrafi konumundan hem de tarihsel gelişmelerden kaynaklanmıştı. Zira kent, M.Ö. iki bin yılın başlarında da önemli bir bölgesel pazardı. Coğrafi açıdan kentin etrafını saran küçük tepeler ve höyük, bölgenin savunmasını kolaylaştırmaktaydı. Savunulması kolay konumun yanında Kuveyk Nehri ve yer altı kuyuları kent için bol ve güvenilir su kaynakları sunmaktaydı. Ayrıca bölgenin geniş coğrafyası Halep'in bir ticaret merkezi olarak teşkiline hizmet etmiş, verimli geniş araziler bu oluşuma katkı sağlamıştı³. Akdeniz'den İran'a giden ana yolların kavşak noktasında bulunan Halep Kenti⁴, Anadolu'yu Mısır, Hicaz ve bütün Afrika'ya bağlayan önemli bir

¹ Çalışmada değerlendirilen raporların mekânsal olarak sınırı, Osmanlı idari taksimatı dâhilindeki Halep Vilayeti hududu ile birebir örtüşmemektedir. Bölgedeki İngiliz Konsolosluk yapılanmasında Halep, Kuzey Suriye Konsolosluk bölgesi dâhilinde yer almış, bu bölgenin içerisinde Adana ile Halep'in doğusunda kalan çöl bölgesine de yer almıştır. Çalışma dâhilinde ise Halep kısmı ele alınmıştır.

² Bruce Masters, "Halep", *DİA.*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 1997, s. 245. Bruce Master başka bir çalışmasında, Venedik Senatosu'nun Halep'in 14. yüzyıl sonlarında Timur tarafından yağmalandığı dönemde Halep'e bir konsolos vekili atadığını ve bu teşkilatın 1422'de tam bir konsolosluk konumuna yükseltildiğini belirtmiştir. Bkz; Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Ed: Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, Çev. Sermet Yalçın, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 23.

³ Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan", s. 22.

⁴ Tâlib Yâzıcı, "Halep", *DİA.*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 1997, s. 239.

merkezdi⁵. Kentin, baharat yolu⁶ ve de Mezopotamya, Mısır ve Anadolu ticaret yollarının üzerinde bulunması⁷ bölgenin büyük devletlerarasında hâkimiyet sahası haline gelmesinde önemli bir etken olmuştu⁸. Kuzey Suriye'nin ticari merkezi olan Halep Kenti⁹, Doğu Arabistan'ın Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına girmesiyle birlikte, Doğu Akdeniz'in önemli bir ticari merkezi oldu ve Avrupalıların ticari faaliyetleri XVI. yüzyılda Şam'dan Halep'e doğru yön değiştirdi¹⁰. Dönem itibarıyla Halep, İstanbul ve Bursa'nın yanı sıra İran ipeği ve Avrupa'ya diğer önemli ihraç kalemleri için başlıca antrepolardan biriydi. 1600 yılına doğru Halep, Levant'taki en önemli ipek ihracat pazarı konumuna geldi¹¹. 1620'lerde Avrupalılar tarafından Halep'te satın alınan bütün malların toplam değeri yaklaşık 1.465.002£'di. Malların yüzde 41'ini ise ham ipek oluşturmaktaydı¹². İpek dışında çeşitli kumaşların Anadolu ve Balkanlara sevkinde bir dağıtım merkezi rolü üstlenen kent, Körfez ve Basra yoluyla gelen Hint kumaşları, baharatı ve boyalarının başlıca deposuydu. Halep'teki altın, gümüş ve bakır sikke darphanelerinin faaliyet hacmi, bu kentin hem Küçük Asya, Balkanlar ve Karadeniz ile hem de Suriye, Mısır, Arabistan, Hindistan ve İran arasında bir alışveriş kavşağı olarak kazandığı ekonomik önemi yansıtmaktaydı¹³. Halep'te Basra, İran ve Hicaz ile yapılan kervan ticareti, 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında zirve noktasına ulaştı¹⁴. Bu dönemde Halep gümrük gelirleri yılda 300.000 düka altını gibi rekor bir düzeye çıktı. Suriye'nin İstanbul'a aktardığı yılda 460.000 düka altını tutarındaki gelir fazlasının büyük bir kısmı Halep gümrüğünden sağlanmaktaydı¹⁵. Bu

⁵ *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2018, s. 47.

⁶ Hasan Karaköse, "Halep'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 51, Ağustos 2017, s. 300.

⁷ Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 6.

⁸ Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep*, s. 6.

⁹ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 49.

¹⁰ Masters, "Halep", s. 244.

¹¹ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. 1, Çev. Halil Bertkay, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 65-66, 299.

¹² Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C. 2, Ed: Halil İncalcık, Donald Quataert, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 630.

¹³ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik*, s. 65-66.

¹⁴ Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", s. 627. Bir cazibe merkezi olan Halep'e, 1600'lü yılların başlarında büyük bir kısmı Anadolu'dan olmak üzere çeşitli kentlerden gelip yerleşen kişilere sıklıkla rastlanmaktaydı. Bkz; Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", *OTAM*, S. 8, 1997, s. 265-266.

¹⁵ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik*, s. 300.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

gelişmelerin nişanesi olarak Halep'te 1548'de Venedik Konsoloslugu ve 1557'de Fransız Konsoloslugu kuruldu¹⁶. İngiltere ise Osmanlı ülkesinde ilk temsilcisini bulundurmaya başladığı 1583 yılında, Halep Kenti'nde konsolosluğunu açtı¹⁷.

İngiltere'nin bölgeye nüfuzu, bu vesilenin başlangıcı olarak İngiltere'nin devlet kanalıyla Osmanlı Devleti ile ilk resmi teması¹⁸, Kraliçe I. Elizabeth döneminde gerçekleşti. Kraliçe tarafından Osmanlı Sarayına İngiliz temsilcisi olarak tayin edilen William Harborne, 3 Mayıs 1583'te Sultan III. Murad Han tarafından ilk İngiliz Büyükelçisi sıfatıyla huzura kabul edildi¹⁹. Harborne'un büyükelçi olarak ilk icraatı, İngiltere'nin Osmanlı ülkesindeki ticari ilişkilerini düzenlemek üzere belli merkezlere konsolos tayin etmek oldu. Harborne, 20 Haziran 1583'de Halep merkez olmak üzere Şam, Amman, Trablusşam, Filistin, Kudüs ve Suriye civarındaki bölgeye İngiliz ticaretini düzenlemek üzere Richard Forster'ı konsolos olarak atadı²⁰. Bu başlangıçla birlikte Halep, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki ticaret sahasına girdi. Devam eden 17. yüzyılda Levant Kumpanyası'nın ve İngiliz ticaretinin tüm Levant Sahasında (Doğu Akdeniz'de) zirve yaptığı bir yüzyıl oldu²¹. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin en önemli ticari merkezlerinden olan Halep ve İzmir'de yapılan ticari faaliyetler, İngilizlerin Akdeniz sahasında rakibi olan diğer devletlerin önünde olduklarını açık bir şekilde gösterdi²². Ancak 18. yüzyılda bölgesel ve uluslararası ticaretin değişken durumu, diğer kentlerde olduğu gibi Halep Kenti'nde de gözlemlendi²³. Yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Kumpanya'nın Levant'taki ticaret hacmi geriledi ve bu gerileme aynı ölçekte Halep'te de yaşandı. Zira 1783'de ölen Halep Konsolosunun yerine yeni bir atanma yapılmadı ve Halep'teki İngiliz İş Hanı da 1790

¹⁶ Masters, "Halep", s. 244.

¹⁷ Richard Hakluyt, *The Pricipal Navigations Voyages Traffiques and Discoveries of the English Nation*, Vol. V (In Twelve Volumes), James McLehose and Sons, Glasgow 1903, p. 260-261.

¹⁸ 1396 yılı Niğbolu Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında ilk münasebet için bkz; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar" *Belleten*, C. XIII, S. 51, s. 573; Erdal İler, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", OTAM, S. 6, 1995, s. 155-156.

¹⁹ M. Epstein, *The Early History of the Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908, p. 12-13; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", *Belleten*, C. 13, S. 51, Temmuz 1949, s. 575.

²⁰ Hakluyt, *The Pricipal Navigations*, p. 260-261.

²¹ Christine Laidlaw, *Levant'taki İngilizler, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Ticaret ve Siyaset*, Çev. Hakan Abacı, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 39-40.

²² Mehmet Bulut, "XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantilistler", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, S. 39, 2000, s. 29-32.

²³ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 190.

yılında kapatıldı. İş Hanı, 1803 yılına kadar kapalı kaldı²⁴. Dönem itibariyle Fransa, Halep'teki ticari faaliyetlerini arttırdı ve 1780'de 7 milyon livreyi aşan ticaret hacmiyle, kentin Avrupa ticaretinin yarısını kontrol eder hale geldi. Bölgede Fransızların payı büyüdükçe, İngilizlerin payı azaldı²⁵. Ancak 1789 Fransız İhtilali ve ardından yaşanan kargaşa ortamı İngiliz ticareti için bulunmaz bir fırsat oldu, Akdeniz'de Fransızların düşüşü, İngiliz ticaretini harekete geçirdi²⁶. Levant Şirketi, 1820'lere kadar Doğu Akdeniz'de önemli ticaret potansiyelini elinde bulundurdu²⁷. Halep dâhil olmak üzere pek çok Osmanlı kenti, İngiliz ticaretinin önemli ticaret merkezleri haline geldi²⁸.

Halep, 19. yüzyılın ilk yarısını iktisadi ve siyasi açıdan oldukça karışık geçirdi. Anaza Bedevileri, Raşvan ve Şeyhli Kürtleri ve Türkmenler, kervan ticaretini tehdit eden tarzda kente saldırılarda buldukları bir dönemdi. Ayrıca kentte yeniçeriler ile eşraf arasındaki silahlı çatışmaların yarattığı kaos ortamı hakimdi. Bu kaos ortamında ciddi bir nüfuz elde eden yeniçeriler, valilerin padişahın buyruklarını yerine getirme noktasında girişimlerine karşı direnç gösterdiler. Bu siyasi belirsizlik atmosferi, önde gelen Hıristiyan ve Yahudi tacirlerin faaliyetlerini İzmir, İstanbul, Musul ve Bağdat gibi başka mekânlara kaydırmaya zorladı. 1819 yılı Ekim ayında kentin yoksulları ayaklandı. Avrupalı konsolosların arabuluculuk çalışmaları sonrası sükûnet ortamı tam olarak tesis edilmeden, insan eliyle yaşanan felaketlerin yaraları sarılmadan 1822 yılı Ağustos ayında deprem meydana geldi ve kent yerle bir oldu. Deprem felaketi neticesinde, yaşanan kayıplarla ilgili birbirinden farklı bilgiler mevcut olmakla birlikte 20.000 ila 50.000 kişi arasında insanın öldüğü ifade edilmektedir. Verilen en az rakam dahi kent nüfusunun yaklaşık onda birine tekabül etmektedir. 1826 yılı Vak'a-i Hayriye ise başkente kıyasla büyük çaplı idamlar olmaksızın gerçekleşti. Ayrıca kent, önceki yüzyıllarda yaşanan veba ve kolera salgınlarıyla yeniden yüz yüze geldi. Önceki salgın hastalıklardan farklı olarak yaşanan nüfus kaybı, köylerden gelecek yeni nüfus ile telafi edilemedi, zira köylerde de nüfus epeyce azdı. Halep kentinin nüfusu Osmanlı dönemindeki en düşük düzeye geriledi. Bu fiziki azalma ve tekrar tekrar yaşanan krizler kentin

²⁴ Laidlaw, *Levant'taki İngilizler*, s. 44-45.

²⁵ Marcus, *Modernliğin Eşiğinde*, s. 194.

²⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 66-67.

²⁷ Laidlaw, *Levant'taki İngilizler*, s. 45.

²⁸ Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, (Çev. Çiğdem Erkal İpek), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s. 246-56. Osmanlı iktisat tarihi açısından konsolos raporlarının önemine dair ayrıntılı bilgi için bkz; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1982, s. 151-166.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Avrupa ile yaptığı ticarete yansımakla birlikte Halep önemli bir bölgesel pazar merkezi ve devletin önemli üretim merkezlerinden biri olmayı sürdürdü²⁹. Yaşanan bunalımlar ne olursa olsun Halep Kenti, büyük bir ticaret ve endüstri merkezi olarak kalmaya devam etti³⁰.

Bu çalışma, 1873-1878 yıllarını kapsayan beş yıllık süreçte, bölgenin en önemli kentlerinden biri olan Halep'in İngiliz, Fransız, Rus, İtalyan, Yunan, Avusturya ve diğer Osmanlı kentleri arasındaki ticari münasebetlerinin hacmini, niteliğini gözler önüne sermeyi ve de bu hareketliliğinin iktisadi ve sosyal hayata etkilerini analiz etmeyi hedeflemektedir. Çalışma, Osmanlı-İngiliz ticari münasebetlerinin yanında Osmanlı Devleti'nin ticaret yapmış olduğu diğer devletlerin istatistiksel verilerini, kentin üretim-tüketim durumunu ve sosyal yapısını içeren İngiliz Konsolosluk raporlarına dayalı olarak hazırlanmıştır.

Çalışmada istifade edilen Hilmi Bayraktar'ın 2004 yılında Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları arasından çıkan, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti* adlı eseri, 1999 yılında Prof. Dr. Mustafa Öztürk danışmanlığında hazırlanan doktora tez çalışmasına dayanmaktadır. Daha ziyade Osmanlı Arşiv Vesikalarına dayalı olarak hazırlanan eserde, kendisinin de belirtmiş olduğu üzere İngiliz Arşiv vesikalarına müracaat edilmemiştir. Bu eser dışında bölgeye daha geniş bir perspektiften bakılmasına yardımcı olan Charles Issawi'nin 1988 yılında neşredilen *The Fertile Crescent 1800-1914, A Document Economic History* adlı eserini zikretmek gerekmektedir. Genel itibarla 19. yüzyıl Ortadoğu ekonomisinin ele alındığı eser, Ortadoğu ekonomisinde Bereketli Hilal, genel ve sosyal gelişmeler, ticaret, ulaşım, tarım, endüstri, finans ve kamu maliyesi başlıklarından müteşekkildir. Eser, İngilizce, Fransızca, Arapça, Rusça, Almanca, İbranice, Türkçe ve İtalyanca literatürden yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışma, mekânsal olarak geniş bir alanı, tarih aralığı olarak geniş bir dönemi kapsamaktadır. Abraham Marcus'un 1989 yılında, *The Middle East on the Eve of Modernity; Aleppo in the Eighteenth Century* adı ile Columbia Üniversitesi Yayınları arasından çıkan eseri, 2013 yılında Küre Yayınları tarafından *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep* adı ile Türkçeye tercüme edilerek yayın hayatına kazandırılmıştır. Marcus eserini, Osmanlı, İngiliz ve Fransız arşivlerinden ve bunun yanında birçok yerel arşivden yararlanarak hazırlamıştır. Eser, özellikle 18. yüzyıl Halep Kenti'nin ekonomik özellikle de sosyal hayatına tüm yönleriyle ışık

²⁹ Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervanı", s.74-78.

³⁰ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C. II, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2019, s. 308.

tutmaktadır. “İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti’nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)” adlı bu çalışma ise Halep Kenti’nde Osmanlı-İngiliz ticareti münasebetlerinin yanında Osmanlı Devleti’nin ticaret yapmış olduğu diğer devletlerin istatistiksel verilerini, kentin üretim-tüketim durumunu ve sosyal yapısını içeren İngiliz Konsolosluk birimlerinin yazışmalarını, raporlarını esas alarak hazırlanmıştır. Halep Kenti’nin iktisadi ve sosyal hayatına dair yapılan genellemelerin ötesinde kentin sosyo-iktisadi tarihinin özellikle spesifik bir kesiti, yıl yıl tüm ayrıntılarıyla sunulmuştur. Dolayısıyla bu çalışma, başlıklara göre değişmekle birlikte yukarıda zikredilen tüm çalışmaları kapsayan zengin kaynak çeşitliliği ile ilmi titizlik düsturlarına sadık kalınarak ele alınmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, kökleşmiş ekonomik ve mali sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesinin hemen hemen tüm önemli kentlerinde ekonomik bunalım baş göstermişti, sanayi ve iç ticarete durgunluk hat safhaya çıkmıştı. Çalışmada, Halep Kenti’nin bu süreçten nasıl ve ne kadar etkilendiği, ticaretteki durgunluğun sebepleri, aşağı yönlü seyrin 93. Harbi sırasında nasıl bir ivme kazandığı gibi sorulara yanıt aranmıştır.

Çalışma nitel yöntemlerle tasarlanmış olup doküman incelemesi tekniği kullanılarak hazırlanmıştır. Çalışmanın veri kaynağını; İngiliz Arşiv Belgeleri, Osmanlı Arşiv Belgeleri, salnameler oluşturmaktadır. Bu dokümanlar dışında dönemin kaynakları, yerli-yabancı literatürü içeren kitap, makale, tezlerden yararlanılmıştır.

1. 1873 Yılı Halep Kenti’nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti

1.1. Ticaret, Seyrüsefer, İthalat-İhracat

Uluslararası ticaret merkezi olan Halep Kenti, bir liman kenti değildi. Avrupalı tacirler, Halep’teki ticari faaliyetleri için başlangıçta Trablusşam’ı liman kenti olarak seçmişlerdi ancak sonraki süreçte yakınlığı, emniyet ve konaklama açısından daha elverişli olması nedeniyle limanlarını, Trablusşam’dan İskenderun’a kaydırmışlardır. 16. yüzyılın sonları itibariyle Avrupalı tacirler, liman olarak daha ziyade İskenderun’u kullanmış ve 1612 yılında İskenderun’daki gümrük merkezi yeniden canlanmaya başlamıştı³¹. İç kısmında kalan Halep Kenti’nin Avrupa’ya açılan satış kapısı, artık İskenderun limanı olmuştu. Halep ile İskenderun arasındaki güzergâhta batıdan gelen ürünler ile Avrupa’ya gidecek olan bölge ve doğu mallarının taşınması yük hayvanlarıyla yapılmıştı. Ters istikametindeki yollar

³¹ *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ed: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, Orsam, Ankara 2020, s. 58-59.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Bağdat, Musul ve Basra'ya kadar uzanmakta; Arap, İran ve Hint mallarını bünyesinde toplamış olan bu kentlerle oldukça kapsamlı bir alışveriş sürdürülmüştü. Kenti, kuzeyde Antep, Urfa ve Diyarbakır gibi Anadolu'nun belli ticaret merkezlerine bağlayan yollar da oldukça yoğun olmuştu. Güneye doğru inen yol da Suriye'nin Filistin, Mısır ve Arabistan'la temel bağı olan Şam'a uzanmaktaydı³².

1873 yılına gelindiğinde İskenderun limanı üzerinden yürütülen ticari faaliyetler, önceki yıllara kıyasla önemli oranda artış gösterdi ve bu artış, orantılı olarak İngiliz ticaretiyle bağlantılıydı. 1873 yılı kapsamında tahıl, özellikle de Halep için yeni ihracat maddesi olarak piyasaya sürülen mısır, dikkat çekici bir emtia oldu. Ürün iç kesimlerden, maliyetli ve emniyetsiz yük hayvanları aracılığıyla İskenderun Limanına taşınmasına rağmen, Avrupa'da fiyatların yüksek olması nedeniyle tacirler ürünün satışından çok fazla kâr elde etti. Ancak yine de mısır ihracatı, ürünün nakliyesi için kullanılan katır ve deve eksikliği nedeniyle sınırlı sayıda kaldı. 1873 yılında tahıla olan talep fazlalığı nedeniyle ihracat için limana getirilen tahıl, sevkiyat için hazır bekleyen gemilerin tonajını aştığı için 1873 yılı sonunda 5.000 torba buğday limanda nakledilmeyi bekledi. 1873 yılı öncesinde ihracatın değeri, nadiren ithalatın yarısını aşmakta iken 1873'te, ithalat ve ihracat neredeyse eşit değerlere ulaştı. 1873 yılında ithalat ve ihracatın eşit değerlere ulaşması, Halep'te banka olmaması sorununu yani ithalat ve ihracat değeri arasındaki farkın havale edilmesi problemini ortadan kaldırdı. Bu ilerleme özellikle, Kuzey Suriye ticaretinde yeni bir ihracat maddesi olarak mısırın satışından kaynaklanmaktaydı³³.

Tablo 1: 1873 yılı İskenderun Limanı'na giren gemilerin ülkelere göre dağılımı ve yük kapasiteleri³⁴

Ülke/Taşıdığı Bayrak	Buharlı Gemi	Tonaj (Yük Kapasitesi)	Yelkenli Gemi	Tonaj
İngiliz	74	44.566	2	724
Fransız	69	58.884	1	483
Rus	54	32.452
İtalyan	9	1.944
Avusturya	6	1.295
Yunan	7	967
Mısır	12	2.858	66	6.736
Türkiye	2	783	112	8.478

³² Marcus, *Modernliğin Eşiğinde*, s. 48.

³³ Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 15 (1874), Printed By Harrison and Sons, London 1874, p. 930.

³⁴ Ibid, p. 931.

Amerika	1	454
Toplam	211	139.543³⁵	204	21.081

İskenderun Limanı'na 1873 yılında İngiliz, Fransız, Rus, İtalyan, Avusturya, Yunan, Amerika, Mısır ve Osmanlı Devleti'nin buharlı ve yelkenli gemileri giriş çıkış yapmışlardır. 1872 yılında İskenderun Limanı'na giren İngiliz vapurlarının sayısı 37 iken 1873'te bu sayı 74'e ulaşmıştır. Navlun bedelinin de 20.000 sterlinden az olmadığı bilinmektedir. Ticaretteki bu artış ve yüksek kârlar, büyük ölçüde mısır ticareti nedeniyle gerçekleşmişse de koyun ve öküz sevkiyatının da artışa katkıda bulunduğunu söylemek gerekir. Tamamen tahıl ihracatı nedeniyle Fransız vapurlarının sayısı 58'den 69'a, Rus vapurlarının sayısı 48'den 54'e çıkmıştır. 1872 yılında Mısır'ın 7 vapuru İskenderun Limanı'na girerken, 1873 yılında İskenderiye'ye sevk edilmek üzere büyük bir kısmı canlı hayvanla dolu 12 vapur seyrüsefer yapmış, aynı ticaret için 1872 yılında hiç yelkenli gemi kullanılmamışken 1873 yılında 60 yelkenli³⁶ istihdam edilmiştir. Yunan yelkenli gemilerinin sayısı 39'dan 7'ye düşmüştür. Bu gemiler sadece taşıma ticareti için kullanıldığından, sayısal olarak bu düşüş, Yunanistan ile ihracat veya ithalat ticaretinde herhangi bir azalma anlamına gelmemektedir. Ancak Yunan gemilerinin 1873 yılında artan vapur trafiği ile rekabet edemedikleri, zarar ettikleri aşikârdır³⁷.

Tablo 2: 1873 yılı İskenderun Limanı'na giren gemiler vasıtasıyla ithal edilen emtia³⁸

Mamul Ürünler		Kumaş	
İngiliz Gemisi	21.680	Fransız Gemisi	300
Fransız Gemisi	3.429	İtalyan Gemisi	101
Rus Gemisi	5.995	Mısır Gemisi	130
Toplam	31.104 (balya)³⁹	Toplam	531(balya)
Keten		Fes	
Fransız Gemisi	110	Fransız Gemisi	62
Türk Gemisi	537	İtalyan Gemisi	258
Toplam	647 (balya)	Mısır Gemisi	484
İpek		Türk Gemisi	143

³⁵ Yük kapasitesinin toplamı 139.533 iken sehven 139.543 yazılmıştır.

³⁶ Tabloda bu sayı 66 olarak verilmiştir. 66 yelkenli sayısı toplam rakamla da örtüşmektedir. Bu kısımda ise sehven 60 yazıldığı düşünülmektedir.

³⁷ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

³⁸ Ibid, pp. 931-936.

³⁹ Charles Issawi, 1 balyanın 100 kg'a denk geldiğini belirtmiştir. Bkz; Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914, A Document Economic History*, Oxford University Press, 1988, p. 308. Issawi, ortalama bir rakam vermekle birlikte, bu çalışmadan da anlaşılacağı üzere ürünün cinsine göre balyalarda kilogram farkları olduğu görülmektedir.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Fransız Gemisi	12	Toplam	947(balya)
Mısır Gemisi	91		Kenevir
Türk Gemisi	223	Türk Gemisi	389 (Balya)
Toplam	326 (balya)		Kahve
	İpekli Kumaş	İngiliz Gemisi	20
Fransız Gemisi	34	Fransız Gemisi	554
Rus Gemisi	12	Rus Gemisi	75
Mısır Gemisi	26	Mısır Gemisi	757
Türk Gemisi	40	Türk Gemisi	367
Toplam	112 (kasa)	Toplam	1.773(balya)
	Şeker		Pirinç
Fransız Gemisi	1.678	İngiliz Gemisi	280
Mısır Gemisi	1.024	Fransız Gemisi	448
Türk Gemisi	940	İtalyan Gemisi	210
Toplam	3.642 (fıçı)	Avusturya Gemisi	50
	Biber	Rus Gemisi	2.371
İngiliz Gemisi	297	Türk Gemisi	736
Fransız Gemisi	266	Toplam	4.095 (torba)
Rus Gemisi	6		Kırmız⁴⁰
Mısır Gemisi	272	İngiliz Gemisi	2
Türk Gemisi	248	Fransız Gemisi	149
Toplam	1.089 (torba)	Mısır Gemisi	346
	Çivit	Türk Gemisi	110
İngiliz Gemisi	10	Toplam	707 (kasa)
Rus Gemisi	996		İlaç
Toplam	1.006 (kasa)	İngiliz Gemisi	121
	Kızıl Boya (Bakkam Ağacından)	Fransız Gemisi	116
İngiliz Gemisi	10.393	Rus Gemisi	419
Fransız Gemisi	373	Mısır Gemisi	346
Rus Gemisi	209	Toplam	1.002 (kasa)
Toplam	744 (paket)		Nişadır (Sal Ammoniac)
	Zaç	İngiliz Gemisi	114 (Kasa)
İngiliz Gemisi	356		Şap
Fransız Gemisi	203	İngiliz Gemisi	90 (Kasa)
Mısır Gemisi	185		Kına
Toplam	744 (kasa)	Mısır Gemisi	673
	Cam	Türk Gemisi	54
Fransız Gemisi	71	Toplam	727 (kasa)
Avusturya G.	109		Tuz
Rus Gemisi	328	Türk Gemisi	2.500 (Torba)
Türk Gemisi	664		Bakır
Toplam	1.172(kasa)	İngiliz Gemisi	1.696
	Çelik	Fransız Gemisi	99
İtalyan Gemisi	117	Avusturya Gemisi	1
Mısır Gemisi	292	Mısır Gemisi	128

⁴⁰ Kırmızı, kırmızı boya olarak da adlandırılmaktadır. Bkz; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 14. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 265.

Türk Gemisi	186	Türk Gemisi	51
Toplam	595 (cwt⁴¹)	Toplam	1.975 (cwt)
Çinko		Demir	
İngiliz Gemisi	405	İngiliz Gemisi	2.131
Fransız Gemisi	306	Fransız Gemisi	950
Rus Gemisi	198	İtalyan Gemisi	2
Toplam	909 (cwt)	Avusturya Gemisi	59
Kâğıt		Rus Gemisi	841
Fransız Gemisi	414	Türk Gemisi	782
İtalyan Gemisi	113	Toplam	4.765 (cwt)
Avusturya G.	432	Kalay	
Mısır Gemisi	344	İngiliz Gemisi	160 (cwt)
Türk Gemisi	166	Hırdavat	
Toplam	1.626 (kasa)	İngiliz Gemisi	290
Kurutulmuş Meyve		Fransız Gemisi	322
Türk Gemisi	719 (kasa)	Rus Gemisi	206
Erzak		Mısır Gemisi	224
Fransız Gemisi	72	Türk Gemisi	1.561
Avusturya G.	4	Toplam	2.603 (kasa)
Mısır Gemisi	75	Zeytin Yağı	
Türk Gemisi	118	Fransız Gemisi	2
Toplam	269 (kasa)	Türk Gemisi	30
Şarap ve Alkollü İçecekler		Toplam	32 (varil)
Fransız Gemisi	138	Un	
İtalyan Gemisi	21	Fransız Gemisi	51
Avusturya G.	107	Rus Gemisi	61
Yunan Gemisi	15	Mısır Gemisi	17
Mısır Gemisi	181	Toplam	129 (fiç)
Türk Gemisi	362	Petrol	
Toplam	1.124 (fiç)	Rus Gemisi	6.350
Kibrit		Mısır Gemisi	3.830
Fransız Gemisi	11	Toplam	10.180 (kasa)
Rus Gemisi	264	Yaprak Sigara	
Mısır Gemisi	198	Fransız Gemisi	7
Toplam	593 (kasa)	Mısır Gemisi	21
Kömür		Türk Sigarası	48
İngiliz Gemisi	2.987 (ton)	Toplam	76 (kasa)
Mücevher		Peruk	
Fransız Gemisi	7	Fransız Gemisi	3
Rus Gemisi	1	İtalyan Gemisi	2

⁴¹ İngiliz ağırlık ölçü birimlerinden olan cwt, 50.802 kg'a denk gelmektedir. Bkz; Ronald Edward Zupko, *A Dictionary Of Weights and Measures For The British Isles: The Middle Ages To The Twentieth Century*, American Philosophical Society, Philadelphia 1985, p. 192; *The Public General Statutes Passed In The Forty-First & Forty-Second Years Of The Reign Of Her Majesty Queen Victoria 1878*, With a Copious Index, Tables, &C, by Great Britain, Publisher by George Edward Eyre and William Spottiswoode, Queen's Printing Office, London 1878, p. 336.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Toplam	8 (kasa)	Rus Gemisi	1
Amber ve Mercan		Toplam	6 (kasa)
İtalyan Gemisi	47	Hazır Giyim	
Avusturya G.	7	Fransız Gemisi	5
Toplam	54 (kasa)	Rus Gemisi	33
Çeşitli Eşyalar/Öteberi		Mısır Gemisi	12
İngiliz Gemisi	248	Toplam	50 (kasa)
Fransız Gemisi	1.177	Mobilya	
İtalyan Gemisi	11	Fransız Gemisi	111
Avusturya G.	104	İtalyan Gemisi	2
Mısır Gemisi	1.263	Mısır Gemisi	44
Türk Gemisi	2.118	Türk Gemisi	53
Toplam	4.931 (paket)	Toplam	210 (kasa)⁴²

İngiliz Konsololuğu'nun 1872 yılına ait raporunda, mamul ürünlere ilişkin yapılan açıklamalar 1873 yılında da teyit edilmiştir. Manchester'dan ithal edilen malların miktarındaki artış, önceki yıllara göre daha güvenli ve avantajlı olan kısa süre önce benimsenen yeni İngiliz ticaret evleri (mercantile houses)⁴³ sistemin getirileri olmuştur. Halep'e 1872 yılında İngiltere'den 23.659 balya, 1873 yılında büyük bir kısmı İngiltere'den olmak üzere toplamda 31.104 balya pamuklu kumaş ithal edilmiştir⁴⁴. 31.104 balyanın toplam ağırlığı 8.404.000 libre (lb)⁴⁵, parasal değeri ise 736.564£'dir⁴⁶. Malların satışından önemli kârlar elde edilmiştir. Kumaşın büyük bir kısmı Fransa ve Almanya'dan ithal edilmiş, İngiltere'den kumaş ithalatı yapılmamıştır. 1872 yılında 276 balya kumaş ithal edilmişken, 1873 yılında balya sayısı 531'e çıkmıştır. 100.948 libre ağırlığında ve 23.000£ değerinde kumaş ithal edilmiştir. 1873 yılında Halep gümrük kayıtlarında ilk defa keten kaydı tutulmuştur. Artan refah, nüfus içindeki varlıklı kesimin

⁴² Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 931-936.

⁴³ İngiliz ticaret evleri, malların ithalatı ve ihracatıyla ilgilenen özel olarak finanse edilen ticari işletmelerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Vera Blinn Reber, *British Mercantile Houses in Buenos Aires, 1810-1880*, Harvard University Press, Cambridge 1979.

⁴⁴ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁴⁵ İngiliz ağırlık ölçü birimi olan libre (lb), diğer adıyla pound 453.5 grama, diğer bir ifade ile 0.453 kilograma denk gelmektedir. Bkz; Zupko, *A Dictionary Of Weights*, p. 192; *The Public General Statutes Passed*, p. 336.

⁴⁶ Hazırlanan raporların büyük bir kısmında rakamlar İngiliz Sterlini (£) cinsinden verilmiştir. Şevket Pamuk 1850-1914 yılları arasında Osmanlı ülkesinde 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz. Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", Çev. Serdar Alper, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914, C. II, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 1084. İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor, 1864 yılında hazırladığı raporunda 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz; Emel Demir Görür, "İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-Ihracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)", *TAD*, C. 37, S. 64, 2018, s. 328.

pamuklu malzemelerden ziyade keten giymeyi tercih etmesi nedeniyle ketene talep olmuştur. Fransa ve İsviçre'den 128.520 libre ağırlığında, 7.600£ değerinde keten ithali yapılmıştır. 1873 yılında Avusturya üretimi kırmızı fesin ithalatı önemli ölçüde artmıştır. Avusturya'dan ithal edilen fes fiyatların düşük olması, oryantal üretimli fesin tamamen ortadan kalkmasına sebebiyet vermiştir. 171.340 libre ağırlığında 39.440£ değerinde 947 balya kırmızı fes ithal edilmiştir⁴⁷.

Halep'te üretilen ipeğin iyi kalitede olmaması, ipeğin iyi ürünlere dönüştürülmesine engel olmaktadır. Bu nedenle yerli imalatçılar Avrupa ipeğini tercih etmekteydiler. 1873 yılında Fransa ve İtalya'dan 51.240 libre ağırlığında, 61.480£ değerinde 326 balya ipek ithal edilmiştir. İpek dışında ipekli kumaşların ithali de yapılmıştır. 1873 yılında 12.194 libre ağırlığında 11.360£ değerinde 112 balya⁴⁸ ipekli kumaş Marsilya ve Trieste'den ithal edilmiştir. Kenevir, Kuzey Suriye'de yetiştirilenlerden daha kaliteli ürünlerin yetiştirildiği Türk Vilayetlerinden ithal edilmiştir. 1873 yılında 70.020 libre ağırlığında, 1.400£ değerinde 389 balya kenevir, Halepli ip üreticileri için ithal edilmiştir. Kenevir ithali hem miktar olarak hem de kâr olarak, Avrupalı tacirlerin dikkatini cezbedecek oranlarda değildi⁴⁹. Kenevir, ip yapımında; tohumu yağ üretiminde ve kümes hayvanları için yem olarak; sapları ise yakıt olarak kullanılmıştır⁵⁰. 1873 yılında kahve ithalatı, bir önceki yıldan kalan kahve stokunun da etkisiyle önemli ölçüde azalmış ve 1873 yılında yalnızca 1.773 balya kahve ithal edilmiştir. 191.930 libre ağırlığında, 9.840£ değerinde kahve Liverpool'dan ithal edilmiştir⁵¹.

İngiltere, Kuzey Suriye'ye yapılan şeker ihracatında liderliği Belçika ve Fransa'dan devralmıştır. Ancak 1873 yılı ticareti sonucunda bu liderlik tekrar diğer ülkelere geçmiştir. 1873 yılında Halep'e getirilen toplam şeker miktarı 3.652 varil, 977.120 libre ağırlığında ve 19.434£ değerindedir. Bu emtiada ülkelerin miktar ve maliyet olarak ne kadar ihracat yaptığını net bir şekilde ifade etmek zordur. Bu husus ile ilgili Konsolos Skene, Fransız, Rus, Mısır ve Türk gemileri ile gelen şeker varillerinin İskenderiye'de Suriye kıyılarına yanaşmayan İngiliz gemilerinden ya da şekerin ithal edildiği bir diğer kent olan Trieste'den gelen Avusturya gemilerinden aktarılmış olabileceğini belirtmiştir. 1873 yılında 163.350 libre ağırlığında, 6.535£

⁴⁷ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁴⁸ Raporda yer alan tabloda miktar olarak kasa ifadesi kullanılmışken, açıklamada balya ifadesi kullanılmıştır. Bkz; Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 932, 943.

⁴⁹ Ibid, pp. 930-957.

⁵⁰ Arthur Ruppın, *Syria: An Economic Survey*, Translated and abridged by Nellie Straus, Published by The Provisional Zionist Committee, New York 1918, p. 18.

⁵¹ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

değerinde 1.089 çuval biber ithal edilmiştir. Bu miktar 1872 yılı miktarından oldukça fazladır. Ürün, İngiliz ticaret tekelinde olmasına rağmen ticareti çok kârlı değildi. 1873 yılında 97.890 libre ağırlığında, 13.690£ değerinde 707 varil kırmız, neredeyse tamamı Fransa'dan ithal edilmiştir. Bir önceki yıl ile kıyaslandığında kırmız ithalatı, 1873 yılında yaklaşık iki katına ulaşmıştır. Talebin azalması veya artması, yerel modaya göre tercih edilen elbiselerin renklerine bağlı olarak değişmiştir⁵². “*Ticaret ekonomiyi döndüren çarktır*” düsturunu “*Moda, ekonomiyi döndüren çarktır*” şeklinde ifade eden Halil İnalıcık'ın da dediği gibi, moda, zanaat ve ticaret dalını geliştiren yahut yıkan bir güç olmuştur⁵³.

1873 yılında, Rus ve İngiliz gemileri ile Kalküta'dan sevk edilen İskenderiye'den gemiye bindirilen 1.006 varil çivit İskenderun Limanı'na indirilmiştir. Bu miktar, 1872 yılı ithal edilen miktarın on katından fazladır. Bu talep, tıpkı kırmızda olduğu gibi Mısır, Küçük Asya ve Vilâyât-ı Şarkiye pazarlarındaki yerel üretim faaliyetlerinden kaynaklanmaktaydı. Toplamda 217.080 libre ağırlığında, 78.125£ değerinde çivit ithal edilmiştir. İngiliz konsoloslğunun yetkisi altındaki Hindistanlı Yahudilerinin tekelinde olan bu ticaret, tacirler için oldukça kârlı olmuştur.

1872 yılında oldukça fazla miktarda ilaç ithal edildiği için pazar kısa süre içinde aşırı stok ile dolmuştur. 1873 yılında, 1872 yılının altı da biri kadar ilaç ithalatı yapılmıştır ve satışı yavaş ve dezavantajlı olmuştur. 135,668 libre ağırlığında 1.080£ değerinde 1.002 kasa ilaç, İngiltere, Fransa ve Almanya'dan ithal edilmiştir. 1873 yılı sonu itibariyle dahi bu ürünlerin satışı yapılamamıştır. 1873 yılında 211.860 libre ağırlığında, 1.020£ değerinde 10.975 paket bakkam/bakam, tamamı İngiltere'den ithal edilmiştir. Bu miktar 1872 yılında ithal edilen miktarın neredeyse üç katı kadardır. İthalatı kazançlı olsa da kullanım alanı yaygın olmayan bakkam, dönem itibariyle Halep'te boya olarak kullanılmıştır. 1873 yılında 148.800 libre ağırlığında, 569£ değerinde 744 kasa zaç (copperas) İngiltere'den ithal edilmiştir. Bu miktar, 1872 yılında ithal edilen miktardan yedi kat daha fazladır. Halep'e aynı yıl, 15.960 libre ağırlığında ve 560£ değerinde 114 kasa nişadır (sal amoniak), Liverpool'dan ithal edilmiştir. Dönem itibariyle kullanım sahası artmakta olan bu ürünün ithalatı tacirler için oldukça kazançlı olmuştur. 18.000 libre ağırlığında 824£ değerinde 90 kasa şap, İngiltere'den sevk edilmiştir. Ürünün ithalatı tacirler için çok avantajlı olmamıştır.

⁵² Ibid, pp. 930-957.

⁵³ Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, s. 265.

Cam ithali, camın başlıca üretim şehri olan Venedik'ten yapılmıştır. İzmir ve İskenderiye'de Avusturya ve İtalyan gemilerinden Mısır ve Türk gemilerine transfer edilerek Halep'e getirilmiştir. 141,260 libre ağırlığında, 5.960£ değerinde, 1.172 kasa ürün ithal edilmiş, satışı kârlı olmamıştır. 1872 yılına oranla 1873 yılında daha fazla kına ithal edilmiştir. 2.460£ değerinde, 123.510 libre ağırlığında 727 kasa kına ithal edilmiştir. 1872 yılı kışının kurak geçmesi, yerel tuz bataklıklarında tuz üretiminin azalmasına neden olmuş ve bu da 1873 yılında tuz için olağan dışı bir talebin yaşanmasına sebep olmuştur. 1873 yılında 579.500 libre ağırlığında, 1.200£ değerinde 2.500 torba tuz ithal edilmiştir⁵⁴. Normal şartlarda Halep'te üretilen tuz, dâhili tüketim için yeterli olmakta, hatta kalan kısmı ihraç edilmekteydi. Tuz, Halep'in güneyinde çöl taraflarında irili ufaklı birçok gölden çıkarılmakta, kışın Zeheb Nehri'nin doldurduğu suların yazın çekilmesinden sonra bölgeden önemli miktarlarda tuz elde edilmekteydi⁵⁵. Bu göllerden en büyüğü al-Cabbul (Jabbul/Jebull) gölünden tuz ve bazen de soda getirerek Araplar tarafından Halep'te satışı yapılmıştır⁵⁶.

1873 yılında 1.975 cwt ağırlığında, 24.280£ değerinde bakır ithal edilmiştir. Bakır genellikle İngiltere'den ithal edilmiş, ithalatçılar satış sonuçlarında memnun kalmışlardır. 1872 yılında çeliğe yapılan yatırımlardan elde edilen kâr oldukça fazla olmuştur. 1873 yılında Liverpool ve Trieste'den olmak üzere 595 cwt ağırlığında ve 920£ değerinde çelik ithal edilmiştir. 1873 yılında 909 cwt ağırlığında çinko, Liverpool'dan ithal edilmiştir. Fransız ve Rus vapurları İskenderiye'den sevk edilmiştir. 1873 yılında 1872'de sevk edilen miktarın iki katı kadar demir sevk edilmiştir. 4.765 cwt ağırlığında ve 2.780£ değerinde ithalat yapılmıştır. 1873'te tamamı İngiltere'den olmak üzere, yalnızca 160 cwt ağırlığında, 288£ değerinde kalay ithal edilmiştir. İngiltere, Fransa, İtalya ve Avusturya'dan ithal edilen hırdavatlar İskenderiye ve İzmir'e transit olarak inen Mısır ve Türk gemileri ile Halep'e getirilmişlerdir. 1873 yılında 2.603 kasa, 387.446 libre ağırlığında ve 14,336£ değerinde hırdavat ithalat edilmiştir. Bölgede ucuz ve sıradan kâğıtlar tercih edildiği için 233.690 libre ağırlığında, 11.120£ değerinde 1.626 kasa kâğıt, Trieste ve Marsilya'dan, çok az miktarda İngiltere'den ithal edilmiştir. 1873 yılında diğer Osmanlı Vilayetlerinden 719 kasa, 57.520 libre ağırlığında 680£ değerinde kurutulmuş meyve alınmıştır. Türk ticaretine özgü yerel ithalatçılara az da olsa fayda sağlayan bir ürün olmuştur. 1873 yılında 27.904 libre ağırlığında

⁵⁴ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁵⁵ Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep*, s. 87-88.

⁵⁶ J. Sauvaget, "Haleb", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 122.

ve 1,312£ değerinde, 269 kasa erzak ithal edilmiştir. Erzak, Anadolu'daki Türk limanlarından gelmiştir⁵⁷.

Halep'te zeytinler iyi bir şekilde rafine edilmediğinden kente ikamet eden Avrupalı sakinlerin tüketimi için Fransa ve İtalya'dan 6.180 libre ağırlığında, 187£ değerinde 32 varil zeytinyağı ithal edilmiştir. 1873 yılında 156.634 libre ağırlığında ve 1.604£ değerinde 1.124 fiçı şarap ve alkollü içecek ithal edilmiştir. 1873 yılında Trieste ve Marsilya'dan 26.710 libre ağırlığında ve 270£ değerinde 129 fiçı ince öğütülmüş un ithal edilmiştir. Bölgedeki insanlar kalın öğütülmüş un kullandıkları için, bu ürüne pek fazla talep olmamıştır.

1872 yılında fazla petrol ithal edilmesi nedeniyle 1873 yılında petrol alımında herhangi bir artış yaşanmamıştır. 7.330£ değerinde, 738.100 libre ağırlığında, 10.180 kasa petrol ithal edilmiştir. Esas olarak Amerika Birleşik Devletlerinden ithal edilen petrol, İzmir ve İskenderiye üzerinden getirilmiştir. 1873 yılında Trieste ve Marsilya'dan 96.250 libre ağırlığında ve 2.826£ değerinde 593 kasa kibrit ithal edilmiştir. İskenderun'a yanan Buhar Seyrüsefer Şirketlerinin kullanımı için kömür ithal edilmiştir. Kömür satış için değil, gemilerin kullanımı için ithal edilmiştir. 1873 yılında 7.802 libre ağırlığında, 530£ değerinde 76 kasa, yaprak sigara Marsilya vasıtasıyla Trieste ve İsviçre'den ithal edilmiştir. 1873 yılında 446 libre ağırlığında ve 892£ değerinde 6 kasa peruk Fransa ve Almanya'dan ithal edilmiştir. Bu ürün, Mosaic inancındaki ritüellere uyan, saçını göstermek istemeyen evli Yahudi kadınlar tarafından talep edilmiştir. 1873 yılında 592 libre ağırlığında, 748£ değerinde 8 kasa mücevher Marsilya ve Trieste'den ithal edilmiştir. Dönem itibariyle Kuzey Suriye'de oryantal değerli taşların yerini İsviçre'den tedarik edilen Avrupa üretimi altın mücevher almaya başlamıştır. 1873 yılında 4.920£ değerinde 54 kasa amber ve mercandan yapılan takılar, Trieste ve Cenova'dan ithal edilmiştir. Hazır giyim kıyafet ithalatı, girişimci Alman tacirlerin Halep Kenti'nde olağanüstü başarı elde ettiği bir iş koluna dönüşmüştür. Viyana'da üretilen 7.920 libre ağırlığında, 1.748£ değerinde 50 kasa kıyafet 1873 yılında Halep'te piyasaya sürülmüştür. Konsolos Skene, uzun cüppeli Asyalıların, Avrupalılara dönüştükleri mağazaları sık sık ziyaret ettiklerini belirtmiştir. 1873 yılında Halep'e ilk defa sandalye, masa, çekmeceli sandık ve aynadan oluşan mobilyaların ithalatı yapılmıştır. 27.402 libre ağırlığında mobilyalar Fransa ve Almanya'dan ithal edilmiş, oldukça avantajlı bir şekilde 2.710£'e satılmıştır. Sayılamayacak kadar çok küçük eşya, çeşitli öteberi İngiltere, Fransa, Almanya, İsviçre ve İtalya'nın

⁵⁷ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

yanı sıra Mısır ve Türk limanlarından ithal edilmiştir. 1873'te 688.056 libre ağırlığında ve 43.584£ değerinde 4.931 paket öteberi ithal edilmiştir.

1872 yılı ile kıyaslandığında 1873 yılında daha az miktarda külçe altın ithal edilmiştir. Malların sevkiyatına ilişkin elde edilen imkânlar nedeniyle külçe altın miktarı 110.800£'den 33.025£'e düşmüştür. 1873 yılında İskenderun'dan ithal edilen ticari mal paketlerinin sayısı 94.931£'e ulaşmış, 1872 yılı ile kıyaslayınca ithalat bir buçuk kat artmıştır⁵⁸.

Tablo 3: 1873 yılında İskenderun Limanı üzerinden ithal edilen malların toplam değeri⁵⁹

Emtia	Değer (Sterlin)	Emtia	Değer (Sterlin)
Mamul Ürünler	736.564	Kumaş	23.000
Keten	7.600	Fes	39.440
İpek	61.480	İpekli Kumaş	11.360
Kenevir	1.400	Kahve	9.840
Şeker	19.434	Pirinç	5.820
Biber	6.535	Kırmız	13.690
Çivit	78.125	İlaç	1.080
Kızıl Boya	1.020	Zaç	569
Nişadır	560	Şap	824
Cam	5.960	Kına	2.460
Tuz	1.200	Bakır	24.280
Çelik	920	Çinko	10.000
Demir	2.780	Kalay	288
Hırdavat	14.336	Kâğıt	11.120
Kurutulmuş Meyve	680	Erzak	1.312
Zeytin Yağı	187	Şarap ve Alkollü İçecekler	1.604
Un	270	Petrol	7.330
Kibrit	2.826	Yaprak Sigara	530
Peruk	892	Mücevher	748
Amber ve Mercan	4.920	Hazır Giyim	1.748
Mobilya	2.710	Çeşitli Eşyalar/Öteberi	43.584
Toplam		1.161.026	

Kömür, İskenderun'a yanan Buhar Seyrüsefer Şirketlerinin kullanımı için ithal edildiği için tabloda yer verilmemiştir.

Tablo 4: 1873 yılında İskenderun Limanı'na giren gemiler vasıtasıyla ihraç edilen emtia⁶⁰

⁵⁸ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁵⁹ Ibid, p. 946.

⁶⁰ Ibid, pp. 936-942.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Yün		Pamuk	
İngiliz Gemisi	3.442	İngiliz Gemisi	560
Fransız Gemisi	19.400	Fransız Gemisi	7.507
İtalyan Gemisi	418	İtalyan Gemisi	1.1311
Avusturya Gemisi	33	Avusturya Gemisi	1.098
Mısır Gemisi	82	Rusya Gemisi	14
Türk Gemisi	2.640	Mısır Gemisi	111
Toplam	26.015 (balya)	Türk Gemisi	1.865
Mazı		Toplam	12. 466 (balya)
İngiliz Gemisi	2.029	Cehri	
Fransız Gemisi	2.209	İngiliz Gemisi	324
İtalyan Gemisi	605	Fransız Gemisi	102
Avusturya Gemisi	424	Avusturya Gemisi	95
Rusya Gemisi	87	Rus Gemisi	47
Mısır Gemisi	456	Toplam	568 (çuval)
Osmanlı Gemisi	2.858	Sakız	
Toplam	8.668 (çuval)	İngiliz Gemisi	231
Balmumu		Fransız Gemisi	28
Fransız Gemisi	23	Rus Gemisi	16
Rus Gemisi	13	Mısır Gemisi	91
Mısır Gemisi	5	Toplam	366 (kasa)
Toplam	41 (kasa)	Zamk/Glue	
Susam		Rus Gemisi	24
Fransız Gemisi	16.185	Mısır Gemisi	45
Rus Gemisi	1.016	Türk Gemisi	867
Mısır Gemisi	346	Toplam	936 (kasa)
Türk Gemisi	192	Buğday	
Toplam	17.739 (kasa)	İngiliz Gemisi	24.312
Arpa		Fransız Gemisi	4.111
İngiliz Gemisi	684 (kasa)	İtalyan Gemisi	23.654
Hintyağı Tohumu		Avusturya Gemisi	450
Fransız Gemisi	136	Yunan Gemisi	7.000
İtalyan Gemisi	11	Mısır Gemisi	4.406
Rus Gemisi	89	Türk Gemisi	529
Toplam	236 (çuval)	Toplam	64.462 (kasa)
Türk Tütünü		Pers Tütünü	
Fransız Gemisi	9	Rus Gemisi	981
Avusturya Gemisi	2	Türk Gemisi	1.373
Mısır Gemisi	2.309	Toplam	2.354 (balya)
Türk Gemisi	135	Tuzlu Balık	
Toplam	4.455 (balya)	Yunan Gemisi	24 (balya)
Bal		Kuru Üzüm	
Fransız Gemisi	1	Fransız Gemisi	43
Türk Gemisi	4	Rus Gemisi	430
Toplam	5 (fiçi)	Mısır Gemisi	11
Sabun		Türk Gemisi	299
Mısır Gemisi	17	Toplam	883 (kasa)
Türk Gemisi	1.101	Tuzlu Tereyağı	

Toplam	1.118 (kasa)	Fransız Gemisi	1
Zeytinyağı		Rus Gemisi	6.007
Mısır Gemisi	33	Türk Gemisi	701
Türk Gemisi	8	Toplam	6.709 (tulum)
Toplam	41 (varil)	Erzak	
İpekböceği Tohumu		İngiliz Gemisi	76
Fransız Gemisi	9	Fransız Gemisi	84
İtalyan Gemisi	1	Rus Gemisi	29
Türk Gemisi	45	Avusturya Gemisi	3
Toplam	55 (paket)	Yunan Gemisi	1
İpek Kozası		Mısır Gemisi	1.131
Fransız Gemisi	102	Türk Gemisi	1.787
Rus Gemisi	482	Toplam	3.111 (paket)
Toplam	584 (çuval)	İpekli Kumaş	
Ham İpek		Fransız Gemisi	1
Fransız Gemisi	4	Mısır Gemisi	3
Mısır Gemisi	9	Türk Gemisi	30
Türk Gemisi	67	Toplam	34 (kasa)
Toplam	80 (balya)	Pamuklu Kumaş	
Keçe Kilim		Rus Gemisi	10
Mısır Gemisi	21	Mısır Gemisi	1.488
Türk Gemisi	15	Türk Gemisi	4.946
Toplam	36 (balya)	Toplam	6.444 (balya)
Tiftik		Halı	
İngiliz Gemisi	186	İngiliz Gemisi	4
İtalyan Gemisi	11	Fransız Gemisi	8
Türk Gemisi	697	Avusturya Gemisi	4
Toplam	894 (balya)	Mısır Gemisi	106
Post		Türk Gemisi	32
Fransız Gemisi	1.124	Toplam	154 (balya)
İtalyan Gemisi	200	Kürk	
Avusturya Gemisi	12	Mısır Gemisi	1
Mısır Gemisi	40	Türk Gemisi	3
Türk Gemisi	1.153	Toplam	4 (balya)
Toplam	2.529 (balya)	Deri	
Afyon		Mısır Gemisi	290
Türk Gemisi	6 (kasa)	Türk Gemisi	284
Paçavra		Toplam	574 (balya)
İngiliz Gemisi	37 (balya)	Mahmude Kökü	
Dövme Demir		İngiliz Gemisi	465
Türk Gemisi	37 (cwt)	Fransız Gemisi	2
İlaç		Toplam	467 (kasa)
Fransız Gemisi	10 (kasa)	Mahmude Özü	
Maden		İngiliz Gemisi	18
Fransız Gemisi	10	Fransız Gemisi	2
Mısır Gemisi	3	Toplam	20 (kasa)
Türk Gemisi	16	Şam Fıstığı	
Toplam	29 (paket)	Fransız Gemisi	37

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Safran		Mısır Gemisi	341
İtalyan Gemisi	6 (kasa)	Türk Gemisi	65
Kimyon		Toplam	1.143 (torba)
İngiliz Gemisi	16 (torba)	Un	
Öküz		Mısır Gemisi	177
İngiliz Gemisi	5.779 (baş)	Türk Gemisi	112
Koyun		Toplam	289 (fiç)
İngiliz Gemisi	81.892 (baş)	At	
Eşek ve Kattır		Fransız Gemisi	23
İngiliz Gemisi	223	Mısır Gemisi	143
Türk Gemisi	21	Türk Gemisi	65
Toplam	243 (baş)	Toplam	231 (baş)

1873 yılında 233.306£ değerinde külçe ihraç edilmiştir. Bu rakam, 1872 yılı ihraç edilen değer yaklaşık yarısından daha fazladır. Meblağın büyük bir kısmı tahsil edilen vergiler ve gümrük vergileri nedeniyle merkezi hükümet ve gümrük dairesi tarafından İstanbul'daki devlet hazinesine gönderilmiştir. Ödemeler, genellikle ticari senetler (poliçe) ile yapılmakla birlikte, ara sıra meydana gelen kayıplar yetkilileri tercihe göre külçe göndermeye sevk etmiştir.

1873 yılında İskenderun'dan ihraç edilen malların paket olarak toplam sayısı 162.841'e ulaşmıştır. Bu rakam, 1872 yılında ihraç edilen sayının yaklaşık iki katına tekabül etmiştir.

1872 yılı ile kıyaslandığında, 1873 yılında İskenderun'a gönderilen yün sevkiyatının azaldığı görülmektedir. Ancak bu durum yün ticaretini etkileyen herhangi bir nedenden değil, tahıl ihracatçılarının sunduğu daha yüksek nakliye ücreti ve her iki ürünü de alacak kadar geminin olmamasından kaynaklanmıştır. 1873 yılı içinde 6.087.600 libre ağırlığında ve 257.586£ değerinde 26.015 balya yün sevkiyatı yapılmıştır. Büyük bir kısmı Fransa'ya ihraç edilmiştir. 1873 yılında ihraç edilen pamuk balyalarının sayısı, mahsulün bol olması nedeniyle 1872 yılının yaklaşık iki katına ulaşmıştır. 2.815.330 libre ağırlığında ve 78.840£ değerinde, 12.466 balya ürün özellikle Fransa'ya sevk edilmiştir⁶¹.

1873 yılında daha önceki yıllara kıyasla daha fazla mazı toplanması ve talebin devam etmesi, bir önceki yıla kıyasla bir buçuk daha fazla ihracat yapılmasını sağlamıştır. 2.176.310 libre ağırlığında, 77.600£ değerinde 8.668 çuval ürün, neredeyse eşit oranlarda İngiltere, Fransa ve Almanya ihraç edilmiştir. 1872'de ihraç edilen cehri (yellow berries) miktarın iki katından fazlası 1873 yılında elde edilen bol mahsulün sonucu olarak ihraç edilmiştir.

⁶¹ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

Boya olarak kullanılan cehri, genellikle Liverpool'a ihraç edilmiştir. 1873 yılı kapsamında 109.880 libre ağırlığında, 9.840£ değerinde 568 çuval cehri ihraç edilmiştir. Alınan iyi verimden dolayı 1873 yılında ihraç edilen sakız miktarı iki kat artmıştır. 76.440 libre ağırlığında, 5.312£ değerinde 366 kasa ürün İngiltere'ye sevk edilmiştir. 1873 yılında, 1872 yılında ihraç edilen miktar kadar balmumu ihraç edilmiştir. Ancak Fransa ve İtalya'da kiliselerde kullanılan mumlara olan talebin azalması nedeniyle fiyat epeyce düşmüştür. Ürün genelde kiliselerde kullanılmak üzere ihraç edilmiş ve çoğu satılmamıştır. 3.960 libre ağırlığında 41 kasa ürün ihraç edilmiş ancak sadece 274£ değerinde alım olmuştur. Halep için yeni bir ihracat kalemi olan zamb/glue, diğer Türk vilayetlerine sevk edilmiştir. 161.400 libre ağırlığında, 11.298£ değerinde 936 kasa ürün sevk edilmiştir.

İlgili dönem itibariyle susam sadece Fransa'ya ihraç edilmiştir. İhraç edilen tohum Fransa'da susam yağına dönüştürülmüştür. Hasatı oldukça verimli olan susam, talepte fazla olmuş, 1872 yılına kıyasla 1873 yılında dört kat daha fazla susam ihraç edilmiştir. 3.108.860 libre ağırlığında 63.952£ değerinde 17.739 çuval ürün ihraç edilmiş, ihracatçılar iyi kârlar elde etmişlerdir.

1872 yılında sadece 4.000£ değerinde buğday ihraç edilmiştir. 1873 yılında elde edilen bol mahsulün etkisiyle 13.812.260 libre ağırlığında, 70.188£ değerinde 64.462 çuval buğday ihraç edilmiştir. Avrupa'da ekme yapmak için kullanılacak tahıla olan talebin fazla olması nedeniyle, tacirler, büyük paralar harcayarak katır ve deve kervanları ile nakliye limanına kara taşımacılığı yapmışlardır. Sonuç ihracatçıların lehine olmuştur. Bu yenilik, İngiltere'nin Kuzey Suriye ile ticaretine yeni bir karakter kazandırmıştır, ihraç edilen toplam miktarın üçte biri İngiltere'ye ihraç edilmiştir. Diğer üçte biri İtalya'ya ve kalan üçte biri Fransa, Avusturya ve Yunanistan arasında bölünmüş, Avusturya'ya ise diğer iki ülkeden daha büyük pay almıştır. 1873 yılında çok az miktarda arpa ihraç edilmiştir. Buğdayın bol olması, tahılın ihracatı için gemilerde yer bırakmamıştır. 150.500 libre ağırlığında, 560£ değerinde 684 çuval arpa İngiltere'ye ihraç edilmiştir⁶².

1872 yılında ihraç edilen hint yağı-tohumu kadar 1873 yılında Fransa, İtalya ve Almanya'ya ihracat yapılmış, her iki yılda da iyi bir getiri elde edilememiştir. Mısır'dan ithal edilen hint yağı-tohumlarının rekabeti nedeniyle fiyat düşmüştür. 49.444 libre ağırlığındaki 236 çuval mahsulden sadece 244£ değerinde hasılat elde edilmiştir. 423.420 libre ağırlığında ve 25.324£ değerinde 2.455 balya Türk tütünü ihraç edilmiştir. İskenderiye'ye sevk edilen tütünden büyük kârlar elde edilmiştir. Türk ürünleri ile aynı satış

⁶² Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

İmkânına sahip Fars tütünü, Mısır'da da pipo olarak kullanılmıştır. 404.120 libre ağırlığında, 24.240£ değerinde ihracat yapılmıştır. Skene, Fars tütününün satışından önemli karar elde edildiğini, İskenderiye'de sahiplerini zenginleştirdiğini ifade etmiştir. Amik Gölü'nden tutulan 3.520 libre ağırlığında, 100£ değerinde 24 paket büyük koyu renkli yılan balığı benzeri tuzlu balık, Yunanistan'a ihraç edilmiştir. Ticareti pek kârlı olmamıştır. 144.630 libre ağırlığında 1.176£ değerinde 883 kasa kuru üzüm ihraç edilmiştir. Kuru üzüm, Karadeniz limanlarında hazır ve kârlı bir satış olanağı bulmasına rağmen düşük kalitede olduğu için Avrupa pazarlarında satış imkânı bulamamıştır. Bal ihracatı, Kuzey Suriye ticareti için pek önemli olmamakla birlikte Halep ticaretine tam bir bakış açısı sunulması amacıyla raporlarda yer verilmiştir. 690 libre ağırlığında, 27£ değerinde 5 fiçı bal diğer Türk kentlerine sevk edilmiştir.

Sabun üretimi, ürüne yüklenen yüzde 8'lik vergi nedeniyle sekteye uğramıştır. Sabun ihracatında yaşanan azalma ile birlikte 1873 yılında 221.240 libre ağırlığında, 5.273£ değerinde 1.118 kasa ürün diğer Türk kentlerine sevk edilmiştir. 1873 yılında 4.740 libre ağırlığında ve 104£. değerinde 41 varil zeytinyağı Mısır'a sevk edilmiştir. Büyük bir kısmı çöl bölgesinden temin edilen ikinci kalitede tuzlu tereyağı, diğer Türk kentlerine ve Karadeniz'e gönderilmiştir. 1.087.540 libre ağırlığında, 54.378£ değerinde 6.709 tulum tuzlu tereyağı, büyük kârlar elde edilerek sevk edilmiştir. Erzakın büyük bir kısmı Türk ve Mısır pazarlarına gönderilmekle birlikte çok az bir kısmını oluşturan bisküvi, sucuk vesaire gibi ürünler Avrupa'ya ihraç edilmiştir. 1873 yılında 495.198 libre ağırlığında ve 24.690£ değerinde 3.111 paket erzak ihraç edilmiştir⁶³. İpekböceğinde sık sık görülen hastalıklar⁶⁴, salgınlar, ipek yetiştiricilerinin zaman zaman başka yerlerden yumurta alarak cinsi değiştirmelerine sebebiyet vermiştir. Dönem itibarıyla Antakya yakınlarında geniş dut tarlalarının sahibi olan İngiliz girişimci, 1870'li yılların başında Çin'den ipek böceği tohumu ithal etmiştir. Diğer mülk sahipleri, ipek böceğinde görülen salgın nedeniyle ipek verimlerini kaybettiği için bu girişimci, önemli kârlar elde etmiştir. 1873 yılında 7.600£ değerinde 55 paket ipek böceği tohumu ihraç edilmiştir. 1873'de verimin fazla olması nedeniyle 1872 yılında ihraç edilen 36 kasa ipek kozası, 1873 yılında 61.840 libre ağırlığında, 9.640£ değerinde 584 kasaya yükselmiştir. Mallar İtalya ve Fransa'ya ihraç edilmiştir. Mallar, Rus

⁶³ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁶⁴ İpek böceklerinde görülen Pebrine/Karataban ve Flacherie/Baygınlık salgınlarından bahsedilmektedir. Bu hastalıklarının Osmanlı ipek üretimine etkileri ve devlet'in bu hususta aldığı önlemler için bkz; Sacit Uğuz, "Karataban (Pebrine) Ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 3, s. 31-47.

buharlı gemileriyle İzmir’de bulunan İtalyan buharlı gemilerine sevk edilmiştir⁶⁵.

İngiliz Konsolos Skene, Halep’te ipek sarım metodunun ilkel yöntemlerle yapıldığını, ancak Antakya’nın bu durumun dışında kaldığını, ihracatçıların kozalarını Halep’te sarmak yerine ve daha düşük kalitede ham ipeği Avrupalı muhabirlerine iletmeyi tercih ettiklerini ifade etmiştir. 80 balya ham ipek, ihraç edilmek üzere İskenderiye ve İzmir limanlarına gönderilmiştir. 12.670 libre ağırlığında, 13.820£ değerinde ham ipek ihraç edilmiştir. Mısır ve Küçük Asya pazarları için uygun olan yerli ipekli kumaşlar, 1873 yılında 3.430 libre ağırlığında, 1.840 değerinde 34 kasa ihraç edilmiştir. 1873 yılında Mısır dâhil diğer Osmanlı kentlerine 6.444 balyadan az olmamak üzere, 1.064.960 libre ağırlığında ve 180.560£ değerinde yerli pamuklu ve yünlü kumaş sevkiyatı yapılmıştır. Bu kumaşlar Halep, Antep ve Antakya’daki üreticilerden elde edilmiştir. Ürünün oldukça kapsamlı olan ticareti, tacirler için de kârlı olmuştur⁶⁶. Halep dokumaları, 19. yüzyıl başlarında eski önemini kaybetmeye başlamış olmasına rağmen, bu dokumalar hâlâ itibar edilen kumaşlar arasındaydı⁶⁷. Yüzyılın sonunda ise Halep’te imal edilen dokumalarda bir süreden beri görülen kalitesizlik nedeniyle Halep Valisinin reisliğinde bir komisyon teşkil edilmiştir. Komisyonun sorunu giderme noktasında aldığı tedbir ve teşebbüsler neticesinde Halep’te dokunan içerisinde kırmızı fes, masa örtüsü, iki renkli sırmalı döşemelik ve seccade örnek olarak merkeze gönderilmiştir⁶⁸.

Dönem itibarıyla Halep pazarlarında üç çeşit halı olduğu görülmektedir. Bunlar Bağdat’tan gelen İran halıları, Halep Vilayeti’ndeki Türkmen aşiretlerinin dokudukları halılar ile Toros ve Amanos Dağlarındaki Kürt köylülerin dokudukları halılardır. Bu halıların tamamı, Osmanlı Devleti’nin diğer vilayetlerine sevk edilmiştir. 1873 yılında 27.294 libre ağırlığında, 5.451£ değerinde 154 balya halı ihraç edilmiştir. Bir önceki yıla kıyasla halı ihracatı dört katına ulaşmıştır ve bu ticaret dalıyla uğraşan tacirlere önemli kârlar bırakmıştır. Halep’te adi bir malzemedan üretilen keçe kilim, maddi durumu iyi olmayan yerli halk tarafından evlerinde kullanmak üzere satın alınmıştır. 1873 yılında Mısır ve Küçük Asya illerine 7.280 libre ağırlığında,

⁶⁵ Reports from Her Majesty’s Consuls (1874), pp. 930-957.

⁶⁶ Reports from Her Majesty’s Consuls (1874), pp. 930-957.

⁶⁷ Rifat Önsoy, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye’nin Sanayi ve Ticareti”, *Belleten*, C. L, S. 198, Aralık 1986, s. 826.

⁶⁸ *Osmanlı Belgelerinde Suriye, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*, Yayın Nu: 129, İstanbul 2013, s. 312-315 (Belge No. 76); BOA., Y.PRK.UM., 29/65, Lef 2, 23 Mart 1310/ 4 Nisan 1894; BOA., Y.PRK.UM., 29/65, Lef 1, 23 Mart 1310/ 4 Nisan 1894.

380£ değerinde 36 balya keçe kilim ihraç edilmiştir. Tiftik ihracatı, 1873 yılında 1872 yılına oranla dört kat daha fazla olmuştur. Ürünlerin tamamı İngiltere'ye ihraç edilmiştir. Ürünler, İskenderiye'ye gönderilmek üzere sevkiyatı yapılmış, Türk gemileri tarafından İzmir'e kadar taşınmışlardır. 147.600 libre ağırlığında, 19.904£ değerinde 894 balya tiftik ihraç edilmiştir⁶⁹.

Fransa, İtalya ve Almanya'ya ihraç edilmek üzere 458.080 libre ağırlığında 19.650£ değerinde, 2.529 balya post bölgedeki gemilerle sevk edilmiştir. İskenderun'da postlar ile dolu Türk gemileri, İzmir'den öteye geçmemiş, İzmir'den ayrıca ihracatı yapılan ülkelere sevk edilmiştir. İhracatçılar için getirisi çok avantajlı olmamıştır. Rusya'dan kervanlarla getirilen kürkler, Halep pazarında stok fazlası olduğunda, küçük miktarlar şeklinde Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine sevk edilmiştir. 1873 yılında 436 libre ağırlığında, 200£ değerinde 4 balya kürk sevk edilmiştir. Dönem itibariyle yerli tabakhaneler, Osmanlı dışındaki diğer pazarlar için uygun deri üretememişlerdir. Ancak yetenekleri ile ünlü Halep tabakçılarının işledikleri deriler ülkenin diğer kesimleri tarafından talep görmüştür. 1873 yılında 97.780 libre ağırlığında, 5.800£ değerinde 574 balya ürün İskenderiye'den ihraç edilmiştir.

Sağlık amacıyla kullanılan mahmude otu, sadece İngiltere'ye ihraç edilmiştir. Alıcılar için çok yetersiz, göndericiler için ise kârlı bir ticaret ürünü olan mahmude otu, 1873 yılında 93.340 libre ağırlığında 362£ değerinde 467 kasa ihraç edilmiştir. Ancak mahmude otunun ihracatı, Halep'te çekilen ve özü çıkarılan mahmude otu ekstresi ihracatının sonunu getirmiştir. Mahmude otunun özü elde edilirken içerisine farkı maddeler karıştırılmasından ötürü, önceki yıllara kıyasla 1873 yılında çok az miktarda ihraç edilmiştir. Tamamı İngiltere'ye olmak üzere sadece 2.100 libre ağırlığında ve 1.680£ değerinde 20 kasa ürün sevk edilmiştir. Konsolos Skene, bu iş kolundaki insanların yaptıkları sahtekârlıktan dolayı ürün ihracatının azaldığını ve maddi olarak etkilenenlerinde bizzat kendileri olduğunu belirtmiştir. Zira 1872 yılında 737 kasa mahmude otu özü ihraç edilmişken 1873 yılında 20 kasadan fazla ihracatı yapılamamıştır. Kuzey Suriye tarımında yeni denenen afyon, 1873 yılında 530 libre ağırlığında, 520£ değerinde 5 kasa, İzmir'e gönderilmiştir. Konsolos Skene, Halep afyonunun kalite açısından Küçük Asya afyonu ile rekabet edemeyeceğini ve ihracatının muhtemelen bir daha denemeyeceğini belirtmiştir⁷⁰. 1875 yılı

⁶⁹ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁷⁰ Ibid, pp. 930-957.

verilerine bakıldığında Halep'te ilgili sezon itibariyle afyon yetiştirilmediği görülmektedir⁷¹.

1872 yılında 92 balya paçavra ihraç edilirken 1873 yılında sadece 11.000 libre ağırlığında, 16£ değerinde 37 balya ürün sevk edilmiştir. Bu ticaret, 1872 yılında umut vaat edici görünümünden sonra herhangi bir ilerleme kaydedememiştir. Düşüşün nedeni İngiltere'deki ticaret evlerinden gelen talebinin durması veya yaşanan herhangi bir kıtlık nedeniyle değil, bölgedeki insanların tamamının pamuklu kıyafetler giymesinden, esas olarak başka yerlerde paçavra ve benzeri ürünleri toplamak için istihdam edilen çalışkan yoksul sınıfının yokluğundan kaynaklanmıştır. Maraş demir madenlerinde dövme demirden çivi, at nalı, sapan kulağı, çapa ve diğer aletler yapılmış ve çevre illere ihraç edilmiştir. 1873 yılında 37 cwt ağırlığındaki 80£ değerindeki dökme demir İskenderun üzerinden sevk edilmiştir. Az miktarda ilaç, Basra Körfezi'nden getirilmiş ve büyük bir kısmı Fransa'ya ihraç edilmiştir. 1873'de 1.880 libre ağırlığında, 60£ değerinde 10 kasa ilaç ihraç edilmiştir. 1873 yılında maden kapsamında, Toros Dağı'nın güney havzasındaki iki ana maden bölgesi olan Argan'dan bakır bara ve Maraş'tan dökme demir, 7.220 libre ağırlığında, 29£ değerinde 29 paket sevk edilmiştir. 1873 yılında Halep'te üretilen safranın ihracat noktasında denemesi yapılmış, 500 libre ağırlığında ve 100£ değerinde 6 kasa safran İtalya'ya ihraç edilmiştir. 80£ değerinde, 4.040 libre ağırlığında 16 torba kimyon İngiltere'ye ihraç edilmiştir. Verimin bol olduğu zamanlarda Şam fıstığı ihracatı da yapılmıştır. 1873 yılında 1872 yılında ihraç edilen miktarın üçte ikisinden daha az miktarda şam fıstığı sevk edilmiştir. Genellikle bu ürünün ihracatı İngiltere, Fransa ve Almanya'ya yapılmıştır. Şam fıstığı, İskenderun'da Mısır ve Türk gemilerine yüklenerek İskenderiye ve İzmir Limanlarına sevk edilmiş, ihracatı bu limanlar üzerinden yapılmıştır. 1873 yılında 203.240 libre ağırlığında, 11.600£ değerinde 1.143 torba fıstık ihraç edilmiştir. İhracatçılar üründen iyi kârlar elde etmişlerdir.

1873 yılında bazı tacirler, buğday ihraç etmek yerine un ihraç etmişlerdir. Ancak ihraç edilen unun kalitesi beğenilmediği için muhtemelen Avrupalıların kullandığı una göre kalın taneli olduğu için kısa süre içinde un ihracatından vazgeçilmiştir. 47.640 libre ağırlığında, 306£ değerinde 289 fiç un ihraç edilmiştir. Un, Avrupa'ya gönderilmek yerine İskenderiye'de zararına satılmıştır. 1873 yılında toplam değeri 6.400£ olan 23 Arap atı, İtalyan Hükümeti için İtalya'ya, 208 sıradan at ise Mısır'a gönderilmiştir.

⁷¹ Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 9 (1876), Printed By Harrison and Sons, London 1876, p. 985.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Aynı yıl Mısırlı tacirler, kesim için İskenderiye'ye gönderilmek üzere 28.000£ değerinde boğayı, İngiliz buharlı gemileriyle ihraç etmiştir. Mısır'da ete yüksek meblağlar ödendiğini duyan Halep'teki spekülörler, 81.892 baş koyunu İngiliz vapurlarıyla İskenderiye'ye göndermişlerdir⁷². Halep'te 64.000£ mal olan koyunlar, yatırımcılara muazzam kârlar bırakmıştır. 1873 yılında, 1.208£ değerinde 243 baş eşek ve katır, tarımda kullanılmak üzere İngiliz vapurlarıyla İskenderiye'ye gönderilmiştir. Ancak diğer hayvan türlerinin ihracatından elde edilen kâr kadar getirisi olmamıştır⁷³.

Tablo 5: İskenderun Limanı'na giren gemiler vasıtasıyla ihraç edilen malların toplam değeri

Emtia	Değeri(£)	Emtia	Değeri(£)	Emtia	Değeri(£)
Yün	257.568	Bal	27	Türk Tütünü	25.324
Pamuk	78.840	Sabun	5.273	İran Tütünü	24.240
Şam Fıstığı	77.600	Zeytinyağı	104	Tuzlu Balık	100
Cehri	9.840	Tuzlu Tereyağı	54.378	Kuru Üzüm	1.176
Sakız/Gum	5.312	Erzak	24.580	Halı	5.452
Balmumu	274	İpekböceği Tohumu	7.600	Keçe Kilim	380
Zamk/Glue	11.298	İpek Kozası	9.640	Tiftik	19.904
Susam	63.952	Ham İpek	1.840	Post	19.650
Buğday	70.180	Yerli İpeklili Kumaş	180.560	Hint Yağı Tohumu	244
Arpa	560	Yerli Pamuklu ve Yünlü Kumaş	13.920	---	---

1873 yılında İskenderun Limanı'na giren gemiler vasıtasıyla ihraç edilen malların toplam değeri 969.816£'e ulaşmıştır. En fazla yün, yerli ipeklili kumaş ve pamuk ihraç edilmiştir⁷⁴.

1.2.Gümrük Resmi

Konsolos Skene, Halep Vilayeti'nin nakliye limanı olan İskenderun'da bulunan gümrüğün, mal ithal ve ihraç eden tacirlerin çıkarları açısından verimli bir şekilde işletilmediğini bu noktada İstanbul'daki hazineye benzediğini ve bu durumun Halep Konsolosluğunun önceki raporlarında da teyit edildiğini ifade etmiştir. Skene, 1873 yılı itibarıyla hem hazine hem de İskenderun Gümrüğü açısından hiçbir iyileşmenin gözlenmediğini belirtmiştir. Zira artan ticari faaliyetlere rağmen 1873 yılında gümrük gelirlerinde bir önceki yıla oranla neredeyse hiç artış yaşanmamıştır. Skene, ticari faaliyetlerin artmasına rağmen, gümrük gelirlerinin azalmasını gümrük

⁷² Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁷³ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁷⁴ Ibid, p. 951.

görevlilerinin keyfi kötü yönetimine bağlamıştır. Bu kişilerin ticari gelişmelere engel oldukları ve kamu gelirinin azalmasına sebebiyet verdiklerini belirtmiştir. 1872 yılında 8.172.000 kuruş gümrük geliri elde edilmişken 1873 yılında sadece 500 kuruş elde edilmiştir. Skene, Türklerden ziyade Rum, Ermeni ve Yahudilerin gümrük dairesinde çalışmak için daha uygun olduklarını, sadece ticari faaliyetler noktasında değil aynı zamanda vergi toplama hususunda da başarılı olduklarının daha önce tecrübe edildiğini belirtmiştir. Skene, yetenek ve dürüstlük sorunlarının yanı sıra, Gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi, gümrük dairesinde işlerini yapan tacirlere yönelik otoriter bir şekilde aşağılamada bulunmayacaklarından, Müslümanlara göre önemli bir avantaja sahip olacaklarını ifade etmiştir. Raporun devamında “*Bir devletin nüfusu, farklı milli eğilimlere ve bireysel özelliklere sahip çeşitli ırklardan oluştuğunda, devletin tüm hizmetlerde mümkün olan en büyük avantaja elde etmek için her birini en uygun çizgide kullanması, kesinlikle mantıklı bir politika olacaktır.*” ifadelerine yer vermiştir⁷⁵.

1.3.İç Ticaret

1873 yılında tarımsal ürünlerinin ihracatından elde edilen büyük kârlar, kırsal ve ticari olmak üzere nüfusun çeşitli kesimlerinin meskenlerini daha konforlu hale getirmelerini sağlamıştır. Halep’in iç kesimlerindeki kasaba ve köylere taşınmak üzere Halep Kenti’nden daha önce görülmemiş ölçüde halı satın alınmıştır. İç ticaretin bu dalı için 1873 yılında Bağdat, Türkmen Aşiretleri ve Toros Dağlarındaki Kürt Köylerinden tedarik edilmiştir. Malın satışından yüzde 25’inden az olmamak üzere 25.000£ kâr elde edilmiştir. Halep’te 1873 yılında 144 balya keçe kilim yapılmıştır. 36 balyası Mısır ve Küçük Asya’ya ihraç edilmiştir. İhraç edildiği bölgedeki komşu kazalara ve köylerde satışı yapılmıştır. Kilimlerin toplam değeri 1.520£ olmak üzere satışından çok az kâr elde edilmiştir. Fas derisinin doğu imitasyonu Halep’te işlenmiştir. İşlenen miktarın 5.800£ değerinde olan üçte biri ihraç edilmiştir; 11.600£ değerinde olan diğer üçte ikisi Halep’te çizme ve ayakkabı yapımında kullanılmıştır. 1873 yılında işçi sınıfının kullanımı için kaba eşyalar olarak nitelendirilen gocuk ve kuşak imalatı yapan dokumacıların sayısında herhangi bir artış yaşanmamış, ancak elde edilen yüksek meblağlar nedeniyle ticaret daha aktif hale gelmişti. Üretilen bu malların toplam değeri 30.000£, kârı ise yüzde 35 olarak hesaplanmıştır.

1873 yılında, inşaat malzemesi ürünlerinden kereste (kalas ve kiriş) ticareti, bir önceki yıla oranla çok da başarılı olmadığı görülmüştür. 1872

⁷⁵ Reports from Her Majesty’s Consuls (1874), pp. 951-952.

yılında kereste ticaretinde önemli artışlar yaşanmıştır⁷⁶. Bu artış, 1872 yılında sık sık yaşanan depremler⁷⁷ nedeniyle insanların barınmak amacıyla bahçelere ahşap kulübeler inşa etmelerinden kaynaklanmıştır. Bu yüzden 1872 yılı istisnai bir yıl olmuş, komşu sıradağlardan Halep Kenti'ne getirilen kerestenin değeri ikiye katlanmıştır. 1873 yılında ise yaklaşık 15.000£ değerindeki normal seviyesine düşerek yüzde 15'lik bir kâr elde edilmiştir⁷⁸.

Çöl bölgesindeki Araplar tarafından bitkilerin yakılmasıyla⁷⁹ elde edilen soda ve potas, sabun elde etmek için kullanılmıştır. Yüzde 8'lik vergi nedeniyle sabun üretiminin azalması bu maddelerin yerel ticaretteki öneminin azalmasına neden olmuştur. Sabun kaynatmada kullanılan yağ ve sodadan alınan yüzde 8'lik verginin dışında, elde edilen sabundan da yüzde 8 ek vergi alınması, sabun üzerinde 18'lik bir yük oluşturmuştur. Sabunun üzerinde oluşan ek vergi dönem itibariyle Halep sabununun piyasadan çekilmesi için yeterli olmuştur. Bu kalem herhangi eşdeğeri olmadan yok edilen bir finansal kaynağa örnek teşkil etmiştir. Sabun ticareti çok azalmışsa da 1873 yılında 1.118 kasa sabun diğer Türk kentlerine ihraç edilmiş, toplamda 1.677 kasa sabun üretilmiştir. Bu ticaretin 1873 yılında toplam değeri 7.909£'di. Ancak bu değer, yüzde 8'lik vergi öncesinde on kat daha fazla olduğu bilinmektedir.

Yünlü ve pamuklu kumaşları teşkil edilen yerel endüstri dalı, diğerleri kadar kârlı olmasa da, bir iç ticaret dalının istikrarlı bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. Mısır'da ve Küçük Asya'da güvenilir satışı olan Halep kumaşlarını üreten 4.000 ila 5.000 dokuma tezgâhı çalışmıştır. 1873 yılında Halep'in iç kesimlerinde yaklaşık 20.000£ değerinde mal dokunmuş ve 180.560£ değerinde Mısır ve Küçük Asya pazarları için farklı desenli ve renklerde kumaşlar dokunmuştur. Sermayeden elde edilen kâr yüzde 12 olarak hesaplanmıştır. 1873 yılında Halep Vilayeti'nde üretilen ipekli kumaşların 34 kasası dâhilde tüketilmiş ve üretilen 68 kasanın kalan 34 kasası ihraç edilmiştir. Elde edilen kâr ile birlikte ürünün toplam değeri 3.680£ olmakla birlikte kâr oranı tespit edilememiştir. Doğu'da, Müslümanların giydiği kırmızı ve sarı renklerde çizme ve ayakkabıların üretimi ile ünlü olan Halep, 1873 yılında bu imalattan önemli kârlar elde etmiş, toplam değeri 20.000£'den az olmamakla birlikte kâr oranı tespit edilememiştir⁸⁰.

⁷⁶ Ibid, pp. 930-957.

⁷⁷ Afad verilerine göre 1872 yılında biri Antakya diğeri Antakya ve Halep'te olmak üzere iki deprem meydana gelmiştir. Bkz; <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler> (08.04.2021)

⁷⁸ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁷⁹ Bu işlem sabun yapımında kostik yerine kullanılmak üzere kül elde etmek için yapıldı.

⁸⁰ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

Tablo 6: 1873 yılı Halep Vilayeti tahmini iç ticaret değeri⁸¹

Emtia	Değer (£)	Emtia	Değer (£)
Halı	25.000	Yünlü ve Pamuklu Kumaş	20.000
Keçe Kilim	1.520	Sabun	7.909
Gocuk ve Kuşak	30.000	İpekli Kumaş	3.680
Kalas ve Kiriş	15.000	Çizme ve Ayakkabı	20.000
Soda ve Potas	3.600	---	---

1873 yılı Halep Kenti'nde yapılan ticaretinin toplam değeri 2.378.046£ olup üç kaynağın oranlarına bakıldığında ithalatın 1.161.026£, ihracatın 1.090.311£, iç ticaretinin toplam değerinin 126.709£ olduğu görülmektedir.

Halep Kenti'ne yapılan 1873 yılı ithalatı, 118.489£ farkla 1872 yılı ithalatını; Halep Kenti'nden yapılan ihracat, 667.000£ farkla 1872 yılı ihracatını; Halep iç ticareti 14.219£ farkla 1872 yılı iç ticaret değerini aşmıştır. 1873 yılında Halep Kenti'nin ithalatı, ihracatı ve iç ticaretinde artışlar yaşanmıştır. Özellikle üçte biri İngiltere'ye olmak üzere Avrupa'ya yapılan tahıl sevkiyatı, ihracatta önemli artışlar yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Döviz kuru, 1873 yılı itibariyle herhangi bir değişiklik göstermemiştir. Altın, sterlin başına 116¾ olmuş ve senetler-poliçeler yıl boyunca eşit seviyede kalmış ve zaman zaman yüzde 2 veya 3 kâr getirmiştir. Halep konsolosluğunun önceki raporlarında işaret edilen kusurlu finans uygulamaları, büyük ölçüde düzeltilmiş, ithal edilen mamul malların değeri kadar ihraç edilen ürünlerde havale aracı sağlanmıştır. Bu durum, Halep'te paraya çevrilmek üzere diğer çevrelerden getirilen senetlerinin anormal trafığe son vermiş, ticarete dikkate değer bir iyileşme yaşanmıştır⁸².

1.4.Tarım

1873 yılı mevsimin tahıl yetiştirmek için çok uygun olması, kış aylarında dönüşümlü bir şekilde güneşin çıkması ardından yağmurun yağması, 1873 yılı hasadının eşi benzeri görülmemiş bir şekilde verimli olmasına sebebiyet vermiştir. Avrupa'daki tahıl talebinin beklenmedik bir şekilde yüzde 30 oranında artması, fiyatların 1872 yılında olduğu gibi düşmesini engellemiştir. Bu nedenle iki yıllık yerel tüketime yetecek bir stok mevcudu dışında yapılan ihracattan hem yetiştiricilere hem de ihracatçılara tahakkuk eden kârlar oldukça fazla olmuştur. 1873 yılında Halep Vilayetinde üretilen

⁸¹ Ibid, p. 953.

⁸² Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

770.188£ değerindeki buğday, miktar olarak 145.212.260 librenin altına düşmemiştir. Değer açısından 1872 yılının neredeyse iki katına ulaşmıştır. Yerelde çok fazla tüketimi olmadığı için arpa, buğday ekimi kadar fazla olmamıştır. 5.600£ değerinde, 1.405.000 libre ağırlığında mahsul elde edilmiştir. Ekimi yapılan arpaya göre 1873 yılı arpa verimi de fazla olmuştur. Halep'in iklimi, yağmurun yağıp yağmayacağını belirmezliği gibi faktörler nedeniyle pirinç ekimi azalmıştır. Üretilen az miktar yerel tüketim için yeterli olmamış, eksiklik ithalatla karşılanmıştır. Pirinç veriminin iyi olduğu 1873 yılında 7.815£ değerinde 792.000 libre ağırlığında mahsul elde edilmiştir. 1873 yılında mısırdan iyi mahsul elde edilmesine rağmen, önceki yıllara kıyasla daha az ekim yapıldığı için 2.120£ değerinde olup 4.464.000 libre ağırlığında mahsul elde edilmiştir. Genel olarak ihraç edilen darı, 1873 yılında aşırı buğday ihracı nedeniyle geri planda kalmıştır. Bu durum darı fiyatının düşmesine ve mahsulün büyük bir kısmının elde kalmasına sebebiyet vermiştir. 1873 yılında 8.550.360 libre ağırlığında, 7.917£ değerinde darı üretilmiştir. Üretilen pamuğun neredeyse tamamı ihraç edilmiştir, yerel tüketim noktasında pamuk, mobilya yapımında kullanılmıştır. 1873 yılında 86.724£ değerinde yaklaşık 3.000.000 libre ağırlığında pamuk üretilmiştir. 1873 yılı kapsamında yalnızca 400£ değerinde, 360.000 libre ağırlığında yetiştirilen mercimeğin ihracatı da yapılmamıştır. 1873 yılında 8.108.860 libre ağırlığında, 63.952£ değerinde üretimi yapılan susamın tamamı, daha önceki yıllarda olduğu gibi ihraç edilmiştir. 49.444 libre ağırlığında, 240£ değerinde üretimi yapılan Hint yağı bitkisinin ihracatı yapılan tohumu 1872 yılında olduğu gibi, 1873 yılında satıcılarına büyük kâr getirmiştir. Ticaret yapma amacıyla yetiştirilmeyen fiğ, yetiştiricileri tarafından hayvan yemi olarak kullanılmıştır. 1873 yılında 700£ değerinde, 642.000 libre ağırlığında üretildiği tahmin edilmektedir. 1873 yılında çok az miktarda 520£ değerinde, 430 libre ağırlığında afyon, deneme amaçlı yetiştirilmiştir. Aynı yıl son derece az 100£ değerinde, 500 lb ağırlığında safran yetiştirilmiş ve pek başarılı olmamıştır. Yazın hasatı yapılan kimyon, Halep'te ilk kez 1873 yılında ekilmiştir. 80£ değerinde 4.040 libre ağırlığında kimyon yetiştirilmiştir⁸³.

Tablo 7: 1873 yılı Halep Kenti'nde yetiştirilen tarım ürünlerin verimi ve değeri⁸⁴

Emtia	Ağırlık (lbs)	Değer (£)	Emtia	Ağırlık (lbs)	Değer (£)
Buğday	145.212.260	770.188	Susam	3.108.860	63.952

⁸³ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁸⁴ Ibid, p. 955.

Arpa	1.405.000	5.600	Hint Yağı	49.444	240
Pirinç	792.000	7.815	Fiğ	612.000	700
Mısır	4.464.000	2.120	Afyon	430	520
Darı	8.550.360	7.917	Safran	500	100
Pamuk	3.000.000	86.724	Kimyon	4.040	80
Mercimek	360.000	400	Toplam	...	946.356

1873 yılında Halep Vilayeti'nde yetiştirilen tarımsal ürünlerinin toplam değeri, 1872'nin beşte ikisini aşmıştır. Halep'te işçi yevmiyeleri ise nadiren değişiklik göstermiştir. Vasıfsız işçiler için günlük yevmiye 1s'den başlayıp en iyi duvar ustaları ve marangozların günlük yevmiyeleri 2s 8d arasında değişiklik göstermiştir⁸⁵.

1.5. İmalat

Dönem itibarıyla Halep, Ayntab ve Antakya'daki dokuma tezgâhlarının yaklaşık 8.000 aileyi geçindirecek şekilde aktif bir şekilde çalıştığı bilinmektedir. Dokuma tezgâhlarının sayısı, Mısır, Küçük Asya ve Vilâyât-ı Şarkıye'de ipek, yün ve pamuklu ürünlere olan talebin artması ve azalması ile orantılı şekilde artıp azalmıştır. 1873'te dokunan kumaşlar 200.560£ değerindedir. Bu miktarın 180.560£'lik kısmı ihraç edilmiş ve 20.000£'lik kısmı ise kervanlarla iç kesimlere gönderilmiştir. Daha kaliteli ipek kumaşlar, eski oryantal kıyafet tarzını devam ettiren birkaç üretici tarafından Türk kadınlarının kullanımı için imal edilmiştir. 1873 yılında imal edilen ürünlerin toplam değeri 3.680£'e ulaşmış, yerel müşterilere ve ihracatçılara neredeyse eşit oranlarda satılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere sabunun üzerine ağır vergi yükü getirilmesi, bu yerel imalat dalının büyük oranda azalmasına sebebiyet vermiş ve bir zamanlar müreffeh olan eski imalathanelerde az miktarda da olsa imalat devam etmiş, getirisi önemli ölçüde azalmıştır. 1873 yılında 7.909£ değerinde sabun imal edilmiştir. Antakya ovasında bolca yabancı olarak yetişen meyan kökünden, şerbet yapılması için bir Fransız tarafından imalathane tesis edilmiştir. 1873 yılında 2.800£ değerinde meyan kökü şerbeti imal edilmiştir. Yapılan şerbetlerin Fransa'ya ihraç edileceği belirtilmiştir⁸⁶. Asi nehrinin sol yakasında pamuk eğirme için inşa edilen büyük değirmen, acılan bir dava nedeniyle kapatılmıştır. Konsolos Skene, pamuk eğirme imalathanesi olarak her yönden başarılı olan imalathanenin, Manchester'dan ithal edilenden daha

⁸⁵ Ibid, pp. 930-957.

⁸⁶ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957. Fransızların 1858 yılında İskenderun ve civarında meyan kökü toplatmak ve kökün ticaretini yapmak amacıyla bölgedeki yetkililer nezdinde yaptıkları girişimler için bkz; Süleyman Uygun, "Batılıların Gözdesi Meyan Kökü ve Üzerine Yaşanan Emperyalist Rekabet", OTAM, 37/Bahar 2015, s. 344-345.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

düşük fiyata, 400£ değerinde mükemmel pamuk sicim üretebildiğini, sahiplerinin yardım için Türk Hükümetine başvurduklarını belirtmiştir. 1870'li yılların başında Asi vadisinde, kozalardan ipek sarmak için yüz tekerlekli büyük bir imalathane inşa edilmiş, ancak sahibinin ölümünden sonra terk edilmiş ve Beyrut'tan gelen bir tacir tarafından yeniden işletmeye açılmıştır. 350£ değerinde üretim yapılmıştır. Konsolos Skene bu açılışla birlikte Antakya ipeğinin, değerini büyük ölçüde artıracığını, Avrupa metoduna göre sarma avantajına sahip olabileceğini belirtmiştir⁸⁷.

Tablo 8: 1873 yılı Halep Kenti'nde imal edilen ürünler ve değerleri⁸⁸

Emtia	Değeri (£)	Emtia	Değeri (£)
Çeşitli Ürünler	204.240	Sabun	7.909
Meyankökü	2.000	Pamuk Sicim	400
Ham İpek	350	---	---

1873 yılında Halep'te imal edilen ürünlerin toplam değeri 214.899£'e ulaşmıştır. Bu artış, 1873 yılında Halep'te yeni imalathanelerin açılmasıyla yaşanmıştır⁸⁹.

1.6.Bayındırlık Hizmetleri

Konsolos Skene, bayındırlık hizmetleri noktasında 1873 yılında rapor edilecek elverişli hiçbir şey olmadığını, valilerin sık sık değişmesi ve de Halep'e atanmış, halefi olmadan İstanbul'a terfi ettirilen çok yetenekli başmühendis Bay J. L. Haddam'ın kaybedilmesi neticesinde devam etmekte olan tüm çalışmalarının durduğunu belirtmiştir⁹⁰. 1869 yılında Halep Kenti'nin mamur hale getirilmesi için padişah fermanı yayınlanmıştı. Sultan Abdülaziz, kentte bir memleket bahçesi yapılması, muntazam surette sokaklar açılması, kurulmakta olan pazarlar için meydanlar ayrılması, ayrıca uygun karakol hane, dükkân ve bina yapılmasını irade etmiştir⁹¹. Ancak başmühendisin değişimiyle birlikte demiryolları, ana yollar, zararlı bataklıkların boşaltılması, su kanallarının açılması ve benzer nitelikteki diğer planların tamamı durmuştur. Skene, ulaşım araçlarının gelişimine yönelik somut adımlar atıldığını, ithalat ve ihracat konusunda, bu türden bir gelişmenin ne kadar önemli olduğunun yeterince söylendiğini ve bu amaçla

⁸⁷ Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁸⁸ Ibid, p. 956.

⁸⁹ Ibid, pp. 930-957.

⁹⁰ Ibid, pp. 930-957.

⁹¹ *Osmanlı Belgelerinde Suriye*, s. 168-170 (Belge No. 39); BOA., İ.DH., 588/40939, Lef 2, 26 Zilkade 1285/ 10 Mart 1869; BOA., İ.DH., 588/40939, Lef 3, 27 Zilkade 1285/ 11 Mart 1869.

kullanılan sermayenin çok kısa süre içinde getirilerinin olacağını belirtmiştir. 1873 yılında iç kesimde bulunan Halep'ten nakliye limanına ürün ve mamul malların nakliyesi için ton başına 3£ gerekmektedir. 1873 yılı kapsamında tacirler tarafından devecilere ve katırcılara bir yılda ödenen miktar yaklaşık 75.000£'di. Önceki yıllara göre 15.000£ değerinde bir artış yaşanmıştı. Bu miktarın yanı sıra aynı yolda, insan ulaşımı için kullanılmak üzere 10.000 yolcu için 10.000£ ödenmişti⁹².

İngiltere'nin Kuzey Suriye konsolosluk bölgesinin 1873 yılında yaptığı ticaretin toplam değeri 3.768.789£ olup, 1872 yılından 860.131£ daha fazladır; tarımsal üretiminin toplam değeri 2.246.820£ olup, 1872 yılından 1.125.686£ daha fazladır; yerli imalatın ulaştığı toplam miktar 258.677£ olup, 1872'den 47.324£ daha azdır⁹³.

Her biri ayrı bir yerel yönetim tarafından yönetilen, Halep, Adana ve çöl bölgesinden oluşan Kuzey Suriye konsolosluk bölgesi, İngiliz mamul mallarının artan bir şekilde ithalatı ve İngiltere'ye tarımsal ürünlerin ihracatı ile daha da önemli hale gelmiştir. Halep Kenti, Kuzey Suriye'nin merkezi noktasıdır, bu nedenle İngiltere'den ithal edilen mallar farklı hatlarda iç kesimlere taşınmış ve İngiltere'ye ihraç edilecek ürünlerin alımı içinde talepler bu bölgelere iletilmiştir. Kuzey Suriye ile artan İngiliz ticaretinin çıkarları, İngiliz konsolosluk yetkisi ve koruması altındaki tacirlerin faaliyetleriyle sınırlı değildir, İngiltere ile ticaretin iki kolunda (ithalat-ihracat) yer alan tüm milletlerden tacirlerin ticari işlemlerine kadar uzanmıştır. Banka ihtiyacı ise İngiltere'ye tahıl ihracatı, ithalat ve ihracat değerlerinin eşitleme eğiliminde olduğu için eskisi kadar hissedilmemiştir. Ayrıca bölgenin üretim fazlası büyük ölçüde ihraç edildiği için demiryolu veya taşıma yolu ihtiyacı 1873 yılında daha fazla hissedilmiştir⁹⁴.

1.7. Halep Vilayeti Bütçesi

1290-1873 yılı Halep Vilayeti Salnamesinden elde edilen 1289-1872 yılı Halep Vilayeti bütçesine baktığımızda maaş ve masraflar ve de varidat olarak ayrılan cetvelde varidat toplamının 77.208 kese 386 kör kuruş olduğu; maaş ve masrafların 25.089 kese 73 kör kuruş olduğu görülmektedir.

⁹² Reports from Her Majesty's Consuls (1874), pp. 930-957.

⁹³ Bu kısımda Adana Vilayeti ve çöl bölgesi istatistiklerine de yer verilmiştir. Bkz; Reports from Her Majesty's Consuls (1874), p. 969.

⁹⁴ Ibid, pp. 969-970.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Tablo 9: 1289-1872 yılı Halep Vilayeti bütçesi⁹⁵

Maaş ve Masraflar			Varidat/Gelirler		
Gider Türü	Kese	Kör Kuruş	Gelir Türü	Kese	Kör Kuruş
Umur-ı Dâhiliye	14.623	318	Vergi	19.653	140
Umur-ı Maliye	6.800	347	Bedel-i Askeriye	2.074	211
Umur-ı Şer'iyye	2.134	400	Ağnam	9.568	213
Umumi Giderler	168	288	Aşar	41.232	265
Umur-ı Ticaret	1.361	220	Varidat-ı Saire	4.680	58
Toplam	25.089	73	Toplam	77.208	383

Tablo 10: 1289-1872 yılı Halep Vilayeti bütçesi⁹⁶

Sancaklar	Vergi	Bedel-i Askeriye	Aşar	Ağnam ve Deve Resmi	Hasılat-ı Müteferrika ve Rüşumat-ı Mütenevvia
Halep	6.524.777	691.304	13.633.570	4.160.573	1.357.320
Maraş	1.262.197	454.110	2.034.375	1.300.281	336.681
Urfa	1.501.419	193.472	2.643.005	1.456.616	301.188
Toplam	9.288.393	1.338.886	18.310.950	6.917.470	1.995.318

1300-1882 yılı Halep Vilayeti Salnamesinden elde edilen yine 1289-1872 yılı sancak sancak ayrılan Halep Vilayeti bütçesine göre vilayetin varidatı 37.851.017; vilayetin masrafı 14.937.492 kuruş olduğu görülmektedir⁹⁷.

19. yüzyılın ikinci yarısından 1. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde, küresel ticaret politikalarında farklı senaryolar yaşanmıştır. 1860 tarihinde İngiliz ve Fransız arasında imzalanan Cobden-Chevalier ticaret anlaşması Avrupa'nın tüm önemli ülkelerini içine alan ticaret anlaşmaları dalgasını başlatmış ve bu durum Avrupa'nın kısa süre içinde serbest ticarete doğru yönelmesine sebebiyet vermiştir. Amerikan ve Rus kökenli ucuz tahılın Avrupa pazarlarını istila etmesi ile birlikte yaşanan 1873 yılı Küresel Krizi, hızla serbestiye yönelen dış ticaret politikalarında, serbest ticarete yönelik tarımsal destek programları yerini hızla endüstriyel himaye politikalarına bırakmıştır⁹⁸. Kriz öncesi Osmanlı Dış ticaretindeki büyüme oranlarına

⁹⁵ Salnâme-i Vilâyet-i Haleb, H. 1290 (M.1873), Def'a 7, s. 83. Bu tabloya, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep* adlı kitapta yer verilmiş, sehven bazı rakamlar hatalı transkript edilmiştir. Bkz; *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, s. 614.

⁹⁶ Salnâme-i Vilâyet-i Haleb, H. 1300 (M.1882), Def'a 13, s. 115; *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, s. 614.

⁹⁷ Aynı yer, s. 614.

⁹⁸ Mehmet Çetin, "1873 Krizi'nin Osmanlı Dış Ticaretine Etkisi", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3*, İzmir, 25-27 Nisan 2019, s. 218-219.

bakıldığında oldukça fazla olduğu görülmektedir⁹⁹. 1873 yılı Küresel Krizi olduğu dönemde Halep Vilayeti'nin ithalat ve ihracatı hat safhaya çıkmıştır. Ancak daha sonraki dönemde krizin etkileri Halep'te de ciddi şekilde hissedilmiştir.

2. Halep Kenti'nin 1874-1875 Yılları Sosyo-İktisadi Vaziyeti

2.1. Ticaret, Seyrüsefer, İthalat-İhracat

Halep'te bir banka olmadığı için, imal edilmiş malların değerleri ithalatçılara ödenmesi gerektiğinde ithalatçılara sevkiyatların değerini iade edilmesi gerektiğinde Beyrut, İzmir ve İskenderiye'den getirilen poliçeler kullanılmak zorunda kalmıştır. Bu da poliçeleri satan bir tür spekülör sınıfın oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu sınıf faaliyetlerini genişletmiştir. Türk hisse senetleri düşmeye başladığında kayıpları, sermayelerinin teminatından daha fazla işlem yapan firmalar ile bu firmalarda cari hesabı bulunan tacirlerin yaptığı zararları, iflaslar takip etmiştir. Kredileri sona erince ithalatçıların satın alımları nakit ödemeler ve külçe cinsinden havale gönderimleri şeklinde sınırlandırılmıştır. Mal satışları, Halep'te şiddetli ve uzun süren veba salgınıyla engellenmiştir. Bu durum, iç kesimlerdeki tacirleri yıllık mal stoku yapma fikrinden caydırmıştır. Halep ithalatçıları, daha avantajlı olan İzmir ve Küçük Asya'nın Karadeniz limanlarında yeni bağlantılar aramaya başlamışlardır. Konsolos Skene, yaşanan bu olumsuz gelişmelerin neticesinde, Halep Kenti'nin artık Osmanlı Devleti'nin Asya'da kalan kesimlerinin Avrupa mallarına olan talebini karşılayan bir ticaret merkezi olmaktan çıktığını ifade etmiştir. Halep Kenti'nde alıcı olmadan depolarda yatan balya sayılarının artması ve malların fiyatlarının Avrupa'dan alınan malların fiyatlarının da altına düşmesi sonucu iflaslar, sıklıkla yaşanır hale gelmiştir. Alacaklılar genel iş tasfiyesi gereği alacaklarının karşılığı olarak bu malları almaya zorlanmış; bazı tacirler Halep'teki iş yerlerini kapatarak daha avantajlı yerler arayışına girişmişler ve bazıları da ticaretten el çekilmişlerdir. Bu nedenle Halep ticaretinde hızlı bir gerileme dönemi yaşanmış ve yaşanan ticari kriz, daha önceki kriz gibi transit ticaret refahı ile de durdurulamamıştır. Zira Süveyş Kanalı, Bağdat ve Güney İran sevkiyatı için eski usul olan Halep üzerinden deve kervanları ile yapılan ticaretten daha ucuz ve daha güvenliydi. Skene, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte, Kuzey Suriye'nin İzmir ve Küçük Asya'nın Karadeniz sahil limanları ile beraber Avrupalı imalat ürünlerini Arap bölgeleri ve Güney İran'a malların taşınmasında geri dönülmez olarak ticari önemini kaybettiğini ifade etmiştir. Halep Kenti'nin, Kayseri ve geçmişte ticari

⁹⁹ Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in the Great Depression of 1873-1896", The Journal of Economic History, Vol. 44, No. 1, March 1984, p. 109.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

ehemmiyeti olan birçok terkedilmiş han ve yarı kapalı pazarları ile Türkiye'nin diğer iç kısımlarındaki kentlerle aynı kaderi paylaştığını belirtmiştir¹⁰⁰. 1869'dan itibaren doğu-batı ticaretinin ağırlık noktası Süveyş'e kayınca bölge eski önemini yavaş yavaş kaybetmeye¹⁰¹ ve Halep'in Bağdat'a ulaşan transit ticaret yolu olma özelliği aşamalı olarak kaybolmaya başlamıştır. Ayrıca Osmanlı merkezi yönetiminin Halep'in ticaretine ilişkin müdahaleleri, gümrük teşkilatının Halep'ten İskenderun'a aktarılması mali ve ticari anlamda tatmin edici bir sonuç doğurmamıştır. Ticaret genişlemesine rağmen elde edilen gelirler azalmıştır¹⁰².

Tablo 11: 1875 yılında İskenderun Limanı'na inen ticari mallar¹⁰³

Ürün	Miktar (Paket)	Ağırlık(Kg.)	Değer (Frank ¹⁰⁴)	Ürün	Miktar (Paket)	Ağırlık(Kg.)	Değer (Frank)
Mamul Ürünler	20.514	1.363.054	14.360.700	Çelik ve kurşun-kalay alaşımı	473	58.861	36.000
Keten	1.027	88.718	210.400	Kurşun ve kalay	699	91.239	122.346
Fes	114	12.718	110.200	Demir	5.040	220.655	130.500
İpekli Kumaş	287	17.565	940.000	Hırdavat	1.716	138.142	571.180
Kahve	1.250	126.346	184.720	Kâğıt	1.765	139.024	190.000
Şeker	4.237	299.162	272.000	Erzak	917	69.836	280.800
Pirinç	4.778	449.520	191.630	Şarap ve alkollü içecekler	1.057	117.865	131.427
Baharat	763	53.964	98.500	Meyve	180	221.062	2.840
Kırmız	342	40.013	287.000	Petrol	15.023	395.666	321.685
Çivit	402	40.522	1.610.750	Kibrit	480	42.015	154.706
İlaç	142	37.767	21.800	Tütün ve sigara	154	9.311	48.175
Bakkam	215	4.892	1.270	Deri	548	59.960	672.180
Cam	806	56.167	72.450	Amber	9	473	14.700
Kına	57	6.962	4.200	Mücevher	6	193	5.450
Tuz		493.622	91.320	Kömür		3.151.000	110.560

¹⁰⁰ Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 9 (1876), Printed By Harrison and Sons, London 1876, p. 964-986.

¹⁰¹ Önsoy, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında", s. 829.

¹⁰² Çetin, "1873 Krizi'nin Osmanlı Dış", s. 221.

¹⁰³ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 965.

¹⁰⁴ 1850 tarihinde 1 altın lira, 0.0433 Frank'a denk gelmekteydi. Bkz; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 226.

Bakır	1.496	177.893	712.400	Öteberi	3.013	252.828	812.500
Külçe	520		1.669.526	Toplam	68.035	8.436.680	24.443.915

Tablo 12: 1875 yılı İskenderun Limanı'na giren gemiler vasıtasıyla ithal edilen emtia¹⁰⁵

Mamul Ürünler			Keten		
Gemi	Miktar	Ağırlık / Değer	Fransa	306	18.743
İngiltere	14.775	773.000	Mısır	35	3.463
Avusturya	127	16.521	Türk Lim.	686	66.512
Fransa	1.142	122.572	Toplam	1.027 Balya	88.718 kg.
İtalya	27	3.275	Kırmızı Fes		
Mısır	1.148	152.725	Avusturya	117	12.243
Türk Lim.	2.962	294.961	Türk Lim.	2	140
Toplam	20.514 Balya	1.563.054 kg.	Toplam	119	12.328 kg.
İpekli Kumaş			Kahve		
Avusturya	4	162	İngiltere	20	1.270
Fransa	145	7.815	Fransa	865	87.452
İtalya	2	120	Mısır	244	26.298
Hindistan	4	212	Türk Limanları	121	11.326
Mısır	19	1.090	Toplam	1.250 Çuval/Bags	126.346 kg.
Türk Lim.	114	8.166	Şeker		
Toplam	287 Balya	17.565 kg.	Fransa	3.256	388.959
Pirinç			Mısır	831	87.689
İngiltere	10	1.000	Türk Limanları	150	22.514
Fransa	120	12.000	Toplam	4.237 fiçi	499.162 kg.
İtalya	2.507	250.700	Baharat		
Mısır	1.407	112.420	İngiltere	441	26.670
Türk Lim.	734	73.400	Fransa	247	20.915
Toplam	4.778 çuval	449.520 kg.	Mısır	47	4.252
Kırmızı			Türk Lim.	28	2.127
İngiltere	4	270	Toplam	763 çuval	53.964 kg.
Fransa	338	39.743	Bakkam		
Toplam	342 çuval	40.013 kg.	İngiltere	15.400	33.000
Çivit			Fransa	215	4.892
Hindistan	402 Kasa	45.522 kg.	Toplam	15.615 paket	37.892 kg.
İlaç			Cam		
İngiltere	595	83.300	Mısır	53	6.057
Avusturya	3	300	Türk	4	905

¹⁰⁵ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 965-972.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

			Limaneları		
Fransa	159	19.146	Toplam	57	6.962 kg.
İtalya	3	123	Tuz		
Mısır	45	3.904	Türk Lim.	Dökme olarak/açık	493.622
Türk Lim.	337	30.994		Bakır	
Toplam	1.142 kasa	137.767 kg.	İngiltere	1.379	165.480
			Çelik ve kurşun-kalay alaşımı		
			Avusturya	2	257
İngiltere	290	31.900	Fransa	79	8.523
Fransa	135	21.673	Mısır	10	1.220
Mısır	12	1.680	Türk Lim.	26	2.393
Türk Lim.	36	3.608	Toplam	1.496 paket	177.873kg.
Toplam	473 paket	58.861 kg		Kurşun ve kalay	
			Demir		
			İngiltere	244	23.740
İngiltere	3.194	47.910	Fransa	397	60.782
Avusturya	35	4.275	Mısır	21	3.045
Fransa	193	23.692	Türk Lim.	37	3.672
Mısır	970	123.906	Toplam	699 paket	91.239 kg.
Türk Lim.	648	20.872		Hırdavat	
Toplam	5.040	220.655 kg.	Avusturya	28	2.749
			Fransa	253	21.624
			Kâğıt		
Avusturya	82	13.123	Mısır	172	16.886
Fransa	534	52.937	Türk Lim.	1.263	96.883
İtalya	174	21.773	Toplam	1.716 kasa	138.142 kg.
Mısır	101	11.328		Erzak	
Türk Lim.	874	39.863	Fransa	172	11.525
Toplam	1.765 kasa	139.024 kg.	İtalya	6	223
			Şarap ve Alkollü İçecekler		
			Yunanistan	19	1.349
Avusturya	137	19.396	Mısır	140	12.901
Fransa	232	21.908	Türk Lim.	580	43.833
Mısır	196	21.974	Toplam	917 paket	69.838 kg.
Türk	492	54.587		Meyve	
Toplam	1.057 fiçi	117.885 kg.	Mısır	109	8.735
			Türk	71	212.327
			Toplam	180 paket	221.062 kg.
Avusturya	46	4.893		Petrol	
Fransa	37	2.932	Mısır	1.473	48.609
Mısır	229	20.210	Türk Lim.	13.550	447.057
Türk Lim.	168	13.980	Toplam	15.023 kasa	495.666 kg.
Toplam	480 kasa	42.015 kg.		Deri	
			Tütün ve Sigara		
Fransa	4	247	Avusturya	43	4.943
Yunanistan	6	357	Fransa	262	28.415
Türk Lim.	144	8.707	Mısır	132	16.064
Toplam	154balya	9.311 kg.	Türk Lim.	111	10.538
Amber			Toplam	548 Balya	59.960 kg.

İtalya	9 kasa	473 kg.	İvr Zıvır		
Mücevher			İngiltere	103	6.225
Fransa	3	91	Avusturya	21	1.406
Türk Lim.	3	102	Fransa	115	9.742
Toplam	6 kasa	193 kg.	Mısır	1.079	98.957
Külçe			Rusya	2	120
Fransa	12	79.900	Türk Lim.	1.693	136.828
Mısır	113	452.314	Toplam	3.013	256.828
Rusya	1	520	Kömür		
Türk Lim.	394	1.136.792	İngiltere	Dökme olarak/açık	3.151.000 kg.
Toplam	520 çuval	1.669.526 Frank(Değeri)¹⁰⁶			

Mısır ve Türk limanlarından ithal edilen ürünler, İskenderiye ve İzmir’de büyük ölçüde sadece bu limanlara bağlı vapurlardan nakledilmiş ve onları İskenderun’a götüren küçük sahil gemilerine bindirilmiştir. Mamul ürünler noktasında İskenderun’a 1875 yılında, bir önceki yıllara kıyaslandığında beşte biri kadar az miktarda ithalat yapılmıştır ve 1875 yılında 1873’tekine benzer bir azalma göstermiştir. İthal edilen miktarın yarısından fazlası satış imkânı bulamamıştır. 1874 yılında elde kalan kumaş stoku nedeniyle, 1875 yılında kumaş ithalatı yapılmamıştır. 1874 yılında Halep’te azalan ithalat ve o yıl ki yüksek fiyatlar nedeniyle 1875 yılında üç kat fazla miktarda keten ithal edilmiştir. Ancak spekülasyon felakete sonuçlanmış ve neredeyse hiçbiri satılmamıştır. 1875 yılında yerli halkın alımını kısıtlayan ekonomik açıdan olumsuz koşullar nedeniyle kırmızı fes, 1874’te ithal edilen miktarının yaklaşık onda biri kadar olmuştur. Önceki yıllarda ham ipeğe fazla talep olmasına rağmen 1875 yılında ham ipek ithal edilmemiştir. Yüksek fiyatlar nedeniyle az miktarda ipekli kumaş ithal edilmiş, ürünlerin çok az bir kısmı satılmıştır. Kenevir, Halep için bir ithalat kalemi olmaktan çıkmıştır. 1874 yılında geniş ve kazançlı bir ticaret yapılması beklentisiyle ortaya çıkmış hazır giyim kıyafetlerden iyi sonuçlar elde edilememiştir. 1875 yılına ithalatı yapılmamış ve 1874 yılında getirilenlerin büyük bir kısmı açık artırımla çok düşük fiyatlara satılmıştır. Kahve, 1875 yılında önceki yıllara göre üçte bir oranında daha az ithal edilmiştir. Fiyatlar değişmemiş, ekonomik koşullar nedeniyle tüketimin azalması fiyatlardaki yükselmeyi engellemiştir. 1875 yılında şeker ithalatı da azalmış ancak neredeyse sadece varlıklı kesimler tarafından tüketildiği için azalma az miktarda olmuştur. Pirinç ithalatı da benzer nedenlerden dolayı şekerle neredeyse aynı oranda azalmıştır. Baharat ithalinde, miktar veya fiyat olarak fazla dalgalanma yaşanmamıştır. Kırmızı, çivit ve bakkam satışı boyanması gereken pamuklu kumaş ve ipliğin

¹⁰⁶ Reports from Her Majesty’s Consuls (1876), p. 965-972.

miktarına bağlı olarak değişmiştir. 1875 yılında tüketimin azalması, önceki yıllarda tüketilen miktarın yaklaşık yarısına gerilemesine sebebiyet vermiştir. 1875 yılı ilaç ithali, önceki yıllara kıyasla dörtte biri oranında olmuştur. Halep piyasasında bol miktarda bulunan nişadır ve şap, 1875 yılında ithal edilmemiştir.

1874 yılında ithal edilen miktarın yaklaşık üçte ikisi kadar cam ithal edilmiştir ve ithal edilen camların yarısı dahi düşük fiyata alıcı bulamamıştır. Kına, 1875 yılında daha önceki tarihlerde ithal edilen miktarın yalnızca onda biri kadar ithal edilmiştir. Tuz ithalinde fiyat veya miktar bakımında çok fazla değişiklik yaşanmamıştır. Bakır, çelik, kalay, kurşun, kurşun-kalay alaşımı ve demir önceki yıllara yakın miktarlarda ithal edilmiş, fiyatlar ise 1875 yılında yüzde yirmi düşmüş ve stokun yarısı satılamamıştır. 1874 ve 1875 yıllarında aynı miktarlarda hırdavat ithali yapılmış ancak 1875 yılında satılan miktar önceki yıllara kıyasla daha sınırlı ve daha az kazançlı olmuştur. 1875 yılında ithal edilen kâğıt miktarı, yedide bir oranında artış göstermiştir. Ancak fiyatlar 1874 yılından daha aşağı seviyelere gerilemiş ve büyük bir kısmının satışı yıl içinde gerçekleşmemiştir. Halep'te yaşanan kolera salgını, bostancıların dört ay çalışmamasına sebebiyet vermiş, bu durum 1875 yılında ithal edilen erzak miktarını iki katına çıkarmıştır. 1874 yılında elde kalan stok nedeniyle 1875 yılında yağ ithal edilmemiştir. 1874-1875 yıllarında ithal edilen şarap ve alkollü içecekler miktar ve fiyat olarak çok fazla değişiklik göstermemiştir. 1875 yılında, önceki yıllarda olduğu gibi un ithal edilmemiştir. Suriye kıyısındaki diğer bölgelerden alımı yapılan meyveler, 1875 yılında, önceki yıllara kıyasla getirilen miktarın onda birinden fazla olmamıştır¹⁰⁷.

Gaz lambaları, Halep'e 1863-1864 yıllarında ulaşmıştır. İnsanlar ilk başta kokusunun göğse ve parlak ışığının ise gözlere zarar verdiğini iddia ederek bu lambaları kullanmaktan kaçınmışlardı. Ancak kısa süre sonra bu tür lambaların avantajları fark edilerek, kullanımı yaygınlaşmış ve diğer aydınlatma araçlarının kullanımından vazgeçilmiştir¹⁰⁸. Kullanımının yaygınlaşmasıyla petrolün önemi artmıştır. İthal edilen miktarın tamamı uygun fiyatlara satılmıştır. 1875 yılında ithal edilen kibrit miktar olarak artış göstermiş ve fiyatlarda iyileşme yaşanmıştır. 1874 yılına oranla 1875 yılında tütün ve sigara ithalinde hem miktar hem de fiyat olarak artış yaşanmıştır.

1875 yılına kadar ticarete ithalat ürünü olarak yerini koruyan peruk, mobilya, çanak çömlek, safran ve kürk gibi ürünler, 1875 yılında piyasadan çekilmiştir. 1875 yılında işlem gören deri miktar ve elde edilen kâr açısından

¹⁰⁷ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 964-986.

¹⁰⁸ Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, p. 87.

artış göstermiştir. Avrupa’da imal edilen deri, Halep’te üretilenden daha ucuza geldiği için 1875 yılında önceki yıllara kıyasla 5 kat daha fazla ithal edilmiş ve satışı yapılmıştır. Amber, mercan, saat ve mücevherat, ticarete yaşanan sıkıntı ve refahın azalması nedeniyle itibarını kaybetmiştir. 1874’te ithal edilen miktarların yalnızca üçte biri kadar 1875 yılında ithalat yapılmış ve bir zamanlar talep gören bu ürünler az miktarda ve kârsız olarak satılmıştır. 1875 yılında ipekböceği ithalatı yapılmamış, elde edilen verim ipek yetiştiricilerine yetecek kadar olmuştur. Çeşitli eşyaların-öteberi alımı 1875 yılında çok artmıştır. Bu durum, olağan ticaretin bunalımını telafi etme umuduyla yeni ithalat ürünleri sunmaya yönelik kayıtsız girişimlerden kaynaklanmıştır. Ancak kayda değer bir sonuç elde edilmemiştir.

1875 yılında İskenderun Limanına daha önceki yıllardan daha fazla miktarda kömür indirilmiştir. Ancak bu artış, artan buhar seyrüseferinin kanıtı değildir, aksine Rus buharlı vapurları kolera salgınının devam ettiği dört aylık süreçte düzenli sefer yapmayı bırakmışlardı. Kötü kömür stoku azalmış ve birkaç şirket daha sonraki yıllarda kullanılması amacıyla kömür yenilemesi yapmışlardı.

1875 yılında, güvenilir poliçe temin etmenin zorluğu ve Halep’te birkaç işyeri, ödemeleri karşılayabilecek konumda olması nedeniyle, 1874’dekenden beşte bir oranında daha fazla külçe ithal edilmiştir.

1875 yılında İskenderun’a bırakılan toplam paket sayısı, 1874 yılına kıyasla beşte bir oranında daha az olmuştur ve ürünlerin toplam değeri, yine bir önceki yıla kıyasla dörtte birin altına düşmüştür. 1874’te bu miktar 1.345.782£ 5s 7d iken 1875’te 977.756£ 12s’e düşmüştür. İthalat değerindeki 368.025£ 13s 7d’lik bu düşüş, Halep’te ticaret ve genel refahın azaldığını açık bir şekilde göstermektedir. Halep yüzyıllardır elinde tuttuğu komşu vilayetlerin ticaret merkezi konumunu, Avrupa mallarının Asya tüketim alanlarına akışı için daha avantajlı kanalların benimsenmesi nedeniyle kaybetmiştir. Halep’in ithalatını etkileyen faktörler, ihracat ürünlerinde, hatta daha ziyade aksesuar niteliği taşıyan ürünlerini de etkilemiştir. Konsolos Skene, yerli ürünlerin daha çok ithal edilen malların değerinin geri ödenmesi amacıyla ihraç edildiğini, ithalat düştüğünde ihracatın da düşmesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁹.

Tablo 13: 1875 yılında ihraç edilen ürünlerin ayrıntılı istatistiği¹¹⁰

¹⁰⁹ Reports from Her Majesty’s Consuls (1876), pp. 964-986.

¹¹⁰ Ibid, p. 975.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Ürün	Miktar (Paket)	Ağırlık (Kg.)	Değer (Frank)	Ürün	Miktar (Paket)	Ağırlık (Kg.)	Değer (Frank)
Buğday ve arpa	30.936	547.186	1.340.500	İpek	35	2.034	62.000
Hint Yağı Tohumu	448	39.531	68.420	Tiftik	1.126	82.908	420.360
Tütün	5.394	268.358	944.300	Post	1.199	130.073	135.785
Yün	19.547	2.380.604	4.52.000	Kumaş	2.244	252.073	910.000
Pamuk	9.731	1.141.104	1.480.500	Deri	426	23.390	221.420
Mazı	4.923	557.274	985.420	Sabun	1.308	110.843	105.150
Zamk	99	10.58	19.785	Meyve	2.192	177.675	341.000
Balmumu	302	26.963	104.200	At	120		6.500
Tutkal	427	38.269	70.840	Sığır	5.475		547.500
Susam	9.386	799.919	384.550	Koyun	59.161		118.320
Yağ	9.201	745.343	1.120.000	Öteberi	9.319	642.468	878.000
Erzak	2.986	255.180	248.520	Külçe	564		4.023.235
İpek böceği	429	23.209	457.400	Toplam	177.978	14.255.245	19.155.705

Tablo 14: 1875 yılında ihraç edilmek üzere İskenderun Limanı'ndan yüklenen ürünler¹¹¹

Nereden	Miktar	Ağırlık/Değeri	Nereden	Miktar	Ağırlık/Değeri
Buğday ve Arpa			Hint Yağı Tohumu		
İngiltere	Dökme olarak/açık	2.687.140	İngiltere	21	2.485
Avusturya	100	13.000	Fransa	215	21.030
Fransa	7.541	1.414.131	İtalya	212	16.016
İtalya	3.451	582.309	Toplam	44 çuval	39.531 kg.
Yün			Tütün		
Yunanistan	21	1.830	İngiltere	1.202	76.109
Mısır	582	56.953	Mısır	3.320	130.051
Türk Lim.	19.241	1.791.823	Rusya	10	566
Toplam	30.936 çuval	6.547.186 kg.	Türk Lim.	862	61.632
Pamuk			Toplam	5.394 balya	268.385 kg.
İngiltere	719	83.128	Pamuk		
Avusturya	2	250	Avusturya	159	18.634
Fransa	17.653	2.153.988	Fransa	6.092	723.517
İtalya	1.079	135.797	İtalya	469	52.649
Türk Lim.	94	7.441	Yunanistan	13	1.350
Toplam	19.547 balya	2.380.604 kg.	Mısır	157	17.451

¹¹¹ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), pp. 975-981.

Mazı			Türk Lim.	2.841	327.503
İngiltere	258	25.905	Toplam	9.731 balya	1.141.104 kg.
Avusturya	182	18.353	Zamk		
Fransa	4.202	486.443	İngiltere	53	5.832
İtalya	30	3.512	Fransa	6	721
Yunanistan	4	587	Mısır	16	1.415
Mısır	111	9.753	Türk Lim.	24	2.090
Türk Lim.	136	12.721	Toplam	99 kasa	10.058 kg.
Toplam	4.923 torba	557.274 kg.	Balmumu		
Tutkal			Avusturya	9	800
İngiltere	242	23.815	Fransa	168	16.091
Mısır	52	4.805	İtalya	32	2.672
Türk Lim.	133	9.649	Rusya	75	6.125
Toplam	427 kasa	38.269 kg.	Türk Lim.	18	1.275
Susam			Toplam	302 kasa	26.963 kg.
Fransa	7.992	656.324	Tereyağı		
Mısır	611	73.792	Fransa	1	80
Türk Lim.	783	69.803	Mısır	8.435	688.615
Toplam	9.386 çuval	799.919 kg.	Türk Lim.	765	56.648
Erzak			Toplam	9.201 tulum	745.343 kg.
İngiltere	101	8.915	İpek Kozası		
Avusturya	1	30	Fransa	241	12.092
Fransa	20	1.114	Türk Lim.	188	11.117
İtalya	6	449	Toplam	429 balya	23.209 kg.
Yunanistan	40	3.145	İpek		
Mısır	1.073	98.918	İngiltere	2	90
Türk Lim.	1.745	142.609	Fransa	12	954
Toplam	2.986 paket	255.609 kg.	Mısır	9	566
Tiftik			Türk Lim.	12	424
İngiltere	20	600	Toplam	35 balya	2.034 kg.
Fransa	1	45	Post		
İtalya	17	1.430	İngiltere	9	940
Türk Lim.	1.088	80.833	Avusturya	1	66
Toplam	1.126 balya	82.908 kg.	Fransa	994	110.152
Kumaş			İtalya	13	1.520
Fransa	13	980	Yunanistan	3	270
Mısır	893	67.720	Türk Lim.	179	17.808
Türk Lim.	2.338	183.373	Toplam	1.199 balya	130.756 kg.
Toplam	3.244 balya	252.073 kg.	Deri		
Meyve			Fransa	14	1.097
İngiltere	188	18.800	Mısır	229	6.241
Fransa	148	11.660	Türk Limanları	183	16.652
İtalya	4	358	Toplam	426 balya	23.390 kg.
Yunanistan	5	285	Sabun		
Mısır	508	47.235	Mısır	4	317

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Rusya	32	1.850	Türk Lim.	1.304	110.526
Türk Lim.	1.307	97.485	Toplam	1.308kasa	110.843 kg.
Toplam	2.192	177.673	At		
Sığır			Fransa	6	
Mısır	5.473		Yunanistan	5	
Türk Lim.	2		Mısır	22	
Toplam	5.745 baş		Türk Lim.	87	
Koyun			Toplam	120 baş	
Mısır	59.161 baş		Çeşitli Eşyalar		
Külçe			İngiltere	24	2.228
İngiltere	103	1.679.150	Avusturya	22	2.200
Avusturya	6	10.245	Fransa	2.369	143.009
Fransa	143	945.553	İtalya	1	90
İtalya	1	2.100	Yunanistan	11	640
Yunanistan	7	15.641	Mısır	843	62.835
Mısır	75	301.436	Türk Lim.	1.668	110.232
Rusya	1	206	Toplam	4.938 paket	321.234 kg.
Türk Lim.	228	1.038.874	---	---	---
Toplam	564 çanta	4.023.235 Frank¹¹²	---	---	---

Mısır ve Türk limanlarına ihraç edilen mallar, İskenderun'a kadar gelmeyen vapurlarla, genellikle Avrupa'ya sevk edilmek amacıyla sevk edilmiştir. İskenderun Limanı'ndan 1875 yılında, 1874 yılında ihraç edilen miktarın yaklaşık üçte biri kadar ihraç edilmiştir. Bunun sebebi, yaşanan bir problem ya da kârsız fiyatlar değil, büyük ölçüde spekülasyon yapamayan veya yapmak istemeyen ticaret sınıflarının ellerinin darda olmasından kaynaklanmıştır. Paçavra, önceki yıllarda olduğu gibi ihraç ürünü olmaktan çıkmıştır. Hint yağı tohumu, 1875 yılında önceki yıllarda ihraç edilen miktarın yaklaşık yarısı kadar ihraç edilmiştir. Tütün ne sevkiyat miktarı ne de elde edilen fiyatlar açısından çok fazla değişiklik göstermemiştir. Tuzlu balık, daha önceki yıllarda olduğu gibi ihracat maddesi olarak görülmemiştir. Kuru üzüm de ihraç ürünü olmaktan çıkmıştır. Yün, ihraç edilen miktar bakımından ticaretteki konumunu korumuş ve Fransa'daki artan talebe bağlı olarak fiyatlarda hafif bir artış olmuştur. 1875 yılı kapsamında daha büyük miktarlarda üretimi yapılan pamuk, özellikle Fransa'ya sevk edilen miktarın üçte bir oranında artmıştır. 1874 ve 1875 yıllarında neredeyse aynı miktar ve değerde mazı ihraç edilmiştir. Önemli bir ihracat ürünü olan cehri, 1875 yılında önemiyle orantılı bir şekilde ihraç edilmemiştir. Sakız, 1875 yılında daha önceki yıllarda yapılan ihracatın dörtte biri kadar ihraç edilmiştir.

¹¹² Reports from Her Majesty's Consuls (1876), pp. 975-981.

Balmumu ihracatı büyük ölçüde artmıştır. İtalya ve Fransa'daki talep, balmumunu ihraç eden kişilerin çabaları neticesinde 1875 yılında, normal sevkiyatın on katına çıkmıştır. İhraç ürünü olan zambak, 1875 yılında miktar veya fiyat açısından fazla dalgalanma yaşamamıştır¹¹³. Susam, 1875 yılında sevkiyat miktarı olarak artmış ve ancak değer kaybetmiştir. Bu nedenle 1875 yılı ile 1874 yılı arasında çok fazla bir fark meydana gelmemiştir. 1875 yılında bal ve yağ ihraç edilmemiş, daha önceki yıllarda ihraç edilen miktarın az olması nedeniyle ürünlerin ihracattan çekilmesi pek hissedilmemiştir. Önceki yılların ihracatına kıyasla 1875 yılı tereyağı ihracatı üç kat fazla önem kazanmış, 1875 yılında özellikle Mısır'dan tereyağı talebi büyük ölçüde artış göstermiştir. 1875'te ihraç edilen erzak miktarı iki katına çıkmıştır. Verim yetersiz olduğu için ipek kozalarının ihracı, normal miktarlarının üçte birine düşmüştür. 1875 yılında, bir önceki yıla kıyasla ipek ihracatı miktarının yarısının da altına düşmüş, ancak fiyatlar az da olsa yükselmiştir. Kürk, 1875 yılında önceki yıllarda olduğu gibi ihraç edilmemiştir. İhraç edilen tiftik, miktar ve fiyat olarak düşse de diğer ürünler kadar keskin bir düşüş yaşanmamıştır. 1875 yılında önceki yıllarda olduğu gibi halı ihraç edilmemiştir. Post ihracatı yarı yarıya düşmüştür.

Yerli üretim kumaşlar, ortalama yıllık ihracatlarının dörtte birini kaybetmiş, fiyatlarda biraz da olsa düşüşler görülmüştür. Deri 1875 yılında 1874 yılına kıyasla dörtte bir oranında daha az ihraç edilmiş ve fiyatlar düşmüştür. Mahmude otu, afyon, ilaç, maden, un ve darı gibi ürünler, 1875 yılı öncesinde piyasada az çok avantajlı bir şekilde yer edinmişken, 1875 yılında aranan ürünler olmuşlardır. 1875 yılında sabun ihracatı 1874 yılına oranla yüzde 20 artmıştır. Ancak üründen, talep kadar yüksek meblağlar elde edilememiştir. 1875 yılı ihracatında başta şam fıstığı olmak üzere, Avrupa'ya uygun fiyatlarla gönderilen meyveler istikrar kazanmıştır.

Arap atı neslinin tükenmesi tehlikesi nedeniyle, artan at ihracatını önlemek için sınırlandırmalar getirilmiş¹¹⁴, Arap atı ırkının hem nicel hem de nitel olarak büyük bir gerileme yaşaması neticesinde 1850'li yıllardan itibaren başta Irak bölgesi olmak üzere Suriye ve Halep Vilayetlerinden özellikle Hindistan yönünde yoğunlaşan Arap atı ihracatı bölgesel ticareti sekteye uğratmayacak bazı tedbirlerle düzenlenmeye çalışılmıştır¹¹⁵. Bu nedenle 1875 yılında özel izinlerle sınırlı sayıda Arap atı ihraç edilmiştir. Oldukça fazla sayıda sığır, Mısır'a ihraç edilmiştir. 1875 yılı ihracatı 1874'dekinden beş kat daha fazla olmuştur. 1875 yılı koyun sevkiyatı,

¹¹³ Ibid, pp. 964-986.

¹¹⁴ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 964-986.

¹¹⁵ Seda Tan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı-Hindistan Ticaretine Bir Örnek: At İhracatı", *Mediterranean Journal of Humanities*, C. IV, S. II, 2014, s. 243.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

önceki yıllarda kıyasla çok fazla olmamıştır. Ancak kara yoluyla koyun sürmek için en uygun mevsime denk gelen dört aylık kolera döneminde İskenderun'a gelen birkaç vapur nedeniyle daha büyük sürülerin karadan İskenderiye'ye gittiği belirtilmiştir. Çoğunlukla iyi sonuçlar vermeyen yeni ürünlerin piyasaya sürülmesinin bir sonucu olarak, çeşitli eşyalar-öteberi 1874 yılına kıyasla 1875 yılında iki kat fazla miktarlarda ithal edilmiştir. Poliçeleri, piyasadan uzaklaştıran kredilerin değer kaybından dolayı külçe, 1875 yılında 1874 yılına kıyasla neredeyse üç kat daha büyük bir değerde ihraç edilmiştir.

1875 yılında İskenderun Limanına toplam, 177.978 paket indirilmiştir. Bu rakam bir önceki yıl ile kıyaslandığında 37.451 paket daha az olduğu görülmektedir. 1875 yılı ihraç edilen ürünlerinin toplam değeri 766.221£ 4s 0d idi. 1874 yılı ile karşılaştırdığımızıza 113.605£ 12s 9 ½ d'den daha az olduğu görülmüştür. İhracat ticaretindeki bu düşüş, bağımlı olduğu ithalat ticaretindeki düşüşle orantılıdır. Halep vilayetinin dış ticaret gelirinun 1875 yılında azalması, gümrük gelirinun 1874 yılı geliri olan 70.000£'den 58.762£'e düşmesine sebebiyet vermiştir¹¹⁶.

Tablo 15: 1875 yılında İskenderun Limanı'na giren gemilerin ülkelere göre dağılımı ve yük kapasiteleri¹¹⁷

Ülke/Taşıdığı Bayrak	Buharlı Gemi	Tonaj (Yük Kapasitesi)	Yelkenli Gemi	Tonaj
İngiltere	73	38.212	2	796
Fransa	52	57.333
Almanya	1	307
Avusturya	4	1.662
İtalya	8	1.755
Rusya	26	22.466	1	466
Yunanistan	11	1.028
Mısır	4	604
Türkiye	39	25.506	150	6.883
Toplam	190	143,517	181	13.501

1875 yılında İskenderun Limanı'na 157.018 toplam tonajla 190 vapur ve 181 yelkenli gemi yanaşmış ve 1874 yılıyla neredeyse aynı sayıda İngiliz ve Fransız gemisi limana giriş çıkış yapmıştır. Ancak bu gemiler içerisinde taşınan mallar, yalnızca Kuzey Suriye bölgesi için değil kıyıdaki diğer limanlara da sevk edilecek mallarla dolu olmuştur. Rus gemileri, koleranın yaygın olması nedeniyle Suriye kıyılarına sefer yapmayı bırakmış, önceki yılların yarısı kadar İskenderun Limanı'na yanaşmışlardır. İtalyan,

¹¹⁶ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 964-986.

¹¹⁷Ibid, p. 983.

Avusturya, Yunan ve Türk gemilerinin İskenderun Limanı'na giriş-çıkış sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak hem ithalat hem de ihracat ticaretindeki düşüşün bir sonucu olarak İskenderun Limanı'na uğrayan Mısır gemilerinin sayısında büyük düşüş yaşanmıştır. Mısır gemileri, esas olarak Liverpool ile İskenderiye arasında dolaşan İngiliz vapurlarına mal taşımak ve bu vapurlardan mal almak için kullanılmıştır. 1874'te 84 Mısır gemisi bu şekilde İskenderun'a gelirken; 1875'te sadece 4 gemi İskenderun limanına giriş-çıkış yapmıştır¹¹⁸.

2.2.Halep İç Ticaret

Avrupa mallarının çekilmesi, yerli ürünlerin İzmir ve Karadeniz limanları yoluyla sevk edilmesi, Küçük Asya'ya ürün sevkinin durması Halep'in iç ticaretini menfi manada etkilemiştir. Halep, yerel ürünleri komşu vilayetlere tedarik eden konumunu kaybetmiştir. Ticari ilişkilerin kesintiye uğraması, hesapların yani ithalat-ihracatın dengelenmesi amacıyla ürünlerin ihraç edilmesi gerekliliğini ortadan kaldırmıştır. Halep ticaretinin genel durgunluğu, ülkenin diğer tüm bölgeleri ve Avrupa ile olan ticari akışını içermektedir.

Halı, iç ticaret ürünü olmaktan neredeyse çıkmıştır. Özellikle köylüler tarafından çok fazla talep gören keçe kilimler, önceki yıllarda satılan miktarın yaklaşık yarısına gerilemiştir. Halep'te doğuya özgü çizme ve ayakkabı yapımı için tabaklanan deri, yerel ticaretteki eski önemini yitirmiştir. Gocuk ve kuşak satışları da çok az miktarlarda gerçekleşmiştir. 1875 yılında satışı yapılan ürünler, çoğunlukla 1874'te satılmayan elde kalan ürünlerdi. Halkın yoksullaşması nedeniyle iç ticarete kalas ve kirişlere neredeyse hiç ihtiyaç duyulmamıştır. Sabun üzerindeki yüksek verginin düşürülmesi ve sabun üretiminin artması nedeniyle soda ve potas, pazardaki yerini korumuştur. Yünlü ve pamuklu kumaşların satışı büyük oranda azalmıştır. Küçük Asya'dan bu ürünlere olan talep durmuş ve ürünlerin ticareti Mısır ile sınırlı kalmıştır. Önemi artmaya devam eden sabun, 1875 yılı dâhilinde Halep'in iç ticaretini zenginleşen tek ürün olmuştur. Yerli üretim ipekli kumaşların ticareti oldukça azalmıştır. Bir zamanlar Halep'in iç kesimlerine sevk edilerek önemli kazançlar sağlanan çizme ve ayakkabı satışı 1875 yılı Halep iç ticaretinde az da olsa yer almıştır. Satılan miktarın değeri 1873 yılında 20.000£, 1874 yılında 13.000£, 1875 yılında ise 3.600£'den fazla olmamıştır¹¹⁹.

¹¹⁸ Ibid, pp. 964-986.

¹¹⁹ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 964-986.

Tablo 16: 1875 yılı Halep iç ticaretinin yaklaşık toplam değeri¹²⁰

Emtia	Değer (£)	Emtia	Değer (£)
Keçe Kilim	600	Deri	8.000
Soda ve Potas	22.000	Yünlü ve Pamuklu Kumaş	6.500
Sabun	54.000	Çizme ve ayakkabı	3.600 ¹²¹

Halep Kenti'nin 1875 yılı toplam 94.700£'lik iç ticaret değeri, 1874 yılı ile kıyaslandığında yaklaşık üçte birlik bir azalma olduğu görülmektedir. Bu azalma iç ticaret refahını sağlayan iş ilişkilerine son veren dış ticaretteki kanal değişikliğinin ve kısmen de Halep'te genel refah durumunu maddi sıkıntı ve evrensel kıtlık durumuna dönüştüren her türlü trafikteki durgunluğunun bir sonucudur.

1875 yılı Halep ticaretinin toplam değeri, 1.838.684£ 16s'dir. Halep'in üç kaynaktan elde edilen ticaret dağılımına bakıldığında, ithalat 977.756£ 12s¹²²; ihracat 766.228£ 4s 0s; iç ticaret 94.700£ değerinde olduğu görülmektedir.

1875 yılı ithalatı, 1874 yılına kıyasla 368.025£ 13s, 1875'teki ihracat 1874 yılı ile karşılaştırıldığında 113.603£ 12s 9 ½, 1875'teki iç ticaret 1874 yılına kıyasla 61.440£ daha azdır. 1875 yılında ithalat-ihracat ve iç ticaret hacminde önemli düşüşler yaşanmıştır. Halep Kenti'nin önceki birkaç yılın ortalaması olan 2.000.000£ ithalat, 1.000.000£ ihracat ve 500.000£ iç ticaret hacmini, 1875 yılı ile karşılaştırdığımızda düşüşün ne derece olduğu daha net bir şekilde görülmektedir. 1875 yılında Türk lirası, sterlin başına 117 kuruştan 120 kuruşa yükselmiştir¹²³.

2.3. Tarım

1874 yılında Kuzey Suriye Konsolosluk bölgesinin toplam tarımsal üretim değeri 1.494.305£'e ulaşmıştır. Bu değer, bir önceki yıl ile kıyaslandığında değer 7.763£ daha fazla olduğu görülmektedir¹²⁴. Ticari faaliyetler açısından 1875 yılı Halep için kötü bir yıl olmuş ancak ilkbaharın bol yağmurlu geçmesi hasatın bol olmasını sağlamıştır. Bu vesile ile halkın

¹²⁰ Konsolos Skene, yerli satıcılardan kesin veri elde etmek imkânsız olduğunu ifade ederek, hazırlanan istatistiğin takribi rakamlar olduğunu belirtmiştir.

¹²¹ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 984.

¹²² Shilling/şilin (s) İngiltere'de 1971 yılında yapılan düzenleme öncesinde kullanılan bir para birimidir. Bu para biriminde 20 şilin, 1 sterline denk gelmekteydi. Aynı sistem dâhilinde 12 penny (d) bir şiline, 240 penny, 1 sterline denk gelmektedir. Bkz; <https://victorianweb.org/economics/currency.html> (13.01.2021)

¹²³ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 964-986.

¹²⁴ Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, (1875), pp. 1658-1709.

fakir kesimi makul fiyatlara bol yiyecekler temin edebilmişlerdir. Buğday ve arpa, 1875 yılında 1874 yılındaki fiyatlarının yarısının altına düşmüştür. 1875 yılında çok fazla pirinç yetiştirilmemiş ve bol olan verim sadece dâhili tüketime hizmet etmiştir¹²⁵. Daha sonraki dönemlerde az da olsa Halep'te pirinç yetiştirilmiştir¹²⁶. Darı, mısır ve mercimek de köylülerin kullanımı için yetiştirilmiş ve bol mahsul elde edilmiştir. 1875 yılı pamuk üretimi artmıştır. Susamdan bol verim elde edilmiş, ancak uygun fiyatlara satıldığı için yetiştiricileri için çok kârlı olmamıştır. Az miktarda ekilen hint yağı tohumundan çok az mahsul elde edilmiştir. Halep Vilayeti'nde yetiştirilen fiğ, afyon, safran ve kimyon, 1875 yılında yetiştirilmemiştir¹²⁷.

Tablo 17: 1875 yılı Halep Vilayeti'nde yetiştirilen tarım ürünleri ve değerleri¹²⁸

Emtia	Ağırlık (kg.)	Değer (frank)
Buğday ve Arpa	140.000.000	30.000.000
Pirinç	320.000	160.000
Pamuk	1.675.000	1.920.000
Susam	850.000	480.000
Hint Yağı Tohumu	150.000	65.000

1.306.000£'e eşit olan 32.625.000 frank toplam değer, 1874'ün yaklaşık iki katıdır. İşçi yevmiyeleri, vasıfsız işçiler için günlük 1s, duvarcılar ve marangozlar için 2s ile 2s 6d arasında değişmiş, önceki yıllarla neredeyse aynı kalmıştır¹²⁹.

2.4. İmalat

1874 yılında Kuzey Suriye konsolosluk bölgesinde yerli imalat miktarı 266.402£'e ulaşmıştır. 1874 yılı miktarının bir önceki yıldan 7.763£ daha fazla olduğu görülmektedir¹³⁰. 1875 yılı Halep'te 70.000£ değerinde imal edilen kumaşların yarısından fazlası Mısır ve Türk limanlarına ihraç edilmiş, satışı 1875 yılı içinde tamamlanamamıştır. Konsolos Skene'in belirttiği üzere Halep Kenti'nde bulunan 8.000 el dokuma tezgâhının sayısı, bazen 11.000'e yükselmiş, ancak 2.400 dokuma tezgâhından fazlası aktif olarak çalışmamıştır¹³¹. 19. yüzyılın başlarında Halep'te 4.500 dokuma tezgâhı

¹²⁵ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), pp. 964-986.

¹²⁶ Ruppin, *Syria: An Economic Survey*, p. 17.

¹²⁷ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), pp. 964-986.

¹²⁸ Ibid, p. 985.

¹²⁹ Ibid, pp. 964-986.

¹³⁰ Reports from Her Majesty's Consuls (1875), pp. 1658-1709.

¹³¹ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), pp. 964-986.

olduğu bilinmektedir¹³². Kırım Savaşı (1853-1856) öncesinde 4.000 tezgâh çalışmakla birlikte bu sayı, Süveyş Kanalı'nın açılması (1869) sonrasında 3.000'e gerilemiştir¹³³. 1910-1913 yıllarında ise Halep'teki el dokuma tezgâhlarının sayısı 2.500'e düşmüştür¹³⁴.

1875 yılında, Küçük Asya'da yerli kumaşlara olan talep sona ermiştir. 1874 yılında Ankara'da yaşanan kıtlık nedeniyle talebin azalması, Halep dokuma tezgâhlarının sayısında düşüslere neden olmuştur. Belirsizlikler nedeniyle dokumacıların çoğu iş bulabilecekleri diğer vilayetlere göç etmişlerdir¹³⁵.

1875 yılında yaklaşık olarak 58.000£ değerinde sabun imal edilmiştir. Bu değer, 1874 yılında kaynatılan sabun değerinin yüzde 15'inin üzerindedir. 1875 yılında Antakya'da meyankökünden şerbet yapılmadığı ve iplik üretilmediği, 1873 yılında karşımıza çıkan değirmen problemin 1875 yılında hala çözülmediği görülmektedir. İpek, Antakya'da sadece 2.500£ değerinde sarılmış ve ipek böceği verimi yetersiz kalmıştır. 1875 yılında Halep Vilayeti'nde yerli imalatların toplam değeri, bu nedenle yalnızca 130.500£ olmuştur.

Konsolos Skene, Halep Vilayeti'nde 1875 yılı boyunca herhangi bir bayındırlık çalışması yapılmadığını belirtmiş, Halep-İskenderiye yolu üzerinde, Afrin Çayı üzerine bir köprü yapılması için bir takım girişimlerde bulunduğu, ancak kayda değer bir gelişme yaşanmadığını belirtmiştir¹³⁶. 1875 yılı dâhilinde Halep'te Bahsita (Sita) Cami, Türki Cami ve Caviliye Medresesi tamir edilmiştir¹³⁷.

2.5. Gelirler

1874 yılında Kuzey Suriye konsolosluk bölgesinin brüt geliri, gümrük vergileri dahil, 628.538l 12s 11d idi. Halep, Adana ve çöl bölgesini içeren Kuzey Suriye'deki üç bölgenin ihtiyaçları için harcanan toplam meblağ

¹³² Önsoy, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında", s. 826.

¹³³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, C. VII, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 262.

¹³⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 88.

¹³⁵ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 964-986. 19. yüzyılın başlarında Halep'te 4.500 dokuma tezgâhı olduğu bilinmektedir. Bkz; Önsoy, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında", s. 826.

¹³⁶ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), p. 964-986.

¹³⁷ *Osmanlı Belgelerinde Halep*, s. 63.

220.798£ 16s 6 ½ d idi. Kalan 407.739£ 16s 6 ½ d değerinde meblağ devlet hazinesine aktarılmıştır¹³⁸.

Gelirler, elde edildikleri kaynakların aşağı yönlü seyrine zorunlu olarak ayak uydurmuş, tek istisna, mahsul bolluğuyla yükselen vergilerde görülmüştür. Ancak bu artış, fiyatlar düştüğü için mahsullerin artışıyla orantılı olmamıştır. 1875 yılı Halep Kenti'nin farklı kalemlerden elde edilen takribi gelirlerine bakıldığında 80.100£ değerinde doğrudan vergiler, 8.400£ değerinde bedel-i askeriye, 20.300£ değerinde dolaysız vergiler, 28.000£ değerinde ağnam, 248.800£ değerinde öşür, 8.400£ değerinde diğer çeşitli küçük vergiler toplam da ise 394.000£ tahsilat yapılmıştır. Elde edilen gelirlerin yaklaşık 80.000£'i taşra teşkilatının masrafları için harcanmış ve kalan 314.000£'in bir kısmı İstanbul'daki hazineye gönderilmiş, bir kısmı Halep Vilayeti'nde konuşlanmış birliklerin maaş ve ihtiyaçları için bir kısmı Suriye Ordusu'nun askeri sandığına gönderilmiştir. Gümrük gelirlerinin 58.762£'i İstanbul'daki Genel Gümrük Dairesi tarafından çekildiği için yukarıdaki gelir tablosuna dâhil edilmemiştir¹³⁹.

Halep'te 1875 yılı Mart ayında bir deprem yaşanmış, bu depremden İngiliz Konsolosluk binası da dâhil olmak üzere birçok yer zarar görmüştür. Aynı dönem Halep, bir de sel felaketi ile sarsılmıştır¹⁴⁰.

3. 1876 Yılı Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti

3.1. İthalat

1875-1876 yılları öncesi, yaklaşık son 10 yıllık süreçte ithalatın kademeli olarak azalması, transit ticaretin durması nedeniyle 1875 ve 1876 yıllarında daha da hızlanmıştır. Avrupa mallarının Asya'daki ticaret merkezlerine akışı için kullanılan yeni kanallar, Halep'in ithalat ticaretini kendi nüfusunun ihtiyaçlarının dar sınırlara indirgemıştır. Bu menfi gelişmelere bağlı olarak pek çok ticari işletme kepenkleri kapamış ve ayakta olan işletmelerin çoğu ticari faaliyetler için daha umut verici alanlara geçmek için işlerini tasfiye etmişlerdir. Bu durum özellikle yabancı tacirler için geçerli olmuş ve 1876

¹³⁸ Reports from Her Majesty's Consuls (1875), pp. 1658-1709.

¹³⁹ Reports from Her Majesty's Consuls (1876), pp. 964-986.

¹⁴⁰ Hakan Akköz, *XIX. Yüzyılın Son Çeğreğinde Halep Vilayeti'nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz-Amerikan Kaynaklarına Göre)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2016, s. 104.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

yılı Halep Kenti'nde ticaretle uğraşan tek bir İngiliz vatandaşı kalmamıştır¹⁴¹.

Tablo 18: 1876 yılında İskenderun Limanı'na inen ticari mallar¹⁴²

Emtia	Miktar (Paket)	Ağırlık (kg.)	Emtia	Miktar (Paket)	Ağırlık (kg.)
Mücevher	3	135	Amber	11	660
İpek	99	6.757	Mamul Ürünler	16.025	604.254
Kırmızı Fes	439	229.254	Çuval Bezi	1.000	78.071
Çivit	514	207.508	Kırmız	419	40.677
Kına	51	5.355	Kahve	1.641	130.432
Şeker	1.915	242.356	Biber	426	25.517
İlaç	1.179	104.879	Bakkam	57	2.525
Tütün	4	2.794	Kibrit	415	43.955
Hırdavat	757	55.570	Cam	1.060	75.012
Petrol	21.052	568.400	Post ve deri	683	216.945
Demir	3.994	373.662	Mum (Wax Candles)	44	4.793
Kâğıt	884	92.467	Şarap ve Alkollü İçecekler	960	48.379
Makarna	5	200	Pirinç	790	80.361
Erzak	126	10.215	Meyve ve Sebze	587	45.106
Bakır	821	87.200	Çelik ve Kurşun-Kalay Alaşımı	556	357.598
Kurşun ve Kalay	873	86.956	Tuz	55	25.517
Çeşitli Eşyalar	1.077	65.555	Toplam	58.562	3.300.182

Tablo 19: 1876 yılında İskenderiye'ye inen malların ithal edildiği yerler¹⁴³

İthal Yer	Edilen	Miktar (Paket)	Ağırlık (kg.)	İthal Yer	Edilen	Miktar (Paket)	Ağırlık (kg.)
Mücevher				İpek			
Fransa	2	95		Fransa	46	1.882	
Türk Limanları	1	40		Mısır	2	180	
Toplam	3	135		İtalya	1	95	
Amber				Türk Limanları	50	4.660	
Fransa	8	540		Toplam	99	6.757	
İtalya	2	98		Mamul Ürünler			
Türk Limanları	2	22		İngiltere	11.149	110.340	

¹⁴¹ Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 18 (1877), Printed By Harrison and Sons, London 1877, pp. 942-959.

¹⁴² Reports from Her Majesty's Consuls (1877), p. 943.

¹⁴³ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), pp. 943-949.

Toplam	11	660	Avusturya	55	.380
Kırmızı Fes			Fransa	1.676	205.713
Avusturya	439	229.338	Mısır	325	32.00
Çuval			İtalya	75	7.600
Fransa	823	60.871	Yunanistan	13	1.165
Türk Limanları	177	17.200	Türk Limanları	2.732	240.556
Toplam	1.000	78.071	Toplam	16.025	604.254
Çivit			Kırmız		
Fransa	1	48	İngiltere	185	18.540
Türk Limanları	513	207.460	Fransa	234	22.137
Toplam	514	207.508	Toplam	419	40.677
Şeker			Kına		
Fransa	1.535	205.936	Türk Limanları	51	5.355
Mısır	380	36.420	Kahve		
Toplam	1.915	242.356	İngiltere	242	24.250
Biber			Fransa	1.291	96.122
İngiltere	624	59.180	Mısır	108	10.060
Fransa	555	45.699	Toplam	1.915	130.32
Toplam	1.179	104.879	Bakkam		
Tütün			İngiltere	30	1.255
Türk Limanları	44	2.794	Fransa	27	1.270
Kibrit			Toplam	87	2.525
Avusturya	30	3.500	Hırdavat		
Fransa	97	13.160	Avusturya	48	4.850
Türk Limanları	288	27.295	Fransa	363	124.760
Toplam	415	43.955	Türk Limanları	346	25.960
Cam			Toplam	757	55.570
Avusturya	300	30.000	Petrol		
Fransa	415	25.742	Türk Limanları	21.052	568.400
Türk Limanları	345	19.270	Post ve Deri		
Toplam	1.060	75.012	Avusturya	76	7.360
Demir			Fransa	288	28.627
İngiltere	2.747	237.470	Türk Limanları	319	280.958
Fransa	419	53.797	Toplam	683	316.945
Türk Limanları	828	82.662	Mum (Wax Candles)		
Toplam	3.994	373.662	Fransa	44	4.793
Şarap ve Alkollü İçecekler			Biber		
Avusturya		431	3.985	75	12.852
Fransa	362	29.204	Fransa	473	42.620
Türk Limanları	167	15.190	İtalya	165	19.540
Toplam	960	48.379	Türk Limanları	171	17.455
Makarna			Toplam	884	92.467
Yunanistan	5	200	Erzak		
Pirinç			Fransa	85	5.610
Fransa	135	18.500	Türk Limanları	41	4.605
İtalya	340	30.600	Toplam	126	10.214
Türk Limanları	315	31.261	Meyve ve Sebze		
Toplam	760	80.361	Türk Limanları	587	45.106

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Çelik ve Kurşun-Kalay Alışımı			Bakır		
İngiltere	345	335.800	İngiltere	804	85.306
Fransa	211	21.793	Mısır	17	1.840
Toplam	556	357.593	Toplam	821	87.200
Çeşitli Eşyalar			Kurşun ve Kalay		
İngiltere	50	475	İngiltere	229	31.991
Avusturya	145	12.459	Fransa	376	30.165
Fransa	275	17.696	Türk Limanları	268	24.800
Yunanistan	2	60	Toplam	873	86.956
Rusya	14	1.425	Tuz		
Türk Limanları	591	33.440	Türk Limanları	55	6.550
Toplam	1.077	65.555¹⁴⁴	---	---	---

Konsolos Skene, ithal edilen külçe miktarının hesaba katmamış, 1876 yılı ticaretinin ya pahalı külçe nakliye işlemiyle ya da malları bir çeşit takas usulü ile sevk etmenin ilkel pratiği ile gerçekleştirildiği ifade etmiştir¹⁴⁵. 18. yüzyılın ilk yarısında da Marsilyalı tacirler Halep Kenti'nden aldıkları pamuklulara karşılık getirdikleri çivit, kırmızı boya ve özellikle de Languedoc yünlülerini takas etmişlerdi. İstanbul ve İzmir'de ise mübadele daha kompleks mekanizmalarla yürütülmüştü¹⁴⁶. İngilizler getirdikleri malları sattıktan sonra karşılığında alacakları malları almışlar ve yine de büyük kârlar elde etmişlerdir. Bu vesile ile İngiliz hazinesinden Osmanlı ticaretine değerli madenler çıkmamış, aksine bu ticaretten İngiliz tacirlerin kasasına kâr girmiştir¹⁴⁷.

1876 yılı kapsamında Mısır ve Türk limanlarından ithal edilen emtia, büyük ölçüde diğer ülke vapurlarından İskenderiye ve İzmir'deki gemilere sevk edilen ürünlerdir. Ticaretin gerilemesi, nüfusun fakirleşmesi nedeniyle mücevher ithali 1875 yılında ithal edilen miktarın yarısından da az olmuştur. Amber ithalatı artmıştır. Ürünü daha çok tarımla uğraşan Müslüman kesim talep etmiştir. Yerel ticarete ipek ithalatı, önceki oranının üçte birine gerilemiştir. Mamul ürünler, 1875 yılı ithalatının yarısından daha az miktarda ithal edilmiş ve ithal edilen emtianın büyük bir kısmı elde kalmıştır. Fes ithali artmış ancak ithal edilen miktarın çok azı satılmıştır. Çuvallar, ürünlerin sevkiyatı için getirilmiştir. Çivit ve kırmızı, sevk edilen miktar bakımından çok fazla değişiklik göstermemiş, ancak yerli imalatların düşüşü, ithalatçıların ellerinde büyük miktarlarda stok kalmasına sebebiyet vermiştir. Kına piyasadaki yerini korumuş, kahve ithalatı azalmıştır. Şeker,

¹⁴⁴ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), pp. 943-949.

¹⁴⁵ Ibid, pp. 942-959.

¹⁴⁶ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 265.

¹⁴⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 179.

1875'te alınan miktarın yaklaşık yarısına düşmüştür. Biber ve ilaç ithalatı sabit kalmıştır. Bakkam, bir önceki yılın dörtte birinden fazla ithal edilmemiştir. Tütün, genellikle alınan miktarın üçte birine düşmüştür. Kibrite olan talep ve arzda azalma olmuştur. Hırdavat ithali bir önceki yıl miktarının üçte birine düşmüştür. Yerel üretimindeki başarısızlık nedeniyle ithal edilen cam miktarı artmıştır. Hazır bir arz olmadan petrol talebi artmıştır. Deri ve post ithalinde önceki yıllara kıyasla herhangi bir değişiklik olmamıştır. Demir, ithal edilen miktarın beşte birine gerilemiştir¹⁴⁸.

Önemli bir ticari emtia olmayan mum, az miktarda ithal edilmiştir. Kâğıt, daha önce ithal edilen miktarın yarısı kadar ithal edilmiştir. Şarap ve alkollü içeceklerin ithalinde azalma olmuştur. İthalat ticaretinde çok az bir yere sahip olan makarna, 1876 yılında çok az miktarda ithal edilmiştir. Pirinç, eskiden ithal edilen miktarın altıda birine düşmüş, halkın artan yoksulluğunun bir sonucu olarak tüketilen miktar azalmıştır. Erzak ithali de azalmış, 1876 yılında bir önceki yılın sekizde biri kadar erzak ithal edilmiştir. 1876 yılında ithal edilen meyve ve sebze miktarı, önceki yılların beşte birine gerilemiştir. 1876 yılı bakır ithali, önceki yıllara kıyasla miktarın yarısından daha az olmuştur. İthalat ticaretinde çelik ve kurşun-kalay alaşımı neredeyse sabit kalmıştır. Kurşun ve kalay, ithal edilen miktar olarak biraz artmışsa da satışı olmamıştır. Avrupa kalitesindeki ince tuzun ithalatı neredeyse tamamen sona ermiştir. Öteberi, daha önceki dönemlerde ithal edilen miktarın beşte birine gerilemiştir.

İskenderun Limanı'na indirilen paketlerin toplam ağırlığı 1875'te 8.133.343 kilogram iken, 1876 yılında 3.900.182 kilografa düşmüştür. Malların toplam değeri 1875 yılında 977.750£ iken, 1876 yılında 513.722£'e düşmüştür. Avrupa mallarındaki ticaretin önemindeki bu azalma, yaklaşık 2.000.000£'lik bir ortalama değerden bu meblağın dörtte birine düşmüştür¹⁴⁹.

3.2. İhracat

Halep Kenti'ni çevredeki vilayetlerin merkezi haline getiren transit ticaretin durması, kentin hem ithalat hem de ihracat ticaretinde geri dönülemez bir şekilde düşüşler yaşamasına sebebiyet vermiştir. İhracat rakamlarını, ithalat rakamları ile karşılaştırdığımızda ihracattaki düşüşün daha az olduğu, ithalat bir önceki yılın dörtte birine gerilediği, ihracatın ise yarı yarıya azaldığı görülmektedir. Konsolos Skene, ihracatın ithalat olmadan ayakta kalamayacağını, Halep kentinden nakliye limanına ucuz ulaşım imkânı olmadığını belirtmiş, Halep ticaretinde herhangi bir iyileşme

¹⁴⁸ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), pp. 942-959.

¹⁴⁹ Ibid, pp. 942-959.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

beklemenin artık imkânsız olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Halep ticaretinin yok olmaya mahkûm olduğunu, Suriye'nin doğusundaki ülkelere Avrupa mallarının tedarik edilmesi için artık Halep'in yardımına ihtiyaç duyulmadığını, Halep'in Palmira¹⁵⁰ ile aynı kaderi paylaştığını ifade etmiştir¹⁵¹. Ortadoğu iktisat tarihçisi Charles Issawi de Süveyş Kanalı'nın açılmasının Halep'in ticari refahına ölümcül darbe vurduğunu belirtmektedir¹⁵². Danold Quarter, Süveyş Kanalı'nın açılmasının ürünlerin kanaldan Avrupalı tüketicilere ulaştırılmasını mümkün kıldığı için Irak topraklarının zenginleştiğini; Halep, Şam, Musul, hatta Beyrut ve İstanbul'un, Irak, Arabistan ve İran ticaretinin kanala yönelmesi nedeniyle işlerini kaybettiğini, kanalın karayolu ticaret yollarının yönünü değiştirmesiyle birlikte bu kentlerin ciddi kayıplar yaşadığını belirtmiştir¹⁵³.

Tablo 20: 1876 yılında İskenderun Limanı'ndan ihraç edilen ürünler¹⁵⁴

Emtia	Miktar (Paket)	Ağırlık (kg.)	Emtia	Miktar (Paket)	Ağırlık (kg.)
İpek	262	21.323	Tütün	6.356	425.654
İpek Böceği Kozası	119	6.775	Buğday	21.446	2.274.173
Mamul Ür.	4.178	1.331.038	Susam	38.587	4.114.152
Pamuk	10.431	1.091042	Erzak	1.330	126.495
Yün	14.766	1.890.300	Yağ	10.294	82.640
Balmumu	600	53.597	Post ve deri	2.064	176.273
Sakız	381	33.259	Tuzlu Balık	1.721	49.915
Mazı	5.682	764.812	Tiftik	261	17.735
Mahmude Otu	1.452	139.896	Kurutulmuş Meyveler	1.673	138.581
Sabun	456	34.990	Çeşitli eşyalar	2.675	156.346

1876 yılında İskenderun Limanı'ndan 12.928.696 kg. ağırlığında 124.729 paket ürün ihraç edilmiştir¹⁵⁵.

¹⁵⁰ Eskiçağlardan beri yerleşim merkezi olduğu anlaşılan Palmira/Palmyra (Tedmür) Kenti, Mezopotamya'yı Suriye'ye bağlayan tarihi ticaret yolunun önemli duraklarından biriydi. Bkz; Ahmet Ağırakça, "Tedmür", *DİA.*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 2011, s. 264.

¹⁵¹ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), pp. 942-959.

¹⁵² Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914*, p. 74.

¹⁵³ Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 120-121.

¹⁵⁴ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), p. 951.

¹⁵⁵ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), p. 951.

Tablo 21: 1876 yılında İskenderun Limanı üzerinden sevk edilen ürünler¹⁵⁶

İhraç Edilen Yer	Miktar (Paket)	Ağırlık (kg.)	İhraç Edilen Yer	Miktar (Paket)	Ağırlık (kg.)
İpek			Mamul Ürünler		
Fransa	6	120	Mısır	1.377	109.573
Mısır	128	12.635	İtalya	317	3.587
Türk Limanları	128	8.568	Türk Limanları	2.479	1.217.878
Toplam	262	21.323	Toplam	4.178	1.331.038
İpek Böceği Kozası			Pamuk		
Fransa	116	6.650	Fransa	8.184	809.018
Türk Limanları	3	125	İtalya	1.331	138.372
Toplam	119	6.775	Türk Limanları	916	143.652
Yün			Toplam	10.431	1.091.042
Fransa	13.496	1.707.961	Sakız		
İtalya	1.141	166.06	Fransa	133	15.100
Türk Limanları	129	16.033	Mısır	115	10.350
Toplam	14.766	1.890.300	İtalya	37	2.675
Balmumu			Türk Limanları	91	5.134
Fransa	337	27.548	Toplam	381	33.259
İtalya	182	17.894	Mazı		
Rusya	81	8.155	İngiltere	526	46.155
Toplam	600	53.597	Fransa	4.697	663.952
Mahmude Otu			Avusturya	80	8.500
İngiltere	1.226	120.892	Mısır	24	2.600
Fransa	7	469	İtalya	283	37.105
Mısır	11	1.115	Rusya	24	2.400
İtalya	115	10.340	Türk Limanları	47	4.100
Türk Limanları	93	7.080	Toplam	5.681	764.812
Toplam	1.452	139.896	Sabun		
Buğday			Türk Limanları	456	34.990
İngiltere	500	43.903	Tütün		
Fransa	15.330	1.247.776	İngiltere	2.561	174.880
Mısır	657	58.430	Mısır	1.962	69.079
İtalya	2.327	677.814	İtalya	62	5.150
Türk Limanları	2.632	246.250	Türk Limanları	1.765	176.545
Toplam	21.446	2.274.173	Toplam	6.358	425.654
Susam			Kurutulmuş Meyveler		
Fransa	34.816	3.634.907	Fransa	304	25.240
Mısır	134	6.700	Mısır	703	60.467
İtalya	2.512	251.200	Türk Limanları	666	52.874
Türk Limanları	1.125	221.345	Toplam	1.673	138.581
Toplam	38.587	4.114.152	Yağ		
Post ve Deri			Türk Limanları	10.294	82.640
Fransa	1.105	107.348	Çeşitli eşyalar		

¹⁵⁶ Ibid, pp. 951-955.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Mısır	427	27.456	Fransa	362	18.361
İtalya	25	2.480	Mısır	1.632	85.280
Türk Limanları	507	38.989	İtalya	119	3.525
Toplam	2.064	176.273	Yunanistan	150	17.800
Tuzlu Balık			Türk Limanları	412	31.380
Mısır	1.142	2.350	Toplam	2.675	156.346
Türk Limanları	579	6.185	Erzak		
Toplam	1.721	49.915	Mısır	949	93.973
Tiftik			Türk Limanları	381	32.522
Türk Limanları	261	17.435	Toplam	1.330	126.495 ¹⁵⁷

Mısır ve Türk limanlarına ihraç edilen mallar, aslında Avrupa'ya sevk edilmek amacıyla İskenderun Limanı'na kadar gelmeyen vapurlara aktarılmak üzere bu bölgelere gönderilmiştir. İpek ihracatı önemli ölçüde artmıştır ve güvenilir poliçe yokluğunda ithal edilen malların ödemesini yapmak için güvenli bir yatırım olmuştur. İpek böceği kozası üretimi yetersiz kaldığı için ihraç edilen miktar düşmüştür. Mamul ürünler, bir dereceye kadar havale aracı olarak kullanılmış ve poliçeye dönüştürülmek üzere Mısır ve İzmir'e gönderilmiştir. Pamuk, olağan ihraç miktarının üçte biri oranında azalmıştır. Yün ihracatı, 1875 yılı ihracat değerinin yarısına gerilemiştir. Fransa, İtalya ve Rusya'daki kiliselerde kullanılmak üzere ihraç edilen bal mumu oranı önemli ölçüde artmış ve ihracatçılar için kazancı bol olmuştur. Sakız, mazı ve mahmude otunun ihracatı önemli ölçüde artmıştır. Sabun, 1875 yılında ihraç edilen miktarın üçte birine düşmüştür. Sevk edilen miktar olarak artan tütünün kârı yüksek olmuş ve talep devam etmiştir. Buğday, ihracatta 1875 yılında sevk edilen miktarın üçte birine düşmüştür. İthalat ödemelerinin karşılanması açısından en elverişli madde olan susam, 1875 yılından beş kat daha fazla ihraç edilmiştir. Kurutulmuş meyvelerin ihracı, miktar bakımından önceki yıla kıyasla azalmıştır. Tereyağı, genel olarak ihraç edilen miktarın on ikide birine düşmüştür. İhracat ticaretinde post ve deri neredeyse sabit kalmıştır. 1876 yılında Amik Gölü'nden tutulan balık, kaliteli ve verimli olduğu için ihraç edilen miktar artmıştır. 1876 yılında, 1875 yılında sevk edilen miktarın yalnızca beşte biri kadar tiftik ihraç edilmiştir. İhraç edilen erzak, genel olarak sevk edilen miktarın yarısına düşmüştür. Çeşitli eşyalar-öteberi, 1875'te ihraç edilen miktarın dörtte birinin altına düşmüştür.

1875 yılında İskenderun Limanı üzerinden ihraç edilen paketlerin toplam ağırlığı 19.155.705 kg iken, 1876 yılında 12.928.696 kilograma gerilemiştir. 1875 yılında yapılan ihracatın toplam değeri 766.228£ iken, 1876 yılında 421.378£'e gerilemiştir. 1876 yılında ihracat hızlıca düşmüş ve ihracatın

¹⁵⁷ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), pp. 951-955.

değeri önceki yaklaşık 1.000.000£'lik değerinin yarısının da altına düşmüştür. İthalat miktarı ile orantılı olan gümrük resmi, 1875 yılında 58.762£ iken 20.000£'in altına düşmüştür¹⁵⁸.

3.3. Seyrüsefer

1876 yılında 377 gemi İskenderiye Limanı'na giriş-çıkış yapmıştır. Bu gemilerin 205'i yelkenli, 172'i farklı buharlı gemi şirketlerinin vapurları olup, Suriye kıyılarında düzenli olarak sefer yapmışlardır. İki sınıf geminin toplam tonajı 135.043'tür¹⁵⁹.

Tablo 22: 1876 yılı İskenderun Limanı'na giren gemilerin ülkelere ve bölgelere göre dağılımı ve yük kapasiteleri¹⁶⁰

Ülke/Taşıdığı Bayrak	Buharlı Gemi	Tonaj (Yük Kapasitesi)	Yelkenli Gemi	Tonaj
İngiliz	57	27.253	2	705
Avusturya	2	632
Fransız	52	60.579
İtalyan	25	5.571
Rus	40	24.571
Mısır	1	556
Yunan	10	1.368
Türkiye	22	5.234	166	13.808
Toplam	172	118.193	205	22.084

1876 yılında İskenderun limanına giriş-çıkış yapan gemilerin sayısı, bir önceki yıla kıyasla çok az değişiklik göstermiştir. Buharlı gemiler çoğunlukla posta hizmeti için sefer yapmış ve bu seferler, ticaret durumu için herhangi bir ölçüt oluşturmamaktadır¹⁶¹.

3.4. İç Ticaret

Transit ticaretin kesilmesiyle Halep'in iç ticareti, komşu vilayetler ile ticari ilişkileri kopmadan önce sahip olduğu avantajların yaklaşık yarısına gerilemiştir. 1875 yılında olduğu gibi 1876 yılında da halı ve keçe kilimler artık ticaret emtiası olmaktan çıkmıştır. Kentte ayakkabıcıların kullanımı için tabaklanan deri, sadece halkın ihtiyacı olan oranda hazırlanmıştır. Çok kazançlı bir iş olan gocuk ve kuşakların çok az satışı olmuştur. 1875 yılında olduğu gibi 1876 yılında da artık dağlardan kalas ve kırımların getirilmediği ve evler inşa edilmediği görülmektedir. Arap aşiretleri tarafından sabun

¹⁵⁸ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), pp. 942-959.

¹⁵⁹ Ibid, pp. 942-959.

¹⁶⁰ Ibid, p. 957.

¹⁶¹ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), pp. 942-959.

yapılması için çölde bitki yakmak suretiyle soda ve potas imal edilmiştir. Bu ürünlerin satışı yapılmaya devam etmiştir. Ancak sabun üretilmesi için diğer bir önemli madde olan zeytinyağı azlığı sabunun az imal edilmesine sebebiyet vermiştir. Yünlü ve pamuklu kumaşların satışı oldukça az olmuştur. Sabun ticaretinde yalnızca geçmiş yılların fazla stoku satılmıştır. İpekli kumaşlar, Mısır ve Türk limanlarına ihraç edilmek üzere herhangi bir kısıtlama olmadan, serbestçe ihraç edilmiştir. Diğer bölgelere çizme ve ayakkabı ihraç edilmemiştir. 1876 yılında iç ticaretin toplam değeri 35.350£'e ulaşmıştır¹⁶².

Tablo 23: 1876 yılı Halep Kenti iç ticaret gelirlerini oluşturan kalemler¹⁶³

Emtia	Değer (£)	Emtia	Değer (£)
Deri	1.300	Sabun	1.650
Gocuk ve kuşak	2.100	İpekli kumaş	24.500
Soda ve potas	3.000	Çizme ve ayakkabı	1.000
Yünlü ve pamuklu kumaş	1.800	Toplam	35.350£

Bu rakamlar, 1875 yılına kıyasla neredeyse üçte iki oranında bir azalmaya işaret etmiştir. “*Bir zamanlar müşterilerle dolu olan dükkânların sokakları şimdi kapalı ve ıssızdır.*” ifadeleriyle 1876 yılı Halep Kenti’ni anlatan Konsolos Skene, dükkânların iş yapamadığını, para kazanmanın artık çok zor olduğunu ve Haleplilerin alışkın oldukları ürünleri satın alma veya perakende ticaret yapma araçlarına sahip olmadıklarını belirtmiştir.

1876 yılında 513.722£ ithalat, 421.378£ ihracat ve 35.350£ iç ticaret olmak üzere Halep’in toplam ticaret değeri, 970.450£’e ulaşmıştır. 1876’da yapılan ticaret 1875 yılı ile kıyaslandığında ithalatın değeri 464.034£; ihracat değeri, 364.850£; iç ticaretin değeri 59.350£ ile 1875 yılından azdır. 1876 yılı ithalat, ihracat ve iç ticaret toplamı, 1875 yılından 868.234£ daha azdır. Bu da yaklaşık yarı yarıya bir azalma demektir. Döviz kuru, sterlin başına, 120 kuruştan 123 ½ kuruşa yükselmiştir¹⁶⁴.

3.5. Tarım

1876 yılı, kırsal işgücü üretimi açısından elverişli bir yıl olmamasına rağmen 1875 yılı hasadından kalan fazla tahıl stoku, 1876 yılını rahatlatmıştır. Dönem itibariyle elde edilen hasat, ucuz ulaşım araçları olmaması nedeniyle avantajlı bir şekilde ihraç edilememiştir. 1876 yılında buğday ve arpa, normal mahsulün yaklaşık yarısı kadar ürün vermiş, pirinç, yağmur ihtiyacı nedeniyle neredeyse hiç üretilmemiştir. Pamuğun olağan

¹⁶² Ibid, pp. 942-959.

¹⁶³ Ibid, p. 957.

¹⁶⁴ Reports from Her Majesty’s Consuls (1877), pp. 942-959.

üretimi devam etmiş, susam bol mahsul vermiştir. Hint yağı tohumu, mısır, darı, mercimek, fiğ ve safran getirileri dikkate alınamayacak kadar verimsiz olmuştur. 1876 yılı Halep Kenti'nde toplamı 795.000£ olmak üzere 400.000£ değerinde buğday ve arpa, 120.000£ değerinde pamuk, 275.000£ değerinde susam yetiştirilmiştir.

1875 yılı ile kıyaslandığında, 1876 yılı tarım ürünlerinin toplam değeri 1875 yılı gelirinin yaklaşık yarısı kadar olmuştur. Günlük işçi yevmiyeleri, önceki yıllara kıyasla herhangi bir değişiklik göstermemiştir. Vasıfsız işçilerin yevmiyeleri 1s, duvar işçileri ve halıcuların yevmiyeleri 2s ila 2s 6d'ye arasında değişiklik göstermiştir¹⁶⁵.

3.6. İmalat

Halep'te çalışan dokuma tezgâhların sayısı bir zamanlar 11.000 iken ve sonraki birkaç yıl için yaklaşık 8.000'e 1874 yılında 5.000'e ve 1875 yılında 2.400'e gerilemiştir. 1876 yılında pamuklu kumaşlara olan düşük talep nedeniyle Halep'te 700'den fazla dokuma tezgâhı çalışmamıştır. İşsiz kalan dokumacıların bir kısmı başka işlere yönelmiş, bir kısmı Mısır'a göç etmiştir. Aynı yıl, ihraç edilmek üzere 24.500£ değerinde ipekli kumaş üretilmiştir. Sabun, yaklaşık yarısı ihraç edilmek üzere ve yarısı dâhilde tüketilmek üzere sadece 3.000£ değerinde kaynatılmıştır. Antakya'da yaklaşık 1.200£ değerinde az miktarda ipek üretilmiştir. Yünlü ve pamuklu kumaşlar 8.500£ değerinde dokunmuştur. Eski yıllarda da çok aranan Halep işçiliği gocuk ve kuşaklar yalnızca 2.000£ değerinde üretilmiştir. Halep'te imal edilen Halep'e özgü çizme ve ayakkabılar dâhilde kullanmak amacıyla 1.500£ değerinden fazla üretilmemiştir. 1876 yılında Halep'te imal edilen ürünlerin toplam değeri 39.200£'dir. Bu meblağ, 1875 yılı yerel imalat değerinin üçte birinden az, 1874 yılı yerel imalat değerinin yaklaşık yarısı kadardır. Daha önceki yıllarda ise miktar olarak on kat daha fazla imalat yapıldığı bilinmektedir. Konsolos Skene, Halep ve İskenderun arasındaki yolda Afrin Çayı üzerinde bir köprü inşa etme girişimi dışında, 1876'da herhangi bir bayındırlık çalışması yapılmadığını belirtmiştir¹⁶⁶. 1876 yılında Halep'te bulunan Büyük Emevi Cami, 1877 yılında Sultaniye Cami tamir edilmiştir¹⁶⁷.

3.7. Gelirler

Kamu gelirlerinin elde edildiği kaynakların düştüğü Halep'te, mali gelirlerin azalması olağan bir sonuçtur. 1876 yılı Halep'in farklı kalemlerden

¹⁶⁵ Ibid, pp. 942-959.

¹⁶⁶ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), pp. 942-959.

¹⁶⁷ *Osmanlı Belgelerinde Halep*, s. 63.

elde edilen gelirlerine bakıldığında 74.350£ değerinde doğrudan vergi, 14.750£ değerinde dolaylı vergi, 7.700£ değerinde bedel-i askeriye, 26.000£ değerinde ağnam, 79.500£ değerinde tarımsal üretim vergisi, 7.200£ değerinde küçük ölçekli çeşitli vergiler toplam da ise 209.500£ tahsilat yapılmıştır. Konsolos Skene, Halep vergi gelirleriyle ilgili olarak resmi kaynaklardan hiçbir bilgi elde edemediğini belirterek sunduğu vergi gelirlerinin takribi rakamlar olduğunu ifade etmiştir. Bu meblağın yaklaşık 80.000£'inin taşra teşkilatında kullanılmak üzere ayrıldığını, kalan meblağın bir kısmının askeri birliklere ayrılarak bir kısmının maliye hazinesine gönderildiğini belirtmiştir. Ayrıca bu istatistiğe gümrük vergileri dâhil edilmemiştir. Konsolos Skene, 1876 yılı sonuçları çerçevesinde, transit ticaretinin kesilmesi ve yeterli tarımsal kaynakların bulunmayışının Halep ticaretin kati bir şekilde yıkıldığının kesin göstergesi olduğunu ifade etmiştir¹⁶⁸.

4. 1878 Yılı Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti

İngiliz Konsoloslugu tarafından 1877 yılı Kuzey Suriye Konsolosluk bölgesine dair herhangi bir ticaret raporu hazırlanmamıştır¹⁶⁹. Muhtemeldir ki bu durum 1877 yılında Halep İngiliz Konsolosu James Henry Skene'in emekli olması¹⁷⁰ yerine henüz bölgeyi tanımayan Patrick Henderson atanmasından kaynaklanmıştır. Yeni Konsolos Patrick Henderson, Halep'e 3 Eylül 1877 tarihinde atanmıştır¹⁷¹. Aynı yıl Halep Valisi Emin Paşa yerine¹⁷², Kamil Paşa tayin edilmiştir¹⁷³.

¹⁶⁸ Reports from Her Majesty's Consuls (1877), pp. 942-959, 969.

¹⁶⁹ Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 19 (1879), Printed By Harrison and Sons, London 1879, p. 983. 1877 yılı İngiliz gizli belgelerine bakıldığında Halep İngiliz Konsolosluginun kavaslarından İbrahim Kubevar'ın öldürülmesi ve katilin dava süreci ile ilgili yazışmaların yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bkz; TNA., FO., 424/50, No. 179, Konsolos Skene'den Earl of Derby'ye, 20 Şubat 1877, s. 94; No. 179/1, Konsolos Skene'den Mr. Jocelyn'e, 20 Şubat 1877, s. 9; No. 194, Earl of Derby'den Mr. Jocelyn'e, 16 Mart 1877, s. 101; No. 195, Earl of Derby'den Konsolos Skene'e, 16 Mart 1877, s. 101; No. 202, Earl of Derby'den Mr. Jocelyn'e, 16 Mart 1877, s. 103; No. 294, Earl of Derby'den Mr. Jocelyn'e, 21 Mart 1877, s. 142; No. 300, Mr. Jocelyn'den Earl of Derby'ye, 11 Nisan 1877, s. 142; No. 315, Konsolos Skene'den Earl of Derby'ye, 29 Mayıs 1877, s. 196; No. 315/1, Konsolos Skene'den Mr. Layard'a, 29 Mayıs 1877, s. 196; No. 379, Earl of Derby'den Mr. Layard'a, 20 Haziran 1877, s. 225; No. 490, Mr. Layard'dan Earl of Deby'ye, 26 Haziran 1877, s. 287.

¹⁷⁰ The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1878, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-first Publication, p. 185.

¹⁷¹ The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1880, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-third Publication, p. 113. Patrick Henderson bu görevini 1888 yılına kadar sürdürmüştür. 1 Nisan 1888'de Cardiz'de ikamet etmek üzere Kordova, Sevilya, Huelva ve Cardiz'i içine alacak bölgeye konsolos olarak atanmıştır. Bkz;

Halep Kenti'ne ait 1878 yılı ticaret raporuna geçmeden önce, Konsolos Patrich Henderson'un 1878 yılının son aylarında Maraş ve Zeytun bölgesini ziyaret etmek için çıktığı yolculuğunda Ayntab bölgesinin iktisadi yapısına dair yaptığı değerlendirmelere burada yer vermek uygun olacaktır. Konsolos Henderson, seyahati esnasında hastalandığı için Maraş ve Zeytun'a gidememiş, Ayntab'tan Halep'e geri dönmüştür. Konsolos, Ayntab sokakların ürün yüklü develer ve katırlarla dolu olduğunu ve bölgenin Halep'te arzulan genel refah havasına sahip olduğunu belirtmiştir. Ayntablı imalatçıların tezgâhlarının tam kapasite çalıştığını, sakinlerinin çalışkan ve işgücünün talep gördüğünü, işçilerin Halep'e nispeten daha yüksek ücret aldıklarını yazmıştır. Henderson, yerli imalatların üretiminde Ayntab'ın giderek Halep'in yerini alacağını, yerli pamuklu ve yünlü maddeler ile sabun, balmumu, şarap ve tütünde kapsamlı ve kârlı bir ticaret yaptıklarını, Halep Kenti'nin ihtiyaç duyulan iplikler ve diğer metaller için antrepo olmaktan çıktığını ifade etmiştir. Dönem itibarıyla Ayntablı tacirler, mallarını doğrudan İngiltere ve Fransa'dan ithal etmişler ve yerli imalatlarını, bölge mahsulünü doğrudan limana göndermişler, böylece komisyon ücretlerinden tasarruf etmişlerdir. Bu gelişmeler neticesinde Ayntab ile İskenderiye arasındaki kervan yolu, sadece Halep'in öneminden dolayı ikinci sırada kalmıştır¹⁷⁴.

Çalışmada yer verilen son rapor, yeni konsolos Patrich Henderson tarafından 1879 yılı Mart ayında kaleme almıştır. Rapor, Halep Vilayeti'ne dair 1877 özellikle de 1878 yılı değerlendirmesini içermektedir. Konsolos Henderson, kentin mevcut ticaret durumunu sunmadan önce Halep ile ilgili daha önceki ticaret raporlarının bir değerlendirmesini yapmıştır. İlgili değerlendirme şöyledir;

“1878'de Halep ticareti, son beş yılın hasılatı ile karşılaştırıldığında kayda değer bir artış göstermektedir. 1876'dan önceki on yıl boyunca ithalat ticaretinin kademeli olarak gerilemesi, eskiden büyük ve gelişen transit ticaretin diğer kanallara sapmasına bağlıyordu. Süveyş Kanalı'nın

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1883, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixty-second Publication, p. 119.

¹⁷² TNA., FO., 424/50, No. 369/1, Konsolos Skene'den Mr. Jocelyn'e, 28 Şubat 1877. Eski Halep Valisi Emin Paşa, 1876 yılı yazında Halep Valiliğine atanmıştır. Bkz; BOA., İ.DH., 725/50570, 3 Haziran 1293/ 15 Haziran 1877; TNA., FO., 424/43, No. 243, Konsolos Skene'den Earl of Derby'ye, 3 Ağustos 1876, s. 144; No. 243/1, Konsolos Skene'den H. Elliot'a, 3 Ağustos 1876, s. 144.

¹⁷³ BOA, İ.DH., 741/60565, 30 Muharrem 1294/14 Şubat 1877.

¹⁷⁴ *Turkey No. 1 (1880), Correspondence Respecting The Commission Sent By The Porte To Inquire Into The Condition of The Vilayet of Aleppo*, No. 9, Konsolos Handerson'dan Salisbury Markisine, 2 Aralık 1878, s. 6-7.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

açılması kuşkusuz sadece Halep ticaretine değil, tüm Suriye ticaretine ağır bir darbe indirdi. Halep ithalatının düşmesi Süveyş Kanalı'nın açılmasına bağlandı, ancak bu düşüşle ilgili raporların abartılı olduğuna inanıyorum, zira bu vesile ile sadece Bağdat ve pazarlarından tedarik edilen bölgeler kaybedildi. Kuzey Mezopotamya ve Vilâyet-i Şarkiyeye ithalatının büyük kısmı hâlâ Halep'ten geçiyor, ancak Dicle'den kelekler üzerinde ağır yüklerin yüzdürülmesine yönelik araçlar vasıtasıyla ihracat ticareti olduğu gibi Bağdat'a yönlendirilmiştir ve Süveyş Kanalı üzerinden Avrupa'ya ulaşmak için Basra ve limandan ayrılan hızlı ve güvenli ulaşım araçları olan düzenli buharlı vapurlar artık Bağdat'ta mevcuttur. Küçük Asya'nın son iki veya üç yıldır belirsiz siyasi durumu, ticari faaliyetleri en dar sınırlarla kısıtlanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, 1877 hasadı hiç görülmemiş bir şekilde verimliydi ve tarımsal ürünlerden, özellikle savaşın Avrupa'nın tahıl üreten bölgeleri üzerindeki kötü etkilerinin ciddi şekilde hissedildiği Levant'ta yüksek fiyatlar elde edildi. İskenderun'dan Ege'nin kuzey kıyılarına birçok mal ihraç edildi, yüksek kârlar elde edildi ve yatırılan paranın hızlı bir geri dönüşü oldu. Kırsal nüfus böylece zenginleşti, temel ihtiyaçları ve lüks eşyalar satın almak için araçlara sahip oldular ve İngiltere'deki ticaretin durgunluğu ve bunun sonucunda Manchester mallarının satın alınabileceği düşük fiyatlar, yerli tacirlere büyük alımlar yapmak ve bu malların büyük stoklarına yatırmak için ek bir teşvik görevi gördü¹⁷⁵.”

Tüm bu ticari canlanmanın sonucu olarak 1878 yılında İngiltere'den ithal edilen mamul malların değeri 1.265.000£'e ulaşmıştır. 1878 yılı rakamı, ithal edilen bu tür malların değerini, 1873 yılında 528.436£; 1874 yılında 831.806£, 1875 yılında 911.645£; 1876 yılında 1.112.000£ aşmıştır. 1878 yılında Fransa'dan ithal edilen mamul malların değeri 220.000£'e, İtalya'dan ithal edilen mamul malların değeri 8.400£'e, Türkiye'den ithal edilen mamul malların değeri 39.600£'e, Mısır'dan ithal edilen mamul malların değeri 12.600£'e ulaşmıştır. İngiltere dışındaki ülkelerden Halep'e ithal edilen mamul malların toplam değeri 365.000£'e ulaşmıştır. İngiltere'nin mamul mal ticareti bu nedenle Fransa'dan 54 kat, Türkiye'den 15 kat, Avusturya'dan 32 kat, Mısır'dan 100 kat ve İtalya'dakinden 150 kat daha fazla; diğer tüm ülkelerin toplamından ise 37 kat daha fazla olmuştur. 1878 yılı ithalatın toplam değeri 2.250.374£ veya sikke ve mücevher değeri olan 135,994£ düşürüldüğünde 2.114.380£ olduğu görülmektedir. İngiltere'den yapılan ithalatın değeri 1.390.050£, Fransa'dan yapılan ithalatın değeri 368.980£, İtalya'dan yapılan ithalatın değeri 27.270£, Avusturya'dan yapılan ithalatın değeri 30.430£, Türkiye'den yapılan ithalatın değeri 290.614£ ve

¹⁷⁵ Reports from Her Majesty's Consuls (1879), p. 982.

Mısır'dan yapılan ithalatın değeri 72.830£'dir. Bu nedenle İngiliz ithalatının toplam değeri, diğer tüm ülkelerin toplam değerinin yaklaşık iki katı, Fransa'nın 3 katı, İtalya'nın 51 katı, Avusturya'nın 17 katı, Türkiye'nin 4 katı ve Mısır'ın 19 katı olmuştur. İngiltere'ye 78.934£, Fransa'ya 326.419£, İtalya'ya 175.298£, Avusturya'ya 21.862£, Yunanistan'a 4.715£, Türkiye'ye 347.559£ ve Mısır'a 144.184£, toplamda 1.098.971£ değerinde ihracat yapılmıştır¹⁷⁶.

Tablo 24: Halep Vilayeti'nin 1873, 1874, 1875, 1876¹⁷⁷, 1878 yıllarına ait başlıca ihracat ürünleri ve değerleri¹⁷⁸

Tarih	Yerli imalat ürünleri (£)	Buğday (£)	Yün (£)	Pamuk (£)	Tereyağı (£)
1873	180.560	70.000	257.568	78.840	54.378
1874	50.700	124.000	169.320	40.000	16.000
1875	36.800	53.620	164.280	59.200	44.800
1876	53.240	90.600	75.640	43.500	3.320
1878	149.145	196.470	234.680	57.980	51.000

Halı, keçe kilim, yünlü, pamuklu ve ipekli kumaş, gocuk ve kuşak, deri, çizme ve ayakkabı satışından oluşan iç ticaret eski yıllara göre artış göstermiştir. Maraş ve Toros Dağlarından gelen kalas ve kırı, soda, potas ve sabun ticaretinden önemli kazançlar elde edilmiştir. 1878 yılı Halep ticaretinin 3.499.345£ olan toplam değerinin dağılımına bakıldığında 2.250.374£ değerinde ithalat, 1.098.971£ değerinde ihracat, 150.000£ değerinde iç ticaret yapıldığı görülmektedir. Halep Kenti'nin toplam ticaret değerleri noktasında 1873 yılında 2.378.046£, 1874 yılında 2.381.756£, 1875 yılında 909.773£, 1876 yılında 970.450£, 1878 yılında 3.499.345£'e ulaştığı görülmektedir. 1873 yılına bakıldığında, ihracatın ve ithalatın toplam değeri 2.378.046£, gümrük gelirleri 70.000£, 1876'da ihracat ve ithalatın toplam değeri 970.450£, gümrük gelirleri 71.476£'dir. 1876 yılı gümrük geliri, 1873 yılı gelirini 1.476£ aşmıştır. 1873 yılı ihracat ve ithalatın değeri, 1876 yılını ihracat ve ithalat değerinden 1.407.596£ daha fazla olmuştur¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Ibid, pp. 982-983.

¹⁷⁷ 1877 yılı için herhangi bir istatistik tutulmamıştır. Bkz; Ibid, p. 983.

¹⁷⁸ Ibid, p. 983.

¹⁷⁹ Reports from Her Majesty's Consuls (1879), pp. 982-987.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Tablo 25: 1878 yılı İskenderun Limanı'na giriş-çıkış yapan gemiler¹⁸⁰

Ülke/Taşıdığı Bayrak	Buharlı Gemi			Yelkenli Gemi			Toplam		
	Sayı	Tonaj	Mürettebat	Sayı	Tonaj	Mürettebat	Sayı	Tonaj	Mürettebat
İngiliz	99	48.156	1.926				99	48.156	1.926
Fransız	64	82.216	3.643				64	82.216	3.643
İtalyan	6	3.643	168	10	2.591	113	15	6.234	281
Avustur.	33	32.845	1.279	1	305	11	34	33.150	1.290
İsviçre	3	1.269	51				3	1.269	51
Yunan				12	1.035	77	12	1.035	77
Türkiye	10	2.380	200	280	11.047	1.696	290	13.427	1.896
Toplam	215	170.509	7.267	303	14.978	1.897	518	185.487	9.164

¹⁸⁰ Ibid, p. 987.

Tablo 27: 1878 yılı İskenderun Limanı üzerinden ihraç edilen emtia¹⁸¹

Toplam	Değer	149.145	4.620	57.980	234.680	38.400	6.730	16.640
	(£)							
Mısır	Ağırlık (Ton)	310	11	1.115	2.933	673	42	140
	Değer (£)	41.800				480		1.400
Türkiye	Ağırlık (Ton)	64				9		14
	Değer (£)	107.345	2.520	17.732	10.320	4.160	960	4.840
Yunanistan	Ağırlık (Ton)	246	6	341	129	57	6	61
	Değer (£)							
Avusturya	Ağırlık (Ton)							
	Değer (£)			14.248		2.560	2.080	1.760
İtalya	Ağırlık (Ton)			274		46	13	11
	Değer (£)			8.216	5.760	3.480	640	
Fransa	Ağırlık (Ton)			158	72	58	4	
	Değer (£)		2.100	16.224	193.600	17.760	3.040	2.560
İngiltere	Ağırlık (Ton)		5	312	2.420	319	19	16
	Değer (£)			1.560	25.000	9.960		6.080
	Ağırlık (Ton)			30	312	184		38
	Yerli Mamul		İpek Böceği	Pamuk	Yün	Maizi ve cehri	Balmumu	Sakız

¹⁸¹ Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 19 (1879), Printed By Harrison and Sons, London 1879, p. 986.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

25.164	196.470	3.704	1.200	1.200	2.820	51.000	15.944	15.440	60.160
1.398	19.486	116	30	15	47	872	261	848	376
72		64		880	480	36.400	768	5.520	
4		2		11	8	480	12	290	
1.944	19.600	3.640		320	1.920	6.840	3.328	2.320	46.720
108	1.960	114		4	32	95	52	63	292
	4.520								
	452								
							704		
							11		
1.062	153.080						320	180	
59	15.308						5	12	
22.086	17.990				420	13.760	10.824	5.020	320
1.227	1.646				7	297	181	283	2
	1.280		1.200					2.400	13.120
	120		30					200	82
Susam	Tahıl	Sabun	Tütün	Jambac (?)	Şam Fıstığı	Tereyağı ve koyun	Deri	Erzak	Tiftik

44.000	58.558	115.128	1.098.971
	2.855		31.528
36.000	14.000	12.320	144.184
	2.375		3.269
8.000	33.810	71.240	347.559
	149		3.715
	160	35	4.715
	2		454
	386	124	21.862
	5		360
	2.280	280	175.298
	225		15.901
	7.360	13.355	326.419
	92		6.826
	560	17.774	78.934
	7		1.003
Sığır ve koyun	Öteberi	Kılıç	Toplam

Dönem itibariyle Anadolu'da vuku bulan kıtlık nedeniyle hükümetin ihrac yasağı uygulaması, 1875 yılında ortaya çıkan kolera salgını ve 93 Harbi, Halep Kenti'nin dış ticaretini şekillendiren önemli gelişmeler olmuştur. Kıtlıklar nedeniyle Halep'in tahıl fazlası dış ticarete kanalize edilememiş, kolera hastalığı nedeniyle, aracılar İskenderun'a gelmek yerine İzmir ve Karadeniz limanları ile yeni bağlantılar kurmayı tercih etmişlerdir. Ancak 93 Harbi'nin yıkıcı etkisi kendisini Anadolu'nun diğer kentlerinde daha sert bir biçimde gösterirken savaş nedeniyle fiyatların yüksek seyretmesi Halep'in bölgesel gelirlerini arttırmıştır. Bu gelir nedeniyle yatırımlar için gerekli fon sağlanabilmiş ve de Avrupa piyasalarındaki ticari depresyonun yol açtığı düşük fiyatlar Halep'teki yerli tacirlerin büyük çaplı alım yapmasını mümkün kılmıştır¹⁸³. 19. yüzyılın sonu itibariyle Halep ticaretinin oldukça canlı olduğu; 1885 yılında, 1.558.368£ ithalat, 998.476£ ihracat; 1887 yılında 1.618.881£ ithalat, 884.895£ ihracat; 1889 yılında 1.764.510£ ithalat 980.642£ ihracat rakamlarına ulaştığı görülmektedir. Ayrıca bu rakamlara Osmanlı ülkesinin diğer kentleriyle yapılan ticaret dâhil değildir¹⁸⁴. Halep, Birinci Dünya Savaşı sonunda Suriye'ye ilhak edilmiştir. Yeni siyasi ve gümrük sınırları ile Halep, o döneme kadar ticari ilişkilerde

¹⁸² Gerçek toplam ise 150.184'tür.

¹⁸³ Çetin, "1873 Krizi'nin Osmanlı Dış", s. 222.

¹⁸⁴ Fulya Dövenç Karakoç, "19. Yüzyıl Sonunda Halep'te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yöntem ve Konsololar Arasında İlişkiler", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 2013/1, s. 79-80.

bulunduğu Anadolu, Yukarı Mezopotamya ve Irak gibi yerlerden ayrıldığı için ağır iktisadi buhrana uğramıştır¹⁸⁵.

Sonuç

Mezopotamya, Mısır ve Anadolu ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan, doğu ve batı ticaretinin önemli bir merkezi olan Halep Kenti, 1870'li yıllarda ticari faaliyetler noktasında önemli gelişmeler yaşamıştır. Bu gelişmeler, orantılı olarak İngiliz ticaretiyle bağlantılı olmuştur. 1873 yılı kapsamında tahıl, özellikle de Halep için yeni ihracat maddesi olarak piyasaya sürülen mısır, dikkat çekici bir emtia olmuş, ihraç edilecek miktar, İskenderun Limanına yanaşan gemilerin tonajını aşmıştır. 1873 yılı öncesinde ihracatın değeri, nadiren ithalatın yarısını aşmakta iken 1873'te, ithalat ve ihracat neredeyse eşit değerlere ulaşmıştır. Ticaretle paralel olarak 1872 yılında İskenderun Limanı'na giriş çıkış yapan yabancı gemilerin sayısı artmış, 1873 yılında İskenderun Limanı üzerinden ithal edilen malların toplam değeri 1.161.026£'e ulaşmıştır. İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, Yunanistan gibi devletlere, Mısır ve diğer Türk Limanlarına, Küçük Asya'ya ihracat yapılmıştır. 1873 yılında İskenderun Limanı üzerinden önemli bir kısmının yün olduğu toplam 1.090.311£ değerinde emtia ihraç edilmiştir.

Küçük Asya'da yaşanan kıtlık ve bunun sonucunda tahıl ihracatının yasaklanması, 1874 yılında Kuzey Suriye ticaretinin gelişmesine engel olmuştur. Halep'te bir bankanın olmaması, bölgede poliçeleri satan bir tür spekülör sınıfın oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu sınıf faaliyetlerini genişletmiştir. Türk hisse senetleri düşmeye başladığında kayıpları, sermayelerinin teminatından daha fazla işlem yapan firmalar ile bu firmalarda cari hesabı bulunan tacirlerin yaptığı zararları, iflaslar takip etmiştir. Ayrıca mal satışları, Halep'te şiddetli ve uzun süren veba salgını nedeniyle engellenmiştir. Halep ithalatçıları, daha avantajlı olan İzmir ve Küçük Asya'nın Karadeniz limanlarında yeni bağlantılar aramaya başlamışlardır. Bazı tacirler Halep'teki iş yerlerini kapatarak daha avantajlı yerler arayışına girişmişler ve bazıları da ticaretten el çekmişlerdir. Halep'te alıcı olmadan depolarda yatan balya sayılarının artması ve malların fiyatlarının Avrupa'dan alınan malların fiyatlarının da altına düşmesi, iflasların sıklıkla yaşanır hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu nedenle Halep ticaretinde hızlı bir gerileme dönemi yaşanmış ve yaşanan ticari kriz, daha önceki kriz gibi transit ticaret refahı ile de durdurulamamıştır.

¹⁸⁵ Sauvaget, "Haleb", s. 122.

Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Kuzey Suriye'nin, İzmir ve Küçük Asya'nın Karadeniz sahil limanları ile beraber Avrupalı imalat ürünlerini Arap bölgeleri ve Güney İran'a taşınmasında ticari önemi zedelenmiştir. Birçok ihraç ürünü ticarete yaşanan sıkıntı ve refahın azalması nedeniyle 1875 yılında piyasadan çekilmiştir. 1875 yılında İskenderun'a inen toplam paket sayısı, önceki yıla kıyasla beşte bir oranında azalmış ve ürünlerin toplam değeri, yine bir önceki yıla kıyasla dörtte birin altına düşmüştür. İthalat ticaretindeki düşüşle bağlantılı olarak ithalatta önemli düşüşler yaşanmış, bu durum Halep'te ticaret ve genel refahın azaldığını açık bir şekilde göstergesi olmuştur. Avrupa mallarının çekilmesi, yerli ürünlerin İzmir ve Karadeniz limanları yoluyla sevk edilmesi, Küçük Asya'ya ürün sevki noktasında Halep'te işlerin durması, Halep'in iç ticaretini olumsuz etkilemiştir. Halep, yerel ürünlerini komşu vilayetlere tedarik eden konumunu kaybetmiştir. Ticari ilişkilerin kesintiye uğraması, hesapların yani ithalat-ihracatın dengelenmesi amacıyla ürünlerin ihraç edilmesi gerekliliğini ortadan kaldırmış ve Halep ticaretin genel durgunluğu, Türkiye'nin diğer tüm bölgeleri ve Avrupa ile olan ticari akışı içermiştir. Halep, yüzyıllardır elinde tuttuğu komşu vilayetlerin ticaret merkezi konumunu, Avrupa mallarının Asya tüketim alanlarına akışı için daha avantajlı kanalların benimsenmesi nedeniyle kaybetmiştir. Avrupa mallarının Asya'daki ticaret merkezlerine akışı için kullanılan yeni kanallar, Halep'in ithalat ticaretini kendi nüfusunun ihtiyaçlarının dar sınırlara indirgemıştır. Bu menfi gelişmelere bağlı olarak pek çok ticari işletme kepenkleri kapamış ve ayakta kalan işletmelerin çoğu ticari faaliyetler için daha umut verici alanlara geçmek için işlerini tasfiye etmişlerdir. Bu durum özellikle yabancı tacirler için geçerli olmuş ve 1876 yılı Halep Kenti'nde ticaretle uğraşan tek bir İngiliz vatandaşı kalmamıştır. Halep'te çalışan dokuma tezgâhların sayısı bir zamanlar 11.000 iken ve sonraki birkaç yıl için yaklaşık 8.000'e 1874 yılında 5.000'e ve 1875 yılında 2.400'e gerilemiştir. 1876 yılında pamuklu kumaşlara olan düşük talep nedeniyle Halep'te 700'den fazla dokuma tezgâhı çalışmamıştır. İşsiz kalan dokumacıların bir kısmı farklı işlere yönelmiş bir kısmı ise Mısır'a göç etmiştir.

1878 yılına gelindiğinde, Halep ticaret hasılatında kayda değer bir artış yaşanmıştır. Gelirlerin artması nedeniyle yatırım için gerekli meblağ sağlanabilmiş, ekonomik bunalımın Avrupa'da meydana getirdiği düşük fiyatlar Halep'teki yerli tacirlerin büyük çaplı alım yapmasını mümkün kılmıştır. 1878 yılı Halep Kenti'nde, ithalat, ihracat ve iç ticaretin toplam değeri bir önceki yıla kıyasla üç buçuk kat artmıştır. 93 Harbi nedeniyle fiyatların yüksek seyretmesi Halep Kenti'nin gelirlerini arttırmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade Dahiliye (İ.DH.), 741/60565, 30 Muharrem 1294/14 Şubat 1877; 588/40939, Lef 2, 26 Zilkade 1285/ 10 Mart 1869; İ.DH., 588/40939, Lef 3, 27 Zilkade 1285/ 11 Mart 1869; 725/50570, 3 Haziran 1293/ 15 Haziran 1877.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.), 29/65, Lef 1, 23 Mart 1310/ 4 Nisan 1894; 29/65, Lef 2, 23 Mart 1310/ 4 Nisan 1894.

The National Archives/ İngiliz Milli Arşivi (TNA)

FO., 424/43, No. 243, Konsolos Skene'den Earl of Derby'ye, 3 Ağustos 1876; No. 243/1, Konsolos Skene'den H. Elliot'a, 3 Ağustos 1876.

FO., 424/50, No. 179, Konsolos Skene'den Earl of Derby'ye, 20 Şubat 1877; No. 179/1, Konsolos Skene'den Mr. Jocelyn'e, 20 Şubat 1877; No. 194, Earl of Derby'den Mr. Jocelyn'e, 16 Mart 1877; 424/50, No. 195, Earl of Derby'den Konsolos Skene'e, 16 Mart 1877; No. 202, Earl of Derby'den Mr. Jocelyn'e, 16 Mart 1877; No. 294, Earl of Derby'den Mr. Jocelyn'e, 21 Mart 1877; No. 369/1, Konsolos Skene'den Mr. Jocelyn'e, 28 Şubat 1877.

FO., 424/51, No. 300, Mr. Jocelyn'den Earl of Derby'e, 11 Nisan 1877.

FO., 424/55, No. 315, Konsolos Skene'den Earl of Derby'ye, 29 Mayıs 1877; No. 315/1, Konsolos Skene'den Mr. Layard'a, 29 Mayıs 1877; 424/55, No. 379, Earl of Derby'den Mr. Layard'da, 20 Haziran 1877; No. 490, Mr. Layard'dan Earl of Deby'ye, 26 Haziran 1877.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 15 (1874), Printed By Harrison and Sons, London 1874.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, (1875).

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 9 (1876), Printed By Harrison and Sons, London 1876.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 18 (1877), Printed By Harrison and Sons, London 1877.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce. &c., of Their Consular Districts, Commercial No. 19 (1879), Printed By Harrison and Sons, London 1879.

Turkey No. 1 (1880), Correspondence Respecting The Commission Sent By The Porte To Inquire Into The Condition Of The Vilayet of Aleppo, No. 9, Konsolos Handerson'dan Salisbury Markisine, 2 Aralık 1878.

Salnâmeler

Salnâme-i Vilâyet-i Haleb, H. 1290 (M.1873), Def'a 7.

Salnâme-i Vilâyet-i Haleb, H. 1300 (M.1882), Def'a 13.

Kitaplar

Bayraktar, Hilmi, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.

Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016.

Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C. II, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2019.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Epstein, M., *The Early History of the Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 14. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Hakluyt, Richard, *The Principal Navigations Voyages Traffiques and Discoveries of the English Nation*, Vol. V (In Twelve Volumes), James McLehose and Sons, Glasgow 1903.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914, A Document Economic History*, Oxford University Press, 1988.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. 1, Çev. Halil Berktaş, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, C. VII, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Laidlaw, Christine, *Levant'taki İngilizler, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Ticaret ve Siyaset*, Çev. Hakan Abacı, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2014.

Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul 2013.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Osmanlı Belgelerinde Halep, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2018.

Osmanlı Belgelerinde Suriye, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 129, İstanbul 2013.

Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep, Ed: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, Orsam, Ankara 2020.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Quataert, Donald, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Reber, Vera Blinn, *British Mercantile Houses in Buenos Aires, 1810-1880*, Harvard University Press, Cambridge 1979.

Ruppin, Arthur, *Syria: An Economic Survey*, Translated and abridged by Nellie Straus, Published by The Provisional Zionist Committee, New York 1918.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1878, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-first Publication.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1880, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-third Publication.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1883, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixty-second Publication.

The Public General Statutes Passed In The Forty-First & Forty-Second Years Of The Reign Of Her Majesty Queen Victoria 1878, With a Copious Index, Tables, &C, by Great Britain, Publisher by George Edward Eyre and William Spottiswoode, Queen's Printing Office, London 1878.

Wood, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, (Çev. Çiğdem Erkal İpek), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.

Zupko, Ronald Edward, *A Dictionary Of Weights and Measures For The British Isles: The Middle Ages To The Twentieth Century*, American Philosophical Society, Philadelphia 1985.

Makaleler

Bulut, Mehmet, "XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantilistler", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, S. 39, 2000, s. 23-35.

Çetin, Mehmet, "1873 Krizi'nin Osmanlı Dış Ticaretine Etkisi", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3*, İzmir, 25-27 Nisan 2019, s. 217-236.

Demir Görür, Emel, "İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)", *TAD*, C. 37, S. 64, 2018, s. 323-346.

- Düvenci Karakoç, Fulya, “19. Yüzyıl Sonunda Halep’te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yöntem ve Konsoloslar Arasında İlişkiler”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 2013/1, s. 67-91.
- Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C. 2, Ed: Halil İnalçık, Donald Quataert, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 543-757.
- İlter, Erdal, “Ermeni Meselesi’nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere’nin Rolü”, *OTAM*, S. 6, 1995, s. 155-171.
- Karaköse, Hasan, “Halep’te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 51, Ağustos 2017, s. 289-301.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1982, s. 151-166.
- Masters, Bruce, “Halep: Osmanlı İmparatorluğu’nun Kervan Kenti”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Ed: Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, Çev. Sermet Yalçın, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 19-94.
- Önsoy, Rifat, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye’nin Sanayi ve Ticareti”, *Bellekten*, C. L, S. 198, Aralık 1986, s. 825-832.
- Öztürk, Mustafa, “1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri”, *OTAM*, S. 8, 1997, s. 249-293.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para 1326-1914”, Çev. Serdar Alper, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, C. II, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 1055-1093.
- Pamuk, Şevket, “The Ottoman Empire in the Great Depression of 1873-1896”, *The Journal of Economic History*, Vol. 44, No. 1, March 1984, pp. 107-118.
- Tan, Seda, “XIX. Yüzyılda Osmanlı-Hindistan Ticaretine Bir Örnek: At İhracatı”, *Mediterranean Journal of Humanities*, C. IV, S. II, 2014, s. 239-247.
- Uğuz, Sacit, “Karataban (Pebrine) Ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri”, *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 3, s. 31-47.
- Uygun, Süleyman, “Batılıların Gözdesi Meyan Kökü ve Üzerine Yaşanan Emperyalist Rekabet”, *OTAM*, 37/Bahar 2015, s. 337-373.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münesebatına Dair Vesikalar” *Bellekten*, C. XIII, S. 51, s. 573-648.

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Ansiklopedi Maddesi

Ağırakça, Ahmet “Tedmür”, *DİA.*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 2011, s. 264-265.

Masters, Bruce, “Halep”, *DİA.*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 1997, s. 244-247.

Sauvaget, J., “Halep”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 117-122.

Yâzîcî, Tâlib, “Halep”, *DİA.*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 1997, s. 239-244.

Tez

Akköz, Hakan, *XIX. Yüzyılın Son Çeğreğinde Halep Vilayeti'nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz-Amerikan Kaynaklarına Göre)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2016.

İnternet Kaynağı

<https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler> (08.04.2021)

<https://victorianweb.org/economics/currency.html> (13.01.2021)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90478---0085.jpg> (14.01.2021)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90791---0044.jpg> (12.04.2021)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90429---0038.jpg> (14.01.2021)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90567---0061.jpg> (14.01.2021)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90478---0091.jpg> (12.04.2021)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90429---0011.jpg> (12.04.2021)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90573---0057.jpg> (12.04.2021)

Ekler

Ek 1. Halep Kenti'nin Genel Görünüşü

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90478---0085.jpg> (14.01.2021)

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90478---0086.jpg> (14.01.2021)

Ek 2. Halep Madik Kalesi

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90791---0044.jpg> (12.04.2021)

Ek 3. Halep Fransız Konsolosluğu

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90429---0038.jpg> (14.01.2021)

Ek 4. Halep'te İpek Kozalarından İpek Çıkaran Genç İşçiler

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90567---0061.jpg> (14.01.2021)

Ek 5. İskenderun Limanı

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90478---0091.jpg> (12.04.2021)

Ek 6. İskenderun'daki İngiliz Konsolosluğu

İngiliz Konsolosluk Raporları Çerçevesinde Halep Kenti'nin Sosyo-İktisadi Vaziyeti (1873-1878)

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90429---0011.jpg> (12.04.2021)

Ek 7. Halep ile İskenderun Arasındaki Güzergâhta Bir Deve Kervanı

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90573---0057.jpg> (12.04.2021)

OSMANLI DEVLETİ'NDE TAHSİL-İ EMVÂL NİZAMNAMESİ VE TAHSİLAT USULÜ*

TAX COLLECTION REGULATIONS AND PROCEDURES IN THE OTTOMAN EMPIRE

Yasemin Zahide EROL**

Makale Bilgisi

Başvuru: 22.03.2022

Kabul: 31.03.2022

Article Info

Received: Mar, 22, 2021

Accepted: Mar, 13, 2022

Öz

Osmanlı Devleti'nin üzerinde en çok durduğu konulardan biri vergilerin dağıtılması ve tahsili meselesiydi. Vergileri tahsil etmede yaşanan güçlükler, vergi tahsiline zaptiyenin dâhil olması, hatta tahsilât işlerinin kalıcı olarak zaptiyeye devredilmesiyle tahsilât esnasında yaşanan huzursuzluklar ve vergi kaynaklı isyanlar Osmanlı Devleti'ni vergi tahsilinin düzenlenmesi için harekete geçirmişti. Bu nedenle, 1871 yılında tahsil-i emvâli konu edinen bir nizamname yayınlanmış ve bunu 1875, 1879, 1886, 1894, 1902 ve 1909 Tahsil-i Emvâl Nizamnameleri izlemiştir. Böylece, vergi tahsil işlerinde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.

Bu çalışmada ilk olarak söz konusu nizamnamelerin içeriği incelenmeye çalışılmış, daha sonra tahsilât usulüne değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vergi, tâhsil-i emvâl, tahsilât, Osmanlı Devleti.

Abstract

One of the issues that the Ottoman Empire focused the most was the tax collection. Difficulties in collecting taxes, military forces involved in tax collection, even tax collection affairs was given to the military forces permanently and problems that arise because of it made Ottoman Empire some regulations. Thus, firstly a constitution published in 1871 and then 1875, 1879, 1886, 1894, 1902 and 1909 regulations

* Bu makale "Osmanlı Devleti'nde Vergi Tahsil Düzenlemeleri ve Tahsildarlık Uygulaması" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

**Arş. Gör., Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, yaseminzahideerol@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-8973-135X>

followed it.

In this study, firstly, contents of these regulations are explained. Then, tax collection procedures are studied.

Keywords: *Tax, tâhsil-i emvâl, tax collection, Ottoman Empire.*

Giriş

Osmanlı tarihinin her döneminde vergi konusu önemli bir yer teşkil etmiştir. Kuruluşundan itibaren vergilendirmede İslam hukukunu esas alan Osmanlı vergi sistemi şer'i ve örfi vergiler olarak iki gruba ayrılmıştı. XIX. yüzyıla kadar değişmeden varlığını sürdüren klasik Osmanlı vergi sisteminde ahaliden vergilerin tahsili uzunca bir süre Tımar Sistemi adı verilen bir yöntemle başarılı bir şekilde yürütülmüştür. Memurlara merkezden nakit maaş vermek yerine reayanın ödemekle yükümlü olduğu toprağa bağlı vergilerin tımar sahiplerine devredildiği bu sistemin XVII. yüzyılda işlerliğini yitirmesi, yaşanan mali sorunlar, gelirlerin giderleri karşılayamaması sonucu oluşan bütçe açıkları ve devletin nakit paraya olan ihtiyacı vergi tahsilinde çeşitli dönemlerde farklı uygulamalara başvurulmasına sebep olmuştur. İltizam, emanet, malikâne, esham gibi uygulamalar, hatta taşrada vergilerin çoğunu kendisine ayıran ve merkezi yönetime karşı giderek güçlenen âyanlar, Osmanlı Devleti'nin vergilerin tahsilinde etkinliğini büyük oranda kaybetmesine sebep olmuştur.

XIX. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı mali sistemi ve vergi tahsili konusunda yapılan düzenlemeler istenen sonucu vermemiştir. Üstelik uzun süren savaşlar ve yenilgiler nedeniyle giderlerin artması, gelirlerin azalması mali yapının düzeltilmesine yönelik daha kapsamlı ve daha kalıcı çözümlere ihtiyaç doğurmuştur. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle her alanda olduğu gibi vergilendirme ve vergi tahsili konusunda da önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin asıl hedefi vergi gelirlerinin arttırılması, her çeşit kamu gelirlerinin doğrudan hazineye girmesi yani merkezi bir mali sistem kurarak devletin kendi gelirlerinin doğrudan sahibi olması ve vergi tahsilinin merkezileştirilmesiydi. Böylece, devlet doğrudan vergileri tahsil edecek ve vergi kaybı en aza indirilecekti.

Tanzimat'ın ilanıyla “aşar vergisi”, “hayvan vergisi” ve gayrimüslim ahaliden alınan “cizye” dışındaki vergileri kaldırarak kazanca göre vergilendirme usulünü getiren yeni Osmanlı vergi sistemi mültezim, âyan, voyvoda gibi vergi tahsil eden kimseleri aradan çıkarmaya çalışmıştı. Tanzimat'ın ilanıyla, şer'i vergilerin kaldırılarak örfi vergilerin birleştirilmesi ile vergilendirmede sadeleşme, adil ve herkesin geliri nispetinde bir vergi

rejimi oluşturulması yanında, vergi tahsilâtında sivil bir tahsilât teşkilatı oluşturulması da önemli hedeflerden biriydi. Merkezileşme hedefleri çerçevesinde bizzat padişah tarafından “memur-ı müstakil” olarak tayin edilen ve muhassıl adı verilen görevliler bundan sonra vergileri doğrudan doğruya devlet adına tahsil edeceklerdi. Böylece, Tanzimat’ın ilk yılında aşar vergisi de dâhil olmak üzere bütün vergiler muhassıl adı verilen görevliler aracılığıyla tahsil edilmiş, ancak istenen başarıya ulaşamayıp kısa sürede kaldırılmıştır.

Vergi gelirlerinin tek elden tahsiline yönelik bu adım ne yazık ki böylece son bulmuş, mali işler valiye bağlı defterdar ve mal müdürüne devredilmiştir. 1860 yılında bu uygulamaya da son verilerek mali işler mülki amirlere bağlı muhasebeci ve mal kâtiplerine devredilmiştir. 1861 yılında ise “Umur-ı Mâliyyeye Dair Nizamnâme-i Mahsus” ile vergilerin tahsili konusu yeniden belirlenmiştir. Nizamnameye göre, devlet mallarının tahsilinden livalarda mutasarrıf, kazalarda kaymakam sorumlu olup, muhasebe işlerini ise livalarda muhasebeciler, kazalarda mal müdürleri yürütecekti. Mahalle ve köylerde ise devlet mallarının tahsili muhtarlar aracılığıyla yapılacaktı. Her yıl mart ayının başında vilayet merkezlerinden livalara *liva muvazenesi*, sancaklardan kazalara ise *kaza muvazenesi* adıyla tahsil olunacak gelirlerin türlerini ve ödenecek masrafları içeren bir defter gönderilecekti. Muhtarlar her köy ve mahallede vergi tahsil vaktinden bir hafta önce mükelleflere ödeyecekleri vergi miktarını bildirecek, mükellefler de zamanı gelen borçlarını muhtara teslim ederek, karşılığında makbuz alacaklardı.

1864 Tuna Vilâyeti Nizamnamesi ile başlayıp daha sonra ülke genelinde uygulamaya geçilen yeni idari sistemle de vergilerin doğrudan toplanmasını sağlayacak mali bürokrasi oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Vilâyet Nizamnamesi ile vilâyet merkezlerinde defterdarlar, sancaklarda muhasebeciler, kazalarda mal müdürleri, köylerde muhtarlar tahsil-i emvâl işlerinden sorumlu tutulmuş, vergilerin tahsilinden sonra paraların “mal sandıklarına” ve oradan da “merkezi devlet hazinesine” gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece, artık en küçük idari birim olan köy ve mahallelerde bile vergi tahsil işlemlerinde doğrudan devlet adına mükelleflerle muhatap olan bir görevli bulunmuş oluyordu. Muhtarlıkların yaygınlaşmasıyla, vergilerin salınması ve tahsil edilmesi, güvenlik işleri ve belediye hizmetleri muhtarlara devredilmiştir.¹ Verginin tarh ve tahsili gibi önemli görevleri üstlenen muhtarlar, bundan sonra kendi mahallerindeki ahalinin isimlerini ve haneleri içeren defterler hazırlayacak ve vergi tahsilinde

¹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011, s.109.

görev alacaklardı.² Ancak tahsil işlemlerinin yalnızca muhtarlar ile yerine getirilebilmesi mümkün görülmediğinden, bir müddet sonra muhtarlara yardımcı olacak, onları teftiş edecek ve en önemlisi zaptiyenin karışmadığı sivil bir vergi tahsil memuru tayin etme uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulama sivil bir vergi tahsilini hedefleyen “tahsildarlık” uygulamasıdır. İlk olarak Midhat Paşa'nın Niş'te başlattığı ve daha sonra diğer vilâyetlerde de uygulamaya konulan ve tahsildarlık adı verilen uygulamanın amacı vergi tahsil işlemlerinde kolluk kuvvetlerinin devreden çıkarılarak tahsilâtın sivil vergi memurları aracılığıyla yürütülmesini sağlamaktır. XIX. yüzyıl boyunca sivil bir vergi tahsil düzeni kurarak aracılar olmadan hazine alacaklarını doğrudan devlet adına toplayan ve vergi mükellefleriyle zaptiye askerleri yerine sivil memurların muhatap olduğu bir sistem hedeflenmişti. Bu nedenle çeşitli tarihlerde gerek devlete ait vergilerin tahsil usulünü ve gerekse vergi memurlarının görev ve vazifelerini düzenlemek üzere çeşitli talimat, nizamname ve kanunnameler yayınlanmıştır. Aşağıda bu düzenlemelere değinilecektir.

Emvâl-i Mîriyye Tahsilâtı İçin İstihdam Olunacak Tahsildarların Sıfat ve Hareketleri ve Vezâif-i Memuriyetleri Hakkında Talimat (1871)

26 Nisan 1871 tarihinde dokuz maddeden oluşan “*Emvâl-i Miriye Tahsilâtı İçin İstihdam Olunacak Tahsildarların Sıfat ve Hareketleri ve Vezâif-i Memuriyetleri Hakkında Talimat*”³ hazırlanmıştır. Dokuz maddeden oluşan bu talimata göre emvâl-i miriye yani devlete ait vergilerin tahsilini yapmak üzere görevlendirilen tahsildarların söz konusu göreve seçilebilmeleri için sahip olmaları gereken nitelikler, giyecekleri elbiseler, sınıfları, görevlerini nasıl yerine getirecekleri, vazifelerini aksatmaları veya suiistimal etmeleri halinde haklarında ne gibi işlemler yapılacağına dair bilgiler verilmektedir. Talimatın beşinci maddesi ise çalışma usullerine değinmektedir. Tahsiline memur oldukları emvâl için verilen bir defter tutmak, taksit zamanı gelmiş ancak, borcunu ödemiş kimseleri uyarmak veya icraya gitmek, kaymakama durumu bildirmek, vergiler ödendikçe her mahalle ve köyün teslimatını kaydetmek tahsildarların görevleri arasındaydı.

Tahsilât-ı Emvâl-i Miriye Hakkında Talimat ve Tahsilât Yoklamacıları (1875)

1871 Talimatnamesinden sonra “*Tahsil-i Emvâl-i Miriye Hakkında*

² “Eyalet ve Elviyede Kur’a ve Mahallâtın Muayyen Olan Vergilerinin Beynelahali Tevzii Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelata Dair Nizamname” *Düstür*, I. Tertip, Cilt.4, s.279-283 (H. 15 Recep 1277/16 Şubat 1870); Umr-ı Maliyeye Dair Nizamname”, *Düstür*, I. Tertip, Cilt.2, s.4-21 (H. 18 Safer 1284/ 21 Haziran 1867).

³ *Düstür*, I. Tertip, Cilt 2, 1289/2, s.58-60.

*Talimat*⁴ adında bir düzenleme daha yapıldığı görülmektedir. 1 Mayıs 1875 tarihinde yayımlanan bu on beş maddelik talimat ilk olarak vergi tahsil işlerinin zabıttan alınarak nahiye meclisleri aracılığıyla vali-defterdar-mutasarrıf-muhasebeci- kaymakam ve mal memurları eliyle yapılacağından bahsetmektedir. Bu talimatla birlikte *tahsilât yoklamacıları* adı verilen yeni bir görevli ortaya çıkmıştır. Bu yoklamacılar, devlete ait malların tahsilinde hesapların teftiş edilmesi ve ödeme zamanı geçen taksitlerin ödeme işlerini hızlandırmakla görevliydi. Yani, vergiyi toplamakla değil, verginin zamanında toplanması için kabzımallara (muhtarlar) yardımcı olmaktadır. Talimatta belirtildiğine göre, her kazada ihtiyaca göre birer veya ikişer süvari; vilâyet, mutasarrıflık ve kaymakamlık merkezi olan şehir ve kasabalarda ise birer piyade muvazzaf memur istihdam edilecekti.⁵ Yoklamacılar tebaanın her kesiminden doğruluğuna güvenilen, okuma-yazma ve hesap bilen kişiler arasından idare meclisleri tarafından seçilecek ve kendilerinden kefil istenecekti. Yoklamacıların kendilerine özgü kıyafetleri olacaktı. Ayrıca ellerinde mahalli hükümet tarafından verilen mühürlü tezkereler bulunduracak olan yoklamacılar, kazalarda mal müdürlerinin, livalarda muhasebecilerin ve vilâyetlerde defterdarların maiyetinde olacaklardı. Görevlerini yerine getirip getirmediği kontrol edilerek, görevini kötüye kullananlar idare meclislerine bildirilerek gereği yapılacaktı. Tahsilât yoklamacılarına her mali yılın sonunda mensup olduğu kaza mal kaleminden her köyün vergi, bedelât-ı askeriye ve mürettebat-ı miriyesini beyan eden mühürlü bir defter verilecekti.

Yoklamacılar, tahsilât ve teslimatı tarihleriyle defterlerine kaydedecek, tahsilâtı geri kalan yerler nereler ise hemen o köye giderek muhtarın hesabını inceleyeceklerdi. İnceleme sonunda alacaklar ve borçlularla ilgili bir yanlışlık varsa, yanlış olan miktar belirlenerek borçluların ellerinde olması gereken vergi sergileri kontrol edilecekti. Gerçekten borcunu vermemiş veya bildirmemiş kimseler görülür ise, ikaz edilerek, borcunu ödemesi sağlanacaktı. Bu inceleme sonucunda muhtarda para olduğu tespit edilirse, söz konusu para muhtar tarafından mal sandığına teslim edilecekti. Muhtarlardan zimmetine para geçirenler nahiye meclisine ihbar edilecek, hatta lüzumu halinde merkez kazaya da haber verilecekti. Ahaliden borcunu ödemeyenlere rastlanırsa ve ihtar etmek işe yaramazsa nahiye meclisine, o da işe yaramazsa merkez kazaya bildirilecekti. Yoklamacılar herhangi bir sebeple köylüden veya muhtardan para almayacaklar, paraya el sürmeyeceklerdi. Ayrıca, hesapları yoklamak üzere gittikleri köy veya mahallelerde ne kadar zaman geçirdiklerini, gittikleri tarihi, yoklama yaptıkları tarihi, ellerinde bulundurdukları deftere kaydederek muhtara tasdik ettireceklerdi. Yoklamacı

⁴ *Düstür*, I. Tertip, Cilt 3, s. 269-271. (H.25 Rebiü'l-evvel 1292/ 1 Mayıs 1875).

⁵ A.g.n, 1. madde.

görevden ayrıldığında bu defterler kendinden sonraki görevliye teslim edilecekti.

Son olarak yoklamacıların gittikleri yerlerde kendisi veya hayvanları için yiyecek ve yem almaları yasak olup, ahaliye kötü davranmayacaklardı. Bu kurallara uymayan tahsilat yoklamacıları hakkında gereği yapılacaktı.

1879 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi ve Kabzımallar

II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle memleketin en önemli sorunlarından olan vergi ile ilgili düzenlemelere hız verildiği görülmektedir. Bu dönemde vergi tahsiliyle ilgili ilk düzenleme 10 Kasım 1879 *Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi*dir.⁶ Bu nizamname önceki nizamnamelerden daha kapsamlı bir yapı arz etmektedir. Kırk bir madde ve iki bâbdan oluşan nizamnamenin birinci bâbı tahsildarlar ile kaza ve liva sertahsildarları ile ilgili olup, bunların seçilmeleri, görevleri, mükâfat ve mücâzaları (ceza) hakkında bilgi vermektedir. İkinci bâb ise kabzımallarla ilgilidir. Nizamnameye göre, her vilâyet ve liva merkezi olan kazalarla, bunlara bağlı kazalarda birer *sertahsildar* ve bunların maiyetinde kazanın büyüklüğüne ve emvâlinin derecesine göre birer *piyade*, ikişer veya daha fazla *süvari* tahsildar olacaktı. Sertahsildarlar taşraların merkezinde mal müdürlerine, bunlara bağlı kazalarda ise mal memurlarına bağlı olacaktı.⁷ Kaza sertahsildarlarından başka bir de vilâyet merkezi olan livalar ile bunlara bağlı livalarda birer *liva sertahsildarı* olacaktı. Bunlar vilâyet merkezlerinde umur-ı maliye müdürlerinin, buralara bağlı liva merkezlerinde ise mal müdürlerinin maiyetinde görev yapacaklardı.⁸ Nizamnamenin üçüncü ve dördüncü maddeleri sertahsildarlar ile süvari ve piyade tahsildarlarda aranacak niteliklerle ilgilidir. Bu nitelikler, önceki talimatlara kıyasla bu nizamnamede daha ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. Okuma yazma bilmek, bir köy veya mahallenin hesaplarını teftiş edebilecek kadar hesap bilmek, yirmi yaşından küçük ve elli yaşından büyük olmamak, sicilinin temiz olması ve bulunduğu kazanın yönetici veya mal memurlarından birinin akrabası olmamak, liva sertahsildarları içinse bir liva mal müdürlüğünü idare edecek kadar hesap bilmektir. Tahsildar olabilmek için bu şartları taşımak gerekmektedir. Liva sertahsildarları Maliye Nezaretince, kaza sertahsildarları ile piyade ve süvari tahsildarlar kaza meclisi idarelerince seçileceklerdi.

Nizamnamenin önceki nizamnamelerden farklı olarak yeni bir uygulama getirdiği görülmektedir. *Tahsildariye* adı verilen bu uygulamada

⁶“Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi”, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt. 4, (H.25 Zilkade 1296/10 Kasım 1879), s. 382-392.

⁷ A.g.n., 1. madde.

⁸ A.g.n., 2. madde.

nizamnamenin on, on bir ve on ikinci maddelerine göre tahsildarlar tahsil olunan verginin senelik toplamından yüzde hesabıyla belli bir tahsildariye alacaklar ve hiçbir sebeple bundan başka bir şey talep etmeyeceklerdi. Bu tahsildariyenin yüzde kırkı süvari tahsildarlara, yüzde on beşi piyade tahsildarlara, yüzde yirmi beşi kaza ve yüzde yirmisi liva sertahsildarlarına ait olacaktı. Görevlerini aksatan ya da suiistimal eden tahsildarlar, sertahsildarlar tarafından ilkinde uyarılacak, ikincisinde bir aylık tahsildariyesi kesilecek, üçüncü defasında görevinden alınacaktı. İşledikleri suça göre ceza kanunnamesi hükümlerince yargılanacaklardı.⁹

Nizamnameye göre vergi tahsilatıyla yine kabzımallar yani muhtarlar ilgilenecekti. Bu nizamname, 1875 tarihli talimatla kabzımal veya muhtarların hesaplarının teftişi görevini üstlenen tahsilât yoklamacılarını kaldırarak, bu görevi piyade ve süvari tahsildarlara vermektedir. Bir çeşit teftiş memuru gibi tarif edilen tahsildarlar, muhtarlar, yani kabzımallar tarafından verginin zamanında toplanarak gecikmeden mal sandığına aktarılmasını sağlayan görevli durumundaydı.¹⁰ Kabzımallar taksit zamanı geldiği halde vergisini vermeyenler olursa durumu tahsildarlara bildirirlerdi. Böyle bir durumda tahsildar kabzımalaya yardım etmezse, kabzımalların tahsildarları sertahsildara şikâyet etme hakkı vardı.¹¹

Bu nizamnameye göre tahsildarların tahsiline yetkili oldukları vergiler emlak ve akar, bedel-i askeri ve arazi vergileriydi. 1879 Nizamnamesi ile tahsildarlar mal memurlarına bağlanarak, zaptiyenin vergi tahsili dışında tutulması amaçlanmışsa da zamanla bunun mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Zaten söz konusu nizamnamenin ardından çıkarılan 1886 Nizamnamesi ile tahsildarların yeniden zaptiyeye bağlandıkları görülmektedir.

Kabzımallara değinecek olursak; her karye ve mahallenin kabzımallık vazifesi muhtarlara verilmiştir. Bu muhtarlar Vilâyet Nizamnamesi'nin beşinci babının birinci faslının altmış üç, altmış dört ve altmış beşinci maddeleri hükmünce ahali tarafından seçilmiş olan muhtarlardır. Muhtarların en az bir dilde okuyup yazmaya ve hesap tutmaya yetkin olması, cinayet suçu veya iade-i itibar etmeyen suçları bulunmamalıdır.

Muhtarların zimmetlerine akçe geçirmeleri halinde Vilâyet Nizamnamesi'nin dördüncü babının altmış yedinci maddesi gereğince tazmini ahaliye aittir. Bununla birlikte ahali, tazmin edeceği akçeyi muhtarın mal ve

⁹ A.g.n., 26, 27, 28, 29. maddeler.

¹⁰ Nadir Özbek, "Abdülhamid Rejimi, Vergi Tahsildarlığı ve Siyaset, 1876-1908", *Doğu Batı*, Sayı 52, 2010, s. 159-97.

¹¹ A.g.n., 39 ve 40. maddeler.

emlakını sattırarak tahsil edebilirdi.

Kabzımallar yani muhtarlar her sene karye veya mahalle ahalisinden tahsil edeceği paranın mal müdürü tarafından mühürlü bir müfredat defterini köylünün anlayacağı bir dil ve ibare ile köy ve mahallelerdeki cami veya kilise duvarına yapıştırarak ilan edecekti. Kabzımal defterde yazan miktardan bir akçe bile fazla vergi talep edemezdi.

Kabzımalların tahsil edecekleri vergi ve iane-i askeriye bedelinin her taksiti için tahsilât esnasında vergiyi ödeyen mükellefe numaralı ve koçanlı matbu birer senet vermeleri zorunluuydu. Senet vermeyen kabzımal, asıl görevi olan muhtarlıktan çıkarılırdı.

Mahalle kabzımalları tahsil ettikleri parayı beş günden fazla, köy kabzımalları ise on günden fazla ellerinde tutamazlardı. Bu nedenle tahsilât, belirtilen süreler içerisinde sandığa teslim edilirdi. Ancak, makbuzların bin beş yüz kuruştan fazla olması durumunda bu bekleme süresi geçerli olmayıp, aynı gün sandığa teslim etmeye mecburdular.

Kabzımalar, görevli oldukları köy ve mahallere ait her türlü vergi, bedelât-ı askeriye ve bunların bakayasını hükümet tarafından verilen müfredat defterlerine göre tahsil edeceklerdi. Her köy ve mahalle için iki defter tutulacak, defterlerden birine günlük tahsil edilen akçeler sırayla ve cinsiyle yazılacak, diğerine ise herkesin borcuna göre ödediği teslimat kaydedilecekti. Borcun tarihini, miktarını ve teslimatı kaydettikten sonra kabzımallığa mahsus mühür ile mühürlediği makbuzu hemen sahibine vereceklerdir.

Vergi ve bedelât-ı askeriye marttan kanun-ı evvel sonuna kadar on taksitte tahsil edilebilecekti, ancak birkaç taksiti topluca veya bir senelik vergiyi tek seferde vermek de mümkündü. Kabzımallar, vergi taksitlerini vaktinde ödemeyenler için bir haftalık süre tanıyacak, bu süre zarfında mükellef ödeme yapmamışsa belediyeye şikâyet edebilecek veya ihtiyar meclisini toplayıp durumu müzakere edeceklerdi. Vergi borcunu yine ödemeyen mükellefi bir hafta sonra tahsildara bildirerek o kişi hakkında gerekli muamelenin yapılmasını sağlayacaktı. Tahsildara müracaat eden kabzımalın, müracaat ettiğini gösteren bir pusulayı tahsildara mühürletmesi zorunluuydu.

Vergilerin taksit günü gelmeden halktan vergi toplamaya çalışan, tahsil edeceği meblağı gösteren defteri ilan etmeyen, tahsil ettiği paraları kendilerine verilen süreler içinde sandığa teslim etmeyip elinde tutan, tahsilâtı kendilerine verilen defterlere ve mükelleflerin ellerindeki makbuz ilmühaberlerine kaydetmeyen kabzımallar ile gayrimenkullerini tahsildarlara bildirmeyen kabzımallar görevden alınarak yerlerine yenileri getirilecekti.

1886 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi ve Tahsildar Bölükleri

Bir sonraki nizamname ise 18 Ekim 1886 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹² Kırk madde ve yedi fasıldan oluşan bu nizamnamenin beşinci maddesinde belirtildiği üzere *vesait-i tahsiliye, vilâyet ve liva merkezi olan kazalarda ve bağlı kazalarda asakir-i zaptiyeye ilaveten piyade ve süvarilerden oluşacak tahsildar bölükleri ile karye ve mahallelerde birer kabzımal yani muhtarlar aracılığıyla yürütülecektir. Tahsildar bölüğü, vilâyet merkezi olan kazalarda zaptiye alay beyinin, liva merkezi olan kazalarda tabur ağasının ve bağlı kazalarda bölük ağasının kumandasında bulunacaktır.*

Nizamnameye göre, piyade tahsildarları şehir ve kasaba kabzımallarının, süvari tahsildarları ise köy kabzımallarının tahsil ettikleri vergileri ve bunları mal sandıklarına teslim edip etmediklerini teftiş etme, tahsilâtta rehabet gösteren kabzımallar ve borcunu vermeyenleri takip etmekle görevlendirilmişlerdi. Tahsildarların başka bir işte çalışmaları yasaktı ve doğrudan zaptiyeye bağlanmışlardı. Tahsildarların hangi vergileri tahsil edecekleri nizamnamenin sekizinci maddesinde şu şekilde sıralanmıştı:

- 1- Emlâk ve akar vergisi
- 2- Arazi vergisi
- 3- Yerli ve yabancı esnaf temettü vergisi
- 4- Varidat-ı öşriyenin arazi üzerine tevzi ve taksim olunmuş olan kısmı ve güveri tabiriyle bedele tahvil olunan kısımları
- 5- Gayrimüslim ahalinin bedelât-ı askeriyesi
- 6- Masarif-i tahririye karşılığı
- 7- Tapu hasılatı
- 8- Bu yedi çeşit tahsisatın tahsil olunmayan kısmı

Tahsildarlar yukarıda sıralanan sekiz çeşit vergiyi tahsil edecekler ve hesaplarını defterlerinde ayrı ayrı yürüteceklerdi. 1886 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi'nin kendinden önceki nizamnamelerden farkı ise tahsildarlar tarafından toplanacak vergileri tek tek sıralamasıdır.

¹² "Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi", *Düstür*, I. Tertip. Cilt.5, (H.19 Muharrem 1304/17 Ekim 1886) s.644-652.

1894 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi

1894 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi¹³ kendisinden önceki 1886 Nizamnamesi'yle hemen hemen aynıdır. Adı geçen nizamname ile de tahsildarlığın sivilleştirilmesi adına bir adım atıldığı söylenemez. “*Vesait-i tahsiliyenin kazanın büyüklüğüne ve emvâlin durumuna göre tayin kılınmak üzere asakir-i zaptiyeye ilaveten piyade ve süvarilerden mürekkep olarak teşkil olunacak tahsildar bölükleri ile her karye ve mahallede birer kabzımdan ibarettir ve işbu kabzımallar muhtarlardır*” ibaresinden anlaşılacağı gibi vergi tahsilâtı yine zaptiye içinde piyade ve süvarilerden oluşan tahsildar bölükleri ile kabzımallar tarafından yürütülecektir.

Nizamname otuz maddeden oluşmakta olup, tahsil-i emvâl işiyle meşgul olacak bir komisyondan söz etmesi açısından önceki nizamnameden farklılık göstermektedir. Kazalarda kaymakamların başkanlığında mal müdürü, ihtiyaç halinde muavini, tapu kâtibi ile bölük ağasından; livalarda mutasarrıfın başkanlığında muhasebeci, vergi memurları, defter-i hakani memurları ile tabur ağasından; vilâyetlerde ise valinin başkanlığında defterdar, vergi müdürü, defter-i hakani memuru ve alay beyinden oluşacak bu komisyon olacak ve bu komisyon haftada iki kere toplanacaktı.

Önceki nizamnameden farklı olarak vergi taksimi işini üstlenen muhtar veya köy ihtiyar heyetleri yerine, kaza mal memurları görevlendirilmişti. Kaza mal memurları tarafından hazırlanan mahalle ve köylerin vergi miktarını gösteren *top sergileri* ile şahısların payına düşen vergi miktarını içeren *vergi tezkereleri* ve *bedel-i askeriyenin* suretini içeren müfredat defterleri tahsil bölükleri aracılığıyla senet karşılığında muhtarlara teslim edilecekti.

Nizamnamenin, kendinden önceki nizamnamelerden diğer bir farkı da vergi borcunu ödemeyenlere hapis cezası verilmesini gündeme getirmiş olmasıdır. Tahsildarların tahsil etmekle yükümlü olduğu vergiler de yine 1886 Nizamnamesi'nde olduğu gibi aynen sıralanmıştır. Bu nizamnamede de vergilerin mahalle ve köylerde bilfiil toplanması işi muhtarlara verilmiştir.

1902 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi

Dört fasıl ve kırk dokuz maddeden oluşan *1902 Tarihli Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi*¹⁴ ise hazırlanışı ve içeriği bakımından diğer nizamnamelerden farklılık göstermektedir. En önemli fark, zaptiyenin tahsilât işlerine karıştırılmadan, tahsilâtın doğrudan tahsildarlar tarafından yapılmasına

¹³ “Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi”, *Düstür*, I. Tertip, Cilt 6, (H.01 Şaban 1311/7 Şubat 1894), s.1461-1466.

¹⁴ “Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi”, *Düstür*, I. Tertip, Cilt 7, (H.08 Zilhicce 1319/18 Mart 1902), s.831-849.

olanak sağlamasıdır. İlk kez 1879 Talimatnamesi'nde yer alan bu durum, sonraki nizamnamelerde ne yazık ki devam ettirilememiş, vergi tahsil işleri zaptiyenin kontrolüne bırakılmıştı. Vergi tahsil işlerinin askeri güçlerden uzak, tamamıyla sivil memurlar tarafından yürütülememesinin en temel sebebi elbette güvenlik güçleri devreye girmediğinde vergilerin tahsil edilmesinde yaşanan zorluklardır. Ancak, zaptiyenin devreye girmesi durumunda da ortaya başka sorunlar çıkmaktaydı. Vergi tahsili esnasında uygulanan baskı ahaliye şikâyetlere yol açmaktaydı. Özellikle doğu vilâyetlerinde vergi tahsilinin huzursuzluğu artırması, hatta isyanlara dönüşmesi, buralarda vergi tahsil edilemez hale gelmesi ve Berlin antlaşması hükümlerince Ermenilerin yaşadığı doğu vilâyetlerinde ıslahat yapılması için yöneltilen baskılar Osmanlı Devleti'ni çeşitli çözüm yolları aramaya yöneltmişti. Bu amaçla 1896 yılında Vilâyat-ı Sitte'de uygulanmak üzere bir Islahat Layihası hazırlanmıştır. Ancak bu layihanın yalnızca bu altı vilâyetle sınırlı kalmayıp, Hicaz Vilayeti hariç diğer tüm vilâyetlerde uygulanmasına karar verilmiştir. Vergi tahsiline ve tahsildarlara dair hükümlerin yer aldığı bu layiha ile tahsildarlık kurumu sivil bir yapıya kavuşturulmuştur. Çünkü nizamname gereğince jandarma vergi tahsilinden tamamen çekilmiştir. Bu ıslahat layihasını izleyen dönemde vergilerin tahsilini ve yeni sivil tahsildarlık kurumunu daha detaylı düzenleyen bir nizamname yürürlüğe girmiştir.

1902 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi incelendiğinde yukarıda da anlatıldığı gibi önceki nizamnamelerden farklı olarak vergi tahsilâtının sivilleştirildiği, zaptiye kuvvetlerinin, mülkiye memurlarının devreden çıkarılarak tahsil işlemlerinin tamamen tahsildarlara ve maliye memurlarına bırakıldığı görülmektedir.¹⁵ Nizamnamenin üçüncü maddesindeki ibareye göre vergi tahsilâtı her kazanın büyüklüğüne, malların ve mükelleflerin miktarına göre tayin olunacak piyade ve süvari tahsildarlarından ibaret olup, dokuzuncu maddede yer alan “*jandarmaların muamelat-ı tahsiliyeye müdahaleleri katiyyen memnudur*” ibaresinden anlaşılacağı üzere askeri kuvvetlerin vergi tahsil işlerine karışmaları kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Hatta zaman zaman tahsil-i emvâl hükümlerine ve tahsilât işlerine jandarmanın karıştırılmamasına özen gösterilmesine dair uyarı ve hatırlatmalar yapılmaktaydı.¹⁶ Ancak, yalnızca tahsildar tarafından borçlulara tebliğ edilen celbnamelelere karşı koyanların komisyonlara getirilmesi esnasında jandarma ve polis yardımına başvurulabilecektir. Yine aynı maddeye göre, kazalarda serttahsildarlık görevi tahsildarların en muktediri tarafından yerine getirilecekti. Böylece, verginin taksiminde, tezkerelerin ilanı, mükelleflere tezkere verilmesinde ve vergi

¹⁵ BEO, Dosya No:1916, Gömlek No:143675 (H. 6 Cemaziye'l-evvel 1320/ 10 Eylül 1902).

¹⁶ BOA, DH.MKT., Dosya No:2612, Gömlek No:61 (H. 10 Recep 1325/ 19 Ağustos 1907).

tahsilinde ihtiyar heyetleri ve muhtarlar ile zaptiye kuvvetleri tamamen devre dışı bırakılmıştı.

1902 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi ile vergi tahsilinde daha önce olmayan yeni memuriyetler ortaya çıkarmıştı. Kazaların büyüklüğüne göre her kazada bir veya iki “*tahsilât müfettişi*” olacak, bu müfettişler, kazaların tahsilât işlerini teftiş edeceklerdi. Müfettişlerin görev yaptıkları kazalar her yıl değiştirilecekti. Ayrıca, hesap işleri için vilayet merkezlerinde iki, liva merkezlerinde birer “*kâtip*” istihdam edilecekti. Bu nizamname ile tahsilât işleri piyade ve süvari tahsildarlar, sertahsildarlar, tahsildar müfettişleri ve tahsilât kâtiplerine devredilmiş, vergi tahsili ve tahsilât komisyonlarında zaptiye, muhtar ve kabzımallar devre dışı bırakılarak tahsildarlıklar sivilleştirilmiştir.

Nizamnameye göre, piyade ve süvari tahsildarların tahsilât yaptıkları alan yedi yüz elli haneyi geçemeyecekti. Nizamnamede tahsildarların tahsil edecekleri vergiler de sıralanmıştı. Bu nizamnamenin vergilerin çeşitliliği açısından bir önceki nizamnameden farklılık gösterdiği görülmektedir. Nizamnameye göre tahsildarların tahsil edecekleri vergi kalemleri aşağıdaki gibiydi:

1. Emlâk ve akar vergisi
2. Arazi vergisi
3. Yerli ve yabancı esnaf temettü vergisi
4. Gayrimüslim ahalinin bedelât-ı askeriyesi
- 5- İşbu dört çeşit verginin teçhizat-ı askeriye tertibi
- 6- Masarif-i tahririye karşılığı
- 7- Müsakkafât-ı ma'arif hisse-i i'anesi
- 8- Emvâl-i mezkurenin eski yıllara ait bakayası

Tahsildarlar bu vergilerden başka vergi tahsil edemeyeceklerdi.

1909 Tahsil-i Emvâl Kanunu

Oldukça kapsamlı bir şekilde hazırlanan dört fasıl ve yirmi üç maddeden oluşan 1909 Tahsil-i Emvâl Kanunu'na¹⁷ göre emlâk, akar ve arazi vergileri, hazine adına alınan mukataa-yı zemin ve temettü, arazi-yi miriye üzerine tarh olunan aşar bedeli bu kanuna göre tahsil olunacaktır. Maarif ve teçhizat hisseleri ve tezkere esmanı ve emlâk ve arazinin tahrir masrafları ve arazi

¹⁷ Tahsili Emvâl Kanunu, *Düstûr*, II. Tertip, Cilt 1, s.624-629 (2 Şaban 1327/18 Ağustos 1909).

üzerine tarh olunan aşarın tarh ve tertip işlemlerinin masrafları karşılığı vergilerin taksitleri ile birlikte tahsil olunacaktı.

Tezkere uygulaması bu kanunnamede de görülmektedir. Her sene marttan önce mükelleflerin her biri için belirlenen verginin miktarı ve ödeme için kararlaştırılan taksitleri içeren ve yirmi para karşılığında birer tezkere verilecektir. Kanunnamenin üçüncü maddesine göre her sene mart başından önce köy ve mahalle üzerine iki nüsha halinde vergi cetvelleri hazırlanarak tahsil memurlarına verilecektir. Bu iki nüshadan birini tahsil memuru karye ve mahallelerin uygun bir yerine astıracaktı. Vergi cetvelleri asılmadıkça ve tezkereler mükellefine teslim olunmadıkça tahsilât yapılamayacaktı. Tahsildarlar taksit miktarından fazla veya taksit zamanından önce kimseden para isteyemezdi. Emlâk ve arazi vergisinin yüzde yirmisi o yılın taksitlerine zam ilavesiyle tahsil edilecekti.

Tahsilât Usulü

Devlete ait malların tahsilâtının ne şekilde yapılacağı nizamnamelerde detaylarıyla madde madde açıklanmıştı. Tahsilât işlemleri Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi dışında herhangi bir muameleye başvurmadan ve *fukara ahali taziyik edilmeden* gerçekleştirilecekti.¹⁸ Yukarıda sayılan nizamnamelerde tahsilât usulü ayrıntılarıyla belirtilmişti. Örneğin, 1879 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesine göre vergisini vaktinde ödemeyen borçlular kabızmallar tarafından tahsildarlara bildirilecek, tahsildarlar borçluyu köylerde ihtiyar meclislerine ve kasabalarda belediye dairesine çağırarak borcu tahsil edeceklerdi. Mükelleflerin borçlarını yine ödememeleri durumunda ihtiyar meclisi veya belediye dairesi vasıtasıyla öncelikle borçlunun durumuna göre hanesinin idaresine yetecek kadar eşyası, esnafsa alet edevatı, çiftçiye çift ve ziraat aletleri ile çift hayvanları, tohumluğu ve hasılatın miri hissesi hariç tutularak kalan meyve, sebze, eşya, hayvan veya çeşitli menkul eşyalardan borçlunun ödemesi gereken miktara yetecek kadarı tahsildar huzurunda, icra kanununun elli ikinci maddesi hükmünce sattırılıp sandığa teslim ettirilecekti. Ancak, meyve ve sebzelerin mevsimi gelmedikçe satışı yapılamayacaktı. Satışı yapılan eşyadan kabızmal, sertahsildar, tahsildar ve mal memurları bizzat veya başkaları aracılığıyla hiçbir şekilde satın alamazlardı. Borçlunun borcunu ödemeye yetecek kadar parası veya malı olmadığı ihtiyar meclisi veya belediye dairesince onaylandığında satılacak meyve, sebze ve menkul malları veya satışı uygun olan emlâkı yoksa borçlunun ödeyecek refaha ulaşacağı zamana kadar borcu ertelenirdi.

Emlâk vergisi ve bedel-i askeri on iki taksitle alınmak üzere arazi vergisi

¹⁸ BEO, Dosya No:2076, Gömlek No:155635 (H. 27 Safer 1321/ 25 Mayıs 1903).

mahsulünün ödeme zamanı olan haziran başından teşrinisani sonuna kadar altı ay zarfında altı taksitle tahsil edileceğinden bir taksiti ödemeyen borçluya ihbarname gönderilerek bir ay süre verilecekti. Borcun yine ödenmediği ve yeni taksitin zamanı geldiği durumda sertahsildar mahalli idareye haber vererek köylerde ihtiyar meclisleri, kasabalarda ise esnaf kethüdarları vasıtasıyla bir pusula hazırlanarak borçlunun menkulleri müzayede yöntemiyle sattırılacak ve tutarı yeni taksitten önceki borcuna sayılacaktır. Borçlunun menkul malları ve nakdi serveti yoksa sertahsildarlar borçlunun gayrimenkullerini mahalli hükümet aracılığıyla sattırarak borcu ödeyeceklerdi.¹⁹

Zimmeti olup da taksitlerini üç ay geçirmiş olanlar hakkında mal müdürü ve mal memurları tarafından sertahsildarlara mühürlü birer defter verilecekti. Bunlar zimmet sahiplerine bir hafta içinde borçlarını ödemek üzere ihbarname göndereceklerdi. Mükellefin borcunu yine ödemediği durumlarda zimmetleri tahsil edilecekti.

Borcunu ödemeyen veya ödememekte ısrar eden mükellefleri sertahsildarlar mahalli memurlara bildirecek, idare meclisi aracılığıyla mahkemeye gönderilecek olan borçludan ödemesi gereken miktar faiziyle tahsil edilecektir. Bağlı sancaklarda ise borçlunun borcunu ödemediği durumlarda mutasarrıflığa bilgi verilecek, bir sonuç çıkmazsa, durum liva sertahsildarı tarafından valiye yazıyla bildirilecekti. Bu durumda da sonuç çıkmadığı takdirde doğrudan Maliye Nezareti'ne bildirilecekti. Vilâyet merkezlerindeki sertahsildarlar da Maliye Nezareti'ne durumu beyan edebileceklerdi.

1886 ve 1894 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi²⁰ ise vergi tahsil usulleri açısından aynı maddeleri içermekteydi. Emlâk vergisi, bedelât-ı askeriye, yerli esnaf temettü vergisi ve aşarın arazi üzerine taksim olunmuş olan kısmı ve arazi vergisiyle aşarın bedele tahvil olunmuş kısmı taksitin kararlaştırıldığı tarihte tahsil edilecekti. Yabancı esnaf temettü vergisiyle tahrir masrafları karşılığı ilk taksite ilaveten tek seferde tahsil edilecekti. Borçlular birkaç taksiti veya bir senelik vergisini isterse tek seferde verebilecekti.

Her yıl kaza mal memurları tarafından hazırlanan kanun-i sani başından şubat sonuna kadar her mahalle ve karyenin vergi miktarlarını gösteren top sergileri ile herkesin hissesine düşen verginin yazıldığı vergi tezkereleri ve

¹⁹ "Tahsil-i Emvâl Nizamnâmesi", *Düstûr*, I. Tertip, Cilt. 4, s. 382-92 (25 Zilkade 1296/10 Kasım 1879).

²⁰ "Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi", *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 5, s. 644-652, 1304.01.19/6 Teşrin-i evvel 1302/18 Ekim 1886; "Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi", *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 6, s.1461-1466, 1311.08.01/26 Kanun-i sani 1311/ 7 Şubat 1894.

bedelât-ı askeriyenin dağılımını gösteren müfredat defteri tahsil bölükleri aracılığıyla makbuz senetleriyle beraber muhtarlarca teslim olunurdu. Top sergilerde gösterilen meblağ, ödeme süresi içinde tahsil edilerek her karye ve mahallede ne kadar tahsil olunduğu mal kalemlerince defterlere kaydedilirdi.

Tahsildarlar tahrir-i emlâktan verilen malumat üzerine her sene mart ayı girmeden on beş gün önce her karye ve mahalleden oranın nüfusuna göre tahsil edilecek bedelât-ı askeriyenin toplam miktarını idare meclisi tarafından verilecek tevzi mazbatalarını mahalle ve köy idare meclislerine verir. Tevzi defterini hazırlatarak bir nüshasını o mahalle veya köyün kabzımalarına verir ve bir nüshasını ilan ettirirdi.

Taksit zamanı geldiği halde ödemesini yapmayan mahalle ve köylere gidecek olan tahsildarlar kabzımaların hesaplarını teftiş edeceklerdi. Borçluların ödemeleri gereken meblağ tahsildarlar tarafından köylerde ihtiyar meclislerine, kasabalarda ise belediyelere çağrılarak tahsil edilecekti. Fakat, hiçbir şekilde borcunu ödemeyen ya da ödeyemeyen kişiler için borçlunun ekonomik durumuna göre evinin idaresine yetecek kadar eşyası; esnafsa alet edevatı, çiftçi ise çift ve zirai aletleri ile çift hayvanları, tohumluğu ve hasılatın miri hissesi hariç tutularak meyve, sebze, hayvan, eşya veya menkul mallarının borçlunun borcuna yetecek kadar miktarı sattırılarak, bedeli mal sandığına teslim ettirilirdi. Tahsilâtı zamanında yapmayan borçlu hakkında mahalli idare tarafından kanuni işlem yapılırdı.²¹

Ayrıca, emlâkı olup da bildirmeyen, ancak mal varlığı tahsildarlar tarafından tespit edilen borçlular hapis cezasıyla cezalandırılacaktı. Fakat bu hapis süresi doksan bir günü geçemezdi.

Borçlunun borcunu ödeyemediği gibi, satılabilecek menkul veya gayrimenkul malının bulunmadığı durumlarda, bunun ihtiyar meclisi ve belediye meclisi tarafından doğrulanması halinde kabzımalar, tahsildarlar ve mal memurları bir mazbata düzenleyerek kaza idare meclisine vereceklerdi. Kaza idare meclisinin incelemesi neticesinde borçlunun borcunu ödemeye gücü olmadığı ispat edilirse, ödeyecek ekonomik rahatlığa ulaşacağı zamana kadar beklenecekti.

1902 Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi²² tahsil usulünde değişiklikler içermekteydi. Bu nizamname ile tezkere usulü denen bir yöntem uygulamaya konulmuştu. Tahsil usulü ise şu şekilde düzenlenmişti: Bir köy veya

²¹ "Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi", *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 5, s. 644-652 (19 Muharrem 1304/18 Ekim 1886).

²² "Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi", *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 7, s.831-849 (8 Zilhicce 1319/18 Mart 1902).

mahallede tüm vergi mükelleflerine üstlerinde bulunan emlak ve arazinin detaylarını, bunların vergilerini ve belirlenen temettü vergisi ile gayrimüslimlerin bedelât-ı askeriye miktarını, askeri teçhizat tertibini, maarif hisse-i ianesini ve varsa kalanların miktarını içeren bir tezkere ücret karşılığı verilecekti.

Bayan edilen tezkereler sene başından bir ay önce hazırlanır ve tahsildarlar aracılığıyla mart sonuna kadar doğrudan mükelleflere verilirdi. Tezkerelerde yanlışlık olması durumunda dağıtılmadan vergi şubelerine iade olunurdu.

Tahsildarlar, görevleri dâhilindeki köy, kasaba ve mahallelerde mükellef ahalinin ismi ve borçlarını içeren bir cetvel olmadığı durumlarda tahsilât yapamazdı. Ayrıca, bu cetvelin bir nüshasının ait olduğu köy veya mahallenin uygun bir yerine asılması şarttı. Bu cetveller vilâyet ve liva vergi şubelerince ve kazalarda mal kalemlerince her senenin martından önce iki nüsha halinde hazırlanarak tahsildarlara imzayla verilirdi. Tahsildarlar tarafından bu cetvellerdeki isimleri ve malları içeren birer defter tutulurdu.

Tahsildarlar, tahsil ettikleri akçeyi önce koçanlı makbuzat defterine ayrıntılarıyla ve tarihleriyle kaydederler, bu deftere bağlı makbuz ilmühaberini tek tek mühürleyip doldurarak mükellefe verirlerdi. Bu koçanlı makbuz defterinde kayıtlı tahsilâtı günü gününe müfredat defterine geçirirlerdi. Bu cetveller hazırlanırken tahsildarlar, müfettişler, mal ve vergi kâtipleri beraber çalışırlardı. Cetvellerin vaktinde hazırlanması zorunluydu. Vergi tahsiline giden tahsildarlar önce ellerindeki cetvellerde isimleri bulunan mükelleflerin tezkerelerini talep edecek ve ona göre tahsilât yapacaklardı.

Emlâk ve arazi vergisi ile bedelât-ı askeriye nisan, haziran, eylül ve teşrinisani sonlarında olmak üzere dört taksitle tahsil edilirdi. Yerli temettü vergisi ise mart ve eylül ayları olmak üzere iki taksitle tahsil edilirdi. Yabancı temettü vergisi, maarif hisse-i ianesi ve tahrir masrafları karşılığı ile tezâkir esmanı tek seferde ve teçhizat-ı askeriye belirlenen zamanlarda tahsil edilirdi.²³

Nizamnameye göre tahsildarlar, taksitinin gününü geçirmiş mükelleflere taksitin başlamasından on gün sonra matbu ihbarnameler göndereceklerdi. Ancak bir taksit iki yüz kuruşa ulaşmamışsa ihbarnameler göndermek için bir sonraki taksit ile iki yüz kuruşa ulaşması beklenecekti. İhbarnameler bizzat borcunu henüz ödememiş mükellefe ya da muhtarlara tebliğ edilerek imzalatılır ve hane kapısına yapıştırıldıktan sonra bir hafta beklenirdi. Borcun yine ödenmemesi halinde önce “borçlunun hanesinin idaresine yetecek kadar

²³ “Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi”, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt 7, s.831-849 (8 Zilhicce 1319/18 Mart 1902).

eşyası ve esnafa alet-edevatları, çiftçiyse çift ve ziraat aletleri ile çift hayvanları, tohumluğu ve hasılatı hariç tutularak dükkân, mağaza ve idarehaneleri kapatılacak, kayık, araba ve hayvanları işten alıkonulacaktı. Ayrıca borç miktarı kadar meblağ tam olarak tahsil edilinceye kadar işini yapmasına müsaade edilmeyecekti. Ancak bu kapatma ve men işleminden eczane, fırın gibi zorunlu ihtiyaçların hazırlanmasına hizmet eden yerler ve bazı nehirler üzerinde geçiş için bulundurulmuş kayıklar ve bir kasabada bir veya iki taneden ibaret olan kiralık araba veya hayvanlar hariç tutulacaktı.

Vergi borcunu ihbarnamelere rağmen verilen sürede ödemeyenlerin menkul malları tahsildarların talebi üzerine köylerde ihtiyar meclisleri, nahiye merkezlerinde nahiye meclisleri ve kaza merkezlerinde tahsilât komisyonları aracılığıyla satılıp bedeli borçlunun borcuna sayılacaktı. Menkul malları bulunmayan borçluların borçlarına yetecek emlak ve arazisi tahsilât komisyonlarının kararıyla müzayede yöntemiyle satılacak ve bedeli borçlunun borcundan düşülecekti. Müzayede edilecek emlak ve araziye talip bulunmazsa, tahsilât komisyonunca kıymeti belirlenerek hazine adına alınacaktı. Borçlu, mülkün devredilmesinden bir sene sonuna kadar borcunu kapatırsa o müddet zarfındaki meblağ Hazine-yi Celile'ye kalmak şartı ile menkul malları kendisine iade edilecekti.²⁴

İhbarname tebliğ edildiği halde borcunu ödemeyenlerden, görünürde menkul ve gayrimenkulleri bulunmadığı tahsildar tarafından onaylanan kimseler, komisyonların talebi ve idare meclislerinin kararı üzerine mahalli en büyük mülkiye memurunun da onayıyla hapis cezasına çarptırılacaktı. Fakat hapis cezası doksan bir günü geçemez ve bir borç için borçlu iki kere hapsedilemezdi. Doksan bir günlük hapis cezasını tamamlayanların borçlarının tahsili, söz konusu meblağı ödeyecek refaha ulaşınca kadar ertelenecekti.

Başka memlekette bulunan kişilerin vergi ve bedel-i askerilerinin tahsili için verginin tarh olduğu mahalde menkul ve gayrimenkul mallara müracaat edilecekti. Orada hiçbir malı bulunamazsa tahsildarlar tarafından yapılacak ihtar üzerine maliye memurları borçlunun bulunduğu mahallin maliye memurlarına durumu yazı ile bildirerek vergiyi tahsil edeceklerdi.²⁵

Her yıl şubat sonuna kadar tahsilâtlar tamamlandığından, tahsildarlar mart başında tahsil olunmayan meblağın miktarını, bu meblağın ne kadarının sonradan tahsil edileceği, ne kadarı için gayrimenkul satışı yapılacağı ile ilgili bir cetvel hazırlayarak kaza sertahsildarına vermek zorundalardı. Tahsilât

²⁴ “Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi”, *Düstür*, I. Tertip, Cilt 7, s.831-849 (8 Zilhicce 1319/18 Mart 1902).

²⁵ A.g.n.

idaresi de tahsildarlardan gelen cetvelleri toplayarak ertesi sene mart başında bir kaza cetveli yaparak tahsildarların cetvelleri ile beraber kaza tahsilât komisyonuna vermeye mecburdular. Bu cetveller tek tek kontrol edilir, tahsildarların herhangi bir yolsuzluk yaptığı anlaşılır ise haklarında gerekli işlem yapılırdı.

1909 yılında ilan edilen Tahsil-i Emvâl Kanunu²⁶ gereğince henüz tahriri icra olunmayan mahallerde de tahsilât, mahallerince tayin olunacak tahsildarlar tarafından makbuz ilmühaberi karşılığında yapılacaktı.

Mükellefler borçlarını isterlerse doğrudan mal sandığına ödeyebileceklerdi. Ancak, bunun için tezkerelerini göstermeleri gerekmektedir. Vergi verilen meblağ için mal sandığından veya tahsildarlardan matbu ve mühürlü makbuz ilmühaberi alınması zorunluydu. Bu makbuz ilmühaberinin tarih ve numarası ile içeriği mükellefte bulunan tezkerede belirtilecekti. İlmühaber almadan teslim olunan ve tahsildar ya da mal sandıklarından başka herhangi bir yere yapılan ödeme vergi ödemesi olarak sayılmayacaktı.

1909 Tahsil-i Emvâl Kanunu'nda da tahsilât usulü diğer nizamnamelerle benzer özellikler taşımaktaydı. Taksit zamanında borcunu ödemeyen mükellefin derhal tahsildar tarafından defteri düzenlenerek, en fazla on gün içinde borcunu ödemeyen mükellef hakkında icra kararı alınacağı belirtilmek suretiyle ilgili köy veya mahallenin uygun bir mevkiine asılacaktı. Bu defterin asılmasından itibaren on gün geçtiği halde borcunu ödemeyenlerin evindeki eşyalar veya menkul malları Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ve İcra Kanunu gereğince haczedilirdi. Haczedilen bu eşyalar borcun karşılığı olarak sayılacaktı. Fakat, borçlunun borcunu ödemesi halinde haczedilen malların satışına itiraz edebilirdi. Eğer mükellef resmi dairelerde, ticarethane veya özel işletmelerde çalışıyor ve maaş alıyorsa maaşının dörtte biri borcu karşılığında alınacaktı. Akar vergileri ise ait oldukları akarların kira bedellerinin haczedilmesi ile alınacaktı. Borçlunun başka bir memlekette bulunması halinde borcu, söz konusu mahaldeki tahsildarlar tarafından tahsil edilecekti.

Eşya ve menkul malların haciz işlemleri köylerde ihtiyar meclisleri, nahiye merkezlerinde nahiye meclisleri, kaza ve liva merkezleri ile İstanbul'da tahsilât komisyonları aracılığıyla yürütülecekti.²⁷ 1909 Tahsil-i Emvâl Kanunu'ndan sonra yapılan bir düzenlemeyle ihtiyar heyetini seçmemiş köy ve mahallelerde vergilerin tahsilinde karşı koyan mükellefin menkul malların haczi o köy ve mahallelerdeki ahalinin seçeceği iki kişi veya seçimi kabul

²⁶ "Tahsili Emvâl Kanunu", *Düstür*, II. Tertip, Cilt 1, s.624-629 (2 Şaban 1327/18 Ağustos 1909).

²⁷ A.g.k.

etmemeleri halinde tahsildarın şartları sağlayanlar arasından seçeceği iki kişi aracılığıyla olacaktır. Eşya ve menkul mallar haczedildikten sonra hemen satışa çıkarılırdı. Haciz olunan eşya ve menkul mallardan yalnızca borca karşılık gelen miktar kadarı satılacak olup, borç ve takip masraflarının bedeli kadarından fazlası satılmayacaktı. Satış yapıldıktan sonra borç miktarı ve takip masrafları dışında kalan para sahibine iade edilirdi.

Haczedilen gayrimenkul malların satışı ise tahsilât komisyonunun talebiyle kaza, liva ve vilâyet merkezlerinde idare meclislerinin, İstanbul'da ise vilâyet meclisinin kararı ile müzayede edilirdi. Müzayedelerde satışa çıkarılan mal için talip olmadığı durumlarda tahsilât komisyonunun belirleyeceği fiyatla söz konusu mal hazine adına alınacaktı. Bir sene içerisinde borçlu borcunu ve takip masraflarını öderse malını geri alabilecekti. Bir sene sonra borç hala ödenmemişse hazine bu malı hangi fiyattan satmış olursa olsun kâr ve zararı kendisine ait olacaktır. Bu müzayedelere tahsilât memurlarının katılımı yasaklanmıştı. Yasağa uymayanlar uzaklaştırma cezası alırlardı.²⁸

Sonuç

Vergilendirme ve vergi tahsilâtında yaşanan sorunlar hem halk arasında memnuniyetsizliğe hem de devletin vergiler üzerindeki etkinliğini kaybetmesine sebep olmuştur. Vergi tahsilinden kaynaklanan isyanlar, bu isyanların imparatorluğun çeşitli bölgelerinde siyasi meselelere dönüşmesi, dış borçlar, toprak kayıplarından kaynaklanan gelir kayıpları, Berlin Kongresi sonrasında gündeme gelen mali ve idari reform yapılmasına dair baskılar, araçlar ve gelir kaybı olmadan vergilerin tahsil edilerek gelirlerin artırılması isteği Osmanlı Devleti'ni XIX. yüzyıl boyunca vergi tahsilatı konusunda çeşitli düzenlemeler yapmak zorunda bırakmıştır.

XIX. yüzyıl boyunca özellikle sivil bir vergi tahsil düzeni kurarak araçlar olmadan hazine alacaklarını doğrudan devlet adına toplayan ve vergi mükellefleriyle zaptiye askerleri yerine sivil memurların muhatap olduğu bir sistem hedeflenmiş, dönem dönem çıkarılan talimatname ve nizamnamelerle vergilerin kimler tarafından ve ne şekilde tahsil edileceği düzenlenerek kanunlara bağlanmıştır.

²⁸ A.g.k.; "Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi", *Düstûr*, 1. Tertip, C. 6, s.1461-1466 (1 Şaban 1311/ 7 Şubat 1894).

Kaynakça

- BEO, Dosya No:1916, Gömlek No:143675 (H. 6 Cemaziye'l-evvel 1320/ 10 Eylül 1902).
- BEO, Dosya No:2076, Gömlek No:155635 (H. 27 Safer 1321/ 25 Mayıs 1903).
- BOA, DH.MKT., Dosya No:2612, Gömlek No:61 (H. 10 Recep 1325/ 19 Ağustos 1907).
- “Eyalet ve Elviyede Kur'a ve Mahallâtın Muayyen Olan Vergilerinin Beynelahali Tevzii Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelata Dair Nizamname” *Düstur*, 1. Tertip, C.4, s.279-283 (H. 15 Recep 1277/16 Şubat 1870).
- Düstur*, 1. Tertip, 2. Cilt, 1289/2, s.58-60.
- Düstur*, I. Tertip, C.3 (H.25 Rebiu'l-evvel 1292/ 1 Mayıs 1875).
- “Tahsili Emvâl Kanunu”, *Düstur*, 2. Tertip, Cilt 1, s.624-629 (2 Şaban 1327/18 Ağustos 1909).
- “Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi”, *Düstur*, 1. Tertip, C.6, (H.01 Şaban 1311/7 Şubat 1894), s.1461-1466.
- “Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi”, *Düstur*, 1. Tertip, C.7, (H.08 Zilhicce 1319/18 Mart 1902), s.831-849.
- “Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi”, *Düstur*, 1. Tertip. C.5, (H.19 Muharrem 1304/17 Ekim 1886) s.644-652.
- “Tahsil-i Emvâl Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertip, C.4, (H.25 Zilkade 1296/10 Kasım 1879), s. 382-392.
- “Umûr-ı Mâliyeye Dâ'ir Nizamnâme-i Mahsusdur”, “*Mecmua-yı Düstûr*”, Matbaa-yı Amire, H. Rebiülevvel 1284.
- Umur-ı Maliyeye Dair Nizamname”, *Düstur*, 1. Tertip, C.2, s.4-21 (H. 18 Safer 1284/ 21 Haziran 1867).
- Akkuş, Yakup, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011,

Yasemin Zahide Erol

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011.

Özbek, Nadir, "Abdülhamid Rejimi, Vergi Tahsildarlığı ve Siyaset, 1876-1908", *Doğu Batı*, S. 52, 2010, s. 159-97.

HARP TARİHİ YAZICILIĞINDA TALİMATNAMELER (1909-1928)

INSTRUCTIONS IN THE MILITARY HISTORIOGRAPHY (1909-1928)

Sehernaz GÜVENBAŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 06.09.2020

Kabul: 23.03.2022

Article Info

Received: Sep,06, 2020

Accepted: Mar, 23, 2022

Öz

Harp tarihinin yazımında birincil kaynaklar olarak adlandırdığımız harp cerideleri ve harp vesikaları dosyaları ayrı bir önem taşımaktadır. Bu ceride ve dosyaların tutulmasındaki amaç ve yöntemin bilinmesi harp tarihi yazıcılığında daha sağlıklı değerlendirmelerin yapılmasına olanak sağlayacaktır.

Bu anlamda 1909-1928 yılları arasında, Osmanlı Türkçesi ile yayımlanan harp ceride ve dosyalarının tutulmasıyla ilgili dört talimat madde madde incelenmiş ve içerik analizine tabi tutulmuştur. Talimatların birbirine benzer ve farklı yönleri karşılaştırılmaya çalışılarak, talimatlarda hüküm altına alınan maddeler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tarih-i Harp Şubesi'nin kurulmasıyla birlikte talimatların çok daha kapsamlı bir hâle getirildiği tespitinin yanında, talimatların gelecekteki harp/harekât için strateji geliştirmeyi misyon edindiği, yıllar içinde gelişen harp araç ve gereçleri ile sınıfların özellikle 1928 tarihli talimatta vücut bulduğu belirtilebilir. Milli Savunma Bakanlığı (MSB) Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivindeki harp ceridesi ve dosyalarının incelenen talimatlar esasına göre tutulduğu değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Harp Ceridesi, Harp Tarihi Yazımı, Harp Vesikaları Dosyaları, Tarih-i Harp Şubesi.

Abstract

War journals and the records, referred to as primary sources, have a unique place in the writing of military history. Being aware of the reasons and methods of keeping of the journals and records provides invaluable opportunities for the sound evaluation of the writing of war history.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üni, Tarih Bölümü, sehernaz.guvenbas@hacettepe.edu.tr, Ankara, Türkiye.

Within this context four instructions, pertaining to the keeping of the war journals and records, belonging to 1909-1928 period are analyzed one by one and subjected to content analyses. Similar and differentiating aspects of the instructions are compared and contrasted so as to evaluate the articles stipulated.

Upon founding of the Department of Military History, it has been observed that, aside from stipulations' becoming more comprehensive, the instructions had the mission of developing strategies for the battles/campaigns to be engaged in the future, and that the developments in the materiel and the improvements in the corps through the years came to life in the instructions issued in 1928. It can finally be asserted that the war journals and records found at the Ministry of Defense Archive and Department of Military History were kept in strict adherence to the instructions hereby tried to be analyzed.

Key words: War Journal, Writing of Military History, War Records, Department of Military History

1. Giriş

Birlikte ilerleyen bir disiplin olan tarih,¹ bizden önce olup bitenlerin bütünüdür. Tarihçi geçmişi konu edinen anlatıyı gösteren kişidir.² Tarih ayrıca kolektif bir bellek olup insanların kendi toplumsal kimlik kavramlarını ve geleceğe ilişkin beklentilerini oluşturmalarını sağlayan deneyimlerin toplamı olarak da ifade edilmekle birlikte ulusal bilincin oluşturulmasında dilden bile daha önemli görülmektedir.³

Askerî tarih denince sadece bir harbin anlatısı olarak düşünülmemelidir. Bu yüzden de eski kullanımıyla “harp tarihi” tabiri tek başına “askerî tarihi” ifade edememektedir. Çünkü son dönemlerde askerî tarihin konusu diğer disiplinlerle olan ilgisinden dolayı çeşitlilik kazanmış ve “harp tarihi” askerî tarihin altında bir dalı ifade eder duruma gelmiştir. Konularına göre askerî tarih; Askerlik tarihi, askerî kurumlar tarihi, komutanlar tarihi, harp tarihi ve gayri nizami harp tarihi, silah tarihi, araç gereç tarihi ve bunların alt konularıdır.⁴ Askerî tarih, askerî stratejiyi etkileyebilecek çeşitli konu ve olaylarla ilgisinden ötürü karışık bir tarih alanı olarak belirgindir. Bu yüzden

¹ John Tosh, *Tarihin Peşinde*. Çev. Özden Arıkan, 5.bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2013, s.127.

² Alexandre Koyre, *Bilim Tarihi Yazıları I*, Çev. Kurtuluş Dinçer, 1. bs., TÜBİTAK, Ankara, 2000, s. 245.

³ Tosh, a.g.e., s. 1-3.

⁴ Cevat Şayin, “Askerî Tarih Araştırmalarında Yeni Bir yaklaşım 3T (Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürat)”. *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Der. Cevat Şayin, Gültekin Yıldız, 1. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 67.

askerî tarihçinin kapsamlı bir kültür birikimine sahip olması gerekir.⁵ Günümüzde askerî tarihçilik, savaş çalışmaları ve yeni askerî tarihçiliğin de etkisiyle savaş ve muharebelerin ayrıntılı tasvirinden çok kuramsal yaklaşımın ön plana çıktığı ve siyaset bilimi, ekonomi, sosyoloji ve felsefe gibi değişik disiplinlerden oluşan kavramlarla yapılı hale gelmiştir.⁶ Askerî tarih genel tarihin içinde ve bütünün bir parçası olduğundan, genel tarih yazmadaki metotlar askerî tarih için de geçerlidir. Günümüz askerî tarihini elbette tarih metodolojisine göre yazmak gerekir. Üstelik diğer bilim dallarıyla olan ilişkisi de unutulmamalıdır.

Harp, düşmanı irademizi kabule zorlamak için bir kuvvet kullanma eylemidir.⁷ Devletlerarası harplerin veya mücadelelerin tarihi olan⁸ harp tarihi de ulusal bilincin oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bilincin oluşturulması, Türk askerinin yapmış olduğu muharebelerdeki başarılarının gelecek kuşaklara aktarılması ve başarısızlıkların sonuçlarının tahlil edilmesi amacıyla harp tarihi yazımına ayrı bir önem verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyıl başında harplerin yazılması amacıyla talimatlar oluşturduğu görülmektedir. Bu talimatlar dönemin harp tarihi yazıcılığı hakkında bilgi verirken yine aynı dönemde kaleme alınan eserlerin değerlendirilmesine de ışık tutmaktadır. Harp tarih yazımıyla ilgili talimatlara geçmeden önce harp tarihi yazıcılığının kurumsal tarihine ve temel mihenk taşlarına kısaca değinmekte fayda vardır.

2. Tarih-i Harp Şubesinin Teşkili

Bir teşkilat altında Tarih-i Harp Şubesinin kurulması, II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar uzanabilir. Dönemin ilk Erkan-ı Harbiyye-i Umumiyye Reisi olan Ahmet İzzet Paşa Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye⁹ teşkilatında bazı değişiklikler yaparak dört ana şube meydana getirmiştir. Bunlardan 1. Şube Eğitim, Manevra ve Harp Tarihi ile uğraşan bir şube olarak ortaya çıkmıştır. Fakat zamanla bu teşkilat yetersiz kalmış ve Balkan Savaşı başlamadan önce yeni bir teşkilat değişikliğine gidilmiştir.

⁵ Muzaffer Erendil, *Askerî Tarih ve Türklerde Askerî Tarih Çalışmaları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1990, s. 8.

⁶ Fatih Yeşil, "Mühendis ve Tarihçi: Askerî Tarihçilikte Disiplinlerarasılık ve Asker-Sivil Diyalogu". *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Der. Cevat Şayin, Gültekin Yıldız, 1. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 23.

⁷ Carl Von Clausewitz, *Harp Üzerine Birinci Cilt*. Almancadan Çev., H. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991, s.19.

⁸ Erendil, a.g.e, s. 4.

⁹ Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye: Genelkurmay. Bkz., Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, Yay. Haz. Aydın Sami Güneçal, 20. bs., Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s.229.

Harp tarihi, bu teşkilatta yine 1. Şubenin altında Eğitim, Manevra ve Harp Akademileri kısımlarının yanında “Askerî Cerideler” kısmı olarak kalmıştır. O sıralarda Balkan Savaşlarına girilmiştir. Balkan Savaşları yenilgisinden sonra Enver Paşa, Almanların da tavsiyesi üzerine yeni bir teşkilat değişikliğine gitmiştir. Bu teşkilat çalışmasıyla dört ana şube oluşturulur 1. Şube Harekât, Yayım ve Harp Tarihi kısımlarından oluşmaktadır. Osmanlı Devleti ile Almanlar arasında bu dönemde askerî alanda yoğun ilişkiler yaşanmıştır. Bu ilişkilerin sonucu olarak Almanya’daki gibi bir Harp Tarihi teşkilatının kurulması düşüncesi ortaya çıkacaktır.¹⁰

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın emriyle 11 Nisan 1916’da Tarih-i Harp Şubesi kurulmuş¹¹ (Ek) ve birliklerin harp cerideleri Birinci Dünya Harbi devam ederken Çanakkale Muharebeleri’nden başlanmak üzere toplanmaya, ordulardan gelen harp cerideleri şubeye teslim edilmeye başlanmıştır.¹² Tarih-i Harp Şubesini düzenlemek için Alman Tarihi Harp Şubesi’nden yarbay rütbesinde bir Alman zabitan Osmanlı Karargâh-ı Umumisine tayininin talep edildiği ve bunun üzerine ihtisas sahibi bir binbaşının gönderileceğinin vaat edildiği görülmüştür.¹³

Tarih-i Harp Şubesi’nin kurulması ve düzenleme çabaları, harp tarihi yazımında kurumsallaşmanın yolunu açmıştır. Birinci Dünya Harbi devam ederken harp tarihi yazımı konusuna ilgi gösterilmesi ve teşkilatlanma üzerinde durulması konuya verilen önemi göstermektedir.

Birinci Dünya Harbi sonunda bu şube muharebeleri yazmaya devam etmiştir. 29 Ekim 1919 tarihinde ise Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Dairesinin 8’inci Şubesi olan Tarih-i Harp Şubesi; Balkan ve Önceki Harpler Grupları, Birinci Dünya Harbi Grupları, Arşiv Kısmı, Harp Tarihinde Sağlık Hizmetleri ve Harp Tarihinde Veterinerlik Hizmetleri kısımlarından oluşturulmuştur.¹⁴

Harp Tarihi Şubesi kurulduktan sonra birliklerden gelen ceride ve vesikalarla arşivini oluşturmaya başlamıştır. Harp tarihi böylece kurumsallaşmış, daha önceki dönemlerde harbe katılan kumandanların öznel yorumlarının daha yoğun olduğu ve onların hatıralarını anlatmaktan ibaret olan harp tarihi yazıcılığı, bu sayede daha objektif bir zemine oturmaya başlamıştır.

¹⁰ Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998), Haz. Nurcan Fidan, Alev Keskin, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1999, s.1.

¹¹ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:19, Dosya: 93, Fihrist: 62

¹² ATASE Arşivi; BDH, Klasör:38, Dosya: 175, Fihrist: 25(1)

¹³ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:55, Dosya: 267, Fihrist: 41, 41-1, 41-2

¹⁴ Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998), a.g.e.,s. 2.

Temelleri II. Meşrutiyet Dönemi'nde atılan ve Birinci Dünya Harbi'nde bir Şube olarak faaliyete geçen Tarih-i Harp Şubesi; günümüzde MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı adıyla faaliyetini yürütmekte olup harp tarihi için önemli bir arşiv olan ve uluslararası literatürde ATASE Arşivi (MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi) olarak bilinen kurumun çekirdeğidir.

3. Harp Tarihi Yazıcılığında Talimatnameler (1909, 1916, 1917, 1928)

II. Meşrutiyet Dönemi'nde başlayan harp tarihinin bir teşkilata bağlanması yönündeki bilinçlenmenin yanı sıra harp ceridelerinin belli usul ve esasa bağlı olarak yazılması için de talimat oluşturulmaya çalışıldığı düşünüldüğünde, aynı zamanlara denk gelen bu iki olgunun birbirini tamamlama özelliği bulunduğunu ve paralel olarak birbirini tamamladığını belirtebiliriz.

a. 1909 Tarihli Talimatname

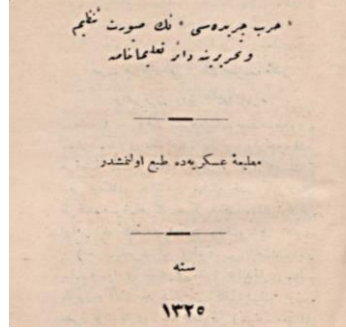
1909 yılında yayımlanan ve sonrasında zamanla zenginleştirilerek daha işlevsel hale getirilen talimat, harp tarihi kapsamında yürütülen bu paralel çalışmaların bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. 1909 yılında askerî matbaa tarafından, harp tarihi yazımının belli esas ve usule dayanması için "Harp Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair Talimatname" yayımlandı. Harpteki faaliyetlerin gün gün ve saat saat işlendiği harp ceridelerinin düzenlenmesine ve yazılmasına ilişkin esasları belirleyen bu talimat, tespit edilebilen en eski talimattır.

1909 tarihli talimat 5 maddeden oluşmaktadır. **Birinci maddede** her askerî kıtanın, seferberliğin başından sonuna kadar askerî harekât hakkında almış olduğu emirler ile yapılan tüm faaliyetleri içeren bir "Harp Ceridesi"¹⁵ tutması gerektiği belirtilmiştir. **İkinci maddede** harp ceridelerinin Tablo-1'de format ve ölçüleri verilen örneğe göre düzenlenmesi karara bağlanmıştır. Bu örnekte; tarih ve saat, ikamet mahalleri, vukuat ve mülahazat¹⁶ olmak üzere, en ebatları belirtilmiş 4 sütun bulunmaktadır. Fakat bu ebadı uyulmasının mecburi olmadığı vurgulanmıştır. Harp ceridelerinin defter şeklinde olması, yan

¹⁵ Harp Ceridesi: Bir birliğin harpte, hudud muhafaza hizmetinde, dahilî karışıklıklar sırasındaki faaliyet ve hareket tarzlarını gösterir bir vesika olup muharebe raporlarıyla birlikte harp tecrübelerinin kıymetlendirilmesi ve harp tarihinin yazılması için esas teşkil eder. Bütün büyük karargâhlar ve tabura kadar (dahil) birlikler bir (harp ceridesi) tutarlar. (Harp Ceridesi)nde her günün vukuatı ayrı yazılır ve bunda zamanların gayet doğru olarak kaydına ehemmiyet verilir. Hadisatın hikaye ve tasvir tarzı serbesttir. Bkz. Selahaddin A. Kip, *Askerî Kamus*, yy (yayımcı yok), İstanbul, 1939, s. 92.

¹⁶ Mülahazat: Düşünceler. Bkz, Devellioğlu, a.g.e., s. 718.

tarafında ceridenin hangi kıta ya da karargâha ait olduğu ile yıl bilgisinin verilmesi ve ciltli olması gerektiği esasa bağlanmıştır.¹⁷

Resim 1: Harb Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair 1325 (1909) Tarihli Talimatnamenin Kapak Sayfası

1325 سنه رومیه سنده اون ایکنجی نظامیه پیاده آلاینگ برنجی مایوری طرفندن طویتلان			
* حرب جریده سی * در *			
تاریخ	اقامت	وقوتات	ملاحظات
وساعت	محلری	۰۰۱۴ متره	۰۰۰۷ متره
ایله	۰۰۰۳ متره		
دقیقه			
۰۰۰۳ متره			
			یوخا به حرکات عسکریه دخل وتأیری اولان احوال هوایه وارضیه وسائر دوخ قلمه جقدر.

1325 Sene-i rumiyesinde Onikinci Nizamiye Piyade Alayının Birinci Taburu tarafından tutulan "Harb Ceridesi" dir.			
Tarih ve saat ile dakika "0.03" metre	İkamet mahalleri "0.03" metre	Vukuat "0.14" metre	Mülahazat 0.07 metre
			Bu haneye harekât-ı askerîyeye dahl ve te'siri olan ahvâl-i havaiyye ve arziye vesaire derc kılınacaktır.

Tablo 1: 1909 tarihli Talimatnamedeki Harp Ceridesi Sayfası Örneği¹⁸

Üçüncü maddede; Harp ceridesinin kendi içerisinde 1- Seferberlik, 2- Tahşid¹⁹ mıntıkasına hareket, 3- Harekât-ı Askerîye, 4- Mütareke, 5-

¹⁷ Harb Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair Talimatname, Matbaa-i Askeriye, (y.y), 1325(1909), s. 2-3.

¹⁸ A.g.e., (1325), s. 4.

¹⁹ Tahşid: Yığma, biriktirme, toplama. Bkz, Devellioğlu, a.g.e., s. 1022.

Müsâlaha²⁰ ve avdet²¹ kısımlarından oluşacağı ve her kısmın sonuna o kısma ait açıklama yazılması gerektiği esasa bağlanmıştır. **Dördüncü maddede;** yazılan harp ceridelerinin Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye tarafından toplanıp tetkik edilerek ilgili heyetçe **o sefere mahsus bir harp tarihi yazılacağı** belirtilmiştir. Ayrıca yazılan harp tarihi eserlerinden ve harp ceridelerinden yararlanılarak ordunun gelecekteki gelişimi açısından millî harp usulünün oluşturulması için faydalı sonuçlar çıkarılacağı, harbi müteakip yapılması muhtemel bazı tahkikata da esas olacağı belirtilerek, olayların günü gününe, **tarafsızca (bi- taraf)** ve tarihlerin doğru yazılmasına dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Buna gerekçe olarak da olayların cereyan tarzı ile gerçek sebep ve tesirlerinin zaman geçtikçe zihinde başka bir şekil alabileceği ve bunun çoğunlukla yanlışlıklara meydan verebileceği açıklanmıştır. Özellikle başarısızlıkların sebeplerini gizlemenin veya tahrif etmenin kesinlikle yapılmaması gerektiği vurgulanmıştır. **Beşinci maddede** ise yazılan harp ceridesinin iki suret oluşturulacağı, bir suretinin Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyyeye verileceği, bir suretinin ise kıtanın kendisinde saklanacağı hüküm altına alınmıştır.²²

Bu talimat harp ceridesinin nasıl yazılması gerektiği konusunda oldukça sade ve amaca uygun bir talimattır. Özellikle harp sırasında yazılan ve Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye tarafından toplanan ceridelerin, bir heyet-i umumiye tarafından harp tarihi yazılırken kullanılacağı belirtilmesi, ceridelerdeki bilgilerin objektif ve doğru yazılmasına dikkat edilmesinin vurgulanması, harp tarihi yazıcılığının gerçekten ileride yaşanan savaşlara ışık tutmayı amaçladığını bize göstermektedir. Elimizdeki bu talimat, kendisinden sonra yayımlanan talimatların da temelini oluşturmuştur.

b. 1916 Tarihli Talimatname

Bir diğer talimatname, 1332 (1916)'da yayımlanan "Harp Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair Talimatname"dir. Bu talimatname de 5 maddeden oluşmaktadır.

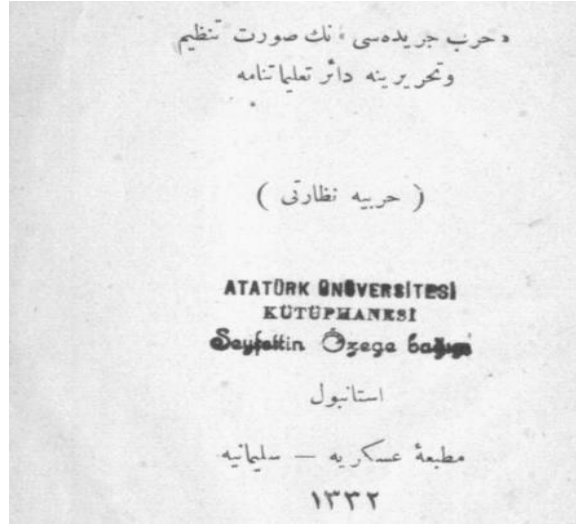
Birinci madde 1909 tarihli talimatname ile hemen hemen aynıdır. **İkinci maddede** harp ceridelerinin Tablo- 2'de format ve ölçüleri verilen örneğe göre düzenlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu örnekte de yine; tarih ve saat, mevki adı, vukuat ve mülahazat olmak üzere 4 sütun bulunmaktadır. 1909 tarihli talimattan farkı, hem en hem de en boy ebadının verilmiş olmasıdır. 1909 tarihli talimatnamede mecburi olmayan en ebadı ölçülerinin, 1916 tarihli talimatnamede boy ebadının da verilmesiyle mecburi hâle getirildiği

²⁰ Müsâlaha: Barışma, uzlaşma, Bkz, Devellioğlu, a.g.e., s. 737.

²¹ Avdet: Geri gelme, dönme, dönüş, Bkz, Devellioğlu, a.g.e., s.53.

²² *Harb Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair Talimatname*, a.g.e., (1325), s. 5-9.

düşünülmektedir. Bu ölçülerin günümüzdeki A4 kâğıt ebadına yakın olduğu söylenebilir. Talimatnamenin ikinci maddesi, kıtaatın harp sırasında kendi fırkaları nizam-ı harbinden²³ başka bir yere geçici veya daimi olarak verilebileceğini göz önüne alarak, alaydan kolorduya kadar kıtaatın harp ceridesi konusunda yapması gerekenler belirtilmiştir. Buna göre, her alayın kendi harp ceridesiyle beraber, kendine bağlı kıtaatın harp ceridelerini de toplayarak alay kumandanları tarafından ve fırkalar ile kolordu karargâhlarında tutulan harp ceridelerinin de erkân-ı harbiye²⁴ reisleri (kurmay başkanları) tarafından her ayın sonuna kadar düzenli bir şekilde ve mahrem işaretli zarflar içerisinde Harbiyye Nezâretine gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca her alayın, harp ceridelerinin kabına, olayların meydana geldiği sırada hangi fırkaya bağlı olduğunu, hangi tarihler arasını kapsadığını, nerede ve kiminle cereyan eden vakaları içerdiğini yazmasını ilave etmiştir.²⁵

Resim 2: Harb Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair 1332 (1916) Tarihli Talimatnamenin Kapak Sayfası

²³ Nizam-ı Harp: Kuruluş, Hazar ve harp kuvvetlerinin seferde emir ve kumanda ve idaresi için ne gibi birliklerden vücud bulacağını gösterir. Seferi kuruluş Başkomutanlık tarafından emredilir ve yalnız onun emriyle değiştirilebilir. Bkz. Kıp, a.g.e., s. 149, 192,

²⁴ Erkân-ı Harbiye: Kurmay. Bkz. Kıp, a.g.e., s. 64.

²⁵ Harbiyye Nezâreti, *Harb Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair Talimatname*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1332 (1916), s. 1-4.

Harp Tarihi Yazıcılığında Talimatnameler (1909-1928)

تاریخ ساعت و دقیقه	مواقع اسمی	وقوعات	ملاحظات
۲۸ ساعت و دقیقه			<p>یو خانہ حرکات عسکر یہ داخل و تائیری اولان احوال ہوائیہ و ارزیہ و پیش مطالعات مخصوصہ الیہ فوق المادہ مکافات کورنرک و قایم فوق المادہ لاری و حرکات ت حریہ طولانی سیلہ جزای شدید کورنرک اسبابی خلاصہ درج اولہ جقدر .</p>
۲.۵	۲	۱۱	۴.۵

۲۰ سانتیمترہ

Tarih saat ve dakika	Mevaki ismi	Vukuat	Mülâhazat
2.5	2	11	<p style="text-align: center;">2 santimetre</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p>Bu haneye harekât-ı askerîyeye dahl ve te'siri olan ahvâl-i havaiyye ve arziye ve bazı mütalaat-ı mahsusa ile fevkalade mükafat görenlerin fevkaladeleri ve harekât-ı harbiye dolayısıyla ceza-yı şedid görenlerin esbabı hûlasaten derc olunacaktır.</p> <p style="text-align: center;">4.5</p>

28 santimetre

20 santimetre

Tablo 2: 1916 Tarihli Talimatnamedeki Harp Ceridesi Sayfası Örneği²⁶

1916 tarihli talimatın **üçüncü maddesi** de 1909 tarihli talimatın üçüncü maddesi ile aynı olup aslında harp ceridesinin muhteviyatının neleri kapsayacağına işaret eder. Harp ceridesi kendi içerisinde 1- Seferberlik, 2- Tahşid (Yığma, biriktirme, toplama) mıntkasına hareket, 3- Harekât-ı Askerîye, 4- Mütareke, 5- Müsâlaha (Barışma, uzlaşma) ve avdet (geri dönüş)

²⁶ A.g.e., (1332), s. 5.

kısımlarından oluşmakta ve her kısmın sonuna o kısma ait açıklama yazılması gerekmektedir.²⁷

Dördüncü maddede ise bazı değişiklikler vardır. Yazılan harp ceridelerinin toplanıp tetkik edileceği makam artık Harbiye Nezâreti Tarih-i Harp Şubesidir. Yine ilgili heyetçe **o sefere mahsus bir harp tarihi yazılacağı** belirtilmiştir. Harp ceridelerinde vukuatın günü gününe ve tarihlerin **gayet doğru ve tarafsız olarak** yazılmasına dikkat edilmesi yine istenilmektedir. 1909 tarihli talimatnamede olduğu gibi, yanlışlığa ve eksikliğe meydan vermemek için olayların günü gününe yazılması tavsiye edilmektedir. Hafızanın gün geçtikçe farklı tesirlerin altında kalması sebebiyle olayların farklı şekiller alabileceği ve bilgi kaybı yaşanabileceği ifade edilmiştir. Başarısızlıkların sebeplerini gizlemenin veya tahrif etmenin (bozmak) de kesinlikle yasak olduğu belirtilmiştir. 1909 tarihli talimatnameden farklı olarak, ceride tutulurken yapılabilecek tahrif, abartma veya değiştirme gibi işlemlerin başka birliğin ceridesi değerlendirilirken ortaya çıkabileceği vurgulanarak, bir bakıma kontrol mekanizması olduğu ifade edilmiş ve harp ceridelerini yazanları bu tarz davranışları yapmaktan caydırmaya yönelik uyarılarda bulunulmuştur. 1909 tarihli talimatnameye ek olarak, her kıta kumandanının harp ceridelerini yazarken yaverini ya da bir subayı memur etmesi gerektiği, bu zabitin aslına uygun olduğunu tasdik ederek altına imza atması, birlik kumandanının da imzalaması gerektiği bildirilerek sorumlu ve tasdik makamları netleşmeye başlamıştır. **Beşinci maddede ise** yazılan harp ceridesinin bir suretinin **Tarih-i Harp Şubesi'ne** mahsus olmak üzere yazılarak Harbiye Nezâretine gönderilmesi, bir suretinin de kıta nezdinde saklanarak kaybolmasına ve düşman eline geçmesine meydan verilmemesi gerektiği belirtilmektedir.²⁸

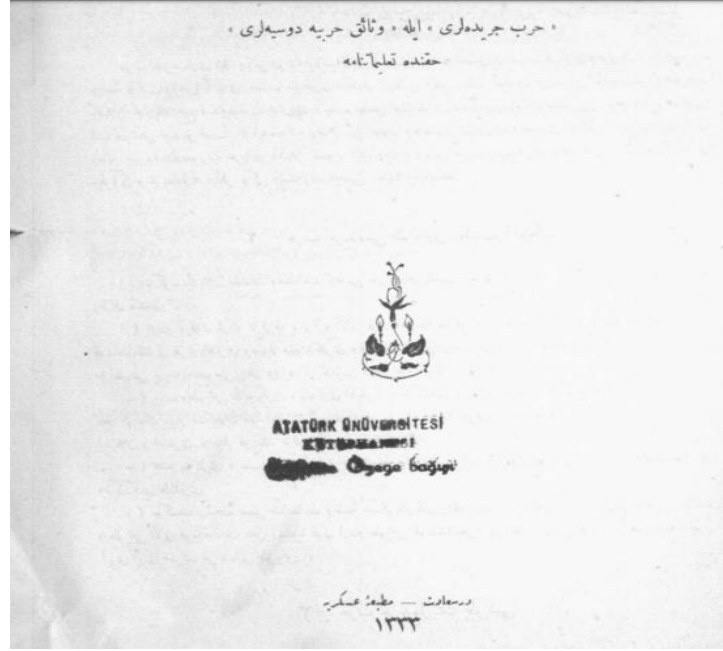
Bu talimatta ceridelerin ikişer nüsha hâlinde düzenlenecek olması, ceridelerin günü gününe yazılmasının önemine vurgu yapılması ve ceride tutacak subaylara ceridelerin kontrol edildiğinin ve bilinçli yapılacak hataların başka birliklerin ceridelerinden tespit edilebileceğinin vurgulanması altı çizilecek hususlardır.

c. 1917 Tarihli Talimatname

Birinci Dünya Harbi döneminde birliklerin harp tarihi yazımında nasıl bir yöntem kullanması gerektiğini açıklayan diğer bir önemli bir talimat da 1333 (1917) tarihli “Harb Cerideleri İle Vesaik-i Harbiye Dosyaları Hakkında Talimatname”dir.

²⁷ A.g.e., (1332), s. 6-9.

²⁸ A.g.e., (1332), s. 9-11.

Resim 3: “Harp Cerideleri” İle “Vesaik-i Harbiye Dosyaları” Hakkında Talimatname-1333 (1917)²⁹

1917 tarihli talimat öncekilere göre oldukça ayrıntılı olup 8 maddeden oluşmaktadır. **Birinci maddede** harp ceridesi ile harp vesikaları dosyası tanzim edilmesindeki amaç net bir şekilde ortaya koyulmuştur. Harp tarihinin yazılması, kumandanlar ve birliklerin kabiliyet dereceleri ve icraatları hakkında doğru kararlar vermek için elde sağlam bir esas bulundurmak, muharebedeki tecrübeleri toplamak ve tetkik etmek, gelecek muharebelere uygulandıklarında başarı sağlamak, başarısızlık sebebini de ortadan kaldıracak bir takım yeni usul ve kaidelerin oluşmasına hizmet etmek olduğu belirtilmiştir. Harp ceridelerinin harbin cereyan tarzını mükemmel olarak tasvir etmesi gerektiği, harp vesikaları dosyalarının da emirler, raporlar, haberler, krokiler ve haritalarla diğer bu gibi vesikalarının tümünü ihtiva etmesi gerektiği bildirilmiştir. **İkinci maddede** harp ceridesi tutacak makamlar ve birlikler ayrıntısıyla belirtilmiştir.³⁰

Üçüncü maddede harp ceridelerinin tutulması işlemi anlatılmaktadır. Ceridelerin tutulması işinin, kumandan veya erkân-ı harbiye reisleri

²⁹ *Harb Cerideleri İle Vesaik-i Harbiye Dosyaları Hakkında Talimatname*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1333; ATASE Arşivi; BDH, Klasör: 3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-4

³⁰ A.g.e., (1333), s. 2.

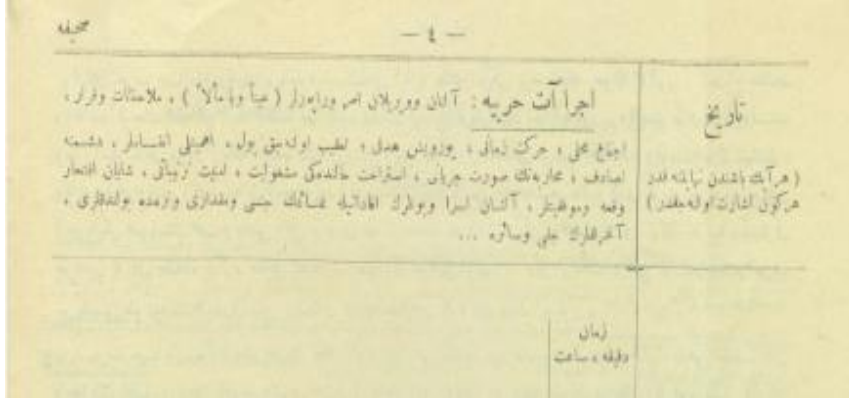
tarafından³¹ bir erkân-ı harp zabıtine veya yavere ya da görevi yapma becerisi olan başka bir zabıte havale olunacağı belirtilmiştir. Olayların günü gününe cerideye yazılacağı ve içeriğin sağlıklı olması için zabıt tarafından her gün, kumandan veya erkân-ı harbiye reisleri tarafından ise haftada bir kez tetkik edilerek imzalanacağı, seferberliğin birinci gününden sonuna kadar da devam edileceği vurgulanmıştır. Ayrıca 1909 ve 1916 tarihli talimatlarda vukuatın günü gününe ve tarihlerin **doğru ve tarafsız olarak** yazılmasına dikkat edilmesi isteği 1917 tarihli talimatta şu şekilde geçmektedir: “*Harb ceridelerinde vakayi’in cereyân-ı hale tamâmıyla mutâbık sûretde tasvîri ordu ve vatanın menâfi’-i mukteziyâtından ve hakâyıkın izhârı dahi namûs ve şeref-i askerî icabâtından olub cerideyi tutan zabıtân ile kumandanlar ve erkân-ı harbiye re’isleri tarafından bu cihet bil- hassa nazar-ı i’tinâyâ alınır.*” Yani harp ceridelerinde olayların meydana geliş tarzına tamamıyla uygun şekilde tasvir olunmasının (doğruluk), ordu ve vatanın menfaatleri ve gerçeklerin ortaya çıkması açısından askerliğin şeref ve namusu gereğinden olduğu, cerideyi tutan zabıt ve kumandanlar ile erkân-ı harbiye reisleri (kurmaylar başkanları) tarafından bu hususun dikkate alınması gerektiği ifade edilmiştir. Fakat önceki talimatlarda “**tarafsızlık**” hususu net bir şekilde geçerken 1917 tarihli talimatta sadece “**gerçeklerin ortaya çıkması**” tabirinin altında gizlenen tarafsızlık doğrudan ifade edilmemiştir.³²

Dördüncü maddede harp ceridelerinin **şekil ve muhteviyatı** hakkında bilgiler verilmektedir. Harp ceridelerinin defter şeklinde olduğu ve bunların ciltlenmiş olmasının arzu edildiği, her ceride kabının dış yüzüne, ait olduğu birliğin numarası veya ismiyle hangi zamanın olayını tasvir ettiğinin harp yeriyle beraber yazılacağı belirtilmiştir. Ayrıca harp ceridelerinin cetvel halinde çizilmiş olup karşılıklı her iki sayfada yedi sütun bulunduğu da verilen bilgiler arasındadır.³³

³¹ A.g.e., (1333), s. 2.

³² ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-5.

³³ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-5.

Resim 4: Harp ceridelerinin şekli (Harp cerideleri cetvel halinde çizilmiş olup karşılıklı her iki sayfada 7 sütun bulunmaktadır. Resim 5'teki sütunlar Resim 4'ün devamıdır.)

Resim 5: Harp ceridelerinin şekli

Harp ceridelerinin muhteviyatı hakkında kısaca şu bilgiler bulunmaktadır: Kumandanların makamı ne kadar yüksek olursa harbin vaziyeti hakkındaki düşünce ve kararların da o nispet de önemli olacağından özellikle fırka (tümen) ve daha büyük birliklerin kumandanlarının düşünce ve kararlarının 2. sütuna yazılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu konuda esas olan emir ve raporlarla mühim haberlerin üst veya muadil makamlara şifahen veya telefonla konuşmalar ve erkân-ı harbiye reislerinin (kurmay başkanlarının) kumandanları nezdindeki maruzat ve teklifleri, ast birliğin erkân-ı harb

³⁴ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-5a.

³⁵ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-6

zâbiti³⁶ ile müzakerelerin dahi kısa olarak kayıt olunması gerektiği bildirilmiştir. Emir ve raporların asıllarıyla önemli şifahi konuşmalar ve telefon haberleşmesini içeren vesikaların mutlaka harp vesikaları dosyasına konulması gerektiği ve bunların imhası veya yanlarında alıkonulmasının herkes için ve hatta kumandanlar için bile yasak olduğu ifade edilmiştir. Bu anlamda **bilgi güvenliğine** de işaret edilmektedir. Ayrıca muharebenin nasıl başladığı ve ne şekilde cereyan ettiğinin açık bir ifade ile geniş olarak tasvir olunması ve olayın zamanının doğru olacak şekilde saat ve dakikalarıyla kayıt edilmesi, muhtelif muharebe vaziyetlerinin basit krokilerle gösterilmesi ve ileri karakol tertibatıyla diğer emniyet tedbirlerinin dahi bu gibi krokilerle gösterilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Başarılı ve iftihar verici olayların yayımlanacağı için harp ceridesine açıklamalı bir şekilde kayıt edilmesi ve olayın kahramanı olan birliğin numarası, subay ve askerlerin isimlerinin dahi yazılması gerekmektedir. Harp ceridesinde bu gibi olaylardan kısa olarak bahsedilerek açıklamalı bir rapor tanzimiyle harp vesikaları dosyasına konmasının da uygun olduğu vurgulanmıştır. 1917 tarihli talimata göre, harp tecrübeleri yeni usul ve kaidelerin konmasına esas olacağından oldukça önem arz etmektedir. Ayrıca harbin muhtelif safhalarında çeşitli zorlukların ortaya çıkması tabii olup bunların neden ileri geldiğini ve ne şekilde bu güçlüklerin yenileceğinin tetkiki ve ortaya çıkacak sonucun harp tecrübesi olmak üzere kaydedilmesinin her kıta ve her subay için mühim bir vazife olduğu da kaydedilmiştir. Bundan başka muharebe sırasında silah, teçhizat, talim ve terbiye ve muharebe tarzı hakkında bahsedilen kaidelerden bazılarının değiştirilmesi ihtiyacı dahi ortaya çıkacağından bu gibi durumda düşman ordusunda muteber usul ve kaideler dahi tetkik edilerek değişiklik teklifinin lazım olduğu belirtilmiştir. Harp ceridesinin altıncı sütununa yazılacak olan harp tecrübesinin çok yer kaplaması durumunda ise yalnız neticesinin sütuna kaydedilerek açıklamayı içeren raporun “harp vesikaları” dosyasına konulacağı da ilave edilmiştir.³⁷

Beşinci maddede harp ceridelerine eklenecekler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kuruluş (nizam-ı harp) ve konuş (vaz’ül-ceyş)³⁸ haritasıyla irtibatı bildiren cetveller bunlar arasındadır. Kuruluş teşkilatında meydana gelecek her türlü değişikliğin kayıt olunması gerekmektedir. Ayrıca konuş değişikçe bu harita da eklenecektir. İrtibatı bildiren cetveller ise ceridenin

³⁶ Erkân-ı Harb Zâbiti: kurmay subay. Bkz, Devellioğlu, a.g.e., s. 229.

³⁷ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-6a

³⁸ Vaz’ül Ceyş; Bütün ihtimaller göz önünde tutularak icabı halinde en iyi bir surette kullanılmaları bakımından memleketin münasip mntıklarına yerleştirilen kara, hava ve deniz ordularının hazari konma vaziyetidir. Bazı hallerde büyük kuvvetlerin seferde konma vaziyetleri de bu isim altında tespit edilir. Bkz. Kip, a.g.e., s. 145-146, 269.

Harp Tarihi Yazıcılığında Talimatnameler (1909-1928)

içerdiği süre zarfında bunu gönderen birliğin hangi cüzütama³⁹ bağlı olduğunu gösterecektir.⁴⁰

Subayların muharebe künye cetvelleri de bir harp ceridesine eklenecekler arasındadır. Resim 6’da örnek olarak bir tabura doldurtulan ve sütunlarında, makam veya kıtaatın isim veya sıra numarası, memuriyet, isim, pederinin ismi, memleketi, sicili, rütbe ve nasb⁴¹ tarihi, muvazzaf ve yahut ihtiyat gibi bilgiler bulunan cetvele, subaylar ve sıhhiye subaylarıyla subay derecesindeki memurların değişikliği ve bunların taltifinin günü gününe kaydedilmesi gerekmektedir.

Resim 6: Subay Muharebe Künye Cetveli Örneği

Muharebe zaiyat cetvelleri ise Resim 7’de örneği gösterildiği gibidir. Makam veya kıtaatın isim veya sıra numarası, tarih, zaiyat, şehit, yaralı, kayıp ve sonradan geri gelenler, esir düşenler, muharebede telef olan hayvanlar gibi bilgilerin sıhhatli bir şekilde doldurularak harp ceridesine eklenmesi gerektiği bildirilmiştir.

³⁹ Cüzütam: birlik, genel manada ordunun hazar halinde vücuda getirilmiş küçük büyük parçalarıdır. Bkz. Kip, a.g.e., s. 33, 43.

⁴⁰ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-7

⁴¹ Nasb: Dikme, Rütbe alma, Bir memurluğa tayin edilme. Bkz. Osmanlıca Türkçe Sözlük. (t.y). <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=nasb&t=%40%40> Erişim Tarihi: 26.05.2020

⁴² ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-8a

عازبه ضایعات جدولی نمونه سی

مقام و یا قلمه تک اسم و یا نومروسی

ملاحظات	عازبه ضایعات جدولی	اسم	تاریخ	مکان	ملاحظات	ضایعات	تاریخ
۱ - ارکان و امر او ضایعات ایده ضایعات درجه مستند. پوتان مأمورین علی الاساسی دوج اوبه چقدو .						ارکان :	ق س
۲ - حیواناتک جنساریه کوزو مقناراری آری آری کوتنریه چقدو .						اسرا :	
						ضایعات و مأمورین :	

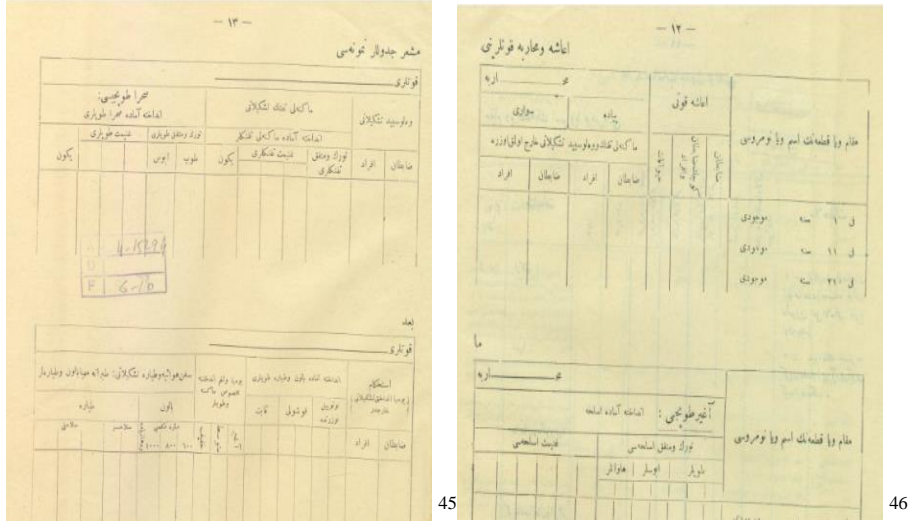
Resim 7: Muharebe Zayıat Cetveli Örneği

İaşe ve muharebe kuvvetlerini bildiren cetvellere, karargâh ile birlikler seferber oldukları yerden hareket ettikleri gün ile her ayın 1 ve 11 ve 21'inci günlerindeki muharebe ve iaşe kuvvetleri mevcudunu kaydetmesi gerekmektedir. Resim 8'de örnekleri verilen cetvelin altında doldurma tarzına dair açıklama vardır. Cetvelin muharebe kuvveti sütunlarına piyade ve süvari ve istihkâm birliğinin (harp edecek bir halde olmak üzere) mevcut subay ve askerlerin miktarı ve topçu sınıfıyla geri kalan sınıfların birlik ve teşkilatının dahi (kullanılabilir olmak şartıyla) elde bulunan top, makineli tüfek, balon ve tayyare ve makineleri adedi kaydedilecektir. Hiçbir makam veya birlik kendine bağlı olup da ayrıca harp ceridesi tutacak olan alt makamlar veya birliklerin iaşe ve muharebe kuvvetlerini kendi iaşe ve muharebe cetvellere dâhil etmeyecektir.⁴⁴

⁴³ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-9

⁴⁴ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-7

Harp Tarihi Yazıcılığında Talimatnameler (1909-1928)

Resim 8: İaşe ve Muharebe Kuvvetlerini Gösteren Cetveller Örneği

Altıncı maddede harp vesikaları dosyalarına yer vermiştir. Bu dosyalarda bulunacak olan vesikalar mümkün olduğu kadar tarih ve sırasıyla tanzim edilecek ve her dosyada bunlara birden itibaren birer sıra numarası verilecektir. Bu vesikalar şunlardır: Alınan verilen emir ve raporların asıllarıyla şifahen veya telefonla yapılan konuşmalar ve haberleşmeler ve mühim haberleri bildiren belgeler, muharebe raporları ve çeşitli birliklerin yalnızca harp icraatlarına dair hususi raporları, planlar, muharebe vaziyetlerini ve ileri karakol tertiplerini bildiren harita ve krokiler, manzara krokileri ve muharebe meydanlarıyla diğer önemli mevkiilerin arazi üzerinde noktalara benzeyen, tayyare ve balonla havadan alınan fotoğraflar, başarılı ve iftihar verici olaylar, harp tecrübeleri hakkında birlik tarafından tanzim veya subaylar tarafından takdim olunan mufassal raporlar, subaylar ve ast subayların özel olarak resmettikleri krokilerle aldıkları fotoğraflar ve tuttıkları hatıra defterleridir. Dosyada bulunan vesikalardan her birinin kısa özeti ile dosya dâhilindeki sıra numarasını bildiren bir fihrist düzenlenerek dosya kabının iç yüzüne yapıştırılmasının uygun olduğu belirtilmektedir.⁴⁷

Bu talimatta harp vesikalarının nasıl düzenleneceği ve dosyalanacağı konusunda verilen bu açıklayıcı bilgiler, günümüzde genel olarak Bilgi ve Belge Yönetimi içerisinde yer alan Arşivciliğin nasıl yapılması gerektiğine değinmiş durumdadır. Harp tarihi yazıcılığına esas olacak harp ceridelerinin

⁴⁵ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-10

⁴⁶ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-9a

⁴⁷ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-7, 6-7a

belli usul ve esaslara göre tutulmasına açıklık getiren bu talimat, aynı zamanda harp vesikalarının nasıl arşivleneceğine de 100 yıl öncesinden ışık tutmaktadır.

Talimatın altıncı maddesine bakıldığında, harp vesikaları dosyalarının günümüzdeki MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivindeki dosyalama sistemine uygun olduğu göze çarpmaktadır. 1917 talimatıyla belirlenen bu esas üzerine Harp Tarihi Şubesi, çalışmalarını sürdürmüş ve dosyalama sistemini de buna göre belirlemiştir. Bu sayede vesikaların aslına sadık kalınarak ya da günümüz arşivciliğinin tasnif sisteminde yer alan ve Provönans Yöntemi⁴⁸ adı verilen yönteme benzer bir sistemle dosyalandığı görülmektedir.

Yedinci maddede harp cerideleriyle harp vesikaları dosyalarının kontrolüne değinilmiştir. Bu maddeye göre; Her üst, kendi emir ve idaresi altında bulunan ve harp ceridesi tutması gerekenlerin talimatname hükümlerine uygun şekilde harp cerideleriyle harp vesikaları dosyaları tanzim ettiklerine kanaat getirmeye mecburdur. Bu sebeple ara sıra ceride ve dosyaları isteyerek bizzat kontrol ve tetkik ederek yine mahallerine iade eder veya bir üst subay yollayarak ceride ve dosyaları mahallerinde kontrol ve tetkik ettirmesi gerekmektedir. Kontrol sonucunda görülen hata ve noksanlar düzeltilip tamamlanarak önemli bir dikkatsizlik ve mükerrer hatalara sebep olanların cezalandırılacağı hüküm altına alınmıştır.⁴⁹

Bu maddeye göre, talimatname hükümlerinin uygulanıp uygulanmadığına dair üstlerin sürekli bir kontrolü söz konusudur. Üstelik görülen hata ve noksanların düzeltilmesi ve tekrarından kaçınılmasıyla ilgili de cezai yaptırım uygulanması, konuya verilen öneme işaret etmektedir. Bu önem düşünüldüğünde, harp ceride ve vesikalarının bu hassasiyetle en az hatayla

⁴⁸ Provönans Yöntemi: XIX. Yüzyılın ortalarında Fransa'da "Akılcı Organik Metod" denilen sistem ortaya konmuştur. Bu sistemde arşiv fonlarının organik yapılarının bölünmezliği ve tasnifte göz önünde bulundurulacak esas noktanın bu olduğu görüşü savunulmuştur. Bu sistem, Fransa İçişleri Bakanı Kont Duchatell'in 24.04.1841 tarihli ve Fransız vilayet arşivlerinin tasnif edilmesi konusundaki tamimi ile beraber getirilen hükümlerle, "Provenance Sistemi" (Respect des Fonds) adı ile uygulamaya konmuştur. Günümüz arşiv sistemlerinin ve arşivciliğin temel sistemi olarak kabul edilmiştir. Latince karşılığı ile "Proveniencia", Türkçe' deki anlamı ile "kaynak, aslına dönüş" demek olup, arşiv malzemesini, işlem gördüğü tarihte meydana gelen teşekkül ve münasebet biçimlerine uymak suretiyle düzenleme esasına dayanmaktadır. bkz. İsmet Binark, *Temel Arşivcilik Prensipleri ve Arşiv Mevzuat Düzenlemeleri*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Kurumlar arası Arşivcilik ve Dokümantasyon Semineri (2-27 Ekim 1989), Ankara. s. 21-22.

⁴⁹ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-7a

yazılmış olabileceği akla gelmektedir. Bu durum harp ceride ve vesikalarına dayalı olarak yapılan harp tarihi çalışmalarının da değerini artıran bir delildir.

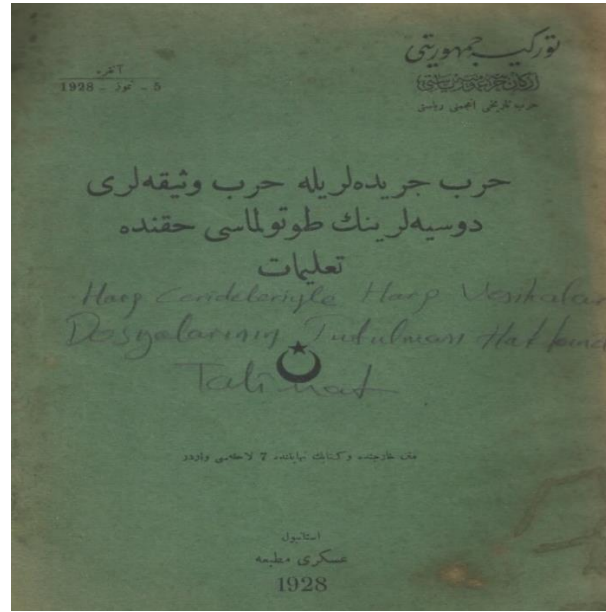
Sekizinci maddede “Harp Ceridelerinin Kapatılması ve Bunlarla Harp Vesikaları Dosyalarının Gönderilmesi” başlığı altında yine ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Bu bilgiler şunlardır: Harp cerideleri belli başlı harp harekât dönemlerinin bitiminde ve bu gibi dönemler olmadığı halde mart, haziran, eylül ve aralık ayları sonlarında kapatılır ve her ceridenin hangi tarihte ve nerede kapatıldığı altına yazılarak kumandan tarafından imza olunur. Ordu veya müstakil kolordu ve fırka kumandanları kendi mıntıkları dâhilinde belli başlı harp harekâtı zamanının hangi günlerde son bulmuş sayılacağını tayin ederek gerekenlere tebliğ eder. Harp yeri her değiştiğinde yeni harp ceridesi tutulur ve birlik ve fenni teşkilât, önemli fenni işlerin sonunda dahi harp ceridelerini kapatır. Kapatılan harp cerideleri kendilerine mahsus harp vesika dosyalarıyla beraber gizli zarflar içinde doğruca Karargâh-ı Umumi Harp Tarihi Şubesine gönderilir ve bunların birer suretleri de gönderen makamlar ve birlikler nezdinde saklanır. Harp Tarihi Şubesi tarafından harp ceridesi ve harp vesikaları dosyalarının öncelikle asıllarının ya da onaylı suretlerinin de gönderilebileceği belirtilmektedir. Birlikler tarafından kopya çıkarılmaması hâlinde daha sonra bir subay görevlendirerek Harp Tarihi Şubesindeki asıl evraktan kopya çıkarılabileceği, mahallerinde kalacak asıl veya suret hâlindeki ceride ve evrakın yanmasının, kaybolmasının ve özellikle düşman eline geçmesinin engellenmesinin önemli olduğu birliklere uyarı şeklinde iletilmektedir. Durum müsait bulunduğu takdirde birlik harp ceridelerinin firkalarca toplanması ve tetkik edilerek topluca **Harp Tarihi Şubesi’ne** gönderilmesi de tercih olunmaktadır.⁵⁰

Burada dikkati çeken husus arşiv sisteminin oluşturulmaya başlanması ve “harp vesikaları dosyaları” kavramının kullanılmasıdır. Günümüzde olduğu gibi birliklerden gelmeye devam eden harp tarihi vesikalarının, dönemindeki Harp Tarihi Şubesi Arşivine akışı sağlanmaktadır. Harp belgelerinin arşivlenmesi hususunun hüküm altına alınmasının dışında; muharebedeki zayıatın cetvel şeklinde tutulması, belirli günlerdeki muharebe ve iaşe kuvvetlerinin belirtilmesi, telefonla ya da şifahi olarak verilen emirlerin kayıt altına alınması, harekâtı ortaya koyan krokilerin de eklenmesi, düşmanın üstün yönlerinin tetkik edilmesi ve önerilerde bulunulması gibi önemli konuların ilk defa 1917 tarihli talimatname ile hüküm altına alındığı görülmektedir.

⁵⁰ ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-7a, 6-8

d. 1928 Tarihli Talimatname

1928 talimatı da 9 maddeden oluşmaktadır. **Birinci maddede** diğerlerinde olduğu gibi amaç anlatılmaktadır. **İkinci maddede** gerek hususi gerek umumi seferberlikte harp ceridesi tutacak ve harp vesikalarını bir araya toplamakla mükellef olan seferberlikle ilgili tüm makamlar sıralanmıştır. Bunlar arasında önceki talimatlardan farklı olarak Cumhuriyetin ilanı ve kurumların yeniden şekillendirilmesini müteakip oluşan Müdafaa-i Milliye Vekâletini görmekteyiz. Ayrıca 1917 tarihli talimatta fennî sınıf bölükleri şeklinde genel olarak belirtilen bölük adları, 1928 tarihli talimatta açık şekilde “tayyare, tank, istihkâm...vb.” verilmiştir. Yine küçük kıtaat olarak nitelendirilen birliklere örneğin “fırka muhabere takımı” diye örnek verilmiş ve dipnotta karargâh muhafız bölüğü ve takımları gibi birlikler de harekâta iştirak etmeleri durumunda harp ceridesi tutması gerektiğine işaret edilmektedir. Önceki talimatta yer almayan hayvan hastaneleri, hayvan depoları, menzil hayvan hastaneleri, sıhhiye depoları, askerlik şubeleri, askerlik daireleri, seferi sevk komisyonları, tüm talimâtlar, depo kıtaları da bunlar arasındadır.⁵¹

Resim 9: “Harb Cerideleriyle Harb Vesikaları Dosyalarının Tutulması Hakkında Talimat”
1928

⁵¹ Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Harb Tarihi Encümeni Riyaseti, *Harb Cerideleriyle Harb Vesikaları Dosyalarının Tutulması Hakkında Talimat*, Askerî Matbaa, İstanbul, 1928, s. 1-2.

Üçüncü madde harp ceridelerinin tutulması kısmıdır. Burada genel ve özel malumat başlıkları 31 alt başlıkta toplanmaktadır. Genel malumatta öncelikle, harp ceridesini tutmak mecburiyetinde olan her makamın, içeriğinin gizli tutulmasından ve harp ceridesinin kayıp veya mahvolmasından sorumlu olacağı belirtilmiştir. Ayrıca seferberliğin ilk günü tespit olunması gereken malumatlara da değinilmiştir. Bunlar; konuş, kuruluş, genel kuvve, silah ve cephane (tayyare, tank dâhil), teçhizat ve melbusât (giyilecek şeyler, elbiseler), sıhhiye ve baytar malzemesi, memleketteki ulaşım ve muhabere hatları, seferberlik hazırlıkları ve planları, müstahkem mevkiilerin hali ve tahkimat derecesi ile müdafaa planı, hudut kıtaları, ulaşım hatları, kıtaların talim ve terbiyesi, karargâhlardaki subayların rütbe ve isimleri, savunma planı, esirler, havai durumlar, iftihara şayan olaylar, düşmana dair malumat, ikmal, zayıat, sarfiyat, hayvan, otomobil, tayyare, seferberliğe tesir eden dâhili ve harici siyasi sebepler, askerlik şube ve dairelerinin seferberlik emri aldıkları zamanki durumları, resmi ve hususi fabrikalar, iaşe membaları vb bilgilerin harp ceridesi tutmakla mükellef makamlar tarafından yazılması istenilmektedir.⁵²

Erkân-ı Harbiyesi (kurmayı) bulunan bütün karargâhlarda kumandan erkân-ı harbiye reisi vasıtasıyla bir erkân-ı harb zâbitini (kurmay subay) harp ceridesini tutmaya memur etmesi gerekmektedir. Erkân-ı harb zabiti olmayan karargâhlarda bu vazifeye yüksek tahsil görmüş bir zabıt tayin edilmelidir. Kıtalar, müesseseler ve teşkillerdeki harp ceridesi, kıta kumandanı veya reisleri nezareti altında yaverleri veya muktedir bir zabıt tarafından tutulmalıdır. Harp ceridesi tutmaktan doğrudan doğruya kıta kumandanları, daireleri, müessese ve teşkillerin reisleri ile müdürleri sorumludur. Ayrıca cerideye yazılanların doğruluğu ve tamlığının dahi bunları tutan zabıt tarafından her gün kumandan veya erkân-ı harbiye reisleri tarafından haftada bir kere tetkik edilerek imzalanması ve tasdik olunması gerekmektedir.⁵³ Bu hususlar 1917 tarihli talimatta “harp ceridelerinin tutulması” başlığı altında hemen hemen aynı şekilde geçmektedir.

Olayların cereyan tarzı ve sebepleri, tesirleri ile neticelerinin aradan zaman geçmesiyle zihinde başka bir şekil ve suret alarak hataya sebebiyet vereceğinden ve kumandanların şehit olması veya yaralanması ihtimali olduğundan veya memuriyetleri değişeceğinden vukuatların günü gününe cerideye geçirilmesi gerekmektedir. (Buraya dipnot verilerek günün 24 saat olduğu belirtilmiştir.)⁵⁴ Bu husus daha önceki talimatlarda da bulunmakla

⁵²A.g.e. (1928), s.2-3.

⁵³ A.g.e. (1928), s.4.

⁵⁴ A.g.e. (1928), s.4.

birlikte 1928 talimatında “kumandanların şehit olması, yaralanması veya memuriyetlerinin değişmesi ihtimali olduğu” ibaresi de eklenerek vakaların günü gününe yazılması bu talimatta da yinelenmektedir.

Aslında sadece harp tarihi yazıcılığı için değil genel tarih yazıcılığı için bile önemli olan tarihî olay ve olgular yazılırken dikkat edilmesi gereken “zaman” ve “doğruluk, gerçeklik” hususları bu talimatta da dile getirilmektedir. Ayrıca vakaları gerçekleştirenlerin şahitliğinin önemine vurgu yapılmakla birlikte, yine zaman olgusu doğrultusunda olayların üzerinden zaman geçtiğinde unutulabileceği, başka bir şekil alabileceği ihtimalinden dolayı günü gününe yazılması istenilmektedir. Ayrıca olaya şahit olan veya gerçekleştirenler vefat ettiğinde yaşananların da o şahısla birlikte toprak olacağı düşünüldüğünde günü gününe kayıt etmenin önemi vurgulanmıştır.

Seferberliğin birinci gününden itibaren harp ceridesi tutmaya başlanacağı ve seferberlikten tamamen çıkılan güne kadar devam edileceği bildirilmektedir. Harp ceridesine günü gününe geçecek olaylar; her türlü hareketler ve meşguliyetler, düşmana dair malumat, her tür değişiklikler, ikmal, zayıat, sarfiyat, insan, hayvan, silah, cephane, tayyare, tank, muharebe arabası, otomobil, araba vs. esirler, iaşe tedariki, sıhhi, baytarî ve havaî haller ve tesirleri, iftihara şayan olaylar, muvaffakiyet olarak belirtilmektedir.⁵⁵ Bu bilgilerin diğer talimatlarda bu kadar ayrıntılı olmamasının bir sebebi olarak gelişen harp araçları ile ortaya çıkan yeni sınıflar gösterilebilir.

Ayrıca harp ceridesine 15 günde bir (ayın 1’inde ve 15’inde) genel kuvve cetvellerinin harp vesikaları dosyasına ekleneceği, özellikle muhtelif silahları olmayan, muharip ve gayri muharip küçük kıtaların her iki genel kuvve cetvelini birleştirerek tanzim etmelerinin uygun olacağı belirtilmektedir. Müteakip tarihlerde tanzim olunan genel kuvve cetvellerindeki farkların (silahların) cetvelin uygun bir yerinde bildirilmesi, iaşe olunan her kıtanın günlük iaşe kuvvesini de harp ceridesine geçirmesi istenilmektedir. Her muharebeden önce kıtalar, genel kuvve, silah ve cephane, konuş ve harp vasıtaları miktarlarının harp ceridesine geçirilmesi, muharebeden sonra da yine bu bilgiler ile bunlara ait zayıat miktarlarının yazılması gerektiği hüküm altına alınmıştır. Talimatta bu bilginin altına dipnot düşülerek bu maddede istenilen bilgilerin harp tarihinin yazılmasına ve mütalaasına ve ilmî neticeler çıkarmaya yarayacağından ihmal edilmemesi tembih edilmektedir. Ayrıca

⁵⁵ A.g.e. (1928), s.4.

harp cerideleri ve eklerinin mecbur olunmadıkça kurşun kalemle yazılmaması da belirtilmektedir.⁵⁶

Harp ceridesinin tutulması esnasında yazılması gereken bilgilerin önceki talimatlara göre oldukça ayrıntılı olduğu görülmektedir. Üstelik ceride ve eklerinin tutulması sırasında “kurşun kalemle tutulmamasının” belirtilmesi aslında yazıların zaman geçtikçe silinebileceği, bilgilerin de böylece zayi olması ihtimali göz önünde tutulmuştur. Harp ceridelerinin genel yazımına baktığımızda, özellikle MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivindeki harp ceridelerinde bu hassasiyete genelde uyulduğu görülmektedir. Mesela normal harp vesikaları veya muharebe raporlarının kurşun kalemle yazılırken, defter şeklindeki harp ceridelerinin genelde mürekkepli kalemle yazıldığı görülmüştür. Tabi ki bazı istisnaların da olduğu durumlar vardır. Buraya kadar genel malumatlar ihtiva eden kısım olup bundan sonraki özel malumatlar kısmıdır.

1928 Talimatının “Özel Malumatlar” başlığı altında aslında harp ceridesi tutacak makamlar ve kıtalar başlığında geçen makamlar, burada tekrarlanmakla birlikte harp ceridesini nasıl tutacaklarına dair daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Harp ceridesi tutmaya memur subayların vazifeleri şunlardır: Subay bizzat Harekât Şubesi’nde bulunmalıdır ve bütün şubeler ise harp ceridesine geçecek vukuatı bu subaya vermekle mükelleftir. Mesela Harekât, İstihbarat, Muamelât-ı Zatiye Şubesi, Levazımat Riyaseti kendileriyle ilgili vukuat ve malumatı toplayarak aynı günde harp ceridesine geçirirler, eğer şubelerden birisi o günkü vukuatı vermekte gecikirse memur olan subay bizzat takip ederek bu bilgileri sağlamak zorundadır.⁵⁷

Menzil Müfettişliği ve emrindeki kıtalar ve müesseselerin de nasıl harp ceridesi tutması gerektiği anlatılmıştır. Seferberliğin ilanı ile beraber, daha önce bildirilen tüm bilgileri günlük harp ceridesine yazmaları gerekmektedir. Menzil Müfettişliği, kendi kıtalarıyla müesseselerinin iaşe ve sıhhiye durumlarını, her günkü ambar varidatlarını, bunların nereden ve nasıl tedarik edilerek getirildiğini, meydana çıkan zorlukları, genel sevkiyat, bunun ne suretle nereye sevk edildiğini, hava durumları ve tesirleri, mıntıkadaki yollar ve nakliye vasıtalarının durumu, aldığı ve verdiği emirleri harp ceridesine yazmaları gerekmektedir. Menzil Hat Kumandanlığı, Katarlar ve Kollar, Menzil Nokta Kumandanlığı da aynı suretle ve aynı sıra ile Menzil Müfettişliğinin harp ceridesine göre harp ceridesi tutmalıdırlar. Fakat bu makamların ayrıca bir harp vesikaları dosyası tutmasına gerek yoktur ve aldıkları emirleri doğrudan doğruya harp ceridesine geçirirler. Cetvel vs. gibi

⁵⁶ A.g.e. (1928), s.5.

⁵⁷ A.g.e. (1928), s.5-6.

ilaveleri de ait oldukları sayfalara ilişirmeleri lazımdır. Sertabib ve Serbaytarların aldıkları ve verdikleri çeşitli emirleri ile harp ceridesine verdikleri sıhhi ve baytari malumatı, Harp Tarihi Şubelerinin işlerini kolaylaştırmak için dosya halinde tutması ve aynen Harp Tarihi Encümeni'ne göndermesi zorunludur.⁵⁸

Mıntika veya müfreze kumandanlıklarıyla muhtelif sınıfların alay, tabur, müstakil bölük kumandanlıkları, istihkâm, tayyare, tank vb fennî sınıfların bölükleri ve müstakil kısımlarında nasıl harp ceridesi tutması gerektiği ayrıntılı olarak verilmiştir. Muharip kıtalardan Erkân-ı Harbiyesi olmayan mintika ve müfreze kumandanlıklarıyla alay ve tabur ve bunlardan küçük olup harp ceridesi tutmaya mecbur olan makamlar, erkân-ı harbiyesi olan karargâhlar gibi harp ceridesi ve harp vesikaları dosyası şeklinde harp ceridelerini tutmayıp sadece vukuat, harp vesikalarını krokiler vs. ihtiva eden tek bir harp ceridesi tutmaları gerekmektedir. Bunu da görevli subayın şöyle yapması lazımdır: O gün geçen vukuatı aynı günde harp ceridesine geçirmelidir, her on beş günde bir genel kuvvenin bir suretini harp ceridesine eklemelidir, her ayda ilave bir iaşe cetveli eklemelidir, her muharebeyi müteakip muharebe takrirlerini harp ceridesine kaydetmelidir.⁵⁹

Sıhhiye bölükleri, seyyar hastaneler, menzil mintikasında ve memleket dâhilindeki bütün sıhhiye müesseseleri ve sıhhi malzeme depoları sıhhi işlere dair harp ceridesini şöyle tutmalıdırlar: hazarda⁶⁰ ve seferberlikte teşkil olunan sıhhi kıta ve müesseseler, genel kuvve, ikmal ve kadrolarını tespit edeceklerdir. Sıhhi haller, hastalık ve tesirleri, sıhhi vazifeler ve cereyan tarzı, hasta, yaralı vesaire sevkıyatı hakkında malumat vereceklerdir. Ayrıca harp sırasında kıtaların sargı mahalleriyle araba tevkif mahalleri, sıhhiye bölükleriyle seyyar hastanelerin yerlerini gösterir krokilerde vukua gelecek mevki değişiklikleri, şifahi ve tahriri emirlerle, sıhhiye işlerini alakadar eden tamimler ve icraatlar, makamlara verilen sıhhi vukuat, adi hastalıklar, sarî hastalıklar, harp istatistik cetvelleriyle değişiklikleri, genel kuvve, zayıat cetvelleri gibi raporlar ve izahlar konusunda bilgi verilmesi gerekmektedir. Sıhhiye trenleri, vapurları, sıhhiye kolları ve katarları, sıhhiye depoları, karantina ve temizleme istasyonları gibi seferdeki tüm sıhhi teşkillerin kadrosu, kabiliyeti, mevkileri vs. hakkında malumat vereceklerdir.⁶¹

⁵⁸ A.g.e. (1928), s.6-7.

⁵⁹ A.g.e. (1928), s.7.

⁶⁰ Hazar: Bir devletin sulh ve sükun içinde geçirdiği zamandır ki sulhun akdi ve seferberliğin ilgasıyla başlayıp harp halinin meydana gelmesiyle sona erer. Bkz. Kip, a.g.e., s. 105.

⁶¹ A.g.e. (1928), s.8.

Hayvan hastalıklarıyla hayvan depoları, menzil hayvan hastaneleri ve depoları da harp ceridesini şöyle tutacaktır: Hayvan hastanelerine gelen, vizite defterine kayıt edilen iyi olan, ölen, telef edilenler hakkında günlük olarak tutulan sıhhi ve baytari vukuat raporları, iaşe tarzı, iskânı, fennî hususlar ile salgın hastalıklara karşı yapılan teşebbüsler, aylık hastalık istatistikleri, genel kuvve cetveli, depolar, kıtalara gelen ve giden hayvanlar ile ıslahları, aylık hastalık istatistikleri de harp ceridesine yazılacak ve eklenecek hususlardır.⁶²

Kolordu ve fırka emrindeki katar kumandanlıkları, erzak ve cephan kolları, ekmekçi takımları, amele, inşaat katarları ve taburları vs. harp ceridesini şöyle tutmalıdır: Katar ve kollar; seferberlikte teşkil tarihleri sureti, kuvveleri, kadroları, kabiliyet dereceleri, yolların hali, konaklar, günlük yük miktarları, insan ve hayvanların sıhhi durumları, malzeme ve teçhizat raporları, iaşe derecesini yazmalıdırlar. Ekmekçi takımları; sahra, köy, kasaba fırınlarından ne dereceye kadar istifade edeceklerini, nasıl ekmek pişirildiğini, her günlük miktar ve tevziatı, ekmek hazırlanmasında meydana gelen sorunlar ve sebeplerini cerideye yazacaklardır. Amele kıtaları da verilen vazife ve her günlük mesai, iaşe, sıhhi durum ve vukuatı yazacaklardır.⁶³

Askerlik Kalem Şubeleri, Seferi Sevk Komisyonları da harp ceridesini şöyle tutmalıdırlar: Seferberlik ilan edildiği zamanki mıntıkası, hududu, kimin kuruluşunda bulunduğu, kadrosunu yazmalıdırlar. Ayrıca seferberlik emrinden evvel seferberlik için lüzumuna göre yapılmış istatistikler de harp ceridesi tutarken yararlanılacak kaynaklardır. Bu istatistiklerin içerisinde, genel nüfus, buna göre silahaltına alınabilecek efrat, hayvan, nakil vasıtaları, değirmenler ve fabrikalar ile adetleri, kabiliyetleri, muhabere vasıtaları, bunların seferberliğe tesirleri gibi bilgiler bulunmaktadır. Seferberlik emrine ve cetvellerine göre hangi doğumlu efrattan ve hangi sınıf ihtiyat zabitanından ne miktarının silahaltına çağırıldığı ve nerelere gönderildiği, her günlük miktarı ve bakaya sebepleriyle adedi, nakil vasıtalarının ne kadarının mekari, koşum ne kadarının celp edilerek bunların hangi kıtaata sevk edildiği, geriye ve ileriye sevk edilenler, her gün gelen emirler, ikmal efradının sıhhi muayeneleri ve neticesi gibi bilgilere yer vererek harp ceridesi tutmaları gerekmektedir. Talimgâhlarla Depo Kıtaatları da harp ceridelerine şu bilgileri ilave etmeleri gerekmektedir: Teşkil tarihleri ve suretleri, kadroları, hangi kuruluşa girdikleri, her günlük vakalarla talim için gelen ve talim görüp gönderilen miktar ve mürettep oldukları mahaller, her devrenin talim ve terbiye derecesi, ilerleme ve düşüş sebepleri yazılmalıdır. Depo talimgâhları yeni bir teşkile bağlandıkları zaman ilk olarak tuttıkları harp ceridesinin son

⁶² A.g.e. (1928), s.8-9.

⁶³ A.g.e. (1928), s.9-10.

gününün altına hangi emir üzerine hangi tarihte, hangi teşkile bağlandıklarını yazarak o harp ceridesini kapatırlar. Yeni teşkildeki harp ceridesine tekrar başlanarak, bu ceridenin başına hangi tarihte ve hangi emirle yeni teşkile bağlandıklarını belirtirler. Ayrıca bunları ait oldukları makama takdim ederler.⁶⁴

1928 tarihli talimatın **dördüncü maddesi** harp ceridelerinin şekil ve muhteviyatı kısmıdır. Harp ceridelerinin defter şeklinde ve ciltlenmiş olması gerektiği ile her ceride kabının dış yüzüne yazılması gereken bilgiler burada da tekrarlanmıştır. Fakat 1917 tarihli talimatta “Harp cerideleri cetvel halinde çizilmiş olup karşılıklı her iki sayfada yedi sütun vardır” ibaresine bu talimatta rastlanmamaktadır. Ancak ordu, kolordu, fırka, mevaki-i müstahkeme ve liva karargâhlarının tutacağı harp ceridesi örneği olarak Ek-5’de verilen cetvelin 4 sütunlu olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵

موقعات	وقوعات	تاریخ وقوع	تاریخ
سفر بکک کوفہ	سفر بکک امری صوابیسی اسیحا [سفر بکک امریک آمد و تیز زمرہ 1] 2 حادہ ڈرایید صوابی آسانک و دینید امری و چماوی سفر بکک جنام بر لو، خند منلقہ و سہ حکم کوفہ کوفہ روک بایچون اشک [اوراق خند امری و سہ اصحابی و تاشون سرب و سہ سہ]	توقیہ	24 نیلہ 1928
سفر بکک کوفہ	سفر بکک 20 کوفہ	توقیہ	15 نیلہ 1928

Resim 10: 1928 tarihli talimatta harp ceridelerinin şekli

Harp ceridelerinin muhteviyatında ise; 1917 tarihli talimatta kumandanların düşünce ve kararlarının 2. sütuna yazılması gereği, 1928 tarihli talimatta “metne yazılmalı” olarak belirtilmiş ve belli bir yer işaret edilmemiştir. Yine bu talimatta da önemli her tür belgenin harp vesikalari dosyasına konulması gerektiği ve kimsenin bu belgeleri imhasının veya yanıda alıkoymasının yasak olduğu belirtilerek bilgi güvenliği tekrarlanmıştır. Muharebenin nasıl başladığı ve ne şekilde cereyan ettiği, başarılı ve iftihar verici olayların yazılması, harp tecrübeleri, yeni usul ve kaideler konuları bu talimatta da aynı şekildedir. Fakat 1917 tarihli talimatta

⁶⁴ A.g.e. (1928), s.10-11.

⁶⁵ A.g.e. (1928), s.11-12.

⁶⁶ A.g.e., Ek-5

“Harp tecrübesi harp ceridesinin altıncı sütununa yazılması ve çok yer kaplaması durumunda yalnız neticesinin sütuna kaydedilerek açıklamayı içeren raporunun “harp vesikalari” dosyasına konulması hususu”, 1928 tarihli talimatta belli bir yer işaret edilmeksizin “metne yazılacak” şeklinde tarif edilmektedir. İlave olarak erkân-ı harbiyesi olmayan kıtalarda aynen harp ceridesine geçirilmesi bildirilmiştir. İftihar verici olayların yazılmasında, harp vesikalari dosyası tutmayacak makamların bu vakaları aynen ve açıklamalı olarak harp ceridesine geçirmeleri de ayrıca belirtilmiştir.⁶⁷

Beşinci madde, harp cerideleri ekleri kısmıdır. Kuruluş ve konuş haritaları cerideye iştirilecek ve teşkillerde vukua gelen değişiklikler yazılacaktır. Ayrıca konuş değıştikçe büyük birlikler tarafından yeni konuş haritası eklenecektir. Buraya kadar 1917 tarihli talimatla hemen hemen aynıdır. Fakat 1928 talimatı buradan sonra değışmektedir. Her ikisi de harp vesikalari dosyasına konmadan ya da harp ceridesine iştirilmeden önce sayfanın sağ üstüne ait olduğu kıt'a ile kaç numaralı harp ceridesinin kaçınıcı sayfasına ait olduğu yazılmalıdır. Sayfanın üst kısmının ortasına hangi tarihe ait vaziyet veya kuruluş olduğu yazılmalıdır. Sayfanın sol alt kısmı ya da sayfa altındaki uygun bir yer de resmî mühürle mühürlenmeli ve mührün üzerine imza ve yapıldığı tarih atılmalıdır. Krokilerde kuzey ve güney istikameti ve krokinin ölçęi konulmalıdır. Kroki ve kuruluşlarda yanlışlığa mahal vermemek için resmî ve açık işaretler kullanılmalıdır. Şayet başka işaret kullanılmış ise kroki veya kuruluşun bir kenarına “işaret-i mahsusa” adı altında işaretlerin neye delalet ettikleri gösterilmelidir. Subayların muharebe künye cetveli ile muharebe zayıat cetvelleri de harp ceridesine eklenecekler arasında olup 1917 tarihli talimatla aynıdır.⁶⁸

Ancak 1917 tarihli talimatta iaşe ve muharebe kuvvetlerini gösteren cetveller bir arada bulunmaktayken 1928 tarihli talimatta “Harp Ceridelerinin Tutulması” başlığının 9. maddesinde (Ek-3'e göre) her kıt'anın günlük iaşe kuvvesini harp ceridesine geçireceğinden bahsedilmektedir. Ek-3'teki iaşe cetvelinde kıt'a, insan, hayvan ve açıklamalar kısmı olmak üzere 4 sütun bulunmaktadır.⁶⁹

⁶⁷ A.g.e. (1928), s.12-13.

⁶⁸ A.g.e. (1928), s.13-14.

⁶⁹ A.g.e. (1928), s.5.

(حرب جریسی شمایانک حرب جریسی لورقونلار مارک فضلک 3. ماده سند مجرہ باشی باشی
اعاشه اولان هر قطعه و مؤسسہ نیک حرب جریسی شمایانک حرب جریسی لورقونلار (فوتوسی)

برکونی اعاشه موهوب و

لوجہ 3

موسم	انسان		حیوان		مجموعہ
	نہ	نہ	نہ	نہ	
اکتوبر تا دسامبر	17	5			1
یاناوری تا مارچ	862	21			2
اپریل تا ستمبر	---	---			3
مجموعہ					4

برما دیوی دہانتہا کیسہ . برما دیوی تیرپو اوہ برما دیوی دیوی کیسہ .
340 فوشیہ اولسہ 118 فوشیہ دہانتہا کیسہ . 117 اٹال فوشیہ اولسہ .

Resim 11: İşe olunan her kıta ve müessesenin harp ceridesine geçireceği günlük işe kuvvesi örneği

Ayrıca 1928 talimatında, işe verilirken günlük yemek menüsü ve o menünün kalori hesabının da ceridelere eklenmesi istenmiştir. 1927 senesi Haziran ayına ait işe cetveli de örnek olarak verilmiştir.

(حرب جریسی شمایانک و فضلک 3. ماده سند مجرہ کرا پیسہ نمونہ)
..... آدیک طابریک (رہا - منہ ہما قولک) 1927 سنسی جزیران آدیک موهوب و

لوجہ 4

نہ	انسان	حیوان	مجموعہ	ملاحظات
1	گرام 500	گرام 200	2000	گرام 200
2	750		3400	
3				
4				

Resim 12: Kalori hesabına göre verilen işe cetveli

Bunun yanında şapirografla⁷² basılan kuruluş, kroki, emirler vesairenin aradan zaman geçtikçe uçarak kaybolduklarından bunların harp vesikalari dosyasına konmadan veya harp ceridelerine iliştilmeden önce mürekkeple üzerlerinden bir defa daha geçilmesi gerektiği 1928 talimatında vurgulanmıştır.⁷³

⁷⁰ A.g.e. (1928), Ek-3.

⁷¹ A.g.e. (1928), Ek-4.

⁷² Şapirograf: Daktiloda, mumlu kâğıda karbon şeritsiz olarak yazılan yazıyı ispirotolu çoğaltma tekniğiyle basan ve elle çalıştırılan makine. Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y). <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 26.05.2020)

⁷³ Harb Cerideleriyle Harb Vesikalari Dosyalarının Tutulması Hakkında Talimat, a.g.e. (1928), s.14.

Bu yönüyle de tarihin tanıkları olan bu vesikaların zayi olmaması veya zamana dayanması yönünde önlem alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Günümüzde yazıcılardan alınan ve arşivlenen evrakın zamanla özelliğini yitirdiği düşünülürse, dönemin teknolojisi içerisinde harp tarihi yazıcılığında her biri zengin birer hazine olan ceride ve harp vesikalarına ne denli önem verildiği anlaşılmaktadır.

1928 tarihli talimatın **altıncı maddesi** “Harp Vesikaları Dosyaları”dır. 1917 tarihli talimatla aynıdır. Bunlar alınan ve verilen emirler, muharebe raporları, plan, kroki, iftihar verici olaylar, subay ve astsubayların çizdiği kroki ve aldığı fotoğraflar, hatıra defterleri gibi vesikalar, sıra numarası verilerek harp vesikaları dosyasına konulmaktadır. Ancak 1928 tarihli talimatta bunlara ek olarak bir madde farklılık göstermektedir. Harp cephesinde bulunmayan muharip ve gayr-i muharip erkân-ı harbiyesi olan karargâhların her günkü alınan ve verilen emirlerinin bir suretinin harp vesikaları dosyasına eklenmesi maddesidir. Bu yapılırken de vesikalardan her birinin kısa özeti ile dosya dâhilindeki sıra numarasını gösteren fihristin dosya kabının iç yüzüne yapıştırılması yöntemi önerilmektedir.⁷⁴

Yedinci maddeye baktığımızda ise, “Harp Ceridelerinin Kapatılması ve Bunlarla Harp Vesikaları Dosyalarının Gönderilmesi” başlığı bulunmaktadır. 1917 tarihli talimatta sekizinci maddede bulunan bu bilgiler benzer hükümleri içermektedir. Yalnız “kapatılan harp ceridelerinin kendilerine mahsus harp vesika dosyalarıyla beraber gizli zarflar içinde doğruca Karargâh-ı Umumi Harp Tarihi Şubesine gönderilir” ibaresindeki “Harp Tarihi Şubesi” teşkilat değişikliğinden kaynaklı olarak artık “Harp Tarihi Encümeni” olmuştur.⁷⁵ 1917 tarihli talimatta geçen “Ordu veya müstakil kolordu ve fırka kumandanları kendi mıntukaları dâhilinde belli başlı harp harekâtı zamanının hangi günlerde son bulmuş sayılacağını tayin ederek gerekenlere tebliğ eder. Harp yerinin her değiştiğinde yeni harp ceridesi tutulur, birlik ve fennî teşkilât, önemli fennî işlerin sonunda dahi harp ceridelerini kapatır.” hususu 1928 talimatında geçmemektedir.

1928 tarihli talimatın **sekizinci maddesi**, daha önce olmayan bir maddedir. “Altıncı maddenin ikinci kısmında zikredilen muharebe raporlarının hangi makamlar tarafından tutulacağına ve ne gibi malumatı muhtevî olacağına dair izahat” başlığıdır. Burada muharebe raporlarını ordu, kolordu, fırka, liva, alay, müfreze ve müstakil tabur kumandanlarının tutacağı belirtilmiş ve hangi usulde tutulması gerektiğine yer verilmiştir. Bu usule göre her iki tarafın muharebeden evvelki vaziyetleri ile başlayan süreçte, harekâtın cereyanı

⁷⁴ A.g.e. (1928), s.15-16.

⁷⁵ A.g.e. (1928), s.16-17.

(yürüyüş, taarruz, müdafaa, takip, ricat) sırasıyla saat ve dakikasıyla yazılması gerekmektedir. Alınan raporlar ve verilen emirlerin (tahrirî ve şifahî) metne konulması gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca her günkü konuş, zayıat, sarfiyat, düşmanın vaziyetine karşı alınan tedbirler ve harekâtın neticesi gibi bilgiler muharebe raporlarında bulunması gerekmektedir.⁷⁶

Harp tarihinin tetkikinden bir netice çıkarmak için her iki muhasım tarafın kuvvet ve vaziyetlerine göre kumandanların mütalaa ve kararlarının ve bu kararlara göre alınan tedbirler ve icraatın ve sonra muharebe safhalarının nasıl başlayıp nasıl devam ettiği ve buna karşı alınan müteakip tedbirlerin tamamen bilinmesi gerekmektedir. Bu anlamda muharebe raporları harp ceridelerini tamamlarlar. Harp tarihinin yazılması için esaslı bir memba olurlar. Bu yüzden vakaları safha safha ve bütün tafsilatıyla yazmak çok faydalıdır. Muharebe raporlarında, neticede elde edilen tecrübeleri (muaffakiyet veya muaffakiyetsizliklerin sebepleri vs.) bildirmek arzu edilmektedir. Harp tarihi gelecek nesillere intibah (uyanıklık, hakikati anlayıp yanlıştan dönmek) dersi vereceğinden bunun doğru olarak yazılabilmesi için gerek harp ceridelerinin gerek muharebe raporlarının vs.nin her türlü şüpheden uzak ve gayet tarafsız olarak yazılması her kumandanın vicdanî bir vazifesi olmalıdır.⁷⁷

1928 tarihli talimatın **dokuzuncu maddesi** “Harp Cerideleriyle Harp Vesikaları Dosyalarının Kontrolü” başlığına sahip olup 1917 tarihli talimatta altıncı madde olarak geçmektedir. Bu başlık altındaki bilgilerin de 1917 tarihli talimatın aynısı olduğu görülmektedir. Kontrol amacıyla önceki talimattan alınan hususların yeterli olduğu değerlendirilmektedir.⁷⁸

Değerlendirme

1909 ve 1916 tarihli talimatlar aynı adla “Harb Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair Talimatname” adıyla yayımlanmış olup sadece harp cerideleriyle ilgilidir. 1917 ve 1928 tarihli talimatlar ise adından da anlaşılacağı üzere harp tarihi yazıcılığında sadece harp cerideleri değil bunları tamamlayan diğer harp kaynaklarına (muharebe raporları, krokiler, cetveller, haritalar, fotoğraflar, hatıralar vs.) da değinmektedir.

Bu kaynakların bir kısmı harp ceridesinin ekleri durumunda olan kuruluş, konuş, subay künye cetvelleri, muharebe zayıat cetvelleri, iâşe ve muharebe kuvvet cetvelleri vs.dir. Bir de harp vesikaları dosyasında bulunması gereken vesikalar vardır ki bunlar da başlı başına öneme haiz olan

⁷⁶ A.g.e. (1928), s.17-18.

⁷⁷ A.g.e. (1928), s.18.

⁷⁸ A.g.e. (1928), s.18.

muharebe raporlarıdır. İşte 1917 ve 1928 tarihli talimatlarda harp vesikaları dosyasında bulunacak vesikalara da yer verilmiştir. Bunlar arasında harp ceridelerinin tamamlayıcısı olan muharebe raporları, harp tarihinin yazılması için önemli birer kaynak durumunda görülmektedir. Bu çalışmaya konu olan talimatlar aslında her dönemde kendini yenilemiş ve ardından gelen diğer talimata ışık tutarak kaynak olmuştur. Birinde görülen husus bazen diğerinde geçmese de hep birbirini tamamlar nitelikte olduğu söylenebilir. Talimatların yayımlandıkları yıllar düşünüldüğünde ilk talimat II. Meşrutiyet Dönemi'nin ürünü olup ve amaca yönelik sade bir talimat olduğu belirtilebilir. 1916'da yayımlanan talimat 1909 tarihli talimatın hemen hemen aynısı olup, Birinci Dünya Harbi döneminde yayımlanmış bir talimattır. Fakat harbin başlaması ve harp cerideleri hususundaki hassasiyetin henüz tam oluşmadığı belirtilmelidir. Bu hassasiyetin Tarih-i Harp Şubesi'nin kurulmasıyla birlikte 1917'de yayımlanan talimatla tavan yaptığını söylemek gerekir.

Zira 1917 tarihli talimatın yayımlandığı dönem, harbin ortalarına rastlamaktadır. Bu da bize harp cerideleri tutmada ve harp vesikaları dosyalarına girecek vesikaları belirlemede, yaşanan harp tecrübeleri doğrultusunda artan harp tarihi kaynaklarının daha ayrıntılı olarak ele alınması için belli bir usul ve esasa yani talimata gereksinim duyulduğunu göstermektedir. 1928 tarihli talimat ise Cumhuriyet döneminin yarattığı bir talimat olup, yine amaca hizmet konusunda gelişen harp araç ve sınıflarının eklenmesiyle genişletilmiş bir talimat olarak 1917 tarihli talimattan farklılık göstermektedir. Talimatların harp tarihi yazımının ve gelecek kuşaklara bilgilerin aktarılmasının yanında dönemdeki en önemli işlevinin gelecekteki harp/harekât için strateji geliştirmek olduğu talimatların içerisinde geçen ifadelerden anlaşılmaktadır.

Çalışmanın en önemli yönlerinden birisi de, harp tarihi yazıcılığında olmazsa olmaz olan kaynakların nasıl ve ne gibi kurallara göre tutulacağı konusuna talimatlarda yer verilirken, satır aralarında arşivcilik konularına da rastlanılmasıdır.

Kaynaklar

Belgeler:

ATASE Arşivi; BDH, Klasör:19, Dosya: 93, Fihrist: 62

ATASE Arşivi; BDH, Klasör:38, Dosya: 175, Fihrist: 25(1)

ATASE Arşivi; BDH, Klasör:55, Dosya: 267, Fihrist: 41, 41-1, 41-2

ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-4

ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13 Fihrist: 6-5

ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-5a
ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-6
ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-6a
ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya:13, Fihrist: 6-7
ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-7a
ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-8
ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-8a
ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-9
ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-9a
ATASE Arşivi; BDH, Klasör:3821, Dosya: 13, Fihrist: 6-10

Talimatlar

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Harb Tarihi Encümeni Riyaseti, *Harb Cerideleriyle Harb Vesikaları Dosyalarının Tutulması Hakkında Talimat*, Askerî Matbaa, İstanbul, 1928.

Harb Cerideleri İle Vesaik-i Harbiye Dosyaları Hakkında Talimatname, Matbaa-i Askerîye, Dersaadet, 1333.

Harb Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair Talimatname, Matbaa-i Askerîye, (y.y), 1325.

Harbiyye Nezâreti, *Harb Ceridesinin Suret-i Tanzim ve Tahririne Dair Talimatname*, Matbaa-i Askerîye, İstanbul, 1332.

Araştırma Eserleri ve Sözlükler

Binark, İsmet, *Temel Arşivcilik Prensipleri ve Arşiv Mevzuat Düzenlemeleri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Kurumlar arası Arşivcilik ve Dokümantasyon Semineri (2-27 Ekim 1989), Ankara.

Clausewitz, Carl Von. *Harp Üzerine Birinci Cilt.*, Almancadan Çev. H. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991.

Devellioglu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, Yay. Haz. Aydın Sami Güneçal, 20. bs., Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Erendil, Muzaffer. *Askerî Tarih ve Türklerde Askerî Tarih Çalışmaları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1990.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998), Haz. Nurcan Fidan, Alev Keskin, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1999.

Kip, Selahaddin A., *Askerî Kamus*, (y.y), İstanbul, 1939.

Harp Tarihi Yazıcılığında Talimatnameler (1909-1928)

Koyre, Alexandre, *Bilim Tarihi Yazıları I*, Çev. Kurtuluş Dinçer, 1. bs., TÜBİTAK, Ankara, 2000.

Şayin, Cevat, “Askerî Tarih Araştırmalarında Yeni Bir yaklaşım 3T (Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürat)”. *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Der. Cevat Şayin, Gültekin Yıldız, 1. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012.

Tosh, John, *Tarihin Peşinde*. Çev. Özden Arıkan, 5.bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2013.

Yeşil, Fatih, “Mühendis ve Tarihçi: Askerî Tarihçilikte Disiplinlerarasılık ve Asker-Sivil Diyaloğu”, *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Der. Cevat Şayin, Gültekin Yıldız, 1. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012.

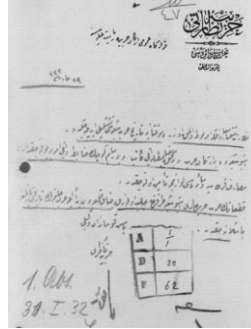
İnternet Kaynakları

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y). <https://sozluk.gov.tr/>

Osmanlıca Türkçe Sözlük. (t.y).

<http://www.osmanlicaturkce.com/?k=nasb&t=%40%40>, (Erişim Tarihi: 26.05.2020)

Ek- Harp Tarihi Şubesinin Kuruluş Emri

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından verilen 11 Nisan 1916 tarihli bu emirde: "Nezaret Müsteşar Muavinliğine bağlı olmak üzere, geçici olarak bir Harp Tarihi Şubesi kurulacaktır. Bu şubede bir kurmay ve bir yardımcı subayla, iki kâtip ve bir ressam astsubay ve iki emir eri bulunacaktır. Kırtasiye ve diğer ihtiyaçları Levazım tarafından karşılanacaktır. Birliklerin harp cerideleri, bu şube tarafından yazıyla istenilerek, Çanakkale'den itibaren, devam etmekte olan harbin tarihi yazılmaya başlanacaktır." denilmektedir.

HATIRALARDA OSMANİYE'NİN KURTULUŞ MÜCADELESİ*

STRUGGLE FOR LIBERATION OF OSMANİYE IN MEMORIES

Murat KÜTÜKÇÜ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 01.02.2022

Kabul: 19.02.2022

Article Info

Received: Feb,01, 2022

Accepted: Feb, 19, 2022

Öz

Osmaniye (Cebel-i Bereket), Adana Vilayetine bağlı dört sancaktan biri olarak 1881`de kaza, 1924`de ise il merkezi olmuşsa da 1933`te tekrar kaza merkezi olarak Adana`ya bağlanmıştır. Ermeniler, Mondros Ateşkes Anlaşması`nı takiben, özellikle Fransa`nın desteğini arkasına alarak Osmaniye bölgesine gelmişler ve silahlanarak bölgede yaşayan Türkler ve Müslümanlara zulüm ve işkence yapmaya başlamışlardır. İngilizlerle yapılan Suriye İttifaknamesi gereği Çukurova`yı işgal maksadıyla İskenderun`dan 5 Ekim 1920`de karaya çıkan Fransız Kuvvetleri, 10 Ekim`den itibaren şiddetli taarruzlar başlatmışlar, Topçular, Kovanbaşı ve Araplı`daki Türk kuvvetlerinin kahramanca direnişleri sonucu geri çekilmek zorunda kalmışlar ancak bir ay kadar süren şiddetli muharebeler neticesinde 9-10 Kasım günü Milli Kuvvetler direnişinin kırılmasıyla Osmaniye`ye girmişlerdir. İşgalin ardından Osmaniye`de ise halk “Palalı Süleyman, Gavur Ali, Divlimoğlu Hacı Efendi, Alibekiroğlu Dede Efendi ve Rahime Hatun” isimleriyle bilinen çete örgütlenmesine gitmiş ve işgale karşı büyük bir mücadele başlatmıştır. 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşmasının ardından Fransa Çukurova`daki işgal güçlerini geri çekmeye başlamış, 3 Ocak 1922`de Mersin, 5 Ocak`ta Adana ve 7 Ocak`ta Osmaniye`yi boşaltmıştır. Böylelikle Osmaniye yaklaşık üç yıl süre ile yoksun kaldığı hürriyetine yeniden kavuşmuştur. Çalışmanın amacı, milli mücadelemizin önemli cephelerinden biri olan Güney Cephesinde Osmaniye vilayetinin işgale karşı vermiş olduğu mücadeleyi, başta bölgeye “Hafız” takma adıyla görevlendirilen Yüzbaşı Osman (Tufan Paşa) olmak üzere, dönemin Adana Plevne İlkokul Öğretmeni Vicdan Kararımak, bölgenin direniş çete liderleri Alibekiroğlu Dede Efendi, Çalık Mustafa, Gavur Ali gibi dönemin tanıkların hatıralarıyla analiz etmektir.

* Çalışma 05-07 Ocak 2022`de düzenlenen “Osmaniye ve Çevresinin İşgalden Kurtuluşunun 100.Yılı” adlı uluslararası sempozyumda bildiri olarak sunulmuş ve basılmamıştır.

** Dr., Çağ Üniversitesi, muratkutukcu@cag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4311-8036, Mersin, Türkiye.

Anahtar Kelimeler: *Osmaniye, İşgal, Milli Mücadele, Kurtuluş, Hatıralar*

Abstract

Although Osmaniye (Cebel-i Bereket) became a district in 1881 and a provincial center in 1924 as one of the four sanjaks of Adana Province, it was again connected to Adana as a district center in 1933. Following the Armistice of Mudros, the Armenians, especially with the support of France, came to the Osmaniye region with the agreement, and began to oppress and torture the Turks and Muslims living in the region by taking up arms. The French Forces, which landed from Iskenderun on October 5, 1920, in order to occupy Çukurova in accordance with the name of the Syrian Alliance with the British, had to withdraw as a result of the heroic resistance of the Turkish forces in Topçular, Kovanbaşı and Araplı the fierce attacks they started from October 10. As a result of the fierce battles that lasted for months, they entered Osmaniye on 9-10 November after the resistance of the National Forces was broken. After the occupation, the people in Osmaniye went to the gang organization known as "Palalı Süleyman, Gavur Ali, Divlimoğlu Hacı Efendi, Alibekiroğlu Dede Efendi, and Rahime Hatun" and started a great struggle against the occupation. After the agreement, France started to withdraw the occupation forces in Çukurova, Mersin on 3 January 1922, Adana on 5 January and Osmaniye on 7 January. Thus, Osmaniye regained the freedom it had been deprived of for about three years. The aim of the study is to examine the struggle of Osmaniye province against the occupation on the Southern Front, which is one of the important fronts of our national struggle, especially Captain Osman (Tufan Pasha), who was assigned to the region with the nickname "Hafız", Adana Plevne Primary School Teacher Vicdan Kararmak, the resistance gang leaders of the region Alibekiroğlu Dede Efendi, Çalık Mustafa, Gavur Ali is to analyze with the memories of the witnesses of the period.

Keywords: *Osmaniye, Occupation, National Struggle, Liberation, Memories*

Giriş

Türklerin Malazgirt Zaferi (1071)'nden sonra Anadolu'ya göç eden Ulaşlılar Aşireti Torosların güneyine doğru inerek günümüz Osmaniye bölgesinin bulunduğu "Harz Mevkiini" yurt edinmişler, Osmaniye'nin ilk kuruluş adımını atmışlardır.¹ Ancak Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla bölge 1250 yılında Memluklerin hâkimiyetine girmiş, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de fethine kadar Memluk hâkimiyetinde kalmıştır. Bu hâkimiyet 1517'den itibaren de I. Dünya Savaşı sonuna kadar da sürmüştür.

Osmaniye konum olarak doğu-batı ticaret yollarının kesişme noktası üzerinde yer almasıyla önemli bir mevkide yer almış, Türkler tarafından yurt edilmesiyle "köy" olarak Osmaniye adını almıştır. Osmaniye (Cebel-i Bereket), Adana Vilayetine bağlı dört sancaktan biri olarak 1881'de kaza,

¹ Ali İşlek, "Milli Mücadelede Osmaniye", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2006, s.6.

1924’de ise il merkezi olmuşsa da 1933’te tekrar kaza merkezi olarak Adana’ya bağlanmıştır.

Osmaniye, jeo-politik konumu nedeniyle 19. yüzyıldan itibaren emperyalist devletlerin dikkatini çekmeye başlamıştı. İngiltere özellikle Hindistan’ı sömürgeleştirmesinden sonra, Hindistan’dan batıya doğru uzanan ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla, kritik noktaları kontrolü altına almak istemiştir. Fransız gazetecilere mülakat veren o dönemin İngiliz Albaylarından biri bu durumu şöyle açıklamıştır: “Doğu, sizin için bir süs, aksesuar olabilir, ancak İngiltere için, bizimle olduğu sürece yaşam kaynağı, bize karşı direndiklerinde ise hayatımızın sonudur”.²

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve esnasında müttefikleriyle yaptığı gizli anlaşmalarla İngiltere, savaş sonrası dağılacağına inandığı Osmanlı Devleti’ni parçalama ve kendi nüfuz bölgelerini garanti altına almayı hedeflemiştir. Fransa ve Rusya ile yaptığı Sykes-Picot Anlaşması ile kendisi için hayati önemi olan Hindistan Ticaret Yolu ile yüzyılın başından itibaren yeryüzüne çıkan Musul ve Kerkük petrol yataklarını garanti altına almıştı. Savaş sonunda İngiltere işgal hedeflerine ulaşamamasına rağmen, Mondros Mütarekesi’ne eklediği bir maddeyle anlaşmadan sonra bölgeyi hızla işgale başlamıştır.

Fransa’nın ise bölgeye ilgisi XIV. Lui (1638-1715, 1643-1715 yılları arasında 72 yıl krallık yapmıştır.) döneminden itibaren başlamış, kendisini Lübnanlı Marunilerin hamisi göstererek bölge Katolik nüfusunu himayesi altına aldığı ilan etmiştir. Kapitülasyonların sağladığı imtiyazlarla bölge ilişkilerini geliştiren Fransa, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanını desteklemiş ve bölgeye ilgisi artmıştır.³

Diğer taraftan Osmanlı Devleti’nin en yüksek dış borcunun bulunduğu ülke Fransa’ydı. Toplam dış borcunun % 60’ı Fransa’dan alınmıştı. Fransa bu durumu işgalin yasal nedeni olarak görüyor, Çukurova bölgesindeki işgali Osmanlı Devleti’nin dış borcunun ödemesi olarak kabul ediyordu. Ayrıca koruyuculuğunu üstlendiği Ermeni nüfusu bu bölgeye yerleştirmiş ve bölgenin ismini Ermenice “Kilikya” olarak belirlemişti. Adana İşgal Komutanlığına atanan Albay Bremound bölgeyi: “Mısır’ın Alp dağlarına sahip hali” olarak tanımlamış, doğal kaynak ve zenginliklerinin Fransa’ya büyük katkı sağlayacağını ifade etmiştir. Ayrıca Fransa Kilikya adını verdiği Çukurova’yı Suriye’nin doğal bir uzantısı olarak görüyordu.

² Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s.10.

³ Kemal Çelik, *Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s.10-11.

Kısacası bölgenin önemli stratejik merkezi olan Osmaniye Kazası da Fransa'nın işgal bölge hedeflerinin ilk sırasına oturmuştu.

1. Mondros Mütarekesi Sonrası Çukurova ve Osmaniye'nin İngiliz ve Fransızlar Tarafından İşgali

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile emperyalist devletlerin yıllardır özlemini çektikleri Türkleri Anadolu'dan sürme planları olan "Şark Meselesi" son aşamasına gelmişti. Limni Adası Mondros limanında Rauf Bey'e Amiral Calthorpe, anlaşmanın 16. Maddesinde; "Kilikya'dan maksadım Adana ve havalisi olduğunu, buradaki Osmanlı memurlarının yerlerinde kalabileceklerini, fakat Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesini istediklerini" açıklamıştı. Amiral Calthorpe, üzerinde tartışılan 24. maddede, altı doğu vilayeti ile Kozan (Sis), Saimbeyli (Haçın), Süleymanlı (Zeytun) ve Ayıntab'ın müttefikler tarafından işgalini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek istemişse de Rauf Bey, buna karşılık 7. maddeyi ve Torosların işgalini kabul ederek, Çukurova'yı vermekten kurtardığını düşünmüştür.⁴ Gerçekte ise, 5, 7, 10 ve 16. maddelerle işgalin altyapısı hazırlanmıştı.⁵

Mütarekeyi imzalayan Osmanlı heyeti tarafından mütareke sadece dört yıl süren savaşa konulan son nokta olarak görülmekte, ülkenin hiçbir yerinin işgal edilme ihtimali olmadığı düşünülmekteydi. Özellikle Çukurova'nın işgali söz konusu bile olamazdı. Oysa müttefikler tarafından savaş süresince kendi aralarında yaptıkları anlaşmalar bunun aksini söylüyordu.

Mütareke yürürlüğe girer girmez 1 Kasım 1918'den itibaren İngiliz birlikleri mütareke sınırlarını geçerek Osmanlı topraklarını çeşitli bahanelerle hızla işgale başlanmıştı. İlk hedef Musul'du. İngiliz Birlikleri Komutanı General Marshall, VI. Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'ya ultimatome vererek, Musul'dan derhal çekilmesini istemiş, müteakiben Türk birlikleri 10

⁴ Çelik, a.g.e., s.32.

⁵ Madde 5- Hudutların muhafazası ve iç asayişin devam ettirilmesi için lüzum görülecek askeri kuvvetten maadasının derhal terhisi, askeri kuvvetlerin miktar ve vaziyetleri, İtilaf hükümetleri tarafından, Osmanlı Devleti ile müzakere edildikten sonra kararlaştırılacaktır.

Madde 7- İtilaf devletleri, emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda, herhangi bir Sevküleeyş noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır.

Madde 10- Toros Tünellerinin müttefikler tarafından işgali.

Madde 16- Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bulunan muhafız kıtaat, en yakın İtilaf komutanına teslim olunacaktır. Ve Kilikya'daki kuvvetlerin intizamı muhafaza için gereken miktarından, 5. maddedeki şartlara uyularak verilecek kararlar veçhile geri çekilecektir.

Kasım'da Musul'dan çekilmiş, akabinde Musul 15 Kasım'da İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir.

İngiltere, I. Dünya Savaşı sürerken Fransa ile kapılar arkasında gizli olarak imzaladığı Sykes-Picot anlaşmasıyla kendisi için tehdit olarak gördüğü Rusya ile arasına tampon olarak Fransa'yı koymayı tasarlamıştır. Fransa'ya Maraş, Urfa, Antep, Adana ve Mersin coğrafyasını, kendisine ise Musul'dan güneye kadar (Basra Körfezi) olan alanı işgal ve nüfuz bölgesi olarak belirlemiştir. Ancak mütarekenin imzalanmasının ardından anlaşmanın aksine İngiltere, Fransa'ya vermeyi taahhüt ettiği bölgelere asker çıkarmaya başlamıştır. Bu durum Fransa'nın çok sert bir şekilde tepkisini çekmiştir. İki devlet arasındaki çekişmeli görüşmeler neticesinde 15 Eylül 1919'da işgal bölgelerinin tam olarak belirlendiği "Suriye İttifaknamesi"nin taraflarca imzalanarak yürürlüğe girmiş, Fransa içinde Ermeni kökenli askerlerin çoğunlukta olduğu kuvvetleriyle Mersin, İskenderun ve Dört Yol istikametlerinden Çukurova'yı işgale başlamıştır.⁶

İskenderun'dan 5 Ekim 1920'de karaya çıkan Fransız Kuvvetleri, 10 Ekim'den itibaren Osmaniye Kazası istikametinde başlattıkları şiddetli taarruzlara rağmen Topçular, Kovanbaşı ve Araplı'daki Türk kuvvetlerinin kahramanca direnişleri sonucu geri çekilmek zorunda kalmışsa da, bir ay kadar süren şiddetli muharebeler neticesinde 9-10 Kasım günü Milli Kuvvetler direnişinin kırılmasıyla Osmaniye'ye girmiştir.

İşgalin ardından, o tarihe kadar Osmaniye ve çevresinde hiçbir Ermeni yerleşimi olmamasına rağmen, çevre illerden 1915'de Suriye'ye tehcir edilmiş Ermeniler hızla Osmaniye, Bahçe ve Haruniye (Düziçi) bölgesine yerleştirilmeye başlanmıştır. Fransızlar tarafından kışkırtılan ve silahlandırılan Ermeniler hiç vakit kaybetmeden bölgede yaşayan Türklere topraklarını terk etmeleri için zulüm ve işkence yapmaya başlamış, işgalin acımasız ve zalim yüzü kendini göstermiştir.

Osmaniye bölgesi sorumlusu ve kaymakamı olarak atanan Fransız Yüzbaşı Andre, birliklerinin çoğunu Ermeni kökenli askerlerden teşekkül ederek silahlandırmıştır. Fransız üniformalı Ermeni askerler gözetiminde Ermeni çetelerin Haruniye bölgesinde birçok köyü yakması, halka zulüm etmesi ilgililerce görmemezlikten gelinmiştir.⁷

Osmaniye Türkleri ya ata topraklarını Fransız kontrolündeki Ermenilere terk edecekler, ya da birlik olup bu zalimliğe direnerek vatanlarına sahip çıkacaklardı. Türk Millet tarihi boyunca vatani ve yurdunu terk etmeyi asla

⁶ Kemal Çelik, a.g.e., s.110.

⁷ Ali İşlek, a.g.e. s. 38.

düşünmemiş ve onu korumak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştı. Bölgedeki zalimliklere karşı kendi aralarında Bahçe, Düziçi (Haruniye), Yarpuz ve İslâhiye bölgelerinde Kuvayı Milliye teşkilleri kurmaya başladılar.⁸

2. Osmaniye`de Milli Direniş Örgütleri ve Millî Mücadele Anıları

Kurulan Millî Mücadele teşkilatlarıyla birlikte Fransız işgali ve onunla birlikte Ermeni mezalimine karşı topraklarını, canlarını, mallarını ve namuslarını savunmak için kadın erkek, genç-yaşlı herkes silaha sarılarak amansız bir mücadeleye girişmiştir. Tüm mazlum milletlere örnek olacak mücadeleler esnasında yaşanan olaylar hala bölgede yaşayanların hatıralarında bir gurur kaynağı olarak nesilden nesile aktarılmaktadır.

2.1. Yüzbaşı Tufan (Osman Paşa)

1886 Üsküp Doğumlu Osman Nuri, 1918 yılında İstanbul`dan gizlice ayrılarak Erzurum`da Mustafa Kemal Paşa`nın emrine girmiştir. Mustafa Kemal Paşa`nın emriyle Çukurova Kuvayı Milliye cephesini kurmakla görevlendirilmiş, Seyhan Nehri`nin doğu kısmından Maraş`a kadar uzanan ve Fransızların işgali altındaki bölgede verilen emirler doğrultusunda “Riyaset Refakat Zabiti” ünvanıyla birçok başarıya imza atmış, Mustafa Kemal Paşa`nın yakın mesai arkadaşı ve dostudur. Tufan Paşa o günlere ilişkin anılarını topladığı kitabında Kadirli bölgesi harekâtlarını şöyle aktarmaktadır:

Kadirli`ye hareket:⁹

“Tahminen Mart 1336 (1920) iptidasında (başlarında), genel esaslı hareket burada başlayacaktı. Şimdiye kadar teşkilat ve istihbaratla ve düşmanı şaşırtıcı müteferrik hareketlerle uğraşılmıştı. Kadirli kasabası, arazi durumuna göre doğuya yani Andırın`a doğru savunmaya elverişli dağlar ve bu mevsimde geçilmesi biraz zor olan Keşiş suyu ile kolayca savunulabilirdi. İstihbaratla tespit ettiğimize göre Fransızlar, Andırın`a karşı Kadirli doğusunda tahkimat yapmışlardı. Çerkez çeteleri, Ermeni gönüllüleri ve biraz Fransız Kuvveti vardı. Fransız Teğmen Mösyö Supi, bunların kumandanı idi. Kozan`dan Ceyhan`dan, Osmaniye`den 5-6 saate kuvvet getirmeleri mümkündü. Adana`da tayyareleri vardı. Kadirli`de top olduğu tespit edilememişti. Doğuya doğru savunmaya elverişli olan Kadirli arazisi, bu savunma mevkiinde mukavemet edilirse, kuzey ve güney açıklarında Çokak nahiyesiyle ve Bahçecik istikametlerinden ilerleyecek kuvvetlerle kuşatılması ve savunma mevkiinin gerisinden tehdidi çok kolaydı. Arazi durumuna göre Andırın`da hazırladığımız planda, Andırın kuvvetleriyle merkezden doğruca Kadirli`ye

⁸ Ahmet Cevdet Çamurdan, *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*, Adana, 1969, s.94-95.

⁹ Tufan Osman, *Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatının Kurtuluş Hatıraları*, Bahar Matbaası, Ankara, 1964, s.79-80.

yüklenip savunma mevzilerini zorlamak için bu kola bizzat komuta ediyordum. Şakir Bozdoğan'ın kumanda ettiği Andırın Kuvvetleri, karakollar hududunu aşarak Çokak nahiyesi üzerinden kuzeyden güneye doğru kuşatıcı bir hareketle ilerleyecek, Kadirli güneyinden Bahçecik köylerinden Bozdoğan aşiretleriyle, Aydınli aşireti Mahmut Ağa ve sair rüesanın (başkanların) kumandasında Kadirli mevzilerini arkadan kuşatacak, geniş bir kavisle açıktan ilerleyecekti. Kolların mesafelerine göre hareket zamanları tespit edildi. Planımız pürüzsüz uygulandı. Fransızlar, cepheden Andırın kuvvetlerinin geldiğini anlayınca savunmaya teşebbüs etmişlerse de henüz direnişleri başlamadan kuzey ve güneyden gelen büyük yürüyüş kollarının kuşatıcı etkisinden kurtulmak için telaşla hatta panik halinde şehri terk ederek Kozan'a firar etmişlerdir. Her üç kolumuzun yürüyüş yoluna ve civarına tesadüf eden köyler halkı, muhtelif cinsten ellerine geçirdikleri harp malzemesini alarak harekâta katıldıklarından, hareket muazzam bir akını andırıyordu. Kadirli halkı, Nuri Çavuş müstesna ihtiyar, genç, çocuk, herkes düşman kaçtıktan sonra, bizi şehrin uzaklarından istikbal ettiler. Davullar, gözyaşları, dualar, nutuklarla karşıladılar. Sevinç, heyecan halini almıştı. Milli müfrezelerimiz en temiz, en necip bir ahlak ve itaatle ordugâhlarına yerleştirildi. İleri karakollar tesis edildi. Şehirde inzibat tertibatı alındı. Gençler, heyecanlı nutuklarla kurtuluşlarını tesit ediyorlardı.”

“Adana'da Gökdereliyan isminde, süpürge sakallı eski komitacı Ermenilerinden vaktiyle Mısırdaki firari olarak bulunmuş bir ihtiyar Ermeni, Adana'da silahlandığı bütün Ermenilerin başına geçmiş, Kadirli'yi kurtarmak için yürüyüşe başlamış. Kozan'da önemli bir düşman kuvveti, Ceyhan'da Osmaniye'de, Adana'da, Haçin'de, Şar'da, Zeytin'da ve Ermeni köylerinde hatta kendi içimizde henüz hesabı görülmemiş kirli yürekli var, bunlara karşı çabuk hazırlanmak lüzumu karşısında idik. Gökdereliyan'a karşı uzaktan önleyici ve aynı zamanda keşif maksadıyla bir müfrezeyi Adana istikametinde Tumlu kaleye sürdüm. Müfrezenin başında Çokak Nahiye Müdürü Zeki Bey ile Mamuk Ağa bulunuyordu. Atlı idiler, hava sisli, hafif yağmurlu ve yer çamurlu idi. Gelecek haberlere göre Kadirli kuvvetleriyle evvela Çukur Köprü'den sonra da Kadirli sınırında Savrun nehri gerisinden savunmayı planladık. Daha ileri gitmek Kadirli'yi Ceyhan istikametine doğru açık bırakmak demektir. Gece yarısından sonra bir şaya sızdı. Müfrezemiz, düşmanı perişan etmiş, esir ve ganimet almış. Bu haber nereden gelmişti, belki de aslı yoktu. Bir iki saat sonra kaldırımlardan ateş çıkaran bir atlı haber getirdi, böyle akşam üzeri atlılar genellikle kötü haber getirilerdi, içim sızladı. Sezdirmedim. Fakat gelen haber müjdeli idi. Bizim küçük müfreme Gökdereliyan kuvvetlerini perişan etmişti. Müfreme Tumlu Kale civarında, karanlık ve çamurda, müfreme ileri giderken etrafında Ermenice konuşan ve

sızlanan bir kalabalık görmüşler. Gökdereliyan kuvvetleri, yaya, yorgun, çamura saplanmışlar. Çoğu zanaatkâr, berber ve sair yürüyüşe alışmamış çocuklar, çamurdan çıkamamışlar. Müfreze üzerlerine saldırmak ve perişan etmek en kolay hareket olmuştu. Gökdereliyan atı üzerinde, elinde kılıç olduğu halde, mahiyeti efradına vurarak küfrediyormuş. Ne yapsa yüzlerini çevirmeye muvaffak olamamış. Bizim müfrezemiz 30 atlıyı geçmiyordu. Karanlık, yağmur ve çamurda kendilerine düşen vazifeyi çok mükemmel yapmışlardı.”¹⁰

2.2. Divlimoğlu Hacı Efendi

Mustafa Kemal'in Yemen Cephesinden arkadaşı olan Divlimoğlu Hacı Efendi, Yemen'de savaşırken gözünden yaralanmış, savaş sonunda da evine dönmüştü. Başlangıçta Derviş Paşa tarafından uygulanan iskân politikası nedeniyle önce Cebel'e, sonra Erzincan ve en sonunda da Osmaniye'ye taşınarak nahiye doktoru Ahmet Alkan'dan bir konak satın alıp yerleşmişti. Atatürk'ü de konuk ettiği bu konak daha sonra harap olmuş ve yıkılmıştı.¹¹

Yalçın Özer ve Mehmet Kuş'un Ali İşlek'e aktardıkları Hacı Efendi hakkındaki anılarına göre:

Divlimoğlu Hacı Efendi Osmaniye'de Fransızlara karşı direniş teşkilatını organize ederek örgütleyen ve Mahmure baskınına planlayan, uygulayan en önemli şahsiyetlerden biridir.¹² Mamure İstasyonu, Hicaz demiryolunun Osmaniye'den geçen hattı üzerinde bulunmaktadır. Bu istasyon aynı zamanda Osmaniye'de bulunan Fransız kuvvetleri tarafından karargâh olarak kullanılmaktadır. Güney Cephesi komutanı Selahattin Adil Paşa tarafından Üsteğmen Saim Bey önce Kadırlı Merkez Komutanlığına ve sonra da Ceyhan Grup komutanlığına atanmıştı. Saim Bey Kozan Merkez Komutanı Recep (Dalkır) Bey'e gönderdiği telgrafta: “İnşallah Osmaniye topraklarından gavuru kovan ilk mühim amil biz olacağız. Şehirlerde mühim noktalarda güzel Türk bayrağını çeken ve nihayete kadar yaşatan yine biz olacağız...” demişti. İstasyonu ele geçirme emrini alan Saim Bey, Hacı Efendi ve diğer kahramanlar Kesmeburun Köyü civarına yerleşerek istasyonu gözlem altına almışlardı. İstasyonda yaklaşık bir tabura yakın Ermeni, Arap ve Fransızlardan oluşan bir birlik vardı. İstasyona yaklaşık 800 metre mesafede Domuzlubağ'daki Milli Kuvvetlerin hareketliliği Fransızlar tarafından fark edilir edilmez makineli ve otomatik tüfeklerle ateşle mukavemet gösterilmeye başlanmıştır. Bir ara Saim Beyin istasyon içindeki Cezayirli askerlere yüksek sesle bağırarak; “Ene müslim, ente müslim: Ben Müslümanım, sen de

¹⁰ Osman Tufan, a.g.e., s. 82-84.

¹¹ Ali İşlek, a.g.e., s.69.

¹² Ali İşlek, a.g.e.,s.69.

Müslümansın!” diye seslenişi karşılık bulmuş ancak kucağına atılan bir el bombası ile ağır yaralanmıştı. Daha sonra şehit düşen Saim Bey Kozan’da toprağa verildikten sonra, Haçın (Saimbeyli) alındığında halkın Saim Bey için gözyaşları kurtuluş sevincine karışmıştı.¹³

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa zaferden sonra Osmaniye’ye ikinci ziyaretinde (16 Mart 1925) önce her yanı halı ve kilimlerle süslenmiş gösterişli konağı ziyaret eder. Sonra da namını ve kahramanlığını duyduğu Divlimoğlu’nu görmeye geleceğini iletir. Divlimoğlu hemen birkaç adamını ormana göndererek bolca köknar dalları kestirip, konağın girişine serdirir. Mustafa Kemal Divlimoğlu konağına geldiğinde köknar dallarını görünce: “Yahu Hacı senden evvel bir eve vardık, yollarımıza bile halı kilim serdiler. Sende dağda yeşillik koymamış evine halı diye sermişsin...” demesi ardından Divlimoğlu: “Paşam ben Osmaniye’de Fransızlarla iş tutmadım ki bolca halım kilimim olsun, tüm mal varlığımı çeteler, kurtuluş için harcadım” cevabını verir. Ayrıca Divlimoğlu’nun, Kazım Karabekir Paşa ve Fevzi (Çakmak) Paşa ile de yakın dostlukları vardır.¹⁴ Divlimoğlu Hacı Efendi Mustafa Kemal Atatürk’ten beş ay önce Haziran 1938’de vefat etmiş, Osmaniye merkez Karacalar mezarlığına defnedilmiştir.

2.3. Onbaşı Rahime Hanım (Çeteci)

Rahime Hanım, 1890’da Kayalı (Raziyeler) köyünde dünyaya gelmiş, çok hareketli, atik ve cesur bir Türk kadınıydı. Üç evlilik yapmış, ancak aradığı mutluluğu hiçbirinde bulamamıştı. Koyu tenli, siyah saçlı, ela gözlü, güleç yüzlü, sert bakışlı, başında sırmalı poşu sarılı, sırtında Maraş abası ve göğsünde sürekli fişeklik bulunurdu. Hareketli olmasından dolayı tanıyanlar ona “Tayyar Rahime” derlerdi.

“Fransız işgalinden sonra direniş örgütleri ve çeteler adam toplamaya başladığında Rahime Hanım kendisini Hüseyin Ağa çetesine çeteci olarak yazdırmıştı. Yapılan tüm çatışmalarda erkek arkadaşlarıyla birlikte önde ve aktif görevler aldığı için kısa zamanda kendisine onbaşı rütbesi verilmişti. O günden sonra Rahime Onbaşı olarak tanınmaya başlamıştı. Tarihler 5 Aralık 1920’yi gösterdiğinde düşman karargâh olarak kullandığı Hacı Ökkeş Ağa’nın evine çete olarak bir baskın düzenlenecekti. Onbaşı Rahime Hanım da bu baskında yer almıştı. Ancak baskın beklenildiği gibi başarıya ulaşmamış, düşmanın ateşle baskısı çetecilerin mevzilerinde başlarını bile kaldırmamalarına neden olmuştu. Bu durum Rahime Onbaşını rahatsız ediyordu. Bir ara ayağa fırladı: “Ben kadın olduğum halde düşmandan

¹³ Recep Dalkır, *Yiğitlik Günleri*, TT Postası Matbaası, İstanbul, 1961, s.165.

¹⁴ Ali İşlek, a.g.e., s.69.

korkmuyorum; siz erkek olduğunuz halde düşmandan niçin çekiniyorsunuz...” diye haykırdı. Haykırışın ardından cesarete gelen çete süratle düşmana saldırmaya başladı. Ancak Rahime Onbaşı vurulmuştu. Ölmeden önce son sözleri “Arkadaşlar, sakın cesedimi düşman elinde koymayın...” olmuştu. Mezarının başında şu dörtlük dikkati çeker “Yarınların sahibi ey gençlik iyi tanı / Ebedi sükûnetle bu mezarda yatmanı / Hak için bayrak için canımı feda edip / Sana armağan etti bu mukaddes vatani”.¹⁵

2.4. Gâvur Ali

Osmaniye’de Fransızlara karşı başlatılan direnişin simge isimlerinden biri olan Gâvur Ali, “gâvur” lakabını gündüz Fransız jandarması, gece çeteci olma özelliğinden almıştı. Babası Hacılağa’da 93 harbine katılmış eski bir Osmanlı zabiti idi. Kardeşlerinden Ahmet Kılıç, Fransızların meydanda bulunan büyük camiyi yakması sonucu camiyi söndürmeye çalışırken şehit olmuştu. Ali İşlek’in mülakat yaptığı Mahmut Avdan, Gâvur Ali’nin ölümü hakkında şu bilgileri vermiştir:¹⁶ Gâvur Ali, Fransızlar tarafından tespit edildikten sonra firar etmiş, sonradan düştüğü pusuda teslim olmak zorunda kalmış. Uzun süren zindan hayatı sonunda Fransız Ordusunda Türk kökenli subay olan Binbaşı Sıtkı Bey’in desteğiyle serbest kalmasına rağmen üç ay sonra vefat etmiştir.¹⁷

2.5. Alibekiroğlu Dede Efendi

Osmaniye’nin en saygın isimlerinden biri olan ve Millî Mücadele döneminde çete reisliği yapmış olan Alibekiroğlu Dede Efendi hakkında torununun oğlu Hasan Sakin ile yapılan mülakatta şunlar ifade edilmiştir:

“Fransız Komutan Gouvarnaur Andre, çetelerin en şiddetli faaliyetleri olduğu dönemde, çeteleri ortadan kaldırmak için harekete geçer. Kendisine muhbir olarak Osmaniye yerlilerinden bir Ermeni’yi yanına alır. Ermeni muhbir, çetelerin Alibekiroğlu konağında toplandıklarını Fransız Komutan Andre’ye ilettiğinde o gece çetelere karşı bir harekât planlanır. Alibekiroğlu konağı avlusunda yakılan büyük ateşin etrafında o geceki baskından habersiz ve nasıl hareket edeceklerini düşünen çetelerin bu durumundan faydalanan Fransız askerlerinin ani baskını ve yayılım ateşi sonucunda üç çete üyesi ile birlikte Alibekiroğlu şehit düşer. Konak Alibekiroğlu’nun şehit düşmesinden sonra da buğdayları öğüten ve ekmeği pişirilen bir yer haline dönüştürülmüştü. Özellikle Fransızların fırın ve değirmenlere el koyması, halkın ekmeği yapacak

¹⁵ Ali İşlek, a.g.e., s.70-71.

¹⁶ Ali İşlek, a.g.e., s.72.

¹⁷ Ali Neyzen Köken, “Osmaniye de Millî Mücadele Dönemi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2003, s.16.

unu bulamamasına neden olmuştu. Alibekiroğlu'nun adamları büyük caminin arkasındaki fırını ve değirmeni basıp oradaki değirmen taşlarını konağa kadar taşımışlar ve ekmek üretimi yapılarak ihtiyaçlar karşılanmıştır.”¹⁸

2.6. Palalı Süleyman

Ali İşlek'in çalışmasında Çardaklı Hasan Palalı Süleyman'ın şهادeti şöyle anlatılmıştır;¹⁹

“Çatışmalara ara verilen on beş günlük mütarekenin ardından belli belirsiz zamanlarda tek tük silah sesleri geliyordu. Zamanla güçlenmiş, mevcutlarımız artmış, kuvvetlenmiştik. Ateşkesin ardından cephe muharebeleri tekrar başlamıştı. Hırlağın Han'ı bölgesinde bulunan cephe Palalı Süleyman Ağa'nın çetesinin sorumluluğundaydı. Yüzden fazla çeteci Palalı Süleyman Ağa'nın emriyle eski camii mevkiinde bulunan Fransız askerlerini ateş altına almışlardı. Diğer taraftan şimdi camii olan eski kilisenin bulunduğu mevkiiden karşılık olarak tüfek bombasıyla Fransızlar mukavemet gösteriyorlardı. Bombalardan korunmak ve cepheyi korumak amacıyla emrimde bulunan otuz altı çeteci ile birlikte Hırlağın Han'ın batısındaki yıkık yapının çatısına mevzilendik. Palalı Süleyman bizi çatıda mevzilenmiş olarak gördüğünde, dönerek “ne duruyorsunuz, karşıya geçelim, sizde arkamdan gelin” dedi ve yolu geçerken vuruldu. Onun vurulduğunu gören çeteciler hep birden düşman mevzilerini ateşe boğdular. Baskın ateşi düşmanın ateşini kesmişti. Yola atlayan Çardaklı Ömer, Palalı Süleyman'ı kucaklayarak kaldırmaya çalıştıysa da yerinden kaldıramadı. Duvarda bulunan birkaç çeteci daha atladı ve birlikte şehidi mahalleye götürdüler. Cenazesi büyük bir kalabalıkla Çarşı Camii arkasında gözyaşları içinde defnedildi.”²⁰

Sonuç

İtilaf Devletleri'nin savaşta kaybettiklerini kazanma adına Mondros Mütarekesi ile başlayan işgal; İstanbul'da, İzmir'de, Musul'da, Çukurova'da kısacası en vahşi yüzüyle Anadolu'da kendisini göstermişti. İşgal kuvvetleri içinde bulunan Anadolu Ermeni ve Rumları da işgalleri trajediye ve katliamlara dönüştürüyordu. Tarihinde hiçbir zaman esareti kabullenmeyen Türk Milleti için bu durum kabul edilemezdi. Bu nedenle kadın, erkek, genç, yaşlı demeden eli silah tutan herkes vatanın kurtuluşu ve milletin istiklali için cepheye koşmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın henüz Adana'dan ayrılmadan önce işgallere karşı başlattığı direniş örgütlenmesi, Sivas Kongresi ile direnişin askeri kanatlarını ve organizasyonlarını oluşturması ve hayatlarını

¹⁸ Ali İşlek, a.g.e., s.74-75.

¹⁹ Ali İşlek, a.g.e., s.77.

²⁰ Ahmet Kılıç, *Osmaniye Çete Harbi*, Özdoğuş Matbaası, Osmaniye, 1976, s.29.

vatan ve millet için seve seve feda eden kahramanların fedakarlıkları birleşince başlatılan mücadele sonuçlarını vermeye başlamış, işgalcilerin işgali kendileri için bir kabusa dönüşmüştü.

Fransız kamuoyu, İngiliz politikalarından rahatsızlığı bir yana Fransa'nın kazanamayacağı bu savaşa son vermesi yönünde baskısını artırmaya başlamıştı. Baskılara dayanamayan Fransız hükümeti Dışişleri Eski Bakanı Franklin Bouillon'u barış görüşmeleri yapması için Haziran 1921'de Ankara'ya göndermişti. Mustafa Kemal Paşa'nın görüşme masasında Fransa'nın Misak-ı Millîyi tanınması konusundaki ısrarına karşı Mösyö Bouillon'un Sevr Anlaşması ısrarı görüşmelerin kesintiye uğramasına neden oluyordu.

Ancak Sakarya Mevzilerinde kazanılan zafer İtilaf Devletlerinin Anadolu siyasetini ters-yüz etmişti. Kazanılan zafer Fransa'nın Anadolu macerasında sonun geldiğinin habercisi gibiydi. Mösyö Bouillon'un Sevr Anlaşması ısrarının da bir anlamı kalmamıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın kararlı ve taviz vermez tutumu, Fransız Hükümeti'ni anlaşma masasına oturtmuş ve 20 Ekim 1921'de imzalan Ankara Anlaşması'yla Fransa güney cephesinde işgal ettiği toprakları boşaltmış, TBMM hükümeti de batılı devletler tarafından resmen tanınmıştır.

Anlaşma Osmaniye'de büyük bir sevinç yaratmış, tarihinin en kalabalık haliyle halk sokaklara dökülerek sevinç gösterileri yapmıştır. Çarşıdaki her dükkân ve her ev defne yaprakları, bayraklar, renkli halılar ve kilimlerle süslenmiş, kasabadan ayrılan Fransız Kuvvetleri istasyona kadar geçirilmiş, hatta istasyonda Fransız askerlere bir ziyafet verip, cirit oyunu gösterisiyle uğurlamışlardır. Türk birliklerinin de kasabaya girmesiyle coşku ve sevinç zirve yapmış, kurbanlar kesilmiş, dualarla, şükürlerle her asker büyük bir hasretle halk tarafından kucaklanmıştır.

Vatan, ancak onun için fedakârlık yapanların omuzunda yükselir. Osmaniye gibi vatanın her parçası başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Yüzbaşı Tufan Bey, Üsteğmen Saim Bey, Divlimoğlu Hacı Efendi, Çete Onbaşı Rahime Hatun, Gavur Ali, Çalık Mustafa, Alibekiroğlu Dede Efendi, Kara Fatma, Palalı Süleyman ve binlerce isimli kahramanın sayesinde düşman çizmelerine çiğnetilmemiş ve kadim Türk Milleti'nin yurdu olmuştur. Her karışı vatandaşın kanıyla sulanan bu aziz vatan ve Türk Milleti, hayatlarını seve seve feda eden kahramanlarına minnettardır.

Ruhları şad olsun.

Kaynakça

- Akbıyık, Y., *Millî Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Çamurdan, A.C., *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*, Adana, 1969.
- Çelik, K., *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Dalkır, R., *Yiğitlik Günleri*, TT Postası Matbaası, İstanbul, 1961.
- İşlek, Ali, "Millî Mücadele'de Osmaniye", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2006.
- Kararımak, V., *Çukurova'nın Kurtuluşu*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1953.
- Kılıç, A., *Osmaniye Çete Harbi*, Özdoğuş Matbaası, Osmaniye, 1976.
- Köken, A.N., "Osmaniye de Millî Mücadele Dönemi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2003.
- Osman, T., *Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatının Kurtuluş Hatıraları*, Bahar Matbaası, Ankara, 1964.

İSMET İNÖNÜ'NÜN “BARIŞ POLİTİKASI”NIN ÜNİVERSİTE BOYUTU: İSMAYİL HAKKI BALTACIOĞLU VE TEVFİK SAĞLAM'IN ÜNİVERSİTEYE GERİ DÖNÜŞLERİ

ISMET INONU'S “PEACE POLICY” AS REFLECTED ON
THE UNIVERSITY: THE REINSTATEMENT OF İSMAYİL
HAKKI BALTACIOĞLU AND TEVFİK SAĞLAM TO THEIR
POSTS AT THE UNIVERSITY

Cağfer GÜLER*

Makale Bilgisi

Başvuru: 13.01.2022

Kabul: 30.01.2022

Article Info

Received: Jan, 13, 2022

Accepted: Jan, 01, 2022

Öz

Milli Şef Dönemi'nin ilk zamanlarındaki önemli sorunlardan biri, Atatürk Dönemi'nde bir nedenle siyasi hayattan uzaklaşmak durumunda kalmış bazı muhaliflerin yeniden siyasi hayata dönüş imkânını bulmalarıydı. Bu imkânı sağlayan yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü idi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İzmir Suikastı Davası ve son olarak başarısızlıkla biten Serbest Fırka denemesindeki bazı muhalifler siyasi hayata kazandırılmışlardı.

Üniversite tarihimizin önemli dönüm noktalarından biri, 1933 Üniversite Reformu ve bu reformun bir yönünü oluşturan tasfiye hareketi idi. Bu tasfiye iki aşamada gerçekleştirilmişti. Birinci tasfiye 1933'te, ikincisi ise 1934'te gerçekleşmişti. Her iki tasfiye hareketi ister istemez bazı isimler için mağduriyet havası yaratmıştı. İsmayil Hakkı Baltacıoğlu birinci tasfiye ve Tevfik Sağlam ise ikinci tasfiye hareketinin muhatapları arasındaydılar.

1938 sonrasında İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasıyla, sınırlı sayıda da olsa, üniversite reformunun tasfiye mağdurlarının üniversiteye kazandırılması doğrultusunda adımlar atılmıştı.

Baltacıoğlu örneğinde, İnönü'nün yanı sıra Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in rolü önemliydi. Tevfik Sağlam'ın üniversiteye dönüşü, eski muhalifler örneğinde olduğu üzere, İnönü inisiyatifi kullanmıştı.

* Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, caferguler@yahoo.com, Orcid: 0000-0001-8955-6424, Ankara, Türkiye.

Anahtar Kelimeler: Milli Şef, Üniversite Tarihi, İsmet İnönü, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Tevfik Sağlam

Abstract

One of the important problems in the early days of the National Chief Period was that some opponents who had left political life for some reason during the Atatürk Period found the opportunity to return to political life. The new President who provided this opportunity was İsmet İnönü. Some opponents related either the opponent circles from the Progressive Republican Party or connected with the Assassination Plot in İzmir and also those connected with the Free Republican Party trial which ended unsuccessfully, were brought into political life.

One of the important turning points in Turkish university history was the 1933 University Reform and the "dismissal movement of academics from university (removal of academicians from their posts)", which constituted an aspect of this reform. This "removal/dismissal" movement was carried out in two stages. The first removal from posts took place in 1933 and the second in 1934. Both elimination movements inevitably created an atmosphere of victimization for some names. İsmail Hakkı Baltacıoğlu was among the addressees of the first removal and Tevfik Sağlam was among the addressees of the second removal movement.

After İnönü became the Turkish President in 1938, steps were taken to reinstate the dismissed victims of the university reform period to the university.

In the case of Baltacıoğlu, the role of Minister of National Education Hasan Ali Yücel was significant, along with İnönü. Tevfik Sağlam's return to university had used İnönü's initiative as in the case of former opponents.

Keywords: National Chef, History of University, İsmet İnönü, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Tevfik Sağlam

Giriş

Türkiye’de “*Milli Şef Dönemi*” olarak anılan 1938-1945 yılları İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı ve CHP Genel Başkanlığı’nın ilk yedi yılını kapsamaktaydı. 1924’te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile başlayıp İzmir Suikastı ile devam edip nihayetinde 1930’da Serbest Cumhuriyet Fırkası ile sonuçlanan siyasi hayatımızın dalgalanmaları arasında bazı siyasiler politik yaşamdan ayrılmak zorunda kalmışlardı¹. Atatürk’ün sağlığında Ali Fuat Cebesoy ile Refet Bele Cumhuriyet Halk Fırkası’na üye olmaksızın Atatürk’ün desteğiyle bağımsız olarak meclise girmişlerdi². Atatürk’ün

¹ Bu kişiler arasında, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Rauf Orbay, Hüseyin Cahit Yalçın, Halide Edip ile Adnan Adıvar, Emekli General Cemal Mersinli ve Ali Fethi Okyar vardı.

² Ali Fuat Cebesoy, IV. Devre’de 1933 yılında yapılan bir ara seçimde TBMM. Girmişti. V. Devrede (1935-1939) ise Cebesoy ve Refet Bele bağımsız olarak TBMM’ye girmişlerdi. Bkz.

ölümünden sonra İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi ile başlayan yeni dönemde İnönü'nün isteğiyle bu kimi "eski muhalifler"ın yeniden siyasi hayata kazandırılmaları için çaba sarf edilmişti³. Bundan dolayı İnönü'ye dair biyografilerde ve Milli Şef Dönemi'ne ilişkin monografilerde, "barış politikası"na uzun uzadıya değiniliyordu⁴.

Yukarıda bahsedilen "eski muhalifler"ın siyasete kazandırılmaları çerçevesinde İsmet İnönü'nün bu politikasının -örneklerinin sayısı sınırlı olsa da- üniversite boyutu ile de değerlendirilmesi gerektiği düşünülmelidir⁵. Çünkü birinci isim olarak ele alınacak olan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu 1933 Üniversite Reformu ile birlikte ilmi kalitesi olmasına rağmen tasfiye listesine girdi. Baltacıoğlu bu tasfiyenin haksızlığa uğramış birkaç isminden biri olarak değerlendirilmiştir⁶. Buna ilaveten Baltacıoğlu'nun başarısızlıkla sonuçlanan

İhsan Güneş, *Atatürk Dönemi Türkiye'si'nde Milletvekili Genel Seçimleri, (1919-1935)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 447; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, C. I, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 178.

³ İnönü'nün inisiyatifi ile önce 31 Aralık 1938'deki Ara Seçimlerde sonra II. Aşamada 1939 Genel Seçimlerinde ve nihayet 1939 yılının Ekim ayında yapılan bir Ara Seçimde eski muhaliflerin büyük bir kısmı milletvekili seçilmişti. Ali Fuat Cebesoy ile Ali Fethi Okyar'ın Milli Şef Dönemi Hükümetlerinde bakanlık görevinde bulunmuşlardı.

⁴ Şevket Süreyya Aydemir, İsmet İnönü'yü anlattığı III ciltlik "II. Adam" adlı biyografisinin II. Cildinde İnönü'nün bu barış politikasını "dargınlar barışıyor" başlığı altında incelemişti. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *II. Adam*, C. II, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1968, s. 44-48; Şerafettin Turan İnönü'nün bu politikası "eski karşıtlarla birlikte çalışma" isimli başlık altında yazmıştı. Bkz. Şerafettin Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 136-140; Cemil Koçak ise oldukça ayrıntılı Milli Şef dönemini anlatan monografisinde bu gelişmeyi " İnönü'nün barış politikası" başlığı altında yazmıştı. Bkz. Koçak, *a.g.e.*, C. I, s. 173-182; C. II, s. 41-46, 106-110; Osman Akandere, Milli Şef Dönemi'ne dair kitabında bu tür gelişmeleri İnönü'nün "barış politikası" adıyla yorumlamıştır. Osman Akandere, *Milli Şef Dönemi Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 91-94; Hakkı Uyar, Tek Parti CHP üzerine yazdığı kitabında, "İnönü'nün muhaliflerle barışma politikası" başlığını kullanmıştı. Bkz. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul 1998, s. 338-339.

⁵ Atatürk'ün sağlığında 1933 Üniversite Reformu'nda tasfiyeye uğrayan bazı isimler yeni kurulan DTCF'ye alınmıştı. Örneğin Ali Muzaffer Göker ve Fazıl Nazmi Örkün gibi. Muzaffer Göker DTCF'nin bir süre Dekanlığını da yapmıştı. Ayrıca bu iki isim Atatürk'ün sağlığında milletvekili de seçilmişlerdi. Muzaffer Göker (IV, V ve VI. Dönemler), Fazıl Nazmi Örkün (V ve VI. Dönemler). Bkz. Azmi Süslü, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 50 Yıllık Tarihi*, DTCF. Yayınları, Ankara 1986, s. 39, 452; Ali Muzaffer Göker için ayrıca bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C. II, TBMM Vakfı Yayını, Ankara 1996, s. 380-381; Fazıl Nazmi Örkün için bkz. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi V. Dönem*, C. II, TBMM Vakfı Yayını, Ankara 2001, s. 161-162.

⁶ Hilmi Ziya Ülken, 1993 Reformu'nu değerlendirirken şu yorumda bulunmuştu: "Acele yapılan bu tasfiye hareketinde Baltacıoğlu, Ferit Kam, Kemal Cenap, Hamdi Hoca gibi değerli bilim adamları kadro dışında kalmıştı." Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. Baskı Ülken Yayınları, İstanbul 1992, s. 464; Hilmi Ziya Ülken'in tasfiye dilenler

1930'daki Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinde aktif bir görev alması da anımsanacak⁷ olursa adı geçen kişiye yönelik tasfiyenin siyasi boyutunun varlığı da hesaba katılmalıdır.

Tevfik Sağlam'ın İsmet İnönü zamanında üniversiteye geri dönmesi ise, anlamı ve sonuçları itibariyle incelenmeye değer bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Sağlam, daha üniversiteye dönmeden bir yıl önce İnönü'nün isteği üzerine 1933 Üniversite Reformu'nun yedi yıllık uygulamasını değerlendiren bir raporu kaleme almış⁸ sonrasında 1942'de III. Dâhiliye Kliniği -yani Sağlam'ın 1934'te kaldırılan kliniği kurularak başına getirilmiş⁹, böylelikle tasfiye edildiği Fakültesine dönen yegâne akademisyen olmuştur¹⁰. Sağlam, 1943'te İstanbul Üniversitesi'nin rektörü yapılmış¹¹ üniversitelere özerklik tanıyan 1946 tarihli 4936 sayılı Kanun'un çıkmasında emeği geçmiştir.¹²

A- İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978)¹³, II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren pedagoji konusunda verdiği eserlerle ön plana çıkmış önemli bir

arasına koyduğu Kemal Cenap Berksoy aslında tasfiye dilmemişti. Hamdi Hoca bahsettiği kişi ise ünlü patoloji uzmanımız Hamdi Suat Aknar idi.

⁷ Baltacıoğlu, SCF.'nin İstanbul İl Başkanlığı'nı üstlenmiş, basında da Dr. Reşit Galip ile polemige girişmişti ki, Dr. Reşit Galip 1933 üniversite Reformu esnasında Milli Eğitim Bakanı idi.

⁸ Söz konusu raporun metni için bkz. Tevfik İsmail Gökçe-Neşati Üster, *Tevfik Sağlam*, C.III, Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği Yayını, İstanbul 1971, s. 80-99.

⁹ Tevfik Sağlam, 3. İç hastalıkları kliniği açış dersinde şu ifadeleri kullanmıştı: "Cumhur Reisimiz ve büyük Milli Şefimiz İsmet İnönü, bu sene üniversitemizi ziyaretleriyle şerefliendirdiği vakit Tıp Fakültesinin ve bilhassa klinik sınıflarının talebe sayısına nispetle öğretim vasıtalarının yetmez bir halde olduğunu, her vakit ki kesin ve şaşmaz görüşleriyle, takdir ve buna acil bir çare bulunmasını ve bu arada yeniden bir iç hastalıkları kliniğinin kurulmasını emir buyurmuşlardı. Milli Şefimizin yüksek emirleri pek kısa bir zamanda yerine getirildi." Bkz. Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C.III, s. 195.

¹⁰ Emre Dölen'in V ciltlik *Türkiye Üniversite Tarihi* kitabının III. cildindeki tasfiye edilenlerin listesine ve biyografilerine bakılarak bu sonuca varılmıştır. Bkz. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi Darülfünun'dan Üniversiteye Geçiş Tasfiye ve Yeni Kadrolar*, C. III, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 326-444.

¹¹ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi, C. IV: İstanbul Üniversitesi (1933-1946)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, s. 365.

¹² Tevfik İsmail Gökçe-Neşati Üster, *Tevfik Sağlam*, C.I, Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği Yayını, İstanbul 1966, s. 123.

¹³ Baltacıoğlu'nun kendi kaleminden hayatı çıkardığı *Yeni Adam Dergisi*'nde tefrika edilmişti. Yıllar sonra bu tefrika oğlu Ali Baltacıoğlu tarafından sadeleştirme yapılarak ve notlandırılarak yayımlanmıştır. Bkz. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yayına Hazırlayan, Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul 1998; Ülken, *a.g.e.*, s. 450-456; İrfan Erdoğan, *Cumhuriyetçi Muhafazakâr İsmail Hakkı Baltacıoğlu Bir Eğitim İnkılapçısının Hayatı*, 2. Baskı Alfa Yayınları, İstanbul 2021.

eğitimcimizdi¹⁴. Baltacıoğlu'nun 1912 yılında yazdığı "*Talim ve Terbiyede İnkılap*"tan¹⁵ 1932'deki "*İçtimai Mektep*"¹⁶ başlıklı eserine kadar kendisine Türk Eğitim Tarihinde mümtaz bir yer edinmesi sağlayan eserler kaleme almıştır¹⁷. Baltacıoğlu bu nitelikleri ile Osmanlıdan Cumhuriyete intikal eden önemli bir bilim adamı ve düşünürümüz olmuştur. Hilmi Ziya Ülken bir eserinde Baltacıoğlu'nun Türk düşünce ve eğitim tarihindeki yerinin aşağıdaki ifadelerle değerlendirmişti. "*Baltacıoğlu 1908 Meşrutiyet hareketinden sonraki yıllarda dersleri, konferansları, yazıları ve pedagoji sergileri ile hasılasız çalışmış, yeni eğitim ve öğretimin temellerinin atma bakımından Türkiye'de Satı'dan sonra en büyük görmüştür.*"¹⁸

Baltacıoğlu 1913'te Darülfünununda Terbiye Muallimi olarak akademik kariye başlamış 1919'da terfi ederek müderris olmuş, bu unvanıyla kadro harici kaldığı 1933 Reformu'na kadar çalışmıştır. Baltacıoğlu ayrıca Maarif Nezareti'nde üst düzey çeşitli görevlerde bulunmuştur. Baltacıoğlu 1920'de Darülfünunun Edebiyat Medresesi Meclis-i Müderrisin Reisi (Dekanlık) 1923-1925 yılları arasında da Darülfünunun Eminliği (rektör) yapmıştır.

Baltacıoğlu, Cumhuriyetin ilk yıllarında, eğitim, kültür ve inkılaplar konusundaki düşünceleri önemsenen ve görüşlerine başvurulmuş bir isim olarak karşımıza çıkmaktaydı. Örneğin, halifelik kaldırılmadan önce Şubat 1924'te Ankara'ya yaptığı bir ziyarette Atatürk'ün ona laiklik, halifelik ve inkılapların yapılış tarzı hakkındaki sorularına muhatap olmuş verdiği cevaplarla Atatürk'ün takdirini kazanmıştı¹⁹. Kısa bir süre sonra dönemin Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Baltacıoğlu'na Türk Milli Eğitimi hakkında ayrıntılı bir rapor istemesi üzerine Baltacıoğlu bu isteği yerine getirmiştir. 1929'da ise

¹⁴ Baltacıoğlu'nun eserlerinin tam listesi için bkz. Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 326-328.

¹⁵ Yazdığı ilk önemli eseri idi. Hasan Ali Yücel, bu eserin kendisinin öğretmenlik mesleğine yönlendirdiğini yıllar sonraki bir yazısında şöyle vurgulamıştı. "Baltacıoğlu'nu Birinci Dünya Harbi içinde ilk defa görmüştüm. Balkan bozgunundan sonra yazdığı 'Talim ve Terbiyede İnkılap' adlı kitabını okumuştum. Bu kitap, adı gibi içi ile de, bugün için dahi yeni bir kitaptı ve kitaptır. Öğretmen olma kararımı değişmez hale getiren, onun satırlarına yansımış kültür ve terbiye ruhu olmuştu." Bkz. Mustafa Çıkar, *Hasan Ali Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1997, s. 35.

¹⁶ Ülken'e göre bu kitap Baltacıoğlu'nun "bütün çalışmaları arasında en orijinalidir." Bkz. Ülken, *a.g.e.*, s. 452.

¹⁷ Türkiye'de Köy Enstitüleri hakkında doktora tezi hazırlayan Fay Kirby ilgili çalışmasının giriş kısmında Baltacıoğlu'nun Türk Eğitim Tarihindeki yerini şöyle değerlendirmekteydi. "Baltacıoğlu Türk pedagojisinin babası ve uluslararası ölçüde bir pedagoji düşünürü olarak tanınmaya hak kazanmıştır. Bu hakkı da ona batıdaki progresif hareketin başarılı bir tenkidini yapması ona kazandırmıştı." Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İmece Yayınları, Ankara 1962, s. 21.

¹⁸ Ülken, *a.g.e.*, s. 450.

¹⁹ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 294-296.

zamanın Milli Eğitim Bakanı Cemal Hüsnü Taray o zamanki adıyla Gazi Terbiye Enstitüsü'ne yeni bir biçim vermek için Baltacıoğlu'nu Ankara'ya çağırmişti²⁰.

1-Üniversiteden Uzaklaştırılma Süreci

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun 1933 Üniversite Reformu ile birlikte tasfiye edilen öğretim üyeleri arasında yer almasına yol açan gelişmeler zinciri adı geçen kişinin 1930 yılında kurulan ve kısa ömürlü olan Serbest Cumhuriyet Fırkası adlı muhalefet partisindeki faaliyetleri idi.

Baltacıoğlu, Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulduktan kısa bir süre sonra bu fırkanın İstanbul il başkanlığını²¹ üstlenmişti. 1930 Ekim ayının başlarındaki belediye seçimlerinden sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası ile Cumhuriyet Halk Fırkası arasındaki ilişkiler, gerginleşmişti²². İşte bu gergin günlerde Baltacıoğlu, Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarı olan Yarın Gazetesi'nde, Atatürk'ün iki fırka arasında tarafsız kalmasını isteyen bir makale kaleme almıştı²³. Bu makale Atatürk'ün tepkisini çekmiş ve Atatürk'ün isteğiyle Dr. Reşit Galip Bey CHF. Yayın organı Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde çok sert bir cevabi yazı yazmıştı²⁴. Serbest Cumhuriyet Fırkası iki fırka arasındaki gerginliğinin giderilememesi üzerine yöneticileri tarafından feshedilmişti²⁵.

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ile Serbest Cumhuriyet Fırkası günlerde yukarıda bahsedilen polemige giren Dr. Reşit Galip Bey, 19 Eylül 1932 tarihinde Maarif Vekâlet'ine getirilmiştir. Kısa bir süre sonra Baltacıoğlu'nun Güzel Sanatlar Akademisi'nde vermiş olduğu "Resim pedagojisi" dersi kaldırılacaktı. Dolayısıyla Maarif Vekâlet'inin bu tasarrufu, gelecek yıl yapılacak olan üniversite reformunun bir parçası olan tasfiye hareketinin içine Baltacıoğlu'nun gireceğinin bir işareti olarak değerlendirilmek mümkündür²⁶.

Üniversite tarihimiz bakımından 1933 Üniversite Reformu'nun özel bir yeri ve anlamı vardı²⁷. Bu reformun tamamlayıcı unsuru yapılan tasfiye

²⁰ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 308-309, 315.

²¹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 258.

²² Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, 2. Baskı, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s. 63-64.

²³ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 61-62.

²⁴ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 121-124.

²⁵ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 92-93.

²⁶ Dölen, *a.g.e.*, C.III, s. 420 ; Ayrıca görevden uzaklaştırma yazısı için bkz. Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 315.

²⁷ Bu reform hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Dölen, *a.g.e.*, C.III, s. 79-230; Ali Arslan, *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995; Ayrıca Alman bilim adamlarının bu reformları Türkiye'ye gelmeleri hakkında bkz. Horst Widmann, *Atatürk ve*

hareketiydi. Yani yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'ne eski İstanbul Darülfünunundan bazı eski hocaların alınmamalarıydı²⁸. Baltacıoğlu da alınmayanlar arasındaydı. Baltacıoğlu'nun II. Meşrutiyet'ten 1933'e kadar yaklaşık 20 yıllık akademik kariyeri esnasında vermiş olduğu eserlerle tasfiye listesine girmesi, bizzat 1933 reformuna kaynak teşkil eden İsviçreli Albert Malche tarafından bile uygun görülmemiştir²⁹. Bundan dolayı Baltacıoğlu'nun maruz kaldığı bu muamele Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndaki faaliyetleri ile ilişkilendirmek daha makul bir yorum olacaktır³⁰. Çünkü Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ileri gelenlerinden Ağaoğlu Ahmet Bey de yapılan tasfiyeden nasibini almıştı³¹.

2- Üniversiteye Geri Dönüşü

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, üniversiteden ayrılmak zorunda kaldıktan sonra Türk fikir hayatında önemli bir yeri olan Yeni Adam Dergisi'ni 1934 yılında çıkarmaya başlamıştı³². Baltacıoğlu, Yeni Adam Dergisi'nin 1941 yılına ait sayılarında tefrika şeklinde yayımlandığı anılarında üniversiteye geri dönüşüne ilişkin şu anısına yer vermişti.

"İki yıl önce Maarif Şurası'na çağrıldım. Kurultay biteceğe yakın Milli Şef üyeleri sarayda kabul buyurmuşlardı. Beni gördükleri zaman tahminlerimin üstünde olarak iltifat buyurdular ve Eğitim Bakanı'ndan benim hakkında bilgi aldılar. Sonunda da sormuşlardı –İsmail Hakkı Bey Maarifte eylemli bir görev sahibi midirler? Eğitim Bakanı cevap vermişti – Hayır efendim Darülfünun tensikatında açıkta kalmışlardı.

*Bu görüşme on yıl sefalet ve ıstırap hayatımın sonu ve bir huzur ve sükûn devrinin verimli başlangıcı olmuştu. O tarihten sonra çeşitli nedenlerle Ankara'ya gidip geldim. Her defasında da Eğitim Bakanı'nı görüyor ve Milli Şefin hakkımdaki yüksek yakınlıklarımı öğrenmekle mutlu oluyordum."*³³

Baltacıoğlu'nun, üniversiteye dönüşünü başlatan gelişme Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanlığı ve CHP Genel başkanlığına İsmet İnönü'nün seçilmesi idi. Yukarıda giriş kısmında söz edildiği üzere İsmet

Üniversite Reformu, 2. Baskı, Çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.

²⁸ Bu tasfiye hakkında en ayrıntılı ve biyografilerle dolu liste için bkz. Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 321-444.

²⁹ Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 420; Erdoğan, *a.g.e.*, s. 238.

³⁰ Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 420.

³¹ Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 386; Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul ?, s. 109, 137.

³² Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 318-324.

³³ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 324.

İnönü'nün “*İnönü'nün barış politikası*” olarak adlandırılan bir yeni çizgi izlenmeye başlanmıştı. Atatürk döneminde siyasetten ayrılmak zorunda kalmış eski muhalifler yeniden siyasi hayata kazandırılacaklardı³⁴. “*İnönü'nün barış politikası*” sadece Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile başlayıp İzmir Suikastı davası ile sonuçlanan gelişmelerde yer alan isimleri kapsamıyordu. İnönü, Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra siyasi hayattan ayrılmak zorunda kalanları da barış politikasına dâhil etmişti.

Ali Fethi Okyar, 1938 yılının son gününde yapılan ara seçiminde yeniden milletvekili seçilmiş ve II. Refik Saydam Hükümeti'nde Adalet Bakanlığı görevinde bulunmuştur (26 Mayıs 1939-12 Mart 1941)³⁵.

Baltacıoğlu'nun üniversiteye geri dönüşünde kuşkusuz İnönü'nün “*barış politikası*” diye adlandırılan yaklaşımın önemli bir payı olmakla birlikte dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve bakanlığın yüksek bürokratlarının katkısı vardır.

Hasan Ali Yücel II. Celal Bayar Hükümeti'nde Saffet Arıkan'ın yerine Milli Eğitim Bakanlığı'na getirilmişti³⁶. Yücel Baltacıoğlu'nun Darülfünundan öğrencisiydi. Yıllar sonra Yücel bir yazısında Baltacıoğlu'nu anlatırken, onun 1912 tarihli “Talim ve Terbiye İnkılap” adlı eserinin üzerindeki etkisini şu şekilde anlatmıştı. “Öğretmen olma kararımı değişmez hale getiren onun satırlarına yansımış kültür ve terbiye ruhu olmuştur Profesörken öğrencisi, tahsilden sonra dostu, mecliste arkadaşı ve her zaman yakını oldum.”³⁷

Milli Eğitim Bakanlığı'nın 1939'daki yüksek bürokrasisi Baltacıoğlu'nun Darülfünundan öğrencileri idi. Örneğin Reşad Şemseddin Sirer, 1939-1941 arası Talim ve Terbiye Kurulu üyesi, 1941-1942 yıllarında ise üniversitenin özerk olmadığı ve Milli Eğitime bağlı bulunduğu Yüksek Tedrisat Genel

³⁴ Aydemir, *a.g.e.*, s. 44-48; Turan, *a.g.e.*, s. 136-140; Koçak, *a.g.e.*, C. I, s. 173-182; C. II, s. 41-46, 106-110; Akandere, *a.g.e.*, s. 91-94

³⁵ Koçak, *a.g.e.*, C. I, s. 177; Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları Atatürk, Okyar ve Çok Partili*, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 1997, s. 59; Türkiye, Aynı ara seçimlerde Ağaoğlu'nun yeniden milletvekili olacağı yönünde haberler çıkmışsa da bu haber yalanlanmıştı. Bkz. Koçak, *a.g.e.*, C. I, s... 179; 1943 yılı Genel Seçimlerinde Ahmet Ağaoğlu'nun kızı Tezer Taşkiran milletvekili seçilecekti. 1946 ve 1950 seçimlerinde de CHP listesinden meclise girecekti. Bkz. Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük*, Yayına Hazırlayan Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 28.

³⁶ Hasan Ali Yücel hakkında bkz. Çıkar, *a.g.e.*; Yücel hakkında son çıkan biyografi Tanıl Bora'ya aitti. Tanıl Bora, *Hasan Ali Yücel*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

³⁷ Çıkar, *a.g.e.*, s. 35.

Müdürlüğü'nü yapmıştı³⁸. Baltacıoğlu'nun bir başka öğrencisi ise Talim ve Terbiye Kurulu üyesi olan Kadri Yörükoğlu idi³⁹.

Baltacıoğlu I. Maarif Şurası'nda İnönü ile yaptığı konuşmayı anılarında "hayatımda bir dönüm noktası" diye adlandırmıştı⁴⁰. İnönü'nün Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönmesine sıcak bakmasına⁴¹, Bakan Yücel'in pozitif tavrına rağmen⁴² bu süreç 3 yıl gibi uzun bir zaman almıştı. Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönüşündeki bu gecikmenin nedeni hakkında konuya değinenler arasında görüş birliği yoktur. Bir görüşe göre gecikmenin nedeni Hasan Ali Yücel'in aslında Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönmesine

³⁸ Bahir Sorguç, *1920'den 1981'e Milli Eğitim Bakanlığı*, MEB. Basımevi, Ankara 1982, s. 195, 235; Reşat Şemseddin Sirer, Mütareke günlerinde Darülfünundan öğrencisiydi o günlerde Darülfünunda Milli Mücadele'ye muhalif olan bazı isimleri öğrenciler protesto etmişler ve hatta bunların üniversiteden atılmalarını istemişlerdi. Bu olaylar esnasında Baltacıoğlu, atılması istenen hocaların bağlı bulunduğu Edebiyat Fakültesi'nin Dekanı idi. Bir yanlış anlama neticesinde öğrencilerin tepkisi Dekan Baltacıoğlu'na da yönelince Sirer hocasını cansiperane korumaya çalışmıştı. Bkz. Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyet'e Doğru*, Başnur Matbaası, Ankara 1971, s. 418-420.

³⁹ Sorguç, *a.g.e.*, s. 187.

⁴⁰ Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 324.

⁴¹ Baltacıoğlu, 30 Mart 1940 tarihli mektubunda konuyu şöyle dile getirmekteydi: "Geçen akşam Maarif Vekili Hasan Ali Yücel otele geldi yatak odama çıktı şurdan burdan konuştuğuktan sonra, hocam, dedi geçen gece Reiscumhur sizden bahsetti ve İH Beyin Ankara'ya sık sık gelmesinden ve aramıza karışmamızdan çok menün oluyorum dedi. Ben de: Efendim, hocam zaten aramızdadır bizden ayrı değildir; her zaman ona müracaat edip istifade ediyoruz. Ancak kendisi çekingen adamdır, kendisine müracaat edilmedikçe sokulmaz, fakat hizmet istendiği zamanda evindeki ağır hastasını bırakıp gelir. Ama şahsına karşı yapılan ağır haksızlığı aynen yerinde tamir etmek, kendisini Ankara Üniversitesi Sosyoloji Kürsüsü'ne getirmek istiyorum, ne dersiniz diye sordum. Reiscumhur: bu işe pek memnun olurum buyurdular dedi. Kadroda 125 Lira maaşı aslı yoktur. Bu yıl bütçeye yeni maaş konulmayacaktır. Bunun için ücret şeklinde verilecek. Buna bigünah itirazım olup olmadığını sordu ben de kabul ettim. Demek ki bu Haziran'dan itibaren maaş alacağım ve Teşrin'de derse başlayacağım. Bu iş bence olmuş gibidir." Bkz. Tuna Baltacıoğlu, *a.g.m.*, s. 122-123.

⁴² Yücel'in Milli Eğitim Bakanı olmasından hemen sonra Baltacıoğlu'nun maddi sıkıntılarını gidermeye yönelik jestler yapılacaktır. Yazdığı felsefe kitabının okullarda yardımcı kitap olarak okutulması, çıkardığı Yeni Adam Dergisi'ne Milli Eğitim Bakanlığı'nın abone olması ve ABD'de kendi imkânlarıyla okuttuğu oğlu Altan'ın masraflarının devlet tarafından karşılanması gibi. Bu gelişmeleri Baltacıoğlu'nun mektuplarından izlemek mümkündür. Bkz. Tuna Baltacıoğlu, *a.g.m.*, s... 119-121; Bakan Yücel, I. Maarif Şurası'nın toplanmasından önce eski hocasına yazdığı bir mektupta "hocamın emirlerini bekliyorum" ifadesini kullanmış ve hocasını şu şekilde onore etmişti: "Yeni Vekil haber göndermiş 'Hocamın emirlerini bekliyorum' demiş. Üniversite dışında hiçbir vazife kabul etmemeye karar verdiğimi, bununla birlikte hiçbir şey de istemediğimi bildirdim. Maarif Şurası'na Vekâlet beni de davet edecekmiş, hocam mutlaka gelsinler, reddetmesinler demiş, onun için Şura Toplantısında müzakerelerde bulunmak için 10-15 gün kalmak için Ankara'ya gideceğim." Bkz. Tuna Baltacıoğlu, *a.g.m.*, s. 111.

olumlu bakmamıştı⁴³. Bir başka görüş ise Baltacıoğlu'nun üniversiteye geri dönmesinde Bakan Yücel'in katkısının inkâr edilemeyeceği yönünde idi⁴⁴. Bu durum bazı araştırmacıları Bakan Hasan Ali Yücel'in Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönmesine sıcak bakmamasıyla ilişkilendirmişlerdi⁴⁵. Oysa Hasan Ali Yücel, Bakan olduğu günden itibaren hocası Baltacıoğlu ile yakından ilgilenmiş, onun maddi sıkıntılarını hafifletmek için çeşitli girişimlerde bulunmuş, 1939 yılında Ankara'da toplanan Maarif Şurası'na, Neşriyat Kongresi'ne davet ederek onure etmişti⁴⁶. Bundan dolayı Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönmesinde Hasan Ali Yücel'in olumlu rolü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır⁴⁷.

⁴³ En kapsamlı üniversite tarihimizi yazmış olan Emre Dölen, Yücel'in tavrını şu sözlerle anlatmıştı: “İnönü'nün kendisine Maarif'te etkin bir görev verilmesine ilişkin isteği iki yıla yakın bir süre sürüncemede bırakıldı. Sonunda kendisine Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ders verildi. Ancak 1941 yılı baharından 27 Temmuz 1942 tarihine kadar sürdürdüğü bu görev kadrosuz ve maaşsızdır. Bu dönemdeki hizmetlerine karşılık harcırah ve ücret tahakkuk ettirilmiş ise de bütçede karşılığı olmadığından ödenememiştir. Bu durum, dönemin Maarif vekili Hasan Ali Yücel'in de kendisine sıcak bakmadığını göstermektedir.” Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 121. Baltacıoğlu hakkında en son biyografik çalışmayı ortaya koyan İrfan Erdoğan, gecikmenin sorumlusu olarak şu değerlendirmede bulunmuştu: “Gerçekten de Milli Şef İsmet İnönü, bizzat Hasan Ali Yücel'e ‘İsmail hakkı Bey'den üniversitede istifade edelim’ dediği halde bu gecikme neden olmuştu? Bu hususta en yetkili kişinin Hasan Ali Yücel olduğu dikkate alınırsa gecikmenin kaynağı bizzat o olabilir miydi? Öyle ise şayet neden?” Bkz. Erdoğan, *a.g.e.*, s. 285. Erdoğan bu sorusuna cevap vermemiştir.

⁴⁴ Hasan Ali Yücel hakkında ayrıntılı bir biyografi kaleme alan Tanıl Bora, Yücel'in Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönmesindeki rolünü şöyle yorumlamıştı: “İnönü'nün Mustafa Kemal döneminin dışlananlarını rehabilite etme siyasetini, Yücelin de üniversiteye ‘uyarladığı’ söylenebilir. 1933'te Darülfünun'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesiyle görevden uzaklaştırılan İslamcı düşünür Ferit Kam'ı geri aldurttu mesela. Yine 1933 tasfiyesine uğrayanlardan, eğitim ve milli kültür üzerine yorulmak bilmeden yazan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun iade-i itibarına yardım etti... Artık Ankara'ya her gelip gidişinde uğradığı Yücel, 1941 Kasım'ında onu arayıp eski kürsüsünün (sosyoloji) DTCF'de kendisine verileceğini müjdelere.” Bkz. Tanıl Bora, *Hasan Ali Yücel*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 256. Tanıl Bora, bu yorumu yaparken Baltacıoğlu'nun üniversiteye geri dönüşündeki gecikmeyi dikkate almamış görünüyor.

⁴⁵ Dölen, *a.g.e.*, C.III, s. 421; İrfan Erdoğan ise Bakan Yücel'i sorumlu görmekte birlikte, nedenini anlayamadığını belirtmişti. Bkz. Erdoğan, *a.g.e.*, s. 285; Emre Dölen'nin Baltacıoğlu ile Bakan Yücel arasında geçmişe dayanan yakın ilişkiyi görmediği ve Baltacıoğlu'nun mektuplarından habersiz olduğu için Yücel'i sorumlu tutması yanlış bir yorumdu.

⁴⁶ Hasan Ali Yücel'in Baltacıoğlu'na karşı iyi niyetli, onore edici davranışlarını Baltacıoğlu'nun mektuplarından izlemek mümkündür. Bkz. Tuna Baltacıoğlu, “Altunzade Köşkü'nden Mektuplar: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Ayşe Saime Baltacıoğlu, Tuna Baltacıoğlu'ndan Altan Baltacıoğlu'na”, *Posta Kutusu*, S. 3, Bahar 2004, s. 94-137; Söz konusu yazıdan beni haberdar eden ve fotokopisini lütfeden Ali Baltacıoğlu'na teşekkür ederim.

⁴⁷ Hasan Ali Yücel hakkında ayrıntılı bir biyografi yazan Tanıl Bora, “1933 tasfiyesine uğrayanlardan, eğitim ve milli kültür yorulmak bilmeden yazan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun

İH. Baltacıoğlu'nun, İnönü ve Yücel'in olumlu yaklaşımlarına rağmen üniversiteye geri dönmesi uzun sürmüştü. Kaynakların suskunluğu karşısında doyurucu bir açıklama yapmak mümkün görünmemektedir⁴⁸. Bir izah şekli Bakan Yücel'in bakanlığının ilk zamanlarında üniversiteye yönelik tasarruflarında güçlük çektiği, yani bakanlık bürokrasisi üzerinde tam hâkimiyetini sağlayamadığıdır. Niyazi Berkes'in anılarında tayini hakkında yaşadığı güçlükler buna ilginç bir örnektir⁴⁹. Tüm kaynakların, değerlendirme ve yorumların ışığında, Tevfik Sağlam'ın dönüş şekli ve Baltacıoğlu'nun hemen milletvekili yapılması olguları beraber düşünüldüğünde; Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönüşündeki gecikme bir kararsızlık ve sonrasında "şekli bir dönüş"ün tercih edilmesiyle itibarını iade etme biçimindeki nihai kararlar açıklanabilir⁵⁰.

B- Tevfik Sağlam (1882-1963)

Tevfik Sağlam 1903'te Askeri Tıbbiyeyi bitirmiştir. Sonrasında Gülhane'de görev almıştır. 1909 yılında Haydar Paşa'da yeni kurulan sivil tıp fakültesinde Laboratuvar şefliğine atanmıştır. 1912'de Balkan Savaşı'na katılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinde III. Ordu Sıhhiye Reisi olmuştur. Mütareke Dönemi'nde Gülhane'ye Başhekim ve Müdür olarak atanmış kısa bir sonra 1919 Nisan ayında Darülfünun Tıp Fakültesi, Mebadi-i Emraz-ı Dâhiliye Kürsüsü'ne geçmiştir. Burada da fazla kalmayarak Milli Mücadeleye katılmış Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi olmuştur. Milli Mücadele'den sonra Gülhane'de Dâhiliye Kliniği Profesörü olmuştur. 1924'te

iade-i itibarına yardım etti" şeklindeki değerlendirmesine katılmamak mümkün değildi. Bora, *a.g.e.*, s. 256.

⁴⁸ Baltacıoğlu, bir mektubunda kendisi bile üniversiteye dönmesinin gecikmesinin sebebini anlayamadığını şu ifadelerle açıklamıştı: "O mektubumda sana yazmıştım. Benim müderrislik işim sürüncemede kalınca son tedbir olarak İnönü'ye bir mektup yazdım ve bu işe bir son vermesini rica ettim." Bkz. Tuna Baltacıoğlu, *a.g.m.*, s. 124; Ayrıca İH. Baltacıoğlu'nun oğlu Ali Baltacıoğlu ile yapılan görüşmede bu gecikmenin nedeninin ne olduğu sorusu tarafımdan yöneltilmiştir. Ali Baltacıoğlu verdiği cevapta, savaş yıllarındaki bütçe zorluklarına dikkat çekmiştir.

⁴⁹ Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 144-147; Bora, *a.g.e.*, s. 230-231; Hasan Ali Yücel 1939'un yaz aylarında İstanbul Üniversitesi'nin Rektör hariç Dekanlarını istifaya zorlamış ve yerlerine yeni Dekanları tayin etmişti. Bkz. Dölen, C.IV, s. 413.

⁵⁰ Tevfik Sağlam, üniversiteye dönerken kendisi için kurulacak III. Dâhiliye Kliniği'ne bir hayli masraf yapılmıştı. Sonrasında da Sağlam Rektör olarak tayin edilmişti. Dolayısıyla Baltacıoğlu'ndan farklı olarak Sağlam'ın üniversite için uzun vadeli düşünüldüğü ortaya çıkmaktadır. Baltacıoğlu 1941 yılında önce konferansçı sıfatıyla ders ücreti karşılığında DTCF Psikoloji Bölümü'nde görev almış 27 Temmuz 1942'de kadrolu olarak DTCF'ye atanmıştı. Bkz. Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 392; Baltacıoğlu, DTCF'de çok kalmayacak 1943 seçimleri öncesinde İnönü'nün isteğiyle milletvekili olmayı tercih edecek VII. ve VIII. Dönemlerde TBMM'de bulunacaktı. Bkz. Erdoğan, *a.g.e.*, s. 287.

İstanbul Darülfünunundaki eski kürsüsüne atanmıştır. 1925'te I. Milli Türk Tıp Kongresi'nin genel Sekreterliğine seçilmiş ve sonrasında 1926'da Türk Kodeksi Komisyonu'na üye olmuştur. İstanbul Darülfünunundan izin alarak Milli Savunma Bakanlığı Sıhhiye Dairesi Reisi olmuştur. Aynı yıl Mirliva (General) rütbesine yükselmiştir. 1928 yılında ise askerlikten emekliye ayrılmış ve İstanbul Darülfünununa dönmek istemiş ise de Tıp Fakültesi yönetimi bu geri dönüşe izin vermemiştir. Sağlamın üniversiteye dönüşü ancak 1931'de mümkün olabilecekti⁵¹.

Tevfik Sağlam, II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan sivil Tıp Fakültesi'nde iç hastalıkları kliniği laboratuvar şefi olmuştu. Ancak üniversite tarihimizde "şefler hadisesi"⁵² diye bilinen olay sonrası Tıp Fakültesi'nden ayrılmak zorunda kalmıştı. Bu olay Tevfik Sağlam'ın üniversiteden ilk ayrılmak zorunda kaldığı gelişme idi. Sağlam, 1927'de İstanbul Darülfünunundan izin alarak Milli Savunma Bakanlığı Sıhhiye daire başkanı olmuş ve mirliva (general= rütbesini almıştı. 1928'de askerlikten emekli olup üniversiteye dönmek istemişse de Tıp Fakültesi bu isteğini kabul etmemişti. Bu gelişmede Sağlam'ın üniversiteden ikinci kez ayrılmak zorunda kalması anlamına geliyordu.

1-Üniversiteden Uzaklaştırılma Süreci

Tevfik Sağlam'ın üniversiteden uzaklaştırılma süreci İH Baltacıoğlu'nunkinden farklıdır. Baltacıoğlu 1933 Üniversite Reformu'nun bir sonucu olarak yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'nin yeni akademik kadrosuna alınmayarak tasfiye edilmişti. Tevfik Sağlam ise İstanbul Üniversitesi'nin yeni akademik kadrolarını belirleyecek ıslahat komisyonunun her fakültede oluşturulan tasfiyede görüşlerine başvurulduğu resmi hüviyeti olmayan uzman "eksper heyeti"nin Tıp Fakültesi'ndeki heyette yer alan üç kişiden biriydi. Yani Sağlam Tıp Fakültesi'nde yapılan tasfiyede görüşü alınan akademisyenlerden biriydi⁵³. Tevfik Sağlam dönemin Milli Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip tarafından yeni kurulan İÜ Tıp Fakültesi

⁵¹ Tevfik Sağlam hakkında ölümünden sonra Türkiye ulusal Verem Savaş Derneği tarafından üç ciltlik bir eser hazırlanmıştı. Bkz. Tevfik İsmail Gökçe-Neşati Üster, *Tevfik Sağlam*, C.III, Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği Yayını, İstanbul 1966, 1968, 1971. Ayrıca Aykut Kazancıgil ile Hüsrev Hatemi tarafından Sağlam'ın **Nasıl Okudum** adlı çocuklukta Tıp Fakültesi öğrenciliğine uzanan anılarının Giriş kısmında ayrıntılı bir biyografisi yazılmıştır. Tevfik Sağlam, *Nasıl Okudum*, 3. Baskı, haz. Aykut Kazancıgil-Hüsrev Hatemi, İÜ Cerrah Paşa Fak. Yay. İstanbul 1981, s. 1X-XXI.

⁵² Şefler hadisesi hakkında bkz. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi, C. I: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 423-432.

⁵³ Bu konuda bkz. Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 274, 284, 541, 542.

Dekanlığı'na atanacaktı⁵⁴. Tevfik Sağlam'ın Tıp Fakültesi Dekanı sıfatıyla görev yaptığı on ay süresince karşılaştığı iki büyük sorun vardı, bu sorunlardan birincisi Haydar Paşa'daki Tıp Fakültesi'nin Avrupa yakasına taşınmasının getirdiği sorunlardı⁵⁵. İkinci sorun ise Tıp Fakültesi bünyesinde Almanya'dan kaçan bilim adamlarının yüksek sayıda diğer fakültele nispetle istihdamıydı ve bu istihdamın ortaya çıkardığı uyum sorunlarıydı⁵⁶. Bu gelişmeler yaşanırken T. Sağlam'ın Tıp Fakültesi'ne Dekan olarak tayin eden Dr. Reşit Galip Milli Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılmış yeni Milli Eğitim Bakanı Hikmet Bayur olmuştu⁵⁷. T. Sağlam yeni bakanla uyumlu bir çalışma içine giremeyecekti⁵⁸. Hikmet Bayur bu durum karşısında ve mali açıdan tasarruf kaygılarıyla Tıp Fakültesi'nde üç tane dâhiliye kliniğine yer olmadığı gerekçesiyle T. Sağlam'ın kliniğini kaldırma yoluna gitmiştir⁵⁹. Bunun için kullandığı yöntem 2467 Sayılı ve 29 Mayıs 1934 Tarihli "İstanbul Üniversitesi'nin Muvazene-i Umumiyyeye Alınmasına İlişkin Kanun"u araç olarak kullanmıştır. Bu kanunla yeni İstanbul Üniversitesi'nin nihai kadrosu ortaya çıkmış oluyordu⁶⁰. Tıp Fakültesi'nde artık üç yerine iki dâhiliye polikliniği olacaktı. Bu kliniklerden birisi Almanya'dan gelen Erich Frank'ın yönetimine verilecek, ikinci klinik ise eskiden olduğu gibi Atatürk'ün özel doktorluğunu da yapan Neşet Ömer İrdelp'in yönetiminde olacaktı. Diğer yandan bu kanunla diğer fakülteleri de kapsayan çok sınırlı da olsa küçük bir tasfiye yapılmıştı⁶¹.

2- Üniversiteye Geri Dönüşü

Tevfik Sağlam, Üniversiteden ayrılmak zorunda kaldıktan sonra zamanın Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın yardımıyla Haydarpaşa Numune Hastanesi'nde görev almıştır⁶². Tevfik Sağlam'ın Baltacıoğlu örneğinde olduğu gibi üniversiteye geri dönüşünde doğrudan veya dolaylı yardımcı olan kişiler söz konusuydu. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Sağlam'ı I. Dünya Savaşı'ndan, Milli Mücadele'den tanıtmaktaydı⁶³. İnönü 1941 yılının Şubat

⁵⁴ Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C. III, s. 79; Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 335.

⁵⁵ Bu sorunlar hakkında bkz. Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 153-167.

⁵⁶ Almanya'dan gelen bilim adamlarının sayısal olarak en fazla istihdam edildiği fakülte, Tıp Fakültesi idi. Bkz. Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 500-506.

⁵⁷ Bu konu hakkında bkz. Dölen, *a.g.e.*, C. III, s. 15-22.

⁵⁸ Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C. III, s. 135, 185-191.

⁵⁹ Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C. III, s. 186-187.

⁶⁰ Dölen, *a.g.e.*, C. IV, s. 91-96.

⁶¹ Dölen, bu tasfiyeyi "ikinci tasfiye" başlığı altında incelemiştir. Bkz. Dölen, *a.g.e.*, C. IV, s. 96.

⁶² Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C. I, s. 128.

⁶³ Erdal İnönü, babasının sofrasında Tevfik Sağlam'ı sık gördüğünü anımsamakta ve şunları söylemektedir: "Babamın Tevfik Sağlam Paşa ile savaş yıllarında cephede beraber çalışmış

Ayında sağlam ile Üniversite Reformu'nu yedi yıllık bir değerlendirmesini kapsayan ayrıntılı bir rapor istemişti⁶⁴. Tefik Sağlam'ın bu raporu Üniversite Reformu'nun sonuçlarına dair ilk ayrıntılı değerlendirmeydi. Raporda Alman hocaların seçilmelerinden Türkiye'deki performanslarına Türk hocaların ise yedi yıllık süreç içerisindeki reformun ruh ve felsefesine uyum gösterip göstermedikleri ele alınmış ve öğrencilerin başarı durumlarına ilişkin değerlendirmelerde de bulunulmuştur⁶⁵.

Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Tefik Sağlam'ı I. Dünya Savaşı'ndan itibaren tanımaktaydı. Mütareke İstanbulu'nda Dr. Sağlam, vefakârlık göstererek Çakmak'ın küçük kızının bir sağlık sorunuyla yakından ilgilenmişti⁶⁶. Mareşal 1934'te kızı aracılığıyla Sağlam'ın üniversiteden atılmasını nedenini sorarak ilgisini göstermişti⁶⁷. Çakmak, Sağlam'ın üniversiteden ayrılmak zorunda kalmasından sonra da dönüş ihtimalleri üzerine de ondan bilgi almaya devam etmiştir. Örneğin birinci iç hastalıkları kliniği kürsü yöneticisi Neşet Ömer İrdelp'in milletvekili seçilmesi üzerine boşalan kürsü yöneticiliği için Sağlam'ın bilgi ve görüşünü istemişti⁶⁸. Mareşal, Milli Şef döneminde 1044 yılına dek Genel Kurmay Başkanlığı görevinde bulunmuştu. Dolayısıyla Tefik Sağlam'ın üniversiteye dönüş tarihi olan 1942 yılında Çakmak'ın Genel Kurmay Başkanlığı görevi devam ediyordu. Sonuç olarak Çakmak'ın, Sağlam'ın geri dönüşünde bir katkısı olduğu yorumunda bulunmak yanlış olmayacaktır.

Hasan Ali Yücel ise Tefik Sağlam'ın üniversiteye dönüşü esnasında Milli Eğitim Bakanı idi. Bakan Yücel, göreve getirilmesinden kısa bir süre sonra İstanbul Üniversitesi'nde Dekanlar seviyesinde bir değişikliğe gitmişti. 1939 yılında (Tefik Sağlam'ın tasfiyesinden sonra 1934'te Tıp Fakültesi Dekanı olan Nurettin Ali Berkol dâhil) Dekanların istifalarını sağlamış ve yerlerine

olmaktan gelen daha yakın bir ahbablığı vardı." Bkz. Erdal İnönü, *Anılar ve Düşünceler*, C. I, 17. Baskı, İdea Yay., İstanbul 1998, s. 38.

⁶⁴ Raporun metni için bkz. Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C. III, s. 80-99.

⁶⁵ Bu raporun bir değerlendirmesi için bkz. Cafer Güler, "Tefik Sağlam'ın İki Mektubu ve Bir Raporu Işığında 1933 Üniversitesi Reformu", *Kebikeç*, S. 34, 2012, s. 295-321.

⁶⁶ Mareşal'in ayrıntılı bir biyografisinde bu olay şöyle anlatılmaktaydı: "Beşiktaş'ta valide Çeşmesi'nde iki odalı kiralık bir eve sığınan aile efradı bin bir heyecan içinde yaşadıkları sırada küçük kız Muazzez menenjit hastalığına tutuldu. Hastaya bakmak için bile doktorlar eve gelmiyorlardı. Nihayet paşanın hürmetkârlarından Prof. Dr. Tefik Salim Paşa haberdar edilmiş ve kızın tedavisine o başlamıştı." Bkz. Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak. Siyasi ve Hususi Hayatı*, 2. Baskı, 2. Kitap, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1953, s. 20.

⁶⁷ Sağlam, Mareşal'in isteği üzerine üniversiteden atılma nedenlerini anlatan mektubun metni için bkz. Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C. III, s. 185-191.

⁶⁸ Sağlam'ın bu konuda bilgisini ve görüşünü soran Mareşal'e yazdığı mektubun metni için bkz. Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C. III, s. 192-194.

yeni Dekanlar tayin etmişti⁶⁹. Yücel, mevcut Rektör Cemil Bilsel ile de bir anlaşmazlık içindeydi⁷⁰.

1942 yılında İnönü'nün isteği ile Tevfik Sağlam'ın 1934'te kaldırılan 3. Dâhiliye Kliniği yeniden kurulacak ve bunun başına Tevfik Sağlam getirilecekti⁷¹. Bu gelişmenin anlamı, üniversite tarihimiz bakımından önemliydi çünkü 1933 üniversite reformuyla birlikte yapılan tasfiyeden sonra tasfiye olduğu fakültesine ve kürsüsüne geri dönen tek akademisyen Sağlam idi⁷². Bir yıl sonra ise Rektör Cemil Bilsel Bakanlar Kurulu'nun görev süresine uzatma yetkisi olmasına rağmen Hükümet bu yetkiyi kullanmayınca yaş haddinden emekli olacak ve yine İnönü'nün isteğiyle İstanbul Üniversitesi'nin yeni Rektörü Tevfik Sağlam olacaktı⁷³. Tevfik Sağlam'ın Rektörlüğü esnasında üniversite tarihimiz bakımından en önemli gelişme üniversitelere "özerklik tanıyan 4936 Sayılı Kanunun"un 13 Haziran 1946'da çıkarılması olmuştur. Rektör Tevfik Sağlam'ın bu kanunun çıkmasında önemli bir payı bulunmaktaydı⁷⁴. Tevfik Sağlam yaş haddinden emekli olduğu 1952'ye kadar Tıp Fakültesi'ndeki görevine devam etmişti. Sağlam, 1954, 1957 seçimlerinde CHP'den milletvekili adayı olmuş ancak seçilememişti. İsmet İnönü'nün damadı ve yakın çevresinde bulunan DP'ye muhalif ünlü **Akis** dergisini çıkaran Metin Toker'e göre eğer CHP 1957 seçimlerini kazansa idi İnönü'nün kafasındaki CHP'nin cumhurbaşkanı adayı Tevfik Sağlam

⁶⁹ Dölen, *a.g.e.*, C. IV, s. 413.

⁷⁰ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun anılarına bakılacak olursa Yücel'in İstanbul Üniversitesi Rektörü Cemil Bilsel'e soğuk baktığını hatta değiştirmek istediği ancak Bilsel'i İnönü tuttuğu için bunu yapamadığını anılarında anlatmaktadır. Bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Anıların İzinde*, Birinci Kitap, Remzi Yayınevi, İstanbul 1977, s. 318-319.

⁷¹ Sağlam 1952 yılında emekliye ayrılırken yapılan törende yaptığı konuşmada, İsmet İnönü faktörünü şu şekilde vurgulamıştı. "1942 senesinde tekrar üniversiteye girdim ve III. İç Hastalıkları Kliniği hocası oldum. III. İç Hastalıkları Kliniği'nin kurulması ve benim bu kliniğin başına getirilmem Sayın İnönü'nün emir ve telkinleri ile olmuştur. İnönü olmasaydı, daha uzun seneler bu klinik kurulmayacak ve ben de içinde on sene üniversiteye ve memleketime hizmet fırsatı bulamayacak bugünkü mesut günümü idrak edemeyecektim. Kendisini en derin şükran hislerimi tekrarlamak bir borçtur." Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C.III, s. 247.

⁷² Sağlam, 1943 yılında rektör sıfatıyla İstanbul Üniversitesi'nin yeni öğretim yılının açılış konuşmasında şöyle bir ifade kullanmıştı; "Söze başlarken, beni yurdumuzun en yüksek bilim müessesesinin idaresi başına getiren büyük Milli şefimiz İsmet İnönü'ye ..." Bkz. Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C.III, s. 100.

⁷³ Tevfik Sağlam 1943 yılında İstanbul Üniversitesi'nin 11. Ders yılına girerken rektör sıfatıyla yaptığı konuşmada şu ifadeleri kullanmıştı: "Söze başlarken beni yurdumuzun en yüksek bilim müessesesinin başına getiren büyük Milli Şefimiz İsmet İnönü'ye..." Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C: III, s. 100.

⁷⁴ Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C. III, s. 33; Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi, C. V: Özerk Üniversite Dönemi (1946-1981)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2010, s. 58, 358.

olacaktı⁷⁵. Dr. Sağlam, 1961 seçimlerinde CHP'nin cumhuriyet senatosu adayı olmuşsa da seçilememiştir.

Türkiye'de veremle savaş deyince ilk akla gelen isim Tevfik Sağlam idi. Sağlam, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ölüm tarihi 1863'e dek bu mücadelede etkin bir rol almıştır. Bu alanda sivil toplum örgütlerinin kurucusu, yöneticisi ve aktif bir çalışanı olmuştu. Tevfik Sağlam ismi Türkiye'de veremle savaşın sembolü haline gelmiştir⁷⁶.

Sonuç

“Millî Şef Dönemi'nin (1938-1845) ilk aylarında yeni cumhurbaşkanı ve CHP genel başkanı İsmet İnönü'nün inisiyatifi ile, “eski muhalifler”in önemli bir kısmı siyasi hayata yeniden dönebilmişlerdi. Bu dönemin üçüncü yılında ise yani 1942 yılında 1933 reformunun parçası olan tasfiyenin sayısı az olmakla birlikte yaşayan bazı mağdurları yine aynı şekilde İnönü'nün desteğiyle üniversiteye dönmüşler ve böylelikle mağduriyetleri bir ölçüde giderilmişti.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, 1933 üniversite reformuyla birlikte yürütülen tasfiye hareketinin sembol isimlerindendi. Çünkü Baltacıoğlu'nun bilimsel kalitesi ve eser vermedeki üretkenliği göz önünde bulundurulacak olursa bu kararın haksızlığı dikkat çekiyordu, Baltacıoğlu'nun tasfiyesindeki önemli etkinin siyasi nedenlere dayandığı açıktı. Çünkü adı geçen kişinin SCF denemesinde yer alması ve bu parti bünyesindeki faaliyetleri ve 1933 üniversite reformu esnasında Millî Eğitim bakanı olan Dr. Reşit Galip'le gazete sayfalarında polemiklere girişmişti. Aynı şekilde SCF'nin ileri gelenlerinden Ağaoğlu Ahmet Bey de bu partinin kapanmasından sonra yeniden CHF.'ye dönmemiş, mücadelesini çıkarmış olduğu Akın gazetesinde sürdürmüştü. Ağaoğlu Ahmet Bey de 1933 üniversite reformuyla birlikte kadro dışı kalmıştı.

İsmet İnönü'nün barış politikasının bir uzantısı SCF denemesi sonrasında siyasi hayattan uzaklaşmak zorunda kalan bu partinin genel başkanı Fethi Okyar'ın yeniden siyasi hayata kazandırılmasıydı. Okyar milletvekili seçildikten kısa bir süre sonra Refik Saydam hükümetinde bir süre Adalet Bakanlığı görevinde bulunmuştu. İsmet İnönü'nün İ.H. Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönmesi ve bundan kısa bir süre sonra milletvekili seçilmesine verdiği destek daha ziyade Baltacıoğlu'nu da SCF denemesinin bir mağduru

⁷⁵ Metin Toker, *İsmet Paşa'yla On Yıl*, C. I: (1954-1957), Akis Yay., 2. Baskı, Ankara 1966, s. 215.

⁷⁶ Tevfik Sağlam'ın Türkiye'de veremle savaş konusundaki öncü rolü için bkz. Gökçe-Üster, *a.g.e.*, C. I, s. 37, 39, 44, 55, 5963, 65, 67, 73, 90, 94.

olarak gördüğü şeklinde yorumlanmalıdır. Çünkü eğer sadece Baltacıoğlu'nun 1933 üniversite reformunun bir mağduriyetinin giderilmesiyle sınırlı olsaydı Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönüşünden altı ay sonra milletvekili yapılması yoluna gidilmezdi. Burada daha çok sembolik manada bir hatanın telafisi yoluna gidilmişti.

İ.H. Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönüşünde eski öğrencisi ve Milli Eğitim bakanı Hasan Ali Yücel'in önemli rolü olmuştur. Bakan Yücel, daha göreve başlar başlamaz eski hocasının önce maddi sıkıntılarını gidermede, daha sonra dönemin önemli Milli Eğitimi'ne dair etkinliklerine çağırarak hocasının rehabilitesini gerçekleştirmişti. Diğer yandan bakan Yücel'in yanı sıra dönemin Milli Eğitim Bakanlığı üst kademesinin de hocaları olan Baltacıoğlu'nun üniversiteye dönüşüne kadar olan desteklerini esirgememişlerdi.

Tevfik Sağlam'ın üniversiteden ayrılmak zorunda kalması ve 1943 yılında İnönü'nün desteğiyle üniversiteye geri dönebilmesi, Baltacıoğlu'nun yaşadıklarından oldukça farklıydı. Sağlam, 1933 üniversite reformuyla beraber Tıp Fakültesi dekanlığına atanmıştı yani Sağlam, Baltacıoğlu'ndan farklı olarak ilk tasfiyenin kurbanı değildi. Ancak daha bir yıl bile geçmeden Reşit Galip'in yerine Milli Eğitim bakanı olan Hikmet Bayır zamanında üniversitenin genel bütçe içine alınması ve nihai kadrolarının belirlenmesini içeren bir kanunla kürsüsü kaldırılarak üniversiteden ayrılmak zorunda kalmıştı. Sağlam'ın üniversiteye dönüş sürecini, yine İnönü'nün inisiyatifine borçlu idi. Şöyle ki İnönü, kendisinden 1941 yılının başlarında üniversite reformunun yedi yıllık uygulama sonuçlarını değerlendiren ayrıntılı bir rapor istemişti. Bu raporun sunulmasından bir yıl sonra Sağlam, 1034'te kaldırılan üçüncü iç hastalıkları kliniği yeniden kurularak üniversiteye dönmüş ve 1943'te İnönü'nün arzusuyla İstanbul Üniversitesi rektörlüğüne atanmıştı. Sağlam, böylelikle tasfiye edildiği fakültesine dönen tek kişi olmuştu. Sağlam'ın üniversitelere muhtariyet konusunda İnönü'yü cesaret vermiş, 1946 üniversiteler kanununun hazırlanmasında rektör sıfatıyla belirleyici rolü olmuştu.

Vurgulanması gereken bir nokta "Milli Şef Dönemi"nde İsmet İnönü'nün başlattığı barış politikasının, (eski muhaliflerle sınırlı kalmayıp sayısı sınırlı da olsa üniversite boyutunu kapsamaması), aslında bu döneme özgü bir uygulama olmadığı idi. Bu politika, Atatürk'ün sağlığında da izlenmişti. Bu açıdan 1938 öncesi ile 1038 sonrasındaki barış politikası bakımından bir devamlılık söz konusuydu.

27 Mayıs 1960 darbesinden sonra askeri yönetim ("147"ler olayı diye anılan) çıkardığı bir kanunla 147 öğretim üyesini üniversitelerden tasfiye

etmişti. Bu akademisyenlerin üniversiteye geri dönebilmeleri ancak sivil yönetime geçildikten sonra İsmet İnönü'nün başbakanlığında kurulan koalisyon (CHP-AP) hükümetinin çıkardığı bir kanunla mümkün olabilmişti. Bu durum İsmet İnönü biyografisinde üniversite ile ilişkileri bakımından ayrıca dikkate alınması gereken husustu.

Kaynaklar

- AĞAOĞLU, Ahmet; *Serbest Fırka Hatıraları*, 2. Baskı, Baha Matbaası, İstanbul 1969.
- AĞAOĞLU, Samet; *Babamın Arkadaşları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul ?
- AĞAOĞLU, Samet; *Siyasi Günlük*, Yayına Hazırlayan Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- AKANDERE, Osman; *Milli Şef Dönemi Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- ARSLAN, Ali; *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; *II. Adam*, C. II, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1968.
- BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı; *Hayatım*, Yayına Hazırlayan, Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul 1998.
- BALTACIOĞLU, Tuna; “Altunizade Köşkü'nden Mektuplar: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Ayşe Saime Baltacıoğlu, Tuna Baltacıoğlu'ndan Altan Baltacıoğlu'na”, *Posta Kutusu*, S. 3, Bahar 2004, ss. 94-137.
- BERKES, Niyazi; *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- BORA, Tanıl; *Hasan Ali Yücel*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.
- ÇIKAR, Mustafa; *Hasan Ali Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1997.
- ÇOKER, Fahri; *Türk Parlamento Tarihi*, C. II, TBMM Vakfı Yayını, Ankara 1996.
- DÖLEN, Emre; *Türkiye Üniversite Tarihi, C. I: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- DÖLEN, Emre; *Türkiye Üniversite Tarihi Darülfünun'dan Üniversiteye geçiş Tasfiye ve Yeni Kadrolar*, C. III, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- DÖLEN, Emre; *Türkiye Üniversite Tarihi, C. IV: İstanbul Üniversitesi (1933-1946)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- DÖLEN, Emre; *Türkiye Üniversite Tarihi, C. V: Özerk Üniversite Dönemi (1946-1981)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2010.

İsmet İnönü'nün "Barış Politikası"nın Üniversite Boyutu...

- ERDOĞAN, İrfan; *Cumhuriyetçi Muhafazakâr İsmail Hakkı Baltacıoğlu Bir Eğitim İnkılapçısının Hayatı*, 2. Baskı Alfa Yayınları, İstanbul 2021.
- GOLOĞLU, Mahmut; *Cumhuriyet'e Doğru*, Başnur Matbaası, Ankara 1971.
- GÖKÇE, Tevfik İsmail - ÜSTER, Neşati; *Tevfik Sağlam*, C.I, Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği Yayını, İstanbul 1966.
- GÖKÇE Tevfik İsmail-ÜSTER, Neşati; *Tevfik Sağlam*, C.III, Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği Yayını, İstanbul 1971.
- GÜLER, Cafer; "Tevfik Sağlam'ın İki Mektubu ve Bir Raporu Işığında 1933 Üniversitesi Reformu", *Kebikeç*, S. 34, 2012, ss. 295-321.
- GÜNEŞ, İhsan; *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri, (1919-1935)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- GÜNEŞ, İhsan; *Türk Parlamento Tarihi V. Dönem*, C. II, TBMM Vakfı Yayını, Ankara 2001.
- İNÖNÜ, Erdal; *Anılar ve Düşünceler*, C. I, 17. Baskı, İdea Yayınları, İstanbul 1998.
- KIRBY, Fay; *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İmece Yayınları, Ankara 1962.
- KOÇAK, Cemil; *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, C. I, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- KÜLÇE, Süleyman; *Mareşal Fevzi Çakmak. Siyasi ve Hususi Hayatı*, 2. Baskı, 2. Kitap, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1953.
- OKYAR, Osman-Seyitdanlıoğlu, Mehmet; *Fethi Okyar'ın Anıları Atatürk, Okyar ve Çok Partili*, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 1997.
- SAĞLAM, Tevfik; *Nasıl Okudum*, 3. Baskı, haz. Aykut Kazancıgil-Hüsrev Hatemi, İÜ Cerrah Paşa Fak. Yay. İstanbul 1981.
- SORGUÇ, Bahir; *1920'den 1981'e Milli Eğitim Bakanlığı*, MEB. Basımevi, Ankara 1982.
- SÜSLÜ, Azmi; *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 50 Yıllık Tarihi*, DTCF. Yayınları, Ankara 1986.
- TOKER, Metin; *İsmet Paşa'yla On Yıl*, C. I: (1954-1957), Akis Yay., 2. Baskı, Ankara 1966.
- TUNÇAY, Mete; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- TURAN, Şerafettin; *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- UYAR, Hakkı; *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul 1998.

- ÜLKEN, Hilmi Ziya; *Türkiye 'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. Baskı Ülken Yayınları, İstanbul 1992.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet; *Anıların İzinde*, Birinci Kitap, Remzi Yayınevi, İstanbul 1977.
- WIDMANN, Horst; *Atatürk ve Üniversite Reformu*, 2. Baskı, Çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.

**MÜNİH’TE ÇIKARILAN ANTİSOVYET
YAYINLARDAN İKİ ÖZGÜN ÖRNEK
DERGİ VE KAFKASYA DERGİLERİ**
TWO ORIGINAL EXAMPLES OF ANTISOVIET
PUBLICATIONS IN MUNICH
MAGAZINES AND CAUCASUS JOURNALS

Sibel DEMİRCİ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 27.01.2022

Kabul: 07.02.2022

Article Info

Received: Jan, 27, 2022

Accepted: Feb, 07, 2022

Öz

Almanya, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı esnasında müttefik ve hasım devletlerin etnik ve dini unsurlarıyla irtibat kurmuş, özellikle istihbarat alanında bu güçlerden faydalanmıştı. Soğuk Savaş Döneminde ise kamuoyu oluşturma, istihbarat gibi faaliyetler daha da önem kazanmış, Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği özellikle basın ve yayın faaliyetleriyle ideolojik mücadele içerisine girmişti. Bu amaçla Amerikan istihbarat birimleri tarafından propaganda merkezi olarak Münih belirlenmiş ve burada anti Sovyet gruplardan oluşan ve Amerika tarafından finanse edilen “Amerika’nın Rusya Halklarını Kurtarma Komitesi” (American Committee for The Liberation of the Peoples of The Russia) adıyla bir Komite kurulmuş, komiteye bağlı Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü’nce Dergi adı verilen bir süreli yayın çıkartılmıştı.

Aynı tarihlerde Münih’te, aralarında Türklerin bulunduğu milli ve müstakil amaçlı başkaca komiteler de mevcuttu. Bunların arasında belki de en tesirlisi Azerbaycan ve diğer Kafkas topluluklarının muhacereti tarafından kurulan, Kuzey Kafkasya Milli (İstiklal) Komitesiydi. Komitenin faaliyetleri ve yayın organı Kafkasya Dergisi (Der Kaukasus) önemliydi zira Komite üyelerinin Sovyetler Birliği ile olan mücadelesinin geçmişi Soğuk Savaş Dönemi ve Amerikan çıkarları ile sınırlanamayacak kadar kadimdi. Bu çalışma ile Münih’te yayımlanan söz konusu dergiler tanıtılmaya çalışılacaktır.

* Dr. Sibel Demirci, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, sibel.demirci@yok.gov.tr, Orcid: 0000-0001-6281-1966, Ankara, Türkiye.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Savaş, Münih, Komite, Yayıncılık.

Abstract

During the First and Second World Wars, Germany contacted the ethnic and religious elements of the allied and hostile states and benefited from these powers, especially in the field of intelligence. During the Cold War, activities such as public opinion and intelligence gained more importance, and the United States and the Soviet Union entered into an ideological struggle, especially with their press and broadcasting activities. For this purpose, Munich was designated as the propaganda center by the American intelligence units, and a Committee was established here under the name of "American Committee for the Liberation of the Peoples of the Russia", which consists of anti-Soviet groups and financed by the United States. A periodical called Journal was published by the Institute for the Learning of the Soviet Union.

At the same time, there were other national and independent committees in Munich, including Turks. Among them, perhaps the most influential was the North Caucasus National (Independence) Committee, which was established by the immigration of Azerbaijan and other Caucasian communities. The activities of the Committee and its publication, the Caucasus Journal (Der Kaukasus), were important because the history of the Committee members' struggle with the Soviet Union was too old to be limited to the Cold War Era and American interests. In this study, the aforementioned journals published in Munich will be tried to be introduced.

Keywords: The Cold War, Munich, Committee, Publishing

Giriş

Amerikalılar II. Dünya Savaşı'ndan sonra Münih'e geldiklerinde Almanların Doğu Bakanlığı tarafından Sovyetlere karşı organize edilmiş çok sayıda gayri Rus grup ile karşılaştı. Bu gruplar Almanlar tarafından istihbarat gücü olarak yetiştirilmişti ve çıkardıkları dergiler, düzenledikleri konferanslar ve radyo yayınları dikkat çekiciydi. Dolayısıyla Münih mevcuttaki bu elverişli yapısı sebebiyle bu defa da Amerikalılar için önemli bir istihbarat merkezi haline geldi. Propaganda ve bilgi toplama amacıyla Amerikan gizli servisi CIA, Münih'te 1951 yılında "American Committee for The Liberation of the Peoples of The Russia" (Amerika'nın Rusya Halklarını Kurtarma Komitesi) adlı bir Komite kurdu. Amerikan hükümeti tarafından finanse edilen Komite, Sovyet karşıtı Rus uyruklu diaspora ve Rus olmayan birçok milli temsilci ile irtibata geçti. Bu gruplarla irtibat muhtemelen Almanların Doğu

Bakanlığı'nda (Ostministerium) çalışan Gerhard von Mende gibi akademisyenler aracılığıyla sağlandı.¹

Komitenin kuruluşunun akabinde akademik çalışmalar yapmak üzere Sovyetler Birliğini Araştırma (Öğrenme) Enstitüsü kuruldu ve *Dergi* isimli süreli yayın çıkarılmaya başlandı. Bu Komitede özellikle Rus uyruklu olup Bolşevik olmayan unsurlar tesirliydi. Rusya Türkleri tarafından kurulan Komiteler ise Amerikan stratejilerine bağlı olarak çeşitlilik gösteriyordu. Kimi komiteler Sovyetlerden ayrılarak bağımsızlıklarına kavuşmayı milli

¹ Baltık bölgesi Almanlarından olan Prof. Gerard Von Mende Riga'da doğmuştur. Gerhard von Mende'nin Müslümanlara olan ilgisi 1919'da babasının öldürülmesiyle başladı. Aile, Letonya'da bir zamanlar büyük bir Alman azınlığın parçası olan Riga'da yaşıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Riga Kızıl Ordu tarafından işgal edildiğinde, burjuva temsilcileri toplandı ve sürüldü ancak Mende'nin bankacı olan babası, Kızıl Ordu üyelerince vurularak öldürüldü. Bu ölümün Mende'yi derinden etkilediği kesindir. Zira annesi ve altı kardeşiyle birlikte Almanya'ya kaçtıktan sonra, Rus yönetimi tarafından ezilen diğer insanları, Orta Asya Müslümanlarını incelemeye başlamıştı. Bu hadise onun tüm yaşamını ve kariyerini etkilemişti. II. Dünya Savaşı esnasında Doğu Bakanlığındaki (Ostministerium) görevi sırasında Hitleri Sovyetlere karşı silaha sarılacak mahkumları serbest bırakma konusunda ikna etti. Savaş ilerledikçe, von Mende, Nazilerin Sovyet azınlıklara yönelik politikasının baş mimarlarından biri oldu. Tatarlar, Türkler, Gürcüler, Azerbaycanlılar ve Ermenilerden oluşan ulusal komiteler kurdu. Rusça, Türkçe ve Almanca akan sohbetlerle uzun akşam yemekleri için Berlin'deki evini onlara açtı. Savaşın sonuna doğru Almanların yenileceğine hükmedilince Rusya Türklerinden olan lejyonları Batı cephesine- Yunanistan, İtalya, Danimarka'ya transfer ettirmeyi başardı. Çünkü bu Türklerin Sovyetler yerine İngiliz ya da Amerikan savaş esiri kamplarına girmelerinin daha iyi olacağını düşünmüştü. Ekim 1945'te, von Mende, İngiliz Ordusu'ndaki "Binbaşı Morrison"a, (ailesinin erişime açtığı bir mektuba göre) bir mektup yazdı. Almanların Doğu Bakanlığı'nın (Ostministerium) Sovyet halkları hakkındaki eşsiz bilgi kaynağını ortaya koydu. Bu onun istihbarat kariyerinin başlangıcıydı. 1940'ların sonlarında, yüzlerce Müslüman eski asker, Münih'teki ABD işgal bölgesinde mahsur kaldı. Nazi geçmişi sebebiyle çalışma olanağı bulamayan von Mende, kendisini esirleri aramaya adanmıştı. Bu karar hem Müslümanlar hem de von Mende için faydalı olacaktı. Soğuk Savaş'ın başlangıcıydı ve Batılı istihbarat teşkilatları, Demir Perde'nin arkasına göz atabilecek birileri için arayıştıydılar. Belgeleri analiz edecek, Sovyet karşıtı propaganda yayınlayacak ve casusları işe alacak insanlara ihtiyaçları vardı. Mende, Almanya'nın İngiliz işgali altındaki bölgesine, Düsseldorf'un ticaret merkezine yerleşti. Artık bir akademisyen olmasa da ofisine "Doğu Avrupa Araştırma Servisi" adını verdi. Kadrosu eski Ostministerium çalışanlarından oluşuyordu. Finansman, önce İngiliz işgal güçlerinden, ardından dışişleri bakanlığı belgelerine ve Bay von Mende'nin özel yazışmalarına göre, ulusal iç istihbarat teşkilatı ve Alman dışişleri bakanlığı da dahil olmak üzere çeşitli Batı Alman teşkilatlarından geldi.

Ancak 1956'ya gelindiğinde, von Mende'nin Münih'teki Müslüman eski askerler üzerindeki kontrolünü tehdit eden yeni bir rakip ortaya çıktı: Komite sadece Mende'yi değil aynı zamanda Sovyetlere karşı stratejisinin merkezini değiştirdi ve Rus olmayan milli güçlerden öte dini referansı olan Said Ramadan ve Müslüman Kardeşler ile çalışmaya başladı. "How a Mosque for Ex-Nazis Became Center of Radical Islam", By Ian Johnson Staff Reporter of The Wall Street Journal, *The Wall Street Journal*, July 12, 2005. Konunun ayrıntıları için bkz. Ian Johnson, *A Mosque in Munich- Nazis, The CIA and The Muslim Brotherhood In The West*, United States of America, Mariner Books, 2010.

ideal haline getirmişken kimi komiteler ise ayrılıkçı amaç gütmeyip Sovyetler nezdinde sadece kültürel ve demokratik haklarının tanınması yönündeki Amerikan stratejilerini savunuyorlardı. Kanat Kanatbay'ın başkanlık yaptığı *Türkelî'ni Kurtarma Komitesi* ile Ceyhun Hacıbeyli'nin bulunduğu *Azerbaycan Milli Birlik Meclisi* bu amaçla çalışırken Azerbaycan ve Kafkasya muhaceretinin önde gelen temsilcilerinin de yer aldığı, Başkanı Ahmet Magoma olan *Kuzey Kafkasya Milli (İstiklal) Komitesi* ve Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki *Milli Azerbaycan Merkezi*, ısrarla bağımsız devlet ülküsünü savunuyorlardı.²

Tüm bu komiteler, yayın yoluyla temsil ettikleri milletleri ve Sovyetlere karşı haklarını Batı kamuoyuna tanıtmaya çalışıyorlardı. Bu komiteler ve yayınları hakkında ayrıntılı çalışmalar bulunmamakla birlikte bazıları şöyle sıralanabilecektir: Azerbaycan muhaceretinden Abdurrahman Fetalibeyli Düdenginski ve Ceyhun Hacıbeyli tarafından çıkarılan *Azerbaycan Dergisi*, Türkistan Milli Birlik Komitesi'nin *Milli Türkistan Dergisi ve Türkelî Dergisi*, Amerika tarafından Münih'te kurulan Tatar Başkırları Milli Komitesinin yayın organı olarak 1952 yılında yayına başlayan *Azat Vatan Dergisi*, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü tarafından düzenli bir şekilde 1950-1960 arasında Münih'te yayınlanan *Caucasian Review* dergisi.³

Bu dergiler arasında en dikkat çekenleri Sovyetler Birliğini Araştırma Enstitüsü Yayını olan *Dergi* ile ve Kafkasya Komitesi'nin yayını olan *Der Kaukasus (Kafkasya)* dergisidir. Dergi, Soğuk Savaş döneminin Amerikan stratejisini yansıtırken, Kafkasya ayrılıkçı ve milli bir çabayı temsil ediyordu.⁴

² Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, Çeviren: Mesut Akın, Sarmal Yayınevi, Aralık 1999, İstanbul, s. 180-181. Azerbaycan'ın büyük şahsiyeti, devlet kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin yaşam ve çalışmalarına ilişkin olarak bakınız. Doç. Dr. Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015.

³ 1952 yılında ilki Ankara'da Azerbaycan Kültür Derneği bünyesinde, ikincisi ise Münih'te Azerbaycan Milli Birlik Meclisi bünyesinde olmak üzere "Azerbaycan" adlı iki dergi yayınlanmaya başlamıştır. Münih'te Türkçe yayımlanan ve redaktörlüğünü muhacirlerden Ceyhun Hacıbeyli'nin- Azerbaycan'ın dünyaca ünlü bestecisi ve müzik bilimcisi Üzeyir Hacıbeyov'un kardeşi- yaptığı "Azerbaycan" dergisi, yayını 1954'te durdurdu da Azerbaycan Kültür Derneği'nin Ankara'da çıkardığı "Azerbaycan" dergisi, uzun yıllar yayınlanmaya devam etmiştir. Azerbaycan muhaceretinin çıkardığı yayınlar için bkz. Dr. Öğr. Üyesi Vefalı Enserov, "Mehmet Emin Resulzade Önderliğinde Türkiye'de Çıkarılan Azerbaycan Siyasi Muhaceret Dergiler", *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Mayıs 2018, 3(1), s. 100-126.

Münih üzerindeki Amerikan stratejisi için bkz. Sibel Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri*, Haziran 2020, Post Yayınları, İstanbul, s. 99-118.

⁴ Söz konusu dergilere ilişkin temin edilen sayılar ve yayınlanan makalelere dair liste ekte yer almaktadır.

Sovyetler Birliğini Araştırma (Öğrenme) Enstitüsü ve Dergi Dergisi

21 Ağustos 1951 tarihli Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ait belgede, Amerikan Komitesinin amacı ve Amerika'nın bu süreci nasıl kurguladığı ayrıntıları ile anlatılmaktadır. Bu belgede özetle; 1950'nin yazında Dışişleri Bakanlığı Müşaviri George Kennan'ın direktifi ile CIA ve alt birimi olan OPC'e (Office of Policy Coordination- Siyaset Eşgüdüm Ofisi) Sovyetler Birliği dışındaki Ruslar adına konuşulabilecek siyasi mültecilere yönelik politik bir merkez geliştirme görevi verilmiştir. Bu Komitenin Avrupa'daki üssü ise Münih'te kurulacaktı.⁵

Komitenin kuruluşunun akabinde; "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü", "Bolşevizm Aleyhtarı Koordinasyon Merkezi" gibi kuruluşlar oluşturulmuş, bu kuruluşlarca komite tarafından yayımlanan İngilizce "Problems of the Peoples of the USSR" (Münih) ve Türkçe "Dergi", Rusça "Vestnik", Arapça "Elmecelle" (Münih) gibi dergiler çıkarılmış; ayrıca Radyo ise 1952'de "Radio Liberty" adıyla yayına başlamıştır.⁶

Bu yayınlar sadece propaganda aracı olmanın ötesinde akademik içerik ve üslupları ile dikkat çekerler. Aslında Amerika'nın kurduğu bu komitenin sözkonusu akademik veçhesi muhtemelen Harvard Üniversitesi'ndeki disiplinler arası Rus Araştırma Merkezi (RRC)'ne dayanıyordu. Bu Merkez Amerika'nın Soğuk Savaş hasmını anlamaya yönelik acil ulusal ihtiyacı karşılamak için 1948'de kuruldu. Amerikan hükümeti 1950-1960 yılları arasında Sovyetler Birliğini araştırmaya yönelik projeleri fonlamaya başlamıştı. Bu minvalde Amerikan Hava Kuvvetleri ve Harvard Üniversitesi arasında bir anlaşma imzalandı ve 2. Dünya Savaşı ile yerlerinden edilen Sovyet vatandaşları ile ilgili sosyal bir araştırma yapmak amacıyla anketler düzenlendi. *Harvard Mülteci Görüşme Projesi* adı ile yapılan proje Amerikan

⁵ Münih şehri Amerika'nın Sovyetlere karşı uygulayacağı strateji için öylesine bir seçim değildi. Zira Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi (Nazi Partisi) bu şehirde kurulmuş, iktidara gelen Naziler İkinci Dünya Savaşı esnasında Sovyetler Birliği aleyhine birçok stratejiyi Münih'te hayata geçirmişti. Dolayısıyla Sovyetlere karşı politik ve sosyal zemin mevcuttu ve Almanlar bu stratejilerini kurgularken özellikle Rusya topraklarındaki etnik ve dini yapıya yönelik akademik birikimden de faydalandılar. Sibel Demirci, a.g.e. s. 102-106.

1971'in ilk günlerinde New Jersey'den Cumhuriyetçi Senatör Clifford Case, Enstitü için CIA'nin parayı ödediğini açıkladı. Enstitünün giderlerinin CIA tarafından karşılanması kısa süre sonra durdu. Charles T. O'Connell, a.g.e. s.2.

⁶ Radyo çeşitli masalardan oluşmaktadır. Bu masalarda; eskiden Hitler'in Doğu Bakanlığında (Ostministerium) çalışan çeşitli Türkler çalışmaktadır. Radio Liberty'nin Azatlık adı verilen Tatar-Başkır servisinin direktörü olan Garip Sultan dışında Aman Berdimurat ve Veli Zunnun Türkistan masasında, Hüseyin İkran Özbek masasında, Edige Kırimal ise Tatar masasında çalışmaktaydı. Azerbaycan masasından sorumlu Fethalibey ise cinayete kurban gitmiştir. Demirci, a.g.e. s. 111.

bilim adamlarınca değerlendirildi.⁷ İşte Münih'te Komiteye bağlı olarak 8 Temmuz 1950'de kurulan "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün temeli bu projeye dayanmaktaydı.⁸

Enstitü 1951'de 12 kişilik bir kadroyla kurulmuş, bu sayı 1960'ta 70 kişiyi bulmuş ve kütüphanedeki kitap sayısı da 119'dan 40.000'e yükselmişti. Kurulduğu yıl Enstitü yayınları 25 ülkeden 400 adrese gönderilirken, 1960'ta 110 ülke ve 15.000 adrese postalanmaktaydı. Enstitünün ilim heyetinde beş Türk mevcuttu.⁹ Enstitünün başkanlığını Prof. Abdurrahman Avtorkhonov yapmıştı.¹⁰

Enstitünün yayını *Dergi* ise ilk kez 1955 tarihinde Türkçe çıkartılmaya başlanmış, üç ayda bir yayımlanmıştır. Dergi en son 1971'e kadar yayımlanmış olup toplam 66 sayı çıkmış, yaklaşık 650 adet makale yayımlanmıştır.¹¹ Her sayı ortalama 120-130 sayfa olarak çıkıyor, her sayıda makaleler dışında çeşitli isimler ile farklı köşeler de bulunuyordu. Dergi'nin önsözünde "Komünist Partisi azası olmamak, bu partiye temayül göstermemek şartıyla milliyeti ve siyasi kanaati ne olursa olsun herkes Enstitü ile teşriki mesai edebilir. Binaenaleyh ilmi ihtisas sahibi olan bütün Sovyet mültecileri, ikametgahları nerede olursa olsun Enstitü çalışmalarına iştirak etme hakkına haizdir" denilerek Enstitüde çalışma şartları kamuoyu ile paylaşılmaktaydı.

Kırım Millî Merkezi temsilcisi sıfatıyla Kırım Türk – Tatarlarını ve dâvalarını müdafaa ve temsil eden Dr. Edige Mustafa Kırimal, Dergi'nin kapanıncaya kadar sorumlu müdürlüğünü yapmıştı.¹² Dergi'nin başyazarlığını ise aynı zamanda enstitünün iki yıl başkanlığını, iki yıl da başkan

⁷ Münih'te bu Enstitü için yazan Sovyet araştırmacıları arasında John Armstrong, Frederick Barghoorn, Keith Bush, Allen vardı. Kassof, Roy Laird, Philip Mosely, Richard Pipes, Peter Reddaway ve Nicholas Timasheff bulunmaktaydı. Söz konusu anketlere Harvard'daki Davis Center Rus ve Avrasya Çalışmalarının Dijital Koleksiyonundan erişilebilecektir. Ayrıca projeye ait bilgiye de *A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System Online* adlı kitapçıktan ulaşılabilir.

⁸ Charles T. O'Connell, a.g.e. s. 3

⁹ Türkaya Ataöv, "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün Onuncu Yıldönümü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Yıl 1960, Cilt 15, Sayı 04, s.266-267.

¹⁰ Çerkez uyruklu Abdurrahman Avtorkhanov'un birkaç takma adından biri Kunta idi. Diğer isimler arasında Mansur, Manus Bulat Bek, K. Zurowzev, Alexander Uralov ve K. Abdraschman'dır. Kunta ve Enstitünün kuruluşuna dair ayrıntılı bilgi için bkz. Charles T. O'Connell, "The Munich Institute for the Study of the USSR", *University of Pittsburgh Center for Russian and East European Studies*, Aralık 1990. s.21-22.

¹¹ Dergi'nin sayılarına ilişkin tablo makalemiz ekinde yer almakta olup söz konusu yayının 18,20, 63, 64 olmak üzere toplam dört sayısına ulaşamamıştır.

¹² Kırimal'ın hayatı için bkz. Müstecip Ülküsal, "Dr. Edige Mustafa Kırimal'ı Kaybettik", *Emel Dergisi*, Mayıs-Haziran 1980. Sayı 118, sf. 1-5.

yardımcılığını yapan kişi M.Emin Resulzade'nin kader arkadaşı, Azerbaycan milli hareketinin önemli ismi ve muharriri Mirza Bala Mehmetzade yapmıştı. Mirza Bala'nın milli duruşu ve mücadelesi, Amerikan stratejisi ile örtüşme de saygın kimliği, itibarı ve tecrübesi ile bağımsız Azerbaycan fikrini her platformda savunması önemlidir.¹³ Mirza Bala Mehmetzade'nin 1959 yılında vefatına kadar derginin yayın politikalarında Rusya Türklerinin etkili olduğu görülebilir. Dergide birçok yabancı akademisyenin yanında Mirza Bala, Süleyman Tekiner, Edige Kırım al gibi Rusya Türklerinin yazılarına da rastlanılmaktadır.

Yazı Kurulu'nun okuyuculara duyuruları ve özellikle *Dergi* hakkındaki geri bildirim talepleri her sayıya mevcuttur. Dergi'nin her sayısı farklı renkte bir kapak ile basılmaktadır. "Yeni Neşriyat" adlı bir köşenin bulunduğu, Türkiye dâhil çeşitli ülkelerde konu ile alakalı çıkarılan yeni yayınlara ayrıntıları ile yer verildiği, her sayıda bu köşenin düzenli olarak mevcut olduğu görülmektedir. Yine Dergide "*Muhtelif Haberler*" başlıklı bir bölüm vardır ve bu bölümde özellikle Sovyetler içindeki üniversitelerin, kuruluşların haberlerine yer verilmektedir. Dergi 'de yayımlanan makalelerin değişik dillerde olması ve ilmi içerikleri ve sistematik olmaları dikkat çeken taraflarıdır. Makalelerin şekli ve içerik olarak ilmi tarafları ve standart formları belki de Enstitüde çalışan akademisyenlerin tesiri olarak addedilebilir.

Yine her yıl Enstitü tarafından Amerika, Asya ve Avrupa'nın muhtelif yerlerinden gelen ilim ve fikir adamlarının katıldığı "ilim konferanslarının" düzenlenmiştir. Konferanslara katılanlar arasında Sovyetler Birliğindeki Türk illerine mensup kişiler mevcuttu; Türkistanlılardan doktor Tahir Çağatay, doktor Aman Berdi Murat, doktor Ergaş Şermetoğlu, Prof. Dr. Kadir Osman, muharrir Murat Taçmurat, mühendis Kanat Kanatbay, Azerbaycan'dan Abdülvahap Yurtsever, Dr. Hasan Bey Oroys, Ceyhun Hacıbeyli, Mirza Bala, Süleyman Tekiner, İsmail Ekber, Mehmet Emircan, İdil-Ural Türklerinden Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Mecit Sakmar, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Dr. Ahmet Temir, muharrir T. Devletçin, muharrir Nimeti, Kırım Türklerinden Avukat Müstecip Ülküsal, Dr. Edige Kırım al, avukat İbrahim Otar, Şimali Kafkasya'dan Ali Kantemir, Ahmet Nebi Magoma, Vassan Girey Cabagi,

¹³ Mirza Bala Mehmetzade, ilk sayısı 1955 Ocak ayında çıkan Dergi'de vefat ettiği 08 Mart 1959'a kadar toplam onaltı (16) makale yayımlamış, Dergi'nin başyazarlığını yapmış, enstitünün ilim heyetinin iki yıl başkanlığını, iki yıl da başkan yardımcılığını yapmıştır. Böylece Azerbaycan'ın milli davasını Batı kamuoyuna tanıtmış aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan ve Türk dünyasının varlığını unutturma çabası karşısında kalemi ile gerekli mücadeleyi vermiştir. Mehmetzade sadece Azerbaycan'ın değil tüm Türk Dünyasının önemli münevverleri arasında sayılmalıdır.

Ramazan Karça, Abdurrahman Avtorhan. Söz konusu kişilerin birçoğu Münih merkezli faaliyetlerde bizzat rol almaktadırlar.¹⁴

Gerek konferanslarda gerekse yayınlarda Sovyetler ile ilgili olarak öne çıkan vurgu, komünizmin ideolojisi ile Lenin ve Stalin'in pratik uygulamalarının tutarsızlığıdır. Bu tartışmalar oldukça ilmi ve ideolojik tahlillere dayanmaktadır. Yazılarda anti Sovyet milletlerden ayrıntılı bahsedilmekle birlikte milliyetçilik ve "müstakil devlet kurma" fikrinden bahsedilmemektedir. Derginin Amerika tarafından finans edildiği dikkate alındığında normal addedilecek bu durumun tek istisnası Mirza Bala'nın yazılarında görülmektedir. Bala her yazısında mutlaka Azerbaycan tarihine ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1920'li yıllarına yer vererek "milli bağımsız devlet" hissini sıcak tutmaktadır.¹⁵

Kafkasya Milli (İstiklal) Komitesi ve Kafkasya Dergisi (Der Kaukasus)

Sovyet emperyalizmine karşı mücadele eden Münih'teki Türkler arasında Azerbaycan muhaceretinden isimler öne çıkmaktadır ve bu şahsiyetler özellikle Gürcüler ve Kafkas halkları gibi anti Sovyet milli unsurlar ile iş birliği yapmışlardır. 1900'lerin başından itibaren kader birliğine dönüşen bu ilişkilerin en bilineni Azerbaycan'ın banisi ve milli lideri Mehmet Emin Resulzade ile Kafkas halklarının önde gelen temsilcilerinden olan Dağıstanlı Ahmet Nabi Magoma arasındaki dava arkadaşılığıdır.¹⁶ Bu yakınlık 1950'li yıllardan itibaren onları aynı komitede ve yayında birleştirecektir. Çeşitli ülkelerde temsilcilikler açan Kafkasya Milli (İstiklal) Komitesi tarafından Münih'de Ağustos 1951 yılından itibaren Türkçe-İngilizce-Rusça olarak "*Milli İstiklal Mefkûresini Yayar*" şiarı ile "*Kafkasya Dergisi (Der Kaukasus)*" çıkarılmaya başlanmıştır.¹⁷ Dergi 1953 yılından itibaren

¹⁴ Anonim "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün VIII. İlmi Kongresi" Dergi, Münih, 2. Yıl, 1956, No:6, s.105-109.

¹⁵ Sibel Demirci, "Mirza Bala Mehmetzade'nin Münih Yazıları", 29-30 Aralık 2021, "*Dünya Azərbaycanlıları: Tarix Və Müasirlik*" Mövzusunda IV Beynəlxalq Konfransı'nda yapılan sunumdan alınmıştır.

¹⁶ Magoma 26 Mart 1961'de Kuzey Kafkasya Milli Komitesi Başkanı iken vefat etmiştir. Özellikle Resulzade ile birlikte bu mücadelede örnek isimdir. Kuzey Kafkasya Lezgilerin Marural (Avar) kolundandır. Kuzey Kafkasya hürriyet savaşçılarından İmam Şamil'in silah arkadaşısıdır. Ayrıntılar için bkz. Dr. Vasfi Güsar, "Prof.Dr. Ahmed Nabi Mogama" *Yeni Kafkasya Dergisi*, Mart Nisan 1961 Sayısı, s. 1-3.

Magoma 1961'deki ölümünde iki yıl önce ABD'de yaşayan yurttaşlarına şöyle seslenmiştir. "Biz yaşlıların günleri sayılıdır. Siz Kafkasyalı genç mülteciler yerlerimizi doldurmalısınız. Amerika, dünya milletleri kaderinin halledildiği büyük bir devlettir. Saflarınızı sıkı sıkı birleştirerek teşkilatlanınız. Birgün gelecek ve Kafkasya kurtulacaktır. Avrupa ve Asya'nın hür milletleri arasında yerini alacaktır." Dergi Dergisi, yıl: 1961, no:23-24, s.91

¹⁷ Sibel Demirci, "Kuzey Kafkasya Milli (İstiklal) Komitesinin Yayın Organı "Kafkasya (Der Kaukasus) Dergisi Ve Azerbaycan Muhacereti" *Qafqazşünasların II Beynəlxalq Forumu, 2nd*

“Birleşik Kafkasya Dergisi (Vereinigtes Kaukasien)” adı ile çıkarılmaya devam eder. Her iki derginin de mesul müdürü veya yazı kurulu başkanı Ali Han Kantemir'dir.¹⁸

Dergide, Azerbaycan muhaceretinden Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Süleyman Tekiner, Naki Keykarun, Mehmet Kengerli, Mustafa Hakkı Türkekul'un yanısıra Kafkas halklarından Alihan Kantemir, Prof.Dr. Ahmet Nami Magoma, Prof. Aytek Namitok, Kadircan Kafli, Albay G. Tokayev, Nureddin Golbaç, gibi şahsiyetlerin yazıları dikkat çekmektedir. Yaklaşık 30-35 sayfa olan *Kafkasya* dergisinin (*Der Kaukasus'un*) ilk sayısında Resulzade'nin 26 Ağustos 1951'de Amerika'nın Sesi radyosuna (VOA) verdiği ilk demeç yer almaktadır.¹⁹

“Kafkasya Milli (İstiklal) Komitesi” ve “Kafkasya Dergisi” nin oluş ve yayın felsefelerinde özellikle tüm Kafkasya halklarının ayrı ayrı milli özerk devlet olma inancı dikkat çekmektedir. Bu tutum derginin birinci sayısındaki “*Dava ve Gayemiz*” başlıklı takdim metninde açıkça beyan edilmiştir. Ağustos 1951 tarihli birinci sayıda “*Dava ve Gayemiz*” başlığında Kafkasyalıların genel durumuna, Hristiyan ve Müslüman ayırımı yapmaksızın bir olduklarına, Türkiye, İran, Türkistan ile olan tarihi bağlarına (Türkiye ve Azerbaycan ve Türkistan'ın kan bağı olduğu beyan edilmektedir) dikkat çekilmektedir. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Şimali Kafkasya'nın müşterek vatanlarının kurtuluş yolunda vahid bir cephe oluşturdukları vurgulanmıştır.

International Forum Of The Caucasus Studies Scholars, 23-24 May / May, 2019, Bakı / Baku 1-Ci Kitap, S.41-48

¹⁸ 9 Mayıs 1886 yılında Kafkasya'da doğan Kantemir Alihan Kantemir (1886-1963) 9 Mayıs 1886 yılında Kafkasya'da, Kuzey Osetya'nın Karaağaç köyünde Digor-Aldarların çocuğu olarak doğdu. Vladikavkaz Lisesi'nde ve Petersburg Hukuk Fakültesi'nde öğrenim gören Kantemir aslen Osetin'dir. 1921'den sonra Türkiye'de, daha sonrada Almanya'da yaşamıştır. “Kuzey Kafkas Milli Komitesi”nin bulunmuş, “Kafkasya” gazetesinde editörlük yapmıştır. Ali Han Kantemir, savaş sonrasında bir süre İsviçre'de yaşadktan sonra Almanya'ya dönerek Münih'te Ahmed Nabi Magoma ve diğer arkadaşlarıyla birlikte Kuzey Kafkasya Milli Merkezini yeniden hayata geçirdi. Kafkasya ötesi Milletlerinin (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) örgütlerinin katıldığı "Kafkasya İstiklal Komitesi" oluşturuldu. Ali Han, bu komite tarafından İngilizce, Rusça, Türkçe olarak uzun süre yayımlanan "Kafkasya" (sonra Birleşik Kafkasya) dergisinin genel yayın müdürlüğüne getirildi. Ölünceye kadar, "Amerikan Kurtuluş Komitesi" ile iş birliği yaparak “Kuzey Kafkasya İstiklal Komitesi” başkanlığı, “Sovyetler Birliği Milletlerini Kurtarma Cemiyeti Paris Bloku) başkan yardımcılığı, bu kuruluşun yayın organı olan “*Problems of the Peoples of the USSR*” dergisi yazı kurulu üyeliği ve “Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü'nün Arapça yayınladığı “Elmecelle” dergisinin sorumlu müdürlüğü görevlerinde bulundu. 16 Nisan 1963 yılında Münih'te öldü. <https://kuzeykafkasyacumhuriyeti.org/biyografi/ali-han-kantemir.html>

¹⁹ *Kafkasya Dergisi*, Ağustos 1951, 1. sayı, s. 5-7

Yine dergide gayri Ruslar ile Amerika ve Avrupa'da diaspora konumundaki Bolşevik olmayan Ruslar arasındaki mücadelenin ilk örneklerini görmekteyiz. Sözkonusu Ruslar tarafından Amerika'da çıkarılan "Sosyalisticeyski Vestnik" adlı mecmuadan bahsedilen bir yazıda milletlere istiklal hakkının yalnızca yapılan plebisitler sonrası verilmesi gerektiği, bu durumda Stalin'in nüfus politikalarının işe yarayacağı ve bölgelerin kaderlerinin tayinine Rusların kolaylıkla karışacağına dikkat çekilmektedir.²⁰

Eylül-Ekim 1951 yılındaki ikinci ve üçüncü sayısında ise yine Resulzade'nin yazısı ön plandadır. Resulzade yazısında Amerika'nın kuruluş ve demokrasi mücadelesi ile Rusya içindeki toplulukların özgürlük mücadelelerinin birbirine benzemediğine dikkat çekmektedir. "Kafkasya Konfederasyon Hareketi" başlıklı bu yazıyı neden kaleme aldığı sorusuna cevap bulamamakla birlikte büyük bir ihtimal komünist olmayan ve Amerika'da yaşayan Rusların Azerbaycan Türkleri gibi Sovyetlere karşı mücadele eden milletler aleyhinde yaptıkları propagandaya karşı yazıldığı düşünülmektedir. Yazıda Kafkasya'daki milletlerin zaten 1918 yılında Çarlık yıkıldıktan sonra özgür ve milli birer devlet kurduklarını, bu devletlerin Amerika da dâhil olmak üzere birçok Batılı devlet tarafından tanındığını ancak bu devletlerin Sovyetler tarafından ilhak edildiklerini hatırlatmaktadır. Sonuç olarak yeni bir devlet kurma hayalinden de öte tarihte zaten devlet kurmuş halkların davalarının Amerikan kamuoyu tarafından iyi anlaşılması amaç edinilmiştir.²¹

Kafkasya Dergisi özellikle Rusya Türklerinin o dönem Avrupa'daki faaliyetlerini anlamamıza imkân tanır. Türkiye kamuoyunun da bir kısmı muhtemelen o dönem bu dergiyi takip etmiştir.²² Konferansa Ahmet Magoma başkanlık etmiş olup muhacirlerin iskânı başta olmak üzere diğer milletlere ait komiteler ile ilişkiler, dikkat çeken konulardandır. Komite her ne kadar Şimali Kafkasya ismi ile anılsa da Ukrayna, Kazan, Belarus ve bilhassa İdil-Ural, Kırım ve Kalmık teşekkülleri ile kurulan dostane ilişkilerden bahsedilmiştir.²³ Komitenin aldığı ve Magoma'nın açıkladığı en önemli karar ise; "Sovyet rejimine karşı mücadele eden bütün milletlerle hatta Ruslarla mesai edebiliriz. Fakat bir şartla; milletimizin mukaddes haklarının ve onun mutlak siyasi istiklalinin kayıtsız şartsız tanınması ve hürmet edilmesi" dir.

²⁰ Kafkasya Dergisi, Ağustos 1951, 1. sayı, s. 28.

²¹ Kafkasya Dergisi, Sayı: 2-3. s. 3-5.

²² Örneğin 16 Eylül 1951'de, 200 kişinin iştiraki ile Şimali Kafkasya Milli Komitesi tarafından Münih'te bir konferans düzenlendiği bilgisi sadece bu kaynakta yer almaktadır.

²³ Kafkasya Dergisi, Sayı: 2-3. s.36-41.

Aynı sayıda yer alan “Amerika Rusya’nın İstikbalini Nasıl Görüyor?” başlıklı yazıda ise Amerika’daki matbuat ve kamuoyu eğilimi değerlendirilmiş ve Amerikan dış politikasının stratejisti George Kennan’ın son makalesinden bahsedilerek “Rusya’nın dâhilinde her çeşit separatist hareketlerini desteklemenin aleyhinde bulunuyor ve ananevi Rus emperyalizmi karşısında pek müsamahakâr davranıyor. Öyle görünüyor ki, bütün bu beyanatlar karşısında ve Kongrenin Rus milletine karşı dostluk beslediğini teyit eden mesaj karşısında, Rus milletinin Kremlin’in idarecileriyle arasını bozmağa çalışan Amerikan siyaseti, Sovyet Rusya’nın “Sovyet” olduğu için değil bilhassa Rusya olduğu için dünyayı tehdit ettiğini unutacaktır. Bütün bunları nazarı itibara alarak diyebiliriz ki, bir harp vukuunda Amerika Birleşik Devletleri Rus devletinin parçalanması ve Rus olmayan milletlerin de kendi akıbetlerini tayin etmeleri parolasını ortaya atmağa karar vereceklerdir.”

Sözkonusu dergi, maddi imkânsızlıklar ve zor şartlar sebebiyle sınırlı sayıda çıkmış olsa da özellikle temin edilen Türkçe sayıları incelendiğinde döneme ilişkin olarak oldukça kıymetli bilgilere haizdir.²⁴ Sonuç olarak; Kafkasya Dergisi Soğuk Savaş Dönemi’nin gerçekliğinin ve Sovyetler Birliği ile Amerika ilişkileri gölgesindeki Kafkasya’nın tarihini anlamak için özel öneme sahiptir. Milli duruşu ile Sovyetler Birliğine karşı mücadele azmi yine Amerika Birleşik Devletleri’nin Kafkas halklarına çizdiği jeostratejik plana karşı çıkışı Kafkasya Dergisi’nin çalışılmasını elzem kılar.

Sonuç

1950’lerde Münih’te çıkarılan her iki dergi de özellikle Türk Dünyasının soğuk savaş dönemi tarihine ışık tutar niteliktedir. Dergilerin yazıları incelenecek olursa; Sovyetler Birliğine karşı benzer amaç gütmeleri, Mirza Bala Mehmetzade, Süleyman Tekiner, Edige Kırimal gibi Rusya Türkü isimlerin her iki dergide de yazmış olmaları, her ikisinin de Münih’teki siyasi çevrelerden beslenmeleri ortak özellikleridir.

Buna karşılık Dergi dergisindeki yer alan yazıların ilmi içerikleri, profesyonel üslup ve şekli nitelikleri, basım ve dağıtımın Amerikan kuruluşlarınca finansmanı oldukça farklıdır. Dergi’deki yazılar incelendiğinde, gerçekçi ve ilmi yanları şaşırtıcıdır ve bu durum onu basit bir propaganda aracı olmaktan çıkarmaktadır. Zira Dergi özellikle Sovyetler Birliği çalışmaları yapan araştırmacılar için zengin bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilebilir. Sadece manipülasyon amaçlı değil fakat özellikle

²⁴ Kafkasya Dergisinin 1951 yılında çıkmaya başlayan ilk sayısı ile Ocak 1955 tarihindeki bu adla çıkarılmış son sayısı olan 23 sayıda da dâhil tüm sayıları incelenmiştir.

Amerikan stratejileri için gerekli, gerçekçi bilgileri içeren Dergi'nin 1960'tan sonra yazı ve yazarlarındaki çeşitliliğin azalması, yabancı bilim adamlarının hakimiyetindeki artış, sayfa sayısının düşmesi gibi sebeplerle çehresinin değiştiği de kabul edilmelidir. Dergi'nin stratejisindeki bu değişiklikte Amerika'nın Sovyetlere karşı değişen stratejilerinin de tesiri muhakkaktır. Özellikle 1960-1970 arasında Doğu ve Batı bloku arasında cereyan eden hadiseler, uluslararası ilişkiler tarihinde Yumuşama (Detand) Dönemini başlatmış, dünyada bağlantısız ülkelerin sayısının artması bu süreci hızlandırmıştır. Dergi'nin Sovyetlere yönelik yazı stratejisi bu sebeple değişmekle birlikte Rusya Türklerinin Derginin yayım politikası üzerinde tesirini azaltan hadise ise özellikle baş yazarlığını yapan Mirza Bala Mehmetzade'nin 1959 yılında vefatıdır. Çünkü Mirza Bala, Rusya Türklerinin haklı davalarını dile getirecek güçlü kaleme sahip itibarlı bir münevverdir.

Kafkasya Dergisinin ise yayım süresi ve içeriği dikkate alınınca mali zorluklara maruz kaldığı, yazıların bilimsel bir çehreden öte, duygusal söylemler ile kalem alındığı görülecektir. Ancak Kafkasya Dergisi'nin belli ülkeye sadık dava adamları tarafından çıkarılması, dönemin hadiselerini, bilinmeyen dış politik bağlantıları dile getirmesi bakımından önemlidir. Amerika'nın Münih merkezli Rusya Türklerine yönelik tüm stratejisi Kafkasya Dergisinden takip edilebilecektir. Yine soğuk savaş dengelerinin Türkler arasında meydana çıkardığı ayrışmaları kayıt altına alan Kafkasya Dergisi, Sovyetler karşısında Azerbaycan muhacereti ve diğer Kafkas halklarının hafızası açısından önemli bilgilere haizdir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Berzeg, Sefer Ersin, *Kafkas Diasporasında Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Kuban Matbaacılık, Ankara, 2008.
- Bilge, Ali Suat, *Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1960) Güç Komşuluk*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1992.
- Caferoğlu, Ahmet, *Göçten Konular*, Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu Yayınları, İstanbul, Eylül 1962.
- Demirci, Sibel, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri*, Post Yayınları, İstanbul Haziran 2020
- Hayit, Baymirza, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Güven Yayınları, 1975.

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlardan İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

Johnson, Ian *A Mosque In Munich*, First Mariner Books Edition, Printed in the United State of America, 2011.

Landau, Jacob M. *Pantürkizm*, Sarmal Kitapevi, İstanbul, 1999.

O'Connell Charles T., *The Munich Institute for the Study of the USSR*, University of Pittsburgh Center for Russian and East European Studies, Aralık, 1990.

Otar, İsmail, Cafer *Seydahmet Kırımer'in Günlüğü (1954-1960)*, Polatlı Kırım Türkleri Dayanışma Derneği Yayınları, Ankara, 2003.

Ramazan, Musa, *Bir Kafkas Göçmeninin Anıları*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001.

Şimşir, Sebahattin, *Mehmet Emin Resulzade Hatıralar ve Kafkasya*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Temir, Ahmet, *Vatanım Türkiye*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Tüzün, Süleyman, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Dış Türkler Tartışmaları (1939- 1945)* Fakülte Kitapevi, Ankara,2005.

Yagublu, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015.

Makaleler

Enserov, Vefalı, “Mehmet Emin Resulzade Önderliğinde Türkiye’de Çıkarılan Azerbaycan Siyasi Muhaceret Dergiler”, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Mayıs 2018, 3(1), s. 100-126.

Ülküsal, Müstecip, “Dr. Edige Mustafa Kırımal’ı Kaybettik”, *Emel Dergisi*, Mayıs-Haziran 1980. Sayı 118, sf. 1-5.

Dergiler

Dergi Dergisi, No:23-24. Yıl: 1961

Kafkasya Dergisi, Yıl:1, Sayı:1, Ağustos 1951

Kafkasya Dergisi, Yıl:1, Sayı:2-3, Eylül-Ekim 1951

Kafkasya Dergisi, Yıl:1, Sayı:4-5, Kasım Aralık 1951

Yeni Kafkasya Dergisi, Sayı: Mart Nisan 1961

Sunumlar

Sibel Demirci, “Mirza Bala Mehmetzade'nin Münih Yazıları”, 29-30 Aralık 2021, “*Dünya Azərbaycanlıları: Tarix Və Müasirlik*” Mövzusunda IV Beynəlxalq Konfrans.ı

Sibel Demirci, “Kuzey Kafkasya Milli (İstiklal) Komitesinin Yayın Organı “Kafkasya (Der Kaukasus) Dergisi Ve Azerbaycan Muhacereti” *Qafqazşünasların II*

Sibel DEMİRCİ

*Beynəlxalq Forumu, 2nd International Forum Of The Caucasus Studies Scholars,
23-24 May / May, 2019, Bakı / Baku 1-Ci Kitab, S.41-48*

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

Ekler

DERGİ DERGİSİ (1955-1971)²⁵

Sayı	Yıl	İçindekiler	Yazar	Sayfa
1	Ocak Mart 1955	Neşriyata Başlarken		3
		Sovyetlerin Türkistan'da tatbik ettikleri siyasetin son safhaları	Prof.Dr. Zeki Velidi Togan	5
		Moğol Halk Cumhuriyeti	Prof. N. Poppe	22
		İkinci Türkmen Dil Kurultayı ve onun siyasi maliyeti	A. Uluktuk	41
		Sovyetlerin Cenubi Azerbaycan hakkındaki emelleri	Mirza Bala	48
		Kırım'da Sovyetlerin din siyaseti	Dr. Edige Kırimal	55
		Ukrayna şarkiyatçılığının teşkili ve tahribi	Prof V.Dubrovskiy	68
		Ural-arkası ile Türkistanın nakliyat işleri	A.Akku	76
		Sovyetler Birliğinde İslam dininin durumu	T. Devletçin	94
		Bolşevik İhtilalinin ve Sovyet sosyal doktrininin muasır harpler üzerinde tesiri	N.Galay	104
		Türkistanda hayvancılığın vaziyeti	Murat Taçmurat	116
		Türkistan ve Kafkasya Cumhuriyetlerinde pamukçuluğun gelişmesindeki zorluklar	S. Kabış	124
		Yeni öğretim yılının hususiyeti	Y. Kaval	129
		Resulzade Mehmet Emin	Mirza Bala	134
		YENİ NEŞRİYAT		
		Kırım Türklerinin milli mücadeleleri		140
		Mannerheim'in hatıraları		144
		Sovyet arkeolojisi		152
		Buhara'daki Mir-i Arab medresesi		153
		Azerbaycan dergisi		158
2	Nisan Haziran 1955	Bakü'den Bandung'a kadar	Prof.Dr. G. Von Stackelberg	3
		Bandung Konferansındaki ideoloji ayrılıklar	A. Ömerhan	13
		Azerbaycan'da köylü mukavemetinin milli karakteri	Mirza Bala	32
		Ukrayna ve Kırım topraklarının imarı meselesi	A.Akku	54
		Kuzey Türkistanın (Kazakistan) nüfus durumu ve bakir arazisinin benimsenmesi meselesi	Y. Miroğlu	75
		Sovyet Azerbaycanı maarifine toplu bir bakış ve komünist terbiye sisteminin hedef	Süleyman Tekiner	90
		1917-1921 yıllarında Kazak devletinin yeniden ihyası	V.G. Glazkov	109
		Sovyetler birliğinde çocuk işçiliği	Y. Kaval	122
		Yazıcıların nazarı dikkatine		130
		YENİ NEŞRİYAT		
		Lehistan Yolunda		133
		S.S.C.B. Hidroelektrik tesislerinin taşıt önemi		136

²⁵ Listeler tanzim edilirken orijinal yazım şekline sadık kalınmıştır. Liste 8 punto ile yazılmıştır.

		Ukrayna Mecmuası		141
3	Temmuz Eylül 1955	Azerbaycanda Sovyet Kolonizasyonu siyaseti	Mirza Bala	3
		1917 ihtilalinden evvel ve sonra Kırım Türk ailesi ile kadının durumu	Dr. Edige Kırimal	13
		Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde ziraatın durumu	V.S. Merzalow	31
		Bolşeviklerin İdil Ural Türkçesini imha siyaseti	Mustafa Aytugan	50
		Belarusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti niçin ve nasıl kuruldu	Y. Minskli	62
		Azerbaycan bestekarı Üzeyir Hacıbeyli ve eserleri	M.H.Türkekul	90
		Sovyet demiryolu nakliyatında devamlı buhran	A.Akku	
		Ayaz İshaki İdilli	Sultan (S.Ufalı)	107
		En yeni Sovyet tarihçiliği nazarında Türk dünyası	Prof.V.Dubrovskiy	121
		Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinin intişarı münasebetiyle	A.Ömerhan	129
		YENİ NEŞRİYAT		
		Central Asian Review		135
		Moskovadan geliyorum		139
		MUHTELİF HABERLER		143
4	Ocak Mart 1956	Sovyetler Birliği Türklerinin münevver kadrosu	A.Kut	3
		Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin menşei hakkında	Mirza Bala	19
		İdil-Ural bölgesindeki Türklerin menşei	Dr. Hamit Zübeyir Koşay	36
		Özbekistan tarih ve kültürünün tahrifi	A. Ömerhan	44
		Türk Kırımı dair tarihi kaynak ve araştırmalar	Prof.V.Dubrovskiy	53
		Sovyetler Birliği şimal bölgesinin iskanı	Y.Miroğlu	77
		Azerbaycan Türklüğünce benimsenemeyen bir ideoloji	S.Tekiner	88
		Sovyetler Birliğinin toplama kampları	A.Gayev	107
		Sovyet silahlı kuvvetlerinin tenkisi meselesi	N.Galay	123
		Stalin dün ve bugün	V.Bondarenko	129
		Şanlı Gök-Tepe müdafasının 75. yıldönümü	Murat Taçmurat	141
		YENİ NEŞRİYAT		
		Aevlenen Hilal		145
		Azerbaycan dergisi		148
		Mücahit dergisi		150
		MUHTELİF HABERLER		152
5	Nisan Haziran 1956	Komünistlerin tarih telakkisi ve Sovyet esiri Türklerin mukadderatı	Mirza Bala	3
		Kırım da topyekûn tehcir ve katliam	Dr.Edige Kırimal	13
		Şimali Kafkasyada tehcir ve katliam	Ramazan Karça	35
		Azerbaycan Sovyet imha siyaseti	M.B. Mehmetzade	51
		Sovyetler Birliğinde sanayinin sosyalistçesine yerleştirilmesi ve milli cumhuriyetlerin iktisadi gelişmesi	A.Popluyko	73
		İç Asyada siyaset ve yazı	Paul B.Henze	95
		YENİ NEŞRİYAT		
		Büyük İslam Tarihi		114

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

		İstiklal Savaşı		116
		Ukrayna İlimler Akademisi		119
		MUHTELİF HABERLER		121
6	Temmuz Eylül 1956	Sovyet devlet sisteminde mahkûm milletler	Mirza Bala	3
		Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XX. Kongresi ve Sovyetler Birliğinde milletler meselesi	Prof.Dr. Hans Koch	20
		Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XX. Kongresi kararlarında Sovyet dış siyaseti	Dr. R. Yakemçuk	31
		Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XX. Kongresinde talim ve terbiye meseleleri	Ramazan Karça	47
		İşte, Azerbaycan tarihi ve kültürü böyle tahrif ediliyor	S. Tekiner	60
		Sovyetlerin harp doktrininde yeni temayüller	N.Galay	75
		Güney Kafkasyanın demiryolu nakliyatı	A.Uselit	87
		Sıra Muhittinov'da mıdır?	M.Taçmurat	103
		Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün VIII.İlmi Kongresi	V.N	105
		YENİ NEŞRİYAT		
		Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları		109
		Türkistan Sesi		118
		MUHTELİF HABERLER		120
7	Ekim Aralık 1956	Sovyet sömürgeciliğinin tarihi-ideolojik kaynağı ve mukadder akıbeti	Mirza Bala	3
		Kazanlı fikir adamı ve tarihçi Rızaeddin Fahreddinoğlu	A. Battal Taymas	17
		Sovyet dış ve iç siyasetinin sınır hatları üzerinde buhran	N.Galay	33
		Bolşeviklerin 1917-1918 yıllarında Kırmıda milliyet siyaseti	Dr.E Kırmal	44
		Komünist Partisinin XX. Kongresinden sonra Sovyetler Birliğinde tarih ilmi ve şarkiyatçılık	Dr.G.von Strackelberg	57
		Büyük Azerbaycan Şairi Fuzuli	Azer Tamer	70
		Müslüman-Arap dünyasında Sovyet propagandasının dış şekilleri	Arif Sultan (S.Ufalı)	85
		Azerbaycan Türkçesinin devlet dili ilan edilmesi münasebetiyle	Süleyman Tekiner	97
		YENİ NEŞRİYAT		
		XX. Asır Türkistanı		116
		Kırmıh bir Türkün Rusyadaki Maceraları		121
		MUHTELİF HABERLER		124
8	Ocak Mart 1957	Sovyet Birliğinde Türkoloji "Türk dilleri" ve "Türk milletleri"	Mirza Bala	3
		Komünistlerin İmam Şamil hakkında fikir değiştirmeleri ve onun sebepleri	Ahmet Magoma	19
		Şimali Kafkasya demiryolları	A.Uselis	41
		Tataristan Muhtar Cumhuriyetinin siyasi kuruluşu	T.Devletçin	60
		1956 İslam Kongresinde Sovyet mahkumu milletler meselesi	Abdülğani Derbendi	78
		İkinci dünya savaşından önce Sovyet devlet müesseselerinin "yerleştirilmesi"	Prof. V.Dubrovskiy	94
		YENİ NEŞRİYAT		

		İslam		104
		Mev'ut cennette bir Tudehli		110
		Türk lisanları mukayeseli grameri hakkında araştırmalar		119
		Ukrayna milli komünistleri		121
		MUHTELİF HABERLER		123
9	Nisan Haziran 1957	Rusya İhtilalinde Türkler	Mirza Bala	3
		Macar isyanının dersleri	N.Galay	17
		Sadri Maksudi Arsal	A.Battal Taymas	36
		Altını beşyillik planda Sovyetlerin iktisadi problemleri	V.Marçenko	48
		Sovyet pedagojisinde buhran	Ramazan Karça	64
		Bariz bir hakikati uğultuya boğmağa yeltenen kısık bir ses	Süleyman Tekiner	76
		Sovyetler Birliğinde nüfus hareketi	Y.Miroğlu	87
		Sovyet temerküz kamplarının içyüzü	A.Gayev	98
		Moskovanın sürgün ve imha ettiği milletler		119
		MUHTELİF HABERLER		125
10	Temmuz Eylül 1957	Sovyetlerde nasyonel komünizm ve kızıl Turan efsanesi	Mirza Bala	3
		Sovyetlerde milli hakların kırkncı yıldönümü	Prof.Dr. Reinhart Maurach	13
		Son yıllardaki Sovyet dış siyasetinin ana hatları	D.Yu.Dallin	26
		Marksist ideolojisi ve Sovyet gerçekliği	Prof. Frederick C.Burgboorn	39
		İranda Komünizmin gelişmesi	Ali Azertekin	49
		SSCB Yüksek Şurasının VI. Sesionunda görüşülen müttefik cumhuriyet haklarının genişletilmesi meseleleri	A. Yurçenko	71
		Sovyetler Birliğinin 1957 yılına mahsus devlet bütçesi	P.Kovankovski	83
		Tacik edebi dilinin Ruslaştırılması	A. Bennigsen	91
		Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün IX. İلمي Konferansı		96
		YENİ NEŞRİYAT		
		Korkunç Yıllar ve Yurduna Kaybeden Adam		98
		Anayurtta Unutulan Türklük		103
		MUHTELİF HABERLER		108
11	Ekim Aralık 1957	Sovyet rejiminin kırkncı yıldönümünde	Mirza Bala	3
		Bolşevizm'in ideolojik esasları ve göze çarpan değişiklikler	Dr. R. Vraga	11
		Sovyet ekonomi sisteminin kırk yıllığı	Prof.N.Vasslyev	26
		Sovyet sanayinin yeniden teşkilatlanmasında stratejinin rolü	N.Galay	46
		Türkistan'ın Aşkabat demiryolu	A.Üselis	58
		Sovyet şarkiyatçılığının sıradaki meseleleri	P.Urban	70
		Sovyetler birliği ve sömürgeleri üzerinde yeni bir araştırma	Necati Akder	80

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

		Azerbaycan Sovyet edebiyatının bugünkü manzarasını yansıtan bir tenkit yazısı münasebetiyle	Süleyman Tekiner	96
12	Ocak Mart 1958	Kafkasya istiklal ilamının kırkınıcı yıldönümü münasebetiyle	Mirza Bala	3
		Türkistan sovyet cumhuriyetlerinde parti temizlemeleri	V. Skorodumov	19
		Kırım Türklerinin Yiğit Halim destanı hakkında bazı kayıtlar	Dr. Edige Kırımal	32
		Sovyetler Birliğine dahil Türk Müslüman milletlerin komünist partisi merkez organlarına iştiraki	Mustafa Aytugan	39
		Sovyet ortaokullarında yeni reform ve neticeleri	Ramazan Karça	51
		Sovyetler Birliğinde mahalli-milis ve milli askeri kıt'alar	V. Skuybıda	64
		Sovyetlerin yeni atom manevrası	N.Galay	74
		Beşinci Sovyet deniz harp donanması	N.G.	79
		Alman donanmasının sihirbaz korsan gemisi	Valerian P.Lebedew	82
		Asyalı ve Afrikalı Hukukçular Konferansı		90
		YENİ NEŞRİYAT		
		A.S.S.C İlimler Akademisinin 10 yıllığı		92
		Şeyh Şamil		98
		Artık yoldaş değiliz		103
		Yol üstündeki oda		106
		MUHTELİF HABERLER		109
13	Nisan Haziran 1958	Sovyetler Birliğinde İslam dinine yeni hücumlar	M. Bala Mehmetzade	3
		Kazanlı fikir adamı ve terbiyeci Alimcan Barudi	A. Battal Taymas	14
		Macaristanda Sovyet hakimiyetinin parlaması ve sönmesi	Strafen C. Stolte	25
		Sovyetler Birliği sanayinin 40 yıllık idare teşkilatı ve yeni reformlar	G.A V. Vvedenski	41
		Kırk yılda sovhozlar	S. Kabış	60
		HATIRALAR		
		Mareşal Pilsudski ile mülakatlarım ve hatıralarım	Cafer S. Kırımer	75
		Azerbaycan'da dörtbuçuk yıl	İ.H. Ertaylan	84
		YENİ NEŞRİYAT		93
		Kazan		103
		Kızıl İmperyalizm		108
		MUHTELİF HABERLER		
14	Temmuz Eylül 1958	Sovyetlerin dini bir müracaatnamesi münasebetiyle	Mirza Bala	3
		Sovyet toplumunun sosyal bünyesi	Prof.Dr. V. Sukennitski	11
		Sovyetler Birliğinde hâkim sınıf	A.Avtorhanov	49
		Tataristan'ın bugünkü durumu	T.Devletçin	68
		Azerbaycan Türklüğünün topyekün imhasını hedef tutmuş milli bir katliam "milli bayram" ilan ettiriliyor.	Süleyman Tekienr	88

		Sovyetler Birliğinin Öğrenme Enstitüsünün hayat ve faaliyetlerinden		103
		YENİ NEŞRİYAT		
		Gazi Geray Han, hayatı ve eserleri		105
		Kırım Türklerinin Kaderi Hakkında Yeni Neşriyat		106
		MUHTELİF HABERLER		108
15	Ekim Aralık 1958	İslamiyet ve Komünizm	Alihan Kantemir	3
		İtibarı iade edilmiş Kuzey Kafkasya halklarının durumu	Mahmut Aslanbek	16
		Belorusyanın dünü ve bugünü	P.Urban	30
		Doğudaki Sovyet propagandası	Ramazan Karça	55
		Tataristan'ın kuruluşu meslesi ve bugünkü durumu	Dr. Ahmet Temir	63
		Sovyetler Birliğinin hububat ekonomisi	S. Kabış	70
		Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesinin genel siyasetinde Sovyet dış ticaretinin rolü		83
		YENİ NEŞRİYAT		
		Doktor Jivago		92
		The New Class		101
		MUHTELİF HABERLER		105
16	Ocak Mart 1959	Çağdaş Sovyet toplumu üzerinde tartışmalar	Mirza Bala	3
		Sovyetler Birliğinde köylü sınıfının durumu	V. Merzalow	12
		Sovyet maarif sistemini altüst eden yeni bir kanun münasebetiyle	Süleyman Tekiner	40
		İdil Ural Türkleri dil ve yazılarının Sovyetleştirilmesi ve Ruslaştırılması	V. Musabay	55
		Kuzey Kafkasya'da halk tahsilinin durumu	Ramazan Kaya	62
		Sovyetler Birliği doğusundaki demiryollarının gelişme planları	A.Lebed	76
		Sovyetlerin Karadeniz'deki baltalayıcı faaliyetleri	Lev Predteçevskiy	83
		Mirza Bala		95
		YENİ NEŞRİYAT		
		Onlar da insandı		98
		MUHTELİF HABERLER		105
17	Nisan Haziran 1959	Harpten sonraki devirde Sovyetlerin Türkistan'daki ideolojik siyaseti	Prof.N.N. Poppe	3
		Sovyetler Birliğinin dış siyasetinde iktisadi amillerin rolü	Prof. E.Glovinski	26
		Sovyetler Birliğinde kimya sanayii ve sentetik maddeler istihsali	G.A.Vuedenskiy	50
		Sovyet Azerbaycan'ında tenkitlere hedef olan bazı şiirler üzerine incelemeler	Süleyman Tekiner	65
		Türkistan'daki maarif ve irfan işlerine uzaktan bir bakış	Dr. A. Oktay	84
		Afro-Asya Halklarının Dayanışma Teşkilatı	Ali Sabri	93
		Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün XI. İlmî Konferansı		104
		MUHTELİF HABERLER		105

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

18	Temmuz Eylül 1959	-	-	-
19	Ekim Aralık 1959	İstikrarsız Statu quo	N.Galay	3
		Sovyet dış siyasetini önceden tayin eden amiller	Prof.A. Avtorhanov	15
		Türkistan Milli Muhtariyet Hükümeti	Dr. A. Oktay	35
		Kuzey Kafkasya'da milliyetçiliğe karşı savaş	Ramazan Karça	48
		Sovyet Azerbaycan'ında çıkan bir tarihi eseri münasebetiyle	Süleyman Tekiner	63
		İkinci dünya savaşının hazırlanmasında Molotov-Ribbentrop paktının önemi	G. Kostyuk	78
		Geçenlerde Sovyet ilminde çıkan ihtilaflar hakkında bazı kayıtlar		92
		YENİ NEŞRİYAT		
		İslam aleyhtarı propaganda ve onun Azerbaycan metodları		96
		Türk Yurdu		97
		Komünizmin geniş kuruculuk devresinde milli münasebetlerin inkişafı		98
		MUHTELİF HABERLER		105
20	Ocak- Mart 1960	-	-	-
21	Nisan Haziran 1960	Sovyet kolonyalizmi problemi üzerine	G.A.von Stackelberg	3
		Sovyetler Birliği silahlı kuvvetlerinde yapılan tenkisin sosyal manası	N.Galay	19
		Sovyetler Birliğinin yüksek okullarında yapılan reform	Ramazan karça	34
		Lenin'in ahlaki tutumunun teori ve pratiği	P.Fedenko	44
		Azerbaycan Komünist partisinin XXIV. Kongresini en çok meşgul eden mesele	Süleyman Tekiner	52
		Sovyetler Birliğinde kadın emeği	F.S. Gayenko	65
		Sibiryanın geopolitik önemi	Y.Mironnenko	76
		Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün 10. yılı		86
		YENİ NEŞRİYAT		88
		Kırım Hanlığı, Menşei, Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğuna Bağlanması		89
		İslamiyet'in müdafaa vekili rolünde bir yalancı		94
		MUHTELİF HABERLER		
22	Temmuz Eylül 1960	Paris Zirve konferansı ve Sovyet dış siyaseti	G.F. Ahminov	3
		Sovyetler Birliği okullarında yapılan yeni reform ışığında pedagoji araştırmaları	Ramazan Karça	15
		Kazan Türklerinde milli davranışlar	A. Battal Taymas	26
		Sovyetler Birliğinin 1959 nüfus sayımı rakamlarına göre Kuzey Türkistan nüfusunun dinamiği	Y. Mirenenko	38
		Çin Halk Cumhuriyeti'nde Doğu Türkistanın durumu	A. Kaşın	47

		Tataristan milli yazarlarının kaderi	B.Musabay	57
		Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün XII. İlimi Konferansı		64
		YENİ NEŞRİYAT		
		Sovyet Rusya'nın İslam aleyhtarı siyasetinin vesikaları: Taşkent ruhu; Türkistan ve Doğu		66
		Soğuk Harp		68
		MUHTELİF HABERLER		74
23/24	Ekim Aralık 1960	Hruçov hakimiyeti altında Sovyetler Birliğinin iç siyaset gelişmesi	Prof. A.Avtorhanov	3
		Sovyet ordusu ve Sovyetler Birliğinin iç siyaseti	N.Galay	25
		"Muhtevaca sosyalist şekilce milli kültür" konusu etrafında Azerbaycan'da yeni kıvılcıklar	Süleyman Tekiner	38
		Türkistan Sovyet cumhuriyetlerinde milli ideolojik eğilimler	P.Urban	46
		Afrika ve Asya ülkelerinde Sovyet-Çin rekabeti	A.Kaşın	58
		Kuzey-Kafkasya edebiyatının Sovyet devrindeki durumu hakkında bazı kayıtlar	Ramazan Karça	68
		Sovyetlerin komünist emperyalizmi tecrübesi ve Sovyetler Birliğindeki Müslümanlar	G.A.von Stackelberg	77
		KAYIPLARIMIZ		
		Profesör Ahmet Nabi Magoma		91
		Ekber Ağa Şeyhülislam		94
		YENİ NEŞRİYAT		
		Soviet Deportation of Nationalities		95
		Sovyet Rusyada işçilerin bugünkü durumu		98
		Emel		101
		MUHTELİF HABERLER		105
25	Ocak Mart 1961	Sovyet rejiminin Sovyetler Birliği milli cumhuriyetlerinde uyguladığı koloni siyaseti	Prof. Antony Adamovich	3
		Yeni tip koloniyalizm -Sovyet koloniyalizminin ana hatları	Prof. P.Fedenko	15
		Sovyet koloni siyasetinin bir örneği olmak üzere Türkistan	Dr. Baymirza Hayit	32
		Sovyet hükümetinin iktisatçı geri ülkelerdeki siyasi, iktisadi ve taktik faaliyeti	Suzanne Labin	46
		Gelişen memleketlerde Sovyet iktisadi yayılması	Prof. E. Glovinsky	73
		Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün XIII. İlimi konferansı		84
		YENİ NEŞRİYAT		
		Komünizm karşısında yeni nizam		86
		MUHTELİF HABERLER		91
26/27	Nisan Haziran 1961	Sovyet blokunun stratejik zaafı	N.Galay	3
		Komünist rejimle idare edilen memleketlerin iktisadi durumları karşısında Sovyet siyaseti	Dr. Hans Braker	10
		Moskovanın kurduğu "Karşılıklı İktisadi Yardım Şurası İmparatorluğu" üye memleketler için kolonizasyon mu ifade eder	Stefan Stolte	23
		Türkistan Sovyet cumhuriyetindeki parti kongrelerinin neticeleri	T.Devletşin	33

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

		Sovyet Birliği nüfusunun 1959 nüfus sayımından sonraki dinamiği	Y. Mironenko	48
		Sovyetler Birliğinde İslam dinine karşı yapılan yeni kovalamalar	N.A.Teodoroviç	61
		Sovyetler Birliğindeki Türk halklarının arkeolojik tarihi	Prof.M.A. Miller	75
		Kayıplarımız		90
		YENİ NEŞRİYAT		
		Turken und Sowjets		94
		Türkiye Cumhuriyeti dışındaki Türk toplulukları		97
		Kuzey Kafkasya, hürriyet ve istiklal davası		103
		MUHTELİF HABERLER		105
28	Temmuz Eylül 1961	Sovyet kolonyalizmini öğrenmeğe yarar bir örnek: dış Moğolistan	Prof William A. Ballis	3
		Sovyetler Birliği Komünist partisinin yeni programında daimi temizlik prensibi	G.Ahminov	16
		Sovyetler Birliği Komünist partisinin yeni programının ışığında Sovyetler Birliğindeki milli münasebetlerin gelişimi	Prof.Dr. A. Yurçenko	29
		Sovyet silahlı kuvvetleri ve Sovyetler Birliği Komünist partisinin XXII. Kongresi	N.Galay	47
		Komünizm-Emperyalizm-Militarizm	A.Kaşın	61
		Sovyetler Birliğinin Baltık boyu cumhuriyetlerindeki nüfus demografisi	Y.Mironenko	73
		YENİ NEŞRİYAT		
		Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans		87
		MUHTELİF HABERLER		89
29	Ekim Aralık 1961	Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Mart Plemonunun sonuçları	S.S. Kabış	3
		Sovyetler Birliğinde "Travopoliye" sisteminin ideolojik yıkılışı	N.K. Novak Decker	16
		Sovyetler Birliğindeki tarım işlerindeki daimî buhranlarının sebepleri	A. Lebed	23
		Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Mart Plemonunca alınan kararlar ışığında Sovyet tarım işleri	Prof.Dr. A. Yurçenko	29
		İstihlak maddelerinin bollığı vaitleri ve Sovyetler birliği Kolhoz düzeninin perspektifleri	F.Gaenko	37
		Sovyetler Birliği köy ekonomisinin makinalaşma perspektifleri	G. Vvedensky	41
		Sovyetler Birliği köy nüfusunun dinamik ve Sovyet tarım işlerinin yeniden kuruluşu	Y.Mironenko	45
		Sovyetler Birliğinde tarım yönetim işlerini yeniden kurmanın stratejik yönleri	N.Galay	52
		Sovyetler Birliği tarım alanındaki değişikliklerin siyasi önemi	G.Ahminov	58
		Sovyetler Birliğinde 1961 planının suya düşüşü	A. Polajayev	63
		Sovyetler ve Arnavutluk arasında iktisadi münasebetler	Prof E.A. Glovinsky	74
		Aleksandr V. Yurçenko (1904-1962)		88
		YENİ NEŞRİYAT		
		Türkiyede Komünizm hareketleri		90

		Popitki modernizatsii İslama v sovremyonnih usloviyah		94
		Anadolu- Kafkas- Azerbaycana armağan		98
		MUHTELİF HABERLER		99
30	Ocak Mart 1962	Balkar Türklerinin asılları meselesi efradında	Prof. M. Miller	3
		Sovyetler Birliğinin yüksek planlamasında stratejik yönler	M. Martens	17
		Afrikaya Komünist Çin sızması	A. Kaşın	29
		Sovyetler Birliğinde gaz sanayi	G. Vvedenskiy	54
		İdil Uralın iktisadi önemi	B. Musabay	46
		Sovyet gözlüğü ile bugünkü Azerbaycan	Prof. V. Dubrovskiy	54
		İdeoloji çalışmalar yönünden Azerbaycandaki son durum	S. Tekiner	73
		Rusya Federasyonu içinde Adıge Muhtar Eyaleti kuruluşunun 40. yıldönümü	R. Traho	86
		Sovyetler Birliği Öğrenme Enstitüsünün XIV. İlmî Konferansı		92
		Ceyhun Hacıbeyli		93
		YENİ NEŞRİYAT		
		İhtilal		96
		Milliyetçilik anlayışımız ve komünizm		100
		MUHTELİF HABERLER		103
31	1963	Sovyet Rejiminin dayanağı olmak üzere Sovyet gençliği	A. Lebed	3
		Sovyet gençliğinin istek ve emelleri	G. Ahminov	14
		Baş kaldıran gençlik	M. Martens	30
		Sovyet güzel sanatlarında liberalizmin sonu	M. Hansson	45
		Sovyet gençliği ve ordu	N. Galay	57
		Sovyetler Birliği ekonomisinde gençliğin rolü	F. Hayenko	67
		Sovyet Ukraynasında gençliğin durumu hakkında bazı mülâhazalar	Prof. E. A. Glovinsky	82
		Edebiyatta ve sanatta Sovyet Ukrayna gençliği	R. Zibenko	85
		Sovyet gençliğinin milli muvakaleti	P. Urban	88
		Sovyet istatistiğine göre gençlerin milli terkihi	Y.P. Mirenenko	95
		Sovyet gençliğinin dine karşı münasebeti	N. Teodoroviç	99
		YENİ NEŞRİYAT		
		Türk Kültürü		104
		MUHTELİF HABERLER		107
32	1963	Sovyetler Birliğinin silahlı kuvvetleri ve milli mesele	M. Martens	3
		Sovyetler Birliğinde Rus olmayan milletlerin bibliografi ve edebiyat tarihi problemleri	M. Hansaon	15
		Rus tarihçisi Pokrovski'nin itibarının iade edilişi	P. Urban	24
		Azerbaycan Birleşmiş Milletlerde cereyan eden tartışmaların sıklet merkezinde	Süleyman Tekiner	36
		Kuzey Kafkasyanın bugünkü edebiyatına kısa bir bakış	R. Traho	50
		Sovyetler Birliği gençliğinin komünist olmayan dünyaya karşı tutumu	Martin Stieger	63
		Alihan Kandemir (1886-1963)		70
	1963	MUHTELİF HABERLER		75
33	1963	Sovyetler Birliğinde milli edebiyatlar	Prof.A. Adamovich	3

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

		Bugünkü Türkistan edebiyatı	Veli Zünnün	21
		Azerbaycan Sovyet edebiyatında mukavemet hareketinin milli karakteri	Süleyman Tekiner	34
		Ukrayna Sovyet edebiyatında son on yıl	İ. Koşelivets	48
		Komünist sistem ve az gelişmiş ülkeler	A. Kaşın	57
		Sovyet gençliği arasında suç işleme	Y. P. Mirenenko	65
		Sovyetler Birliği Öğrenme Enstitüsünün XV . İlmi Konferansı		69
		Prof. Aytek Namitok (1892-1963)		72
		MUHTELİF HABERLER		74
34	1963	Kafkasya nüfusunun dinamikleri	Y. Mirenenko	3
		Sovyet petrolü ve ihracatı	G. Vvedenskiy	19
		Sovyetler Birliğinde kadınların eşitliği	Ramazan Traho	26
		Sovyetler Birliği seyahatından bazı hatıralar	Mehmet Arif Demirer	40
		Bir Sovyet müellifinin Kırım Türkleri ve mazileri hakkında iftiralara	Kemal Ortaylı	57
		YENİ NEŞRİYAT		
		Les Russiatiques, l'Empire de Tamerlan a l'heure du Kremlin		
		MUHTELİF HABERLER		64
35/36	1964	Sovyetler Birliğinde tahıl buhranı	S. Kabiş	3
		Sovyet kimya sanayinin ziraat problemleri	G. Vvedenskiy	15
		Sovyetler Birliğinde Müslümanlığın gerçek durumu	Prof. Abdurrahman Kunta	26
		Doğu Türkistanda Sovyet yayılması	A. Kaşın	39
		Bugünkü Tataristan	Prof. V. Dubrovskiy	48
		Sovyet tarihçiliği ve Rus koloniyalizmi üzerine bazı kayıtlar	P. Urban	67
		Sovyet milli siyasetinin bugünkü eğilimleri		71
		Kayıplarımız		83
		YENİ NEŞRİYAT		
		Russia in Centrel Asia		87
		MUHTELİF HABERLER		91
37	1964	Sovyetler Birliği milletlerini milletlerden tecrit programı	Prof. Abdurrahman Kunta	3
		Azerbaycan ve Rusya	Mehmet Sadık Aran	32
		Kara bir istilanın milli bayram gibi kutlanması olayı	Süleyman Tekiner	41
		Azerbaycan müziğinin gelişmesi	Bayram Rıza	53
		A. K. Barakov ve ilmi yaratıcılığı	Ramazan Karça	60
		Sovyetler Birliği Öğrenme Enstitüsünün XV ₁ . İlmi Konferansı		67
		Kayıplarımız		68
		YENİ NEŞRİYAT		
		İstoriya Gorada- Geroya Sevastopolya (1917-1957)		70
		MUHTELİF HABERLER		74
38	1964	Stalinden sonra Sovyetler Birliği Komünist partisi	Herman Achiminov	3
		Sovyet toplumunda sınıflar ve muhalefet	Prof. Giovanni Bessi	18
		Hruşçov'un devrilmesi ve Kremlindeki "saray ihtilalinin" cereyan şekli	P. Krujin	30
		Hruşçov'un düşüşünün Sovyetler Birliğinde doğuracağı muhtemel sonuçlar	Prof. Abdurrahman Kunta	40
		Sovyet Türkistanı hakkında bazı kayıtlar	Prof. V. Dubrovskiy	47
		"Yeni adam"ın eğitimi problemi	Y.A. Pismenni	56

		Sovyetler Birliği Öğrenme Enstitüsünün sempozyumu		70
		YENİ NEŞRİYAT		
		Die Totengraber des Kommunismus		72
		MUHTELİF HABERLER		75
39/40	1965	Derginin on yılı	Dr. Edige Kırimal	3
		Sovyet Türkistanının demografisi	Y. Mirenenko	8
		Sovyetler Birliğinin halk eğitimi alanındaki milli siyaseti	İ. Bakalo	26
		İdil Ural Azerbaycan ve Türkistanda petrol istihali	G. Vvedenskiy	40
		Stalinin ölümünden sonra Sovyet Azerbaycanı	Süleyman Tekiner	52
		Sovyetler Birliğinde küçük el sanatları	Bayram Rıza	64
		Çeçen İnguş ve Karaçay Balkarların topyekün imhası ve tehcir faciasının 21. yıldönümü münasebetiyle	B.Batırhan	75
		MUHTELİF HABERLER		83
41	1965	Sovyet Türkistanında milliyetçilik	Edige Mustafa Kırimal	3
		Kırgızistanda milliyetçilik	Prof. Timurbek Devletşin	22
		Özbekistanda milliyetçilik	Süleyman Tekiner	34
		Kazakistanda milliyetçilik	Bayram Rıza	49
		Tacikistanda milliyetçilik	Mehmet Emircan	59
		Türkistanda İslamiyete karşı savaş ve milli kadrolar meselesi	Dr. Aman Berdimurat	67
		Kayıplarımız		69
		ENSTİTÜ HABERLERİ		73
		YENİ NEŞRİYAT		75
		MUHTELİF HABERLER		76
42/43	1965	Rusya İmparatorluğunun kuruluşu hakkında yeni Sovyet tarihi	Prof.P.Fedenko	3
		Türkmenistanda milliyetçilik	Dr. Edige Kırimal	13
		Bir siyaset amili olmak üzere Sovyet ordusu	Prof. Abdurrahman Avtorhan	33
		Çin ve Sovyet devletleri arasında Moğolistan	A.Kaşın	43
		Sovyet Türkistanı ve Azerbaycanında pamukçuluk	S. Kabış	56
		Maveray-i Kafkasyada sanayi	G. Vvedenskiy	65
		ENSTİTÜ HABERLERİ		74
		MUHTELİF HABERLER		75
44	1966	Yakut Türkleri	Prof. V. Dubrovski	3
		Türkistandaki Sovyet sömürgeciliğinin mahiyeti üzerine	Prof. Timurbek Devletşin	16
		Dine karşı Sovyet propagandası ve İslamiyet	N.A. Teodoraviç	27
		Sovyetler Birliği ve milli kurtuluş hareketleri	P. Urban	36
		Sovyet Çin anlaşmazlığı ve muhtemel sonuçlar	Prof.Robert A. Rupen	44
		Sosyalist millet efsanesi üzerine	Süleyman Tekiner	52
		YENİ NEŞRİYAT		66
		MUHTELİF HABERLER		79
45	1966	Sovyetler Birliği Müslüman halkları üzerinde İslamiyetin tesiri	Georg von Stackelberg	3
		Sovyet sömürgeciliğinin bir örneği olmak üzere Türkistan	Prof. P.Fedenko	17

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

		Türkistan Cedidizmi komünizm propagandasının dikkat merkezinde	Süleyman Tekiner	25
		Sovyetler Birliği tababetinin ahlak prensiplerinde değişiklik	Dr. G. Schulz	35
		Sovyetler Birliğinde teknisyenler ve entellektüeller arasındaki anlaşmazlık	S. Voronitsın	42
		Sovyetler Birliğinin yeni beş yıllık planının özellikleri	Georg Wedensky	55
		Kırım ve Kırım Türklerinin tarihi geçmişi	Dr. Edige Kırımal	64
		ENSTİTÜ HABERLERİ		72
		MUHTELİF HABERLER		79
46	1966	Sovyetler Birliği Müslümanlarının elli yıllık hayatı	Prof. Timurbek Devletşin	3
		Sovyet Dayanışma Komitesinin Asya ve Afrika memleketleriyle ilgili faaliyeti	Süleyman Tekiner	14
		Bükreşte iki konferans	Stefan C. Stolte	25
		Sovyetler Birliğinde doğum ve tabii nüfus artışı	Y. Mironenko	35
		Sovyetler Birliğinde komünist diktatörlüğünün geçirdiği buhran	Prof.F. Pedenko	43
		Çarlık Rusyası hakimiyetinde Kırım	Dr. E. M.Kırımal	51
		YENİ NEŞRİYAT		62
		ENSTİTÜ HABERLERİ		70
		MUHTELİF HABERLER		77
47	1967	Komünist partisi 1919 programının yekunları. Ütopya ve realite	Abdurrahman Avtarhon	3
		Ekim İhtilali ve Sovyet Doğusu halklar	Süleyman Tekiner	18
		Sovyet tarımının elli yılı üzerine	S. Kabış	30
		Sovyetler Birliğinde vazedilmiş aile ve iş kanunları hakkında bazı mülahazalar	Y. Mirenenko	42
		Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XXIII. Kongresinden sonra Sovyet tarih ilmi	P.Urban	53
		Kırım Türklerinin milli kurtuluş hareketi	E.Kırımal	63
		Kayıplarımız		73
		MUHTELİF HABERLER		74
48	1967	Sovyetler Birliğinde milletler meselesi	Richard Pipes	3
		Savaş ve barış meseleleri	N. Galay	12
		Marksist nazariyenin bir reddi olarak Sovyet nizamı denemesi	Herman F. Achminov	23
		Sovyetler Birliğinde elli yıl boyunca demografik değişiklikler	Y.Mironenko	29
		Doğu Sovyet Cumhuriyetlerinde ideolojik çalışmalar	Süleyman Tekiner	38
		Sovyetler Birliğinde "sosyalist gerçeklik" ve sanatın kaderi		48
		Kırım Türklerinin 1917-1920 yılları arasında milli kurtuluş hareketi		55
		YENİ NEŞRİYAT		70
		MUHTELİF HABERLER		78
49	1967	Sovyetler Birliğinde devlet idaresinin elli yıllık komünist pratiği	Prof. T. Devletşin	3
		Rusyada mutlakiyetin ellinci yıkılış yılı	Prof. P.Fedenko	16
		Sovyet milliyet siyasetinin yeni tarifi	Dr. Jean Pennar	24
		Sovyetler Birliğinde kolhozlardan tarım kooperatiflerine dönüş	Abdurrahman Avtorhan	29

		Sovyet liselerinden çıkanların karşılaştıkları güçlükler	Süleyman Tekiner	37
		Sovyetler Birliği silahlı kuvvetlerinde yeni tayinler	P. Krujin	46
		Sovyetler Birliğinde eski anıtlar	N.A. Teodoraviç	53
		Sovyet Rusya hakimiyeti altında Kırım	Dr. E. Kırimal	59
		YENİ NEŞRİYAT		67
		MUHTELİF HABERLER		76
50	1967	Çarlık Rusyasında ve Sovyetler Birliğinde Doğu araştırmalarının tarihi ve gayeleri	Prof.Dr. Ahmet Temir	3
		Parti içinde parti Sovyetler Birliği Komünist Partisi	Herman E. Achminov	10
		Sovyetler Birliğinde emek	F. Hayenko	20
		Sovyet Türkologların Bakü Konferansı	Süleyman Tekiner	32
		İdil Ural topraklarında nüfus hareketi	Y. Mironenko	43
		Stalinin biyografisi üzerine	Prof.P.Fedenko	54
		KAYIPLARIMIZ		65
		YENİ NEŞRİYAT		68
		MUHTELİF HABERLER		76
51	1968	Rusyada Ekim darbesinin 50. yılı üzerine	Prof.P.Fedenko	3
		Sovyetler Birliği Kara Kuvvetleri Başkomutanlığının yeniden ihdası	P.Krujin	13
		Yeni Sovyet örf ve gelenekleri üzerine	Süleyman Tekiner	23
		Kızıl Çinde Büyük Proleter Kültür İhtilali	Etsuo Kohtani	32
		Sovyet ekonomisinde beliren yeni imkanlar	K. Kırlov	39
		Sovyetler Birliğinde ideoloji ve moda meseleleri	Bayram Rıza	43
		Sovyetler Birliğinde manevi kıymetlerin yeniden değerlendirilmesi prosesi	Y.Marin	49
		Sovyetler Birliğinde göç hareketleri	Y. Mironenko	56
		Yeni beş yıllık planda Sovyet kimya endüstrisi (1966-1970)	G.A. Vvedenski	64
		YENİ NEŞRİYAT		71
		MUHTELİF HABERLER		75
52	1968	Sovyetler Birliğinde ideoloji buhranının derinleşmesi	Herman F. Achminow	3
		Sovyetler Birliğinde halkların uydurma hukuk eşitliği üzerine	Prof.T. Devletşin	10
		Sovyet içtimai ilimleri ve problemleri	Süleyman Tekiner	16
		Sovyet okulunun elli yıllık komünist yönetimi	S. Altayev	26
		Sovyetler Birliği sendikalarının XIV. Kongresi	P.Hayenko	35
		Sovyetler Birliğinde milli ilişkilerin gerginleşmesi üzerine	Y. Marin	44
		SSCB ve ABD ekonomik gelişmeleri arasında yapılan kıyaslamalar üzerine	K.Kırlov	51
		Nazariyatta ve gerçeklikte "Yeni Sovyet Adamı"	S. Veronitsın	57
		Sovyetler Birliği silah metalürji sanayinin durumu	G.A. Vvedenski	63
		YENİ NEŞRİYAT		72
		MUHTELİF HABERLER		74
		ENSTİTÜ HABERLERİ		79
53	1968	Türkistan Tarihi	Dr. Edige Kırimal	3
		Türkistan Sovyet cumhuriyetlerinin devlet kuruluşu	Prof.T. Devletşin	23
		Sovyet Türkistanında siyasi sistem ve devlet idaresi	Prof.Dr. Abdurrahman Avtorhan	32
		Marksizm ve Sovyet gerçekliği	Prof.P.Fedenko	44
		Bilingizm problemi üzerine	Süleyman Tekiner	52

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

		Sovyetler Birliğinin dış memleketlerde kültür ilişkileri meselesi	B. Rıza	65
		YENİ NEŞRİYAT		71
		MUHTELİF HABERLER		77
54	1968	Türkistanda Türk dili ve edebiyatı	Prof. Ahmet Caferoğlu	3
		Milliyet meselesinin çözümünde Sovyet nazariyesi ve tatbikatı	Prof. P. Fedenko	17
		Sovyet edebiyatında Rus milli idesi	Leon J. Barat	24
		Güney Kafkasya edebiyat tenkitçilerinin Bakü konferansı	Süleyman Tekiner	35
		Sovyetler Birliğinin gayrı Rus halklarını Ruslaştırma vasıtası olmak üzere karma evlilikler	Y. Mironenko	49
		İki komünist imparatorluk arasında amansız düşmanlık	Y. Marin	57
		YENİ NEŞRİYAT		
		MUHTELİF HABERLER		
55	1969	Sovyet Türkistanının jeopolitik ve stratejik önemi	N.Galay	3
		Hive Hanlığı ve Buhara Emirliğinin Sovyet Rusya tarafından istilası ve Türkistanın Sovyetleştirilmesi	Herman F. Achminov	21
		Sovyet Türkistanı (Demografik özet)	Y. Mironenko	35
		Sovyet Türkistanında Tarım	S. Kabış	47
		Başlıca Arap devletlerinde müstekar iç siyasi durum konusu üzerine	Süleyman Tekiner	56
		Çekoslavakyanın Sovyet ordularınca işgalinin bazı sonuçları üzerine	Prof. P. Fedenko	64
		KAYIPLARIMIZ		
		YENİ NEŞRİYAT		
		MUHTELİF HABERLER		
56	1969	Pekin-Moskova	Prof. P. Fedenko	3
		Sovyet Türkistanı ve Müslüman Doğu memleketleri	Süleyman Tekiner	16
		Sovyet Donanması Akdenizde	P.Krujin	34
		Sovyetler Birliğinde iktisadi gelişme tempoları	Anatol Poplijuiko	42
		Sovyetler Birliğinin nüfus artışında azalma	Y. Mironenko	56
		YENİ NEŞRİYAT		64
		MUHTELİF HABERLER		70
57	1969	Sovyetler Birliği K.P. Merkez komitesi ve dünya gençliğinin aşırı solculuğu	Yuri Marin	3
		Komünist Entamasyonalinin elli yılı üzerine	P. Fedenko	10
		Asya-Afrika yazarlarının Taşkent Simpozyumu	Süleyman Tekiner	20
		Kuzey Kafkasya edebiyatı üzerine	Ramazan Karça	31
		Sovyetler Birliğinde emeği koruma meseleleri	F. Hayenko	41
		Sovyet Türkistanı sanayinin başta gelen şubeleri	G. Vvedenski	53
		Sovyet Türkistanında okul ve bilim	S. Voronitsın	64
		MUHTELİF HABERLER		74
		ENSTİTÜ HABERLERİ		79
58	1969	Araplar Marksizm ve Moskova	Jean Pennar	3
		Çin- Sovyet sınır anlaşmazlığı hakkında	K. Aleksandrov	18
		Sovyetler Birliği silahlı kuvvetleri kumanda heyetinde değişiklik	P.Krujin	34
		Sovyet siyasetinin hümanizmi efsanesinin iflası	Y. Marin	46
		Sovyetler Birliğinde milletler problemi	Süleyman Tekiner	56
		Sovyetler Birliği Komünist Partisinin eski siyasete dönüşü	S. Veronitsın	66

		YENİ NEŞRİYAT		73
		MUHTELİF HABERLER		76
59	1970	Kırım Türkleri	Edige Kırmal	3
		Sovyet hakaretine uğrayan Kırım Türk halkı ve onun milli kültürü	M. Goldstein	23
		Türkistanda müzik, tiyatro ve mimarlık	Bayram Rıza	32
		Asya ve Afrika ülkelerinde sosyal güçlerin karakteri	Süleyman Tekiner	47
		İkinci Dünya Savaşının sorumluluğu meselesi	Prof.dr. P. Fedenko	55
		Sovyetler Birliğinde sansür	Hermann F. Achminow	69
		Kara Karayev'in "Üçüncü Senfonisi"	B. Azer	74
		MUHTELİF HABERLER		77
60	1970	Azerbaycan Türkleri	Süleyman Tekiner	3
		Leninin işçi, köylü ve aydınlara karşı gerçek tutumu	Prof. Dr. Panas Feneko	23
		Milletlerin self-determinasyon ve sosyalist devletlerin egemenlik hakkının yeni Sovyet yorumu	P. Urban	35
		Sovyet sendikalarının milletlerarası faaliyetleri	F. Hayenko	44
		Sovyetler Birliği sanatında Stalinist ilkeler dönüş	M. Goldstein	55
		İki dünya sosyal sistemi arasındaki yarışmanın maddi sonuçları	İgor Glazenap	64
		Sovyetler Birliğinde aile ve boşanma problemi	Anita Glassl	70
		MUHTELİF HABERLER		77
61	1970	Kuzey Kafkasya	B. Baytugan	3
		Sovyetler Birliğinde Komünist rejime karşı direnme ideolojisi	Herman F. Acminov	22
		Düşünen Guillotine	Prof. Dr. Fedenko	29
		Bugünkü Sovyetler Birliği dış siyasetinde Türkistanın önemi	Dr. Baymirza Hayit	37
		Sovyetler Birliği silahlı kuvvetleri subay kadrolarının tamamlanması ve askeri okullar	P. Krujin	47
		Sovyetler Birliği Türklerinin alfabelerinde birleşme eğilimi	Süleyman Tekiner	53
		Alma-Ata Milletlerarası Simpozyumunun siyasi hedefleri	Mehmet İldeniz	62
		KAYIPLARIMIZ		73
		MUHTELİF HABERLER		76
62	1970	Azerbaycan ve Kazakistan Sovyet Cumhuriyetlerinin 50 Yıllığı	Süleyman tekiner	3
		Kazakistanın bakir topraklarında devamlı başarısızlıklar	Valeri M. Albert	18
		İki dünya sosyal ekonomik sistemlerin gelişme eğilimi ve onun Sovyet eleştirisi	F. Hayenko	25
		Milli meselenin Leninist nazariyesi ve Sovyet gerçekliği	Prof.P.Fedenko	38
		Sovyet resmi felsefesinin iflası	Yuri Marin	46
		Sovyetler Birliği sanayisi üzerine bazı düşünceler	G. Vvedenski	53
		İsmail Bey Gaspralı	Dr. Edige Kırmal	60
		Kırım Türklerinin Moskova kovuşturmaları		65
		YENİ NEŞRİYAT		74
		MUHTELİF HABERLER		77
63/64	1971	-	-	

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

65	1971	Sovyet Türkolojisi	Prof.Dr. A. Caferoğlu	3
		Sovyetler Birliğinde şahsiyetsiz iktidar ve hâkim gruplar	Prof. Dr. Abdurrahman Avtorhan	16
		Sovyetler Birliği Komünist Partisinin yeni yüksek organlarında ordu temsilcileri	K. Krujin	26
		Sovyet Çin anlaşmazlığı	K. Aleksandrov	34
		Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XXIV. Kongresinde Sovyet toplumunun gelişmesi sorunu	Y. Pismenny	58
		Sovyetler Birliği Komünist Partisinin İslamiyete karşı mücadelesi	Dr. Baymirza Hayit	64
		MUHTELİF HABERLER		70
66	1971	Sovyet yayılma siyasetinde yeni safha	Prof.Dr. Abdurrahman Avtorhan	3
		Sovyetler Birliği Türkoloji araştırmalarındaki Rus kültürünün üstünlüğü davası	Prof.Dr. A. Caferoğlu	22
		Türk Müslüman Sovyet Cumhuriyetlerinin son yazarlar kongreleri üzerine	Süleyman Tekiner	35
		Sovyetler Birliğinde iş ve iş ücreti	F. Hayenko	51

KAFKASYA DERGİSİ (DER KAUKASUS) (1951-1954)

Yıl	Makale Adı	Yazarı	Sayfa
Ağustos 1951	Dava ve gayemiz		1
	Kafkasya	Alihan Kantemir	3
	Azerbaycan`a Hitap	Mehmet Emin Resulzade	5
	Kafkasya'nın istiklal mücadelesi	Ahmet Magoma	7
	Kuzey Kafkasya'da halkın toptan imhası	A. Bahadur	10
	Azerbaycan'da yeni tasfiyeler	M. Can	12
	Rus muhacereti ve Sovyetler Birliğinde milliyet meselesi	S. Turgan	14
	İki emperyalizm	Sozati Kansau	17
	Moskova ve yabancı komünistler	B. Balkan	20
	Yolumuz ve hadiseler	T.Elektohi	22
	Stalin'in yeniçerileri	A. Tembot	23
	Atatürk ve Mac Arthur	F.D.	25
	Matbuata bir nazır		28
	Muhtelif haberler		30
	Sovyetler Birliğinde		31
	Kafkasyalılar arasında		32
Eylül Ekim 1951	Yüksek fikirlerden halkların imhasına		1
	Kafkasya konfederasyonu hareketi	M.E. Resulzade	3

	Mazinin tecrübeleri ve istikbal	G. Tokayev	5
	Rusomani	A. Biçare	14
	Sovyetler Birliğinde ihtilal olabilir mi?	A. Doğuş	18
	Rus-Amerikan rekabeti	T.Elektohi	20
	Sovyetlerin Müslüman siyaseti	A. Berd	23
	B.M. Kurulunda Kafkasya'daki Katliamlar	A. Kantemir	26
	İran ve Mısır noktalarında	S. Turgan	29
	Stalingrad'a Berlin'e	R. Troha	31
	Kırım Hanzadelerinin Kafkasya'da terbiyesi	Dr. A. Soysal	
	Kuzey Kafkasyalıların Kurultayı		36
	M.A. Müsavat halk fırkasının açıklanması		42
	Gürcü merkezinin beyannamesi		43
	Mecburi bir izah		45
	Matbuata bir nazar		47
	Muhtelif haberler		53
Kasım Aralık 1951	Rusya halklarının kurtuluş şurası		1
	Sovyet emperyalizminin felsefesi	G. Tokayev	6
	İkinci dünya harbi ve milliyetler meselesi	Binbaşı Atyugan	9
	Rus-Amerikan rekabeti	T. Elektohi	12
	Kafkasyalı kvislinger hakkında	A. Doğuş	15
	Kuzey Kafkasya'da Karaçayların imhası	M. Arslanbek	18
	Emperyalizm müdafileri	S. Kansau	29
	Kalmuk Cumhuriyetinin tasfiyesi	S. Baalan	33
	Kerenski'nin entrikaları	Kadırcan Kaflı	36
	Yalan ve iftara		37
	İki hiddetli vatandaşıma	F.Daryal	39
	Wiesbaden toplantısı münasebetiyle		40
	Doğu Avrupa, Kafkasya ve Türkistan siyasi muhacirlerinin konferansı		46
	Matbuata bir nazar		49
	Muhtelif haberler		52
Ocak 1952	Kafkasya Birliğine dair		1
	Kafkasya meselesi	Mehmet Emin Resulzade	4
	Kremlin diktatörleri	G. Tokayev	7
	Dünya muvazenesi ve esir milletler	Mirza Bala	13
	Çarların ve diktatörlerin izleri üzerinde	A. Terk	15
	Rus Amerikan rekabeti	T. Elekboli	18
	Korkunç gece	O. İribaston	21
	Bir mektuba cevap	F. Daryal	24
	Muhtelif haberler		28
Şubat 1952	Kafkasya'daki katliamın sekizinci yıl dönümü		1
	Kafkasya meselesi	Mehmet Emin Resulzade	4
	Rus yayılışının yolları üzerinde	A. Magoma	8
	Kremlin diktatörleri	G. Tokayev	11
	Katliam nasıl vuku bulmuştu	A. Terk	16
	Katliamın sebepleri	Nurettin Gölbaç	17
	Abdürrahman Fatalibeyli-Düdinginski'ye açık mektup	Süleyman Tekiner	20

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

	Azerbaycan'ın sesi on yaşına basıyor		26
	Matbuata bir nazar		28
	Muhtelif haberler		31
Mart 1952	İki blok arasında		1
	Kafkasya meselesi	M. E. Resulzade	4
	Kremlin diktatörleri	G. Tokayev	7
	Dede Korkut	Mirza Bala	10
	"Birimiz hepimiz ve hepimiz birimiz için"	Data Vaçnadze	13
	Sovyetler Birliğinde neler oluyor?	H. Abaza	15
	Azerbaycan şairi Elmas Yıldırım	M. Y.	17
	Kafkasya'daki katliamın Sekizinci yıldönümü	R. Traho	19
	Azeri gönüllülerinin mektubu		25
	Mecburi bir izah daha	F. Daryal	26
Nisan 1952	Kafkasya'nın istilası ve sovyetleştirilmesi		1
	Kafkasya meselesi	M. E. Resulzade	4
	Azerbaycan'ın esir edildiği gün	Mirza Bala	9
	Rus- Amerikan rekabeti	T. Elekhoti	11
	Wiesbaden toplantısına dair		16
	Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi	M. Azeri	17
	Rus muhacereti ve esir milletlerin davası	Naki Keykurun	19
	Beyaz zenciler ülkesi	M. B. Mehmetzade	22
	A. Dudanginskini "hesabı" na dair	Dr. M. Kengerli	25
	Matbuata bir nazar		30
Mayıs 1952	Kafkasya cumhuriyetlerinin istiklali		1
	Kafkasya meselesi	M. E. Resulzade	4
	Azerbaycan istiklâl günü	Mirza Bala	7
	Kuzey Kafkasya istiklali	Kadircan Kafli	10
	Ruslarla alâkamız	H. Kazbek	11
	Azerbaycanda „ Aprel inkılabı"		14
	Azerbaycan istiklâl savaşı	V. Nuğoğlu	16
	Dünyanın iktisadi istikrarı ve milletlerin istiklâl hakkı	M. B. Mehmetzade	19
	Rus ve gayri-rus muhacereti	Naki Keykurun	21
	Hürriyet seferi	Bekir Berk	23
	Tambi Elekhoti	A. Kantemur	25
	Matbuata bir nazar		27
	Muhtelif haberler		31
Haziran- Temmuz 1952	Milliyetler meselesi ve milli mefkûre dönmeleri		1
	Kafkasya meselesi	M. E. Resulzade	5
	Şimali- Kafkasya istiklâlinin yıldönümü	V. G. Cabagi	9
	Rus emperyalizmi hakkında	H. Kumuz	11
	Tarihte Kafkasya ve Rusya	Prensese Bagration	15
	Rusya parçalansın mı parçalanmasın mı	Mirza Bala	20
	Halklar zindanı imha edilmeli	Nureddin Golbaç	23
	Azerbaycan'da ruslaştırma faaliyeti	M. B. Mehmetzade	25
	Şimali- Kafkasya'da kollektifleştirme	B. Traho	28
	Azerbaycan'da fikir hareketleri	S. Tekiner	31

	Don- İdil kanalı münasebetiyle	Dr. A. Soysal	37
	Azerbaycan halkına hitap		43
	İstiklâlcî bütün Azerbaycanlılara		45
	Kafkasya cumhuriyetleri istiklâl günü		48
	Muhtelif haberler		59
Ağustos 1952	İki blok arasında İslâm camiası		1
	Azerbaycan şairi Nizamî ve dünyanın bugünkü durumu	M. E. Resulzade	5
	Sovyetler Birliği gayrı-rus memleketlerinin vaziyeti	Sozati. Kansau	10
	Millî istiklâl davamızın bugünkü safhası	Mirza Bala	16
	Çılgınlık kurbanları	T. Ramazan	19
	'Ukrayna- Rusya değildir'		21
	İkinci dünya savaşında Kafkasya gönüllüleri	İskenderoğlu	25
	Rusların amiral Kerk ile mülakatı		27
	Starnberg konferansı		28
	İki yüzlülerin gayretleri		29
	Tarihi notlar ve vesikalar		31
Eylül 1952	İç meselelerimiz		1
	Kafkasya Meselesi	M. E. Resulzade	5
	Alman harp tamirat borçları ve Sovyetler Birliği	G. Tokayev	8
	Tarihimizi bilelim	Mirza Bala	11
	Kerenskiler de mutlak itaat talep ediyorlar	Tarion Tulabeg	14
	Azerbaycan' da fikir hareketleri	Süleyman Tekiner	17
	Hâdiseler karşısında	Ş. T	21
	Kızıl Rus imparatorluğu kan üzerinde kurulmuştur	M. H. Türkekul	24
	Taklide seza bir örnek		27
	Tarihi notlar ve vesikalar		28
	Matbuata haberler		29
			31
Ekim 1952	Türk- İngiliz dostluğu ve müdafaa meseleleri		1
	Vezirli Necef Bey	M. E. Resulzade	5
	Her şeyden önce- millî istiklâl	Mirza Bala	7
	Vatanım	M. Dağlı	10
	İsmail Bey Gaspıralı kim idi?	Kemal Ortaylı	13
	Azerbaycan! Da fikir hareketleri	S. Tekiner	17
	Kahraman Kazan şehri	Ubeydullahoğlu	20
	Rus emperyalizmi ve sulh	M. H. Türkekul	24
	Matbuata bir nazar		27
	Muhtelif haberler		31
Kasım 1952	Amerika Birleşik Devletleri Başkanı D.Eisenhower		1
	Ali Merdan Bey Topçibaşı'nın 18. Yıldönümü Münasebetiyle	M. E. Resulzade	5
	Muvaffakiyetsiz bir deneme daha	A. Magoma	7
	Azerbaycan istiklâl hakkı feda edilemez	Mirza Bala	10
	'Bolşevik Aleyhtarı Mücadele Koordinasyon Merkezi" hakkında Milli Azerbaycan Merkezinin görüşü		14
	Azerbaycan büyük bestekârı Üzeyir Bey Hacıbeyli	M. H. Türkekul	18
	Azerbaycan devletini tanımayan teşekküller Azerilerin İstiklâl mücadelesini koordine edemez	S. Tekiner	20
	Matbuata bir nazar		24

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

	Muhtelif haberler		29
Aralık 1952	Kafkasya konferansı		1
	Umumi Kafkasya siyasetinin ana hatları	M. E. Rezulzade	4
	Hürriyet ve istiklâl uğurunda müşterek cephe	R. Gabaşvili	7
	Davamız haklıdır	Mahmut Aslanbek	9
	Bu günün ve yarının meseleleri	Mirza Bala	13
	Azerbaycan'da fikir hareketleri	S. Tekiner	17
	Kafkasya konferansının neticeleri		21
	Ukrayna teşekkürleri ve Amerikan Komitesi		27
	Muhtelif haberler		30
Ocak-Şubat 1953	Yeni yıla girerken		1
	Noy Jordanya	A. Kandemir	4
	Tarihî bir olayın manası	M. E. Rezulzade	7
	Birleşik Kafkasya	D. Vaçnadze	10
	Matem günü	A. Magoma	12
	Bizde ve onlarda tarihî hak telâkkisi	Mirza Bala	13
	Amerika'nın milletler meselesi politikasında değişiklik	L. Zurabişvili	16
	Azerbaycan'da fikir hareketleri	S. Tekiner	19
	"Hürriyet düşmanları"	Sandro Anageli	22
	Sovyet tiyatrosu dinsizlerin mücadele vasıtasıdır	Bulak- Başı	26
	Sovyetlerde kültürel muhtariyet iddiası	W. Banks	28
	Kahpe Felek- Dönek Felek	Süleyman Tekiner	30
	Tiflis'te NKVD zindanlarında	V. Zagidze	34
	Her türlü burjuva- milliyetçiliğin kökü kurutulmalıdır	A. H.	39
	Sovyetlerin yeni soğuk harp taktikleri	M. H. Türkekul	41
	Matbuata bir nazar		43
	Muhtelif haberler		47
Mayıs 1953	Kafkasya Cumhuriyetlerinin 35inci istiklâl yıldönümleri		1
	Azerbaycan istiklâlinin ilânı	M. E. Rezulzade	5
	Şimalî Kafkasya istiklâlinin 1918 yılında Türk ve Alman matbuatındaki akisleri	Dr. E. Kırmal	7
	Müstakil Azerbaycan	Mirza Bala	12
	Gürcüstan'da siyasi hâdiseler	Sandro Anageli	15
	Tarih boyunca komünistvari fikir ve hareketler	S. Tekiner	18
	Rus emperyalizmi ve onun aletleri	M. B. Mehmetzade	20
	Azerbaycan Türklerinin istiklâl günü	M. H. Türkekul	24
	Mukaddesata hakaret	A. Garib	27
	"Himmet'e ait tarihî bir not		29
	Bazı neşriyat münasebetiyle		30
Haziran 1953	İngiliz Kraliçesi Elizabeth II'nin taç giyme töreni		1
	Bolşevik Aleyhdarı Mücadele Koordinasyon Merkezi		3
	Hariçte Kafkasya birliği hareketi tarihi	D. Vaçnadze	7
	Mirza Feth Ali ve Puşkin	Mirza Bala	10
	Matbuat hayatında 50 yıl	S. Tekiner	15
	Tarih boyunca komünistvari fikir ve hareketler	S. Tekiner	20

	Kafkasya Cumhuriyetlerinin istiklâl günü		23
	Matbuata bir nazar		30
Temmuz 1953	Berlin hâdiseleri ve Sovyet buhranı		1
	Kırım savaşı sıralarında Türkiye'de Kafkasya meselesi	Mirza Bala	4
	Yeni tarihimizin mühim günlerinden	M. B. Mehmetzade	9
	Sovyet tarih ilmi Rus emperyalistlerinin hizmetindedir	Dr. E. Kırmal	13
	Millî bölgelerde kolhozların kuruluşları	M. Devletbey	19
	Böyle bir Rusya'yı sevmek kabil mi?	T. Kulik	24
	Matbuata bir nazar		30
Ağustos 1953	Malenkov tehdit ediyor		1
	Azerbaycan tiyatrosunun 80 yılı	Mirza Bala	4
	İmam Şamil Mekke ve Medine'de	Mücahit	9
	Bağirov'un temizlenmesi	M. B. Mehmetzade	11
	Sovyetlerde araba nakliyatı	Devletbey	15
	Esir milletler yeni bir tehlike karşısındadırlar	Yabancı	19
	Demir perde gerisinde	Benjamin E. West	22
	Matbuata bir nazar		26
	Muhtelif haberler		31
Eylül 1953	Dr. Adenauer'in zaferi ve Sovyet politikasının iflâsı		1
	Azerbaycan muhacirlik matbuatının otuz yılı	Mirza Bala	4
	İnanmıyorum	M. Dağlı	10
	Azerbaycan'ın milli zafer günü	M. E. Mehmetzade	14
	Şeyh Mansur	E. Kaval	17
	Kafkasya kolhozları nasıl karşılamıştı	V. Nuh-oğlu	21
	Sovyetler Birliğinde ÇEKA memurlarının yetiştirilmesi	M. Nevruz	24
	Bolşevizmden Kurtarma Amerikan Komitesinin tebliği		28
	Muhtelif haberler		32
Ekim 1953	Hidrojen bombası ve sulh meseleleri		1
	Sovyetler Birliği milletlerarası politikası hakkında	Dr. H. Oroys	4
	XVII. asır ortalarında Evliya Çelebinin Kafkasya seyahati	Mirza Bala	8
	Ermeni-Gürcü münasebetleri tarihi etrafında	G. Magalaşvili	12
	Beria'nın sukutu hakkında	G. Tokayev	23
	Beria Kafkasya için ne yaptı?	M. B. Mehmetzade	25
	Esir Türk illerinin sesi		31
Kasım-Aralık 1953	Amerikan Komitesi ve biz		1
	Türk illerinin dâvası	M. E. Mehmetzade	4
	Tarihî mukayeseler	D. Vaçnadze	7
	Kafkasya'da kızıl işgal ordusu	Mirza Bala	12
	Türkiye Cumhuriyeti'nin 30. yıldönümü ve Atatürk	Ali	17
	İran'da komünizme karşı mücadele ve toprak ıslahatı	M. E. Mehmetzade	19
	Lâhuti'nin firarı ve Pişeveri'nin fecî âkubeti	V. Nuh-oğlu	22
	Rus boyunduruğunda yaşayan Türkler	M. H. Türkekul	25
	Sovyetler Almanya'da	K. D.	27
	Cumhuriyet gazetesi Amerikan muhabirinin bir tanzihî		30

Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi Ve Kafkasya Dergileri

	"Birleşik Kafkasya'nın para fonu hakkında		31
	Matbuata bir nazar		33
	Muhtelif haberler		39
Ocak-Mart 1954	Asrımızın Faciası		1
	Kafkasya Katliamının X. Yıldönümü	A.Magoma	4
	Kafkasya'nın Milli Matemi	M.B.Mehmetzade	8
	Resulzade Mehmed Emin Bey 70 Yaşında	Mirza Bala	11
	Haçlı Seferleri Devrinde Kafkasya Tarihi Üzerine I	G.Magalaşvili	19
	Muhtelif Haberler		36
	Birleşik Kafkasya fonuna yardım		38

VENEDİK'İN REHİNE KRİZİ: 1171-1184 YILLARI ARASINDA BİZANS İLE BARIŞI SAĞLAMAK İÇİN VERİLEN DİPLOMATİK ÇABALAR*

Çeviren: H. Ömer ÖZDEMİR**

Makale Bilgisi

Başvuru: 01.05.2021

Kabul: 28.02.2022

Article Info

Received: May, 01, 2021

Accepted: Feb, 28, 2022

12 Mart 1171'de, etkin Roma yönetiminin son örneği olarak görülebilecek Bizans İmparatoru Manuel Komnenos (1143-1180), imparatorluktaki tüm Venediklilerin tutuklanıp hapse atılmasını ve mallarına el konulmasını emretti. İmparatorluk hapishaneleri ele geçirilen binlerce Venedikli ile dolup taştı. Venedikliler, Bizans'a karşı Doge II. Vitale Michiel (1155-1172) liderliğindeki bir misilleme savaş filosu göndererek yanıt verdiler ancak bu filo veba hastalığının çıkması dolayısıyla süratle yok edildi. Yenilgi Doge'un sadece makamına değil aynı zamanda hayatına da mal oldu. Bu esnada Venedikliler, bu yabancıların hücrelerinde kalmaya devam ettiler. Rehine krizi on seneden daha fazla sürecekti.

Akademisyenler uzun bir süredir 1204'deki Konstantinopolis'in zaptını açıklamak için 1171 ve 1172 olaylarını işaret ediyorlar. 1171'de genel anlamıyla Venediklilerin özellikle de Doge Enrico Dandolo'nun (1192-1205) Bizans hayatta kaldığı sürece Cumhuriyet'in çıkarlarının asla güvende olmayacağını anladıkları sıklıkla öne sürülmüştür.¹ Bu nedenle IV. Haçlı Seferi'nde haçı alan Venediklileri harekete geçiren şey hem kapitalist açgözlülük hem de Hıristiyanlığa aykırı bir intikam arzusuuydu. Donald Queller ve ben bu yoruma, Venedik ve Bizans'ın Konstantinopolis'in

* Bu makale şurada yayınlandı: Thomas F. Madden, "Venice's Hostage Crisis: Diplomatic Efforts to Secure Peace with Byzantium between 1171 and 1184", *Medieval and Renaissance Venice*, (ed. Thomas F. Madden ve Ellen E. Kittell), University of Illinois Press, Chicago 1999, s. 96-108.

** Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi ABD, tarhcomer@gmail.com, Orcid: 0000-0002-0521-8987, İstanbul, Türkiye.

¹ Örnekler çoktur. İki tanesi: George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, rev. ed., trans. Joan Hussey (New Brunswick, N. J., 1969), p. 413; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire* (Madison, Wis., 1964), 2:453.

düşüşünden yirmi sene önce barış yaptığını ve Bizanslıların kurbanlarına 1204 senesi itibariyle borçlu oldukları tazminatın neredeyse tamamını ödediğini belirterek karşı çıktık.² Venedikliler, savunduğumuz gibi, Frank müttefikleri kadar dindar (ve açgözlü) idiler. Bizanslılardan nefret ettikleri için değil, Tanrıyı sevdikleri için haçı aldılar.³

Venedik ve Bizans'ın barış yapma süreci, öncelikle hiçbir anlaşma ya da nihai müzakere kaydı günümüze ulaşmadığından bir zamanlar tarihçiler için sorun teşkil etti⁴. Ancak son birkaç on yılda, konuyla ilgilenen her yeni yazar tarafından daha büyük güvenle yazılmış bir senaryo ortaya çıktı. Özetle, Venedik'in 1172'deki misilleme seferinin başarısızlığından sonra, barış beklentisiyle Manuel Komnenos'a bir dizi elçilik gönderdiği öne sürülüyor. Bu elçilikler sonuç vermediği için Venedik, Bizans'ın düşmanı olan Sicilya Kralı II. William'a dönmüştür. 1175'te San Marco Cumhuriyeti, Normanlar ile bir anlaşma imzalamıştır. (Bu Manuel'i o kadar endişelendiren bir şeydi ki müzakereleri tekrar devam ettirdi.) Nihayetinde, 1179'da Manuel ve Venedik, Venedikli mahkûmlarının çoğunun serbest bırakılmasına ve en azından prensipte Bizans'ın, Venedik kayıplarını geri ödeme yükümlülüğünü kabul etmesine yol açan bir tür anlaşmaya vardılar. Manuel'in 1180'deki ölümü nedeniyle, resmi bir anlaşma, Enrico Dandolo'nun da dâhil olduğu bir elçiliğin Konstantinopolis'e gittiği ve kalan tüm Venediklilerin serbest bırakılacağı, Konstantinopolis'teki mahallelerinin restore edileceği ve tazminat ödemelerinin yapıldığı 1184 yılına kadar beklemek zorunda kaldı.⁵

Venedik'in ilk barış elçisi 1171'de, Cumhuriyetin savaş filosu hâlâ Bizans çıkarlarına karşı büyük bir başarı elde ederken, Konstantinopolis'e gönderildi. Başka yerlerde de işaret ettiğim gibi, Doge II. Vitale Michiel ve Venedik'in seçkin yöneticileri, silahlı işgal yerine diplomasiyi tercih ederek misilleme

² Donald E. Queller ve Thomas F. Madden, "Some Further Arguments in Defense of the Venetians on the Fourth Crusade", *Byzantion* 62 (1992): 433-73, bilhassa ss. 454-55.

³ Donald E. Queller ve Thomas F. Madden, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople, 1201-1204*, 2d ed. (Philadelphia, 1997)

⁴ Örnekler için bk. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age* (Leipzig, 1885-86; yeni baskı, Amsterdam (1959), 1:220; Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig* (Gotha, 1905), 1:261; Ferdinand Chalandon, *Les Comnène. Etudes sur l'empire Byzantine aux XIe et XIIe siècle* (Paris, 1912), 2: 592; Francesco Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bisanzio alla morte di Manuele Comneno*, (Turin, 1912), ss. 294-96.

⁵ Yinelemeler ve farklılıklar için diğerlerinin yanı sıra bk: Silvano Borsari, "Il commercio veneziano nell'impero bizantino nel XII secolo", *Rivista storica italiana* 76 (1964): 982-1011, bilhassa ss. 1007-8; Charles M. Brand, *Byzantium Confronts the West, 1180-1204* (Cambridge, Mass., 1969), ss. 196, 366, n. 5; Louise Buenger Robbert, "Venice and the Crusades", içinde *A History of the Crusades*, ed. K. M. Setton (Madison, Wis., 1985) 5:409; Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations* (Cambridge, 1988), ss. 100-103, 108-10.

darbesine karşı çıktılar. Halk onları reddetti.⁶ Doge'un pozisyonunu fark eden Manuel Komnenos, Michiel'i akıllıca bir şekilde barış olasılığını öne sürerek oyaladı. Doge, vebaya yakalanmış filosuyla Venedik'e dönmek zorunda kalmadan önce Konstantinopolis'e üç elçilik gönderdi. Üç elçi de Venediklilere barış olasılığı konusunda güvence veren ve onları başka bir heyet göndermeye çağıran Bizans elçileriyle geri döndü. Her halükârda Venedikliler buna razı oldular.⁷

Yeni Doge Pietro Ziani (1172-1178), halkın isteğiyle Doge'un eylemleri arasında tampon oluşturan yeni bir anayasaya göre seçilen ilk kişi oldu. Ziani'nin Bizans ile savaş dışında her türlü yolla barış yapma yetkisi vardı.⁸ 1173'te Vitale Dandolo (gelecekteki Doge'un babası) Manasse Badoer ve Vitale Falier'i müzakerelerde bulunmak amacıyla Konstantinopolis'e gönderdi. Bu şimdikiye kadar gönderilen dördüncü elçilikti.⁹

Ziani, Manuel'in Venedik'e karşı hareket etmeyi bırakmadığının oldukça farkındaydı. İmparator, İtalya'nın Adriyatik kıyıları boyunca uzanan limanlarının kontrolünü ele geçirmenin yollarını arıyordu; böylece Bizans'ın Dalmaçya'daki toprakları ile birleştiğinde Venedik'in Akdeniz bağlantısını kesebilecekti. Kızı Maria ile olan evlilik vaadinden vazgeçerek, II. William'ı çoktan bırakan Manuel, Maria'yı Frederick'in oğlu ve varisi olan Henry ile evlendirerek I. Frederick Barbarossa ile yeni bir ittifak kurmaya çalıştı¹⁰. Bu müzakereler suya düştüğünde Frederick, Mainz'li Christian'a Bizans'ın kalesi olan Ancona'yı muhasara etme emri verdi.¹¹

Bu Ancona'nın Bizans tarafından Venediklilerin çıkarlarına karşı kullanılmasına ilk izin verisi değildi. İki şehir arasındaki kavga, Doge Pietro Polani'nin (1129-1148) Ancona'ya komşu bir liman olan Fano kentinden yardım çağrısına cevap verdiği 1141 yılına dayanıyordu. Venedik'in koruması

⁶ Thomas F. Madden, "Venice and Constantinople in 111 and 112: Enrico Dandolo's Attitude Towards Byzantium", *Mediterranean Historical Review* 8 (1993): 166-85, bilhassa ss. 172-74.

⁷ *Historia ducum veneticorum*, MGH, SS, 14:79-80; Andrea Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, ed. E. Pastorello, içinde *Rerum Italicarum Scriptores* (Bologna, 1938), 12, part 1, s. 252; Roberto Cessi ve Fanny Bennato, ed., *Venetiarum historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata* (Venice, 1964), ss. 120-21.

⁸ Madden, "Venice and Constantinople in 1171 and 1172", ss. 177-78.

⁹ Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, s. 260.

¹⁰ Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180* (Cambridge, 1993), ss. 93-94.

¹¹ A.g.e.; Antonio Carile, "Federico Barbarossa, i Veneziani e l'assedio di Ancona del 1173. Contributo alla storia politica e sociale della città nel secolo XII", *Studi Veneziani* 16, (1974): 3-31, bilhassa ss. 17-25.

karşılığında Fano para ödedi ve Cumhuriyetle yakın bir ittifak kurdu.¹² Venedik'in gücünü İtalya kıyıları boyunca genişletmeye çalışmasından korkan Ancona, bir denge unsuru olarak gördüğü Bizans'a döndü. 1149'da Korfu'nun ortak Venedik-Bizans kuşatmasından kısa bir süre sonra Manuel, donanma komutanı olan Ioannes Aksoukhos'a, Ancona'ya geçmesini ve İtalya'da bir operasyon üssü kurmasını emretti. Venedikliler onu böyle bir eylemden vazgeçirmeye çalıştılar ancak sadece geciktirmede başarılı oldular. Geciktirme de yeterliydi. Bizans filosu yelken açtığı anda fırtınalar yüzünden parçalandı.¹³ 1157'de Manuel, Ancona'yı üs bölgesi olarak güvence altına almak için başka bir filo gönderdi. Kinnamos'a göre, İmparator sadece İtalya'da savaşa hazırlanmakla kalmadı, aynı zamanda "kötü niyetli ve inatçı" Venediklileri "hizaya" getirmeye çalıştı¹⁴. 1171'de Venediklilerin ele geçirilmesinden sonra Ancona'nın, Venedik'e karşı korsanlık faaliyetleri başlattığına dair bazı kanıtlar var.¹⁵ Bu sebeple, Doge Ziani'nin 1173'te Almanlara şehri kuşatmalarına yardımcı olmak için 40 kadirga göndermesi şaşırtıcı değildir.¹⁶

1174 baharında Doge Ziani'nin Konstantinopolis'teki elçilerinin tekrar oyalandığı açıldı. Manuel, hem II. William'ı hem de I. Frederick'i uzaklaştırmayı başardığından, Doge eski müttefiki olan Manuel'i uzlaşmaya zorlamak için Bizans'ın düşmanlarına yardım etmekle tehdit etmeyi planladı. Frederick ile resmi bir anlaşma, Venedik'in Lombard şehirlerinin desteği göz önüne alındığında sorunluymuştu ancak Normanlar, Venedikliler ile anlaşmaktan fazlasıyla mutluydular.

¹² Gino Luzzatto, "I piu antichi trattati tra Venezia e le citta marchigiane, 1141-1345", *Nuovo Archivio Veneto* 11 (1906): 5-91, bilhassa ss. 43-47; Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, s. 239; Carile, "Federico Barbarossa", s. 17.

¹³ John Kinnamus, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke (Bonn, 1836), s. 102; Ralph-Johannes Lillie, *Handel und Politik zwischen dem byzantischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeli (1081-1204)* (Amsterdam, 1984), ss. 408-10; Magdalino, *Empire of Manuel I Komnenos*, s. 54.

¹⁴ Kinnamus, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, s. 170; Paolo Lamma, *Comneni e Stauffer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII* (Rome, 1955-57), 1:254-61. Magdalino, İtalya'daki savaşın gerçekten Manuel'in planı olduğundan şüphelidir ancak İmparatorun, Venedik'in genişlemesine karşı bir kontrol sağlamak istediğini kabul eder. (*Empire of Manuel I Komnenos*, s. 61.)

¹⁵ Carile, "Federico Barbarossa", ss. 17-25.

¹⁶ *Historia ducum veneticorum*, s. 81; Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, s. 261. Ancona kuşatması hakkında daha fazla bilgi almak için David Abulafia'nın muhteşem makalesine bakınız: "Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155-1173", *Papers of the British School at Rome* 52 (1984): 195-216.

Manuel'i bir Venedik-Norman ittifakı olasılığıyla kışkırtmak için Ziani, Enrico Dandolo ve Giovanni Badoer'i William'ın Sicilya'daki sarayına gönderdi.¹⁷ Ancak elçiler oraya hiç ulaşamadılar. Güneye doğru yaptıkları yolculuk esnasında Dandolo ve Badoer, Enrico'nun babası ve Giovanni'nin akrabasının da içinde bulunduğu eski Konstantinopolis heyeti ile karşılaştılar. Bu heyet büyük umutlar ve barışın yaklaştığını vaat eden yeni imparatorluk elçilerini yanlarında getirmişti.¹⁸ Burada Venedik'in diplomatik önceliklerini açıkça görebiliriz. Her ne kadar Dandolo ve Badoer, Sicilya ile bir antlaşma müzakere etmek için gönderildilerse de Bizans ile barış umutları doğunca, anında görevlerini bir kenara bıraktılar. Venediklilerle beraber Manuel de resmi bir görüşmeye mecbur oldu. Mülklerinin geri verilmesini ve kazançlı konumlarının iade edilmesini istediler; ancak hepsinden önemlisi sevdiklerini geri almak istediler. Binlercesi yıldan yıla hapisanelerde çürümeye devam etti.¹⁹

Doge Ziani'nin, Manuel'in son elçilerinin onlardan önce gelenler kadar etkisiz olduğunu görmesi uzun sürmedi. Her ne kadar tarihçiler bu olayı kaydetmemiş olsalar da kanıtlar Temmuz veya Ağustos 1174'te Ziani'nin, Enrico Dandolo ve Manasse Badoer'i II. William ile müzakere etmek için gönderdiğini gösteriyor. Temmuz ayında, Enrico Dandolo'nun kardeşi Andrea, Venedikli tüccar Romano Mariano'nun o yılın Noel'ine kadar olan fonlarını toplaması için ona yetki verdi²⁰. Enrico daha sonra Manasse Badoer ile İskenderiye'ye yelken açtı ve Eylül ayında Mısır limanına ulaştı²¹. Venedik'e dönmeye hazırlanan Mariano, iki ay daha vadesi olmasına rağmen, Andrea Dandolo'nun iki yüz bezant yatırımını kırk bezant faiziyle birlikte

¹⁷ Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, s. 260. David Abulafia, Normanlarla olası bir anlaşmayı Bizans ile barışa alternatif olarak görüyor, çünkü ilki ikincisini imkânsız hale getirecekti. (*The Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes* (Cambridge, 1977), s. 142). Diğer taraftan bu yorum anlaşmanın özellikleriyle örtüşmemektedir.

¹⁸ Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, s. 260.

¹⁹ Akademisyenler bu çok insani ve güçlü dinamiği sıklıkla görmezden gelirler. Bk. Ludwig Streit, "Venezia e la quarta crociata" (*Archivio Veneto* 8, 1878; 50-94, 239-71, bilhassa s. 78.), Streit, Venediklilerin Bizans ile barışı sürdürme nedenlerini ilk olarak maddi kayıplarını telafi etme arzusu ikinci olarak da kan davasını daha uygun bir zamanda devam ettirme isteği olarak sıralar. Ayrıca bk. Brand, *Byzantium Confronts the West*, s. 16. Michael Hendy, 20.000 Venediklinin Bizans esareti altında olduğunu tahmin etmektedir. (*Studies in the Byzantine Monetary Economy*, Cambridge, 1985, s.593-94.)

²⁰ Raimondo Morozzo della Rocca and Antonio Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII* (Rome, 1940), 1:251-52, n. 256.

²¹ Manasse Badoer, Eylül 1174'te Enrico'nun kardeşinin parasını toplamasında bir tanık olarak hizmet etmiştir. (A.g.e., 1:251-52, n. 256)

Andrea'nın kardeşine ödemekten çekinmedi.²² Dandolo ve Badoer kışı İskenderiye'de geçirdiler.²³

Dandolo'nun Mısır seyahatini anlatan ticarî belgeler, genellikle gelecekteki Doge'un bir iş adamı olarak Akdeniz'de kâr arayışıyla seyahat ettiğinin kanıtı olarak görülüyor.²⁴ Yine de bu işlemin dışında, Dandolo'nun doğudaki herhangi bir ticari faaliyete giriştiğine dair bir kanıt yok. İki ay sonra Venedik' de ödenecek parayı toplamak için Akdeniz'i dolaşmak, anlaşılacak bir ticarî işlem değildir. Dandolo'nun İskenderiye'ye seyahatinin nedeni bu olamazdı.²⁵ Manasse Badoer'in Dandolo'ya eşlik etmesi, bu iki adamın son diplomatik faaliyetlerinden bu kadar çabuk vazgeçmediğini kuvvetli bir şekilde gösteriyor. Ancak eğer öyleyse, neden İskenderiye'ye yelken açıyorlar? Çünkü, basitçe söylemek gerekirse, orası Sicilya Kralını bulmayı umdukları yer idi. Dandolo ve Badoer, Venedik'ten ayrıldıklarında, II. William, Kudüs Kralı Amalrik ile birlikte şehre yapılan bir saldırıya katılmak üzere İskenderiye'ye gidiyordu.²⁶ Ancak Dandolo ve Badoer, İskenderiye'ye vardığı zaman, II. William'dan geriye kalanlar onun etkileyici donanmasının ve onur kırıcı ricatının hikayeleriydi.²⁷ Görünüşe göre Enrico Dandolo bir kez daha Sicilya kralı ile buluşmayı başaramadı.²⁸

Venedik'e döndüğümüzde, imparatorluk ile olan görüşmeler beyhude düzenini devam ettiriyordu. En sonunda Doge, imparatorluk temsilcilerine olan sabrını yitirince, onu doğrudan imparator ile görüştürecektir başka bir heyet göndermeye çağırdılar. Ziani, Enrico Navigaioso'nun yanı sıra Enrico Dandolo'nun babası Vitale'i (şimdi seksenlerin sonlarında veya doksanların başındaydı) tekrar göndermeyi kabul etti²⁹. Konstantinopolis'te Dandolo ve

²² A.g.e.

²³ Thomas F. Madden, "Enrico Dandolo: His Life, His Family and His Venice before the Fourth Crusade" (Doktora tezi, University of Illinois at Urbana-Champaign, 1993), ss. 99-102.

²⁴ Örneğin: Giorgio Cracco, s.v. "Dandolo, Enrico", *Dizionario biografico degli Italiani*.

²⁵ Mariano Ocaş 1175'e kadar Venedik'e döndü. (Morozzo della Rocca and Lombardo, *Documenti*, 1:258-59, ss. 263-264.) Ekim ayının sonunda yelken açmış olmalı, muhtemelen kasımda Venedik'e varacak.

²⁶ William of Tyre, 21, 3, *Corpus Christianorum, Cont. Med.*, 63A:963; *Annales Pisani*, MGH, SS, 19:266; Beha Ed-Din, *Life of Saladin* içinde the Library of the Palestine Pilgrims Text Society (London, 1867), 13:67; Ferdinand Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile* (Paris, 1907), 2: 394-97; Rene Grousset, *Historie des croisades et du royaume franc de Jerusalem* (Paris, 1935), 2:617-19; Michele Amari, *Storia dei musulmani di Sicilia*, 2d ed. (Catania, 1938), 3, part 2, ss. 515-24.

²⁷ Kuşatmanın tarihi için bk. Chalandon, *Histoire de la domination normande*, 2: 396-97

²⁸ Madden, "Enrico Dandolo", ss. 94-99.

²⁹ Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, s. 260; *Historia ducum veneticorum*, s. 81; Marino Sanudo, *Le vite dei dogi*, ed. Giovanni Monticolo, içinde *Rerum Italicarum Scriptores* 22, part 4 (Citta di Castello, 1900), s. 286.

Navigaioso alışlageldiği üzere göz ardı edildiler. Huzura kabul beklerlerken, Vitale Dandolo öldü ve Konstantinopolis'e gömüldü (tıpkı oğlunun 1205'te gömüleceği gibi; bununla birlikte ne aynı görkem olmuş ne de Ayasofya gibi muhteşem bir mezar yeri seçilmiştir). Navigaioso ayrılmaya hazırlanırken, kendisine onunla birlikte Haziran 1175 civarında vardığı Dukalık Sarayına gitmek üzere adetten yeni elçiler verildi.³⁰

Venedikliler, II. William ile görüşmeyi iki kez denediler ve ikisinde de başarısız oldular. Son Bizans elçileri lagüne vardıkdan kısa bir süre sonra Doge Ziani, gelecekte doge olacak olan Orio Mastropiero'nun liderliğindeki bir elçilik heyetini Sicilya sarayına gönderdi. Ziani, Bizanslılara, Venedik'in imparatorluğa karşı amaçlar güden Normanlarla bir ittifak müzakere edeceğini bildiren bir gösteri yaptı. Manuel'in elçileri şaşkırdılar ya da en azından öyle davrandılar ve Ziani'ye elde ettiklerinden emin oldukları barışı bozabilecek bu müzakerelerden imparatoru bilgilendirmek üzere Konstantinopolis'e ilave elçiler göndermesi için yalvardılar. Doge yine razı oldu.³¹

Manuel'in, Venedik'in Sicilya ile yaptığı müzakerelerden elçilerinin önerdiği kadar endişe duyduğu görülmez. Venedik kaynaklarına göre, elçilik imparator tarafından kötü muameleye maruz kalmış, akabinde yeni bir Bizans elçi grubu olmadan lagüne geri dönmüştür. Eylülde Venedik, Normanlar ile bir anlaşmayı nihayetlendirerek, iyi bir tehditte bulundu. Sicilya elçileri Venedik'e döndüklerinde, II. William'dan aldıkları sıcak karşılamayı, Manuel Komnenos'un temsilcilerinin sunduğu ardı arkası kesilmeyen gecikmelerle karşılaştırdılar. Evrensel bir onay ile Doge Ziani, Bizans elçilerini kovdu ve onları Konstantinopolis'teki efendilerine geri gönderdi.³²

Niketas Khoniates'in aktardığına göre Manuel, Venedik-Norman anlaşmasından o kadar tedirgin olmuştu ki derhal bütün Venediklilerin serbest bırakılması emrini verdi ve 1500 altın poundluk kayıplarını geri ödemeyi kabul etti.³³ Şimdi hiç kimse Niketas'ın Manuel'in eylemlerini tarihlendirmesini kabul etmiyor, ancak çoğu kişi anlaşmanın, Manuel'i 1179'da mahkumların çoğunun serbest bırakılması ve prensipte kayıplarının

³⁰ Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, ss. 261-62.

³¹ A.g.e., s. 262.

³² A.g.e.

³³ Nicetas Choniates, *Historia*, ed. Jan-Louis van Dieten içinde *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, II, part 1, ss. 173-74.

ödenmesinin kabulü ile neticelenen daha ciddi müzakerelere girmeye zorladığını kabul ediyor.³⁴

Ve yine de 1175 anlaşmasının daha yakından incelenmesi bu senaryo ile ilgili problemleri ortaya çıkartmaktadır. Normanlarla yapılan anlaşma, Ziani'nin iddia ettiği kadar büyük değildi. Bunun yerine 1154'te iki güç arasında hazırlanan daha önceki bir anlaşmanın yenilenmesinden başka bir şey değildi. Önceki anlaşmaya yapılan referanslar dışında 1175 anlaşmasının ifadesi öncekinin birebir kopyasıdır. Belgenin büyük kısmı, Venedik'in Adriyatik'teki hakkı ve her iki gücün de birbirlerinin vatandaşlarına ve etki alanlarına saygı duyacaklarına dair güvence ile ilgilidir. Ancak yeni anlaşma hiçbir şekilde Bizans'a karşı bir ittifak değildir. Gerçekten de imparatorluk ve Venedik arasında var olan savaş durumuna karşın, Cumhuriyet hâlâ Bizans İmparatorluğu'nu savunan Venedik savaş gemilerini anlaşma şartlarından muaf tutan bir maddeyi korudu³⁵. O halde 1175 anlaşmasının Bizans açısından bir anlamı yoktu. Sadece Bizans'a karşı bir ittifak değil, imparatorluğun savunması için özel hükümler vardı.

Manuel, İtalya ve ötesindeki hemen hemen her sarayda mükemmel bir ajan ağına sahipti.³⁶ II. William ile yaptığı müzakerelerin ve anlaşmaların, onu Venedik ile barışa zorlamayı amaçlayan bir blöf olduğunu fark etmesi uzun sürmezdi. Yine de göreceğimiz gibi Niketas Khoniates, fazlasıyla kötülener pasajında iddia edildiği kadar hatalı değildi. Anlaşmanın haberi muhtemelen Manuel'i, 1175'te bazı Venediklileri hemen serbest bırakması için harekete geçirdi. Ancak İmparator Venedik ve William arasındaki bu etkisiz anlaşmanın ayrıntılarını öğrendikten sonra bu salıvermeler duracaktı.

Peki ya 1179'da mahkûmların serbest bırakıldığı ve ilişkilerin yeniden kurulduğu varsayımı? 1175 ve 1179 arasında çok şey yaşandı. Manuel'in doğudaki seferi, 1176'da küçük düşürücü bir yenilgiyle sonuçlandı. Sonraki yıllarda Venedik, Frederick ve Papalık arasında bir barışa aracılık ederek,

³⁴ Örneğin Enrico Besta, "La cattura dei Veneziani in Orient eper ordine dell'imperatore Emanuele Comneno e le sue conseguenze nelle politica interna ed esterna del Comune", *Antologia Veneta* 1 (1900): 35-46, 111-23, bilhassa s. 115; Freddy Thirlet, *La Romanie venitienne au moyen age* (Paris, 1959), s. 53; Brand, *Byzantium Confronts the West*, s. 20; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 389, n. 2; Lillie, *Handel und Politik und Genua*, ss. 516-18; M. Martin, "The Venetians in the Byzantine Empire before 1204", *Byzantinische Forschungen* 13 (1988): 201-14, bilhassa s. 213; Silvano Borsari, *Venezia e Bisanzio nel XII secolo. I rapporti economici* (Venice, 1988), ss. 23-24; Nicol, *Byzantium and Venice*, s. 101.

³⁵ *Urkunden zur alteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, ed. G. L. Fr. Tafel ve G. M. Thomas (Vienna, 1856-57; yeni baskı Amsterdam, 1967) (Bundan sonra TTh.), I:172-74. David Abulafia anlaşmayı tartışırken bu maddeyi doğru bir şekilde not eder ancak önemini görememektedir.

³⁶ Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, ss. 83-87, vd.

Manuel'i tüm Batılı güçlerden izole etti. Bu kesinlikle Manuel'in Venedik ile uzlaşmasına yol açabilirdi, ancak Donald Queller'in ısrarla sorduğu gibi, "kanıt nerede?". Niketas'ın, Manuel'in tüm Venedikli mahkûmları serbest bıraktığı ve 1175'ten kısa bir süre sonra kayıplarını tazmin etmeyi kabul ettiği ifadesinin yanı sıra, bu kadar erken bir barış için kaynaklarda çok az destek var. En eski Venedikli tarihçiler, barışın sadece imparator I. Andronikos Komnenos (1183-1185) yönetimi altında sağlandığını bildirmekte hemfikirdirler.³⁷ 1179'da bir tür barış ya da en azından ilişkilerin rahatladığına dair modern iddia, esas olarak Raimondo Morozzo della Rocca ve Antonio Lombardo ciltlerinde yayınlanan ticarî belgelere dayanmaktadır. Silvano Borsari, Donald Nicol, Charles Brand, Ralph-Johannes Lilie ve diğerleri 1179'da imparatorluktaki Venedikli tüccarların faaliyetlerindeki ani artışın, lagün vatandaşlarının önemli bir kısmının aniden özgür olduğunu gösterdiğini öne sürerler.³⁸

Bununla birlikte belgeler bu tezi desteklememektedir. Yayınlanan belgelerin İtalyanca başlıkları, 1179'da Bizans İmparatorluğu'ndaki Venedikliler için önemli bir şeyin gerçekleştiğinden şüphelenilmesine yol açabilir. Ancak bu belgeler başka bir konudur. Bu belgeler toplamda altı tanedir. Birincisi, 1168'de Konstantinopolis'te ödünç alınan paralar için Venedik'te bir borcun transferini kaydeder.³⁹ Ne bu bir yıllık kredinin 1171'den önce neden ödenmediğinden bahsedilir ne de 1179'da belge hazırlandığında borçlunun orada mevcut olduğuna dair bir öneri vardır. Bilakis, söz konusu devasa bir borç olduğu için, not sahibinin Bizans hapishanesindeki bir borçludan tahsil edemediği bir sorumluluğu kaldırmak istemesi daha muhtemel görünüyor.

Nisan ve Ağustos 1179'da hazırlanan sonraki iki belge, Vitali Voltani ve Sisinulos ailesinin bazı fertleri arasında 1171 öncesinde Konstantinopolis'te yapılan devasa anlaşmalara ilişkin Venedik'te gerçekleştirilen ticarî işlemlerin kaydını tutar⁴⁰. Hapishanede bulunan ya da yakın zamanda serbest bırakılan taraflardan hiçbir bahis yoktur. Aslında diğer ticarî belgelerden, Vitale Voltani ve Sisinulos ailesinin bazı üyelerinin 1176'da Thebai'de ticaret yapan özgür

³⁷ Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, s. 266; *Venetiarum Historia*, s. 129 (*Historia ducum veneticorum* s. 90.) Marino Sanudo uzlaşmayı kesin olarak tarihlendirmez ancak doğru bir şekilde onu Orto Mastropiero'nun yönetimine ve 1182 olaylarının hemen öncesine yerleştirir. (*Vitae ducum veneticorum*, ed. L. A. Muratori, içinde *Rerum Italicarum Scriptores* 22, Milan 1733, 521)

³⁸ Yukarıya bk. n. 34.

³⁹ Morozzo della Rocca and Lombardo, *Documenti*, 1:298-99, no. 303.

⁴⁰ A.g.e., 1:300-2, 304-5, no. 305, 308

insanlar olduklarını öğreniyoruz. Bu nedenle 1179'da serbest bırakılmış olamazlar.⁴¹

Kasım 1179'da yapılan dördüncü belge, ölmekte olan bir adamın vasiyetini duyan Sparta'daki Venediklilerin ifadesini kaydeder. Diğer taraftan belge, bu Venediklilerin ne zaman Sparta'da olduklarından ya da tarafların herhangi birinin hapsedildiğinden bahsetmez.⁴²

Beşinci belge Kasım 1179'da düzenlenmiştir. Belgede Pietro Michiel, 1171'de Almyros'tan Konstantinopolis'e yelken açan Domenico Barbaromano ile bir gemide olduğunu ifade etmektedir. Konstantinopolis'e vardıklarında Barbaromano geminin yarısını ve yükünü sattı. Birkaç gün sonra Barbaromano, toplu tutuklama esnasında Bizans yetkilileri tarafından yakalandı ve hapsedildi. 12 altın bezant dışında her şeyi kaybetti.⁴³ Michiel, kendisinin tutuklandığını belirtmez ve tutuklanmadığını ima ediyor gibi görünür. Şüphesiz, Venedik'te bir belge çoğaltımı için uzman olarak görev yaptığı Mart 1176'da özgürdü.⁴⁴

1179'daki ticarî belgelerinden sadece biri, yakın zamanda esaretten serbest bırakılan birine atıfta bulunmak için makul bir şekilde yorumlanabilir. Bu da Viviano Falier'in 1170 ve 1171'in başlarında Sparta'da Pangratio Barbo'dan aldığı borcun geri ödemesinin kayıdır.⁴⁵ Ancak de burada bile, Falier'in özgürlüğünü yeniden kazandığına dair bir kanıt yok. Borcunu ödemesi için gerekli olan fonları tahakkuk ettirmek birkaç yılını almış olabilir.

Venedikli mahkûmların 1179'da serbest bırakılmasının kanıtı olarak yaygın bir biçimde kullanılan altı belgeden üçünde yer alan adamlar, aslında 1176'da özgür olan kişilerdir. Diğer üçü, özellikle diğer olaylarla kolayca açıklanabildiklerinde, bir tez oluşturmak için ikna edici bir kanıt dizisi oluşturamaz. Bununla birlikte, bu belgelerin açıkça ortaya koyduğu şey, 1171'de Bizans İmparatorluğu'nda bulunan en az birkaç Venediklinin, 1176'da Venedik'te özgür insanlar olduğudur. Bu Manuel Komnenos'un, Venediklilerin Normanlar ile yaptığı anlaşmayı ilk duyduğu andan sonra 1175'te serbest bıraktığı kişiler arasında olabileceklerini gösteriyor. Bu hipotez kusurlu da olsa, Niketas'ın ifadesiyle daha da desteklenmektedir. Durum ne olursa olsun, 1179'daki anlaşma için iyi bir kanıt yoktur. Aslında tüm kanıtlar tamamen aksi yöndedir. Venedik'in 1180'de Pisa ile yaptığı bir anlaşmada, Venedikliler, Bizans ile devam etmekte olan savaşlarına atıfta

⁴¹ A.g.e., 1:267-71, no. 273-75.

⁴² A.g.e., 1:307-8, no. 311.

⁴³ A.g.e., 1:309, no. 313.

⁴⁴ A.g.e., 1: 258-59, no. 264.

⁴⁵ A.g.e., 1:309-11, no. 314.

bulundular.⁴⁶ 1181'de Venedik'te hazırlanan ticarî bir belgede Giacomo da Molin ve Filippo da Molin, Venedik ile Konstantinopolis arasında barış yapıldıktan bir yıl sonra Guido Valeresso'ya borçlarını ödeyeceklerine dair yemin ettiler.⁴⁷ O halde 1181 gibi geç bir tarihte, açıkça tanınan bir barış yoktu.

Doge Orio Mastropiero'nun 1184 ilkbaharında, I. Andronikos'a Enrico Dandolo (gelecekte doge olacak), Pietro Ziani (doge olacak olan başka bir isim) ve Domenico Sanudo'nun başkanlığında bir elçilik gönderdiği neredeyse herkes tarafından kabul edilmektedir. Elçilerin anlayışlı bir imparator ile karşılaştıkları iddia ediliyor. Andronikos yaklaşmakta olan Norman saldırısına karşı bir deniz ittifakını ihtiyaç duyuyor ve onları kazanmak için bir anlaşma yapmayı istiyordu. Venedik mahallesindeki mülk sınırları ya da imparatorluğa askeri yardım konularında anlaşmaya varılamadı ancak buna rağmen I. Andronikos, Venedik'e 1171 olaylarını tazmin için 1500 pound altın ödemeye söz verdi. 100 poundluk bir ön ödeme yaptı ve taksit ödemelerine devam edeceğine dair söz verdi ancak ölümü onu sözünü tutmaktan alıkoydu.⁴⁸

Bu hikâyenin tekrarlanmasındaki kesinliğe rağmen, müzakerelerin konusu, anlaşmanın özellikleri veya elçiliğin kendisi hakkında çok az kanıt var. Ocak 1183'ten itibaren, katılımcıların 1171'de tutuklandıklarını ve o zamandan beri hapisnede olduklarını açıkça belirttikleri ilk ticarî ve özel belge hazırlandı⁴⁹. O zaman Andronikos henüz imparator değildi. Yine Bizanslılar için olduğu gibi Venedikliler için de Andronikos'un yakında naipliğini kendisi için bir imparatorluk tacına dönüştüreceği açıktı. Andronikos'un Normanlar, Ceneviz ve Pisalılara karşı deniz yardımı alma konusundaki güçlü arzusu göz önüne alındığında, Venedik'e dönmesi şartı koyucu değildir. Venedik'in ne istediğini Bizans her zaman biliyordu: Vatandaşlarının serbest bırakılması ve mülklerinin geri verilmesi. Bunlar Venedik'in tartışabileceği konular değildi.

⁴⁶ Giuseppe Miller, ed., *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi fino all'anno MDXXXI* (Florence, 1879), s. 116.

⁴⁷ Morozzo della Rocca and Lombardo, *Documenti*, 1: 343-44, no 348.

⁴⁸ C. M. Brand, *Byzantium Confronts the West*, ss. 196-97; Lillie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua*, ss. 549-50; Cracco, s.v., "Dandolo, Enrico", *Dizionario biografico degli Italiani*, s. 451.; Nicol, *Byzantium and Venice*, ss. 108-9. Nicol, Doge'un Enrico Dandolo'yu, onun Bizanslılara karşı sert olabileceğine güvenebileceği için seçtiğini iddia edecek kadar ileri gider. II. Isaacios'un kabul ettiği geri ödeme programını Andronikos'a isnat ederek karışıklığa daha da katkıda bulunur. Bu hata muhtemelen bu eserden kaynaklanıyor: Horatio F. Brown, "The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century", *Journal of Hellenic Studies* 40, (1920): 68-88, bilhassa s. 86.

⁴⁹ Morozzo della Rocca and Lombardo, *Documenti*, 1:332-33, 334-35, no. 336, 338.

Bilakis, iki güç arasındaki savaş durumunu sona erdirmek için gerekli olan asgari gerekliliklerdi. Kısacası, imparator (ya da naibi) bu şartları yerine getirene kadar başka konularda anlamlı müzakereler olamazdı. Onlarla bir an önce görüşmek Andronikos'un çıkarına oldu.

Mahkûmların serbest bırakılmasından öte naip neredeyse hemen sahipleri için Venedik mahallesini restore etti.⁵⁰ 1182'den önce imparatorlukta iş yapan Venedikliler, muhtemelen ilk dönen kişilerdi. Son değillerdi. Tüccarlar, çok iyi bildikleri Boğaz'daki kârlı şehre bir kez daha akın ettiler. 1183'de Konstantinopolis'teki varlıkları ile eve dönen Venedikliler, 1171'den beri ilk defa mülklerini yönetmeye başladılar. 1183 yazında Patrik Enrico Dandolo (ileride doge olacak olan Dandolo'nun amcası), yeğeni Giovanni'ye Konstantinopolis'teki patriklik mülklerini kiralaması için tam yetki verdi.⁵¹ Benzer şekilde Mayıs 1183'de Giovanni Basilio, vasiyetinde Bizans İmparatorluğu'ndaki mülklerinin bölünmesiyle ilgili ayrıntılı talimatlar verdi. Hatta imparatorun kayıplarını geri ödemesi için gereken süreyi bile ayarladı.⁵² Bu örnekler, Venedikli mahkûmların serbest bırakılmasının ve tazminat anlaşmasının 1182'nin ortalarında aynı anda gerçekleştiğini kuvvetle göstermektedir.

O halde Enrico Dandolo, Pietro Ziani ve Domenico Sanudo iki yıl sonra 1184'te Konstantinopolis'te ne yapıyorlardı? Barış yapmıyorlardı. Andronikos' dan almaları gereken bütün tavizler zaten daha önce kabul edilmişti. 1183 yılında hapsedilen Venedikliler eve dönerler. 1184' te, Konstantinopolis'te kendi mahallelerine yerleşen ve yeni ticarî sözleşmeler yapan Venedik tüccarlarını görüyoruz.⁵³ Dandolo ve meslektaşlarının imparatorla tanıştıklarına dair bir kanıt yok ancak muhtemelen görüştüler. Nicol, 1184 elçiliğinin gayri resmi bir anlaşmayı resmileştirmek için gönderildiğini savunuyor.⁵⁴ Bu oldukça makul, ancak resmi bir barış olmasaydı, 1184'te binlerce Venediklinin Konstantinopolis'e dönüp uzun vadeli sözleşmeler yapıp yapamayacağını ciddi olarak sorgulamalıyız.

Aslında belgeler bize Dandolo ve meslektaşlarının 1184'te Konstantinopolis'te ne yaptığını tam olarak söylüyor: Venedik topluluğuna

⁵⁰ İlk Venedikli mahkûmlar Ocak 1183'te sözleşmelere taraf olduklarından, Andronikos onları naipliği üstlenmesinden hemen sonra serbest bırakmış olmalıdır. Bk. Martin, "Venetians in the Byzantine Empire", s. 213. 1183 yazına ait aşağıdaki belgeler mahallenin aynı zamanda iade edildiğini gösteriyor.

⁵¹ Madden, "Enrico Dandolo", ss. 126-130.

⁵² Archivio di Stato di Venezia, Canc. inf., B. 8.

⁵³ Morozzo della Rocca and Lombardo, *Documenti*, 1: 343-45, no. 347,349.

⁵⁴ Nicol, *Byzantium and Venice*, ss. 108-9.

yardım eden Dukalık elçileriydiler.⁵⁵ Konstantinopolis'teki Venedik sakinleri, genellikle her iki taraf için de kabul edilebilir hâkimler seçerek kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözdüler. Bu mümkün olmadığında, davalar Venedik'teki Doge'a gönderiliyordu⁵⁶. Dukalık elçilerinin Konstantinopolis'e gönderilmesi, on yıldan fazla süren bir yokluğun ardından Venedik mahallesinin restorasyonuna özgü sayısız yasal anlaşmazlığın hızlı ve verimli bir şekilde ele alınmasına izin verdi. Kısacası bu işleri düzene koyma adına bir tedbirdi. Bu üç kişi Venedikliler arasındaki anlaşmazlıklara hakemlik yaptılar, elçi olarak hareket ettiklerine dair bir kanıt bulunmamaktadır.⁵⁷

Sonuç olarak, Venedik'in Normanlar ile müzakere etme amacı yeni bir askerî ittifak kurmak değil, Manuel Komnenos'a mahkûmları serbest bırakması için blöf yapmaktı. Bu neredeyse işe yaradı. Muhtemelen bazı Venediklileri serbest bırakmak için imparatoru harekete geçirdi ama hiçbir şekilde tamamı ya da çoğunluğu değildi. Manuel'in 1179'da Venedik ile anlaşmaya vardığına dair hiç yeterli kanıt yoktur. Barış, 1182'nin ikinci yarısında bir dönemde yani Andronikos kalan tüm mahkûmları serbest bıraktığında ve tazminat ödemesi yapmayı kabul ettiğinde yapıldı. Bir tür resmi anlaşma muhtemelen 1183'te imzalandı⁵⁸. 1184 baharında Dandolo, Ziani ve Sanudo, Boğaz'da görüldüklerinde barış yapılabilecek bir yıl olmuştu. Onlar da Guido Valeresso da bunu biliyordu. O senenin ağustos ayında Konstantinopolis'te Valeresso sonunda Giacomo da Molin'den ödeme talep

⁵⁵ Antonino Lombardo ve Raimondo Morozzo della Rocca, ed., *Nuovi documenti del commercio veneto dei sec. XI-XIII* (Venice, 1953), ss. 36-38, no. 33; ss. 39-40, no. 35.

⁵⁶ Borsari, *Venezia e Bisanzio*, ss. 57-58.

⁵⁷ Delil yetersizliğine rağmen Dandolo, Ziani ve Sanudo'nun sadece nezaketten imparatorla bir araya geldiği muhtemel görünüyor. Jadran Ferluga'ya göre bir dukalık yetkilisinin ilk vazifesi diplomasiydi, Venedikliler arasındaki anlaşmazlıklar çözmek ikinci bir roldü. (Veneziani fuori Venezia, içinde "Storia di Venezia", Rome, 1992, 1:705) Bununla beraber durum daha karmaşıktır. Venedikliler birbirinin yerine geçebilecek şekilde nuntius, ambascitor ve legatus kelimelerini kullandılar. Ayrım yapılmadan her üç terimin kullanıldığı örnek için bk. Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, ss. 250, 21. Bu konuda daha geniş çaplı bir çalışma için bk. Donald E. Queller, *The Office of the Ambassador in the Middle Ages* (Princeton, 196), ss. 3-5. Bazı dukalık legatus'ları imparatorluk sarayında diplomatik faaliyetler yürütürken bazıları bunu yapmamıştır. Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, s. 271.; TTh. 1:107-9, no. 49. Dandolo, Ziani ve Sanudo'nun elçilikleri durumunda, belgesel kanıtlar Venedikliler arasındaki anlaşmazlıklar için yargıç olarak birincil sorumluluklarına işaret eder.

⁵⁸ Bk. Borsari, *Venezia e Bisanzio*, s. 25; Lillie, *Handel und Politik zwischen dem byzantischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua*, s. 549; Nicol, *Byzantium and Venice*, s. 109 Bunlar anlaşmanın varlığından şüphe ederler. Yine de 1189 chrysobullunun giriş bölümündeki ifade "que ultra eam ipsis promissa sunt ob causam, que in chrysobulo pro hiisdem edito notificantur" (TTh. 1:20, no LXXIV); Marco Pozza ve Giorgio Ravegnani, ed., *I trattati con Bisanzio, 992-1198* (Venice, 1993), s. 106. Bu I. Andronikos'un bir chrysobulluna da işaret edebilir. (A.g.e., s. 79, n. 3.)

Venedik'in Rehine Krizi...

etti. Venedik'in Bizans ile barışmasından bu yana bir yıl geçti ve Valeresso parasını istedi.⁵⁹

⁵⁹ Morozzo della Rocca and Lombardo, *Documenti*, 1:343-44, no. 348.